ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ВЫСШЕЕ ОБЩЕСТВО ПО ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ, ЯЗЫКУ И ИСТОРИИ имени АТАТЮРКА

38. ICANAS

(Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
(International Congress of Asian and North African Studies)
(Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки)

10-15.09.2007 ANKARA/TÜRKİYE

BİLDİRİLER/ PAPERS/СБОРНИК СТАТЕЙ

TARİH VE MEDENİYETLER TARİHİ
HISTORY AND HISTORY OF CIVILIZATIONS
ОБЩАЯ ИСТОРИЯ И ИСТОРИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

V. CİLT/VOLUME V/ТОМ V

ANKARA-2012

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU YAYINLARI: 14/5

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna aittir. Bildiri ve panel metinleri içinde geçen görüş, bilgi ve görsel malzemelerden bildiri sahipleri ve panel konuşmacıları sorumludur.

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form, by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission of the Publisher, except in the case of brief quotations, in critical articles or reviews. Papers reflect the viewpoints of individual writers and panelists. They are legally responsible for their articles and photograps.

Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38: 2007: Ankara)
38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara/Türkiye: Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi = 38th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) 10-15 September 2007. – Ankara/Turkey: Papers: History and History of Civilizations/Yayına Hazırlayanlar/ Editors; Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012.
5. c.; 24 cm (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/5)
ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)
ISBN 978-975-16-2497-0 (5.c)
1. Tarih, Asya-Toplantılar. 2. Tarih, Kuzey Afrika-Toplantılar. 3. Tarih ve Medeniyetler Tarihi-Toplantılar I. Dilek, Zeki (yay. haz.) II. Akbulut, Mustafa (yay. haz.) III. Cöhce, Salim (yay. haz.) IV. Özer, Zeynep Bağlan (yay. haz.) V. Gürses, Reşide (yay. haz.) VI. Karababa Taşkın, Banu (yay. haz.)
301.2

Yayına Hazırlayanlar/Editors: Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın.

ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)

ISBN 978-975-16-2497-0 (5.c)

Kapak Tasarım/Cover Design: Tolga Erkan

Baskı/Print: Kalkan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1.Cad. No: 99/32, İskitler-ANKARA/TÜRKİYE
Tel: (0312) 341 92 34 **Fax:** (0312) 384 57 46
e-posta/e-mail: kalkanofset@gmail.com
Web: www.kalkanmatbacilik.com

Baskı Sayısı/Number of Copies Printed: 650

Ankara 2012

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Adres/Address: Ziya Bey Caddesi, Nu: 19, 06 520
Balgat-ANKARA/TÜRKİYE
Tel.: 90 (0312) 287 73 36
Belgegeçer/Fax: 90 (0312) 286 01 70
e-posta/e-mail: yuksekkurum@ataturkyuksekkurum.gov.tr

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS/СОДЕРЖАНИЕ

Sayfa Numarası/Page Number/Стр.

THE OTTOMAN POLICY TOWARDS NON-MUSLIM COMMUNITIES AND THEIR STATUS IN THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE 15TH & 16TH CENTURIES: INTERACTION OF CIVILIZATIONS
MUGHUL, M. Yakub 2137

ТЮРКСКОЯЗЫЧНОЕ НАСЕЛЕНИЕ УКРАИНЫ ПО ДАННЫМ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1926 ГОДА И ДРУГИХ ПЕРЕПИСЕЙ (XX В.)
NAULKO, Vsevolod/НАУЛКО, Всеволод 2161

ИСЛАМСКИЕ САДЫ ВОСТОКА XIV – XVII ВВ.
NAZMİEVA, A. A./НАЗМИЕВА, А. А. 2171

SUNDRIES/ANECDOTES AND CITIES OF CHINA IN THE MIDDLE-AGE
NİNG, Xin 2187

SELÇUKLULARIN SELEFLERİNE GÖRE MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ
OCAK, Ahmet 2193

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE İNGİLTERE'NİN KARADENİZ POLİTİKASI
OKUR, Mehmet 2209

TÜRK BASININDA 1967 ARAP-İSRAİL SAVAŞI
OLGUN, Kenan 2231

РОЛЬ И МЕСТО ВЫДАЮЩИХСЯ ЛИЧНОСТЕЙ В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА XIX В.
OMURBEKOV, T. N./ОМУРБЕКОВ, Т. Н. 2255

DOĞULU BİR RESSAMIN, OSMAN HAMDİ BEY'İN GÖZÜYLE "DOĞU"
OSMA, Kıvanç 2269

İTALYA'NIN TRABLUSGARB'A SALDIRISI KARŞISINDA OSMANLI TOPLUMUNUN TAVRI
ÖĞRETEN, Ahmet 2277

LOZAN'DA BATI TRAKYA SORUNU
ÖKSÜZ, Hikmet 2301

KARADENİZ'DE KAZAK TEHLİKESİ VE ÖZÜ KALESİ (1580-1630)
ÖNTUĞ, Mustafa Murat 2313

ANADOLU ALEVİ KÜLTÜRÜNDE KADINA BAKIŞIN TEMELLERİ
ÖZCAN, Hüseyin 2331

SOME THOUGHTS ON HISTORICAL AND CULTURAL INTERSECTIONS IN BOSNIAN, ESTONIAN AND TURKISH HISTORY
ÖZDEN, Neşe 2343

MÜBADELE ÖNCESİNDE YUNANİSTAN'DA TÜRKLERE YAPILAN BASKILAR VE TÜRKİYE'DEKİ YANKILARI
ÖZKAN, Salih 2369

MISIR DEMİRYOLLARININ MODERNLEŞME AÇISINDAN ÖNEMİ
ÖZKAYA ÖZER, Sevda 2383

OSMANLI KIBRISI'NDA İPEK ÜRETİMİ VE TİCARETİ
ÖZKUL, Ali Efdal 2395

BÜYÜK SELÇUKLU BAŞKENTİ REY'DE TUĞRUL BEY KÜMBEDİ
ÖZKURT, Kemal 2411

ARAP ÜLKELERİNDE OSMANLI İDARESİ
ÖZTÜRK, Mustafa 2419

KARADENİZ ULAŞIMINDA *MELEKSELER* (1700-1774)
ÖZTÜRK, Temel 2445

TÜRKİYE'DE ORTA ASYA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI
PALA, Ayhan 2457

SURLARI VE TÜRK DÖNEMİ DOKUSUYLA DİYARBAKIR KENTİ
PARLA, Canan 2465

ORTA ÇAĞ'DA ANADOLU'DA HÜKÜM SÜREN BEYLİKLERİN SİKKELERİNİN KAREKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ
PARLAR, Gündegül 2481

ESKİ TÜRKLERDE SİYASAL VE TEOLOJİK SİSTEMLER
PAŞAYEV, Nazım 2491

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ETNİK TARİHİNE KISA BİR BAHIŞ
PAŞAYEVA, Mehebbet 2505

OSMANLI ÖNCESİ TÜRKİYE TARİHİ YAZIMINDA YAKLAŞIM SORUNU
POLAT, M. Said 2517

ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ – СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ХЕРСОН – КОНТАКТНАЯ ЗОНА ДРЕВНИХ КУЛЬТУР
PRONİNA, YU. A.//ПРОНИНА, Ю.А. 2535

THE RUSSIAN CONNECTION OF THE INDIAN *MUHAJIRIN*, 1920-1924
QURESSHI, Naeem 2543

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİSTAN
RAHMANKULOVA, Zumrad 2571

ECONOMICS OF AFRICA AND SOUTH ASIA, GLOBAL PERSPECTIVES IN INTERNATIONAL RELATIONS
RAM, Bindeshwar 2583

MUHACİR BAŞKURTLARIN TÜRKİYE'DEKİ VE DİĞER ÜLKELERDEKİ FAALİYETLERİ
SALİHOV, Ahat 2593

ESKİ ÇAĞ'DA "SAĞ" VE "SAĞ EL" KAVRAMININ TAŞIDIĞI DİNSEL ANLAM
SANDALCI, Sema 2607

KIRGIZLARIN ÜNLÜ DEVLET ADAMI YUSUF ABDIRRAHMANOV
SAPARALİYEV, Döölötbek 2617

BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER 2637
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS
ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ

THE OTTOMAN POLICY TOWARDS NON-MUSLIM COMMUNITIES AND THEIR STATUS IN THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE 15TH & 16TH CENTURIES: INTERACTION OF CIVILIZATIONS

MUGHUL, M. Yakub*
PAKİSTAN/PAKISTAN/ПАКИСТАН

ABSTRACT

This paper focuses on Ottomans liberal policy and tolerance towards the non-Muslims and other religious communities during 15th, 16th century. In particular, it explores the key role of Sultan Mohammad-II in consolidating and harmonizing different cultures and religions across Europe and Asia. The paper also addresses the Islamic attitude towards inter-religious relations, which was at that time quite unknown in rest of Europe, where they were burning its heretics at the stake, whereas races and religions coexisted under the Ottoman rule. It will highlight how the advent of Ottoman Rule in Eastern Europe brought the Muslim and European Civilizations face to face, which ultimately created an interaction among them. Finally, it will describe the image of the millet system introduced during this period, which brought all non-Muslim communities within the Turkish commonwealth, and allowed them to govern itself by its own laws and live in peace in the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman, policy, Empire, Constantinople, Turkish, history.

INTRODUCTION

The Ottoman Empire[1] would be defined as a mosaic of different cultures and religions, which provided peace and harmony among members of society without distinction between Muslim and non-Muslim, race, and color. The story of Ottoman history involves not only the Ottoman dynasty but the many peoples who ruled the Empire and were ruled by it: Turks, Arabs, Serbs, Greeks, Armenians, Jews, Bulgarians, Hungarians, Albanians, North Africans and others. It constitutes the history of the major religious groups among these subjects: Muslims, Christians and Jews (Akgündüz, 2002). The birth of the Ottoman Empire itself can be traced

* University of Sindh Muslim History Department, H. E. C. Eminent Scholar Bungalow No. 136-E Citizen Colony Hyderabad Sindh, 71000. PAKİSTAN. **e-mail:** Dr. Mughul@yahoo. com

[1] The Ottoman Empire was the one of the largest and longest lasting Empires in the history, which was inspired and sustained by Islam, and Islamic institutions. **See,** for example, Hooker, Richard (1996). "The Ottomans", in World Civilizations: An Internet Classroom and Anthology. Available online at: **http//: www.wsu.edu/~dee/OTTOMAN/OTTOMAN1.HTM**

to 1453 whereas the death of the Ottoman Empire can be said to have taken place in the 1920's when the modern Republic of Turkey was formed. Ottoman Empire had an identity that provided the most tolerant administration of its age. In fact, throughout the six hundred years of its administration it was able to hold together people of different religions, languages and races and undertook an important role in the protection of cultures and languages of these nations by providing freedom of religion (Kagan *et al.*, 1995).

This magnificent story of *liberal policy and tolerance* begins with Mohammad-II, who was twenty one years old when his father Murad-II died in 1451 A. D. The Grand Vizier immediately dispatched a courier secretly to Mohammad-II to Manisa, (Magnisa) where he was at that time the Governor, informing him the death of his father. On hearing the news, he rushed to the Hellespont, and thence crossed to Gali Bolu (Galli Poli) and made his way to Edirne (Eversley, 1959). He was proclaimed for third time Sultan of the Ottoman Empire at Edirne (Adrianople) on 16 Muharram 855 A. H./18th February 1451 A. D. (Uzunçarşılı, 1961: Yücel *et al*., 1990). Mohammad-II fought many battles and laid siege to many cities but the siege which procured him the title of the "Fatih" or the "Conqueror" was that of Constantinople in 1453 A. D. From the very beginning, Sultan Mohammad-II set his heart on the capture of Constantinople, because he thought that it will be the true natural Capital of his vast Empire. With this view, he came to terms for three years, with Hunyadi and the Hungarians. The Caramanian principality was attacked, but afterwards Sultan Mohammad-II made a treaty with the prince of Caramania and married his daughter. Sultan Mohammad-II then relieved from other enemies planned to conquer Constantinople (Yucel *et al*., 1990: Eversley, 1959).

Accordingly, the Ottomans had longed for the possession of Constantinople ever since Ghazi Osman, the founder of the dynasty had dreamed that he grasped it in his hand. Sultan Bayazid "Yildirim" or the "Thunderbolt" had besieged the Imperial city; Musa had pressed it hard; and Murad-II had patiently planned its conquest. There was little to be won beside the city itself, for the whole Byzantine Empire had been subdued by the Ottomans; but the wealth and beauty, the strength and position of the capital itself were quite inspiring to conquer the place. With Constantinople in his possession, the territories already gained could be safely held and more would be obtained; without it, the territory they possessed was not safe. Mohammad-I had already erected the fortress known as "Anadolu Hisar" or "The Castle of Anatolia" on the Asiatic shore. Mohammad-II built up the "Rumeli Hisar" or "The Castle of Rumeli" on the European side of the Bosphorus, as a preparation for the conquest of Constantinople and to the great terror of the Emperor. A thousand masons and a thousand laborers were devoted

to the work and the castle was completed within three months. The construction of new fortress gave complete command of the straits (the narrow pass near to the imperial city) to the Ottomans (Clement, 1895: 91).

The Siege of Constantinople by Sultan Mohammad-II lasted fifty four days, (25 Rabi-I-Jamadi, I 857/April 6-May 29, 1453), (Inalcik, 1973: 23). The Ottoman and Western sources agree that the Turks entered the city in a general attack through a breach in the walls opened by cannon on May 29, 1453. The Sultan did not wish for the sack of his future capital, but the prevailing traditions required him to grant three days of pillage. The city had been taken by force and, therefore, movable property was considered to be the lawful booty of the soldiers and the population could be legally enslaved. Sultan Mohammed-II after entering the city in procession, immediately stopped the pillage, went to the Hagia Sophia and prayed. Moreover, he converted the Church into a mosque and proclaimed Constantinople the administrative seat of the state and symbol of Ottoman power (Inalcik, 1973; Tansel, 1953).

Sagacity Towards Inter-Religious Relations

After conquering Constantinople[2] Sultan Mohammad-II renamed the city 'Islam-bol' – 'Islam in abundance', which was later on called 'Istanbul' (Zeine, 1958: 15). It must be mentioned here that the word "Islam" literary means peace and according to the **Quranic** teaching a man is completely free in choice of faith. No one has the right to impose one's faith on others. The **Quran** enjoins, "*There is no compulsion in the religion"* (**Quran,** 2: 256). The Holy Prophet (P. B. U. H.) also ordains to convey the message of Islam to people, who on their part have the right to accept or reject it. It was the main reason that the Prophet (P. B. U. H.) did not compel a Christian slave who was working in his house to accept Islam. A great Caliph Umar (R. A.) also allowed a Christian in his house to practice his own religion according to his faith. Thus, the concept of religious freedom, therefore, requires that one should not attack even the gods or religious personalities of other faith while preaching one's own religion. God commands: And do not abuse those whom they call upon besides Allah, lest exceeding limits they should abuse Allah out of ignorance (**Quran**, vi: 109). In short, Muslims are commanded to follow God's word and God commands Muslims to follow the example of the final Prophet (P. B. U. H.).

It is important to note that from the advent of Islam the freedom of religion has remained the corner stone of the Policy towards non Muslims of all Muslim States throughout history. The non-Muslim citizens living under the Khilafah are referred to, in Shari'ah, as dhimmi[3], and were called as "Ahl al-Dhimma", i. e. "people of

[2] It was named after Constantine, the Roman Emperor, who shifted his capital here from Rome.

[3] The term "Dhimmi" or "Ahl al-Dhimma" refers to communities of non-Muslims (Jewish, Christian or otherwise) who came under Muslim rule historically and accepted a "protected" status that allowed them to continue practicing their faith without hindrance.

the covenant" or "those for whose protection the State was responsible". Islam considers all people living under the Khilafah as citizens of the Islamic State and treats them with equal status. Therefore, the non-Muslims were accorded all the rights and obligations of citizens and were given the additional privilege, not permissible to Muslims, of being immune from conscription and military duty. In case, however, they were employed on military duty, the nominal tax (or jizya)[4] payable by them was no longer due to the treasury. Women, widows, children, and disabled or old men did not have to pay any tax to the State. It is obvious that the Islamic attitude towards inter-religious relations is much more than that of mere toleration. Islam enjoins equal faith in all the Prophets of all the great religions of the world.

Sultan Mohammad-II, after the conquest, issued a proclamation declaring that the pillage was at an end, and assuring to the Greeks toleration and protection if they quit their hiding places and return to their homes (Uzunçarşılı, 1961). According to the 15th century Byzantine historian, George Sphrantzes, who witnessed the fall of Constantinople, later recalled in his chronicle the aftermath, at the end of the conquest,

"...the sultan celebrated his victory with a great, joyful triumph. He issued a Proclamation: the citizens of all ages who had managed to escape detection were to leave their hiding places throughout the city and come out into the open, as they were remain free and no question would be asked. He further declared the restoration of houses and property to those who had abandoned our city before the siege, if they returned home, they would be treated according to their rank and religion, as if nothing had changed" (Sphrantzes, p. 133).

In addition to this, Arnold (1896. rpt., 1979), in his book "The Preaching of Islam, " states that,

"When Constantinople was finally opened to the justice of Islam in 1453 Sultan Mohammad-II proclaimed himself the protector of the Greek church. Persecution of the Christians was forbidden and a decree issued securing for the newly elected patriarch, Gennadios, and his bishops and successors after him, all the privileges previously enjoyed under the former rule. Gennadios was given the pastoral staff by the Sultan himself. The Patriarch was also empowered to bring to the attention of the government and Sultan acts of unjust governors".

In the words of another Modern historian states that,

[4] The non-Muslims were required to pay a special tax called jizya to the state, and the state was a guarantor of their rights as a subordinate group within medieval Muslim society.

"By his liberal policy and broad mindedness, Mohammad, the Conqueror made the control of the Christian population tenfold easier" (David, 1958: 211-215).

It is also said that the Sultan presented the new Patriarch with a thousand pieces of gold, as a symbol of his spiritual and legal privileges (Hayrullah, 1288: 87), while adding these historic words:

"I appoint you Patriarch. May Heaven protect you! In all cases and all occasions count on my friendship and enjoy in peace all the privileges of your predecessors" (Yucel *et al*., 1990: 141: Eversley, 1959: 94).

The new Patriarch was given the rank of a vizier under the Ottoman constitution and a detachment of Janissaries[5] *[from the Turkish yeniçeri; literally, new troops]* was even appointed to his service. It is said that when the Patriarch was leaving the Conqueror's presence, despite his objections, the Conqueror personally accompanied him as far as the garden and commanded all the high-ranking state officials to return with them to the Patriarchate (Yucel *et al*., 1990). It was during the rule of Sultan Mohammad-II that, "*...the vision of Ghazi Osman, the founder of the Ottoman Empire, was now accomplished and Constantinople had become the central jewel in the ring of the Turkish Empire"* (Clement, 1895: 99).

A well known historian, Eversely (1959: 95), justifies this argument that, *"This great act of tolerance of Mahomet was far ahead of the political ethics of the Christian Powers of Europe at that time. His example was not followed by the Spaniards, when they drove from their country the Muslim Moors, who had refused to adopt the religion of their victors. The action of Mahomet is another proof that the Turkish invasion of Europe was not actuated by religious fanaticism or the desire to spread Islam. There seems to have been no attempt to induce or compel the Greeks and others of the conquered city to embrace Islam"*.

Undoubtedly, one of the striking features of the Ottoman Empire was the wide practical toleration accorded to the non-Muslim communities residing in the various parts of the Empire. The Great Conqueror represented the centuries-old religious tolerance, which Islam had manifested while treating the non-Muslim communities during the time of the Holy Prophet (P. B. U. H) and Pious Caliphs, thus saving the Eastern Christendom from the subjection to the Church of Rome and religious ideal of Byzantium. Sultan Mohammad-II was a warrior who strove for world dominion but was at the same time a man of tolerance and culture. He established an empire in Europe and Asia with its capital at Istanbul, which was to

[5] Ottoman foot soldiers renowned for their heroism, gallantry, and skill, are shrouded in legend. They emerged under a recruiting and training system called the devshirme "boy levy". The janissaries formed a self-regulating guild administered by a council of elected unit commanders with the rank of dey (literally, maternal uncle).

remain the nucleus of the Ottoman Empire for four centuries. Sultan Mohammad-II used the title 'Sovereign of the Two Lands' – Rumelia and Anatolia – and 'of the Two Seas' – the Mediterranean and the Black Sea (Inalcik, 1973: 29). The conquest of Constantinople was no doubt a great event in the history of Islam, and it not only gave an international fame to the Ottoman Sultan but at the same time extended his influence in the Islamic World (Mughul, 1967). It is truly said that the Ottoman Empire peaked in strength, influence and military might late in the 15th century and the early part of the 16th century (Iyigun, 2006).

The fall of Constantinople was a great blow to Christendom. The indignation was felt throughout the Christian world and the memory of this defeat lasted for centuries. Thus after the fall of Constantinople the hatred against the followers of Islam increased. It resulted in the expulsion of the Muslims from the soil of Spain in the fifteenth century. In addition to that, wars waged against the Muslims in North Africa by both Spain and Portugal (Stripling, 1942).

Between Non-Muslims and Muslims: A Difference of Behaviour

It has been alleged that a warlike spirit was infused into mediaeval Christianity by Islam. However, if we take a closer look at the historical proofs, the Turks behaved much better than the crusaders did in 1204. The Eastern world forgot the sack of the city done by the Western knights, but remembered and condemned the one done by the Muslims (Popescu, 2004). In addition, the massacres of Justinian, the Byzantine Emperor (527-562) and the fearful wars of the Christian Clovis (466-511) in the names of religion occurred long before the time of the Prophet Muhammad (P. B. U. H). Thus, the conduct of the Christian Crusaders when they captured Jerusalem provided a striking contrast to the behaviour of the Muslims when they occupied the city 600 years earlier (Galwash, 1973).

According to Draper (1863: 342), *"When the Khalifa 'Omar took Jerusalem (A. D. 637) he rode into the city by the side of the Patriarch Sophronius, conversing with him on its antiquities. At the hour of prayer, he declined to perform his devotions in the church of Resurrection, in which he chanced to be, but prayed on the steps of the Church of Constantine; "for, " said he to the Patriarch, "had I done so (i. e. had he performed his prayers inside the Church), the Muslims in a future age might have infringed the treaty under colour of imitating my example".*

Afterwards, the Caliph concluded a Treaty with the people of Jerusalem, wherein the spirit of tolerance, justice and peaceful treatment of non Muslims is manifested in the Treaty of Umar (R. A). It reads as follows: *"This is the Treaty for the people of Aelia, granted by Umar the servant of God and the Commander of the Faithful. He gives them the guarantee of their lives and properties, their churches and crosses. Your churches will not be transformed into dwelling*

houses, nor destroyed, nor will any one confiscate anything belonging to them. The inhabitants will not be subjected to any compulsion or constraint in matters of religion, nor shall they be in any way molested, Jews shall reside in Aelia with the Christians" (Mazhar-ul-Haq, 1998: 251).

Now compare the conduct of the Muslims with that of the Christian Crusaders when they captured Jerusalem, on July 15th, A. D. 1099, their track was marked by robbery, bloodshed, and fire. In the first crusade more than half a million of men died. According to Draper's (1863) assertion: *"...in the capture [of Jerusalem] by the Christian Crusaders, the brains of young children were dashed out against the walls; infants were pitched over the battlements; men were roasted at fires; some were ripped up to see if they had swallowed gold; the Jews were driven into their synagogue and there burnt; a massacre of nearly 70, 000 persons took place, and the Pope's legates were seen partaking in the triumph!"* (p. 342).

It is generally thought that the Muslims were out to impose their religion at the point of the sword, and that the Muslim hosts were overrunning all lands with the message of Islam, jizya or the sword (Galwash, 1973). But, from the observation of the French traveler, one can conclude that the European Catholics living in fifteenth century preferred the rule of Ottoman Turks and trusted them more then they did the Orthodox Greeks. "*To Christians"*, says Urquhart, "*a difference of religion was indeed ground for war, and that not merely in dark times and amongst fanatics"* (Amir, 1990: 220). The conception that the Muslims were required to carry on aggressive wars against all non-Muslims till they had accepted Islam is not true. However, tributes and taxes were levied before Islam, and had been levied to this day by Muslim and non-Muslim states, yet they had nothing to do with the religion of the people affected (Galwash, 1973).

According to Amir (1990: 221): *"Islam 'grasped the sword' in self-defence; Christianity grasped it in order to stifle freedom of thought and liberty of belief. With the conversion of Constantine, Christianity had become the dominant religion of the Western world. Wherever Christianity prevailed, no other religion could be followed without molestation. The Muslims, on the other hand, required from others a simple guarantee of peace and amity, tribute in return for protection, or perfect equality – the possession of equal rights and privileges – on condition of the acceptance of Islam"*.

In 1521, death and confiscation of property was decreed by Charles V, against all heretics. Burnings and hangings, and tearing out and twisting of tongues were usual penalties and refusal to adopt the Orthodox communion. When Charles V captured Tunis in 1535, thousands of men and women were killed or enslaved in an orgy of blood ship, where as nothing in Muslim annals of the time was

bloodthirsty as the massacre of St. Bartholomew in France. After the defeat of the French forces at Pavia, the imperial troops of Charles V captured Italy in 1527, A. D. Rome was sacked by the Imperial forces. Nothing was sacred for them and no one was spared. Some mercenaries, fiercy Lutheran in their conviction that all Catholics – specially Italian Catholics – were idolaters, broke into St. Peter's, where stabled their horses and defecated on the alters. Outside in the streets bands of drunken soldiers roamed, noisily indulging themselves in an orgy of rape and murder. Women, it is said, who tried to resist being raped were publicly stripped in the city's squares, violated and then impaled on stakes or pikes, householders who refused to say where they had hidden their jewels and other treasures were forced to watch as their children's throats were cut before their eyes, while others were hung-up to the ceilings of their own houses by their testicles until they told their torturers where they had concealed their money, where upon they were cut down by being castrated (Stravrianos, 1964).

According to Stravrianos (1964) The Holy German Empire did not allow any other Christian sects to open their churches till the end of the eighteenth century; before that time the non-Catholic Christians were to have their temples only on condition that they should not be noticeable, i. e. "without a belfry and a door opening on the main street". The legal status of the Jews was even worse. For instance, during the middle Ages the Jews of Europe had to wear pointed caps, yellow ribbons and other strange items of clothing in order to be easily distinguished from the Christians. One of the main causes of the Jewish immigration to Turkey was the desperate need of religious tolerance.

Indeed, the Ottomans showed generous treatment towards the fugitive Jews. According to a statement from a prominent historian, A. L. Sachar (1967), who, in his book 'History of the Jews', clearly elaborated on this unique atmosphere of religious tolerance: *"Jews had found refuge in the Ottoman dominions for many decades before the expulsion from Spain. During the fifteenth-century persecutions in Germany, thousands had fled eastward and had been well received in the Turkish provinces. Life was secure and the morrow could be greeted without terror. There were no degrading badges and no oppressive residential or trade restrictions. The Jews were liable only to a negligible poll-tax, which all non-Moslems paid. The hospitality of the Turkish rulers was a godsend to the victims of Spanish and Portuguese bigotry."* (Sachar, 1967: 221).

A Jewish Italian, David dei Rossi, who visited Jerusalem in the 16th Century, commented on Jewish life within the city, *"Here we are not in exile as in our own country [Italy]. Here […] those appointed over the customs and tolls are Jews. There are no special Jewish taxes"* (Peters, 1985: 484).

Likewise, the same optimism was echoed by Solomon ben Hayyim Meinstrel of Ludenburg, a visitor in the Holy Land in 1607, *"The Gentiles who dwell on the soil of Israel [...] hold the graves of our holy masters in great reverence, as well as the synagogues, and they kindle lights at the graves of the saints and vow to supply the synagogues with oil*" (Ibid., 1985: 484).

Another British author, Thubron (1969: 227), writes in his book 'Jerusalem' that: "*In the early centuries, the Muslims were generally tolerant of the Jews and lived with them peacefully while Europe was steeped in persecution"*. Thus, it can be clearly noted that these statements are borne out by the several easily identifiable events, which tells the true story of the differences of behaviour between non-Muslims and Muslims. Consequently, the Ottoman Empire reached the Zenith of its glory under Sultan Süleyman known as the "Magnificent" among the Western Scholars and the "Lawgiver" among the Turkish historians in the sixteenth century. Arnold (1979: 197) states that: *"The Ottoman Turks have fought with Europe, established alliances, won, occupied and lost lands; but had interaction with Europe for about five centuries. After the expansion of the Ottoman Empire towards the Eastern Europe there was interaction of the Ottoman Turks in the areas near the borders, and on many occasions, peasants of Christian border areas preferred Ottoman rule due to the belief that under the Ottomans they would be administered more competently and there would be religious tolerance as well as rule of law"*.

Similarly, there is an old legend that represents the feelings of Christians about Turks, as described by Eversley (1959: 95), which clearly shows the liberalism of Sultans: *"The Turks and the Hungarians were at war; George Brankovich sought out John Hunyady and asked him, " If you are Victorious, what will you do?" "Establish the Roman Catholic faith, " was the answer. Then he sought out the Sultan and asked him, "If you come out Victorious, what will you do with our religion?", "By the side of every mosque shall stand a church and every man shall be free to pray in whichever he chooses" was the reply of Ottoman Sultan"*.

In the fifteenth century the sufferings of the Bogomiles became so intolerable that they appealed to the Turks to deliver them from their unhappy condition, for the king of Bosnia and the priests were pushing the persecution of the Bogomiles to an extreme which perhaps it had never reached before; as many as forty thousand of them fled from Bosnia and took refuge in neighboring countries; others who did not succeed in making their escape, were sent in chains to Rome. But even these violent measures did little to diminish the strength of the Bogomiles in Bosnia, as in 1462 we are told that Heresy was as powerful as ever in this country. The following year, when Bosnia was invaded by Mohammad-II, the Catholic King found himself deserted by his subjects: the keys of the principle fortress, the royal

city of Bobovatz were handed over to the Turks by the Bogomile governor; the other fortresses and towns hastened to follow this example, and within a week seventy cities passed into the hands of the Sultan, and Mohammad-II added Bosnia to the number of his numerous conquests (Arnold, 1979). The sympathy for the Turks was the general and common feeling of the majority of the Orthodox Greeks. It is reported by a Byzantine historian, that to console the national Hungarian hero John Hunyady, who was defeated at the second Cossova battle (1448), an old man had said, "*to end the calamities of the Christians it was necessary that Constantinople should pass into the hands of the Turks"* (Danismend, 1953: 26).

Moreover, in the fifteenth and sixteenth centuries the movement of refugees of those who voted with their feet was from West to East and not from East to West. The flight of the Spanish Jews to Turkey is well known, but is by no means unique. When Ottoman rule in Europe came to an end, the Christian nations they had ruled for centuries were still there, with their languages, their cultures, their religions, even to one extent their institutions, intact, and ready to resume their separate national existence (Schacht, 1979). Muslim and Jewish refugees, Christians with heretical religious and political views, were not the only European beneficiaries of Ottoman rule. The peasantry in the conquered provinces also found their lot much improved. Similarly, Ottoman imperial government brought unity and security in place of conflict and disorder.

According to Schacht (1979: 199) the disaffected and the ambitious were attracted by Ottoman opportunity and tolerance; downtrodden peasants looked hopefully to the enemies of their masters even Martin Luther, in his 'Admonition to prayer against the Turk', published in 1541, gives warning that the poor, oppressed by greedy princes, landlords, and burghers, might well prefer to live under the Turks rather than under Christians such as these! The chivalry of Europe fought bravely against the Turks but their peasants had little interest in their victory. Even the defenders of the established order were impressed by the political and military efficiency of the Turkish Empire.

In the words of a French traveler who visited Constantinople twenty one years before the Conquest (i. e. 1432) speaks of the sympathy and respect of the Byzantines for the Turks. He writes: "*In my dealings with the Greeks I found out that they loved the Turks better than us; in any case I myself trust the Turks more than I do the Greeks because it seemed to me that the Greeks dislike the Christians belonging to the Roman Church"* (Danismend, 1953: 27). Accordingly, the Russian historian Vasiliev, to prove this point quotes Patriarch's words, "*The Turks are enemies but the heretical Greeks are worse"* (Ibid., 27). It can be said that the happiness and grandeur of nations are not based on the forms of their government, but are dependent upon the sovereignty of their laws and the principles of justice

governing them. For example the reason why Süleyman, the Magnificent was called the 'Lawgiver' was not because he codified 'Kanun-name-i-Al-i-Osman', but because in his age the sovereignty of law and order had reached a degree of exemplary perfection not met with in the Western stated at that time (Ibid., 44). Thus, there is a great deal of proof and documentary evidence to show that no trace of unlawful administration of any kind existed at this period.

Another example of extreme tolerance shown by the Sultan Mohammad-II, as described by Koçu Bey (1277 A. H), is that. once Sultan Süleyman went shooting out at Kagit-hane, saw there some waterways left from Byzantine times and he wanted to repair these and thus increase the city's water supply. He therefore worked out a scheme for the waterways which took into account the ever increasing population of the town and summoned an engineer by the name of Nicholas, celebrated for his knowledge in these matters, to Kagit-hane on several occasions in order to ask him for information on the matter. However when this action, which amounted to interference by the Sultan in the affairs of the State, came to the ears of the Grand Vizier, Rustam Pasha, he at once arrested the waterways engineer and thus his meetings with the Sultan were stopped. The incident became known and when one day Süleyman, the Magnificent went to Kagit-hane and heard about the arrest of the waterways engineer he reproached Rustam Pasha. In the Selaniki Tarihi this memorable dialogue between the Sultan and the Pasha is recorded as follows: *"What is the reason for the imprisonment of the water engineer?"*

"He has been arrested in order to find out what was the cause of such expense to the royal treasury without the knowledge of your obedient servant. Let us see, and know in what way it is going to be" (Koçu Bey, 1277: 21).

These words of Rustam Pasha bring up the question of authority. In thus going against the most great and glorious Sultan in Ottoman history, what the Grand Vizier really means to say is: *"Without my knowledge you cannot meddle with such things and you cannot spend the money of the treasury according to your whimsical decisions. This matter will be studied by the government and they will do what is necessary. I took the engineer into custody in order to stop him contacting you, because you cannot interfere in things which lie within my sphere of authority!"* (Ibid., 21).

From the above arguments, it can be noted that the greatest strength of the age of splendour of Ottoman State, both at the time of Süleyman the Magnificent and before and after his reign, was the devotion to Law which made it possible for a vizier to speak thus to his Sultan and the Sultan to listen to him. For Rustam Pasha to prevent the Sultan from having relations with the engineer and then to be able

to address him thus shows very clearly how strongly defined were the limits of duty and authority which separated royal decrees from the work of government. There can be no doubt that this was a highly constitutional monarchy and when compared with the position in Western countries at that time, it appears like a democracy (Danismend, 1953). According to the Turkish historian the grandeur and power of the old Ottoman Empire was the result of this state of affairs (Koçu Bey, 1277). The reason for the splendour of the Ottoman Sultans is that when a man becomes a vizier and, after occupying his office, becomes the Grand Vizier, he receives absolute autonomy and no one can interfere with what he does.

Ogier Ghiselin de Busbecq, the Imperial Ambassador from the court of Ferdinand-I in Vienna, during the time of Süleyman the Magnificent, and who lived for many years in Turkey and achieved fame by his Turkish letters[6], writes thus: *"A man cannot rise to high rank just because he comes of a great family…. When Sultan appointed a man to any post he neither attached any importance to his wealth, nor listened to any empty entreaties. He looked only for capability, character, innate ability and talent; in this way everyone is rewarded according to his own capability and talent. In every post there is a man who can do his work thoroughly. In Turkey everyone is the creator and patron of his position and his reward… The Turks do not believe that talent and capability can be inherited in any way…Dishonest; lazy and inactive men can never rise to high rank, but always remain in an insignificant, low position. The secret of why the Turks have succeeded in every attempt they have made and have become a ruling race that increases their boundaries every day is simply this"* (Vucinich, 1979: 128).

This is just a small part of the many elaborate and praiseworthy descriptions that Busbecq gives of this Ottoman system. However, throughout 'The Turkish Letters', Busbecq frequently praises the Ottoman Empire for many great aspects and describes them as being extremely powerful and admirable. Busbecq explain that the Sultan has absolute authority and "*that his slightest wishes ought to be obeyed"*, but at the same time, he makes this sound acceptable, by saying that he is "*full of majesty"* (Said, 1978: 59) and that "*his dignity of demeanour and his general physical appearance are worthy of the ruler of so vast an empire"* (Ibid., 65). Thus, it is true that the Ottoman Turks who entered the country brought with them their principles of human rights and justice, and brought these not as a political force but as a national ideal.

One of the most remarkable stories which Tasköprülü-Zade relates concerning the practice of Justice deals with the time of Yıldırım Bayezid: *"When it was decided to build Ulucami (Mosque) in Bursa, it was found that right in the middle*

[6] **See**, for example, Busbecq, Ogier Ghiselin de. The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. Translated by Edward S. Forster. Oxford: Oxford UP, 1927.

of the space was a house belonging to a woman and, since she refused to sell it, when the mosque was completed the house remained in the centre, where it stayed in use for some years after the woman died and, since it was impossible to take the house from its inheritors, it was decided to make use of it as a fountain for ablutions. This is still talked about among the people" (Danismend, 1953: 48)

There are many documents to show that even during the military campaigns in the time of war human rights of non-Muslim Christians were protected. According to a great Turkish historian, "*When the Sultan was on the march with a large force of soldiers, he gave handfuls of gold to the men who were ploughing their land and go to their wives in order to buy hens and pastry for the soldiers"* (Pecevi, 1283: 16). Because of such attitude of the Ottoman Sultans the Christian communities, both men and women, should have stood along the roadside voluntarily in order to sell goods for payment on the spot to an army which was going to war shows quite clearly that their lives, goods, and honour were completely safe and in short that social behaviour during the time of Ottoman splendour was on a level which makes it a model for Western nations, even to-day.

In Turkish laws, it is mentioned that, "*if any man's horse, mule, ox, or cow enter any field, let him receive five strokes with a stick for each beast and fined five akces for each"* (Kanun-name-i-Al-i-Osman, 1329: 6). But these light punishments were only for times of peace, for there are documents to show that in the various expeditions of Süleyman the Magnificent any soldier who caused the slightest damage to a civilian's property or his fields was executed immediately. For example, during the expedition to Hungary in 1526 (A. H. 932), while the army was moving forward on Thursday, the 10th May (28th May) "a man was executed because his horse entered a field!". Again, in 1529 (A. H. 935) during the Viennese expedition, when the Turkish army arrived in the area of Eski Hisarlik, beyond Belgrade, on Tuesday, the 20th July (14 Zulka) "*a Sipahi*[7] *was executed because his horse entered a field!"* (Danismend, 1953: 50). As can be seen from these examples, the punishment was much greater than the crime, owing to the extraordinary conditions of war. According to other stories, in view of such all-prevailing justice some enemy castles surrendered without defending themselves. The Second World War showed that present Western civilization lagged far behind this high standard.

According to Danismend (1953), the English legal system had benefited greatly from that of the Turks. He points out that, "The English King Henry VIII sent a group of lawyers to Turkey, in order to study their legal system and thus improve

[7] Sipahi was the name of an Ottoman cavalry corps. The Sipahis were an élite mounted force within the Six Divisions of Cavalry of the Empire. Their status resembled that of the knights of medieval Europe.

the English legal system and in so doing he paid great honour to the Ottoman Sultan". The attitude which was predominant in the field of personal rights was also applied to the principles of religious and social justice in the foreign countries which came under Turkish rule (Ibid., 51). Similarly, in 1550 a depulation of Jews from Provence was sent to Istanbul to find out possibilities of their migration to the Ottoman Empire. The depulation after surveying the situation sent a favourable report stating that the wealthy could find lucrative outlet for their capital, the poor dignified employment, and all kindly treatment and completely freedom from physical attack and unjust accusations. "*We have no words" [they concluded] "to record the enlargement and deliverance that has been achieved by the Jews in this place"* (Stravrianos, 1964: 23). The remarks of Cecil Roth regarding the treatment of Jews by the contemporary Christian and Ottoman Rulers are as follows: *"Just as the persecutions under the cross reached their climax, a dazzling new world was opened up under the silvery radiance of the crescent"* (Ibid., 23).

Amnon Cohen (1984), Professor of the Hebrew University in Jerusalem, in a fine study of 'Jewish life under Islam in Sixteenth Century Jerusalem', emphasizes the positive attitude of the Ottoman authorities toward the Jews. Cohen stress that fiscal restrictions imposed by the shari'a were not applied in accordance with the letter of the law, and that not all Jews of Jerusalem who owed the jizya tax paid it. Those who did were expected to pay the lowest official rate. He also adds that the entire supervisory mechanism governing the implementation of the religious law was often slanted in favor of the Jews and accepted the testimony of Jewish litigants and witnesses in contradiction of the accepted notion that their testimonies were inadmissible. In conclusion, Cohen says that an autonomous Jewish life in Jerusalem was encouraged and protected by Muslim rulers (cited by Asali, 1994: 207).

The Ottoman Empire, in the sixteenth century, was superior to Europe in military power, equal in architecture and public works, hardly second as regards the amenities of life (Stravrianos, 1964). Like the ancient Romans, the Ottomans were great makers of roads and bridges, and thereby facilitated trade throughout their empire, and foreign states were compelled to admit the Greek merchants into ports from which they had been excluded in the time of the Byzantine emperors, but now sailing under the "Ottoman flag", they assumed the dress and manners of Turks, and thus secured from the nations of Western Europe the respect and consideration which the Catholics had hither to always refused to the Greek Church…(Ibid., 19).

As discussed, the Ottoman Empire during the reign of Süleyman was unique not only for its administration but also for its unequal degree of religious tolerance. In a period when Catholics and Protestants were massacring one another and when

Jews were being hounded from one Christian State to another, the subjects of the Sultan were free to worship as they wished with comparatively minor disabilities. Because of the religious tolerance of the Turks, the Balkan Christians were able to preserve their national identity through five centuries of Turkish rule. The contemporary travelers who visited Cyprus, Crete and other islands found that "*...the Greeks who were under Venetian rule preferred the rule of the Turks, who allowed them communal autonomy and religious freedom, to that of the Venetians, who subjected them to centralized control and to the unceasing proselytism of Catholic priests"* (Ibid., 17-18).

It can be noted that the Ottoman administration not only removed all obstacles to migration between the Asiatic and European provinces but encouraged it. Christian migrants were always well received, rehabilitated, and helped by the Muslims, and a great social and ethnic mixture took place as a result of intermarriage. Thus, contrary to the Europeans policy of intolerance and persecutions in the name of Christianity, the Ottomans adopted a liberal policy and showed extreme tolerance towards non-Muslim Christians, Jews and other religious communities. In fact the Ottoman administrative system was based on principles of the rule of law and promotions and appointments were made purely on merit, irrespective of caste of class. Turks or Arabs, Slavs or Armenians once they accepted the faith of Islam were eligible to the highest posts in the land-save that of the Sultan, the only position determined by birth. Thus birth and genealogy, old families, or landed aristocracy became irrelevant for appointment to any post. For example, Sinan Pasha a great architect, and Khair-ud-Din Barbarosa, the victorious admiral, were born Christians. They achieved the highest posts on basis of merit. Ali Bey, who became the Sultan of Egypt and Syria in the late eighteenth century was (a new Muslim) the son of a Caucasian Christian priest.

Christians and Muslims cooperated harmoniously while the Christians enjoyed autonomy in their internal affairs. Conversion was slow, but the sixteenth century Muslims outnumbered the Christians. Farther to the north, in modern Yugoslavia, the Muslims fanned out in large number and Islam spread with them in Bosnia, Serbia, Montenegro, Herzegovina, and Croatia. The spread of Islam was greatly assisted by the mass conversion of the Bogomiles under Mohammad-II. Bogmile Christianity had a great affinity to Islam. It abhorred the worship of Mary, the institution of baptism, and every form of priesthood. It repudiated the cross as religious symbol, the bells, the gaudy decorations of the Catholic Church; and it condemned any bowing before the cross as idolatry. Like the Paulicians and the Arians generally, the Bogomiles rejected the doctrines of the incarnation, crucifixion, and resurrection. They drank neither wine nor spirits, kept their beards and said only the Lord's Prayer. Passage to Islam was relatively easy for them, and their example prompted others to follow their course.

Fairfax a biographer of Muhammad-II writes that many Christian families from the time of Süleyman the Magnificent onwards migrated to Turkey because they wanted to live under the rule of justice. The comments of a great scholar, about the Ottoman Turks, are quoted here to show their tolerance towards non-Muslims Europeans: *"No man was persecuted for his religion in sixteenth century Turkey, when all over Europe – not only in Spain – inquisitions were at work and the skies were reddened by the glare of the pyres in which thousands of unbelievers perished. In matters of personal hygiene, there was no question where the superiority lay: cleanliness in Constantinople was reckoned an integral part of godliness, and the Turks jeered unmercifully at their western European contemporaries who did not wash their bodies all over more than twice between birth and death"* (Stravrianos, 1964: 24).

Jews expelled from Spain, Greek traders and sailors, Arabs, Sudanese and even Catholics eager for adventure or compelled to leave their countries got shelter in Istanbul. Everyone lived there without fear and got freedom of conscience and worship and complete protection under the Ottoman law, provided they did not make trouble and paid their taxes, they were left in peace. The non-Muslims were allowed to live together in order to lead their lives according to their dogmas and creed in a free atmosphere. The constant influx of men and women of the Christians, Jews and other non-Muslim communities gave the Ottoman capital – Istanbul the cosmopolitan flavor it always retained. Istanbul was also the only capital at that time which was truly open to all oppressed people of the world. The most diverse populations of the Europe and other parts of the Ottoman dominions came to take refuge there to live and work and earn their livelihood honorably. Consequently, the non-Muslims formed their groups according to their ethnic or religious faith and belief. The Catholics were settled at Pera and Galata, the Greek Christians at Fener and Galata on the Bosporus, the Armenians near Marmara and at Sulu Monastir and Samatya and Jews lived along the Golden Horn. The Greeks, who had left the city after its fall, had come back after the Firman of the Sultan and made up an even large community. Working as small traders and shopkeepers or looking to the sea for their livelihood, they dominated trade in the Eastern Mediterranean. There existed no hostility among the Ottoman Turks and the non-Muslim communities. The Muslims, Christians and Jews shared the same modest life style and confronted the same difficulties, and were free to pray in the mosques, churches or synagogues according to their faith and creed. The non-Muslims-who represented 40 % of the population of Istanbul-were mainly Christian: Greek Orthodox, Armenians including a very small number of Catholics. The two major communities of Christians were nearly 30 % of the total population, whereas the Jews were about 10% (Danismend, 1953: 35; Eversley, 1959: 95). Thus, in a period over half a millennium, the Ottoman Empire achieved

to create the form of social organization from Islamic codes of life and adapted Islamic rules and principles of social life to its imperial system.

The Millet System of the Ottoman Empire

During the Ottoman rule the non-Muslim population of Turkey was divided into religious communities know as *millets* (nations), an Arabic word which, translated literally, means "people united by a common faith or religious-nation". The Encyclopedia of Islam defines the term "millet" (milla[8]) as religion, and the people of milla as the true believers of Islam, i. e. the Muslims (Buhl, 1979: 317). The millet system was a distinctive feature of the Ottoman Empire, which recognized and regulated the rights and duties of religious communities. Ortaylı (1998: 121) defines the millet system as: "*a form of organization and legal status arising from the submission of followers of monotheistic religions (ehl-i zimmet) to the authority of Islam after the annexation of a region to the Empire, under an ahidname or treaty granting protection"*. The millet constituted one of the basic administrative units of the state, in which Orthodox, Armenian and Jewish communities not only carried out their administrative affairs with the state through the heads of their community organization, but also protected their own culture, customs, language and religions (Boztemur, 2005).

The *millets* recognized by the Ottoman Sultans were: **1)** the Greek community, known as *Rum* (or Rome), which included all members of the Orthodox Church recognizing the Ecumenical Patriarch, whose seat was at Fener (Phanar), in the Istanbul; **2)** Latins (or Catholics), who used the Roman liturgy, consisting of the descendants of the Genoese and Venetian settlers and other native Catholics of the Latin ritual; **3)** Armenian Gregorians, under their patriarch in Constantinople, but giving supreme spiritual allegiance to the Catholics at Echmiadzin, in Russian Armenia; **4)** Armenian Catholics, under a patriarch at Constantinople; **5)** Syrian Catholics, under a patriarch at Mardin; **6)** Chaldean Catholics under a patriarch at Mosul; **7)** Syrian Jacobites, under a patriarch at Mardin; **8)** Protestants, consisting chiefly of converts among the Armenians; **9)** Melchites, under a patriarch at Damascus; **10)** Jews of two rites, now separately recognised; **11)** Bulgarian Catholics, under the Bulgarian Exarch; **12)** Maronites, chiefly in the Lebanon. These communities owed an agreed sum which the Patriarch, the Chief rabbi, and Catholics were responsible for collecting and depositing in the government treasury.

[8] The term, milla is used in the Hebrew Bible and in Aramaic texts in the meaning of "word" or "utterance", and in some Christian texts as Greek logos (divine rationality, word of God, science). The Holy Book of Islam also uses the term in this meaning, the people who follow the divine word, the word of holy religious books. **See**, for example, Bernard Lewis, The Multiple Identities of the Middle East (London: Weidenfeld and Nicolson), 1998: 84.

Under the Ottoman rule all subjects of the Ottoman Empire were registered as members of some recognized religious community. A man without a religion was literally a man without a country so as the Ottoman Empire was concerned. Every non-Moslem was required to claim his rights through religious heads conducting their negotiations with the minister of justice in the Ottoman cabinet, just as the minister of foreign powers conducted theirs with the minister of foreign affairs. If his claims were denied by his patriarch he had no redress. However, the religious communities enjoyed limited autonomy but they could operate their own churches and synagogues, schools, and domestic religious courts, train and govern their clergy, and oversee their charitable institutions.

It is worthy of note that in 1462, at a period when throughout Europe religious minorities had no recognized worthy of the name, Sultan Mohammad-II at the height of his power not only re-established the Greek patriarch on the ecumenical throne, but granted to the Greeks of Turkey a whole series of special privileges which they have enjoyed throughout the Ottoman rule. Although the Greek Empire ceased to exist as an independent political entity after the conquest of Constantinople, but for four hundred and seventy years more it continued to exist as a religious, commercial and political force at Fener (Phanar), the seat of the Ecumenical Patriarch. It was only after collapse of Ottoman Empire in March, 1919 the Greek Patriarchate broke off its ancient relations with the Porte. After the formation of the Turkish Republic, Republican Government under Mustafa Kemal Ataturk authorized the establishment of a new Orthodox community, known as the Turkish Orthodox, recognizing as its head, an Orthodox Priest of Sympathies, with its head quarter at Caesarea, in Asia Minor.

CONCLUSION

The Ottoman Turks were the bravest soldiers of Islam and perpetuated its culture, its taste in art and literature. During 15th and 16 centuries no other Muslim race or power was able to withstand the onslaughts of Europe. It is a fact that fame of the Ottoman rule of justice and tolerance spread throughout Europe and the nations who suffered under the despotism of their own country's rule found shelter under the Ottoman rule.

The remarks of Sir James Porter, who was ambassador to the Porte from 1746 to 1762, are worth mentioning: *"In every empire which has extended wide, and it is certain that, whatever defects may be in the political system of the Turks, their Empire is so solidly founded on the basis of religion, combined with law, and so firmly cemented by general enthusiasm, and the interest, as well as vanity, of the Turkish individual, that it has lasted ages, and bids fair for stability and permanence"* (Porter, 1768: 55).

In accordance with these remarks, it can be concluded that Sultan Mohammad Al-Fateh (*or Süleyman al-Kanuni as the Ottoman Caliph is known to Arabs and Muslims*) shall be remembered not just because of his victories but also because for many fundamental measures he introduced in the Ottoman system of government. In all the institutions-legislative, administrative, regulatory services and other authorities-of the Ottoman State the principles of Islam were effective. Therefore, during his time, he was regarded as the most significant ruler in the world, by both Muslims and Europeans. Sultan Muhammad-II became a major player in 16th century European balance-of-power geopolitics who guided the Ottoman Empire to the fullest extent of its power and prestige and under his patronage, the Empire entered the golden age of its development. In conquering the European countries, the Ottoman Sultans exhibited a degree of toleration and justice which puts many Christian nations to shame. When Christian Europe was burning its heretics at the stake, the Ottoman rulers were permitting the heretics to follow their own religions unmolested. However, all conquered people were asked to become Muslims. If they persistently refused they were permitted to practice their own religions with further hindrance upon the payment of a head-tax, or tribute, which automatically exempted them from performing military service, for none save Muslims were called upon to serve in the Ottoman armies.

Thus, Istanbul became once again an international center of Islamic civilization. Scholars, artists, and architects from all over the Islamic world and Europe were commissioned, as Muslim conquerors also proved to be great builders of civilization as well. The skyline of Istanbul was transformed by the distinctive cupolas of palaces and mosques. The royal family lived in splendor in the Topkapi palace, preserved today as a great museum. An imperial monarchy governed subjects of many tribal, ethnic, linguistic, and religious backgrounds from the Mediterranean to Iran. In short, the Ottoman Empire became abode of the persecuted communities. Races and religions coexisted under the rule of Ottoman Turks. Muslims, Christians and the Jewish families lived together in the Ottoman capital of Istanbul, and Christians and Jewish freely practiced their religions, customs and laws. The treatment of their Christian subject by the Ottoman emperors – at least for two centuries after the conquest of Constantinople in 1453 – exhibits toleration such as was at that time quite unknown in the rest of Europe.

To sum up, it can be said with confidence that the Ottoman Empire was one of the largest and longest-lived dynasties the world has seen. Starting with Osman, in the direct male line 36 Sultans ruled from 1288 to 1922. Apparently, the Ottoman Sultans remained undisputed World Power at least for two centuries and, as such, it can be concluded that their Policy towards the non-Muslim communities

was liberal and without prejudice, which brought the Muslim and European Civilizations face to face creating a long lasting interaction among them based on toleration, justice, respect and freedom of conscience for all citizens.

REFERENCES

Afzal, Iqbal, (1962), **Diplomacy in Islam, Institute of Islamic Culture**, Club Road (Lahore).

Akgündüz, Ahmed, (2002), "The First Model for the EU: Ottoman State, From Conference: Islam in Europe or Islam of Europe? European Parliament", 11 Dec., **www.osmanli.org.tr/en/yazi.php?bolum=30&id=134.**

Alderson, A. D., (1956), **The structure of the Ottoman Dynasty**, Oxford Clarendon Press.

Amir, Ali, (1969), **The spirit of Islam, Karachi**, Pak Publishers, p. 220-221.

Arnold, T. W., (1896. rpt., 1979), **The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith**, Sheik Muhammad Asraf, Lahore, p. 197, 200-201.

Asali, K. J., (1989, Ed.), **Jerusalem in History**, (Essex, England; Scorpion Publishing Ltd., p. 207.

Barbaro, Nicolo, (1856), **Kostantiniye Muhasarası Ruznamesi**, Viyana Tendler ve Ş Kitaphanesi.

Beckingham, C. F., (1947-1953), **The Red Sea in the Sixteenth Century**, J. E. O. S. University of Manchester.

Bosworth, C. E., & Schachet Joseph, (1979), **The Legacy of Islam**, 2nd edition Oxford: New York: Toronto Melbourne.

Boztemur, Recep, (2005), **Historical Foundations of Multiculturalism in the Ottoman Empire, The Challenges of Multiculturalism in Central and Eastern Europe**, ed. by Sandu Frunza, Nicu Gavriluta, Michael S. Jones, Cluj-Napoca: Editura Provopress, p. 146.

Buhl, F., (1979), "Millet, Milla", **İslam Ansiklopedisi**, Vol. 8, p. 317.

Clement, Clara Erskine, (1895), **Constantinople: The City of the Sultans**, Boston Estes and Lauriat Publishers, p. 91, 99.

Creasy, E. S., (1980), **History of the Ottoman Turks**, Vol. I Karachi: Talpur Road.

Dames, M. D., (1918), **The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century**, J. R. A. S. London Part I, January 1921. The Book of Duarte Barbose, London.

Danismend, Ismail Hami, (1953), **Importance of the Conquest of Istanbul for Mankind and Civilization**, Istanbul, Istanbul Matbaasi, p. 26, 35, 43-44.

David, William S., (1958), **A Short History of Near East, New York, Eight Edition**, p. 211-215.

Dirimtekin, Feridum, (1953), **Istanbul after the Conquest**, Istanbul Press.

Draper, J. William, (1863), **A History of the Intellectual Development of Europe**, Vol II (Ch: 3. p. 342), **www.h-net.org/~bahai/diglib/books/A-E/D/draper/drap3. htm.**

Enan, Muhammad Abdullah, (1943), **Decisive Moments in the History of Islam**, SH. Muhammad Ashraf Lahore 11. FEHMI, ALI MUHAMMED: Muslim Sea Power in the eastern Mediterranean London, 1950.

Eversley, Lord, (1959), **The Turkish Empire**, Lahore Premier Book House, p. 78-79, 94-95.

Farah, Mounir A., (1999), **World History**, **National Geographic Society**, New York.

Galwash, Ahmad A., (1973), **The Religion of Islam**, (Vol. 2), Education & Culture Ministry, Doha, p. 124, **http://vart4u. net/islamic_book/5.pdf.**

Hamidullah, Muhammad, (1961), **Muslim Conduct of State**, SH. MUHAMMAD ASHRAF Kashmiri Bazar-Lahore (Pakistan) 4th edition.

Hammer, J. Von, (1329 A. H.), **Osmanli Devleti Tarihi**, Istanbul, vol. II, Hoca Paşa Caddes, 214 (1277 A. H.).

Hayrullah, (1288), Vol. 8, p. 87.

Heyd, Uriel, (1960), **Ottoman Documents on Palestine 1552-1615**, Oxford Clarendon Press.

Hossain, M. B. A., [n. d], **Islam versus Christianity Calcutta**.

Ibn Iyas-Muhammed Ibn Ahmed, (1921), **An Account of the Ottoman Conquest of Egypt**, A. H. 922 (A. D. 1516) Translated by Lieut Colonel W. H. Salman, London.

Inalcık, Halil. (1954). **Bursa and the Commerce of India**, Vol. VIII- XII, Compiled by, Sir William Wilson, Oxford 1907-1909.

-----, (1973), **The Ottoman Empire The Classical Age: 1300-1600**, London 5 Wilnsley Street, p. 23, 26, 29.

-----, **Ottoman Methods of Conquest, Stv-dia Islamica,** Vol. II.

-----, **The Ottoman Empire**, The Classical Age: 1300-1600, London Weiden feld (Pubs) Ltd.

Iyigün, Murat, (2006), "Ottoman Conquests and European Ecclesiastical Pluralism", **IZA Discussion Paper No. 1973**, Bonn, p. 31, **http://ftp.iza.org/dp1973. pdf.**

James, Mitchell, (1831), **The History of the Maritime Wars of the Turks**, London.

Kagan, Donald-Steven Ozment, & Frank M. Turner, (1995), **The Western Heritage**, 5th Ed. Englewood, CA: Prentice Hall, p. 559.

Kanun-name-i-Al-i-Osman, (1329), **Turkish Law**, A. H., p. 6.

Kanun-name-Sultan Suleyman Han, (1979), Veliyuddin Efendi, Ktb. No: baskisi, M. Afif TOEM, ilave.

Knolls, R., (1704), **The Turkish History Comprehending the Origin of that Nation and the Growth of the Ottoman Empire**, vol. I, London.

Koçi Bey, (1277 A. H.), **Risale-i Koçi Bey**, London, p. 21.

Lewis, Bernard, (1998), **The Multiple Identities of the Middle East**, London: Weidenfeld and Nicolson.

Lufti, Paşa, (1341), **Tevarihi, Al-ı Osman**, Basmasi: Istanbul, H.

Lybyer, A. H., (1913), **The Government of the Ottoman Empire in the Times of Suleiman the Magnificent**, Harvard University Press.

Mazhar-ul-Haq., (1998), **A Short History of Islam, Lahore, Urdu Bazar**, p. 251.

Mehmet Efendi, Seyhul Islam, (1959), **Iblihacu't-Tevarih**, Husrev Paşa Ktb. No.

Merriman, R. B., (1944), **Suleiman the Magnificent**, Hardvard, Hardvard University Press.

Mughul, M. Yakub, (1967), **Early Relations of the Osmanli Sultans with the Muslim Rulers of the Indo-Pakistan Sub-Continent**, In: Sindh University Arts Research Journal, vol. IV, Hyderabad, p. 34.

-----, "The Beginning of the Ottoman Domination in the Red Sea: The way to India", **Sindh University Research Journal**, Arts Series Humanities and Social Science vol. IX. Hyderabad.

Muzaffaruddin, Syed, [n. d], **A Comparative Study of Islam and Other Religion**.

Ortaylı, İlber, (1998), **The Ottoman Millet System and Its Social Dimensions**, Boundaries of Europe, ed. by Rikard Larrson, Stockholm: Forksningsradnamnden, p. 121.

Parry, V. J., (1976), **A History of the Ottoman Empire to 1730**, Cambridge University Press London.

Pasha, Sari Mehmed, (1935), **The Defterdar: Ottoman Statecraft**, Princeton University Press London.

Paul, Ricuat, (1686), **History of the Present State of the Ottoman Empire**, London.

Peçevi, Ibrahim Efendi, (1283), **Tarih-i Peçevi**, Cilt: I, Istanbul, Matbaa-I Amire, p. 16.

Peters, F. E., (1985), **Jerusalem**, Princeton, N. J. : Princeton University Press., p. 484.

Popescu, Bogdan, (2004), "The Fall of Constantinople: Orthodox Prejudices Towards the Muslim World, In: Roses of the Garden MOZAIK 2004/2", p. 19. **www. koed. hu/mozaik14/bogdan. pdf.**

Porter, Sir James, (1768), **Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks**, 2 vols, London, Vol. I, p. 55.

Potter, G. R., (1957), **The New Cambridge Modern History**, Vol, I. Camb. U. P.

Powell, E. Alexander, (1925), **The Struggle for Power in Moslem Asia**, John Long Limited.

Ranke, Leopold, (1743), **The Ottoman and the Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**, Translated from German by W. K. Kelly, London.

Russell & Russell, (1913), **The Government of The Ottoman Empire In the time of Suleiman the Magnificent, Harvard**, Harvard University Press.

Rüstem, Paşa, (1923), **Rüstem Paşa Tarih-I Yazması**, Istanbul Universitesi Ktb. T. Y. No: 2438, Almanca Tercumesi: L. Forrer, Ottoman Chronicle, Leipzig.

Sachar, A. L., (1967), **History of Jews**, New York: Alfred A. Knopf, p. 221.

Sadeddin, Hoca Seyhu'l-Islam, Isfahani, (1279), **Tacu't-Tevarih,** 2. Cilt. Yazmasi: T. S. M. A. Rean Ktb. No: H. 1346 Basmasi: Istanbul- H.

Said, Edward W., (1978), **Orientalism**, New York: Pantheon Books, p. p. 59, 65.

Schacht, Joseph and Bosworth, C. E., **The Legacy of Islam**, Second Edition: Oxford University Press New York 1979, p. 199.

Sphrantzes, George, **The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes 1401-1477**, Translated by Marios Philippides. Amherst, MA: The University of Massachusetts Press, 1980, p. 133.

Stanford, J. Shaw, (1958), **Cairo's Archives and the History of the Ottoman Egypt**, Washington.

Stravrianos, (1964), **The Ottoman Empire**, New York, Holt Rinehart and Winston, p. 17-19, 22-24.

Stripling, G. W. F., (1942), **The Ottoman Turks and Arabs**, Urbana, p. 28.

Şükrü, Muhammad, (1099), **Tarih-i Âl-i Osman**, T. S. M. A. Revan Ktb. No.

Tansel, Selahattin, (1953), **Fatih Sultan Mehmed**, in Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, p. 103.

Tarihi Yenicag, (1978). **Dünya Tarihi Paris**.

Thubron, Colin, (1969). **Jerusalem**, Boston. Little, Brown and Company, p. 227.

Uzunçarşılı, Hakkı İsmail, (1961), **Osmanlı Tarihi**, Ankara Türk Tarih Kurumu Basimevi-Vol.: 1, p. 453, 491.

Vucinich, Wayne S., (1979), **The Ottoman Empire: Its record and Legacy**, New York, Robert E. Kriegar publishing company, p. 128.

Yücel, Yaşar & Sevim, Ali, (1990), **Osmanlı Dönemi (1300-1566)**, Turkiye Tarihi II., Turk Tarih Kurumu Basimevi Ankara, p. 30, 124, 107, 141.

Zeine, N. Zeine, (1958), **Beirut**, 32-34 Rue Bliss, p. 15.

ТЮРКСКОЯЗЫЧНОЕ НАСЕЛЕНИЕ УКРАИНЫ ПО ДАННЫМ ПЕРВОИСТОЧНИКОВ ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1926 ГОДА И ДРУГИХ ПЕРЕПИСЕЙ (XX В.)

NAULKO, Vsevolod/НАУЛКО, Всеволод
UKRAYNA/UKRAINE/УКРАИНА

Выдающийся украинский ориенталист академик А. Е. Крымский, обосновывая необходимость создания кафедры востоковедения при Академии наук Украины, еще в 1919 году писал, что давняя территория современной Украины была местом жизнедеятельности различных ориентальных народов и перед украинской наукой стоит целый ряд важных проблем, требующих разрешения: «Иранистика, тюркология (дисциплина эта особенно необходима) и арабистика – без этих трех наук всесторонняя неоднобокая история украинства невозможна; без них будут неминуемы зияющие лакуны в самом таки украиноведении».[1]

«Без востоковедения невозможно понять историю и культуру Украины», – писал другой видный украинский ориенталист О. И. Прицак. Особое место в их публикациях, как и современных востоковедов Я. Дашкевича, А. Гаркавца, В. Остапчука и др., занимают вопросы территориального размещения, взаимодействия и численного соотношения тюркских и славянских народов, в частности роль восточных компонентов в этногенезе украинцев.

В настоящее время тюркскоязычные этносы составляют около одного процента населения Украины. Речь идет прежде всего о крымских татарах, численность которых возросла в 5, 4 раза по сравнению с последней советской переписью 1989г., и составила по данным Всеукраинской переписи населения 2001г., 248, 2 тысяч человек (0, 5 % общей численности населения). Это стало возможным вследствие их возвращения в Украину из мест депортации. Как известно, в апреле-июне 1944 г. из Крыма было депортировано 228 392 человека, в том числе 183155 крымских татар.[2] Из других тюркскоязычных народов упомянем татар (73, 3 тыс.), азербайджанцев (45, 2 тыс.), гагаузов (31, 9 тыс.), узбеков (12, 4 тыс.), чувашей (10, 6 тыс.), турок (8, 8 тыс.), казахов (5, 5 тыс.) и др.

---

[1] Кримський А. Ю. (1919). «Уваги з приводу створення кафедри східної історії та філології», Записки Історико-філологічного Відділу ВУАН, Т. 1, IX – XII; см. Также: Кочубей Ю. М. (1998). Україна і Схід. Бібліографічний покажчик. Київ: 3 – 227: Східний світ (1993) 1, 5-18.

[2] «Коммунист» (1991), 3.

Динамику численности крымских татар в XX в. воспроизводят рассчитанные нами данные переписей, которые проводились в пределах современной Украины. В 1897-1900 гг. (переписи Российской империи 1897 и Австро-Венгрии 1900 гг.) их насчитывалось 195, 1 тыс. человек; 1921-1926 гг. (польская перепись 1921 г. и советская 1926 г.) – 179, 1 тыс. человек; 1959 г. – 0, 0: 1970 г. – 3, 5 тыс.; 1979г. -6, 6 тыс. ; 1989 г. – 46, 8 тыс. и 2001 г. – 248, 2 тысяч человек. Живут они преимущественно на Крымском полуострове, составляя 12% населения (243, 4 тыс.).

Из всех статистических учетов населения, проводившихся в Украине (Крыму) лишь Всесоюзная перепись 1926 г. дает полное представление о численности и расселении крымских татар в советский период. Ее материалы в разрезе каждого села нами исследованы. Они содержатся в архиве Академии наук в Санкт-Петербурге.[3] В свое время по этим данным была составлена карта этнического состава населения Крыма.

В соответствии с упомянутыми материалами в селах Крыма наибольшее число крымских татар проживало в Бахчисарайском районе (29, 4 тыс.), Ялтинском (20, 2 тыс.), Евпаторийском (15 тыс.), Симферопольском (12, 9 тыс.), Судакском (12, 5 тыс.), Севастопольском (11, 8 тыс.), Керченском (10, 4 тыс.), Феодосийском (8, 6 тыс.), Джанкойском (7, 9 тыс.). Данные о численности крымских татар в городах Крыма содержатся в опубликованных материалах переписи 1926 года.

Большинство крымских татар назвали родным язык своей национальности – 92% . Среди других тюркскоязычных народов Украины этот показатель ниже: среди гагаузов – 71, 7% , азербайджанцев – 53% , узбеков – 29, 2% , чувашей – 21, 4% , казахов – 18, 8% . А среди тюркскоязычных греков Приазовья, т. н. «урумов», родной свой язык назвали лишь 5% . Они составляют половину приазовских греков (около 50 тыс. человек).

В названом архиве содержатся сводные данные по каждому населенному пункту, с определением общей численности населения, его этнического состава, распределения по административным сельсоветам и типом населенных пунктов. Кроме того, важно, что в этих материалах сохранились крымскотатарские топонимы того времени. Назовем лишь тогдашние самые большие крымскотатарские села. В Бахчисарайском районе это Биюк-Узенбаш (1992 чел.), Дуванкой (1703 чел.), Кеккозы (1630 чел.); в Евпаторийском – Айдар-Газин (998 чел.), Киргиз-Казан (1929 татар из 3266 чел. всего населения), Бий-Кият (814 чел.); Карасубазарском-Баксан (1321 чел.) и т. д. .

[3] **Архив АН России** (СПб.) – ф. 135, оп. 3., д. 366.

Материалы указанного архива являются важным источником для составления этнической карты Крыма. По отдельным селам, например, Гавра, Голумбей Бахчисарайского района указаны турки, караимы, по другим евреи, немцы, эстонцы, армяне, чехи, болгары.

Понятно, что искусственно созданный позднее, в 1927 году, еврейский национальный район, Ляридорфский в статистических данных не значится – позднее, в 1936 году численность еврейских переселенцев в нем составляла около 24 тыс. чел.

Крымские татары в небольшом количестве живут за пределами Крыма. В нашем исследовании "Давні кримськотатарські поселення в Україні" речь шла о потомках крымских татар, переселенных еще в XIV веке Литовскими князьями из Крыма. Они проживали до недавнего времени в селе Ювковцы Белогорского района Хмельницкой области. Также нами исследовались отдельные группы крымских татар, которые переехали уже после депортации в Донецкую область, село Гранитное.[4]

Рассмотрим более подробно современное расселение тюркскоязычных народов по данным Всеукраинской переписи населения 2001 года и, в сравнительном плане, других переписей, проводимых в Украине.

В последнее время большинство крымских татар (245 тыс.) проживают в Крыму и сопредельных районах Херсонской и Запорожской областей. Их, наряду с караимами и крымчаками некоторые исследователи относят к коренному населению полуострова.

Несмотря на трагическую судьбу численность крымских татар Украины выросла в XX в. на одну четверть: в 1897 г. их насчитывалось 195, 1 тыс. чел., а по переписи 2001 года – 248, 2 тыс. чел.; также в указанный период несколько увеличилась численность других крупных тюркскоязычных народов: поволжских и приуральских татар с 51, 1 тыс. до 73, 3 тыс. чел., гагаузов – с 22, 1 тыс. до 31, 9 тыс. чел. .

Крымские татары традиционно делятся на три субэтнические группы: степные, предгорные и южные (таты). При этом среди степных в отдельную субэтническую группу выделяют ногайцев

Особенности истории Крымского ханства, в частности его вассальная зависимость от Османской империи, способствовали формированию крымско-татарского языка: на юге полуострова был распространен один из

[4] Наулко Всеволод (2004), «Давні кримсько-татарські поселення в Україні. – Україна – **Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє.** Київ. 91 – 93.

огузких диалектов, в степном Крыму – кипчакский, а предгорских районах ощущалось османское влияние[5]

Несмотря на то, что в 1920-х годах в Крымской автономной республике были приняты два официальных языка: русский и крымско-татарский, непрекращающиеся гонения на ислам и то, что длительный период крымские татары пребывали вне своей этнической территории, среди них, как отмечалось, сохранился высокий процент лиц, назвавших родным язык своей национальности.

Некоторые тюркскоязычные этносы Украины, в плане происхождения и функционирования их языков, этногенетически связаны с крымскими татарами. Это касается в частности караимов и крымчаков.

Относительно происхождения караимов («карайлар» - самоназвание) существуют две концепции: 1) согласно первой они представляют собой тюркизированные в условиях Крымского ханства диаспорные группы евреев (Д. Шапиро и др.); 2) «хазарская» версия, согласно которой караимы – тюркскоязычные группы, которые приняли иудаизм (в условиях Хазарского каганата), трансформировавшийся в новую религию – караимизм (М. Сарач, С. Шапшал и др.). Язык украинских караимов относится к крымскому диалекту кипчакской группы. Большинство их живет в Евпатории и Феодосии и в небольшом количестве в Киеве.[6]

По данным Всеукраинской переписи 2001г. в Украине насчитывалось 1196 караимов. Язык своей национальности считают только 6% , 77, 8% русский и 13, 4% украинский. По сравнению с переписью 1989г. их численность в Украине уменьшилась на 200 чел.

Происхождение крымчаков (самоназвание «къырымчахлар») также окончательно не установлено. Одни исследователи считают, что они сформировались на базе давнего местного населения Крыма, которое впоследствии усвоило иудаизм; другие относят крымчаков к потомкам еврейского населения, которое переняло крымско-татарский язык. Однако уже исследователи XIX в. отмечали, что их язык заметно отличается от крымско-татарского и относили его к самостоятельному языку тюркской группы, поскольку он в отличие от кипчакских языков, испытал на себе

[5] Бубенок О. Б. (2006), «Мусульманське населення, на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу», Східний світ, 1, 27 – 28: Аблятіфов Рустем (2006), «Хто є Кримські татари для держави Україна?» Агора, 4, 126 – 137.

[6] **Тюркские народы Крыма:** Караимы. Крымские татары. Крымчаки. (2003), Москва, : 82 – 95.

сильное огузкое влияние и в нем, в сравнении с крымско-татарским, содержится немалый слой лексики иврито-арамейского происхождения[7]

Если перед Второй мировой войной в Крыму насчитывалось до 10 тыс. крымчаков, то в настоящее время их всего 406 чел. Живут в городах Крыма. Из них 16, 7% назвали родным языком своей национальности, 10, 1% - украинский и 64, 8% - русский. По сравнению с 1989 г. их численность заметно уменьшилась.

Вторая по численности группа тюркскоязычных народов Украины в переписях представлена под собирательным названием «татары». Их насчитывается 73 тыс. чел. (2001г.). Живут они преимущественно в восточных и южных областях: Донецкой - 19161, Крыму - 11090, Луганской - 8543, Херсонской - 5353, Запорожской - 5177, Харьковской - 4198 и т. д. Этническую основу их составляют тюркские племена, которые в средневековый период достигли средней Волги и Прикамья и смешались с местными финно-угорскими племенами.

Делятся на три этнографические группы: 1) поволжские (казанские) и приуральские; 2) сибирские; 3) астраханские. Среди первых двух групп распространенны языки кипчакской подгруппы; язык астраханских татар сложился на основе ногайских диалектов.

Большинство татар переселилось в Украину из поволжских и приуральских районов с конца XIX-XX в. в связи с быстрым промышленным развитием южных губерний и городов[8].

Третье место по численности среди тюркскоязычных народов Украины занимают гагаузы. Их общая численность в мире 250 тыс. чел., большинство из которых живет в Республике Молдова (135 тыс.), где им с 1995г. предоставлена частичная национальная автономия.

В Украине, преимущественно в сопредельных районах Одесской обл., проживает около 32 тыс. гагаузов (2001г.). Гагаузский язык относится к огузской ветви тюркских языков. Это один из немногих тюркскоязычных народов, исповедующих православие. В других странах гагаузы живут в Турции, России, Болгарии, Румынии, Казахстане.

Среди исследователей распространенны гипотезы «славянского» и «тюркского» происхождения гагаузов. Согласно первой, гагаузы – славяне, которые переняли тюркский язык и сохранили православную религию.

[7] Ачкіназі Ігор (1995), «Кримчацька мова. Історіографія та джерела», **Східний світ,** 1, 47 - 52: Тюркские народы Крыма…: 310.

[8] Народы мира. Историко-этнографический справочник, (1988). Москва: 433.

Сторонники другой, более научно аргументированный гипотезы, связывают происхождения гагаузов с различными группами средневековых, кочевых тюркских племен (печенегов, тюрков-огузов, половцев, сельджуков), которые пришли в Европу из южно-сибирских, среднеазиатских и прикаспийских степей. После татаро-монгольского нашествия, предки их переселились в районы северо-восточной Болгарии (Добруджи) и нижнего Подунавья. Их предки с доисторических времен до середины VI века жили в предгорьях Алтая. В VIII – начале IX в. в степном районе, который примыкал к Сыр-Дарье и Аральскому морю, они образовали огузкое государство. После его распада, одна из групп, не принявших ислам и называвших себя «хак-огуз», перекочевала в причерноморские степи, а затем за Дунай, на Балканы. В начале XIX в. они вместе с болгарами переселились в степи Буджака.[9]

В Украине значительный процент, особенно в прошлом, составляли нетюркские народы, среди которых были распространены тюркские языки. Это касается в частности армян, которые проживали отдельными колониями в XIV-XVIII ст. в Западной Украине. Некоторые исследовали, их переселение из Крыма относят к временам Киевской Руси.[10] К началу XVIII в. они основали десятки колоний во Львове, Каменец-Подольском, Луцке и других городах. Впоследствии в результате ассимиляции и миграционных процессов эти колонии прекратили свое существование. Ихним официальным языком в период расцвета был армяно-кипчакский (армяно-половецкий) язык[11]. Вследствие длительного пребывания в тюркскоязычном Крыму заподноукраинские армяне в обиходе пользовались преимущественно этим языком, который называли «татарским» или «турецким». В частности, Я. Р. Дашкевич привел слова епископа А. М. Грациани, который в начале XVII в., об этом писал так: «псалмы, которые поют в церкви, написаны на армянском языке и армянскими буквами, но понимают их разве, что священники; сами ж они разговаривают обычно по-турецки или по-татарски».[12]

Примерно половина (около 50 тыс. чел.) греков, живущих в украинском Приазовье, так называемых «урумов», – в прошлом, меньшей мере теперь, тюркскоязычны. Это переселенцы из Крыма конца 1770-х годов, после провозглашения его независимым ханством. Они основали 10 поселений вблизи г. Мариуполь.

---

[9] Наулко В. І. (2001), «Формування сучасного етнічного складу населення України». – **Етнонаціональні процеси в Україні:** історія та сучасність. Київ: 40.

[10] Дашкевич Ярослав (2001), **Вірменія і Україна** – Львів – Нью-Йорк. 120 – 142.

[11] Гаркавець Олександр (1993), **Вірмено – кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. –** Каталог – 327.

[12] Дашкевич Я. Р. (1962), **Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX в.,** Ереван: 25.

Особенности языка урумов, как и эллиноязычных греков Приазовья (румеев) во многом зависели от характера их прежнего расселения в Крыму. Так, одни урумы заселяли преимущественно северо-западные склоны крымских гор, другие жили в южнобережных поселениях. В языке румеев предгорий более заметно огузкое влияние, а в говорах выходцев из южного побережья сильно прослеживается присутствие турецкого языка. Некоторые исследователи неоправдано отождествляли язык урумов с крымско-татарским. С этим трудно согласиться хотя бы потому, что их язык испытал значительное греческое влияние, которое охватывает все структурные уровни. Кстати, одной из причин невосприятия крымско-татарского языка в учебном процессе урумских школ в 1930-х годах, было это несоответствие обоих языков.[13]

О сложности формирования урумского языка свидетельствует и тот факт, что он подразделялся на четыре диалекта, вобравших в себя кроме кипчакских и огузких элементов также татарские, караимские, ногайские и др.[14]

Известно также, что село Староигнатьевка (Гнатовка, Гурджи) было основано тюркскоязычными грузинами, как и греки, переселенными в 1770-х годах из Крыма в Приазовье.

Приведенная ниже таблица отражает современную численность тюркскоязычных народов Украины и, что особенно важно, степень сохранения ими своей национальной идентичности и языка среди других этносов Украины.

[13] Гаркавець Олександр (1993), «Уруми Надазов'я». **Східний світ,** 2, 49 – 55.
[14] Пономарьова Ірина (2006), **Етнічна історія греків Приазов'я,** Київ: 69 – 70.

Тюркскоязычные народы Украины.*

№ п/п	Народы	Всего	В том числе (в %) с языком		
			Своим	украинским	русским
1	Крымские татары	248193	92, 0	0, 1	6, 1
2	Татары	73304	35, 2	4, 5	58, 7
3	Азербайджанцы	45176	53, 0	7, 1	37, 6
4	Гагаузы	31923	6, 4	4, 8	88, 5
5	Узбеки	12353	29, 2	14, 7	48, 5
6	Турки	8844	89, 6	1, 5	6, 4
7	Казаки	5526	18, 8	14, 9	62, 8
8	Башкиры	4253	19, 8	7, 9	68, 7
9	Туркмены	3709	19, 4	29, 1	37, 5
10	Киргизы	1128	18, 4	19, 6	54, 7
11	Кумыки	718	34, 0	15, 5	48, 7
12	Ногайцы	385	59, 0	3, 1	33, 8
13	Турки-месхетинцы	336	81, 0	0, 6	10, 4
14	Балкарцы	206	19, 4	17, 5	55, 8
15	Уйгуры	197	11, 7	9, 1	64, 5
16	Карачаевцы	190	18, 4	11, 6	59, 5
17	Каракалпаки	117	34, 2	10, 3	42, 7
18	Всего	436558			
19	Все население Украины	48240902			

* Составлено по данным: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ, 2003.

Рассмотренные процессы, требуют специального исследования. Они показывают зависимость различных этносов от целого ряда факторов: особенностей национально-государственной политики, численности и характера расселения, давности пребывания в Украине, социальной структуры этнических групп и удовлетворения их этноязыковых потребностей. Так, крымские татары, несмотря на трагические события своей истории, выявляют высокий показатель своей национально-языковой идентичности. Среди малочисленных тюркскоязычных групп, особенно тех, которые длительный период живут в Украине, заметно проявление процессов этнической ассимиляции. В тоже время среди тюркскоязычных народов, представители которых появились в Украине сравнительно недавно – особенно это касается выходцев из «горячих точек" бывшего Союза (Нагорный Карабах, Абхазия, Узбекистан и др.), – степень распространения языка своей национальности сравнительно высока. В тоже время явно заниженная численность турков-месхетинцев объясняется возможно нечеткостью их этнического самосознания, – нельзя забывать сложную историю формирования этого народа: в 1944г. турки-месхитинцы были депортированы из южной Грузии (Месхетии) в Узбекистан и в Украину попали вследствие межэтничных конфликтов 1989-90 гг. С другой стороны, их заниженная численность возможно связана с программными недостатками переписи – так или иначе многие турки-месхетинцы во время переписи назвали себя "турками"[15].

Большинство тюркскоязычных этносов Украины исповедуют Ислам. Это же касается не только тюркскоязычных, но и некоторых других народов (индоевропейских таджиков и афганцев, арабов, выходцев из Индии, ряда кавказоязычных народов). Больше всего мусульманских религиозных общин находится в Автономной Республике Крым (317), Херсонской (25) и Донецкой области (17). Общая численность мусульманских общин в Украине, на 2001г. составляла 416.[16]

[15] Бубенок О. Б. Указ. соч. : 36: Маліновська Олена, (2006), «Нові етнічні меншини в Україні як результат міграцій», **Агора**, 4, 139.

[16] Богомолов О. и др., (2005), **Ісламська ідентичність в Україні,** Київ: 21.

ИСЛАМСКИЕ САДЫ ВОСТОКА XIV-XVII ВВ.

NAZMİEVA, A. A./НАЗМИЕВА, А. А.
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

ÖZET

İslam bahçelerinin mimari temellerinin arayışı bizi Müslüman teolojik kaynaklarına ve İslam geleneklerine götürmüştür. **Kur'an**'dan ve peygamberlerin hadislerinden alınan cennet ve İslam bahçeleri hakkında bilgi içeren yazıları analiz ederek mimarinin dünya tarihindeki İslam uygarlığının gerçekleri ile kanıtlandığı ifade edilebilir.

Kanonik cennet bahçesinin, İslam bahçesinin ideal mimari şekli olarak incelenmesi ve cennet bahçesinin mimari tarihine etkisi, benim bildirimin amacıdır. Kanonik bahçenin ideal mimarisi Doğu ve Orta Doğu ülkelerinde bahçelerin regular planlamasının yapımında örnek olmuştur.

İkongrafik ve tarihî kaynakları inceleme esasında klasik Doğu İslam bahçesinin planı ve yapısını oluşturan geleneksel elemanlar tespit edilmiştir. Yazar tarafından ideal cennet ve Doğu klasik İslam bahçesinin grafik planlaması ve modelleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mimari, bahçe, İslam, Doğu, planlama.

ABSTRACT

Searching basis of architecture of Islamic garden brought us to Muslim theological sources and Islamic traditions. Analyzing the **Koran** quotation and prophets words, khadis, containing the information about paradise, Islamic garden it became possible to approve that they are confirmed by facts of Islamic civilization in world architectural history.

The aim of the report is to consider canonical paradise garden as ideal image of architecture of Islamic garden and its reflection in history of architecture. Ideal architecture of canonical garden became a model in garden erection its regular laying out in countries of Near and Middle East, Asia and Northern Africa.

On the basis of investigation iconographical and historical sources it was revealed by the author traditional elements which forms structure of laying out and space of classic Islamic garden; it was done author's theoretical laying out and space models of ideal paradise and Eastern classic Islamic garden.

Key Words: Architecture, garden. Islam, East, laying out.

РЕЗЮМЕ

Поиск основ архитектуры исламского сада привел нас к мусульманским теологическим источникам и исламским традициям. Анализируя коранические цитаты и хадисы пророков, содержащие информацию о райском, исламском саде, можно утверждать, что они подтверждаются фактами исламской цивилизации в мировой истории архитектуры.

Целью доклада является рассмотрение канонического райского сада как идеального образа архитектуры исламского сада и его отражение в истории архитектуры. Идеальная архитектура канонического сада стала образцом в возведении исламских садов регулярной планировки в странах Ближнего и Среднего Востока, Азии и Северной Африки.

На основе исследований иконографических и исторических источников автором выявлены традиционные элементы составляющие структуру планировки и пространства классического Восточного исламского сада; выполнены авторские теоретические планировочно-пространственные модели идеального райского и восточного классического исламского сада.

Ключевые Слова: Архитектура, сад, Ислам, восток, планировка.

Целью доклада является рассмотрение коранического райского сада как идеального образа архитектуры исламского сада и его отражение в мировой истории архитектуры. Для ее достижения были поставлены задачи: извлечение и изучение теологических терминов с точки зрения их толкования райского сада. Источником научного исследования являлся Коран в переводе смыслов на русский язык Э. Р. Кулиева.

В Коране большое внимание уделяется будущей жизни (Ибрагим, 1998). Интересующий нас теологический термин – «рай», в истинном смысле Писании Аллаха обозначается словом «ал-Джанна» – сад, происходит от арабского слова «джанн», первичное значение которого – «укрывать». Ал-Джанна или джаннат означает место, которое покрыто деревьями и прочими растениями (Валиулла, 2005). Райский сад обещан Господом мусульманам в будущей жизни в награду за их богобоязненность. О славной жизни в раю, красоте и великолепии следующего мира в Коране упоминается более двухсот раз. Большая часть описаний рая цитируется в 51, 52, 55, 56 сурах-главах Корана.

Краткая и главная характеристика понятия «сада-рая" заключается в коротких и наиболее часто повторяющихся предложениях: «Райские сады, в которых текут реки» (85: 11) или «Рай, который обещан богобоязненным, где

внизу текут реки: пища в нем постоянна и тень. Это – награда (завершение) тем, которые богобоязненны" (35: 13), (Кулиев, 2004).

«Этот аят подразумевает фрукты и наслаждения всякого рода, в том числе и духовные. Радости джанната не похожи на радости дунья (земные радости), которые исчезают или надоедают. Радости джанната чисты, вечны и свободны от всяких недостатков, которые мы ассоциируем с чувственными удовольствиями. Тень джанната, о которой говорит Всевышний, означает укрытие, защиту и безопасность, ибо мы знаем, что тень – одно из удовольствий рая" (Валиулла, 2005).

Приведем извлеченные автором качества джанната из хадисов Пророков, различные коранические обозначения и перечисления аятов, содержащие то или иное обозначение (с указанием общего количества упоминаний), к которым можно обратиться за более подробными сведениями, а также более детально раскрыть коранические сведения о теме рая.

• Рай обычно обозначается словом ал-Джанна, Сад (с артиклем) встречается сорок пять раз, Джанна (без артикля) употребляется пять раз, Джаннат-И, Сад Мой – один раз. Шесть раз в Коране упоминается ал-Джанна в смысле первобытного Рая, из которого были изгнаны Прародители. Большинство толкователей отождествляют этот Рай с будущим Раем. Еще четыре раза слово джанна употребляется в составе более широкого обозначения типа «Сад вечности» (см. ниже); девять раз (в ед. ч.), четыре раза (в двойств. ч.) и двенадцать раз (во мн. ч.) – для обозначения обычного, земного сада. Джаннатан, два Сада (в двойств. ч.) – три раза, Джаннат, Сады (во мн. ч.) – пятьдесят семь раз (см. ниже), (Валиулла, 2005).

• Невообразимость. «Аллах говорит: «Я приготовил для своих праведных рабов такой удел, которого глаз никогда не видел, ухо никогда не слышало, человеческий ум никогда не представлял" (Муслим), (Валиулла, 2005).

• Непеременимость. «Образ сада, который обещан богобоязненным: там – реки из воды непортящейся и реки из молока, вкус которого не меняется, и реки из вина, приятного для пьющих, и реки из меда очищенного. И для них там всякие плоды и прощение от их Господа" (47: 15), (Кулиев, 2004).

• Восемь ворот. «У рая восемь ворот, и одни из них называются ар-Райан» (Бухари), (Валиулла, 2005).

• Рай – сад, обширный, как небеса и земля. Всевышний Аллах говорит в 133 аяте суры Имран: «И устремляйтесь к прощению от вашего Господа и к раю, ширина которого – небеса и земля, уготованному для богобоязненных» (Валиулла, 2005).

• Сто уровней. «В джаннате сто уровней (этажей, ярусов), которые Аллах создал для тех, кто усердствует на Его пути, и расстояние между каждым из них подобно расстоянию между небом и землей. Когда вы просите у Аллаха рай, просите джаннат ал-Фирдаус, потому что это центральная (в фокусе) точка джанната и высочайшая степень его. На нем Арш Аллаха и в нем источник рек джанната» (Бухари), (Валиулла, 2005). Фирдаус как обозначение Рая встречается еще в 23: 11. Некоторые связывают это слово с греч. Paradeisos. Согласно внекораническому преданию, Фирдаус – высший, ярус Рая (Ибрагим, 1998).

Характеристики, порой толкуемые как название Рая в целом или некоторых из его 100 ярусов: Джаннат ‘адн, Сады истинного (вечного) пребывания. Слово ‘адн некоторые истолковывают как название дворца или реки в Раю. Это же слово в арабском языке обозначает и библейский Эдем. Джаннат ан-на’им, Сады благодатные; Джаннат вн-на’им (ед. ч.), Сад благодатный; Джаннат ал-хулд, Сад вечности; Джаннат ал-ма’уа (ед. ч.), Сад обитания; Джаннат ал-ма’уа (мн. ч.), Сады обитания; Дар ас-салам, Жилище мира (покоя); Дар ал-макама, Жилища всегдабытности; Мак’ад сидк, Обитель истинная; Макам амин, Место надежное (Ибрагим, 1998).

• Дворцы. «Люди рая будут смотреть на обитателей возвышенных особняков (лучшее, превосходящее место в раю) так же, как человек смотрит на яркую звезду далеко на востоке или на западе на горизонте. Эти возвышенные дома – для людей” (Бухари), (Валиулла, 2005).

• Троны, реки (четыре реки), сады, где текут ручьи, встречаются в Коране 57 раз. Источники. Два сада и два источника. Цветник. Горницы. Шатры и т. д. «В раю есть палатка, сделанная из одной пустой жемчужины шириной в 60 миль. И есть два сада, утварь (инструменты) и содержимое которых сделаны из серебра; и два других сада, утварь и содержимое которых сделаны из того-то и того-то (т. е. золота), и ничто не помешает людям, пребывающим в Эдемском саду, видеть их Господа, кроме занавеса Величия поверх Его Лика» (Бухари), (Валиулла, 2005).

«Сайхан, Джайхан, Евфрат и Нил – все они среди райских рек” (Муслим), (Валиулла, 2005).

• «В раю есть дерево, которое столь велико, что всадник может ехать в его тени сотню лет, не пройдя ее» (Бухари), (Валиулла, 2005).

• Обитатели рая. «Вознаграждение (аджр) щедрое, прекрасное, великое, неисчерпаемое. Блаженство (фауз) явное, великое. Дары неиссякаемые. Награда выше всех описаний. Жизнь без смерти. Непрекращающееся

пребывание в Раю. Вечное пребывание-обитатели рая будут есть и пить» (Муслим), (Валиулла, 2005).

«Тот, кто войдет в рай, будет наслаждаться таким вечным блаженством, что он не станет нуждающимся (лишенным), одежда его не износится и молодость его не угаснет" (Муслим), (Валиулла, 2005).

• Роскошь. Одеяния и наряды, ложи, седалища, посуда для яств и питий. «Поистине, Аллах введет тех, которые уверовали и творили благое, в сады, где внизу текут реки. Разукрашены они там будут браслетами из золота и жемчугами, и одеяние их там – шелк» (22: 23), (Кулиев, 2004).

• «Поистине, богобоязненные (муттакун) – среди садов и источников: «Входите сюда с миром в безопасности!" И изъяли Мы злобу, что в их груди; братьями они на седалищах обращены друг к другу" (15: 45-47), (Кулиев, 2004).

• Яства райские. Напитки. Отроки-прислуга. Присоединение, потомства к блаженствующим в Раю (52: 21). «Обитатели рая сегодня, поистине, своим делом наслаждаются (заняты радующими вещами). Они и их супруги в тени возлежат на ложах. Для них там фрукты и все, чего они потребуют" (36: 55-57), (Кулиев, 2004).

• Пребывание в мире и безопасности. «Входите туда с миром, это – день вечности. Им – то, что они пожелают там, и у Нас есть еще" (50: 34-35), (Кулиев, 2004).

• Жены будут петь так мелодично, что человеческое ухо не слышало такого (по сообщениям у Бухари). В некоторых из аятов порой полагают, что речь идет о гуриях (Ибрагим, 1998).

• Каусар. Разговоры блаженствующих друг с другом. «Вы знаете, что такое хауз и каусар? Это пруд, дарованный мне моим Господом. Он будет очень благословен. Моя умма будет собираться у него, чтобы встречаться со мной. Его чаши равны звездам по количеству» (Бухари), (Валиулла, 2005).

• Рынки. «В джаннате будет рынок, где люди рая будут собираться каждую пятницу. Будет дуть фантастический ветерок и обрызгает блеском их лица и одеяния, отчего они будут выглядеть еще более красивыми и привлекательными» (Муслим), (Валиулла, 2005).

При тщательном изучении сур и аятов-стихов, посвященных сюжету райского сада, автором были выявлены четыре основных элемента, составляющих его структуру: архитектура (дворцы, жилище, особняки), четыре сада, вода (сады, где текут ручьи; четыре реки, источники), дерево.

Выявлены дополнительные эстетические качества или классификация второстепенных элементов дополняющих картину райского сада.

• Малая архитектура: шатры, ложи, седалища, горницы. Ландшафт: два сада, сады. Водная система: пруд, два источника, источники, реки. Дендрология: цветники, всевозможные плодовые деревья. Живность: певчие птицы. Яства райские: напитки. Обитатели рая: жены (гурии), отроки-прислуга, хранители рая. Роскошь: одеяния, наряды, посуда для яств и питий. А также в раю происходят действия: разговоры блаженствующих друг с другом, присоединение потомства к блаженствующим в Раю. Лицезрение Бога (по толкователям). Благоволение Божие к ним. Славословия Господу. Приветствия. Рай это: вознаграждение, дары неиссякаемые, непрекращающееся пребывание в Раю, вечное пребывание. Жизнь без смерти – награда выше всех описаний. Блаженство явное, неисчерпаемое, великое, прекрасное. Вознаграждение щедрое. Рай обширный, как небеса и земля. Место надежное. Обитель истинная. Жилища. Жилище всегдабытности, покоя, вечного пребывания.

Интерпретируя вышеизложенное, можно сделать вывод или создать теоретическую, сводно-идеальную модель архитектуры исламского сада: рай имеет восемь степеней и восемь врат («расстояние между двумя воротными столбами в раю подобно расстоянию между Меккой и Босрой (в Шаме)” (Бухари)) = *n* км. По размерам в ширину рай, как земля, равен обхвату экватора, в длину, предположим, равен меридиану земли, по высоте имеет сто уровней (этажей, ярусов), а расстояние между каждым из них подобно расстоянию между небом и землей = *n* км. По содержанию в раю есть два сада, а перед теми двумя есть еще два сада (итого четыре сада); высочайшая и центральная (в фокусе) точка джанната, высочайшая степень, в котором источник рек джанната – доминанта в райском саду; четыре текучие реки из молока, меда, воды и вина; пруд. Имеются в раю особняки высотой до звезд; дерево, дающее тень, в которой всадник может ехать более ста лет = *n* км. По словам доктора архитектуры, профессора Г. Н. Айдаровой, возможно, дерево давало не только тень, но и являлось центром знаний, содержала в себе тайные познания.

Учитывая, то, что место это надежное, можно предположить, что оно хорошо укрепленное, например, окружено высокими ограждениями или жильем типа горниц.

Об очертаниях сада и количестве его граней или стен в Коране ничего не сказано, но нам известно, что в Исламе существуют священные цифры, например, четыре (огонь, вода, воздух, земля – то, что каждый человек может

иметь при земной и будущей жизни). А так же структура ада (джаханнам) содержит описание четырех стен, которые его окружают. Ширина каждой стены – сорок лет ходьбы = *n* км.

Изучая и анализируя каноны Ислама создался образ райского, идеального сада. По истории и иконографическим источникам выявили планировку, структуру, композицию архитектуры сада в культуре исламских стран, которые создавались идеями, сознанием, творческим воображением создателей.

Приведем смысловые аналоги между религией, историей и основными иконографическими материалами, для того чтобы характеризовать геометрические параметры объемно-пространственного канона, архитектуру и структуру изучаемого нами исламского сада.

Обращаясь к истории садов формировавшихся по композиционному принципу чар-баг, можно сказать, что он полностью выражал своеобразие менталитета, культуры, характер мусульманского мира. Он составляет основу мусульманского сада. Сады в мусульманских странах, ассоциировались с раем. И, несмотря, на всё их разнообразие, устройство садов строго регламентировалось законами ислама.

Эту же мысль выражают многие ученые, одни из них Дормидонтова В. В., Карцева В. Н., Мерпорт И. А., историки Рандхава М. С., Смолина Н. И., Веймарн Б. В., Булатов М. С., которые в своих работах говорят о том, что воззрения праведных мусульман, их традиции, свод мусульманских Законов играли большую роль как в истории архитектуры, так и в науке, искусстве и культуре.

К XV в. окончательно сложился ведущий тип архитектурно организованного сада-чар-баг-«четырехчленный сад», традиционный отличительный признак планировочной схемы является осевая планировка, которая сводилась к расчленению квадратного или прямоугольного участка каналами воды на четыре части с регулярным планом, подчиненным геометрии осей, с центральным положением источника воды и дворцового павильона, четкой разбивкой зеленых посадок.

Исламский сад, чар-баг-вклад иранской цивилизации в садоводство мира (Рандхава, 1981). Его можно отметить во многих мусульманских странах, относящихся к 14-17 вв. Он представлял собой замкнутое, закрытое пространство, созданное при дворцах резиденций, усыпальницах властителей и при богатых особняках.

Исламские сады существовали в основном в частных владениях. Общественные сады были явлением исключительно редким, они содержались, как правило, очень богатыми меценатами.

Они имели распространение в различных регионах и странах Ислама, таких как:

- Турция. Стамбул. Дворец-музей Топкапы. Перестроен в 17 в. (Веймарн, 2002).
- Испания. Гранада. Дворец-крепость Альгамбра. Конец 13 – начало 14 в. Львиный двор, Миртовый двор, сад Линдархии (Веймарн, 2002); Дворец Генералифе, 14 в. (Горохов, 1997).
- Иран. Кашан. Сад Багхе Фин. 17 в.
- Индия. Агра. Сады чор-бак мавзолея Тадж-Махал. 17 в. Традиционный «райский сад" при мавзолее представляет наиболее совершенную композицию чор-бага (Ожегов, 2003).
- Средняя Азия. Исфахан. Дворец Али-Капу. Конец 16 – начало 17 в. (Веймарн, 2002); Дворцовый павильон Хашт-Бехишт. 17 в. ; Эшреф. Парк 17 в. (Яралова, 1969). Планировка города Герата 15 в. разбита по принципу чор-бак (Смолина, 1984).

По историческим источникам создалась теоретическая модель классического, исторического, восточного исламского сада.

Примерная схема структуры, планировки, композиции и пространства сада чар-баг:

- Основной план составляет прямоугольник или квадрат;
- Центрально-осевая симметрия плана;
- Отчетливая строгая геометричность плана;
- Простота регулярной планировки и индивидуальность решения;
- Пример экономного использования воды;
- Правильная ориентация по странам света;
- Главная ось выделена широкой аллеей или каналом воды;
- Площадки сада чар-баг разбиты на правильные геометрические фигуры;
- Строгая геометричность планировки сада чар-баг подчеркивается с помощью благоустройства сада;

• Замкнутый, скрытый характер;

• Территорию обрамляют высокие стены и растительность, тем самым достигая подчеркивание контура;

• Вход в сад часто размещается не по центру, а сбоку, тем самым нарушается симметрия, обогащается общая картина сада. Связь между внутренним замкнутым пространством сада и открытыми внешними видами достигается путем устройства видовых точек, оформленных аркадами;

• Абсолютной композиционной доминантой, центром является источник (вода); планировочные ритмы, геометрический порядок оживают в звуковых ритмах падающей воды. Сад строится по правилам симметрии. На живописный рельеф накладывается прямоугольная сетка аллей и каналов. В узлах этой упорядочивающей композицию сетки пересекаются горизонтальные линии каналов, наклонные линии лестниц и аллей и вертикальные линии каскадов воды;

• Подчиненной композиционной доминантой является дворцовые павильоны. Архитектура садовых павильонов обусловлена планировкой сада. Павильон, поставленный на месте пересечения диагональных и ортогональных аллей-осей парка, также центричен и раскрывается проемами в их сторону. Купольный объем павильона доминирует над садом. В случае зеркально-симметричной планировки территории встречаются различные вариации размещения павильона на оси: либо в начале пути, либо в центре, либо в конце его. Помещения такого павильона группируются вдоль оси симметрично ей. Монументальность, могущество построек достигались не только грандиозными размерами, но и приемами композиции, среди которых симметрии бесспорно принадлежит первое место. Акцентирование центра, доминирование единого большого объема, перекрытого куполом, и другие приемы симметрии, выявляющие главный мотив,-достаточно убедительные средства раскрытия традиционной философской темы единства и ее социального воплощения - единодержавия. Таким средством служит прием симметричных расположений;

• К источнику ведут дороги, аллея; четкая геометрическая сеть дорожек и каналов, примыкавших к главной оси с обеих сторон, включала живописно скомпонованные поляны, окружающие роскошные дворцы и павильоны;

• От источника по выложенным каналам бежит вода. При движении по аллее кроме восприятия линейных горизонтальных ритмов мелькавших сквозь деревья садовых павильонов и строений прохожий испытывал ощущение вертикального ритма, обусловленного спуском к бассейну. Можно

представить, что совместное действие всех этих факторов-мерный шум воды, ритмичный шаг по ступеням, пересекающие путь тени от деревьев, игра светоцветовых пятен-производило впечатление единого стройного потока озвученных картин и вызывало ответную реакцию как чувство причастности каждого стремительному движению самой жизни, развертывающемуся одновременно в пространстве и во времени. Динамичная направленность главной дороги к водоему, источнику жизни, имеет глубокий смысл: указание на абсолютную ценность воды для существования человека в условиях жаркого климата. Символическая обусловленность оси составляет планировочную идею композиции центра сада в целом:

- Растения, мраморные полы, другое благоустройство обрамляет воду;
- В центрах квадратов часто стоят небольшие фонтаны или размещаются бассейны с крохотными фонтанчиками, питающими систему влагой, облицованные мрамором, разноцветными керамическими плитками и стеклом, которые являются главным украшением всего сада. Лиричные, тихо журчащие фонтаны, легкие струи воды, текущие по мраморному ложу, создавали особую интимную атмосферу. Ее усиливали экзотические деревья и благоухающие цветы, бродящие в садах павлины и поющие в золоченых клетках птицы;
- Наличие правильной геометрической сетки, симметрично расположенной по обе стороны главной оси, и множество вариаций орнаментального заполнения этой сетки. Можно проследить закономерности симметрии в отдельных элементах: и в рисунке садовой клумбы, и в плане небольшой садовой беседки, и т. д.

Геометрические параметры сада чар-баг:

- Геометричность;
- Центричность;
- Орнаментальность.

Качественные параметры сада чар-баг:

- Единство;
- Статичность;
- «интерьерность»;
- «гармония».

Функции пространства:

- Основывается как увеселительный сад в системе дворцового ансамбля;
- Со временем нередко становился погребальным садом, некрополем семьи своего основателя;
- Погребение. Погребение несет с собой как интимную зону сада, так и общественную (мавзолеи). Определенную специфику имеют погребальные сады. Погребальный сад может существовать, что бывает наиболее часто, отдельно, в качестве общественного (открыт для посетителей), а может занимать какой-то участок частного сада.
- Место спасения. Сад является местом спасения для человека, так как, цветущий сад – аналог райского сада, а рай небесный является спасением для души мусульманина;
- Масджид-место прострации, поклонения, у доисламских арабов и у мусульман ритуально чистое место молитвы (в том числе молитвенный ковер). Этим местом мог служить и сад;
- Маджлис, пир. Функция маджлиса предусматривает садовый праздник по арабский означает сидение, место сидения, обладающий обширным полем значений в мусульманской культуре. Это процесс передачи знаний от наставника ученикам во время длительных бесед, проповедь, судебное заседание, государственный совет, официальный прием правителя; устойчивая традиция интимных собраний для бесед и развлечений, куда допускались лишь особо приближенные лица. На маджлисах, помимо наслаждения вином, фруктами, обществом красавиц, общение с мудрецами, поэтами, слушание лучших певцов и музыкантов, созерцание красивых вещей, - в общем, все то, что очищает душу человека, приближает его к Богу;
- Тихий отдых предусматривает прогулки в тени под деревьями, около прохладных каналов с журчащей водой, слушание птиц и наслаждение ароматами цветов;
- Активный отдых. Борьба или танцы;
- Эстетическое удовольствие;
- Хозяйственные участки для выпечки хлеба.

При устройстве садов около храмов немалая роль принадлежала религиозным представлениям. Фундаментальные принципы построения различных форм искусства: архитектуры, музыки, поэзии, живописи, одни и те же-ритм, гармония и равновесие. Эти же принципы лежат в основе религии, которая считается искусством духовной жизни. Гармония должна быть во всем, что окружает человека. Сад и дом должны благоприятствовать созданию гармонии души.

Итак, исламский сад имеет строгую ориентацию по сторонам света, регулярную планировку, лишен случайных элементов, все подчинено строгой геометрии, основной план составляет прямоугольник или квадрат, центром которого является источник воды, все остальное подчиненные элементы. Главное назначение этих садов - создать среду покоя и гармонии.

Садово-парковое искусство прошло длительный путь развития и многие шедевры безвозвратно утеряны. По многочисленными изображениям и описаниям, благодаря изобразительному, прикладному, декоративному искусству (миниатюрам, коврам, тканям, изразцам), мы можем подробнее судить о райских садах.

Исламская культура проявлялась в первую очередь в архитектуре и в её убранстве (мозаики, изразцы, ткани, ковры, керамика). Во всем окружающем человека царствовала идея рая. Окружая себя райскими садами не только вокруг архитектуры, внутри двора, но и внутри дворцов в качестве изображений райских кущ, экзотических растений, животных на изразцах. Эти же образы создавались и на предметах прикладного искусства, на предметах роскоши, которыми, халифы окружали себя.

Мусульманские правители стремились воспроизвести коранический Рай на земле, воплощая в образе своих дворцов и садах. Это отразилось не только на архитектуре, на ландшафтной архитектуре, но и в искусстве, так как мусульманские сады явились подосновой для создания многих предметов искусства (Смолина, 1984;).

Все вышеперечисленные параметры сада чар-баг явились подосновой для создания разных предметов прикладного искусства и роскоши.

• Изобразительный материал. Миниатюры арабские, персидские, сефевидские, могольские. Сцены, которые изображали художники-миниатюристы, непосредственно были связаны с садами. По рассмотренным миниатюрам, можно сказать, что их изображения совпадают с принципами планировки сада чар-баг (араб. Четырехчленный сад; райский или исламский сад) и ее архитектуры.

В мусульманском искусстве, в миниатюрах изображали очень часто маджлисы – садовые праздники, которые проводились непосредственно в садах. Функций у мусульманского сада было множество. Все они отражены на миниатюрах.

• Декоративно-прикладное и текстильное искусство. Ковры – «садовые», «звериные», «молитвенные», «охотничьи», «медальонные» имели формализованное изображение садов. Ковры «садового” типа

напрямую относились к садам, на которых были изображены дворцы, малые архитектурные формы, планировка сада, источники воды, каналы, пруды и всевозможные экзотические деревья, животный мир, на них как бы было порождено кораническое описание рая. Возможно орнаменты, рисунки ковров ткались по существующим планам сада самого же заказчика, естественно прилагая фантазию мастера; все вышеперечисленные функции в качестве сцен изображались и на тканях. Ткани с растительными орнаментами и изразцы с буйными, яркими растительными узорами заполнявшие стены османских мечетей.

• Монументально-декоративное искусство: росписи, изразцы, мозаика, декор, стук, орнамент. Сюжеты сада изображались на стенах дворцов и павильонов в виде мозаик из придворной жизни, художниками-миниатюристами.

Исторические и иконографические источники дают бесценный изобразительный материал, который помогает реконструировать утраченные моменты. По изученным источникам можно судить о функциях сада, вариантах планировочных решений, типах многочисленных павильонов, формах и очертаниях бассейнов и фонтанов, способах орошений сада, водных системах.

Анализ источников исследования позволяет судить о том, на сколько был высоко развит этот вид архитектурного искусства.

В современном мусульманском мире в разных странах это искусство находило продолжение. Сады согласно этой традиции строятся и в азии и в странах северной африки. Исламский сад разнообразен. Традиции мусульманского сада (регулярной планировки) повлияли и на сады европейских стран. Наблюдается переплетение восточных и европейских обычаев при строительстве садов (назмиева, 2005: 65).

Сады испанских дворцов и монастырей один современный исследователь сравнивает с персидским ковром: «традиция восточного садового искусства преломлялась через призму типично монастырского чувства природы». Хосе сигуэнса описывает величие этих цветущих садов, их щедрую красочность и искусную планировку, благодаря чему при взгляде из высоких окон дворца они казались “прекрасными коврами, привезенными из Турции, Каира или Дамаска” (Каптерева, 2000: 47).

Восточная культура распространялась, привозилась кочевниками и в регион Среднего Поволжья. Сады Волжской Булгарии и Казанского Ханского дворца существовала в таком виде как сады Испании, Арабского

Халифата, Крымских татар и имела такие же признаки, но с учетом климата видоизменялись и отличались от исламских садов Востока. В общих чертах, напоминая турецкие сады. Система, приемы, принципы планировки архитектуры садов мусульманского населения Среднего Поволжья просты в отличии от восточных исламских садов.

Один из подобных садов существовал при резиденции принадлежавшей Сююмбике на берегу озера Кабан. На данный момент, на месте царского летнего архитектурного комплекса, со слов доктора архитектуры Г. Н. Айдаровой, построен Воскресенский монастырь, а под ним остался слой Ханской архитектуры.

Поиск основ архитектуры исламского сада привел нас к мусульманским теологическим источникам и исламским традициям. Анализируя коранические цитаты и хадисы пророков, содержащие информацию о райском, исламском саде, можно утверждать, что они подтверждаются фактами исламской цивилизации в мировой истории архитектуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валиулла хазрат Якуб, (2005/1426), джаннат и джаханнам/**Валиулла хазрат Якуб.** – Казань: Иман. 6–26.

2. Веймарн Б. В., (2002), **Классическое искусство стран ислама**. М.

3. Горохов В. А., Лунц Л. Б., (1997), **Парки мира**. М.

4. Ибрагим Т., (1998), Путе**водитель по Корану** /Т. Ибрагим, Н. Ефремова. – М. 114–118.

5. Каптерева Т. П., (2000), эскориал /Т. П. Каптерева // **Грани творчества. Сборник научных статей.** – М., 46–50.

6. Кулиев Э. Р., (2004), **Коран. Перевод смыслов** – издание пятое, исправленное и дополненное/Э. Р. Кулиев. – М. : УММА. 687 с.

7. Назмиева А. А., (2005), архитектура исламского сада по иконографическим источникам/А. А. Назмиева // **Развитие региональных школ в контексте историко-культурных традиций:** Матер. междунар. науч. конф. : 1 т. – Казань: КазГАСУ, 65.

8. Ожегов С. С., (2003), **История ландшафтной архитектуры**. М.

9. Рандхава М., (1981), **Сады через века** [Сокр. пер. с англ.] М. Рандхава. -М.: Знание. 320.

10. Смолина Н. И., (1984), **Приемы комбинаторики в планировочных схемах Средней Азии 15-17 вв**. М: 178.

11. Яралова Ю. С., (1969), Архитектура стран Средиземноморья, Африки и Азии 6-19 вв. 8 том // Н. В. Баранов. **Всеобщая история архитектуры**. М: 174, 176.

SUNDRIES/ANECDOTES AND CITIES OF CHINA IN THE MIDDLE-AGE

NİNG, Xin
ÇİN/CHINA/КИТАЙ

ABSTRACT

Sundries and anecdotes are the literature style originated from the Middle-Age of China. It is characterized by stories mixed with reality, fiction and ego-expressions of the authors.

Tang and Song dynasties of China were the booming period for Sundries/Anecdotes. This was due largely to the establishment of the imperial civil service examination of these two dynasties.

Although, authenticity of the event and characters in Sundries/Anecdotes have been usually questioned, they essentially include numerous information for the reality. The events and the characters were portrayed far more interesting and specific in Sundries/Anecdotes than in the history books. They reflect various aspect of urban development of China in the Middle-Age and, are important resource for us to study the urban society of China.

Key Words: China, Middle-Age, sundries/anecdotes.

INTRODUCTION

Tang and Song dynasties were the important periods for the development of the Sundries/Anecdotes. Transformation of both Tang and Song, China has been the one of the hot research subjects in Chinese history. Evolution of the city has been also an interesting research topic for Tang and Song.

Sundries/Anecdotes provide lots of information of the history. Evolution of Sundries/Anecdotes gives us more information about Tang and Song Dynasties.

Historians divide Sundries/Anecdotes into three categories, **1.** Trifles **2.** Anecdotal and **3.** Epigrams. More writers participated in writing Sundries/Anecdotes after Tang and Song. Although, lots of stories were written with distortion and stories of ghosts, their useful historical information still valuable.

In general, Sundries/Anecdotes are one of the old style of the novel. All above three are included in the general category of novel. As a result of the city cultural development of Song, novels, combined with story telling, gradually became virtual figures with complete stories to evolute as a modern literary genre.

1. Examples of Stories from Sundries/Anecdotes

There are some examples that Sundries/Anecdotes enriched information about the society of cities in the ancient China.

The First Story

According to "Bibliography of li Wa", there were two funeral homes in Chang An, the capital city of Tang Dynasty, they all sell merchandize and provided service for funeral. Two homes always had competitions showing their products and playing their funeral music. The funeral home at east had better products and the one at west had better funeral singers.

At Tang, the officials were selected by national examinations. As the capital city, a lot of candidates of officials gathered in Chang An attending the examination. There was one candidate from a rich family, Zheng, supported by his family for his exam. But Zheng did not study for his exam, instead, he fell in love with a prostitute, Li Wa and spent all his money on her. Without any money, Zheng wandered on street and found by the owner of the funeral home at the west. The owner saved him and trained him as a funeral singer. The owner of the funeral home at the east happened to hear that Zheng had a beautiful voice. He gave Zheng 20, 000 dollars in secret and asked him to sing for his funeral home. One day, there was a big competition between two funeral homes, thousands of people came to street to watch. Zheng, as a representative for the east, won the competition. The west lost the 50, 000 dollars and lost the reputation.

The Second Story:

The longest one of the Sundries/Anecdotes about tradesmen of the city. The story was about a poor guy, Dou Yi, from once a rich family, went to the capital city and made good connections with his relatives in power. He was smart and worked hard to make his fortune from virtually no money. He finally became very rich and a well-known businessman.

《四库全书总目·子部·小说家类》"序言"

《太平广记》卷四八四，中华书局1961年版，第3985-3991页。

《太平广记》卷二四三，第1877页。

The Third Story

It was about the largest temple, Daxiangguo temple, located at Kaifeng, the capital city of North Song Dynasty. The temple was on the downtown Kaifeng near Bian river. It had large area with 64 courtyards, 10 famous historical scenes.

It was a very important national temple and became a largest trade center in Kaifeng. The Daxiangguo temple was large enough to hold 10, 000 people for trade. The markets opened 5 times a month on 1, 8, 15, 18, and 28 the hundred thousands merchandizes were traded there, including food, family supplies, animals, Jewelries, weapons, female cosmetic products, medicine, and books. The monks and nuns of the temple also made some handcrafts and traded in the market.

(**Fig. 1**)

【宋】王得臣：《麈史》卷下，上海古籍出版社，1986年；

【宋】王栐：《燕翼诒谋录》卷二，上海古籍出版社，1986年；

【宋】孟元老撰，邓之诚注《东京梦华录》，中华书局，1982年。

【宋】吴自牧：《梦粱录》，中华书局，1985年。

2. Discusssion

The first story, the literatures consider it as a love story, because Zheng and Li happily got together after hard times. Zheng was saved on the street by Li, passed the national exams and appointed an official at the end of the story. Li left her career as a prostitute and became a noble lady due to her husband's social status. From historic point of view, we can obtain information about cities of the time from this story.

1. The trade broke the restrictions on certain areas of the city. Chang An, as the capital city, was clearly divided into 4 areas: residence of the Royal family, office, trade, and residence of general population. In general, the trade activities could only take place in the trade area. But from the story, we find l that the trade greatly supported by the government took place in a huge courtyard right out-site of the wall to separate the Royal residential area. It indicates that trade had taken placed in areas and less restriction for development. This is a clear indication for a transform of the city.

2. Li was a free prostitute not only provided her service to the royal family and the official but to the public. This was a big change from previous time, as prostitutes only served Royal families and officials. This freedom was also for artists and handicraftsmen who only worked for Royal family and officials previously. This change provided the better opportunity to develop business in the cities.

The second one, as a good example, from one businessman, to change some old-fashioned believes. Businessmen intended to purchase land after making good accumulation of the capitals due to the characteristics of economy and the political society of ancient China. But Dou, a country man, many years doing business in Chang An, including wood logs, hotels, jewelry, broker, investor, banker, paid no interests in purchasing any land.

There were similar stories, for example, a businessman, Luo, became rich duo to his manure picking up service. People suggested that he gave up this business for its bad reputation. But he became poor after he followed that advice and had to take back the business to regain his fortune. In summary, those businessmen relied their living with city and had no connections to the land and country anymore.

From Dou's story, we can find that how Dou committed briberies to the government officials for political success of the children of the businessmen. These all took place at the later stage of Tang. Compare to the early period of Tang, the social status of the businessmen had a significant improvement. There was another story from Sundries/Anecdotes, a successful businessman, Wang, from the early period of Tang, had may personal connections with government officials, but still no political power himself.

The later period of Tang, the social and political status of many rich businessmen had greatly improved through using money to buy crown.

The third story tell us that business was much more prosperous during Song than during Tang, and not less than any other following dynasties of China. The books "The dreams of East Capital city" and "The dreams of Liang" written by the authors of the same period, described the booming business of Da Xiangguo temple, was only a small part of the whole city. There were several trading markets located at populated areas, Street market, Bridge market, night market, and Tile market inside and outside of the city. The type of the commodities had also changed accordingly. The expensive consumer goods still processed a certain proportion, but the daily supplies for the general public, such as tea, food, China, etc., became important targets of the business. The markets similar to Da Xiang Guo, combined trading, entertainment and religion, was a typical market of China in the old age. This tradition has continued until present time. For examples, Mule/Horse market of Wutai mountain, Shanxi, Temple market of Dongyue, Shandong, supported by the government, are all booming at present. (**Fig. 2**)

3. Summaries

Three stories were all related to the booming business of the city. Development of the city promoted the following changes of the cities in the middle age.

1) Changes from closed market (separate market and residential areas) to open market in the city.

Tang was the peak period for the closed city system in ancient China characterized by restricting activities of the city residents in walls, the doors of the walls opened and closed at the set time. Development of commodity economy brokethrough these restrictions. The residents of the city gradually had more trading with outsiders. Some were small business, such as selling fast food or sea food. Sundries/Anecdotes had recorded lots of these business activities. There were also some large business activities, such as the story above "Li Wa, described business marketing and competition of two big funeral homes. Due to this change, the city structure of North Song were quite different from that of Kaifeng, Tang.

2) To promote changes of population structure

Qin Shihuang, the first emperor of China, built a country with centralized power. The residents of the city were mainly formed by Royal families, noble families, officials, army and population to provide service to them. General population, businessmen and handicraftsmen most lived in the edge regions or out-site of the city. With development of city business, the city life became more and more dependent on the markets. The restriction to the city population was also affected. Lots of businessmen and countrymen moved to the city, activated city market and enriched commodities of the city. They, at the mean time, promoted the new needs of the city population, such as entertainment and services.

The population in the big cities were all kinds of mixtures, including businessman from outsite of the city and other countries, artists, labors, dispatchers, candidates of the national exam, officials, visitors and army officials on civic duty. Dou, a visitor from the country, became a successful businessman after years of hard work. He, after his success, seek positions as government officials for the children of other businessmen.

3) Changes of the government

Tang restricted trading markets to the certain areas of the city. Song Dynasty had changed to having markets every street in the city and no curfew. The business had been promoted this way a lot. In order to adapt the development of the market, government had done the several changes:

(1) Goods for Royal family, government, and army were no longer redeployed all the time but bought from the market as well At the middle and later Tang, the pointed officials would procured some goods, such as food for the Royal families. Although, not all goods were purchased this way, the proportion was gradually increased.

(2) The government set up some offices joining the competition of the market, such as sections for medicine, hotels, house rental and food industry. Those were new from the past.

Sundries/Anecdotes provide essential historical information to study the city at middle age of China. Some are obvious false stories, but they did reflect the society of the city, and the experience and thinking of the authors of that period.

Sundries/Sanecdotes have not been studied intensively for its importance in the past. This article will provide examples to show how the urban market, businessman, and urban females were described in the sundries and anecdotes, and try to encourage conducting more studies.

REFERENCES

1. 【宋】李昉等 (1961) “太平广记”, 中华书局.

2. 【宋】孟元老撰，邓之诚注 (1982), “东京梦华录”，中华书局.

3. 程国赋 (2002) “唐五代小说的文化阐述”, 人民文学出版社.

4. Ning, X., (2002), The Development of Literary Sketches and a Study of Tang and Song Society. **Journal of Northwest University (Social Science)** No. 3, 57-61.

宁欣：《笔记小说与唐宋社会研究》，《西北师范大学学报》2002年第3期, 57-61 页.

5. Ning, X., (2006), On Merchant Dou Yi in Chanan its Market Development in Tang Dynasty. **Journal of Northwest University (Social Science)** No. 4, 71-78.

宁欣：论唐代长安另类商人与市场发育－－以《窦乂》为中心
《西北师范大学学报》（社会科学版）2006年第4期, 71-78 页。

SELÇUKLULARIN SELEFLERİNE GÖRE MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

OCAK, Ahmet*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türkler İslâm medeniyetine önceleri bireysel planda katkıda bulunurken, sonraları devlet olarak da İslâm'ı kabul edince dâhil oldukları bu medeniyetin önemli aktörlerinden biri hâline gelmişlerdir. Karahanlılarla başlayan bu süreç arkadan gelen diğer devletlerle devam etmiştir. Halifelerle ilişkiler Karahanlılar ve Gazneliler için mahallî bir karakter arz ederken, Selçuklular tüm İslâm dünyasını ilgilendiren gelişmelere imza atmışlardır. Halifeyi Şiî tasallutundan kurtararak eski saygınlığını iade etmiş, aynı zamanda Sünnî İslâm dünyasının siyasi liderliğini de üstlenmişlerdir.

Selçuklular, İslâm düşünce tarihinde önem arz eden medreselerin kurumsallaşması gibi işleri başararak Karahanlı ve Gaznelilere göre daha ön plana çıkmışlardır. Açılan Nizâmiye Medreseleri ile eğitim ve düşünce alanında önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu medreselerin müderrisleri Cüveynî ve Gazâlî gibi hocalarla kelam sahasında yeni açılımlar sağlanarak İslâm düşünce tarihine hizmet edilmiştir. Aynı şekilde Kuşeyrî ve Gazâlî tesiriyle tasavvufta yeni şekillenmeler yaşanmıştır. Bu şekilde İslâm medeniyetinin önemli bir aktörü olan Selçuklular, ona karşı yöneltilen Bâtınîlik ve Haçlı seferleri gibi tehlikelere karşı, bu medeniyetin lideri olarak onu korumasını da bilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Gazneliler, Şiîlik, Sünnîlik, Gazâlî.

ABSTRACT

Turks, who have initially made personal contributions to the Islamic civilization, have become one of the most important players of this civilization after accepting Islam as a state religion. This process, which has started by Karahanlis, has continued by other emerging states afterwards. They got along well with the Caliphs and accepted their authorities. While this practice points out to a local characteristic for Karahanlis and Gaznelis, Seljuks not only have contacted with the Caliph but also saved him from Shiat hegemony, helped him to regain his former prestige and assumed the political leadership of Sunni Islamic world.

Selchuks have become more prominent than Karahanlis and Gaznelis by accomplishing the institutionalization of medreses which have played important

*Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Böl. 14280 BOLU/ TÜRKİYE. **e-posta:** ocak_a@hotmail.com

roles in the history of Islamic thought. They have enabled important developments to take place in the fields of education and thought by the opening of Nizamiye Medereses. Lecturers of these medreses by the help of the hodjas(teachers) such as Cüveynî and Gazâlî have served to the Islamic thought by offering new perspectives in the fields of Kalam. Similarly, restructuring happened in the Islamic Sufism under the influence of Kuşeyrî and Gazâlî. Selchuks, who were the important intellectual actors of Islamic civilization, have managed to save this civilization in this way as its leader against the threats directed to it such as Batinis and Christian holy wars.

Key Words: Seljuks, Gaznelis, Shiat, Sunnîs, Gazâlî.

Medeniyetler, o medeniyeti meydana getiren insan topluluklarının inançları, idealleri ve kâinatı algılamalarına göre şekillenirken, ortaya konan medeniyet ürünleri de onu meydana getiren toplulukların dünya görüşleri doğrultusunda biçimlenir. Dolayısıyla bir medeniyet onu kuranların düşünce dünyalarını yansıtmanın yanında, evreni ve eşyayı nasıl algıladıklarını da gösterir. Braudel'in ifadesiyle medeniyet, "biriken ve miras bırakılan irfan" olarak kabul edilirse, başka milletler yanında, Türk milletinin de insanlık tarihi açısından önemli bir birikimin oluşmasında ve gelecek nesillere bırakılmasında büyük rol oynadığı görülecektir.

Türkler İslâm medeniyetine dâhil olduktan sonra, bu medeniyetin değerlerini tüketen değil, onu özümseyerek yeni açılımlar sağlayan; inşasında ve inkişâfında etkin rol oynayan bir konuma gelmişlerdir. Bu yeni medeniyetin algılamalarını kabul etmenin yanında, ona yeni bir yön ve hız kazandırmışlardır. Önceleri münferit olarak İslâm bilim ve düşünce tarihinde rol üstlenen Türklerin Fârâbî, Ebu'l-Leys es-Semerkandî, İmâm Buharî ve İmâm Mâtûrîdî gibi önemli şahsiyetlerle dâhil oldukları medeniyetin yükselmesine hizmet ettikleri bilinmektedir.[1] Fakat bunların hepsi bireysel planda olup, henüz devlet çapında ve kurumsallaşma düzeyinde bir hizmetten söz edilemez. Türklerin gerçek manada İslâm medeniyetine hizmetleri devlet düzeyinde İslâm'ı kabul edip, müesseseler oluşturmasından sonra olacaktır. Tebliğimizde Selçukluların kendilerinden önce kurulan Karahanlı ve Gaznelilerle mukayeseli olarak medeniyet tarihindeki yeri gösterilmeye çalışılacaktır. Bu işlem dört ana başlık altında incelenecektir.

1. Halifeyle İlişkiler ve Siyasi Liderlik

Türkler İslâm medeniyetine dâhil olduktan sonra, Müslümanlar açısından önem arz eden bir tarafıyla siyasi diğer tarafıyla manevî liderlik hüviyetinde olan

[1] Alparslan Açıkgenç, "İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim**", Türkler V**, Ankara 2002, s. 626 vd.

halifelik kurumuyla karşılaştılar. Bu, Türkler açısından yeni bir husus olmakla beraber Müslüman dünyanın önemli bir gerçeği olup, özellikle sultanlar açısından Meşruiyet kaynaklarından biri durumundaydı. Halifenin sultanı tanıması ve ona uygun lakaplar vermesi yanında, sultanın da hâkim olduğu topraklarda halife adına hutbe okutması adettendi. Bu sebepten olsa gerek Sünnî inanca sahip olan Türk sultanlarının da Sünnî halifelerle iyi ilişkiler kurma zarureti ortaya çıkacaktır.

Halifeyle ilk defa temasa geçen ve devrin hâkimiyet anlayışı gereği bastırdığı sikkelerde halifenin adını yazan kişi Karahanlı hükümdarı İlig Han'dır (ö. 1013).[2] Karahanlıların halife ile olan ilişkileri onun büyüklüğünü tanımak ve bağlılıklarını bildirmekten öteye geçmemişti. Fakat gerçek anlamda Abbasî halifesiyle ilişkiler geliştiren kişi Gazneli Mahmud'dur. Sultan Mahmud, 998'de tahta geçtikten sonra Karahanlılara karşı nüfuz mücâdelesini kazanmış ve sultanlığının meşruiyeti için Bağdât halifesinden kendisine uygun unvanlar verilmesini istemişti. Sultan Mahmud'un defalarca isteğine rağmen, Horasan bölgesinde hâkimiyetini gerçekleştirip Abbâsî Halifesi Kâdir Billah (991-11031) adına hutbe okutmaya başlamasına kadar halife bu isteği kabul etmemişti.

Bölgenin önceki hâkimleri olan Sâmânîler, Sünnî halifeyi tanımadıkları için Abbâsîler adına okutulan hutbeyi de kesmişlerdi. Sultan Mahmud'un halife adına hutbe okutması, O'nu son derecede memnun etmiş ve Sultan'a "Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille" lakaplarını vermiştir.[3] Saltanatındaki meşruiyet meselesini çözüme kavuşturan Sultan Mahmud, memnuniyetini göstermek maksadıyla; "İslâm dinine yardım etmek ve Allah'ın düşmanları mülhitleri söküp atmak için her sene Hindistan'a sefer yapmayı vaad" edecek[4] ve bu bölgede "İslâm'ın muzaffer olması için" büyük gayret sarf edecektir.[5]

Dikkat edilirse, Karahanlılar ve Gaznelilerin halifeyle olan ilişkileri, kendi meşruiyetlerini pekiştirmenin yanında, halifenin manevî gücünden istifadeye yönelik gayretlerdir. Her iki devletin sultanları da bölgesel çıkarlar anlamında halife ile ilişki kurmuş ve halifenin manevî gücünden istifade cihetine gitmişlerdir. Henüz İslâm dünyasının tümünü ilgilendiren bir gelişmeden söz edilemez. Bu sürede Abbasîlerin azalan iktidar gücüyle beraber halifelik kurumunun otoritesi de azalıyordu. Özellikle Bağdât'a hâkim olan Şiî Büveyhîler'le birlikte halife

---

[2] Reşat Genç, "Karahanlılar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI,** İstanbul 1987, s. 145.

[3] İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefâyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân V,** (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977, s. 175-176: Ebu'n-Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr el-Utbî, **Tarihu'l-Yemînî** (tah. İhsan Zûnûn es-Sâmirî)**,** Beyrut 1424/2004, s. 311: İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevî", **İA VII**, s. 175.

[4] İbn Hallikân V, s. 178: Şemseddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, **el-İber fî Haberi men Ğaber II, (**tah. M. S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985, s. 245.

[5] İbn Kesîr, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, **el-Bidâye ve'n-Nihâye XII**, Kâhire 1413/1992, s. 33.

onların kuklası durumuna düşmüş,[6] Abbâsîlerin azalan gücüyle birlikte ülkenin her tarafında sayıları yirmiyi aşan ve "Tevâif-i mülûk" denen mahallî Hükûmetler ortaya çıkmıştı.[7] Siyasi birliğin ortadan kalkmasıyla birlikte nüfuz mücâdelesi de başlamış, ülkenin her yerinde istikrarsızlık hâkim duruma gelmişti.

Abbâsî halifeliği bu durumda iken tarih sahnesine çıkan Selçuklular halife ile temasa geçerek onun ismini hutbelerde okutup tanınma taleplerini belirttiler. [8] Halife de Şiî Büveyhîlerin baskılarından bunaldığı için Selçukluların Bağdât'a gelerek kendisini bu baskıdan kurtarması maksadıyla Tuğrul Bey'i Bağdât'a davet etti.[9] 1055 tarihinde Bağdât'a gelen Tuğrul Bey, Şiî Büveyhîler devletine son verdiği gibi halifeye de eski saygınlığını iade etti. Halife tarafından "Rüknü'd-Dîn-Dinin temeli", ikinci gelişinde de "Melikü'l-Meşrık ve'l-Mağrib- Doğunun ve Batının sultanı" ve "Kasîmu Emîru'l-Müminîn- Halifenin ortağı" gibi unvanlar verilen Tuğrul Bey,[10] yeni topraklar kazanmanın yanında Sünnî İslâm dünyasının liderliğini de ele geçirmiş oldu.

Hilâfet kurumuyla uyum içinde çalışan Selçuklular Sünnî halifenin nüfuzunun artması için gayret gösterdiler. Alp Arslan döneminde ilk defa Hicaz bölgesinde Sünnî halife ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutularak Şiî hutbeleri kesildi. [11] Sultan Melikşah döneminde önce Hicaz,[12] arkasından Yemen bölgesi Türk hâkimiyeti altına alınarak Şiî hâkimiyeti bitirilip Sünnî hâkimiyeti gerçekleştirildi.[13] Böylece Yemen'den Kafkaslara, Çin seddinden İstanbul boğazına kadar olan geniş topraklarda Selçukluların hâkimiyeti gerçekleşmiş oldu.

Selçuklularla birlikte İslâm dünyası ve halife açısından reddedilemeyen yeni bir güç ortaya çıkmıştı. O döneme kadar kışlanın ve câminin başkanı durumunda olan halifenin elinde artık sadece manevî gücü kalmıştı. Nitekim Tuğrul Bey'e verilen (halifenin ortağı) unvanıyla Halife artık onun siyasi gücünü kabullenirken,

---

[6] H. Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA I,** s. 35.

[7] M. Şemdettin Günaltay, "Selçuklular Horasana İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", **Belleten VII/25,** s. 63 vd. ; İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Rolü", **V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1960, s. 270.

[8] el-Bundârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, (Terc.: K. Burslan), İstanbul 1943, s. 5.

[9] İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-Muntazam fî Tarihi'l-Umemi ve'l-Mülûk XVI,** (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 85: İbnu'l-Esîr IX, s. 609.

[10] İbnu'l-Esîr IX, s. 633: İbnu'l-Cevzî XVI, s. 19: ez-Zehebî, **el-İber II**, s. 293: Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965, s. 88.

[11] İbnu'l-Esîr X, s. 61: İbn Kesîr XII, s. 109: es-Suyûtî, Celâluddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman, **Tarihu'l-Hulefa**, Mısır 1371/ 1952, s. 421.

[12] İbnu'l-Kalânisî, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, **Tarihu Dımeşk**, (tah. Süheyl Zekkâr), Dımeşk 1403/1983, s. 200.

[13] İbnu'l-Esîr X, s. 203 vd.

(Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı) unvanıyla da Türklerdeki fetih anânesinin tescil edilmesi yanında Abbâsî halifesini tanımayan bölgelerin fetih yetkisinin de sultana verildiği görülmektedir.[14] Bu bir noktada siyasi gücü elinde bulunduran sultanın yaptığı ve yapacağı işlerin meşru görüleceğinin de tescilidir.

Dönemin âlimlerince de İslâmî bir hüviyet kazandırılan "sultan" mefhumu, Selçuklularla yeni bir anlam kazanmış, cihanşümul bir imparatorluk unvanı kadar ihtişamlı bir durum ifade eder hâle gelmiştir. [15] Bununla da yetinmeyen Selçuklular, halifenin yanında kendi konumlarını yükselten ifadeler kullanmaya başlamışlardır. Nitekim Tuğrul Bey, 454(1062) tarihinde Kadilkudât'a yazdığı mektupta kendinden "Yamînu Halifet-i'llahi Emîr-i'l-Müminîn-Allah'ın halifesi Emîrü'-l Müminîn'in sağ eli, gücü, kuvveti) şeklinde bahsetmektedir.[16] Bu şekliyle Selçuklular, idarelerine kutsal bir nitelik kazandırmaktan da çekinmediler. Çünkü doğrudan "Halifetullah- Allah'ın halifesi" unvanı, önceki halifeler tarafından kullanılmamıştı. İlk İslâm halifesi Hz. Ebûbekir bile "Halifetu Rasulillah-Allah'ın eçlisinin halifesi" unvanını kullanmıştı. Hz. Ebûbekir'in bile kullanmadığı bu unvanı kullanan Selçukluların kendilerini nasıl gördüklerinin anlamak mümkündür. Selçuklular görünüşte halifeyi yüceltirken aslında halifenin varlığını borçlu olduğu kendi idarelerini güçlendirdiklerini gayet iyi biliyorlardı.

Selçuklular şekilde halife adına, fakat gerçekte kimseyle paylaşmadan, İslâm adına iktidarı ellerinde tutmaya devam ettiler.[17] Halifelik sembolik bir şekle dönüştü. Bağdât, Selçuklular için Rey, Merv ve İsfahan gibi diğer başkentlerin yanında âdeta ikinci ve "ruhanî" bir başkent olarak varlığını devam ettirdi. [18] Selçukluların gücü sayesinde İslâm dünyasında toprak bütünlüğü yanında manevî birlik de gerçekleştirilmiş oldu.[19] Bu durum Selçuklulara has olup, seleflerinin asla ulaşamadığı bir noktadır.

2. Müesseselerin Teşekkülü

Müesseselerden kastedilen hususu bilimin ve düşüncenin yeşermesinde merkez konumunda olan medreselerin teşekkülüdür. İslâm dünyasında ilk medreselerin X. yüzyılda açılmaya başlandığı bilinmektedir. Oluşan bu gelenek Karahanlılar döneminde devam ettirildiği gibi, Gazneliler döneminde de bizzat Sultan Mahmud tarafından medreseler inşa ettirilmiştir. [20] Bu dönemde İbn

[14] Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Terc.: Y. Moran), İstanbul 1994, s. 41 vd.
[15] B. Lewis, **İslâm'ın Siyasal Dili,** (Terc.: Fatih Taşar), İstanbul 1992, s. 81.
[16] "Doğu'nun ve Batı'nın meliki, İslâm'ı ihya eden, İmâmın vekili, Halifetullah olan Emîru'l-Müminîn'in sağ eli (kuvveti) olan Şâhinşâh-ı Muazzam. **Bkz.: İbnu'l-Cevzî XVI**, s. 72.
[17] Norman İtzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek,** (Terc.: İsmet Özel), İstanbul 1989, s. 22.
[18] Ahmed Çelebi, **Mevsuatu't-Tarihi'l-İslâmî VIII,** Kâhire 1983, s. 99.
[19] Hüseyin G. Yurdaydın, **İslâm Tarihi Desleri,** Ankara 1982, s. 75.
[20] Hanefi Palabıyık, "Gazneliler'de İlmî Faaliyetler", **Hindistan Türk Tarihi Aaraştırmaları Dergisi I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s. 58 vd.

Furek Medresi, Beyhakiyye Medresesi, Sa'diyye Medresesi, Ebû Said İsmail el-Esterabâdî Medresi ve Ebû İshâk el-İsferâyinî Medresesi gibi önemli medreseler açılarak ilmin hizmetine sunulmuştur.[21] Fakat bu medreseler mahallî özellik arz eden ve programları başta bulunan şahıslar tarafından belirlenen kuruluşlar olup, resmî bir hüviyete sahip değillerdi.[22] O bakımdan henüz bir kurumsallaşmadan söz edilemez.

Devlet destekli ve kurumsal özellik taşıyan medreseler ilk defa Şiîler tarafından Mısır'da açılacaktır. Önce "el-Ezher Câmii" yapılarak Şiî propagandaları için merkezî hâline getirilmiş,[23] arkasından "Daru'l-Hikme" açılarak Şiîliğin hizmetine sunulmuştur.[24] Ezher Medresesi'nden yetiştirdikleri Şiî propagandacı "dâî"ler vasıtası ile propaganda faaliyetlerini yürüten Fâtımîler, Sünnî İslâm düşüncesini yok etmeyi hedeflemekteydiler. Binlerce propagandacıyla, gerçek halifenin Fâtımî halifesi olduğu, Abbâsî halifesi ve onu destekleyen Selçukluların idaresinin gayri meşru olduğu propagandası yapılmakta, insanların zihinleri karıştırılarak Selçuklu idaresine karşı kışkırtılmaktaydı.[25] Bu faaliyetlerinde kısmen başarılı olan Fâtımîler, devreye "Bâtınîler" gibi yeni bir unsuru da sokarak ikna edemedikleri insanları katlederek korku ve terör yoluyla amaçlarına ulaşmayı hedeflemişlerdi.[26]

Fâtımîlerin bu faaliyetlerini engellemek isteyen Selçuklular, fikre karşı fikirle mücâdele etme gereğini görerek medreseler açmaya başladılar. Alp Arslan döneminde ilki Nisabur,[27] ikincisi 1066'da Bağdât'ta[28] açılan Nizâmiye Medresesi ile Selçuklular önemli bir hamle gücü kazanmışlardır. İmparatorluğun Merv, İsfahan, Musul ve Belh gibi önemli şehirlerinde bu medreselerin şubelerini açan Selçuklular,[29] devrin önde gelen âlimleri İmâmu'l-Harameyn Cüveynî, Ebû İshak

---

[21] Es-Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfî, **Tabakâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ IV,** (tah. A. M. el-Hulv- M. M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976, s. 314: O. Turan, Selçuklular Tarihi. .., s. 332.

[22] O. Aslanapa, "Ortaçağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Merkezleri", **Türk Kültürü III/1-2 (Ekim1963)**, s. 34.

[23] El-Makrızî, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, **Kitâbu'l-Mevâizi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr II**, Beyrut, ts., s. 273: **Bkz.:** H. İ. Hasan, **Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye**, Kahire, s. 378 vd. Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti***, (*Terc.: Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 85, K. Vollers, "Ezher", **İA IV**, s. 433.

[24] El-Makrızî, el-Hıtat II, s. 342: H. İ. Hasan, age, s. 435: S. Eyice, "Mescid", **İA VIII**, s. 49.

[25] Robert Mantran, **İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (Terc.: İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 143.

[26] M. Şemsettin Günaltay, "Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşaşin)", **Hurâfetten Hakîkate**, (nşr. A. Gökbel), İstanbul 1997, s. 161.

[27] el-Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, **Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd,** Beyrut, (tsz), s. 412.

[28] İbn Hallikân III, s. 234.

[29] **Es-Subkî IV,** s. 313: Daha geniş bilgi için **bkz.:** Ahmet Ocak, Nizâmiye Medreseleri, Malatya 1993 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

eş-Şîrazî ve İmâm Gazâlî gibi şahsiyetleri buralara müderris olarak atayıp, devlet olarak gerekli desteği vermişlerdir. Böylece Şiîlik ve onun yayılmacı emellerine karşı koyacak, Sünnî düşünceyi yeniden ihya edecek müesseseler teşekkül ettirilmiştir.

Bu medreseler zengin vakıflarla desteklenerek hoca ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanır hâle gelmiştir. Günümüz şartlarıyla mukayese yapılırsa çok ileri sayılabilecek imkânların hoca ve öğrencilere tanındığını görmek mümkündür. Öğrenci başına günlük dört rıtl (yaklaşık 3. 250 gr.) ekmek[30] ve et ihtiyacı için aylık bir koyun tahsis edilmiş, [31] öğrencilerin istedikleri hocadan ders alabilme gibi bir imkân tanınarak daha iyi yetişmeleri temin edilmiştir.[32] Eğitim hayatı bakımından belki de en önemli hususlardan biri bugünkü asistanlık müessesesinin ilk şekli olan "muîd"lik kurumunun da Nizâmiyelerde ortaya çıkmış olmasıdır. [33]

Nizâmiye Medreselerine tayin edilen müderrislerin önemli bir kısmı "sadece Selçuklu devrinde değil, bütün İslâm devri dikkate alındığı zaman otorite sayılabilecek kişilerdir." Bu anlamda yedi dil bilen müderrislerin yanında,[34] 365 hocadan ders alan ve Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapan hocalara kadar değişik âlimleri görmek mümkündür.[35] Eğitimin kaliteli olması ve değişik hocalardan istifade maksadıyla başka şehirlerde bulunan sahasında uzman hocalar davet edilerek Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeleri sağlanmıştır. Bu uygulama bugün modern üniversitelerde uygulanan "misafir öğretim üyesi" uygulamasının da ilk defa Nizâmiyelerde uygulanan şeklidir.[36] Müderrislere ilk defa maaş bağlama işlemi de yine Nizâmiye Medreselerinde gerçekleştirilmiştir.[37]

Devlet bütünlüğünü esas alan ve seviyeli eğitimiyle Sünnî inancın yeniden güçlenmesini temin eden Nizâmiye Medreseleri sadece fizikî planda değil, ders programlarıyla da kendilerinden sonraki medreselere model olmuşlardır. Halife Mustansır, Selahaddin Eyyûbî ve Nureddin Zengî aynı yoldan yürüyerek Sünnî medreseler açmışlar ve Sünnî düşüncenin gelişmesine çalışmışlardır.[38]

---

[30] Sıbt İbnu'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Müzaffer Yusuf b. Kızoğlu, **Miratu'z-Zemân fî Tarihi'l-Âyan,** (nşr. A. Sevim), Ankara 1968, age, s. 135;

[31] el-Kazvînî, age, s. 602.

[32] es-Subkî VII, s. 93: İbn Kadı Şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dımeşkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiiyye II,** (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979, s. 85 vd.

[33] A. Çelebi, **İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi,** (Terc.: A. Yardım), İstanbul 1976, s. 257.

[34] M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II,** Ankara 1983, s. 392.

[35] Ebu'l-Kâsım el-Huzelî (öl. 1072) böyle bir âlimdir. Bkz.: M. Sâlim Muhaysin, **Mucemu Huffâzi'l-Kur'an Abre't-Tarîh II,** Beyrut 1412/1992, s. 338 vd.

[36] M. A. Köymen, age, s. 411: Ömer b. Ahmed el-Hatıbî (es-Subkî VII, s. 239 vd.) ve Atîk b. Abdillah el-Bekrî (öl. 1083) (İbnu'n-Naccâr XVI; s. 209) gibi âlimler bunun örnekleridir.

[37] M. Dağ-H. R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara 1974, s. 204.

[38] A. Çelebi, age, s. 112: M. Dağ-H. R. Öymen, age, s. 126: P. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II,** (Terc.: S. Tuğ), İstanbul 1980, s. 633: R. Şeşen, **Selâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, İstanbul 1983, s. 255.

Nizâmiyelerin ders programları tüm İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlıların meşhur Sahn-ı Seman Medreseleri'nde de devam etmiştir.[39] Osmanlı eğitim kurumlarında bunların izlerini görmek mümkündür.[40]

Nizâmiyeler ders programları, hoca ve öğrencilere tanınan imkânlar ve belirli bir merkezde derslerin yapılmasıyla önceki medreselerden ayrılır. Bu sebepten "yeryüzünün ilk üniversitesi" olarak kabul edilir. [41] Bazı araştırmacılar ilk üniversite olarak 1000 yılında kurulan Bologna Okulu'nu kabul ederlerse de burası merkezileşmiş bir hukuk okulu olup, hususi teşebbüs ürünüdür. [42] Görüleceği üzere Selçuklular, seleflerinde olmayan bir hususu gerçekleştirerek bilim ve düşünce için merkez vazifesi gören medreseyi kurumsallaştırarak, bundan sonraki dönemler için de örnek olmuşlardır. Bu husus Osmanlılar dâhil tüm İslâm dünyası için geçerli olmanın yanında Batı üniversitelerinde de benzer etkiye sahiptir. Avrupa üniversitelerinde de İslâm'la alakalı dersler yerine Hristiyanlıkla ilgili derslerin konması ve derslerin işlenişinin Nizâmiyelere benzer şekilde icra edilmesiyle Nizâmiyeler model olarak alınmışlardır.[43] Batı üniversitelerinin ilki XII. asrın ilk çeyreğinde kurulan Paris Üniversitesi'dir. Onu takip eden Oxford ve Köln Üniversiteleri de yine Müslümanların medreselerinin müfredat ve muhteviyatını taklit etmişlerdir.[44] Bu abartılı bir görüş olarak kabul edilmemeli. Zira hastahane gibi kurumları da Batılıların Selçuklulardan aldıkları bilinen bir gerçektir.[45]

3. Bilim ve Düşünce Alanındaki Gelişmeler

Türklerden İslâm medeniyetine dâhil olan ilk devlet Karahanlılar olduğu için yeni girdikleri medeniyetin değerleriyle en fazla uyum çabası içinde olan da bu devlet olmuştur. Bu anlamda Karahanlıların dinî ve kültürel sahada önemli başarılara imza attıklarına şahit olunmaktadır. Karahanlılar, yeni kabul ettikleri din ile ilgili temel İslâmî bilimlerde önemli şahsiyetler yetiştirmenin yanında, belki de o dinin uygulamasına yönelik ilgi ve tecessüsten olsa gerek ki, fıkıh sahasında çok büyük şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Bu kendi sosyal ve hukukî müesseselerini yeni dinin icaplarına uygun hâle getirme çabası olup, o dönemde 300 tane birinci sınıf hukukçu yetiştirilmiş ve 350'den fazla eser kaleme alınmıştır. Bu alanda,

---

[39] İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972, s. 176: H. R. Öymen, agm, s. 41.

[40] Nizâmiyeler kendinden sonraki medreselere tesirleri için **bkz.:** Ahmet Ocak, "Osmanlı Medreselerinde Eşarî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III/II,** Ankara 1999, s. 765 vd.

[41] İ. Kafesoğlu, age, s. 176.

[42] Kazım Sarıkavak, "Toledo, Bologna ve Pedua Okullarının Düşünce Tarihindeki Yeri", Akademik Araştırmalar Dergisi I/3 (Kış 1996), s. 127 vd. ; İ. Kafesoğlu, agm, s. 275.

[43] P. Hitti II, s. 630 vd.

[44] İ. Kafesoğlu, agm, s. 275 vd.

[45] O. Turan, Selçuklular Tarihi..., s. 435: Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastahaneleri ve Tebabetinin Avrupa'ya Tesirleri", Türkler V, Ankara 2002, s. 734 vd.

sonraki dönemlerde yapılanlar âdeta Karahanlılar döneminde yapılanların tekrarı mahiyetinde olmuştur.[46]

Karahanlılar döneminde Semerkand, Buhara, Fârâb ve Kaşgar gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi hâline geldi. [47] Bu merkezlerde yetişen âlimler dinî sahada önemli eserler vermenin yanında kendi dil ve kültürlerinden asla taviz vermemişler, Türk dili ve edebiyatını ayakta tutan, onu Arap ve Fars kültürüne karşı koruyan çalışmalar yapmışlardır. Kaşgarlı Mahmud eseriyle İskenderiye Filoloji mektebi metodunda Türk dili ve grameri geleneğini kurarken, Yusuf Has Hacib de Türk nazım edebiyatı mektebinin yaratıcısı olmuştur.[48] Aynı yoldan yürüyen Edip Ahmed Yüknekî ve Ahmed Yesevî Türk dilinin ve zevkinin birer temsilcisi olarak eserlerini kaleme almışlardır. Bu gayretler ortak bir inanç ve kimlik oluşmasını sağladığı gibi, onları yeni dâhil oldukları medeniyet içerisinde başkalarını taklit etme veya silik bir unsur olarak kalma yerine, kendi değerlerini üreten ve İslâm medeniyetinin diğer aktörleriyle yarışan önemli bir konuma getirmiştir.

Gazneliler döneminde ise ilim ve ilim adamlarına ayrı bir değer verilmiştir. Sâmanoğulları topraklarını ele geçiren Sultan Mahmud, bu toprakların önceki hâkimlerinin yolunu izleyerek ilim adamlarının hâmiliğini yapmıştır. Muhteşem sarayı âdeta şâirler ve âlimler için bir akademi görevi görmüştür.[49] Gazneliler dönemi, el-Utbî, Gerdizî ve Beyhakî gibi önemli tarihçilerin yanında din, matematik ve astronomî alanlarında eser veren ünlü âlim Ebû Reyhan el-Bîrûnî ve "**Şehnâme"** müellifi Firdevsî gibi şâirlerin eserlerini verdikleri bir devirdir.[50] Pek çok din bilgini Gaznelilerin sağladığı destek sayesinde eser verme ve ilim yayma imkânına kavuşmuştur. Bu faaliyetlerde biraz da Gaznelilerin ilmin ve âlimlerin hâmiliğini yaparak, onlar sayesinde kendi şöhretlerini artırma kaygısının olduğu muhakkaktır. [51]

Karahanlılar döneminde daha çok dil ve hukuk çalışmaları önem kazanmış, "Mâverâünnehr hukukçuları" diye âdeta yeni bir ekol oluşmuştur. Gazneliler dönemindeki çalışmalar ise münferit olmaktan öteye gidememiş, devlet desteği ve koruyuculuğunda öne çıkan âlimler görülmüştür. Oysa Selçuklular dönemine gelindiğinde bu faaliyetlerin âdeta ekolleştiği ve belirli bir çizgide gelişerek devam ettiği görülecektir.

---

[46] Y. Z. Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâver Al-Nehr İslâm Hukukçuları**, Ankara 1977, s. 3.

[47] A. Dilaçar, **Kutadgu Bilig İncelemesi,** Ankara 1988, s. 18-21.

[48] Ahmet Caferoğlu, "Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı II,** Ankara 1992, s, 58.

[49] Ph. Hitti, age III, s. 732.

[50] Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VI**, İstanbul 1987, s. 298: W. Barthold- M. F. Köprülü, **İslâm Medeniyeti Tarihi,** Ankara 1977, s. 48 vd.

[51] Mahmud'un Hârezmşah emirine ultimatom gibi bir mektup göndererek sarayındaki âlimleri kendi yanına göndermesini istemesi bunun işaretidir. **Bkz.:** H. Palabıyık, agm, s. 62.

Selçuklular döneminde özellikle İmâmu'l-Harameyn Cüveynî ve İmam Gazâlî bu işin başını çekmişlerdir. Bakillânî'niden sonra Eşarî kelâmında en etkili kişi olan Cüveynî âdeta Eş'arî kelâmını yeniden inşa etmenin yanı sıra,[52] kelâmcılığıyla birlikte sınırlı da olsa kelâmın kapılarını felsefeye açmıştır.[53] O, bu çalışmalarıyla kelâmının gelişmesini temin ederken, öğrencisi Gazâlî'nin fikir sisteminin temellerini de atmıştır. Cüveynî, yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla etkisini uzun süre devam ettirdiği gibi, İslâm âleminde önemli kelâmcıların yetişmesine de zemin hazırlamıştır. Bunlardan birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî, Selçuklular döneminin ünlü kelâmcısı Şehristânî'nin hocası olduğu gibi,[54] Cüveynî'nin bir başka öğrencisi olan Ömer Ziyâuddîn de meşhur kelâmcı Fahreddîn Râzî'nin hocasıdır.[55]

Eş'arî kelâmının nihai zaferi ise Gazâlî ile temin edilmiş olduğu gibi, daha sonra gelen Fahreddîn Râzî (öl. 1209) ve benzeri âlimlerin de aynı yolda yürümeleri sağlanmıştır.[56] Gazâlî düşüncelerinde felsefî metotlara başvurmuş, fikirleriyle sadece İslâm dünyasında değil Batı dünyasında da etkili olmuştur.[57] Cüveynî'nin öğrencisinden sonra Gazâlî'nin öğrencilerinden Muhammed b. Yahya'nın öğrencisi Mecdüddîn el-Cîlî'den de kelam dersleri alan Râzî,[58] Cüveynî ve Gazâlî metotlarını birleştirerek kelâmı iyice aklîleştirmiş ve ona yeni ufuklar açmıştır. Dolayısıyla felsefeyi kelâm ile birleştirerek felsefi kelâm dönemini başlatmıştır.[59] Razî'nin görüşleri öğrencisi Sirâceddîn Urmevî (ö. 1284) vasıtasıyla Anadolu'ya taşınmıştır.[60] Orhan Gâzi döneminde İznik'te açılan ilk Osmanlı medresesinin müderrisleri Alâeddîn Esved ve Davud-i Kayserî de Râzî mektebinin Anadolu'daki temsilcileridir.[61]Dolayısıyla Selçuklu düşünce sisteminin devamı mahiyetindedirler.

Benzer bir hususu tasavvuf düşüncesinde de görmek mümkündür. Bağdat'tan sonra Nisabur önemli bir tasavvuf okulu hâline gelmişti. Burada yetişen mutasavvıflar dinî emirlere sıkı sıkıya bağlı bir anlayış geliştirerek, Kitap ve sünnete aykırı görüşleri reddetmişlerdir. Buhâra'lı Türk âlimi Ebû Bekir Kelâbâzî

[52] Montgomery Watt, **İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı**, (Terc.: S. Ateş), Ankara 1968, s. 105.
[53] Abdulazîm ed-Dîb, "Cüveynî", **DİA VIII**, İstanbul 1993, s. 142.
[54] İzmirli İsmail Hakkı, "İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî b. el-Cüveynî", **DFİFM IX (1927)**, s. 3.
[55] İ. İsmail Hakkı, agm, s. 3: Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî,** Ankara 1991, s. 2.
[56] Kasım Kufralı, "Gazzâlî", **İA IV**, s. 751.
[57] Raymond Martini, Saint Thomas ve Ockham'lı William gibi Batılı filozoflar Gazâlî'den etkilenenlerdendir. **Bkz.:** H. Z. Ülken, age, s. 124: O'Leary, age, s. 173. Ph. Hitti, **Arap Tarihinin Mimarları,** (Terc.: Ali Zengin), İstanbul 1995, s. 184 vd.
[58] **İ. Hallikân IV**, s. 250 vd.
[59] Yusuf, Ş. Yavuz, "Eş'ariyye", **DİA. XI,** s. 449.
[60] S. Uludağ, age, s. 36.
[61] Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri I (1299-1915),** (nşr. A. F. Yavuz-İ. Özcan), İstanbul 1975, s. 291: İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,** Ankara 1988, s. 76.

(öl. 990) "**Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf"** adlı eserini kaleme alarak tasavvuf ile Sünnî akîde arsındaki uçurumu kapamayı amaçlamıştır.[62] Kelâbâzî'den sonra Ebû Nasr es-Serrâc, "**El-Luma"** adlı eserini yazarak yanlış yolda olan sûfileri reddetmiştir. Onun öğrencisi es-Sülemî yoluyla el-Kuşeyrî, Ebû Ali Fâremedî ve Gazâlî aynı yolu devam ettirmişlerdir.[63]

Selçuklular dönemimim ünlü mutasavvıfı Kuşeyrî, meşhur "er-Risâle" adlı eserini yazarak tasavvufu şeriata yaklaştırmış, tasavvufun dinle ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır. Bu anlayış Kuşeyrî'nin öğrencisi aynı zamanda Gazâlî'nin fıkıhta ve tasavvufta üstadı Ebû Ali el-Fâramedî (öl. 1084) ile devam etmiştir. El-Fâramedi, Kuşeyrî ile Gazâlî'yi birbirine bağlayan köprü olmuştur.[64]

Gazâlî,"Sünnî İslâm inancına yeniden hayatiyet kazandırmış, İslâm düşüncesine canlılık vermiştir. Tasavvufu, **Kur'an** ve **Hadîsler** ışığında açıklayarak bu ilmin İslâm ilimleri arasında mütâlaa edilmesine sebep olmuştur."[65] Gazâlî, şeriat-tarikat çekişmesine de bir çözüm getirmiş, medrese-tekke uzlaşmasını temin etmiştir.[66] Bu hâliyle Kuşeyrî, tasavvufla şeriatı barıştırmak için tasavvufu şeriata yaklaştırmış, Gazâlî ise şeriatı tasavvufa yaklaştırmak suretiyle aynı neticeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar, tasavvufu, Sünnî çevreler gözünde şüpheli ve mahzurlu olmaktan çıkarmış, yayılmasına imkân hazırlamıştır.[67]

Aynı dönemde Gazne'de yetişen büyük sûfîlerden Ebû Hasan Ali b. Osman el-Hucvirî (öl. 1072) de Kuşeyrî'nin yolunu izleyerek, sahte sûfîleri ve şeriata aykırı davranışları şiddetle reddetmiştir. Kuşeyrî gibi şeri emirlere titizlikle bağlı ve onunla uzlaşan bir çizgi izlemiştir.[68] Fakat gerek yaşadığı coğrafyanın sosyo-kültürel yapısından gerekse görüşlerini devam ettirecek şahısların bulunmamasından olmalı ki, Hucvirî'nin tesiri Selçuklu dönemi mutasavvıfları kadar etkili olmamıştır.

Gazâlî'nin yarattığı anlayışın ondan sonraki dönemlerde, özellikle de Osmanlı toplumunda ne kadar tesirli olduğu bilinen bir husustur. Fatih Sultan Mehmet döneminde Hocazâde ile Aladin Tusî'nin Gazâlî'nin "Tehâfütü'l-Felâsife"si üzerine yazdıkları "tehafüt"ler meşhurdur.[69] Gazâlî'nin kelamcılığı kadar, tasavvuf

---

[62] A. J. Arberry, "Kelâbâzî", **İA VI,** s. 538.

[63] Abdulmecîd Bedevî, **Et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî,** Cidde 1403/1983, s. 63, 68.

[64] Zehebî, el-İber II, s. 337.

[65] H. Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986, s. 91.

[66] M. Ş. Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Belleten VII/25,** (1943), s. 94: F. Köprülü, **Türk EdebiyatİndaİlkMutasavvıflar,** Ankara 1976, s. 16.

[67] Abdulkerim Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risalesi**, (Terc.: Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 17.

[68] S. Uludağ, "Hucvîrî", **DİA XVIII**, s. 458 vd. ; M. Hidayet Hosain, "Dâtâ Genç Bahş Lâhûrî", **İA III**, s. 493.

[69] Mehmet Aydın, "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", **Türk Dünyası El Kitabı II**, Ankara 1992, s. 481 vd.

konusundaki görüşleri de belirleyici olmuştur. Nitekim tarihimizde değişik dönemlerde ortaya çıkan medrese-tekke (şeriat-tarikat) çekişmesinin yine kendi tarihimiz ve tecrübemizden verilen bir cevabı olarak Selçuklular dönemindeki bu gelişmeler önemlidir.

4. İslâm'ı Müdâfaa Gayreti

Türkler İslâm'ı ilk kabul ettikleri dönemden itibaren büyük çoğunlukla onun Sünnî yorumunu benimsedikleri için bu görüşü korumak ve ona muarız fikirlerle mücâdele etmek Karahanlılardan itibaren devam ede gelen bir devlet politikası olmuştu. Bir taraftan kendi soydaşları bile olsa gayrimüslim kitlelerle İslâm adına savaşıp, cihat yaparken, diğer taraftan Şiîliğe ve onun Bâtınîlik, Karmatîlik gibi kollarına karşı mücâdele etmişlerdir. Karahanlılar döneminde Kaşgar ve Balasagun yöresinde oturup, İslâm topraklarına taarruz eden gayrimüslim Türklerle[70] mücâdele bunun tipik örneğidir.

Gazneliler dönemi de bu hususta yoğun faaliyetlerin olduğu bir dönemdir. Gazneli Mahmud'un Hindistan'a yaptığı seferlerle Müslümanların bu ülke üzerindeki hâkimiyeti gerçekleşmiş,[71] İslâm'ın bölgede yayılmasıyla birlikte o güne kadar Arap ve Türk toplulukların dini olan İslâm gerçek anlamda evrensel bir mahiyet kazanmıştı.[72] Şiîlik konusunda da çok sert tedbirler alan Sultan Mahmud, Ahsa ve Bahreyn'den sonra Hindistan'ın Multan bölgesinde yerleşerek[73] fikirlerini yaymaya çalışan Karmatîler üzerine de 1006 ve 1010 yıllarında iki sefer düzenleyerek onları bu bölgeden temizlemiştir.[74] Aynı şekilde 1026 yılında Rey'i ele geçirdiğinde burada bulunan Bâtınîlere karşı da temizlik hareketinde bulunmuştur.[75] Böylece Sünnî İslâm'a muarız hareketlerin yayılmasına müsaade edilmemiştir.

Önceki dönemlerde sınırlı bir şekilde yapılan mücâdele Selçuklular döneminde daha da geniş kapsamlı olarak yapılacaktır. Selçuklular, ilk kuruluş günlerinden itibaren devletin temel iki hedefini belirlemişlerdi. Bunlardan birincisi İslâm dünyasının iç meselesi olan ve Sünnî düşünceye karşı olumsuz tavırlar sergileyen Şiî Fâtımîler devletini ortadan kaldırmak, ikincisi ise dış mesele olan Hristiyan

[70] Benzer şekilde bazı gayri müslim Türkler 1046 yılında Balasagun hükümdarı Arslan Han'la anlaşmak durumunda kalmışlardı. **Bkz.: İbnu'l-Esîr IX**, s. 502, 535.

[71] H. İ. Hasan, **İslâm Tarihi III**, (**Terc.:** İ. Yiğit), İstanbul (tsz.), s. 471.

[72] Bertold Spuler, "Bozkır Halkının Gelişi", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I**, (**Terc.:** H. Aktaş), İstanbul 1988, s. 155 vd.

[73] T. W. Haig, "Multan, **İA VIII**, s. 578.

[74] Abdulkaahir Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)**, (**Terc.** E. R. Fığlalı), İstanbul 1979, s. 267: Mahmud'un Şiîler hakkındaki uygulamaları için **bkz.:** Ahmet Ocak, "Karmatîlik ve Hindistan'a Yayılması Karşısında Gazneliler", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s. 33-45.

[75] İbnu'l-Esîr IX, s. 372.

Bizans'ı tesirsiz hâlegetirmekti.[76] Âdeta devletin resmî politikası hâline gelen bu görüş bütün sultanlar tarafından aksatılmadan yürütülmüştür.

İlk hedef Şiî Fâtımîler olduğu hâlde, coğrafi uzaklıktan dolayı öncelikli olarak onların güdümünde olan Büveyhîler Devleti'ni ortadan kaldırmakla işe başlandı. Fâtımîlerin dışardan yaptığı müdahaleyi Selçukluların için taşıyan Bâtınîler ise devlet açısından olumsuz durum sergilemekteydi. Selçuklular bunlarla askerî anlamda ciddi mücadele yürüteceklerdir. Bu amaçla Sultan Melikşah döneminde Bâtınîler üzerine kuvvet sevk edilerek faaliyetleri engellenmeye çalışılmış,[77] sonraki dönemlerde de bu mücâdele hız kesmeden devam etmiştir.[78]

Bâtınîler, bir taraftan da Selçuklu idaresinden gayrimemnun insanları ele geçirerek taarruz ağırlıklı bir ihtilal akîdesi geliştiriyor,[79] diğer taraftan dâîler vasıtasıyla şehir ve kasabalardan Selçukluların idaresinden hoşlanmayan insanları toplayıp, bunların gayri memnun hallerinden istifade ile devlete karşı kullanıyorlardı.[80] Bu amaç için insanları öldürmek, hac kafilelerine saldırarak mallarını yağmalamak[81] ve kendileri gibi düşünmeyen insanları öldürüp kuyulara atmaktan çekinmiyorlardı.[82] Bu işte devlet görevlisi veya sıradan vatandaş olmak fark etmemiş, kendileri için engel gördükleri herkesi katletmişlerdir.[83]

Bâtınîlerle bir taraftan askerî güçleriyle mücadele eden Selçuklular, diğer taraftan açmış oldukları medreselerden yetiştirdikleri insanlar sayesinde bu hareketi geri püskürtmüşlerdir. Bu medreselerden yetişen şahıslar İslâm âleminde ortak bir kültürün ve düşüncenin doğmasına da imkân hazırlamışlardır. Öyle ki, değişik bölgelerden gelen insanlar bu medreselerde okuyarak, Ehlisünnet düşüncesini öğrenip, sonra da kendi memleketlerine dönüp bu düşünceyi yaymışlardır.[84]

---

[76] Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi I**, (**Terc.:** E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 306: Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,** (**Terc.:** Y. Moran), İstanbul 1994, s. 44: A. Muhammed Hasaneyn, **Selâçıka İran ve'l-Irak**, Kâhire 1380/1970, s. 59.

[77] İbn Kesîr XII, s. 171 vd. ; Alaadin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa III,** (**Terc.:** Mürsel Öztürk), Ankara 1988, s. 120: M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1989, s. 213.

[78] En ciddi mücadeleti veren Sultan Muhammed Tapar olmuştur. **Bkz.:** İbn Tağriberdî V, s. 190: Nuveyrî XXVI, s. 361 vd; Râvendî I, s. 53 vd.

[79] B. Lewis, "İsmaililer", **İA V/II**, s. 1122.

[80] Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),** (Terc.: İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 143.

[81] Zehebî, **el-İber III**, s. 16

[82] **İbnu'l-Cevzî XVII**, s. 63: İbnu'l-Esîr X, s. 314. Bâtınîlerin katliamları ve işledikleri cinayetler için **bkz.:** Ahmet Ocak, "Bir Terör örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", **Dinî Araştırmalar Dergisi (Din ve Terör Özel Sayısı),** VII/20, (Eylül-Aralık), s. 163-178.

[83] 1048 senesi Ramazan ayında Hemedan'da katledilen emîr Aksungur ve 1096 senesinde katledilen Selçukluların ilk Bağdât şahnesi emîr Porsuk bunlardandır. **Bkz.: İbnu'l-Esîr IX**, s. 552: **İbnu'l-Verdî II**, s. 14.

[84] Bu şahıslar ve geldikleri ülkeler hakkında **bkz.:** Ahmet Ocak, **Nizâmiye Medreseleri,** (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Malatya 1999) s. 204 vd.

Böylece halk idarecilere gönülden bağlanmış ve yönetenler ile yönetilenler arasında "Sünnîlik düşüncesi" ortak payda hâline gelmiştir.[85] Türkistan'ın içlerinden Nil deltasına kadar uzanan geniş topraklarda ülke bütünlüğünün yanı sıra, mânevî birlik de bu müesseseler sayesinde temin edilmiştir.[86] Bu çalışmaların sonucunda Fâtımîlerin planları engellenerek Sünnî düşüncenin yeniden ihyası temin edilmiştir. Türkistan içlerinden İspanya'ya varana kadar değişik yerlerden gelen insanların Selçuklu medreselerinde okuyarak ortak kültür ve inanç etrafında birleşmesi de bunun en belirgin göstergesidir.

Selçukluların ikinci hedefi ise Hristiyanlığın temsilcisi olan Bizans'ı tesirsiz hâle getirmekti. Bu maksatla Tuğrul Bey döneminde Bizans sıkıştırılarak, Kızılırmak Havzası'na kadar olan bölgelerdeki Bizans kaleleri tahrip edilmiş ve sonraki akınlara zemin hazırlanmıştır.[87] Asıl hesaplaşma ise Malazgirt'te yaşanmıştır. Malazgirt'te Bizans'ın yenilgiye uğratılmasıyla birlikte Anadolu kapıları Türklere açıldığı gibi, o güne kadar Hristiyanlığın temsilcisi olarak Müslümanlarla savaşan ve İslâm'ı yok etmeyi amaçlayan güç de durdurulmuş oldu. Bu sebepten dolayı Malazgirt zaferi sahabelerin kazandığı Yermük ve Kadisiye gibi zaferlere denk tutulmuş ve eşi benzeri olmayan bir zafer olarak kabul edilmiştir.[88]

Bu savaş, sadece Selçukluların savaşı değil, tüm İslâm âleminin savaşı idi.[89] Asırlardır iki medeniyetin temsilcileri arasında yaşanan mücâdelede Arapların asla başaramadığını Türkler başararak Bizans'ı yenilgiye uğratmış ve fethettikleri toprakları vatan yapmışlardır.[90] Dünyada devir açan savaşlardan biri olan Malazgirt'le[91] birlikte Hristiyan dünyanın Müslümanlar üzerindeki baskısı kalktığı gibi, İslâm toprakları üzerindeki emellerine de son verilmiştir.[92] Önceleri cihat sahası olarak görülen Anadolu vatan yapılırken, Balkanlara doğru yeni fetih alanlarının yönü de gösterilmiştir.[93] Büyük Bizans'ı tekrar kurabileceğini düşünen Doğu Roma'nın hayalleri ebediyen ortadan kalktığı gibi,[94] Malazgirt'le birlikte Bizans, dünya politikasında aktif rol oynayan bir aktör olmaktan da

[85] H. Emîn, age, s. 224.
[86] H. G. Yurdaydın, age, s. 75.
[87] M. A. Köymen, age, s. 254 vd.
[88] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 128: Seyyid Ahmed b. Zeynî Dehlân, **el-Futuhâtu'l- İslâmiyye I,** Kâhire (tsz.), s. 342.
[89] C. Cahen, "İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı", (Terc.: Zeynep Kerman), **T. M. XVII**, (1972), s. 93.
[90] H. Ahmed Mahmud- A. İbrahim eş-Şerif, **Alemu'l-İslâm fi'l-Asri'l-Abbâsî,** Kâhire (tsz.), s. 556.
[91] Muhammed Hamidullah, "Tarihî Tasvirlere Göre Malazgirt Meydan Muhârebesinin Plânı", **T. E. D. II**, Ekim 1971), s. 111.
[92] M. M. Hammâde, age, s. 292.
[93] Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", **Tarih İçinde Harput,** Elazığ 1992, s. 25.
[94] Selahattin Tansel, "Malazgirt Savaşı Hakkında", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan,** İstanbul 1971, s. 26.

çıkmıştır.[95] Türkler eliyle "İslâm'ın manevî teceddüt devresi" gerçekleştiği gibi,[96] yine onlar sayesinde İslâm dünyasının siyasi ve kültürel ilerleyişi yüzyıllar boyu devam etmiştir. Türkler eliyle Müslümanların bu yükselişi hız kesmeden ve ara vermeden ikinci Viyana kuşatmasına kadar devam edecektir. İslâm dünyasının bu ilerleyişinde Selçukluların rolü çok büyüktür. 1683'ten sonra Türkler gücünü kaybettiği içindir ki, durum tersine dönecek, İslâm dünyası toprak kaybedip gerilemeye, Hristiyan dünyası ise ilerlemeye başlayacaktır.

Selçukluların Hristiyan dünyasıyla hesaplaşması sadece bundan ibaret değildir. Hristiyanlar kendi aralarındaki uzun çekişmelerden sonra 1054 tarihinde "Katolik" Roma Kilisesi ve "Ortodoks" Bizans Kilisesi olarak aralarındaki çekişmelere son verip nüfuz alanlarını bölüşmüşlerdi.[97] Bu olay Malazgirt'ten on yedi sene önce olmuştu. Katolikler, aralarında görüş farkı olmasına rağmen Ortodoks dindaşlarını Müslüman tehlikesi önünde bir kalkan gibi görmekteydiler. Malazgirt zaferi ile Bizans yenilip, Ortodoks kalkanı parçalanınca, Katolik dünyası telaşa kapıldı. İlerleyen Müslüman gücün kendilerine de ulaşabileceği ve Ortodoksların başına gelenlerin Katoliklerin başına da gelebileceğini düşünmeye başladılar. O dönemde Avrupa'daki feodal yapının sonucunda oluşan aşsız ve işsiz insan kitlelerinin Avrupa topraklarından uzaklaştırılması gibi iç sebepler de devreye girince, İslâm dünyasına yönelik "Haçlı seferleri" başlatma gereği duyulmuştur.[98] Dinî gerekçelerle ortaya çıkan ve insanlık tarihi açısından büyük değişmelere sebep olan Haçlı seferlerinin temel gayesi Türkleri geri püskürtmek ve Ortodoks emniyet kuşağını yeniden oluşturmaktı.

Haçlı sürülerine karşı İslâm dünyasını koruma görevi yine Türkler tarafından üstlenilerek gelen yıkıcı darbeler göğüslenmiştir. Haçlı seferleriyle İslâm ülkelerine gelen Hristiyanlar, Müslümanlardan öğrendikleriyle Avrupa medeniyetinin tesisinde de büyük rol oynamışlardır.[99] Nitekim bu durumu J. Sauvagert: Selçuklu devri tarihinin, Yakın Şark tarihinin ve İslâm dünyasının anlaşılması için bir anahtar olduğunu, Emevîler devri müstesna hiçbir devrin bu kadar ehemmiyet arz etmediğini ve Haçlılar dolayısıyla Avrupa tarihinin de hesaba katılması gerektiğini söylerken, meselenin ne denli önem arz ettiğine dikkat çekmektedir. Haçlı seferleri ile birlikte, o zamana kadar Müslümanlarla çok sınırlı ilişkiler içinde olan Hristiyanlar, yavaş yavaş ticarî ve fikrî ilişkiler içine girmişler, bunun sonucunda da, Müslümanlardan aldıkları medeniyet mahsulleriyle Avrupa medeniyetinin gelişmesine zemin hazırlamışlardır.[100]

---

[95] İ. Kafesoğlu, age, s. 271.

[96] László Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, s. 164.

[97] Jean Sauvaget, **İslâm Dünyası Kısa Kronoloji,** (Terc.: S. K. Yetkin - F. R. Unat), Ankara 1963, s. 35, Francis Dvornik, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a, (Terc.: Mehmet Aydın), Ankara 1990, s. 34.

[98] A. M. el-Abbâdî, age, s. 187 vd; H. Mahmûd - A. eş-Şerîf, age, s. 587 vd.

[99] Selahattin Tansel, "Malazgirt Savaşı Hakkında", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1971, s. 25.

[100] O. Turan, Selçuklular..., s. 322-323: İ. Kafesoğlu, "Malazgirt", **İA VII**, s. 247.

SONUÇ

Türkler İslâm'ı kabul etmekle kalmamış bu medeniyetin önemli bir üyesi olarak hem gelişmesinde hem de ona karşı yönelen tehlikelerin bertaraf edilmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu işte seleflerine göre Selçukluların payı daha büyüktür. Selçuklular, İslâm dünyasının siyasi liderliğini tam anlamıyla üstlendiklerinden dolayı gerek İslâm medeniyetinin yeniden ihya ve inşasında, gerekse İslâm dünyasının problemlerinin çözümünde önceki devirlere nispetle daha büyük bir önceliğe sahiptirler. Bu işleri yaparken bunu tabii bir görev olarak kabul etmiş ve devletin bütün imkânlarını kullanarak ellerinden geleni yapmışlardır. Meydana getirilen medeniyet değerlerini devletlerinin yaşaması ve devam etmesi için bir araç olarak kullanan değil, devletlerini ve onun gücünü bu medeniyet ürünlerinin korunması ve yüceltilmesinde görevli addeden bir anlayışla İslâm dünyasının liderliğini yürütmüşlerdir. Sadece üretilen değerleri kullanmamış, yeni değerlerin üretilmesi ve bunların sentezlenerek dâhil oldukları medeniyetin yükselmesinde etkin rol oynamışlardır. Kendi medeniyetleri yanında Batı medeniyetinin yeni değerler kazanması da onlar sayesinde mümkün olmuştur.

MÜTAREKE DÖNEMİ'NDE İNGİLTERE'NİN KARADENİZ POLİTİKASI

OKUR, Mehmet
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

İngilizlerin Karadeniz Bölgesi'ne olan yakın ilgisi, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Yakın Doğuda önemli topraklar elde etmesiyle, özellikle de Hindistan'ı ele geçirmesiyle başlamıştır. Bundan sonra İngiltere, Rusya'nın Karadeniz Bölgesinde etkin olabilecek her türlü girişime engel olacak, bu bağlamda Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı destekleyecektir. Bilindiği üzere bu politika, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, Almanya'nın büyük ekonomik güç ve tehdit unsuru olarak ortaya çıkmasıyla değişikliğe uğramıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere ve Rusya aynı ittifak içersinde yer almışlarsa da, Boğazlar ve Kafkaslar konusunda aralarındaki anlaşmazlık devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'nın savaştan çekilmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması İngiltere'ye Karadeniz coğrafyasına açılma ve buradaki çeşitli unsurları kullanarak bölgeyi kontrol etme fırsatı vermiştir. Zira İngiltere'nin amacı, Karadeniz'den başlayarak, Kafkaslar, Hazar Denizi, İran, Afganistan ve Ortadoğu'yu kontrol altına alacak şekilde bir güvenlik kuşağı oluşturmaktı. İngiltere'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ve Kafkaslara gönderdiği askerî birlikler ve kontrol subayları bu amacı gerçekleştirmek için hem Bolşeviklere hem de Türk millî hareketine karşı faaliyet yürütmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere/İngiliz, Karadeniz, Bolşevik, Türk Millî Hareketi.

ABSTRACT

The Black Sea Policy of England During The Period of Armistice

After great Britain gained significant lands, especially India, in the Near East, the Britains started to be closely interested in the Black Sea region. After this, England will obstruct every attemp of Russia which will be effective in the region, and in relation to this, she will support the Ottoman Empire against Russia. As known, this policy lasted until the end of the 19th century; however, it resulted in change with of Germany that emerged as an economic power and a threatening factor.

Just before the fırst World War even if England and Russia had been in the same alliance, the disagreement between them about the Straits and Caucasus continued. Towards the end of the First World war, withdrawal of Russia from the war and signing Mondros Armistice of the Ottoman Empire provided England an opportunity to reach Black Sea and to control the region using the variety of elements there. For aim of England a safety line which would start from the Black Sea region and also take the Caucasus, Caspian Sea, Iran, Afghanistan and the Middle East under the control. In order to fulfil this aim, the military powers and the controlling officers of the military that England sent to the East Black Sea region in activities againts Bolsheviks and also natoinal movement of Turkey.

Key Words: England/English, Black Sea, Bolsheviks, Natoinal Movement of Turkey.

Asya, Avrupa ve Akdeniz'i bir birine bağlayan Karadeniz, bu konumuyla birçok siyasi, ekonomik ve kültürel olayların cereyan ettiği bir coğrafya ve dolayısıyla büyük devletlerin hâkim olmak istedikleri bir yer olmuştur.

Avrupa'nın sanayileşmesi buna paralel olarak sömürgeciliğin başlaması, elde edilen sömürgelerin korunması ve hatta yeni sömürgeler edinmek gibi hedefler Karadeniz Bölgesi'nin önemini daha da artırmıştır. Bu dönemde Karadeniz limanları, özellikle Trabzon ve Batum, Anadolu, Kafkasya ve İran transit ticaretinin iki önemli kapısını oluşturmaktaydı.

Karadeniz Bölgesi İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile birlikte düşünüldüğünde, bu bölgeye sahip olan devletin Avrupa, Ortadoğu ve Asya politikalarını etkileyeceği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sürecinde gerçekleşen gizli antlaşmalarda Boğazlar üzerinde önemle durulması[1] ve savaş sonrasında Osmanlı Devleti'ne imzalattırılan Mondros Mütarekesi'nin ilk maddesinde[2] Boğazlardan Karadeniz'e geçişe imkân vermek için buranın işgalini esas alması bu gerçeğin en somut iki örneğidir.

İngilizlerin Karadeniz Bölgesi ile yakından ilgilenmesi, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Yakın Doğuda önemli topraklar elde etmesiyle, özellikle Hindistan'ı ele geçirmesiyle başlamıştır. Bundan sonra İngiltere, Rusya'nın

[1] Boğazlar, büyük devletlerin öteden beri paylaşamadığı bir alandı ancak Birinci Dünya Savaşı sürecinde İngiltere'nin ve Fransa'nın Boğazlar üzerine harekete geçmesi Rusya'yı ciddi bir şekilde telaşlandırdığından, Rusya'yı kaybetmekten korkan bu iki devlet, Mart 1915'de onun isteklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Ömer Kürkçüoğlu, **Türk - İngiliz İlişkileri (1919-1926),** Ankara, 1978; s. 23; Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları** (**Çev.:** Şerif Erol), İstanbul, 1996, s. 3.

[2] Çanakkale ve Karadeniz Boğazları açılacak, Karadeniz'e geçiş serbest olacak ve Boğazlar Müttefiklerce işgal edilecektir. **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, 1999, s. 42.

Karadeniz Bölgesinde etkin olabilecek her türlü girişime engel olacak, bu bağlamda Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı destekleyecektir. Bilindiği üzere bu politika XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, Almanya'nın büyük ekonomik güç ve tehdit unsuru olarak ortaya çıkmasıyla değişikliğe uğramıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere ve Rusya aynı ittifak içersinde yer almışlarsa da, Boğazlar ve Kafkaslar konusunda aralarındaki anlaşmazlık devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'nın savaştan çekilmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması İngiltere'ye Karadeniz coğrafyasına açılma ve buradaki çeşitli unsurları kullanarak bölgeyi kontrol etme fırsatı vermiştir. Zira İngiltere'nin amacı, Karadeniz'den başlayarak, Kafkaslar, Hazar Denizi, İran, Afganistan ve Ortadoğu'yu kontrol altına alacak şekilde bir güvenlik kuşağı oluşturmaktı. İngiltere bu amaca ulaşmak için Karadeniz'de hem Bolşeviklere hem de Türk millî hareketine karşı yoğun bir faaliyet yürütmüştür. Bu faaliyetleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Bolşevikliğin yayılmasına engel olmak için, Bolşeviklere karşı Karadeniz yoluyla bizzat ve Çar taraftarlarına yardım etmek suretiyle mücadele etmek.

2. Karadeniz'e çıkışı olacak şekilde doğuda Büyük Ermenistan'ın kurulmasını sağlamak ve Karadeniz'de Pontus Rum unsuruna yardımcı olmak. Bu hususta askerî ve siyasi her türlü destekte ve kışkırtma faaliyetinde bulunmak

3. Karadeniz'deki limanları savaş gemileri için birer ikmal merkezi ve üs olarak kullanmak. Özellikle Zonguldak çevresindeki kömür üretimi Müttefiklerin donanmaları için önemli bir kaynaktı.

4. Anadolu'daki millî direnişin ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve uzman personelin Anadolu'ya geçiş yollarından birini, hatta en önemlisini oluşturan İstanbul-İnebolu hattını kontrol altına alarak bu geçişlere ve yardımlara engel olmak. Böylece Batı Anadolu'da savaşan Türk millî hareketine Doğu Cephesi'nden ve Sovyet Rusya'dan gelen yardımların da önü alınmış olunacaktı.[3]

5. Karadeniz kıyılarından Anadolu içlerine casus ve propagandacı göndermek.

6. Başta Yunanistan olmak üzere müttefikleriyle beraber Karadeniz kıyılarını sıkı bir kontrole tabi tutmak.

İngiltere, bu politikaları aynı anda uygulamasına rağmen başlangıçta Bolşeviklere yönelik faaliyetlere ağırlık verdiği söylenebilir. Zira Ekim 1917 İhtilaliyle Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin savaşan tüm devletlere, "ilhaksız-tazminatsız" bir barış teklifinde bulunmaları[4] İngiltere ve müttefiklerinin

[3] Ali Sarıkoyuncu, "Zonguldak ve Havalisinin Millî Mücadele'de Ekonomik ve Stratejik Bakımdan Önemi", **Atatürk Yolu**, II/8, (Kasım 1991), s. 690.

[4] Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk - Sovyet İlişkileri**, İstanbul, 2000, s. 12.

sert tepkisine neden olmuştu. İngiltere ve Fransa, Lenin'in başında bulunduğu hükûmeti tanımadıkları gibi, Amerika Birleşik Devletleri de herhangi bir mali yardımda bulunmayacağını bildirdi.[5]

Müttefikler, Rusya'nın bu tutumuyla savaşın başlangıcında imzalamış oldukları ve ayrı bir barış yapmamayı içeren Londra Sözleşmesi'ni (5 Eylül 1914) ihlal ettiğini düşünüyorlar ve Sovyet Rusya'yı barıştan vazgeçirmek için her türlü çareye başvuruyorlardı. Bu amaçla bir yandan tüm vasıtalarla barış müzakerelerine engel olmak için karşı propaganda faaliyetinde bulunuyorlar, diğer yandan da cephelerdeki Rus askerlerine, Almanlara karşı savaşa devam ettikleri takdirde para ve yiyecek vereceklerini vaat ediyorlardı.[6]

İtilaf Devletleri'nin özellikle İngiltere'nin Bolşevik Rusya'ya bu kadar sert tepki göstermesinin önemli sebepleri vardı. İngiltere, emperyalist bir politika uygulama konusunda önde gelen bir devlet olarak, var olan Asya ve Avrupa sömürgelerini korumak ve Ortadoğu Akdeniz, Boğazlar, Karadeniz ve Kafkaslarda yeni avantajlar elde etmek için Birinci Dünya Savaşı sırasında ve özellikle savaş sona erince ön plandaki yerini korumak düşüncesiyle hareket ediyordu. Ekonomik ve stratejik sebeplerden dolayı bu bölgelerin bir başka güçlü devletin eline geçmesini de istemiyordu.[7] Ayrıca Almanya, Rusya'nın savaştan çekilmesi ile birlikte, bu ülkenin çeşitli kaynaklarından ve onun elinde esir bulunan askerlerinden yararlanabilirdi. Yine Almanya Rus Cephesi'nde bulunan kuvvetlerini Batı Cephesi'ne kaydırabilirdi.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu da Almanya'nın yardımıyla İngiltere'nin Filistin ve Mezopotamya'daki çıkarlarına darbe vurabilirdi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti, savaşta kaybettiği Anadolu topraklarını ele geçirebileceği gibi Transkafkasya'yı da kolayca fethederek Hazar Denizi ötesine geçme ihtimali vardı[8] ki, bu durum İngiltere'nin en önemli sömürgeci olan Hindistan'ın elden çıkmasına dahi neden olabilirdi.[9] Bundan başka Bolşevik hareketin genişlemesi ve güçlenmesi durumunda Güney Asya ve Ortadoğu'daki halklar özellikle Müslümanlar tarafından şimdiye kadar baş koruyucu olarak görülen İngiltere'nin artık düşman olarak nitelendirilmeye başlanacağı endişesi vardı.[10]

---

[5] Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998, s. 40.

[6] Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s. 40.

[7] Rahmi Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, Ankara, 2001, s. 182.

[8] Tuncer Çağlayan, **British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921)**, Basılmamış Doktora Tezi, Edinburg, 1997, s. 18-19.

[9] Savaşın başlangıcında Alman İmparatoru Wilhelm konsoloslarına ve temsilcilerine İngiltere'ye karşı İslam dünyasını ayaklandırma emrini vermişti. Osmanlı İmparatorluğu Kafkaslar, İran ve Afganistan halklarını İngiltere'ye karşı bir araya getirecekti. Bunlar hep birlikte ve en hassasları olan Hindistan'a doğru fitili ateşleyeceklerdi. Hindistan, İngiltere'nin elinden kurtarılacak olursa, geriye kalanı kolayca çökecekti. Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun** (**Çev.:** Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995, s. 1.

[10] **British Documents on Foreign Affairs, Seri B, Part II, Volume: I,** Doc. 127, (174130).

Yukarıda sıralanan unsurlar İngiltere'nin başını çektiği grubun Bolşeviklere karşı harekete geçmesine neden olmuş ve 23 Aralık 1917'de İngiltere ve Fransa bu yönetime karşı nasıl hareket edeceklerine dair gizli bir anlaşma imzalamışlardır. Buna göre Karadeniz'in güneydoğusunda, Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Kazak Bölgesi'nde İngiltere, Karadeniz'in kuzeyinde yani Güney Rusya'da ise Fransa faaliyette bulunacaktı.[11]

Türk Ordusu'nun Kafkasları ele geçirmesinden endişelenen İngiltere, ilk olarak bölgedeki Ermenileri, Gürcüleri ve Azerileri teşkilatlandırarak Türklere karşı kullanmak istedi,[12] hatta İngiltere Kafkaslardaki grupları Türklere ve Bolşeviklere karşı birleştirecek bir askerî heyet dahi oluşturdu.[13] Ancak bu plan belirtilen toplumlar arasında yaşanan rekabet, çatışma ve düşmanlıklardan dolayı hayata geçirilemedi.[14]

1918 Ekim'in de Osmanlı Devleti'nin mütareke imzalaması İngiltere'ye Bolşeviklerle olan mücadelesine yeni bir boyut kazandırdı. Kasım 1918'de Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının müttefik donanmalarına açılması Sovyet Rusya'yı, savunmasının en zayıf yerinden, Karadeniz kıyılarından vurma imkânı veriyordu.[15] Boğazları kapattıktan ve İstanbul'u kontrol altına aldıktan sonra Karadeniz'e açılan İngiltere'nin önderliğindeki müttefik donanması Beyaz Rus kuvvetlerini desteklemek ve Bolşevikleri kuşatmak için Batum, Novorosiski, Odessa, Azak ve Kırım gibi Karadeniz'in kuzey limanlarını kontrol altına aldılar.[16] Zira bu limanlar Sovyet Rusya'nın dışarıya açılan kapılarıydı.

Sovyet Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamasını bir ihanet olarak kabul eden Müttefikler, Karadeniz limanlarını işgal etmeleriyle beraber Bolşeviklere karşı savaşan Denikin, Kolçak, Yudeniç ve Wrangel gibi Çar taraftarı generallere bol miktarda ağır ve hafif silahlar taşımaya başladılar.[17] Aynı zamanda İngilizler müttefikleriyle beraber Kırım sahillerinden ve Kafkaslardan Rusya topraklarına çok sayıda asker çıkardılar. Bu esnada Ukrayna'da Bolşevik kuvvetleri ile Fransız kuvvetler arasında şiddetli

---

[11] Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi, II**, İstanbul, 1997, s. 764.

[12] Çağlayan, **British Policy Towards Transcaucasia**, s. 24. 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafında Ermeni ve Gürcülerin temas hâlinde bulunduklarını ve bir askeri ittifak yaptıklarını yazmaktaydı. Alman Büyükelçisi Bernstoff'da bu ittifakı doğrulamakta ve Ermenilerin, Gürcülere hem Bolşevik Hükûmeti'ne hem de Türklere karşı siyasi ve askeri bir ittifak yaptıklarını Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmekteydi. Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s. 268.

[13] Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 163.

[14] Çağlayan, **British Policy Towards Transcaucasia**, s. 24.

[15] Yerasimos, **Türk - Sovyet İlişkileri**, s. 102.

[16] Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970, s. 590.

[17] **SSCB Bilimler Akademisi Uluslararası İlişkiler Tarihi (Çev.:** Atilla Tokat), İstanbul, 1979, s. 72.

çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalarda Fransız kuvvetlere Çar taraftarları da destek vermekteydi.[18]

17 Aralıkta da İngiltere önderliğinde Fransız, İtalyan, Yunan, Rumen ve Polonya kuvvetlerinden oluşan bir müttefik birliği Odessa ve Kırım'a çıkarıldı.[19] Fransız General Bertelot Kumandasındaki müttefik ordusu, karada hareket ederken, donanmaları da Denikin, Kolçak ve Wrangel gibi Çar taraftarı generalleri desteklemek için Karadeniz'deki önemli Rus Limanlarını işgal ettiler. Bu generallerin birlikleri ağır silahlar ve uçaklarla donatıldı.[20]

İngiltere'nin yalnızca Denikin'e yaptığı askeri yardım Churchill tarafından şöyle belirtiliyordu: "250.000 tüfek, 200 tabanca, 30 tank, önemli ölçüde savaş donanım araç ve gereçleri ile orduların organizasyonu için askerî ve sivil personel."[21]

16 Ocak 1919 tarihinde ise Bolşeviklere karşı savaşan generallerden Kolçak ile Müttefikler arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre; Kolçak, hareket taktiğini müttefik kuvvetlerin temsilcisi olan Sanin'in direktiflerine göre geliştirecek, Kolçak ordusu müttefik subaylar tarafından eğitilecek ve Kolçak Müttefiklerin yardımıyla 300.000 kişilik bir ordu kuracaktır. Müttefikler daha sonra (26 Mayıs 1919) Kolçak'a, Moskova'yı ele geçirdiği takdirde kendisinin kuracağı hükûmeti tanımayı ve desteklemeyi vadedeceklerdir.[22]

1919'un başında Bolşevik Rusya; Avrupa'dan, Sibirya'dan, Uzak Doğu'dan ve Karadeniz'den çember içine alınmıştı, yalnızca Sibirya'da on dokuz anti-Bolşevik Hükûmeti kurulmuştu.[23] İngiltere'nin öncülüğündeki Müttefikler, artık kendi askerleri ve destekledikleri Beyaz Generallerle Rusya'nın içlerine girmek istiyorlardı.[24] Fransızlar karada mücadele hâlindeyken, İngiliz donanması da Karadeniz'de, Odesa, Bender, Nikolayef, Kherson Dinyeper Ağzı, Sivastopol, Pereskop, Azak, Arabatsky, kuzeyde ise, ABD donanması ile birlikte Arhangelsk ve Mursmansk kıyılarını bombalamaktaydı.[25] Bu sırada Müttefiklerin desteklediği

[18] Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I**, Ankara, 1993, s. 65.

[19] Fransız Dışişleri Bakanı'na göre Güney Rusya'ya çıkarılan Müttefik kuvvetlerinin sayısı şöyleydi: 140.000 Fransız, 190.000 Romen, 140.000 İngiliz, 200.000 Yunan, 40.000 İtalyan ve 140.000 Sırp. Bunlardan Romen, İtalyan ve Sırp Kuvvetleri Balkanlardan ve Doğu Avrupa'dan girmiş, İngiliz, Fransız ve Yunan kuvvetleri de Boğazlar ve Karadeniz'den çıkmışlardır. (Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s .167).

[20] Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi II,** s. 767-768.

[21] Doğanay, **Millî Mücadelede Karadeniz**, s. 185.

[22] **SSCB Bilimler Akademisi, Uluslararası İlişkiler Tarihi**, s. 71; Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I**, s. 97.

[23] W. Bruce Lincoln, **"Vahşi Batı" Sibirya ve Ruslar** (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1996, s. 229.

[24] Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1982, s. 313.

[25] Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s. 168.

Bolşevik karşıtı generallerden Kolçak doğuda, Yudeniç Petrograd'da, Denikin Don boylarında ve Güney Rusya'da Bolşevikleri tehdit etmekteydi.[26] Ancak Müttefiklerin adı geçen generallere olan desteği sınırsız değildi. Zira İngilizler General Denikin'in petrol bölgelerini ele geçirmelerine engel olmuşlardı ki bu durum onların niyetlerini ortaya koyması açısından dikkat çekiciydi.[27]

Aynı dönemde İngilizlerin asker çıkarttıkları bir diğer bölge de ekonomik ve stratejik yönden önemli bir özelliğe sahip olan Batum'du. Zira burası Ermenistan ve Azerbaycan'a geçişi sağlayan bir merkez olmasından başka Bolşeviklere karşı tampon bir bölge olma özelliğine de sahipti.

Batum konusunda İngilizlerin 11 Kasım 1918'de Osmanlı Devleti'ne verdikleri Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ile ilgili notasından[28] başka Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi de Müttefiklere Batum'u işgal hakkı tanımakta idi.[29]

Osmanlı Devleti ile yapılan mütarekeyi müteakiben İngiliz birlikleri beklendiği üzere hemen harekete geçerek tüm kilit noktaları, hiçbir direnişle karşılaşmaksızın etkin bir askeri denetim altına aldılar. Thomson Bakü'de, Forestier Walker Batum'da karargâh kurdular. Batum-Bakü Demiryolu kontrol altına alındı. Böylece 1918 sonlarında İngiliz birlikleri Kafkaslarda, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir koridor oluşturdular. Bu koridor, Karadeniz'deki güçlü bir donanma ve Hazar Denizi'ndeki küçük fakat önemli bir güç tarafından destekleniyordu.[30]

Müttefik gemilerinden oluşan bir donanma General Alexiev kumandasında Odesa ve diğer Rus limanlarında operasyonlara katıldığı gibi, Kafkasya'da da Kazaklara ve Bolşeviklere karşı askeri operasyonlar yapıyorlardı. Outka'dan Novrosisk'e kadar bütün Rusya kıyıları savaş gemileri ve kıyı güvenlik güçleri ile kontrol edilerek, Bolşeviklere karşı mücadele eden kuvvetlere destek veriliyordu.[31]

İngilizler, Karadeniz'de Bolşeviklere karşı Çar taraftarı generalleri destekleyerek faaliyet göstermekten başka Kafkasya'da kurulan Azerbaycan,

---

[26] Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 593.

[27] Doğanay, **Millî Mücadelede Karadeniz**, s. 187.

[28] **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Katalogu, Kutu: 5, Gömlek: 129, Belge: 129-1.**

[29] 15. Maddeye göre; "Bütün demiryollarına İtilaf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında, bugün Osmanlı Hükûmeti'nin kontrolü altında bulunan Mavera-yı Kafkas demiryolları dâhildir. İşbu Kafkas hatları serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının idaresi altına konacaktır. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. İşbu maddeye Batum'un işgali dâhildir. Osmanlı Hükûmeti Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır. Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar", **Bell**, XXI/81-84, (Ekim 1967), s. 572; A. Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti**, Ankara, 1989, s. 32.

[30] Bülent Gökay, **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye**, İstanbul, 1997, s. 64.

[31] Doğanay, **Millî Mücadelede Karadeniz**, s. 202.

Gürcistan ve Ermenistan'ı da birer tampon devlet olarak desteklemeye karar verdiler[32] ve 12 Ocak 1920'de Gürcistan ve Azerbaycan Hükûmetlerini resmen tanıdılar.[33]

Doğu Karadeniz'de ve Kafkaslarda nüfuzunu garantilemek isteyen İngiltere 19 Ocak 1920'de Paris'te Churchill, Wilson, Gürcistan Menşeviklerinden Tseretelli ve Çehidze ile Azerbaycan Musavat Partisinden Topçibaşıev ile Maharemov'un katıldığı bir toplantıda Azerbaycan ve Gürcistan'a silah cephane ve asker yardımı yapılması kararı verildi. Ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerine el altından Dağıstan'la Kuzey Kafkasya'yı işgal etmeleri için Çarlık taraftarı generallere yardım etmeleri teklif edildi.[34] İngiliz yetkililer Bolşeviklerin ve Türk millî hareketinin güçlenmesinden o kadar endişelenmişlerdi ki Batum'da İran'a bir serbest liman önerilerek onun Bolşevikler ve Türk millî hareketi karşısında belli bir güç haline getirilmesini dahi düşündüler.[35]

İngilizlerin Bolşeviklere yönelik askerî ve siyasi eylemler dışında özellikle Güney Asya ve Orta Doğu'da karşı propaganda çalışmalarına da başlamışlardı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck tarafından Lord Curzon'a gönderilen raporda Bolşevik propagandasının belirtilen bölgelerde İngiliz çıkarlarını tehdit ettiği belirtilmekte ve karşı propaganda ile bunun etkisiz hale getirilmesi için şu önerilerde bulunulmaktaydı:

"…Müslüman dünyası ile İngiltere arasında büyümekte olan karşılıklı güvensizliği önlemek için bazı adımların atılması gerekmektedir. Majestelerinin hükûmeti İngiltere'nin Müslümanların dostu olduğunu açıkça belirten bildiriler yayınlayabilir. Aynı şekilde Müslümanlar tarafından, Kral Hüseyin, Emir Faysal ve Ağa Han gibi kişilerden de benzer şekilde bildiriler elde edilebilir. Ayrıca şimdi İstanbul yakınlarında yaşamakta olan Sunusi Seyyid Ahmed'e karşı İngiltere geçici olarak candan ve yakın bir tutum sergileyebilir.

… Uzak Doğu için Bolşevik tehdidi gerçek bir tehdittir. Orada doktrinlerini yaymak için verimli bir zemin bulabilirler. Örneğin son dönemde Japon baskısı altında ezilen Koreliler, Bolşevikliği kabul etmiştir. Buhara Emiri Bolşevizme çok karşıdır. Eğer O, gereği gibi desteklenirse, Bolşeviklerin doğuya doğru ilerlemesine önemli bir engel teşkil edebilir.

Bolşevik planının İslam'ı aldatmasını önlemek için ise iki yol önerilebilir:

1. Barış Konferansı'nın, Türkiye Barış Antlaşmasını düzenlerken hiçbir egemen Osmanlı bölgesini Yunan yönetimine bırakmaması

[32] E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi I 1917-1923**, Çev: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s. 315.
[33] S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları** (Çev.: Hasan Ali Ediz), Ankara, 1985, s. 15.
[34] Aralov, **Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları**, s. 15.
[35] E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi 3, 1917-1923**, Çev: Tuncay Birkan, İstanbul, 2004, s. 235.

2. Bolşeviklerin kendi taraflarına çekmek için yoğun çaba gösterdikleri Azerbaycan'ın bağımsızlığının Barış Konferansı tarafından hemen tanınması."[36]

Ancak İngilizlerin ve Çar taraftarı generallerin bütün bu girişimleri pek bir sonuç vermedi. 1919 yazından itibaren Bolşevikler karşısında üst üste başarısızlığa uğrayan İngiltere ve müttefikleri 1920 sonlarında Karadeniz'in kuzeyinden tamamen çekilmek zorunda kaldı.[37] Bunda Kafkasya'da kurulan bağımsız devletler ile General Denikin arasındaki anlaşmazlık,[38] müttefik kamuoyuna ve askerlerine yönelik yoğun Bolşevik propagandası[39] ve Müttefiklerin Rusya'nın hemen her tarafından, çeşitli unsurları kullanarak saldırıya geçmelerinin yaratmış olduğu tepkinin büyük rolü vardı.[40]

Kasım 1920 itibarıyla Karadeniz'in kuzeyine yönelik faaliyetleri başarısızlığa uğrayan İngiltere, Karadeniz'de kuvvet bulundurmaya ve Anadolu kıyılarına yönelik faaliyetlerine devam etti. İngiltere'nin yeni stratejisi: Bolşeviklerle çok pahalıya mal olacak biçimde karşı karşıya gelmektense, Türk topraklarındaki konumunu güçlendirerek, Bolşeviklerin daha güneye inmelerini ve Boğazları kontrol altına almalarını önlemek –ki İstanbul'u işgal etmelerinin bir nedeni de budur– ve Anadolu'daki millî hareketi başarısız kılmaktı.

İngiltere'nin Karadeniz politikasında Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyıları büyük önem arz etmekteydi. Bunda, Trabzon'u, kurmak istedikleri Büyük Ermenistan'ın sınırlarına katma düşünceleri, kuzeydoğuda Bolşeviklere karşı yapılan operasyonlarda üs olarak kullanma niyetleri ve bölgedeki Pontus Rum azınlığı kullanmak suretiyle Anadolu'da hızla büyüyen milliyetçi hareketi engellemek istemelerinin büyük rolü vardı.

İngilizler, Doğu Karadeniz'e yönelik faaliyetlerine gerekçe olarak; Ermeni ve Rumları koruma, asayişsizliği önleme ve mütarekeye göre bölgedeki askeri kuvvetlerin terhis ve silahsızlandırılmasını gösteriyorlardı. Trabzon ve çevresindeki

---

[36] **British Documents on Foreign Affairs, Volume: I,** Doc. 127, (174130).

[37] Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 107-108; Aydın Süer, "Gelibolu'da Ruslar", **Bell**, LI/199, (Nisan 1987) s. 316; Gökay, **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye**, s. 87-88.

[38] Çağlayan, **British Policy Towards Transcaucasia**, s. 238; Gökay, **Bolşevizm ve Emperyalizm**, s. 65.

[39] Deniz Bilgen, **Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci) Louis Edgar Browne**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s. 19.

[40] Öyle ki, Petrograd ve Moskova'ya bağlı olmayı gururlarına yediremeyenler şimdi müttefik devletlerin uyduları hâline geliyorlardı. Artık Karadeniz'de ve Avrupa'da İngiltere'nin Uzak Doğu'da da Japonya'nın güçsüz bir Rusya istediklerinden şüphelenildiği için burjuva milliyetçiliğinin yabancı ülkelerin emrinde ve onların çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak Rusya'yı bölmek için kullanıldığı görüşünü reddetmek zorlaşmıştı. Müttefikler tarafından desteklenen generaller dahi bir süre sonra onlara sırt çevirdiler. General Kolçak'ın kontrolündeki altın rezervi ile ilgili olarak; "altınları Müttefiklere teslim etmektense Bolşeviklere bırakmayı tercih ederim" dediği bilinmektedir. Carr, **Bolşevik Devrimi I**, s. 238.

asayişsizliğe Rum ve Ermeni çeteleri sebep olduğu halde İngilizler, Hristiyanların baskı altında olduğunu ileri sürüyorlar ve bu durumu yerinde incelemek üzere bölgeye inceleme heyetleri gönderiyorlardı. Nitekim 30 Aralık 1918'de İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, durumunu incelemek üzere Trabzon'a gelmişti.[41]

1919 yılı başından itibaren Trabzon'a yönelik faaliyetlerine hız veren İngilizlerin 27 Şubat 1919'da iki zabitini daha mütareke hükümlerinin icrasına nezaret etmek üzere Giresun'a gönderdiğine şahit olmaktayız. Bu iki zabit, kendilerinden önce Trabzon'a gönderilen ve oradan da Giresun'a geçen Teğmen Hutchison ile beraber, Ahz-ı Asker Şubesi riyasetiyle askerî ambarlara uğradıktan sonra Kaymakamlık makamına gelerek, askeri ambarlardaki silah ve cephanelerin İstanbul'a sevkedilmeme sebeplerini, hapishanelerde Hristiyan mahkûm bulunup bulunmadığını ve Rumların Türkler tarafından bir tecavüze uğrayıp uğramadıklarını sormuşlar ve böyle bir halin büyük bir sorumluluk gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Hutchison ve beraberindeki zabitler şimdilik yalnızca bu gibi sebeplerle geldiklerini, asayiş düzelmezse, başka defalar asker getireceklerini söyleyerek, tehdit etmişlerdir. Daha sonra, bölgeye büyük devletlerin müdahale etmelerini bekleyen ve bunun için çalışan kasaba Rumlarıyla temasta bulunan Hutchison, onların telkinleriyle olsa gerek kasaba Müslümanlarına silah dağıtıldığı iddiasında bulunmuştur.[42]

İngilizler aynı uygulamalarını Samsun'da da sergilemişlerdir. 28 Kasım 1918'de Samsun Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta; bir Fransız zırhlısıyla üç İngiliz torpidosunun limana geldiğini ve Fransız Amirali'nin beraberinde birkaç İngiliz'in de bulunduğu bir grup bahriye zabiti ile mutasarrıflığa gelerek, mütareke şartlarının tatbik derecesini kontrol edeceğini söylediği bildirilmektedir. Bu kontrol esnasında Amiral, Alman ve Avusturyalıların tamamen şehri terk etmediklerini anlayınca, tamamının yarın akşama kadar avdet etmeleri gerektiğini söyledi ve Rum ve Ermeni tutuklularının miktarını ve tutuklanma nedenlerini sordu. Mevki Kumandanı'yla Jandarma Kumandanı'nı da çağırarak askerin terhisi ve silahların nerede toplandığı hakkında açıklama istedi. Yine Jandarma Kumandanı'ndan Liva dâhilindeki mevcut çetelerin miktarıyla reislerin isimlerini, milliyetlerini ve Kasım 1918 başından itibaren çıkardıkları olayları ve bu olaydan kimlerin zarar gördüğünü sordu. Kendisine şifahen bilgi verilmesine rağmen yazılı bir kayıtla esaslı bir malumat verilmesini istedi.[43]

Bölgedeki Hristiyanların güvenliğini sağlama bahanesiyle hareket eden Londra Hükûmeti, Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne'nin raporu doğrultusunda 9 Mart 1919'da Samsun'a 200 kişilik bir kuvvet çıkardı ve bu

[41] M. Raşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon, 1987, s. 46.
[42] **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti 50-1/26**.
[43] **BOA, DH-KMS, 49-1/41.**

kuvvetlerin bir kısmını daha sonra Merzifon'a kaydırdı. İngiliz subaylar, bu çıkarma sırasında Rumların İngiliz askerlerini büyük bir sevinçle karşıladıklarını ifade etmişlerdir.[44]

Samsun'a çıkan İngiliz kontrol subayları vakitli vakitsiz askeri ve mülki binalara girmekte ve istediği kişileri makamlarına çağırarak çeşitli sorular sormaktaydılar.[45] İngilizlerin, Samsun ve çevresinde askeri temsilci olarak görevlendirilen Yüzbaşı Salter, 12 Mart 1919'da 15. Fırka'ya mensup birlikleri gezerek, efrat ve zabitan odalarına, kiler ve depolara izinsiz bir şekilde girerek subay ve er mevcudunu, silah, cephane ve erzak miktarını not etmiştir.[46]

İngiliz subaylarının bu tür davranışlarının sürdürmesi üzerine 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey, Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek, müttefik subaylarının habersiz olarak koğuşlara ve depolara girmesi, askerler tarafından tanınmayarak herhangi bir meseleye neden olacağından, müttefik subaylarının Osmanlı askeri kanun ve usullerine riayet ve daha önce oranın en büyük amirine müracaat ederek, isteklerinin o amir tarafından yerine getirilmesi lüzumunu talep etmiştir.[47]

İngilizler, askerî ve siyasi temsilcilerinin yukarıda belirtilen tutumlarını uyarmak bir tarafa adeta onları desteklemek ve teşvik etmek için 17 Mayıs 1919 günü Samsun'a 100 asker daha çıkardılar. Üstelik bu son çıkan İngiliz askerleri arasında Rumlar da vardı.[48]

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından[49] kısa bir süre sonra bu kez İngiliz subaylar, bölgedeki askerî ve siyasi faaliyetlerden başka Mustafa Kemal Paşa'yı da izlemeye başladılar. Zira Mustafa Kemal Samsun'a gelip bölgedeki genel durum hakkında bilgi aldıktan sonra, işgallere ve işgallere sessiz kalan İstanbul Hükûmeti'ne tepki gösterilmesi için resmî ve sivil kurum ve kuruluşlara telgraflar göndermişti.

Samsun ve çevresinde asayişsizliğe neden olan asıl unsur Rumlar olduğu halde, Samsun'daki İngiliz temsilcilerden Yüzbaşı Hurst, 21 Mayıs 1919'da Yüksek Komiser Amiral Calthorpe'a gönderdiği telgrafta, Rumlardan hiç bahsetmemekte,

---

[44] **ATASE, İSH, K.75, G.98, B.98-1**; Ercüment Kuran, "Millî Mücadele Esnasında Pontus-Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim (1986)**, Samsun, 1988, s. 77; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara, 1959, s. 10.

[45] **BOA, DH-KMS, 53-1/41.**

[46] **ATASE, İSH, K.76, G.98, B.98-1.**

[47] **ATASE, İSH, K.10, G.80, B.80-1.**

[48] **ATASE, İSH, K.14, G.96, B.96-1.**

[49] Bilindiği üzere, Samsun ve çevresinde asayişsizliğin artması üzerine, İngilizler Osmanlı Hükûmeti'nden, gerekli tedbirlerin alınmasını istemişler, Hükümet de, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi görevi ile Mustafa Kemal Paşa'yı buraya göndermişti.

bölgede asayişin tam olarak sağlanabilmesi için Laz çetelerinin ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmekteydi.[50] Hâlbuki Laz Çeteleri bölgedeki Türk Halkı tarafından, Rum çetelerine karşı kendilerini savunmaları için çağrılmıştı.

1919 Haziran'ı başında, Samsun'dan Havza'ya oradan da Merzifon'a geçen Yüzbaşı Hurst, Yüzbaşı Salter ve Yüzbaşı Elliot ile birlikte buradaki Rum Metropoliti ile görüşüp Rumların durumları ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgi aldı.[51]

Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerine engel olamayan İngilizler, 6 Temmuz'da Samsun'a yeni bir askeri birlik daha çıkardılar. Büyük bir nakliye gemisiyle getirilen ve Gurka denilen 154 Hint askeri, görünüşte yalnızca buradaki mevcut İngiliz Piyade Bölüğü'nün yerini alacaktı. Samsundaki askeri mümessil Salter'e bunların nedeni sorulduğunda Batum'un kısmen tahliye edilmesinden ileri geldiği cevabı alınmış ve buna ilaveten şimdilik Samsun'a 1.000 kadar askerin çıkarılacağı ve askerin pavyonlar civarında çadırlara ve bir kısım eşyanın bu pavyonlara yerleştirileceği bildirilmiştir.[52] Ancak asıl amaç, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde hızla büyüyen Anadolu hareketine engel olmaktı.[53]

İngilizler, 1919 yılı ortalarında Trabzon'a da asker çıkarmayı düşünmüşlerse de[54] daha sonra bundan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bu yönde ilk girişimi ise Yarbay H. Smith yapmıştır. Smith, Karadeniz gezisinin sonunda yazdığı 30 Temmuz 1919 tarihli raporunda Mustafa Kemal'in Trabzon kıyılarına gelmesinin önlenmesi ve jandarmanın Müttefiklerin denetimi altına sokulmasını önermiştir.[55] Bu hususta ikinci önemli adım ise General Milne tarafından atıldı. Milne, Mustafa Kemal'in Erzurum'da bir ordu teşkilatlandırdığı ve Müttefiklerin şimdilik buna askeri güçle karşı koyabilecek durumda olmadıklarını belirterek, Trabzon'un bir an önce işgal edilmesini Yüksek Komiser Amiral Calthorpe'a önerdi.[56] Ancak

[50] **İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office): FO (Foreign Office), 371/4157**; Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk I**, Ankara, 1992, s. 5

[51] Samsun Metropoliti'nin verdiği bilgiye göre, Mustafa Kemal Paşa'nın girişimiyle Havza'da bir miting yapıldığı ve mitinge katılanlardan İzmir'i yeniden almak için gerekirse hayatlarını ve mallarını feda etmek üzere kendilerini hazır tutmaları istendiği, özetle milliyetçilerin aktif bir örgütlenme içinde olduğu belirtiliyordu. **FO 371/4158/53**; Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk I**, s. 15-22.

[52] **ATASE, Kl.189, D.104, F.63**.

[53] Halit Eken, **Millî Mücadele'de Vali (Kapancızade) Hamid Bey**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995, s. 87.

[54] İngilizlerin Trabzon'u işgal etme düşüncelerinde, bu sırada Rawlinson'un uyarılarına rağmen toplanan Erzurum Kongresi üzerinde bir baskı oluşturmak istemelerinin büyük rolü vardı. İngilizler Sivas Kongresi'nin toplandığı Eylül 1919 başlarında da Trabzon'u tehdit altında tutacaklardır.

[55] **FO 608/111/1461/5027/17**; Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, s. 46.

[56] Salahi R.Sonyel, "1919 Yılı İngiliz Belgeleri Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet"**, Türk Kültürü**, Sayı.85, Aralık (1969), s. 45.

Calthorpe, bunun büyük bir iş olduğunu içerdeki Hristiyanların kıyılara çekilerek korunmasının mümkün olamayacağını, Fransız Komiseri'nin bu konudaki görüşlerine de başvurulduğunu belirterek olumsuz cevap verdi. General Milne'nin işgal fikri Calthorpe'dan sonra Yüksek Komiser görevine getirilen Amiral Webb tarafından benimsendi.[57] Hatta, İngiliz tertibi ile 30 Nigahbancı[58] subayın bir ecnebi işgalini oluşturmak üzere Trabzon ve Samsun'a çıkacakları haber alınmış ve ilgililerin dikkati çekilmiştir.[59] Fakat İngilizler bu düşüncelerini eyleme geçiremediler. İngilizlerin geri adım atmalarındaki en büyük etken, Temmuz 1919'da Samsun'a asker çıkardıklarında gördükleri tepki olmuştur.[60]

Trabzon'u işgal etmek fikrinden vazgeçen İngilizler bu şehre yönelik faaliyetlerini aralıksız bir şekilde yürütmeye devam ettiler ve 9 Aralık 1919'da içerisinde 3.000 civarında İngiliz askerinin bulunduğu nakliye vapurunu Trabzon Limanı'na gönderdiler. Vapurdan Hintli bir general, dört erkân-ı harp ve daha önce Erzurum'a tayin edilen ancak bir ara İngiltere'ye dönen kontrol subayı Rawlinson Trabzon'a çıktı.[61]

Yine İstanbul'un Müttefikler tarafından işgali günlerinde Trabzon Limanı'nda da birtakım hareketlenmeler oldu. Limanda bulunan İngiliz torpidosundan iki subay karaya çıkarak rıhtım ve kalede incelemelerde bulundular. Ayrıca limana yanaşan gemileri sıkı kontrole tabi tuttular, geceleri ise sahili projektorle aydınlatmaya başladılar. İngilizlerin bu faaliyetleri, askeri ve mülki yönetim ile halk arasında İngilizlerin Trabzon'u işgal edeceği korkusuna neden olmuştu.[62]

İngilizler Trabzon'a yönelik gövde gösterilerinin en büyüğünü 18 Nisan 1920'de gerçekleştirdiler. 3. Fırka ve 15. Kolordu arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre; 18 Nisan sabahı Trabzon Limanı'ndaki İngiliz torpidosuna ilave olarak iki dretnot ve beş kruvazörden oluşan bir İngiliz Filosu Batum yönünden Trabzon'a gelmiş ve filo komutanı şu direktiflerde bulunmuştur:

1. Boztepe'de bulunan iki büyük top tahrip edilecek,
2. 19 Nisan'da İngiliz efradı şehre çıkarak resmigeçit yapacak,
3. Bir grup silahsız İngiliz askeri şehri gezmek üzere Trabzon'a gelecek.

---

[57] Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk I**, s. 71.

[58] Kanun-i Sani 1335/Ocak 1919'da İstanbul'da kurulan Nigahban Cemiyet-i Askeriyesi, millî Mücadele karşısında yer alan bir cemiyetti. Hatta bu cemiyet tarafından Sadrazama sunulan bir arizada, Anadolu hareketini vücuda getirenlerin vatanı dört senelik harpte perişan edenler olduğu iddia edilmekteydi. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, **1859-1952**, İstanbul, 1995, s. 457.

[59] Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara, 1974, s. 42.

[60] **ATASE, İSH, K.393, G.17, B.17-1.**

[61] **ATASE, İSH, K.201, G.143, B.143-1.**

[62] Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz I**, İstanbul, 1993, s. 546; Mahmut Goloğlu, **III. Meşrutiyet**, Ankara, 1970, s. 105; Eken, **Millî Mücadele'de Vali Hamid Bey**, s. 161.

III. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, İngiliz askerinin karaya çıkmasının halk arasında infiale neden olacağını belirtmişse de, 18 Nisan 1920'de silahsız bir kısım İngiliz efradının şehre çıkıp ve dolaşmalarına engel olamamıştır. Şehre çıkan İngiliz askerler alış-veriş yaptıkları yerlere para vermemiş, hatta dükkânlardan eşya dahi kaçırmışlardır. Hatta sokaklarda çocuklara ve kadınlara saldıran İngiliz askerleri ile halk arasında kavgalar olmuştur. İngilizlerin bu tür hareketleri Trabzon ahalisinin nefretini artırmış ve 18-19 Nisan 1920 gecesi kıta muhafızlığı önünde toplanmışlardır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde toplanan halk, İngilizlerin şehre tekrar çıkmaları hâlinde silahla karşı koyacaklarını bildirmişlerdir.[63]

Bir ara Trabzon Valiliği'ni ziyaret eden İngiltere'nin Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne ise, Vali'ye İngiliz Filosu'nun Karadeniz limanlarına uğramaya ve sahilleri sıkı bir şekilde kontrol etmeye devam edeceğini söylemiştir.[64]

Gerçekten de 1920 yılında Karadeniz, Müttefik savaş gemilerinin sıkı gözetimi altında bulunuyordu. Trabzon-İnebolu Bölgesi ise yalnızca İngilizlerin kontrolünde idi. İngiliz savaş gemilerinin bazıları bu amaçla adı geçen bölge boyunca gidip gelirken bazıları da sürekli olarak Trabzon Limanı'nda ya da açıklarında beklemekteydi.[65] İngiliz savaş gemilerinin faaliyetlerine ara sıra Amerikan savaş gemileri de eşlik etmekteydi. Amerikan savaş gemileri, bu devlete ait ticaret şirketlerinin bulunması dolayısıyla daha çok Samsun Limanı'nı kontrol ediyorlardı.[66]

Bölgedeki kontrol faaliyetlerini sürdüren İngilizler, zaman zaman kıyıdaki yerleşim yerlerine asker çıkarmışlar ve bir süre dolaştıktan sonra gemilere dönmüşlerdir. Bu bağlamda 20 Nisan günü Giresun'a gelen İngiliz gemilerinden, ilk olarak İngiltere'nin Samsun temsilcisi ve tercümanı ile iki yüksek rütbeli subay, karaya çıkıp kaymakamla görüşmüşler ve kendisine, şehre 200 silahlı asker ile 15 kadar polis çıkaracaklarını, iki saat sonra da gemiye döneceklerini bildirmişlerdi. Yine aynı gün 550 kadar silahlı İngiliz askeri, 9 hafif nakliye aracı ve sağlık malzemesi ile Samsun'a çıkıp şehri gezdikten sonra gemilere dönmüşlerdi. Keza bir saat sonra 200 kadar askerin daha aynı şeyi yaptığı görülmüştü.[67] İngilizler benzer tutumlarını Mayıs ayında Trabzon'da da sergilediler.[68]

---

[63] III. Fırka Kumandanı'nı ziyaret eden İngiliz filosundan bir subay, Türklerin her tarafta birçok düşmanları olduğunu, bunların Avrupa ve Amerika efkâr-ı umumiyesini tesir edecek propaganda faaliyetlerinde bulunduklarını, bunun için vaziyet-i hakikiyeye dair malumat edinmenin İngilizlerin ve Türklerin menfaati icabı olduğunu söylemiştir. **ATASE, Kl.299, D.12-A, F.1-2.**

[64] **ATASE, Kl.299, D.12-A, F.3.**

[65] Sebahattin Özel, **Millî Mücadel'de Trabzon**, Ankara, 1991, s. 209.

[66] **ATASE, İSH, K.418, G.194, B.194-1; ATASE, İSH, K.636, G.63, B.63-1.**

[67] Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s. 206-207.

[68] **ATASE, İSH, K.419, G.194, B.194-1; ATASE, İSH, K.581, G.95, B.95-1.** İngilizlerin, bu tür hareketleri Sevr Antlaşması öncesinde ve Anadolu'da Millî Mücadele karşıtı isyanların yoğunlaştığı bir dönemde yapmaları dikkat çekicidir. Amaç, hem isyancılara moral vermek, hem de Türk millî hareketine gözdağı vermekti. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması çabalarının İngilizler üzerinde bıraktığı olumsuz etkinin de bu tür davranışlarda önemli rolü vardı.

1920 yılının ortalarından itibaren ise Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin bölgedeki gücünü daha da sağlamlaştıracağı endişesini taşıyan İngilizler, Trabzon Ermenilerini ve Samsun Rumlarını korumak adı altında buralara daha çok savaş gemisi göndermeye ve Rusya başta olmak üzere Kafkasya'dan, Yunanistan'dan, Avrupa'dan, Mısır'dan ve ABD'den yapılan Rum göçüne destek olmaya çalışmıştır. Örneğin Kastamonu'daki İngiliz mümessili, Vali Vekili'ne muhacir Rumların memlekete girmelerine müsaade olunmamasının iyi netice vermeyeceğini ima ederken, Samsun ve Trabzon'daki İngiliz temsilcileri de Kafkasya ve Karadeniz üzerinden gelen Rumların Karadeniz sahiline göçlerini teşvik etmekteydi.[69] Nitekim Trabzon'daki İngiliz kontrol subayı Crawford gerek vilayet nezdinde ve gerekse askerî makamlar nezdinde teşebbüslerde bulunarak, Kafkasya'daki Rumların Anadolu'ya getirilmesine çalışılıyordu. Yüzbaşı Crawford bu yöndeki talebini iki nedene bağlamaktaydı. Birincisi, bu göçmenler savaş sırasında göç etmek zorunda kalan Osmanlı tebaasından olan Rumlardı ve Osmanlı Hükûmeti, bunların eski yerlerine iade edilmelerini kabul ettiğine göre bu insanlara yerel makamlarca da kolaylık sağlanmalıydı. İkinci neden olarak ise Kafkasya'daki sefalet dolayısıyla Rumların içinde bulundukları durumu gösteriyordu.[70]

İngilizler bilhassa Ermeniler lehindeki çalışmalara ağırlık vermekteydiler. İstanbul'daki bir İngiliz yetkilisi Ermeni **Azadamarat** gazetesi yazarlarından birine verdiği beyanatta İngilizlerin, Ermenilerin acılarına biran önce son vermek istediğini ifade ederken[71] İngiliz askeri yetkilileri de, Anadolu içlerinde ve diğer yerlerde bulunan Ermenileri Trabzon'a taşıyorlar veya taşınmasına yardım ediyorlardı.[72]

Pontus Rumlarına ve Ermenilere yönelik İngilizlerin silah yardımı yardımı bu ülkenin özellikle Karadeniz'in kuzeyinden ve Batum'dan çekildikten sonra daha da artmıştı. 1920 Nisan ve Mayıs aylarında İngiliz yetkililerinin aralarında yapılan yazışmalarda silah yardımı konusu dile getirilmiş ve Batum yoluyla Ermenilere yardım yapılması kararlaştırılmıştı.[73] Nitekim Kâzım Karabekir Paşa 7 Haziran 1920'de TBMM'ne gönderdiği raporunda, Ermenilerin 90.000 kişilik orduyu donatacak silah ve mühimmata sahip olduklarını bildiriyordu.[74]

---

[69] Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken I**, Ankara, 1959, s. 187; Hüseyin Tatlı, **Osman Ağa ve Giresun Alayı'nın Millî Mücadele'deki Yeri (1919-1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996. s. 33.

[70] **BOA. DH-KMS, 53-2/92.**

[71] Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken I**, s. 16.

[72] İbrahim Ethem Atnur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991, s. 138.

[73] Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1982, s. 242.

[74] Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 268.

İngiltere, uyguladığı bu politikayla her şeyi planladığı ve yıllarca beklediği sonuca ulaşacağı sırada oyununu bozan Türk millî mücadelesini, Pontus Rumlarını ve Ermenileri kullanarak dize getirmeyi hedefliyordu.[75]

İngiltere Karadeniz'in Anadolu kıyılarına yönelik faaliyetlerinde Karadeniz'in kuzeyinde olduğu gibi müttefiklerinden özellikle Yunanistan'dan büyük destek görmüştür. İngiltere, Türk Millî Hareketi'nin İstanbul ve dış dünya ile bağlantısını sağlayan Batı Karadeniz'de Fransızlarla,[76] Doğu Karadeniz'de ABD donanması ile iş birliği yaparken,[77] Yunan donanması hemen bütün Karadeniz'de İngiliz politikalarına destek olmuştur.

Bilindiği üzere Yunan donanması Mondros Mütarekesi'nden sonra Müttefik donanması ile birlikte Boğazlara girmiş, daha sonraları da yine onlarla beraber Karadeniz'de faaliyetlere girişmiş ve Batı Anadolu'da millî kuvvetlere karşı her harekete geçişinde Karadeniz'de donanmasıyla abluka uygulamıştı.[78] Ancak Yunan donanmasının Karadeniz'e yönelik yoğun faaliyeti 1920 yılının ortalarından itibaren başlamaktadır. Zira bu dönemde önce Kafkaslardan sonra da Batum'dan ve Samsun'dan çekilen İngilizler, Karadeniz'de eksilen kuvvetlerini Yunan donanmasıyla kapatmaya başlamışlardı.[79]

---

[75] Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, Ankara, 1989, s. 157. İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Yunanistan Başbakanı Venizelos, Karadeniz Bölgesi'nde kurulacak Pontus Rum Devleti'nin İngiltere'nin Kafkasya politikaları açısından doğru bir siyasi ve askerî harekât olacağı belirtmiş (Özel, **Millî Mücadele'de Trabzon**, s. 35) ancak İngiliz Kabinesi, Pontus Rumlarının taleplerini pek sıcak karşılamamıştır. Bunun en önemli sebepleri; Rumların vermiş olduğu nüfusa ilişkin istatistiklerin inandırıcı bulunmaması, aşırı topak talepleri ve bunun Ermenilerin istekleriyle çatışmasıydı. Çağlayan, **British Policy Towards Transcaucasia**, s. 199.

[76] İngilizler Samsun'a asker çıkarırken (9 Mart 1919), Fransızlar da 8 Mart 1919 günü Zonguldak'ı işgal ettiler. **ATASE, İSH, K.88, G.183, B.183-1**; Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Ankara, 1992, s. 45. Yine İngiltere'nin Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne, Trabzon'u işgal etmeleri gerektiğini belirttiği zaman Fransızlar da Karadeniz Ereğli'sini işgal etmeye karar vermişler ve 8 Haziran 1920'de Ereğli'yi, on gün sonra da Zonguldak'ı işgal etmişlerdir. Afif Büyüktuğrul, **Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması IV**, İstanbul, 1983, s. 496; Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, s. 55-57.

[77] Bu sırada Amerikan donanması Rusya'nın içinde bulunduğu durum ve Bolşeviklere faaliyetleri nedeniyle Samsun ve Batum limanı merkez olmak üzere aktif faaliyet içindeydi ve gelişmeler ABD Hükûmeti'ne rapor edilmekteydi. Nitekim Samsun'daki Amerikan donanma subaylarının hazırladığı raporlarda, bölgedeki Bolşevik etkisinden dolayı Türklerin kendilerine bakışının değiştiği, bu durumun buradaki Amerikan ticari müesseselerinin geleceğini tehlikeye soktuğu bildirilmekte ve gerekli önlemlerin alınması istenmekteydi. **US ARCHIVES The National Archives National Archives and Records Service General Services Administration Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929)**, M 353 Roll.10, 867.00/1371-1503, H.C. 136-21, 1, 3, 5; H.C. 136-21, 4.

[78] Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s. 112-113.

[79] **ATASE, İSH, K.629, G.110, B.110-1**. Donanma faaliyetleri hariç Kafkaslardan ve Karadeniz'den çekilen İngilizler, bölgedeki üstünlüklerini ve prestijlerini kaybetmişlerdi. Hatta Churchill, İngiltere'nin bu durumunu düzeltmek için Yunan ordusunun, Aydın ilini ve Karadeniz kıyısında

İngilizlerin Karadeniz'deki bir diğer faaliyeti de İstanbul - Ankara arasındaki bağlantıyı denetim altında tutarak Anadolu'daki milli kuvvetlerinin ikmal yollarını kesmesiydi. Anadolu'ya geçişlerde deniz yolunun çok sık kullanıldığının farkına varan İngilizler, savaş gemileriyle bölgeyi sıkı bir denetime tabi tutmaya başladılar. İngiliz gemileri Karadeniz'e açılan yolcu vapurlarını İstanbul'dan başlayarak Karadeniz sahili boyunca birkaç kez kontrol etmekteydi.[80]

Mütareke2nin VI. Maddesi'ne dayanarak Türk donanmasını Haliç'e ve İzmit'e hapseden İngilizler,[81] Türk gemilerinden bazılarını da Karadeniz'deki kontrol faaliyetleri için kullanmışlardır. Aydın Reis'i Trabzon'a, Preveze adlı gemiyi de Sinop'a göndererek Karadeniz'deki kontrol faaliyetlerinde kullandılar.[82] Gemiler Türk bayrağı çekmesine ve Türk mürettebatıyla çalışmasına rağmen İngiliz yetkililerin emriyle hareket ediyor ve özellikle Anadolu'ya askerî malzeme ve yolcu taşıyan gemileri kontrol ediyorlardı.[83]

Böylece İngilizler, Karadeniz kıyılarını kontrol altına almak suretiyle hem Zonguldak ve havalisindeki kömür madenlerinden yararlanmayı, hem de İstanbul-Ankara arasındaki bağlantıyı denetim altında tutarak TBMM Hükûmeti kuvvetlerinin en önemli ikmal yolunu kesmeyi hedefliyorlardı.[84] Bu çerçevede bir yandan "Anti Kemalizm" ve "Anti-Bolşevizm" gibi örgütleri Anadolu'ya gidecek; silah, cephane ve subayları engellemeye çalışırken diğer yandan da uçaklarla Karadeniz kıyılarına Millî Hareket ve Bolşevik karşıtı bildiriler atıyorlardı.[85]

---

herhangi bir bölgeyi, İtalyanların da Güney Anadolu'nun herhangi bir kısmını veya Konya'yı devamlı işgal etmesini teklif etmişti. Winston Churchill, **Winston Churchill İstiklal Savaşında**, İstanbul, 1969, s. 22.

[80] **ATASE, ISH, K.667, G.98, B.98-1-3.** Zira Türk gizli teşkilatları tarafından Anadolu'ya yapılan yardımların büyük bir kısmı Karadeniz'den özellikle Batı Karadeniz'den yapılmaktaydı. Yine Rusya'dan alınan ve Batum, Tuapse ve Novarosiski'den yüklenen silah ve diğer malzemeler. (**Türk İstiklal Harbi VII, İdari Faaliyetler**, Ankara, 1975, s. 112) önce Trabzon'a getirilmekte buradan da Batı Cephesi'ne ulaştırılmak üzere gemilerle Samsun, İnebolu ve Ereğli limanlarına gönderilmekteydi. **Türk İstiklal Harbi V**, **Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı**, İstanbul, 1964, s. 38.

[81] O dönemde limanlarda Müttefiklerin kontrolünde olmak üzere Osmanlı Devleti'ne ait gemi' sayısı ise irili ufaklı 41 'i bulmuştu. İçlerinde Yavuz ve Peyk-i Şevket dışında Turgut Reis Zırhlısı, Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri, Berk-i Satfet torpido kruvazörü, Muavenet, Numune, Taşoz, Basra Muhribi, Sultanhisar, Akhisar, Musul torpidobotları, Hızır Reis, Burak Reis, Kemal Reis, İsa Reis gambotları ile tarihi Nusret mayın gemisi de bulunuyordu. Mithat Işın, **İstiklal Harbi, Deniz Cephesi**, İstanbul, 1946, s. 154.

[82] **T.İ.H V**, s. 11.

[83] Büyüktuğrul, **Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması IV**, s. 433.

[84] Sarıkoyuncu, "Zonguldak ve Havalisinin Ekonomik ve Stratejik Bakımından Önemi", s. 690.

[85] Aziz Hüdai Akdemir, **Dünyada ve Bizde Casusluk**, İstanbul, 1949, s. 163. İstanbul'da basılan propaganda amaçlı gazete ve broşürler İngiliz istihbarat servisinin elemanları tarafından Bolu, İnebolu, Samsun ve Trabzon üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Hüseyin Sarı, **Millî Mücadele'de Bolu**, Bolu, 1995, s. 15. Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s. 212.

İngilizler İstanbul-Ankara arasındaki ulaşımı denetim altında tutmak ve Anadolu'daki millî kuvvetlerinin ikmal yollarını kontrol altına almada Yunan ordusu ve donanması ile işbirliğine gittiler.[86] Nitekim 1921 yılı başında Yunan saldırısıyla eş güdümlü olarak harekete geçen İngiliz donanması Karadeniz limanlarını sıkı bir ablukaya aldı. 27 Temmuz 1921 günü F21 ve F49 numaralı iki İngiliz muhribi Samsun'un Perşembe (Vona) Limanı'na gelmiş, daha sonra da Sinop'a geçmiştir. Sinop Mutasarrıfı'na müracaat eden gemi kumandanı karaya çıkmak isteğinde bulunmuşsa da öneri geri çevrilmiştir. Buna rağmen geceyi Sinop limanında geçiren İngiliz gemisi, ertesi gün Samsun'a gitmiştir. Bu gemiler daha sonra İnebolu limanına da uğramışlardır.[87]

Aynı gemiler, 31 Temmuz 1921'de bu kez Giresun'a gelmiş, gemi komutanı mutasarrıfla görüşme talebinde bulunmuş, bu mümkün olmayınca Trabzon ve Rize'ye uğrayarak batıya dönmüşlerdir.

F21 ve F49 numaralı İngiliz muhriplerinin, 27 Temmuz-26 Ağustos 1921 tarihleri arasında İnebolu, Sinop, Samsun, Trabzon ve Rize'ye gelmeleri ve daha sonra batıya yönelmeleri Karadeniz kıyılarındaki denetimin ne derece sıkı olduğunu göstermektedir.[88]

1922 yılı ise İngilizlerin Türk millî hareketine karşı Karadeniz Bölgesi'ne yönelik hem siyasi hem askeri girişimlerin olduğu bir dönem olmuştur. İngiliz savaş gemileri ve uçakları Karadeniz'deki faaliyetlerine devam ederken, Türk millî hareketine karşı güç kullanarak bir yere varamayacağını gören Lloyd George Avrupa Hükûmetleri ve kamuoyları nezdinde Türklerin Hristiyanlara baskı uyguladığı yönünde propaganda yaparak destek bulmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır.[89]

Sonuçta İngilizlerin Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından itibaren çeşitli şekillerde devam eden Karadeniz'i kontrol altına alma girişimleri Türk millî hareketinin nihai zaferine kadar devam etmiş, son olarak Boğazlar ve İstanbul'da tutunmaya çalışmış fakat bu da mümkün olmayınca jeostratejik ve jeopolitik yönden kendisine üstünlük sağlayacak bu coğrafyadan çekilmek zorunda

[86] 30 Ekim 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından İstanbul Hükûmeti'ne verilen notada; "Rize taraflarından gelen Laz çetelerinin (asayişsizliğin asıl sebebi olan Rum çetelerinden hiç bahsedilmemekte) Zonguldak-Ereğli arasındaki bölgede eşkıyalık yaptıkları ve ahaliye zarar verdikleri belirtilerek, bu durumun mütareke hükümlerine aykırı olduğu bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir**. ATASE, İSH, K.31, G.102, B.102-1.**

[87] **T.İ.H V,** s. 50; Nurettin Peker, **1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri (İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar)**, İstanbul, 1955, s. 353.

[88] **T.İ.H V**, s. 50.

[89] Doğanay, **Millî Mücadele'de Karadeniz**, s. 225.

kalmıştır. Bu süreçte İstanbul Hükûmeti gelecekteki Barış Konferansı'ndan yardım umarak İngilizlerin bu faaliyetlerine ses çıkarmazken, Mustafa Kemal'in liderliğindeki Türk Millî Hareketi, uyguladığı politikalar ve aldığı tedbirlerle İngilizleri başarısızlığa uğratarak bölgeden çekilmeye mecbur etmiştir.

Jeopolitik, askerî ve ekonomik bakımdan büyük önem taşıyan Karadeniz Havzası, günümüzde de büyük devletlerin söz sahibi olmak istedikleri ve bu amaçla mücadele ettikleri bir alan olma özelliğini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Akdemir, Aziz Hüdai, (1949), **Dünyada ve Bizde Casusluk**, İstanbul.

Aralov, S. İ, (1985), **Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları** (Çev.: Hasan Ali Ediz), Ankara.

Atnur, İbrahim Ethem, (1991), **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

Avcıoğlu, Doğan, (1997), **Millî Kurtuluş Tarihi, II**, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara, 1974.

Bayur, Yusuf Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, Ankara, 1989.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, (1967), "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", **Bell**, XXI/81-84, (Ekim 1967), s. 567-580.

-----, (1959), **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara, 1959.

Bilgen, Deniz, (1996), **Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci) Louis Edgar Browne**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

British Documents on Foreign Affairs, Seri B, Part II, Volume: I, Doc. 127, (174130).

Büyüktuğrul, Afif, (1983), **Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması IV**, İstanbul, 1983.

Carr, E. H, (1989), **Bolşevik Devrimi I 1917-1923**, Çev.: Orhan Suda, İstanbul.

-----, (2004), **Bolşevik Devrimi 3, 1917-1923**, Çev.: Tuncay Birkan, İstanbul.

Cebesoy, Ali Fuat, (1982), **Moskova Hatıraları**, İstanbul.

Churchill, Winston, (1969), **Winston Churchill İstiklal Savaşında**, İstanbul.

Çağlayan, Tuncer, (1997), **British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921)**, Basılmamış Doktora Tezi, Edinburg.

Doğanay, Rahmi, (2001), **Millî Mücadele'de Karadeniz**, Ankara.

Eken, Halit, (1995), **Millî Mücadelede Vali (Kapancızade) Hamid Bey**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Goloğlu, Mahmut, (1970), **III. Meşrutiyet**, Ankara.

Gökay, Bülent, (1997), **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye**, İstanbul.

Gökbilgin, Tayyip, (1959), **Millî Mücadele Başlarken I**, Ankara.

Gökdemir, A. Ender, (1989), **Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti**, Ankara.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara.

Helmreich, Paul C., (1996), **Sevr Entrikaları,** Çev.: Şerif Erol, İstanbul.

Hopkirk, Peter, (1995), **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun,** Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul.

Işın, Mithat, (1946), **İstiklal Harbi, Deniz Cephesi**, İstanbul.

İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office): FO (Foreign Office).

Karabekir, Kâzım, (1993), **İstiklal Harbimiz I**, İstanbul, 1993.

Kılıç, Selami, (1998), **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul.

Kuran, Ercüment, (1988), "Millî Mücadele Esnasında Pontus-Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim (1986**), Samsun 1988, s. 77-81.

Kurat, Akdes Nimet, (1970), **Türkiye ve Rusya**, Ankara.

Kürkçüoğlu, Ömer, (1978), **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),** Ankara.

Lincoln, W. Bruce, (1996), **"Vahşi Batı" Sibirya ve Ruslar,** Çev.: Mehmet Harmancı, İstanbul.

Özel, Sebahattin, (1991), **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara.

Peker, Nurettin, (1955), **1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri (İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar)**, İstanbul.

Sarı, Hüseyin, (1995), **Millî Mücadele'de Bolu**, Bolu.

Sarıhan, Zeki, (1993), **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I**, Ankara.

Sarıkoyuncu, Ali, (1991), "Zonguldak ve Havalisinin Millî Mücadele'de Ekonomik ve Stratejik Bakımdan Önemi", **Atatürk Yolu**, II/8, (Kasım 1991), s. 683-693.

-----, (1992), **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Ankara.

Sonyel, Salahi R, (1969), "1919 Yılı İngiliz Belgeleri Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet"**, Türk Kültürü**, Sayı: 85, Aralık (1969), s. 35-52.

SSCB Bilimler Akademisi Uluslararası İlişkiler Tarihi, (1979), Çev.: Atilla Tokat), İstanbul.

Süer, Aydın, "Gelibolu'da Ruslar", **Belleten**, LI/199, (Nisan 1987) s. 315-355.

Şimşir, Bilal N., (1992), **İngiliz Belgelerinde Atatürk I**, Ankara.

Tarakçıoğlu, M. Raşit, (1987), **Trabzon'un Yakın Tarihi, Trabzon**.

Tatlı, Hüseyin, (1996), **Osman Ağa ve Giresun Alayı'nın Milli Mücadeledeki Yeri (1919-1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Tunaya, Tarık Zafer, (1995), **Türkiye'de Siyasal Partiler**, **1859-1952**, İstanbul.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, (1999) Ankara, 1999.

Türk İstiklal Harbi V, **Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı**, 1964, İstanbul.

Türk İstiklal Harbi VII, İdari Faaliyetler, 1975, Ankara.

Ulubelen, Erol, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, 1982, İstanbul.

US ARCHIVES The National Archives, National Archives and Records Service General Services Administration Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929).

Yerasimos, Stefanos, (2000), **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul.

TÜRK BASININDA 1967 ARAP-İSRAİL SAVAŞI

OLGUN, Kenan
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

1967 yılında yaşanan Arap-İsrail savaşı "6 Gün" savaşı olarak da anılmaktadır. İsrail'in ani bir hava saldırısı sonucu başlayan savaş, ilk gün Mısır hava kuvvetlerinin imhasıyla sonuçlanmış, hava üstünlüğünü ele geçiren İsrail bu avantajını çok iyi kullanmıştır. Bu çalışmada 6 gün süren ve İsrail'in, Mısır, Suriye ve Ürdün'e karşı yaptığı savaşta topraklarını birkaç misli genişletmesi ve ayrıca bu savaş neticesinde Kudüs'ün İsrail'in eline geçmesinin Türk kamuoyu tarafından nasıl görüldüğü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: 1967 Arap-İsrail Savaşı, Kudüs, İsrail, Orta Doğu, Mısır.

ABSTRACT

1967 Arab-Israeli War in Turkish Media

The Arab-Israeli War fought in 1967 is known as ''Six Dayswar'' war, started by Israels' air raid resulted in destruction of Egyptian Air Force and Israel used effectively the advantage of air domination. In this study, lasted 6 days and resulted in Israels' expanding its territory against Egypt, Syria and Jordan; and how Turkey considered Jerusalem going under the rule of Israel will be examined.

Key Words: 1967 Arab-Israeli War, Jerusalem, Israel, Jarusselam, Middle East, Egypt.

GİRİŞ

İsrail Devleti'nin kurulduğu 1948 yılından itibaren Orta Doğu'da bir Arap-İsrail sorunu başlamış, konumuz olan 1967 yılına kadar bu sorun, 1948 ve 1956 yıllarında olmak üzere iki defa savaşa dönüşmüştür. İsrail Devleti'nin kurulması sonrası başlangıçta gerilla mücadelesi şeklinde başlayan çatışmalar, gittikçe büyüyerek çevredeki Arap devletlerinin savaşa girmesine yol açmış, Araplar bu savaşa birlikte katılmak suretiyle beraberlik göstermişlerdir (Erendil, 1979: 9). 1956 Süveyş Savaşı'nın Arap-İsrail meselesi ile doğrudan bağlantısı yoktur (Armaoğlu, 1994: 115). Mısır'da General Necip ve arkadaşları bir darbeyle 1952 yılında Mısır Kralı Faruk'u ülkeden uzaklaştırmışlardır. 1954'te iktidarı ele geçiren Albay Cemal Abdül Nasır İngiltere'nin Süveyş Kanalı'ndan çekilmesini istemiştir. 26 Temmuz 1956 tarihinde de Mısır Süveyş Kanalı'nı millîleştirmiştir.

Kanalın millîleştirilmesi buradaki çıkarlarına ters düşen İngiltere ve Fransa'yı birbirlerine yaklaştırmış, Mısır'a karşı ortak bir harekâta girişmelerine neden olmuştur. İsrail, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a karşı başlattığı harekâta paralel olarak 29 Ekim 1956'da harekete geçmiş, beş gün içinde Sina yarımadasının büyük bir bölümünü işgal etmiştir. Savaş, Birleşmiş Milletler ve Amerika'nın baskısı üzerine 7 Kasım 1956 tarihinde sona ermiştir. İsrail, görüşmelerden sonra işgal ettiği bölgeleri 6 Mart 1957'den itibaren terk etmiş, bu bölgelere Birleşmiş Milletler barış gücü yerleştirilmiştir (**Konferans Broşürü**, 1975: 53).

1956 savaşının gerçek sebebi Fahir Armaoğlu'nun da ifade ettiği gibi "Nasır'ın Arap dünyasının liderliğine oynaması, 'Pan Arabizm' veya 'Arap Milliyetçiliği' politikası ve bu liderliğin ve politikanın Batı'nın bölgedeki çıkarlarına ters düşmesi"dir (Armaoğlu, 1994: 115). 1967 Arap-İsrail Savaşı Araplarla İsrail arasındaki üçüncü savaştır.

A. Savaş Öncesi Durum

1956 savaşını Birleşik Arap Cumhuriyeti (Mısır) kaybetmişti. Mısır Devlet Başkanı Nasır, bu savaşı İngiltere ve Fransa'nın İsrail'in yanında yer almasından dolayı kaybettiklerini düşünüyordu. Oysa İsrail'e yardım yapılmamış olsaydı yenilmesi muhakkaktı. Bu amaçla Nasır, iyice hazırlanmadan ve milletlerarası atmosfer müsait hâle gelmeden İsrail'le savaşmamaya dikkat etmiştir (Armaoğlu, 1994: 240).

1. Savaşın Nedenleri

1967 Mayısında Orta Doğu'daki kuvvetler dengesi, Arapların lehineydi. Zira İsrail'in yanında yer alan ABD'nin bir Vietnam sorunu vardı. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın da silahli desteğini uluslararası şartlar gözönünde bulundurulduğunda İsrail'in elde etmesi zordu (Kürkçüoğlu, 1972: 141). Oysa Sovyetler Birliği, 1955'ten beri Arapların yanındaydı. Onları devamlı bir surette silahlandırıyor, askerî eğitim için uzman desteği sağlıyordu. Araplar 1967 savaşı öncesi silah ve teçhizat bakımından İsrail'den üstün konumda gözüküyorlardı.

Araplara göre 1967 savaşının sebebi; "İsrail'i çeviren Arap Devletlerinin topraklarına karşı" İsrail tarafından gerçekleştirilen "zalim saldırı ve kışkırtma" hareketleriydi. Araplar savaşın en önemli sebeplerinden biri olarak 1948 yılından beri var olan "Arap mülteciler meselesi"ni göstermekteydi. İsrail'in kurulması sonrası İsrail topraklarında yaşayan binlerce Filistinli yurtlarını terk etmek zorunda kalmış, çevredeki Arap ülkelerine sığınmıştı. Bu göçmenler Arap Devletlerinden İsrail'e saldırılar düzenlemekteydi. Türkiye'deki Arap Büyükelçilerinin 27 Mayıs 1967 tarihinde yayınladıkları ortak bildiriye göre Filistinlilerin bu saldırıları "Arap ülkesinin iradesinden uzak olarak" gerçekleştirilmekteydi. Filistinlilerin "gizli olarak teşkilatlanmaları münasebetiyle" de faaliyetlerinin herhangi bir Arap

Devleti tarafından kontrol altına alınması imkânsızdı (**Arap Büyükelçilerinin…**, 1967: 3-4). Türk basınında Hürriyet gazetesinde özet (**Hürriyet**, 28 Mayıs 1967), **Zafer** gazetesinde ise tam metin olarak yayınlanan (**Zafer**, 2, 3, 4 Haziran 1967) Arap Büyükelçilerinin bildirisinde; Arap Devletlerinin "milliyetçilik ve insanlık açılarından" İsrail'in içinde askerî hedefleri vurmakta ısrar eden bu "komandoların kahramanlığını" takdir etmekten de kendilerini alamadıkları ifade ediliyordu.

Araplar, mülteciler sorunundan hareketle İsrail'i ortadan kaldırmayı düşünürken, İsrail, mülteciler meselesinin çözümlendiği düşüncesindedir. İsrail Enformasyon Servisi tarafından yayımlanan "Arap Mülteciler Meselesi" isimli 29 sayfalık bir kitapçıkta bu sorun "siyasal ve sosyo-iktisadi yönleri olan" bir konu olarak iki kısımda ele alınıyordu. İsrail, ülkesinden göç eden mültecilerin geçen süreç içinde yaşadıkları yöreye uyum sağladığı, buradaki insanlarla dinleri ve dillerinin bir olduğu, gelenek ve medeniyetlerinin benzediği fikrindeydi. Böylece sorunun sosyo-iktisadi kısmı "kendi kendine" çözümlenmişti. Ancak, sorunun siyasi kısmı Arap liderlerinin sorunu "açık tutmaya ve İsrail'e karşı bir silah olarak kullanmaya kararlı gibi" olmalarından dolayı çözümlenememişti. Buna rağmen İsrail, "sağduyunun galip geleceğine" inanmaktaydı (**Arap Mülteciler...,** 1967: 3, 28).

İsrail'e göre İsrail'in "varolma hakkı"nın zorla reddedildiği 1967 savaşı aslında Orta Doğu'da büyük güçlerin çıkar çatışmalarının bir sonucuydu. İsrail'e göre Sovyetler Birliği'nin "tek taraflı politikası" bu savaşa neden olmuştu. İsrail Dışişleri Bakanı Abba Eban'ın 19 Haziran 1967 günü Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmaya göre Sovyetler Birliği, 1955 yılından beri Arap Devletlerine, 1000'den fazlası Mısır'a olmak üzere 2000 tank vermişti. 700 modern jet avcı ve bombardıman uçağının yanı sıra yer füzeleri de temin etmişti. 1961'den beri Sovyet silahları, "Mısır'a İsrail'i fethetmek arzusunda" yardımcı olmuşlardı. Sovyetler İsrail'in niyetleri hakkında Arap Hükûmetleri nezdinde "alarm verici ve ateşleyici" raporlar yaymak suretiyle "tahrikçi" bir rol oynamıştı. Sovyetler Birliği'nin bu tavrı Arap kaynaklarında açıkça anlaşılıyordu (**İsrail Dışişleri...,** 1968: 21-24).

2. Savaşa Götüren Gelişmeler

Türk basınında "Orta-Doğu Buhranı" (**Zafer**), "Ortaşark Buhranı" (**Tercüman**) olarak isimlendirilen 1967 Arap-İsrail savaşı, Suriye ile ilgili olan gelişmeler sonucunda başlamıştır.

1967 başından beri Suriye ile İsrail ilişkileri gergindi. İsrail, Filistinli gerillaların Suriye'den topraklarına girdiğini iddia ediyordu. 24 Mart 1967 tarihinde İsrail Genekurmay Başkanı İzak Rabin, bu saldırılar devam ettiği takdirde, Suriye'ye karşı harekete geçmenin gerekli olabileceğini söylüyordu. Nitekim iki taraf

arasındaki gerginlik 7 Nisan 1967'de sınır savaşına dönüşmüş, hava çatışmasında 13 uçak düşmüştü (**Hürriyet**, 10 Haziran 1967). Bu durum karşısında İsrail Başbakanı Levi Eşkol da 14 Mayısta, Rabin'in sözlerini tekrarlamıştı (Kürkçüoğlu, 1972: 142).

Türkiye'deki Arap Büyükelçileri de İsrail'in bu iddialarını doğrulamaktaydı. İsrail, Filistin fedailerinin hareket noktası olarak yapacakları veya faaliyetleri yolunda geçecekleri Arap ülkelerine saldıracağını açıklamıştı. İsrail'in bu açıklaması Araplara göre "Filistin mültecilerinin yaşadıkları bütün Arap Devletleri ile savaşmak istediği" anlamına gelmekteydi. Nitekim İsrail Başbakanı da Şam şehrini işgal edeceğini ilan etmişti. İsrail, Suriye sınırına büyük bir yığınak yapmaktaydı. Bu durum karşısında Arap Devletleri, "Suriye'yi savunmak" için birlikte hareket edeceklerini ve "herhangi bir siyonizm tehlikesine karşı" beraber olacaklarını ilan ediyorlardı (**Arap Mültecileri...,** 1967: 4-5).

Mısır makamları İsrail'in Suriye'ye hücuma hazırlandığını ve böyle bir hücum hâlinde derhâl Suriye'nin yardımına koşmak için İsrail'e karşı harekete başlayacaklarını bildirmekteydiler. Doğu Bölgesi Komutanlığı'na atanan General Abdulmuhsin Murteza, birliklerinin "Yahudilere karşı kutsal bir savaş açmaya" hazır olduklarını belirtmişti (**Hürriyet**, 20 Mayıs 1967). Mısır Devlet Başkanı Nasır, 9 Haziranda yaptığı konuşmada: "Sovyetler Birliği'ndeki dostlarımız geçen ayın başında Moskova'yı ziyaret eden parlamento heyetimizi, Suriye'ye karşı bir taarruz planının mevcudiyeti hususunda ikaz etmişlerdir." diyerek Sovyetler Birliği'nin Mısır'a, İsrail'in Suriye'ye saldıracağına dair bilgi verdiğini ifade ediyordu.

İsrail tarafından Sovyetler Birliği, daha öncede ifade edildiği gibi savaşın başlamasında "önemli bir rol oynamakla" itham edilmektedir. İsrail Dışişleri Bakanı Eban, BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada Sovyetler Birliği'nin savaşta oynadığı rolü ifade etmiş, Suriye meselesinde Sovyetlerin Mısır'a "yanlış" bilgi verdiğini belirtmiştir. Eban, 23 Mayıs tarihli bir TASS bildirisinde; "Knesset'in Dışişleri ve Güvenlik Komitesi 9 Mayısta Kabineye Suriye'ye karşı bir harp harekâtı yürütmesi için özel yetkiler vermiştir. Suriye hududuna yığılan İsrail kuvvetleri harp için alarm durumuna geçirilmiştir. Memlekette genel seferberlik ilan edilmiştir" denildiğini ifadeyle "bu hikâyenin" bir tek kelimesinin dahi doğru olmadığını söylemiştir. Eban'a göre bu haberler hikâye olmakla birlikte bunların Arap ülkelerinde yayılması "alevlendirici" bir netice verilmesine neden olabilirdi (**İsrail Dışişleri...,** 1968: 24).

İsrail'in Suriye ile ilgili planları hakkında Mısır'a bilgi geldiğine dair Türk basınında da yazılar çıkmıştır. 10 Haziran 1967 tarihli Akşam gazetesinde yayınlanan "Nasır'ı kim yanılttı?" yazısında; 13 Mayıs günü Kahire'de Mareşal

Amr'ın Suriye Savunma Bakanı Hafız Esat'tan "gizli ve önemli" kaydıyla bir mesaj aldığı, mesajda İsrail kuvvetlerinin Suriye sınırının zayıf noktalarında toplanarak yığınak yapmaya başladığının bildirildiği ve alınan tedbirlerin sıralandığı belirtiliyordu. Aynı gün Nasır'a Mısır gizli servisi, İsrail'in 16 Mayıs gecesi ani bir saldırıya geçmek için yığınak yaptığını bildirmiştir. Bunun üzerine Nasır, "üç gün içinde İsrail'in Suriye'ye yapacağı saldırıya engel olmak ve Arap âleminde kendisine karşı olan itimatsızlığı ortadan silmek." düşüncesiyle Mısır kuvvetlerini harekete geçirmiştir (**Akşam**, 10 Haziran 1967). Bu arada Irak, İsrail'e karşı herhangi bir Arap harekâtını destekleyeceğini Nasır'a bildirmiştir. Bunun yanı sıra Irak Savunma Bakanı General Şakir Mahmut Şükrü de gazetecilerin sorularına: "1967 yılının Filistin davası için kesin bir yıl olacağına inanıyorum. Irak ordusu şimdi tamamiyle savaş düzenindedir ve Suriye kuvvetlerinin yanı başında çarpışmalara katılmaya hazırdır." demekle Irak'ın, İsrail'in Suriye'ye saldırması hâlinde Suriye'nin yanında olacağını bir kez daha tekrarlıyordu.

Mısır, bu bilgilerin ışığında İsrail'e karşı bir askerî harekât yönünde ilk adımı 16 Mayısta attı. Bu tarihte Mısır'da olağanüstü hal ilan edildi ve bütün silahlı kuvvetlerin savaşa hazır durumda oldukları açıklandı. Bunu Ürdün, Suriye, Irak ve Kuveyt'te de olağanüstü hal ilanları izledi. 18 Mayısta Nasır, BM Genel Sekreteri U-Thant ile görüşerek 1956 savaşından beri Gazze ve Sina'da bulunan BM Barış Gücü'nün geri çekilmesini istedi. Bu istek olumlu karşılanarak BM askerleri bölgeden çekilmeye başladı. 19 Mayısta bu kuvvetlerin yerini Mısır askerlerinin alması "durumu birden bire ciddileştirmiş" ve Mısır-İsrail sınırında "harp tehlikesine" neden olmuştu (**Hürriyet**, 20 Mayıs 1967).

İsrail, BM Barış Gücü askerlerinin geri çekilmesini, İsrail'in askerî güvenliğine ve hayati deniz hürriyetine karşı meydana gelecek "zarar" nedeniyle kendi fikrinin alınmadan yapılmasına karşı çıkmıştı. İsrail BM'nin barışı koruma faaliyetleriyle ilgili tutumunun "bu tecrübeyle sarsıldığı" düşüncesindeydi. İsrail'e göre BM askerlerinin çekilmesi "ilk dumanlar ve alevler belirir belirmez ortadan kaybolan itfaiyecilerin durumuna" benzetilmekteydi (**İsrail Dışişleri…**, 1968: 11-12). İsrail BM'nin "barışı koruma "işlevini kaybettiğini düşünürken, Arap Devletleri, BM askerlerinin çekilmesinin nedenini İsrail'in bir saldırısı karşısında bu askerlerin "selametini korumak." olarak belirtiyorlardı (**Arap Büyükelçilerinin...,** 1967: 5).

21 Mayıs 1967 tarihinde Mısır'da bütün ihtiyatlar askere çağrılmış, genel seferberlik ilan edilmişken (**Hürriyet**, 22 Mayıs 1967) İsrail'de ise kısmi seferberlik ilan edilmiştir. Orta Doğu'da durumun iyice gerginleşmesi üzerine ABD Başkanı Johnson, Sovyetler Birliği Başbakanı Aleksandır Kosigin'e gizli bir mesaj yollamış, Arap-İsrail anlaşmazlığının kontrolden çıkmasını önlemek için birlikte faaliyet gösterme teklifinde bulunmuştur (**Zafer**, 22 Mayıs 1967). Bu esnada askerî hazırlıklarını sürdüren Mısır, İsrail sınırına asker ve tank yığmaya

devam etmiş, Irak, Suriye, Lübnan ve Ürdün ortak hareket için birleşmiştir (**Tercüman**, 23 Mayıs 1967). Mısır kuvvetleri Akabe Körfezi'nin girişinde yer alan stratejik Şarm el Şeyh Bölgesi'ne 21 Mayıstan itibaren yerleşmeye başlamıştır (**Hürriyet**, 23 Mayıs 1967). Mısır'ın bu bölgeye yerleşmesi Akabe Körfezini kontrol etmesi anlamına geliyordu. Zaten Mısır da bir süre sonra bu bölgeye yerleşmenin getirdiği avantajla savaşa giden yolda en önemli adımı atacaktı.

23 Mayısta Mısır, savaşa giden yolda en önemli adım olan Akabe Körfezi'nin girişindeki Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerinin geçişine kapattı. Başkan Nasır, 23 Mayısta Sina'da Mısırlı havacılara hitaben yaptığı konuşmada "bundan böyle bütün İsrail bandıralı veya stratejik madde taşıyan gemilerin Akabe Körfezi'ne giriş ve çıkışları yasaklanmıştır." demişti. Ayrıca "İsrail bizi savaşla tehdit etmek istiyorsa buyursun." diyerek savaşa hazır olduklarını belirtiyordu. Nasır konuşmasında "Şimdi İsrail ile karşı karşıyayız. İsrail, İngiltere ve Fransa olmadan şansını denemek istiyorsa, kendisini bekliyoruz." demekle de 1956 savaşında İsrail'in yanında olanların bu defa olmadığı ve savaşı kendilerinin kazanacağına emin olduğunu ifade ediyordu (**Hürriyet-Zafer**, 24 Mayıs 1967). Nasır bu sözleriyle aynı zamanda Araplar açısından İsrail'le savaş için uluslararası ortamın hazır olduğunu da belirmekteydi.

Araplar Akabe Körfezi'ni "kapalı bir körfez" olarak görmekteydi. Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın karasuları olarak görülen Akabe Körfezi'nin kapatılması, Mısır'ın "hükümranlığını teyit etmek" ve "düşman İsrail" gemilerine kapatılmak suretiyle istiklal ve güvenliklerini korumak yolunda alınacak en olağan tedbirdi (**Arap Büyükelçilerinin...**, 1967: 7-8). Oysa İsrail'e göre abluka, "silah zoruyla konan ve tatbik edilen bir harp hareketi"ydi. Tarihte hiçbir zaman abluka ve barış yanyana varolmamıştı. Abluka bir insanı yavaş yavaş boğarak öldürmekle eş değerde idi. Nitekim İsrail, Mısır'ın bu hareketini "savaş ilanı" kabul ediyordu **(Tercüman**, 24 Mayıs 1967). İsrail Dışişleri Bakanı Abba Eban'ın ifadesiyle "ablukanın tatbik edildiği andan itibaren fiili çatışmalar" başlamıştı. Artık İsrail, BM kararlarına uymak zorunda değildi (**İsrail Dışişleri...,** 1968: 17).

Mısır Akabe Körfezi'ni kapatmakla İsrail'e gidecek mal ve özellikle petrolün önünü kesmişti. İsrail'in buna tepkisi ise yukarıda belirtildiği gibi İsrail gemilerine yapılacak bir saldırının savaş ilanı sayılacağını bildirmesiydi (Armaoğlu, 1994: 243). Türk basınında "Tehlikeli adım da atıldı." şeklinde değerlendirilen bu olay, üçüncü dünya savaşına gidişte tehlikeli bir adım olarak görülmekte ve "Vietnem savaşı ile etrafa sıçramayan ateş, buradan mı acaba dünyayı saracak." denilmekteydi (**Tercüman**, 25 Mayıs 1967).

Sovyetler Birliği, 23 Mayısta bir açıklama yaparak bu bunalımda açıkça Arapları desteklediğini bildirmişti. Yapılan açıklamada "mütecavize karşı mukavemette

bulunacağı" ifade edilmişti (**Zafer**, 25 Mayıs 1967). ABD Başkanı Johnson ise, Orta Doğu ülkelerini barışı bozacak davranışlardan kaçınmaya davet ediyordu. BM Genel Sekreteri U-Thant sorunu görüşmek üzere 23-25 Mayıs arasında Mısır'a gitmiş, karatmadan dolayı mum ışığı altında yenen yemekte Nasır, "İlk ateşi açan Mısır olmayacaktır." demişti (**Akşam**, 10 Haziran 1967). U-Thant bu görüşmelerinde barış yönünde bir gelişme kaydedemiştir. Genel Sekreterin bu başarısızlığı savaşa bir adım daha yaklaşılması demekti.

Orta Doğu buhranında Sovyetler Birliği Arapları desteklerken, Amerika İsrail'i desteklemekteydi (**Hürriyet**, 25 Mayıs 1967). ABD Başkanı Johnson Mısır Devlet Başkanı Nasır'a sert bir nota vererek "icabında zor kullanılacağı"nı bildirmişti. Amerikan 6. filosu Akabe Körfezi'nin açılmasına destek için Girit açıklarından Mısır'a hareket etmişti (**Tercüman**, 28 Mayıs 1967). Amerika'nın bu hareketi Orta Doğu buhranını bir kat daha şiddetlendirmişti (**Hürriyet**, 23 Mayıs 1967). Amerikan gemilerinin hareketi üzerine Sovyetler Birliği, Amerika'dan Akdeniz'deki filolarını geri çekmesini istedi. Bu sırada Mısır Savunma Bakanı Şemseddin Badran, ani olarak Moskova'ya gitti. Gerginleşen durum karşısında Fransa, harekete geçerek kendilerinin de dâhil olacağı İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD'nin katılacağı dörtlü bir konferans önerdi (**Hürriyet**, 26 Mayıs 1967). Fransa'nın girişimine rağmen sorun Arapları açıkça destekleyen Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye bir bildirimde bulunarak boğazlardan 30 Mayıs ile 7 Haziran arasında 10 savaş gemisinin Akdeniz'e geçirileceğini haber vermesiyle daha da derinleşmişti (**Hürriyet**, 30 Mayıs 1967). Amerikan 6. Filosu'na karşı basının tabiriyle "gövde gösterisi" için ilk Sovyet gemisi 31 Mayısta Boğazlardan geçmişti (**Tercüman**, 31 Mayıs 1967). Bu esnada İngiltere ise Akdeniz'deki hava ve deniz kuvvetlerini takviye etmişti.

ABD Başkanı Johnson'un Mısır'a "İsrail ile Mısır sınırdaki yığınaklarını aynı zamanda çekmeli, Barış gücü, nihai karar verilinceye kadar Gazze ve Şarm el Şeyh'e geri dönmeli, Mısır, Akabe Körfezi'ndeki deniz ulaşımını hiçbir şekilde sınırlamayacağını resmen bildirmeli, Mısır kuvvetleri Gazze'den çekilmeli" şeklindeki isteklerini ihtiva eden teklifleri Nasır tarafından 26 Mayısta reddedilmişti (**Tercüman**, 27 Mayıs 1967). Nasır, Akabe üzerindeki haklarından vazgeçmeyeceklerini belirttiği gibi, "şavaşta gayemiz İsrail'i mahvetmek olacaktır" diyordu (**Hürriyet**, 27 Mayıs 1967). Türkiye'deki Arap Büyükelçileri ortak bir dildiri yayınlayarak Orta Doğu'daki buhrana İsrail'in sebep olduğu ve bu bildiriyle buhranın içyüzünün açıklanacağını ilan ediyorlardı (**Hürriyet**, 28 Mayıs 1967: **Arap Büyükelçilerinin...,** 1967: 3).

Orta Doğu'da savaş atmosferinin hızla yoğunlaştığı sırada Mısır Millet Meclis 29 Mayısta, Başkan Nasır'a oy birliğiyle olağanüstü yetkiler verilmesini kabul etti (**Tercüman**, 30 Mayıs 1967). Nasır bunun üzerine yaptığı konuşmada "eğer

Batılı ülkeler haklarımızı çiğnemeye çalışırlarsa bize saygı göstermeyi onlara öğreteceğiz" demişti (**Tercüman**, 31 Mayıs 1967). Nasır'a göre Akabe girişinde yer alan Tiran Boğazı Mısır'ın karasularıydı ve dünyada hiçbir kuvvet Mısır'ı topraklarına hâkim olmakta alıkoyamazdı. Oysa İngiltere Akabe Körfezini uluslararası bir su yolu sayıyordu. Bu gelişmeler karşısında ablukaya karşı müdahale yapılması ve ablukanın kaldırılması beklenmekteydi (**Zafer**, 31 Mayıs 1967). Fakat Mısır bu kararında azimliydi ve hiçbir kuvvet onları bu kararından alıkoyamazdı. Bu kararlılığını Akabe Körfezi'ne girmeye çalışan Liberya bandıralı bir tankeri durdurmakla göstermişti (**Hürriyet**, 31 Mayıs 1967). Bütün Arap Devletleri Arap topraklarını korumaya ve sularının ve topraklarının her karışına olan egemenliklerini savunmaya kararlıydılar (**Arap Büyükelçilerinin...**, 1967: 7).

Savaşa hazırlık yolunda Mısır ile Ürdün arasında 30 Mayısta bir savunma anlaşması imzalandı (Hürriyet, 31 Mayıs 1967). Orta Doğu'da en buhranlı günlerin yaşandığı bu dönemde basında İsrail'in "yıldırım taarruzuna" girişebileceği (**Hürriyet**, 30 Mayıs 1967), İsrail'in Mısır'ı bir haftada yenebilecek güce sahip olduğu (**Hürriyet**, 24 Mayıs 1967) gibi haberler yer alıyordu. Mısır İsrail'in ani bir hava saldırısından çekinmekteydi (**Zafer**, 5 Haziran 1967). İsrail'in yıldırım harekâtına geçerek Mısır Halkı'nı "gafil" avlamaması için halktan verilen alarmdan sonra bütün ışıkları söndürmesi ve sığınaklara gitmesi isteniyordu. Ayrıca yaşları 18 ile 50 arasında olan herkes halk kuvvetlerine katılmaya çağrılmıştı (**Hürriyet**, 5 Haziran 1967). Bu arada İsrail, savaş için bir yandan askerî hazırlıklarına devam ederken diğer yandan da kabinede savaşa yönelik değişikliklere gitmiştir. 1956 savaşında Mısır'a karşı savaşmış olan Moşe Dayan Savunma Bakanlığı'na getirilmişti (**Zafer**, 2 Haziran 1967).

Mısır, İsrail çevresindeki çemberi iyice daraltmak amacıyla Irak'ı 4 Haziranda Mısır-Ürdün savunma anlaşmasına bağlayan protokolü imzaladı. İmza töreni sonrası Nasır, Kahire Radyosuna verdiği beyanatta "sizi savaşla karşılıyoruz ve intikam alabilmek için savaşın başlaması arzusuyla yanıyoruz. Bu, dünyanın, Arapların ne olduğunu ve İsrail'in ne olduğunu anlamasını sağlayacaktır" diyerek artık savaşın kaçınılmazlığını dile getiriyordu (**İsrail Dışişleri...,** 1968: 14). Bu arada Çin de Mısır'a yardım teklif etmiş, Sovyetlerin taahhütlerinden vazgeçmesi hâlinde askerî yardım yapacağını bildirmişti (**Hürriyet**, 5 Haziran 1967). Savaşın başladığı 5 Haziran yaklaştıkça taraflar arasında yer yer küçük çaplı çatışmalar da yaşanıyordu. 2 Haziranda Suriye ve İsrail kuvvetleri İsrail toprakları içinde çarpışmış, iki İsrailli ve bir Suriyeli ölmüştü. Ayrıca Ürdün, bir İsrail helikopterine uçaksavarla ateş açmıştı (**Hürriyet**, 3 Haziran 1967).

Türk basını Orta Doğu buhranını Mayıs ayı içinde yoğun olarak çoğu zaman sürmanşetten verirken Haziran ayının ilk günleri küçük puntolarla ve çoğunlukla ilk

sayfanın alt sıralarında kısa haberler şeklinde vermiştir. Bunda iç siyasi gelişmeler etkili olmuştur diyebiliriz. Zira Cumhuriyet Halk Partisi'nden kopmalar, "ortanın solu" tartışmaları, Eski Başbakan Adnan Menderes'in oğlu Yüksel Menderes'e yazdığı 17 Eylül 1961 tarihli Vasiyetnamesi gazete sütunlarında ilk haber olarak yer almıştır. **Hürriyet** gazetesi 1 ve 2 Haziran günlerini sürmanşetten Menderes'in vasiyetine ayırırken diğer gazetelerde de benzer bir durum söz konusudur.

3. Türkiye'nin Savaş Öncesi Politikası

Türkiye, iktidarda bulunan Adalet Partisi'nin Hükûmet programında yer alan "Orta Doğu'daki ve Magrip'teki kardeş Arap ve Müslüman memleketler ile her türlü şüphe ve teredütten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir iş birliğini geliştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır… Arap memleketleri meşru davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğini görebilirler." ifadesiyle Arapların yanında yer aldığını açıkça belirtmiştir. Türkiye'de sağ ve sol çevreler Araplara karşı izlenecek politikada birleşmişlerdir (**Olaylarla…,** 1987: 534).

Orta Doğu buhranını yakından ve dikkatle takip eden Hükûmet, bu amaçla bazen Arap ülkelerinin büyükelçileriyle de görüşmeler yapmıştır (**Zafer**, 24 Mayıs 1967). Basında çıkan haberlere göre Türkiye, son zamanlarda Arap dünyası ile artan dostluk ilişkilerinin zedelenmemesini temin amacıyla Arapları desteklemiştir. Haberde "Türkiye'nin bir tek İsrail için Arap âlemini feda etmeyeceği" yazılmıştır (**Zafer**, 26 Mayıs 1967). Basında Türkiye'nin Arapları desteklemesi gerektiğine dair çıkan haberlerin çoğu Türkiye'nin Araplara yakın olmasından ziyade Kıbrıs meselesi gibi uluslararası sorunlarda yalnız kalmamak amacıyla böyle davranılmasını açıkça olmamakla birlikte ima etmektedirler.

Basında Türkiye'nin Orta Doğu politikasının nasıl olmasına dair yazılar çıkarken Bakanlar Kurulu, 27 Mayısta yaptığı toplantıda Orta Doğu buhranını görüşmüş, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla yayımladığı bildiriyle Türkiye'nin tutumunu açıklamıştır. Bildiride; "Hükûmet, Orta Doğu buhranının gelişmesini büyük bir dikkatle izlemektedir. Bölgede barış ve güvenliğin hâkim olmasına büyük önem atfeden ve bu yolda her zaman elinden gelen gayreti sarfetmekten geri kalmamış olan Türkiye'nin barışı tehdit edici durumların meydana gelmesinden ciddi endişe duyacağı tabiidir. Türkiye, barışın ihlaline yol açacak bütün hareketlerden kaçınılması lüzumuna kani bulunarak, buhrana son verecek gayretleri desteklemektedir. Türk Hükûmeti, her zaman olduğu gibi, bu kerre de buhrana sebebiyet veren durumun mütelaasında, Birleşmiş Milletler yasası ile hak ve adalet prensiplerine dayanmak gerektiği inancındadır. Bu arada Hükûmetimiz, komşuları ile iyi dostluk münasebetleri çerçevesi içinde Türkiye ile Arap memleketler arasında mevcut yakın ilişkileri de gözönünde bulundurmaktadır."

denilmekle, anlaşmazlığın barışçı yollardan çözünlenmesi istenmiştir (**Hürriyet**, 29 Mayıs 1967). Bildirideki "mevcut yakın ilişki" sözü ile üstü kapalı olarak Arap ülkelerinin desteklendiği belirtilmektedir (**Olaylarla...,** 1987: 535). Gazete haberlerine bakıldığında da Hükûmet'in bildiriyle Arap ülkelerini desteklediği sonucuna varılabilir. Çıkan haberler Türkiye'nin Arapları desteklediği şeklindedir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Irak Cumhurbaşkanı'na yazdığı mektupta da Türkiye'nin Arap dünyasını desteklediğini bildirmiştir (**Zafe**r, 30 Mayıs 1967). Millî Türk Talebe Birliği de yayımladığı bir bildiriyle Türk yüksek öğrenim gençliğinin Arap-İsrail çatışmasında Arap ülkelerini desteklediklerini açıklamışlardır (**Zafer**, 1 Haziran 1967). Yurttaş diye başlayan bildiride açıkça Araplara destek belirtilmiş, bu savaşın Arapların İsrail'e karşı yaptığı bağımsızlık savaşı olduğu, bu savaşın iki tarafa da silah satan "emperyalistlerin" yararına olduğu, Kıbrıs meselesinin Arap ülkelerinin desteğine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki NATO üslerinin Arap ülkelerine karşı kullanılmaması istenmiştir. Türk Halkı'nı ve Millet Meclisi Üyelerini Arap ülkelerini desteklemeye çağıran bildiri "Mutlu ve güzel günler Türk ulusunundur." ifadeleriyle sona ermektedir (**Millî Türk...,** 1967).

Türk Hükûmeti buhranla ilgili resmî görüşünü 27 Mayısta ilan etmişti. Bildirinin yanı sıra Hükûmet yetkilileri Türkiye'deki NATO üslerinin Türkiye'nin izni olmadan kullanılamayacağını da ifade etmişlerdir (**Hürriyet**, 29 Mayıs 1967). Bu üsler konusu savaş döneminde daha fazla gündeme gelecektir.

B. Savaşın Seyri

1967 Arap-İsrail savaşı 5 Haziran günü sabah erken saatte İsrail uçaklarının Mısır hava üslerine yaptığı ani saldırısıyla başlamış, 10 Haziranda ateşkesin kabulüyle sona ermiştir. Türk basınında birçok gazetenin "84 saatlik savaş" olarak değerlendirdikleri 1967 savaşı, Mısır'ın "beklediği" gibi İsrail tarafından yıldırım taarruzuyla başlamıştır. Bu taarruzda İsrail Mısır uçaklarının 393'ünü yerde kullanılamaz hâlegetirmiş, ilk günkü mücadelede Mısır'ın uçak kaybı 416 olmuştur. Aslında İsrail'in bu saldırısıyla "üç saat içinde" kazandığı savaş, fiilî olarak İsrail ile Mısır, Ürdün ve Suriye arasında olmuştur. Basında savaşla ilgili haberler savaş boyunca her gün en önemli haber olarak yer almıştır. Biz burada basında çıkan haberleri gün gün inceleyeceğiz.

1. Savaşın Birinci Günü

İsrail tarafından "yaşamak veya yok olmak" şeklinde algılanan savaş (**İsrail Dışişleri...,** 1968: 20), yukarıda belirtildiği gibi İsrail'in 5 Haziran sabahı ani saldırısıyla başlamıştır. Gazeteler savaşın başladığını haber vermekle birlikte kimin başlattığı noktasında yeterli bir bilgi verememektedir. Savaş "Araplarla İsrail Arasında Savaş Başladı" (**Zafer**, 6 Haziran 1967), "Savaş Başladı" (**Milliyet**,

6 Haziran 1967), "Orta-Doğu'da Harp" (**Hürriyet**, 6 Haziran 1967), "Arap-İsrail Savaşı Başladı" (**Terciman**, 6 Haziran 1967) gibi büyük puntolarla sürmanşetten okuyucularına duyurulmuştur. **Zafer** gazetesinin yarım sayfa ayırdığı haberde 42 İsrail, 10 Mısır uçağının düşürüldüğü, Necef Çölü'nde şiddetli çarpışmaların olduğu yazılmıştır. Aslında **Zafer** gazetesi ilk gün savaştan ziyade iç politikaya daha fazla ağırlık vermiştir denebilir. Zira 5 Haziran tarihli gazetenin "başmakale" kısmında Füruzan Tekil "YTP'nin Durumu" isimli bir yazı kaleme almıştır. Zafer'in ilk sayfasının yarısı iç siyasi meselelere ayrılmıştır.

Türk basını savaşın ilk günü yaşananları haritalar eşliğinde göstermiş, tarafların askerî durumu hakkında bilgi vermiştir. Her gazetenin askerî güç hakkında verdikleri bilgiler çoğunlukla birbirini tutmamaktadır. Milliyet gazetesinde Mehmet Ali Birand'ın verdiği rakamlar Londra'daki "Stratejik İlimler Akademisi"ne dayandırılmaktayken **Akşam** gazetesinde sayıların nereden alındığına dair bir bilgi yoktur (**Akşam-Milliyet**, 6 Haziran 1967). Buna iki gazeteye göre tarafların asker sayısı, tank ve uçak sayıları şöyledir:

ÜLKE	**ASKER SAYISI**		**TANK SAYISI**		**UÇAK SAYISI**	
	Akşam	**Milliyet**	**Akşam**	**Milliyet**	**Akşam**	**Milliyet**
İsrail	280.000	350.000	700	1000	450	350
Mısır (BAC)	300.000	270.000	1200	1000	500	550
Suriye	80.000	85. 000	400	600	150	130
Irak	100.000	80.000	400	400	200	200
Ürdün	50.000	50.000	250	200	50	50
Lübnan	12. 000	-	130	-	40	-
Suudi Arabistan	50.000	200.000	150	500	40	78

Basında Arap-İsrail savaşı hakkındaki tarafların iddiaları genellikle ayrı ayrı verilmiştir. İsrail'in Mısır'ı, Mısır'ın da İsrail'i savaşı başlatan taraf olmakla suçladığı haberlerde, Ürdün, Suriye, Irak, Lübnan ve Mısır kuvvetlerinin İsrail'e karşı 5 Haziran günü Türkiye saatiyle saat 11.05'te harekete geçtiği, savaşın akşama doğru İsrail birliklerinin lehine geliştiği, Sina Çölü'ndeki İsrail birliklerinin Mısır topraklarına girerek ilerlemeye başladığı belirtilmiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967).

İsrail uçakları Mısır'ın çeşitli bölgeleriyle başkent Kahire'yi bombalarken Arap uçakları da İsrail'in askerî hedeflerine ve petrol bakımından önemli Hayfa'ya bomba yağdırmışlardır. Gazze ve Kudüs'te çok şiddetli çarpışmalar olmuştur (**Hürriyet**, 6 Haziran 1967). Arapların "Tel Aviv'de buluşalım, intikam saati geldi. Savaşın ilk kurşununu İsrail sıktı. 70 İsrail uçağını düşürdük." sözlerine karşılık

İsrail, "Tel Aviv İsrail'indir. Necef'te Mısır kuvvetleri geriliyor. Mısır'ın yaptığı ani hücum İsrail'i gafil avlayamadı. 150 Mısır uçağını düşürdük." diye karşılık veriyordu (**Tercüman**, 6 Haziran 1967). Mısır silahlı kuvvetleri yayınladıkları bir bildiride İsrail kuvvetlerinin saat 9. 00'da Mısır'a karşı karadan ve havadan geniş çaplı bir "tecavüze" giriştiği, Mısır'ın bu tecavüze karşı koymak için harekete geçtiğini bildirmiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967). **Milliyet** gazetesi savaş haberlerini en ayrıntılı veren gazetelerden biridir. Gazete cephe cephe savaşı vermiş, İsrail ve Arap taraflarının görüşlerini de yansıtmıştır. Bir yandan İsrail Başbakanı Eşkol'un "havadaki üstünlüğümüz tartışma kabul etmez." dediği, hiçbir ülkenin İsrail'i bu defa fiilen desteklemediği, hava çarpışmalarında Mısır, Ürdün ve Suriye hava kuvvetlerine kesin bir darbe indirildiği haberi verilirken; diğer taraftan Mısır Silahlı Kuvvetler Komutanı'nın Mısır kuvvetlerinin İsrail topraklarına girmeye başladığı, İsrail saldırılarının püskürtüldüğü haberleri yer almıştır.

Savaşı ayrıntılı veren diğer bir gazete olan **Akşam** gazetesinde savaşın sabah saat 7.30'da İsrail uçaklarının Mısır'a saldırısı ile başladığı, İsrail'de genel seferberlik ilan edildiği, Ürdün kuvvetlerinin Kudüs'ün İsrail tarafına ilerlemeye devam ettiği bildirilmiştir. Dikkati çeken bir haber ise, Papa VI. Paul'un Kudüs'ün "açık şehir" ilan edilmesini istemesidir (**Akşam**, 6 Haziran 1967).

1967 Arap-İsrail savaşı, 5 Haziran sabahı Kahire saatiyle sabah 8. 45'te İsrail uçaklarının Mısır havaalanlarına yaptığı "sürpriz" bir baskınla başlamıştır. İsrail, Mısır'ın hiç beklemediği ancak, ani bir baskın yapabileceğini bildiği bölgeden değil, Akdeniz üzerinden batıya oradan da güneye ve doğuya yönelmiş ve hava alanlarını bombalamıştır (Armaoğlu, 1994: 248-249). **Milliyet** yazarı Abdi İpekçi'ye göre bu savaş sürpriz değildir. Çünkü savaşın başlayacağı birkaç gün önceden kesinlikle bellidir. Bu savaş diplomatik çabalar başarılı olamadığı takdirde "şimdilik zayıf görülmekle birlikte" bir üçüncü dünya savaşına dönüşebilir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967). Benzer bir düşünce **Akşam** gazetesinde de dile getirilmiştir. "Yorum" köşesinde yayımlanan "Buhrandan Savaşa" başlıklı yazıda; savaşı kimin başlattığının gelen haberlerden çıkartmanın imkânının olmadığı, savaşın "Orta Doğu petrolleri ve emperyalist devletlerin çıkarları uğruna çıktığı" belirtilmiş ve bu savaşın üçüncü dünya savaşına dönüşme tehlikesinin her zamankinden çok olduğu ifade edilmiştir (**Akşam**, 6 Haziran 1967).

ABD, İngiltere ve Batı Almanya savaşta tarafsız kalacaklarını açıklamalarına rağmen (**Akşam**, 6 Haziran 1967), Sovyetler Birliği İsrail'i tecavüzle suçlayarak askerî harekâtın kayıtsız şartsız durdurulmasını istemiştir. Sovyet Hükûmeti Araplara mutlak destek sağlayacağını da bildirmiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967). Bu arada **Milliyet** gazetesi Akdeniz'deki Amerikan, İngiliz ve Rus askerî gücü hakkında da bilgi vermektedir. Bilgiye bakıldığında Amerikan askerî gücünün Sovyetler Birliği ve İngiltere'den daha üstün olduğu görülmektedir.

Savaşın çıkması üzerine BM Güvenlik Konseyi, 5 Haziran sabahı İsrail ve Mısır delegelerinin isteği üzerine olağanüstü bir toplantı yapmış, ancak bir sonuca varılamamıştır (**Tercüman**, 6 Haziran 1967). Hindistan sunduğu bir teklifte tarafların savaştan önceki sınırlarına dönmelerini istemiş, ancak bazı üyelerin savaş öncesi duruma dönülmesine yanaşmadıkları için bir sonuç alınamamıştır. Sovyetler Birliği Hindistan'ın teklifini desteklerken ABD bu konunun bir kenara bırakılmasını istemiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967).

2. Savaşın İkinci Günü: Gazeteler 6 Haziran tarihli savaşın ikinci gününü "kanlı savaş: binlerce ölü ve yaralı var" (**Tercüman**, 7 Haziran 1967) "Süveyş kapatıldı" (**Zafer**, 7 Haziran 1967), "İsrail Gazze'yi ve Kudüs'ü aldı" (**Milliyet**, 7 Haziran 1967) manşetleriyle okuyucularına duyuruyordu. Savaşta İsrail üstünlüğü ele geçirmiş, Mısır'dan Gazze, El Ariş, Hanyunis ve Bafrafah alınmıştır. El Ariş, Mısır'ın önemli bir hava üssü olmakla birlikte Akdeniz sahilindeki demiryolunun da başlangıç noktasıdır. Gazetelere yansıyan habere göre Mısır, bu gerilemeyi kabul etmemekte ve İsrail'in 30 tankının tahrip edildiğini duyurmaktadır. Mısır İsrail saldırılarıyla batacak bir geminin uzun bir süre Süveyş Kanalı'nı kapatabileceği gerekçesiyle Süveyş Kanalı'nı kapatmıştır (**Akşam-Milliyet**, 7 Haziran 1967). Ürdün cephesinde ise, Kudüs'te göğüs göğüse süngü savaşlarının devam ettiği, ancak İsrail'in Kudüs'ü ele geçirdiği bildirilmiştir. Ayrıca İsrail tarafından Ürdün'den Latron, Cenin ve Kalikilya alınmıştır (**Milliyet**, 7 Haziran 1967).

Mısır, İsrail'in ilerlemesinden Amerika ve İngiltere'nin büyük çapta hava müdahalesini sorumlu tutmuş, Ürdün sözcüsü de, Ürdün üzerinde bir Amerikan avcı uçağının düşürüldüğünü söylemiştir. ABD ve İngiltere bu iddiaları kesinlikle reddetmişlerdir (**Akşam**, 7 Haziran 1967). Basında Mısır'ın bu şekilde davranmakla yenilginin sorumluluğunu üzerinden atmak isteyerek "mızıkacılık" yaptığı dile getirilmiştir (**Tercüman**, 8 Haziran 1967). İngiltere ve Amerika'nın savaşta İsrail'i desteklemelerinden dolayı 6 Hazirandan itibaren Irak, Suriye, Cezayir ve Kuveyt bu iki devlete petrol sevkiyatını durdurmuştur. İngiltere Başbakanı Harold Wilson, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Arapların bu tavrını bir şantaj olarak değerlendirmiş ve İngiltere'nin petrol konusunda bu şantaja boyun eğmeyeceğini söylemiştir (**Milliyet**, 7 Haziran 1967).

Savaşın Arapların aleyhine gelişmesi karşısında harekete geçme ihtiyacı hisseden Sovyetler Birliği, 6 Haziran sabahı Kremlin'de bütün Sovyet yöneticilerinin katıldığı üç saat süren olağanüstü bir zirve toplantısı yapmış, toplantı sonrası yayıMlanan bildiride İsrail'in savaşa başladığı sınırlara çekilmesini istemiştir. ABD Dışişleri Bakanı Dean Rush ise; Amerika'nın tarafsızlığının savaşa kayıtsız kalacağı anlamına gelmediğini açıklamış, Fransa eğer bloklar arasında bir savaş çıkarsa Amerika'yı destekleyeceğini bildirmiştir (**Milliyet**, 7 Haziran 1967). Bu

olaylar üzerine BM Güvenlik Konseyi'nde ilk günkü anlaşmazlık ikinci gün giderilmiş, Sovyetler Birliği ile ABD'nin anlaşması üzerine içinde eski mevzilere dönmek şartının olmadığı ateşkes kararı onbeş üye ülke tarafından oy birliğiyle kabul edilmiştir (**Hürriyet**, 7 Haziran 1967).

3. Savaşın Üçüncü Günü

Savaşın üçüncü gününü "İsrail ordusu Süveyş'e ulaştı", "İsrail ordusu Süveyş'te", "Süveyş düşüyor" gibi manşetlerle okuyucularına duyuran gazeteler, artık savaş hakkında daha doğru bilgiler almaktadırlar. İncelediğimiz gazetelerin tamamının birbirine çok benzeyen başlık ve içerikleri yayımlaması bu düşüncemizi doğrular mahiyettedir.

Basında yer alan bilgilere göre Ürdün, BM'nin ateşkes çağrısını kabul ederken Mısır, Irak, Suriye ve İsrail reddetmiştir (**Zafer**, 8 Haziran 1967). İsrail, Sina'da Şarm el Şeyh'i ele geçirerek Akabe Körfezi'ndeki ablukaya son vermiştir. Ürdün'den Kudüs'ü tamamen alan İsrail, Ramallah ve Nablus'u da ele geçirmiştir (**Hürriyet**, 8 Haziran 1967). Kudüs'ün İsrail'in eline geçmesi üzerine binlerce Arap mallarını bırakıp şehri terk etmiş, Ürdün'ü göre İsrail bu savaşta "kadın ve çocuklara da" ateş açmıştır (**Tercüman**, 8 Haziran 1967). Mısır'da Kahire Radyosunun cephelerde büyük zafer kazanıldığını ileri sürmesine rağmen başkentin Asuvan'a nakli düşünülmüş, Tunus savaş uçakları Kahire'ye gelmiştir (**Akşam**, 8 Haziran 1967).

İsrail Genel Kurmay Başkanı Tümgeneral İzak Rabin, Mısır'ın tamamen yenilgiye uğratıldığını, Süveyş Kanalı'na kadar olan geniş bölgenin İsrail'in eline geçtiği, Mısır kuvvetlerinin Süveyş Kanalı'nın gerisine çekilmeye çalıştığını bildirmiştir. Kudüs'ün tamamen işgali sonrası buraya gelen İsrail Savunma Bakanı Moşe Dayan, Ağlama Duvarı önünde "ikibin yıllık rüyamız gerçekleşti, buraya döndük, bir daha ayrılmayacağız." demişti (**Milliyet**, 8 Haziran 1967).

Savaştan İngiltere ve ABD'yi sorumlu tutan Sudan, Mısır, Irak, Suriye, Yemen ve Cezayir'in ardından Lübnan ve Moritanya da 7 Haziranda bu iki devletle diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Irak, Kuveyt ve Cezayir'den sonra Suudi Arabistan ve Libya da bu devletlere petrol satmama kararı almıştır. ABD Başkanı Johnson, savaşın olası bir petrol buhranına yol açabileceğini dikkate alarak, başlıca Amerikan petrol şirketlerinin temsilcilerini olağanüstü tedbir planları hazırlamak üzere Washington'a çağırmıştır (**Milliyet**, 8 Haziran 1967).

BM, 6 Hazirandaki ateşkes çağrısına uyulmaması üzerine bu defa tarafların 7 Haziranda saat 20.00'ye kadar ateşkes yapmalarını isteyen bir kararı kabul etmiştir. Türk basınında Mısır'ın yenilmesine rağmen 6 Hazirandaki ateşkesi kabul etmemesi anlamlı bulunmuş, bunda Sovyetlerin yardıma gelebileceği

beklentisinin etkili olduğu ifade edilmiştir (**Milliyet**, 8 Haziran 1967). Başka bir yorumda ise sorunun ateşkesi kabul etmekle bitmeyeceği İsrail'in kabulü, mülteciler meselesinin çözümü gibi önemli sorunların çözümlenmesi gerektiği belirtilmiştir (**Akşam**, 8 Haziran 1967).

4. Savaşın Dördüncü Günü

Mısır'ın BM Güvenlik Konseyi'nin 7 Haziran tarihli ateşkes çağrısını "diğer tarafın da kabul etmesi" şartıyla kabulü üzerine Mısır-İsrail cephesinde ateşkes sağlanmıştır. "Arap-İsrail Harbi Durdu" (**Hürriyet**, 9 Haziran 1967), "Mısır ateşkese evet dedi" (**Tercüman**, 9 Haziran 1967), "Ateş Kesildi" (**Milliyet**, 9 Haziran 1967) başlıklarıyla verilen haberlerde 8 Haziran günü Mısır ile İsrail arasında yapılan savaşta, Mısır'ın, kendisinin ikinci savunma hattına saldıran İsrail ileri harekâtını yer yer durdurduğu, İsrail zırhlı birliğini imha ettiği gibi yazılar yer almıştır. İsrail bu dört günlük savaş boyunca 441 Arap uçağını düşürdüğünü iddia etmiştir (**Milliyet**, 9 Haziran 1967). Gün boyu devam eden savaşta Mısır'ın ateşkesi kabulü üzerine buradaki savaş 8 Haziran akşamı sona ermiştir. Basında bu olay Mısır'ın "Tel Aviv'de buluşalım" sözlerine İsrail'in "Kahire'de buluşalım" diyerek cevap verdiği şeklinde yorumlanmıştır (**Tercüman**, 9 Haziran 1967).

Ürdün cephesinde 7 Haziran saat 22. 00'dan itibaren ateş kesilirken (**Akşam**, 9 Haziran 1967), Mısır cephesinde de 8 Haziranda ateşkes sağlanmıştır. Mısır'ı ateşkese Sovyetler Birliği'nin zorladığı iddia edilmiştir (**Hürriyet**, 10 Haziran 1967). Mısır'ın ateşkesi bu defa kabulü basın tarafından Mısır'ın Sovyet yardımından ümidini kesmesi olarak algılanmış (**Milliyet**, 9 Haziran 1967) bu savaşın bir Arap-İsrail savaşından ziyade büyük devletlerin çıkar (**Zafer**, 9 Haziran 1967) ve silah satma (**Akşam**, 9 Haziran 1967) savaşı olduğu dile getirilmiştir. Mısır'ın da savaştan çekilmesiyle İsrail'in karşısında şimdi sadece tek cephe olarak Suriye kalmıştır.

1967 Arap-İsrail savaşı sadece cephelerde ceryan etmemiştir. Medya da bütün gücüyle bu savaşta kullanılmıştır. Araplarla İsrailliler radyo ve televizyonlarında savaşı kendi açılarından ele almış, ele geçirdikleri savaş esirlerinin resimlerini kullanmışlardır. Türk basınında da bu resimlere savaş boyunca rastlanmaktadır. Arap ve İsrail esirlerinin resimleri, düşürülen uçakların enkazları, savaşta ölenlerin resimleri en fazla kullanılan resimlerdir. Bu arada İsrail istihbaratı da her fırsatı çok iyi değerlendirmiştir. İsrail gizli servisi 6 Haziran sabahı mahalli saatle 04.50'de Mısır Başkanı Nasır ile Ürdün Kralı Hüseyin'in bir telefon konuşması yaptığını tespit etmiştir. Konuşmada yenilginin sorumluluğunun Amerika ve İngiltere müdahalesine bağlama kararı alındığı belirtilmiştir. İsrail bu görüşmeyi düzenlediği basın toplantısında açıklamıştır (**Milliyet**, 9 Haziran 1967).

Savaşta yanlışlıkla vurulan hedefler de olmuştur. Nitekim İsrail uçakları 8 Haziranda Sina Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan Amerikan Donanması'na ait "Liberty" adlı gemiye yanlışlıkla saldırmış, olayda 10 Amerikalı gemici ölürken 75'i de yaralanmıştır. İsrail bu olaydan dolayı ABD'den resmen özür dilemiştir (**Hürriyet**, 9 Haziran 1967). Bu arada Amerika Akdeniz'deki 6. Filosu'nu yakından takip eden Sovyet gemisine kendisini gözetlemekten vaz geçmesi ihtarında bulunmuştur (**Akşam**, 9 Haziran 1967).

5. Savaşın Beşinci Günü

Ürdün'ün 7, Mısır'ında 8 Haziranda ateşkesi kabul etmesiyle İsrail, Suriye ile karşı karşıya kalmıştır. Savaşın beşinci ve altıncı günleri Suriye cephesinde geçmesine rağmen, gazetelerde bu cepheden ziyade Mısır ile ilgili haberler daha geniş yer almıştır. **Milliyet** ve **Tercüman** "Nasır İstifa Etti." başlığını kullanırken, **Akşa**m "Nasır Düşürüldü." diye başlık atmıştır. **Akşam** gazetesi bu başlığın altında verdiği haberde Nasır'ın düşürülmediğini, istifa ettiğini yazarak kendi kendizi tekzip etmiştir.

Mısır Devlet Başkanı Nasır, 9 Haziran akşamı radyo ve televizyondan yaptığı konuşmada, "ağır bir yenilgiye uğradıkları"nı ifadeyle "Hükûmet ve ordudaki bütün resmî görevlerimi kesinlikle bırakmaya ve halkın saflarına dönerek, görevime onlarla birlikte devam etmeye karar verdim." diyerek istifasını açıklamıştır (**Tercüman**, 10 Haziran 1967). Nasır, yenilgideki sorumluluğu üzerine almakla birlikte, yenilmelerine İsrail'e Amerika ve İngiltere'nin yardım etmelerinin sebep olduğunu da belirtmiştir (**Milliyet**, 10 Haziran 1967). Nasır'ın istifasıyla birlikte Mareşal Amr ve Savunma Bakanı Şemseddin Badran da görevlerinden çekilmiştir. Başkan Nasır'ın istifa haberinden sonra halk sokaklara dökülmüş, Kahire'de "Nasır'ı İstiyoruz. Emperyalizm Kahrolsun!" sloganlarıyla gösteriler yapmışlardır. Gösterilerin ülke geneline yayılması üzerine Nasır, 10 Haziranda istifasını geri almıştır.

Basında yer alan savaş haberleri arasında Mısır, Suriye, Ürdün, Kuveyt, Cezayir, Irak, Sudan, Suudi Arabistan, Fas, Libya, Lübnan ve Yemen'den oluşan 12 Arap devleti ile İsrail arasında yapılan savaşın "84 saat" sürdüğü, ateşkesi Kuveyt ve Cezayir'in kabul etmediği hatta Cezayir'in "Ya zafer ya ölüm!" parolasıyla hareket ettiği belirtilmiştir (**Tercüman**, 10 Haziran 1967). Cezayir her ne kadar böyle demiş olsa da savaş bitmiş şimdi sıra diplomasi savaşına gelmiştir.

İsrail'in, Mısır'ın ateşkesi kabul etmesiyle Suriye cephesiyle karşı karşıya kaldığını daha önce belirtmiştik. İsrail masaya oturmadan önce güçlü oturabilmek için planladığı hedeflere ulaşmaya çalışmıştır. 9 Haziran sabahı Suriye cephesinde saldırıya geçen İsrail, akşama doğru bu cephede birçok gedikler açmıştır (**Akşam**, 10 Haziran 1967). BM üçüncü defa tarafları ateşkese davet etmiştir.

İsrail'in ateşkesi kabul etmemesi üzerine Sovyetler Birliği, Moskova'da bir komunist zirvesi toplamıştır. Zirveye Sovyetlerin yanı sıra Bulgaristan, Macaristan, Doğu Almanya, Polonya ve Yugoslavya Komunist Parti liderleri ile Sovyetler Birliği Başbakanı Aleksi Kosigin de katılmıştır. Zirve sonucunda İsrail birliklerinin Arap topraklarından 1949 sınırına çekilmesi istenmiş, aksi takdirde bazı zorlayıcı tedbirlere başvurabilecekleri ihtarı yapılmıştır (**Hürriyet**, 10 Haziran 1967).

Bu notaya rağmen İsrail, işgal ettiği yerlerde yerleşmeye yönelik hareketler içine girmiştir. İşgal ettiği Kudüs'e vali tayin etmiş, bu vali Kudüs'te bütün dini faaliyetlere izin verileceğini açıklamıştır. İsrail Kudüs'teki dini tapınakları tamir etme kararı almış, bu amaçla Kudüs Belediyesi 20 milyon dolar para ayırmıştır (**Milliyet**, 10 Haziran 1967). İsrail Enformasyon Bakanı Galili, İsrail'in savaş alanında kazandığını siyaset alanında kaybetmeyeceğini söylemiştir. Galili 1949 anlaşmasıyla İsrail'in "katlanmak zorunda kaldığı" "gayri mantıki" bir sınırın ortaya çıktığını şimdi ise bu sınırların kesin bir şekilde tespit edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İsrail Eski Başbakanı Ben Gurion'da İsrail'in acil olarak ele geçirdiği Hebron (Halilürrahman) bölgesinde, Şeria nehrinin batı kıyısında, Kudüs'te yerleşim yerleri kurulmasını istemiş, bu suretle "Yahudilere ait olan bu topraklardan çıkmamaya kararlı" olduklarının dünyaya gösterilmesi gerektiğini söylemiştir (**Akşam**, 10 Haziran 1967). İsrail, başta Kudüs olmak üzere işgal ettiği yerlerden çıkmayacağını pek çok kez ifade etmiştir. İsrail'in bu tavrı Arapların iddia ettikleri "İsrail'in emperyalist emeller peşinde koştuğu" iddialarına hak kazandırmaktadır. İsrail'in başka taleplerde de bulunacağı haberleri "uzlaşmanın güç olacağını" göstermektedir (**Milliyet**, 10 Haziran 1967).

Türk basını savaşın beşinci gününde, artık kazananın belli olmasından dolayı savaşın başka boyutlarıyla da ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim basına göre bu savaş 10 milyar dolara mal olmuş, savaşta 650 uçak, 850 tank tahrip edilmiştir. Savaşta sadece Ürdün'ün insan kaybı 15. 000'den fazladır (**Milliyet**, 10 Haziran 1967).

6. Savaşın Altıncı ve Son Günü: Basında savaşın son günü yani 10 Haziran ile ilgili haberler İsrail-Suriye savaşı ve Nasır'ın istifasını geri almasıyla ilgilidir. İsrail, 10 Haziran sabahı yeniden harekete geçmiş, Kuneytra şehrini ele geçirmiş ve böylece Şam'a yaklaşmıştır (**Zafer**, 11 Haziran 1967). Şam Radyosuna göre İsrail bu savaşta "napalm bombası" kullanmak suretiyle Kuneytra'yı almıştır (**Akşam**, 11 Haziran 1967). Sovyetler Birliği İsrail'i saldırgan taraf olarak ilan etmiş, Araplara karşı saldırıya girişmiş olmakla resmen suçlamıştır. İsrail, BM'nin üçüncü defa yaptığı ateşkes çağrısını kabul ettiğini Türkiye saatiyle 17.00'da açıklamış (**Milliyet**, 11 Haziran 1967), böylece altı gün süren savaş sona ermiştir.

Savaşın son günü ile ilgili basında yer alan diğer bir haber de Mısır Devlet Başkanı Nasır'ın istifasını geri almasıdır. Nasır, "yalvarma nümayişleri" karşısında dayanamamış ve "istifada kararlıydım. Fakat milletin dinleyememezlik edemeyeceğim sesi karşısında görev başında kalmayı kararlaştırdım" diyerek istifasını geri almıştır (**Milliyet**, 11 Haziran 1967). Nasır'ın istifasını geri almasında Sovyet liderlerinin etkili olduğu iddia edilmiştir (**Akşam**, 12 Haziran 1967).

7. Savaş Sonrası: Türk basınında savaş sonrası değerlendirmeler, İsrail ve Arapların istekleri, BM toplantısı ile ilgili konular yer almıştır. Tebliğimizin konusu "altı gün" savaşları ile sınırlı olduğundan burada Türkiye'nin tutumunun anlaşılmasında faydası olması açısından kısa bir özet verilmiştir.

Türk basını savaş sonrası yaptığı değerlendirmelerde artık savaşın İsrail tarafından başlatıldığını kesin bir şekilde ifade etmektedir. İsrail'in hedefe ulaşmak için "fazla ölü" vermekten çekinmediği, sivil halka ateş açtığı ve napalm bombası kullandığı iddia edilmiştir (**Akşam**, 11 Haziran 1967). Basında yer alan haberlerden biri İsrail'in barış şartlarıdır. Buna göre İsrail, Kudüs'ün tamamı, Süveyş'ten serbest geçiş, Akabe Körfezi'nden istifade etme şartlarını öne sürecektir (**Hürriyet**, 12 Haziran 1967). Başka bir habere göre ise İsrail, tüm Araplar tarafından tanınması ve 1949'daki sınırın yeniden gözden geçirilmesi taleplerinde bulunacaktır (**Milliyet**, 12 Haziran 1967). Haberlere göre İsrail'in toprak talebinin olacağı aşikârdır. Nitekim İsrail Başbakanı Eşkol, parlamentoda yaptığı bir konuşmada; "hiç kimse eski duruma döneceğimizi sanmasın. Eski duruma dönmeyeceğiz." ifadeleriyle bu isteği belirtmiştir (**Milliyet**, 13 Haziran 1967). Savunma Bakanı Moşe Dayan da İsrail'in Gazze ve Batı Ürdün'den asla çekilmeyeceği, serbest geçiş hakkı verildiği takdirde Süveyş ve Akabe Körfezi'nden çekilebileceklerini söylemiştir (**Akşam**, 13 Haziran 1967).

Savaşı kaybeden Arap ülkeleri Sovyetler Birliği'nin yardımıyla masada kazanmak düşüncesindedir. Nitekim Sovyetlerin BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu "İsrail saldırısının yerilmesi" teklifi 11 çekimsere karşı 4 oyla reddedilmiştir. "İsrail kuvvetlerinin işgal ettikleri Arap topraklarından derhâl ve hiçbir şart ileri sürmeden çekilmesi" teklifi ise bu defa 9 çekimsere karşı 6 oyla reddedilmişti (**Milliyet**, 15 Haziran 1967). Bunun üzerine Sovyetler Birliği, BM Genel Kurulu'nun toplantıya çağrılmasını istedi. 17 Haziranda toplanan BM Genel Kurulu, 5 Temmuz'a kadar 25 toplantı yapmış, hiçbir neticeye varamamakla birlikte mülteciler meselesi ve Kudüs ile ilgili bazı kararlar almıştı. İsrail barış şartları içinde Kudüs'ün bir Musevi şehri olarak kabulünü istiyordu (**Zafer**, 19 Haziran 1967). İsrail, Kudüs'te bir dizi yeni düzenlemeler yapmış, böylece Kudüs'ü kendi toprağı saymıştı. İsrail'in bu kararı sert tepkilere neden olmuş, Amerika dahi eski Kudüs'ün ilhakını tanımamıştır (**Tercüman**, 30 Haziran 1967). BM Kudüs'teki yeni düzenlemeleri kabul etmemiştir.

Sovyetler Birliği Başbakanı Kosigin ile ABD Başkanı Johnson sorunu çözmek amacıyla bir araya gelmişler ancak, sorunu çözmede başarılı olamamışlardır (**Tercüman**, 25-26 Haziran 1967).

Savaşın kayıpları ile ilgili basında çıkan haberlere baktığımızda; İsrail 679 ölü, 255'i ağır olmak üzere 2563 yaralı vermiştir (**Akşam**, 13 Haziran 1967). Mısır'ın kayıpları resmen açıklanmamakla birlikte Sina yarımadasının ceset dolu olduğu ve bu cesetlerin bir kısmını akbabaların yediği (**Hürriyet**, 14 Haziran 1967), 10. 500 esir verdiği, işgal edilen Ürdün topraklarından 130.000 Arabın Doğu'ya göç ettiği belirtilmiştir (**Tercüman**, 16 Haziran 1967).

1967 Arap-İsrail savaşı Türk basınında iç siyasi gelişmeler ve Menderes'in mirası haberleri nedeniyle 11 Hazirandan itibaren manşet olma özelliğini kaybetmeye başlamıştır. 21 Hazirandan itibaren ise ara sıra manşet olmakla birlikte haberler genellikle kısa bir şekilde yer ayrılmıştır.

C. Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye

Orta Doğu bunalımının başlaması üzerine Türkiye, sorunun barışçı yollardan çözümlenmesi taraftarı olduğunu 27 Mayıs 1967 tarihinde yaptığı bir açıklamayla belirtmiş, üstü kapalı da olsa Arapları desteklediğini bildirmiştir.

Türkiye, 5 Haziran sabahı başlayan Arap-İsrail savaşını saat 9.00'da öğrenmiş ve hemen Bakanlar Kurulu olağanüstü toplantıya çağrılmıştır. Bir buçuk saat süren toplantı sonrası Başbakan Süleyman Demirel, gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. Demirel şöyle konuşmuştur: "Türkiye bir silahlı çatışmanın içinde olan bir memleket değil ki tedbirler alsın. Devletlerin vecibelerinin nasıl tayin edildiği bellidir. Türkiye'nin vecibelerinin ne olduğunu da bütün Türkiye efkâr-ı umumiyesi bilmektedir. Herkes işine gücüne devam etsin. Orta-Doğu bölgesinde daha önce başlamış olan ihtilaf, bir silahlı çatışma hâline gelmiştir. Ümit ederiz ki bu silahlı çatışma, kısa zamanda sulha çevrilebilsin. Hükûmet olayları gayet dikkatle takip ediyor. Tabii ki takibe devam edecektir."

Demirel, konunun Millî Güvenlik Kurulu'nda görüşülmesinin söz konusu olmadığını, muhalefet liderleriyle görüşülmesinin de şu anda düşünülmediğini söylemiştir (**Hürriyet**, 6 Haziran 1967). Başbakan Demirel'in sözlerine bakıldığında Türkiye'nin savaşı bir sürpriz olarak görmediği, Türkiye'nin savaştan etkilenmeyeceği, savaşın kısa sürede barışla sonuçlanacağı düşüncesinde olduğunu görmekteyiz. Hatta Hükûmet'in bu savaşı fazla önemli görmediği gibi bir düşünce içinde olduğunu da sorunun muhalefet ve Millî Güvenlik Kurulu'nda görüşülmesine gerek olmadığı sözlerinden anlayabiliriz. Ancak ilerleyen tarihlerde sorun mecliste ve Millî Güvenlik Kurulu'nda da ele alınacaktır.

Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, savaş hakkında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bilgi vermek için Çankaya Köşkü'ne gitmeden önce gazetecilerle görüşmüş, Suriye sınırına askerî yığınak yapılmayacağını, Arapların Türkiye'den bir taleplerinin olmadığını söylemiştir. Çağlayangil, Türkiye'nin savaşa karşı bir tedbir alıp almayacağını soran basın mensuplarına "Türkiye'ye bir tecavüz mü var?" sorusuyla karşılık vermiş, bu konuda alınan bir karar olmadığını bildirmiştir. Nato'nun alarma geçeceği hakkındaki haber için de böyle bir durumun olmadığını belirtmiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967). Ayrıca Türkiye'deki üslerin Araplara karşı kullanılmasında herhangi bir "emrivakiyle" karşılaşılmayacağını da ifade etmiştir (**Cumhuriyet**, 6 Haziran 1967). Çağlayangil, gazetecilerin sorularını cevapladıktan sonra Cumhurbaşkanıyla görüşmek üzere Çankaya Köşkü'ne gitmiştir.

İhsan Sabri Çağlayangil, aynı gün Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada milletvekillerine Türkiye'nin savaş karşısındaki tutumunu anlatmıştır. Çağlayangil: "Hükûmetimiz birkaç hafta evvel başlayan buhranın silahlı bir çatışmaya müncer olmaması ve ihtilafın diplomasi yolu ile sona erdirtilmesi gayesiyle elinden gelen gayreti sarf etmiş ve bu maksatla ilgili taraflar nezdinde gerekli itidal tavsiyesinde bulunmuştur. Bu gayretimiz 27 Mayıs tarihli Hükûmet açıklamasında belirtilen esaslar çerçevesinde yürütülmüştür. Gerek müttefiklerimizle, gerek komşularımızla bu mesele üzerinde geniş görüş teatisinde bulunulmuştur. Bu buhranın geniş ihtilaflara meydan vermeden kısa bir zamanda yatışacağını ümit ve temenni ediyoruz." diyerek, buhran hakkında müttefiklerle görüşmeler yapıldığını, durumun yakından ve dikkatle takip edildiğini söylemiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967). Dışişleri Bakanı aynı görüşü 6 Haziranda Senato'da yaptığı konuşmada da tekrarlamıştır. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil gibi Başbakan Demirel de Cumhurbaşkanı'na bilgi vermek üzere Çağlayangil'den sonra saat 17.00 de Çankaya Köşkü'ne gitmiştir (**Hürriyet**, 6 Haziran 1967). Bu arada Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu'daki Türk vatandaşlarının durumlarının iyi olduğunu ve yakından izlendiğini kamuoyuna bildirmiştir (**Milliyet**, 6 Haziran 1967).

Bakanlar Kurulu 6 Haziran gecesi üç saat kırkbeş dakika süren ve gece saat 0. 45'te sona eren bir toplantıyla Orta Doğu savaşını görüşmüştür. Toplantı sonrası Hükûmet sözcüsü Seyfi Öztürk gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. Seyfi Öztürk, "Türkiye'nin müsaadesi olmadan Amerikan üslerinin asla kullanılamayacağını" tekrarlamış ve "Tutumumuza tarafsızlık denemez, taraflılık da. Barışın tesisi için bütün gücümüzle çalışıyoruz. Gayet vakur, vatanperver bir tutum içindeyiz" demiştir (**Milliyet**, 7 Haziran 1967). Bu ifadelerle Hükûmet savaş karşısındaki tavrının tarafsızlık olmakla birlikte 27 Mayıstaki bildiride de açıklandığı gibi Araplara yakın olduğunu tekrarlamıştır.

Orta Doğu'daki savaş Bakanlar Kurulu toplantısının yanı sıra 8 Haziranda Genelkurmay Başkanlığı'nda düzenlenen bir toplantıda da görüşülmüştür. Kara ve Deniz Kuvvetleri Komutanlarının yurt dışında olmalarından dolayı katılamadıkları toplantıda konu ayrıntılı bir şekilde görüşülmüş, Cumhurbaşkanına savaş hakkında bilgi verilmiştir. Toplantıda Türkiye'nin savaş karşısında aldığı ve alması gerekli tedbirler görüşülmüştür (**Akşam**, 9 Haziran 1967).

Türkiye'deki siyasi partiler de Orta Doğu'daki savaş karşısında Hükûmetin tarafsızlık politikasını desteklemişlerdir. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü basına verdiği bir demeçte, "Orta Doğu'da İsrail'le Arapların barış içinde yaşamaları bizim başlıca dileğimizdir" demekte ve Türkiye'nin "tam bir tarafsızlık" göstermekle bölge barışına hizmet edebileceğini belirtmektedir (**Akşam**, 7 Haziran 1967). Yeni Türkiye Partisi Genel Başkanı İrfan Aksu ile Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, Türkiye'nin tarafsız kalmasını desteklediklerini ancak, Türkiye'deki üslerin kullanılamayacağının kesin bir dille Amerika ve Nato'ya bildirilmesini istemişlerdir (**Milliyet**, 7 Haziran 1967). Millet Meclisi'nde 7 Haziran günü yapılan görüşmede Arap-İsrail savaşı ile Amerika ve Sovyetler Birliği'nin bölge üzerindeki tutumları görüşülmüştür. Gündem dışı yapılan konuşmalarda partileri adına konuşan milletvekilleri partilerinin yukarıda belirtilen düşüncelerini tekrarlamışlardır (**Milliyet**, 8 Haziran 1967).

Savaş hakkında Türkiye'deki tartışmaların odak noktasını ülkedeki üslerin kullandırılmaması konusu teşkil etmektedir. Basında bu konu hakkında pek çok haber çıkmış, bazen üslerin kullanıldığına dair "Amerikalılar İncirlik'e paraşütçü indirdi." gibi (**Akşam,** 7 Haziran 1967) haberler de yer almıştır. Hükûmet her gün üsler konusunda açıklama yapmak zorunda kalmış, bu haberlerin asılsız olduğunu, üslerin kullandırılmayacağını tekrarlamıştır. Nitekim Çağlayangil, 7 Haziranda Millet Meclisi'nde yapılan gündem dışı konuşmalara 8 Haziranda cevap vermiş, Türkiye'deki üslerin asla kullanılmayacağını belirtmiştir (**Akşam**, 9 Haziran 1967). Basında üslerle ilgili çıkan bazı yorumlarda Amerika ve Nato'nun bu üsleri kullanamayacağı, çünkü sorunun bir "komunizm" sorunu olmadığı, Amerika'nın Kıbrıs meselesinde Türkiye'ye bunu bahane göstererek yardım edemeyeceğini yazdığı belirtilmiştir (**Milliyet**, 8 Haziran 1967).

Arap-İsrail Savaşı'nda tarafsız kalan Türkiye, savaşın ekonomik boyutundan az da olsa etkilenmiştir. Arap Devletlerinin Batı'ya petrol sevkiyatını durdurması karşısında Başbakan Demirel, Türkiye'de akaryakıt sıkıntısının olmayacağını söylemiştir (**Tercüman**, 7 Haziran 1967). Arapların petrol boykotu hatırlanacağı gibi Türkiye'yi kapsamamaktadır. Ancak yinede Arapların petrol boykotu Türkiye-İran boru hattının önemini göstermiştir (**Milliyet**, 8 Haziran 1967). Akaryakıt sıkıntısı çekilmemekle birlikte, ülke genelinde 6 Haziran sabahından itibaren pirinç, un, fasulye gibi bazı gıda maddelerinin fiyatlarında 50 ile 100 kuruş arasında bir artış olmuştur (**Akşam**, 7 Haziran 1967).

Arap-İsrail Savaşı'nın şiddetlenmesi üzerine Dışişleri Bakanlığı, 6 Haziranda Mısır, Ürdün, Irak, Suriye ve İsrail'deki büyükelçilik mensuplarının ailelerinin derhâl Türkiye'ye gönderilmesini istemiştir (**Milliyet**, 7 Haziran 1967). Bu arada Orta Doğu ülkelerinde bulunan Türk vatandaşları da Türkiye'ye dönmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra Orta Doğu'daki bin kadar Amerikan vatandaşı da havayoluyla İstanbul ve Ankara'ya gelmişlerdir (**Akşam**, 8 Haziran 1967).

Türkiye savaşın sonucunun belli olması üzerine Orta Doğu bunalımında Araplardan yana olduğunu belirten açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim Dışişleri Bakanı Çağlayangil, Türkiye'nin "Kuvvet istimali suretiyle arazi kazancı sağlanması veya pozisyon takviyesi yoluna gidilmesine karşı" olduğunu 10 Haziranda ilan etmiştir (**Akşam**, 11 Haziran 1967). Dışişleri Bakanlığı basın sözcüsü yardımcısı Fasuh Celiloğlu da yaptığı açıklamada, bakanın sözlerini tekrarlamış ve bu görüşün ilgili devletlerle İsrail'e bildirildiğini söylemiştir (**Akşam**, 14 Haziran 1967). Sözcü aynı zamanda Akşam gazetesinde çıkan "işgal ettiği yerleri terk etmesi için İsrail'e sert bir nota verdik" haberinin de asılsız olduğunu belirtmiştir (**Milliyet**, 14 Haziran 1967).

Orta Doğu buhranında barışı savunan Türkiye, bu tavrını Sovyetler Birliği'nin BM Genel Kurulu'nu olağanüstü toplantıya çağıran teklifini de desteklemekle göstermiştir (**Cumhuriyet**, 17 Haziran 1967). İsrail ve Arap delegelerinin Türkiye'yi kendi taraflarına çekmek için yarışa giriştikleri BM Genel Kurulu'nda 22 Haziranda yaptığı konuşmada Dışişleri Bakanı Çağlayangil, Türkiye'nin zor kullanılarak toprak kazanımlarını kabul etmeyeceğini belirterek, "Genel Kurul'un İsrail kuvvetlerinin işgal ettikleri topraklardan geri çekilmesi hususunda ısrar etmesi gerekmektedir "demiştir (Kürkçüoğlu, 1972: 156). Türkiye Genel Kurul'daki oylamalarda da Araplardan yana oy kullanmıştır (**Olaylarla...**, 1987: 536).

Arap-İsrail savaşında Hükûmetin resmi tarafsızlık politikasına rağmen, üniversite öğrencileri Arapları desteklemiştir. Savaş öncesi daha önce de belirttiğimiz gibi üniversite gençliği bir bildiriyle Arapları desteklediğini açıklarken, savaş döneminde de 7 Haziran tarihinde yayınlanan başka bir bildiriyle Türk gençliğinin Arapları desteklediği tekrarlanmıştır (**Akşam**, 8 Haziran 1967). Savaş sonrası 24 Haziranda bir grup üniversite öğrencisi Amerika'yı protesto için İstanbul Üniversitesi önünde toplanıp oradan Taksim'e yürümüştür. Bu gösteri gazetelerde çok kısa yer almış, **Tercüman** gazetesi "Amerikan aleyhtarı miting ilgi görmedi" derken (Tercüman, 25 Haziran 1967), **Hürriyet** "Amerikan aleyhtarı miting hadisesiz geçti." başlığını kullanmıştır (**Hürriyet**, 25 Haziran 1967). Bu arada Mısır'ın Ankara Büyükelçisi 13 Haziranda Türk milletine "özellikle Türk öğrenci birliklerine" kendilerine olan desteklerinden dolayı teşekkür etmiştir (**Milliyet**, 14 Haziran 1967).

Türkiye'nin buhran boyunca tarafsızlığı ön planda olmakla birlikte Araplardan yana olan tavrı savaş sonrasında da sadece BM'de Arapları desteklemek şeklinde olmamıştır. Türkiye, Arap ülkelerine savaş sonrası Kızılay aracılığıyla yardım malzemesi göndermiştir. İlk önce savaşta en fazla kayba uğrayan Ürdün'e ilaç, gıda ve giyim malzemesini ihtiva eden bol miktarda yardım ulaştırılmıştır. Ürdün'e yapılan bu yardımı Suriye ve Mısır'a yapılan yardımlar izleyecektir (**Tercüman**, 14 Haziran 1967).

SONUÇ

İsrail'in 5 Haziran 1967 sabahı ani bir hava saldırısıyla Mısır uçaklarının çok büyük bir kısmının yerde imhasıyla başlayan 1967 Arap-İsrail savaşı ile ilgili Türk basınındaki haberler savaş öncesi yer yer manşetten verilirken, savaşla birlikte tamamen manşetten verilmeye başlanmıştır. Savaşın sona ermesiyle birlikte konu basında önemini yitirmeye başlamış, haberler yine birinci sayfada verilmekle birlikte manşet olma vasfını kaybetmiştir. Savaş basında olduğu gibi aktarılmış, haberlere yorum katılmamıştır.

Türk basınının savaşa hazırlıksız yakalandığını iddia edebiliriz. Zira 5 Haziran günü savaş başlamış olmasına rağmen gazetelerde yer alan köşe yazılarının birçoğunda savaştan bahsedilmemektedir. Yorumlar 6 Haziran'dan itibaren başlamış, bu yorumlar genel değerlendirmeler çerçevesinde yapılmıştır.

Gazetelere bakarak Türk halkının tavrını tespit etmek oldukça zordur. Hükûmetin, siyasi partilerin tavrı belirgin olmakla birlikte, sadece öğrenci birliklerinin bildiri yayımlaması savaş sonrası İstanbul'daki miting haricinde halkın tavrını gösterecek bir haber yayınlanmamıştır. Basında sadece, Çanakkale'de bir Yahudinin "Kabe'ye giderken elimizi öpeceksiniz." dediğinin iddiası üzerine çıkan olaylar hakkında bilgi verilmiştir (**Zafer**, 15 Haziran 1967). Hükûmet ve siyasi partiler tarafsızlığı savunmakla birlikte Araplardan yana bir tavır sergilemişlerdir. Bu aslında Araplardan yana bir tavırdan ziyade olması gereken bir tavırdır. Sürekli barışı ve sorunun barışçı yollardan çözümlenmesini isteyen Türkiye, savaş döneminde de bir an önce barış yapılması taraftarı olmuştur. İsrail'in geniş toprak kazanımlarına karşı çıkarak zorla toprak kazanımını kabul etmemiştir.

Basında Müslümanlarca da önemli olan Kudüs'le ilgili savaş haberleri dışında başka bir haber yoktur. İsrail'in Kudüs'ü işgali normal bir haber olarak yer almıştır, diyebiliriz. Bazı gazetelerde sürmanşet hâlinde verilmesine rağmen başlığın içeriği savaş haberlerinden öteye geçmemiştir. Türk basını daha ziyade iç politik meselelerle ilgilenmiş, "ortanın solu" ve "Menderes'in vasiyeti" mevzuları daha fazla yer bulmuştur. Kudüs ile ilgili yazılan bazı yorumlarda da şehrin tarihî süreci anlatılmış üç din tarafından da kutsal olduğu ifade edilmiştir. İsrail'in

Kudüs'ü kendi topraklarına katmasının yanlış olduğu belirtilmiştir (**Zafer**, 4 Temmuz 1967).

Sonuç itibarıyla Türk basını, her ne kadar yapılan yayınların "İsrail'i destekler" nitelikte olduğu iddia edilse bile (**Zafer**, 23 Haziran 1967), Hükûmetin tavrına paralel olarak tarafsız bir yayın yapmış, olayları yorumsuz aktarmıştır.

KAYNAKÇA

a. Kitaplar

Arap Büyükelçilerinin Müşterek Tebliği, (1967), İstanbul, Aksiseda Matbaası.

Arap Mültecileri Meselesi, (1967), Ankara, İsrail Enformasyon Servisi.

Armaoğlu, Fahir, (1994), **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988**), 3. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Erendil, Muzaffer, (1979), **Arap-İsrail Hapleri ve Bu Harplerden Alınacak Dersler**, Ankara, Gelenkurmay Basımevi.

İsrail Dışişleri Bakanı Abba Eban'ın 19 Haziran 1967 Günü Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Yaptığı Konuşmanın Metni, (1968), Ankara, İsrail Enformasyon Servisi.

Konferans Broşürü, (1975), Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Harp Tarihî Başkanlığı.

Kürkçüoğlu, Ömer E., (1972), **Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara.

Olaylarla Türk Dış Politikası, (1987), C. I, Ankara.

Millî Türk Talebe Birliğinin Bildirisi, (1967), İstanbul.

b. Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Tercüman

Zafer

РОЛЬ И МЕСТО ВЫДАЮЩИХСЯ ЛИЧНОСТЕЙ В ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА XIX В.

OMURBEKOV, T. N./ОМУРБЕКОВ, Т. Н.
KIRGIZİSTAN/KYRGYZSTAN/КЫРГЫЗСТАН

РЕЗЮМЕ

Исследование роли и места выдающихся личностей в истории Кыргызстана XIX в. имеет огромное теоретическое и практическое значение. Исходя из этого в докладе на основе анализа и обобщения широкого круга конкретных исторических источников исследована деятельность выдающихся личностей рассматриваемой эпохи. Такими личностями являются мудрые и дальновидные правители крупных родоплеменных объединений: Ормон хан, Боромбай бий, Джантай, Джангарач, Алымбек датка, Алымкул Аталык и др.

В докладе значительное внимание уделено образованию самостоятельного кыргызского государства во главе с Ормон ханом, его внутренней и внешней политике. Освещаются взаимоотношения кыргызов с другими народами и странами, роль Боромбая, Джантая и Джангарача в этом. Раскрывается яркая жизнь Алымбека датки и Алымкула Аталыка как государственных деятелей Кокандского ханства.

Ключевые Слова: История, общество, государство, личность. прогресс.

В условиях суверенитета и государственной независимости Кыргызстана усилилась тенденция нового отношения к важнейшим вопросам Отечественной истории. Это связано с глубокими изменениями, происходящими в общественно-политической жизни страны, резким ростом национального сознания и самоидентификации кыргызского народа.

Как свидетельствует философия истории, в переходные периоды, в условиях возникновения альтернативных путей общественного развития многократно увеличиваются возможности сознательного выбора. В такие периоды значительно возрастает роль исторических личностей: политических деятелей, полководцев, ученых, проповедников, которые осознают возможные альтернативы и увлекают за собой массы людей к той или иной цели.**[1]**

Для кыргызского народа такой эпохой, когда обострились различные противоречия в обществе и появились возможные альтернативы будущего развития была середина XIX века. Огромную роль в этот сложный судьбоносный период истории кыргызского народа играли выдающиеся личности, какими являются: Ормон хан, Алымбек датка, Боромбай, Алымкул Аталык, Джантай, Джангарач, Ажыбек Батыр, Курманджан датка, Байтик Батыр, Шабдан Батыр и др.

Однако, их жизнь, многогранная деятельность долгие годы, особенно в советский период (1917-1991) оставались вне поля зрения ученых-историков и не получили заслуженную объективную оценку. Более того, в разные годы отношение к роли выдающихся личностей в истории Кыргызстана менялись, в основном они оценивались отрицательно, как реакционные силы. В связи с этим исследование с новых позиций данной проблемы, особенно роли и места выдающихся личностей в истории Кыргызстана XIX века приобретает особую научную актуальность и имеет практическое значение.

Есть полное основание характеризовать середину (40-70 гг.) XIX века как своеобразный переходный период в истории кыргызского народа. Главная его особенность заключается в том, что с одной стороны, несмотря на некоторые негативные явления, в целом усиливается процесс этнополитической консолидации кыргызских родов и племен, с другой-усложнилось международное положение в регионе. Установлению своего господства или распространению своего политического влияния в Кыргызстане одновременно стремились и вели активную (открытую и скрытую) завоевательную политику Кокандское ханство, Циньская и Российская империи.

В такой сложной международной обстановке дальновидные прозорливые предводители крупных родоплеменных объединений искали наиболее оптимальный вариант общественного развития. И таким вариантом было укрепление единства кыргызов, создание самостоятельного государства, установление и осуществление равноправных взаимоотношений с другими государствами. Одним из выдающихся личностей, посвятивших всю свою жизнь воплощению таких благородных помыслов в 40-50-е гг. XIX в. был Ормон-хан (1791-1855). В молодые годы он, как выходец из аристократической семьи, участвовал во многих важнейших событиях местного и регионального значения. Естественно, они предопределяли общественно-политические взгляды будущего государственного деятеля. Его отец – Ниязбек, дед Эсенгул баатыр, прадед Болотбий являлись потомственными правиителями большого числа родов и племен правого крыла кыргызов. Он отличался от других своим бесстрашием, мудростью,

хитростью, неимоверным упорстовм и решительностью. Как подчеркивал первый кыргызский историк Б. Солтоноев, Ормон "…в 18 лет выступил против врагов, проявил отвагу и мужество, в 25 лет начал управлять народом". **[2]**

На первых порах, на протяжении многих лет Ормон готовит почву для укрпеления единства кыргызских родов и племен. Его главной целью была полная ликвидация еще не укоренившегося в Алатоо господства Кокандского ханства, создание самостоятельного государства кыргызов. Для этого он устанавливает дружественные взаимоотношения с правителями крупных родоплеменных объединений: сватается, приобретает в их лице новых друзей и сподвижников. Так, его друзьями и сватами стали самые влиятельные на тот момент политические деятели кыргызов, вожди родоплеменных объединений-Бугу, Саяк, Черик, Сарыбагыш, Монолдор, Саруу: Боромбай. Нарбото бий, Джантай, Жангарач, Ажибек батыр, Турдуке, Чыны бий, Ажыбек датка, Осмон датка и др.**[3]**. В результате этого коменданты кокандских крепостей не осмеливались оказывать на него давление. Даже правитель Коканда Мадали хан (1822-1842) был вынужден отправить ему дорогие подарки и присвоить звание парваначи.**[4]**

Как известно, в 1842 г. в Коканде поднялся мятеж. Воспользовавшись таким благоприятным моментом, южнокыргызские и кыпчакские феодалы провозглашают ханом Шералы-родственника свергнутого Мадали-хана по отцу. Именно в этот год северные кыргызы нападают на кокандские крепости Каракол, Барскоон, Конур-Олен, Котмалды и Куртка, вытеснив кокандские гарнизоны из Иссык-Кульской и Нарынской долин. В действительности это означало провозглашение независимости кыргызов, населяющих указанные регионы. Об этом свидетельствует рапорт генерал-губернатора Западной Сибири: «С 1842 года, после умерщвления Бухарцами Мухаммед Али-хана (Мадали-хана) Кокандского и возникших беспорядков в Коканде, значительная часть кара-киргизов. свергнули с себя его иго и, разорив… крепосцы, начали с тех пор действовать самостоятельно».**[5]**. Следует отметить, что крепости Котмалды, Куртка и др. были разрушены по указанию Ормона, его ополчением.

Вскоре, вслед за этими событиями Ормон давно готовившийся к решительным действиям и успевший договориться с некоторыми наиболее влиятельными правителями племен, чтобы не упустить удобного случая, летом 1842 года созвал курултай вождей крупнейших родоплеменных объединений. Участники курултая обсуждали вопрос об образовании самостоятельного ханства кыргызов, кандидатуру главы вновь создаваемого государства и в конце концов ханскую власть предложили лучшему из лучших-

Ормону. По древней традиции кочевых народов Центральной Азии он был провозглашен ханом кыргызов и поднят на белой кошме. Были совершены все обряды, торжества и церемонии, связанные с провозглашением нового хана. В этом же курултае были определены основные атрибуты кыргызского ханства: знамя, тамга (герб), печать, структура государственной власти, виды и размеры штрафа, меры наказания, пошлины, налоги и др.**[6]**

Ормон хан в определенной мере оправдал доверие своих современников-участников того курултая, осуществляя решительные преобразования по совершенствованию политического устройства своего государства. Его внутренняя политика была направлена на обеспечение общественного порядка, законности (адата-обычного права) и мира в стране. Преимущество и своеобразие внутренней политики Ормон-хана-объединение родов и племен в единое государство, укрепление его единства без применения силы и насилия. Путем мирных переговоров, опираясь исключительно на народные обычаи и традиции, он сумел, хоть и временно подчинить правителей племен и родов, нормализовать их взаимоотношения, создать относительную политическую стабильность в ханстве.

Как глава государства Ормон-хан постоянно заботился об улучшении жизни населения, развитии различных отраслей хозяйства, культуры и просвещения, особое внимание уделял образованию, обучению молодого поколения, изучению ими истории своего народа.

Одним из главных признаков суверенного независимого государства-его самостоятельная внешняя политика. Как уже было отмечено выше, к середине XIX в. кыргызы оказались в центре внимания, не только Кокандских ханов, но и внешнеполитических ведомств Цинской и Российской империй, почему и столкнулись их стратегические интересы в этом горном крае. Поэтому главе кыргызского государства-Ормон-хану, как умному, гибкому политику и искусному дипломату по природе, хорошо разбирающемуся в хитросплетениях могущественных держав пришлось проводить, глубоко продуманную, тонкую внешнюю политику.

Так ходжи-религиозные предводители местного населения Восточного Туркестана неоднократно обращались к Ормон-хану с письмами об оказании им военой помощи в борьбе за независимость. Отдельные признаки политики невмешательства во внутренние дела соседнего государства, мирного сосуществования с Циньской империей наглядно проявились во взаимоотношениях главы кыргызского ханства с кашгарскими ходжами, особенно в категорическом отказе на их просьбы.**[7]**.

Ормон хан строил свои взаимоотношения с кокандскими ханами на равноправной основе. Несмотря на огромные усилия кокандских ханов, установить с ним как бы испытанные доселе отношения “сюзерена-вассала”, присвоив ему высокий титул “парваначи”, преподнося дорогие подарки, он не поддался им, а занял твердую позицию и проводил независимую политику.

В целях укрепления безопасности государства он систематически занимался вопросами определения и охраны границ: строил крепости, размещал небольшие отряды на пограничных районах, назначал ответственных лиц из представителей местной знати. В связи с обострением международного положения в регионе он намеревался установить связи с Россией. И колониальная администрация Западной Сибири была заинтересована в сближении с ним. Поэтому за победу в борьбе с Кене ханом-злейшим врагом России в 1847 г., царское правительство наградило Ормон-хана золотой медалью, халатом, облаженным золотым галуном и похвальной грамотой.**[8]** Кроме этого, позже ему было присвоено звание подполковника.

Ормон-хан также стремился установить дружественные связи с султанами соседних казахов Старшего Жуза-Тезеком и Али.

Дипломатическое и военное искусство Ормон-хана ярко проявились во время походов казахского хана Кенесары Касымова в 1845-1847 гг. Накануне трагических событий он приложил немало сил, чтобы предотвратить столкновения двух братских народов. Однако, когда хан Кене, отказавшись от мирных предложений Ормон-хана, организовал нападения на кыргызские аилы, пришлось оказать ему сопротивление. Ормон-хан руководил всеми кыргызскими войсками в решающих сражениях у предгорья Май-Тюбе, Кекиликтин-Сеьири. Благодаря его полководческому таланту, воинским уловкам и умению правильно организовать сражение, кыргызы одержали победу.**[9]**. После этой победы Ормон-хан прилагает много усилия для восстановления добрососедских отношений между кыргызскими и казахскими народами. Вследствие этого 22 августа 1847 г. в крепости Копал был подписан мирный договор между кыргызами и казахами Старшего и Среднего Жузов.**[10]**

Внутренние распри, характерные особенно для кочевых народов, привели к трагической гибели в 1855 г. и Ормон-хана - основателя нового кыргызского ханства. Его смерть сопровождалась вспыхнувшей враждой и кровопролитными столкновениями отдельных крупных родов и племен. В результате усиления феодальных междоусобиц, кыргызское ханство, которое начало только формироваться (1842-1855) рухнуло.

Другим крупным политическим деятелем кыргызов эпохи Ормон-хана был Боромбай бий Бекмурат (Меьмурат) уулу. Он родился примерно в 1785/86 гг. Его предки Белек бий, Алдаш бий, Бирназар бий, Меьмурат бий были правителями одного из крупнейших родоплеменных объединений - Бугу. В 20-е гг. XIX в. власть переходит к Боромбаю, заслужившего доверие своих соплеменников, благодаря своим особым достоинствам. В 30-е годы ему пришлось приложить все свои силы на решение сложных вопросов международного характера в пользу своего народа. Это были судьбоносные для кыргызского народа вопросы, связанные с кыргызско-китайскими, кыргызско-кокандскими, кыргызско-казахскими и кыргызско-российскими взаимоотношениями. Его также беспокоили внутриполитическая обстановка в крае, единство и сплоченность кыргызских родов и племен. Он хорошо знал родословие-устную историю не только своего народа, но и других тюркских народов, строго придерживался народных обычаев и традиций **[11]**, был образцом для подражания в духовно-нравственном отношении.

Боромбай бий, как и другие руководители родоплеменных объединений, стоял за суверенность и независимость кыргызского народа. Несмотря на его отдельные действия по самостоятельному управлению родоплеменным объединением Бугу. он в целом одобрял общее единство и согласие всех племен, поддержал идею Ормон-хана о создании независимого национального государства. Поэтому он добровольно участвовал на курултае 1842 г. и торжествах по случаю провозглашения государственной независимости, а также инаугурации Ормон хана. Известно. что еще до этого Боромбай бий, стремясь укрепить свои родственные связи с Ормоном, просил руки его дочери Кулан для своего сына Омурзака и получил на это согласие будущего хана.**[12]**

Боромбай бий находился в хороших отношениях с верховными биями-правителями родоплеменных объединений: солто, черик, саяк, кушчу, саруу - Джангарач бием. Ажыбек батыром, Алыбек батыром. Медет даткой, Ажыбек даткой, Бурго батыром и многими другими.**[13]**. Он умел оперативно реагировать на происходящие в регионе события, своевременно внести коррективы в основные направления своей деятельности и особо отличался проведением гибкой политики во взаимоотношениях с соседними народами и государствами. К тому же его владение находилось на северо-восточной окраине Кыргызстана, поэтому в отдельные годы ему приходилось самостоятельно решить спорные вопросы по уточнению границ с Цинской империей, казахскими ханами и султанами, налаживать с ними хозяйственно-культурные взаимосвязи.

В 20-30-е гг. XIX в. открыто проявлялось одновременное стремление трех держав: Цинской империи, Кокандского ханства и Российской державы распространить свои влияния на Иссык-Куль, а при благоприятном исходе установить здесь свое господство. Кыргызов теснили казахские ханы и султаны, они захватывали пастбища, угоняли скот, иногда происходили и межродовые распри, междоусобицы. Поэтому некоторые правители регионов были вынуждены искать выход из сложившегося положения. Им тогда казалось выгоднее установить политические связи с Россией. К этому стремилась и Россия имевшая здесь свои стратегические интересы. Взаимное стремление постепенно создавало предпосылки для налаживания дипоматических связей между родоплеменным объединением Бугу и русским государством. Бесспорно, решающую роль при этом играла твердая политическая линия Боромбай бия, который предвидел дальнейший исход событий на несколько десятилетий вперед. Усилия Боромбай бия в этом направлении завершились после распада кыргызского ханства в 1855 г. присоединением родоплеменного объединения Бугу к России. Царская администрация высоко оценила его деятельность по укреплению влияния России в регионе, почему и признала его верховным манапом-правителем всего населения Иссык-Кульской долины. Вскоре ему присвоили воинское звание подполковника.**[14]**

Боромбай бий скончался в 1858 г. В народе сохранилось его завещание в форме саната-назидания. В нем содержатся его философские размышления о жизни, сущности человека и бытия, об обществе, государстве, природе, эпохе и др., которые не потеряли своего значения до сих пор.**[15]**

В ряду великих личностей, сыгравших значительную роль в политической истории Кыргызстана в 40-60 гг. XIX в., выступает и Джантай хан (так его называли в народе) и Джангарач бий. Джантай Карабек уулу родился в 1794 г. и умер в 1867 г. Его отец Карабек, дед Атаке бий, предки Манап бий, Тюлку бий, Тынай бий были прославленными правителями кыргызов в XVII-XVIII вв. Начало активной общественно-политической деятельности Джантай хана относится середина 20-х годов XIX в. В 30-40-х гг. он становится верховным манапом-правителем большой группы родов племени Сарыбагыш. Подвластные ему аилы занимали восточную часть обширной Чуйской долины.

Западнее от его владений, центральные и западные районы Чуйской долины занимало родоплеменное объединение Солто. Их правитель Джангарач Эшкожо уулу пользовался огромным уважением среди населения как опытный и мудрый предводитель. Он родился в 1801 г. и умер в 1864 г. Его предки были знаменитыми и отважными предводителями

родоплеменного объединения Солто в XVII-XVIII вв., особо отличившихся в борьбе за независимость кыргызов во время нашествия войск джунгарских ханов и Аблай хана. Надлежащее воспитание в знатной семье, участие с юных лет в важнейших событиях, богатый жизненный опыт, незаурядные способности сделали его уважаемым всеми современниками верховным манапом-правтелем самого многочисленного объединения – Солто (свыше 20 тыс. юрт).**[16]**

Как уже было отмечено, большая часть сарыбагышей обитала в Чуйской долине, рядом с солтинцами, поэтому их этнокультурные взаимосвязи постоянно углублялись. они постепенно сближались и в этнополитическом отношениии. Они часто совместно боролись против иноземных завоевателей, оказыали бескорытсную взаимную помощь друг другу в ответственных моментах. Отчасти этими обстоятельствами можно объяснить общность их исторических судеб, развитие событий в одном политическом русле. И даже можно заметить много схожестей в деятельности их предводителей Джантая и Джангарача. Они оба стремились обеспечить мир и спокойствие в своих владениях, внесли весомый вклад в укрепление единства кыргызского народа. Они решительно поддержали инициативу Ормон хана создать самостоятельное государство кыргызов и активно помогали ему в этом.

Ради справедливости необходимо заметить, что роль Джантая и Джангарача в организации борьбы кыргызов против нашествий Кенесары хана до сих пор не раскрыта объективно, почему и их бурная деятельность в этот период все еще не получила достаточного освещения в научной литературе. Многие же исторические документы свидетельствуют об их решающей роли в организации сопровтивления кыргызов во время первых сражений с войсками Кенесары хана и последующих битвах. И в действиельности Джангарач и Джантай постепенно становятся подлинными организаторами и руководителями борьбы за независимость в Чуйской долине в первые годы войны (1845-1846 гг.).**[17]**

Последующий этап их общественно-политической деятельности приходится на конец 40-х-середину 60-х гг. Оба признанные лидеры в этот период поступали сообразно изменению внутренней и внешней политической ситуации. Самое главное-делали все возможное ради сохранения независимости своего народа. Однако, кыргызский народ, у которого не завершился процесс образования государства (тем более оно распалось в середине 50-х гг.), не мог бы противостоять натиску могущественных стран. Поэтому они предпочитали устаовить дружественные отношения более сильными государствами, ради сохранения мира и спокойствия. В условиях распада кыргызского ханства, новых междоусобиц. вспыхнувших в связи с

убийством Ормон хана выбор правильного пути для дальнейшего развития ложился на плечи выдающихся личностей.

После смерти Ормон хана Джантай стал самым уважаемым из правителей северокыргызских родоплеменных объединений. Русская администрация Алатавского военного округа и кокандцы стремились быть с ним в хороших отношениях. В августе 1860 г. Джантай направляет своего сына к русским войскам, выступившим для захвата кокандских крепостей, чтобы улучшить с ними свои отношения.**[18]**. Со своей же стороны русские офицеры приложили много сил, чтобы заслужить доверие Джантая и Джангарача. Это подтверждается архивными материалами.**[19]**. В результате обоюдных действий сторон население, находившееся под управлением Джантая, в 1862 г. приняло подданство России, в 1867 г. ему присваивается воинское звание подполковника.

Джангарач вплоть до своей кончины в 1864 г. оставался сторонником сохранения независимости и выступал против присоединения края к России.

Выдающимися государственными деятелями рассматриваемого периода были Алымбек датка и Алымкул Аталык. Алымбек датка родился в 1799 г. Его предки были знатного происхождения из родоплеменного объединения адыгене, населявших Алайскую долину. Его отец Асан бий имел связи с зарубежными купцами, ездил в разные страны, поэтому Алымбек в молодые годы вместе со своим отцом побывал во многих странах. рано возмужал, стал известен своей мудростью и мужеством. К тому же его молодость совпала с важнейшими событиями в регионе.

Так, в 20-е гг. набирает размах движение ходжей в Кашгаре, расположенного недалеко от Алайской долины. С первых же дней восстания население Алая оказало поддержку его предводителю Джангир-ходже.**[20]**. Активными участниками этих событий были верховный правитель алайских кыргызов Асан бий и его 18-летний сын Алымбек. Примечательно, что в разгар этого движения, Мадали хан привлекает Алымбека на административную работу. Приближая его к себе, кокандский хан стремился укрепить свою власть и влияние среди населения Алая. Поэтому, в 1831 г. ему официально присваивается звание датки-правителя Алая.**[21]**. А в следующем году Алымбек датка назначается акимом Андижанского вилайета. С этого времени начинается новый этап в его жизни. он начинает принимать активное участие в государственных делах Кокандского ханства, усваивает методы государственного управления.

Апогей деятельности Алымбека датки приходится на конец 50-х-начало 60-х гг. В этот период он активно участвует в борьбе за власть в Коканде

и играет решающую роль в провозглашении Малабека ханом в 1858 г. Вскоре Мала-хан назначил его главным визирем.**[22]**. Политическая дальновидность Алымбека датки особенно проявилась во время битвы кокандских войск с русскими отрядами в Узун Агаче в 1860 г. Здесь он еще раз проявил себя как тонкий дипломат, много повидавший на своем веку и государственный деятель, поводивший гибкую политику. Как талантливый и опытный военачальник, прекрасно усвоивший военное искусство, он трезво оценил обстановку, возможности противоборствующих сторон, вооружению и воинскому духу. Он предвидел, чем закончится сражение, какие невосполнимые потери ожидают кокандцев, поэтому уклонился от этой битвы. Принятие такого решения было воспринято кокандским ханом как предательство, Алымбеку был вынесен смертный приговор. Однако он осуществил свой замысел.

Вскоре вновь начались дворцовые интриги в Коканде. Воспользовавшись удобным случаем, Алымбек датка со своими единомышленниками поднял мятеж, в результате чего, Мала-хан был убит 24 февраля 1862 г. На престол посадили внука Шерали хана, подростка Шах Мурада, обязанности регента-аталыка начал исполнять Алымбек датка.**[23]**. Но не прошло и полугода, как по указанию его соперника –нового главнокомандующего кокандскими войсками Алымкула, он и его сторонники были тайно умерщвлены.**[24]**

Алымкул Аталык в последние годы своей жизни занимал самые высокие государственные должности и в течении нескольких лет был фактическим правителем Кокандского ханства. Он родился в 1829/31 гг. в селе Таштак в местности Курган-тюбе Андижанского вилайета. Его отец Асан бий был правителем кыргыз-кыпчаков указанной местности. Алымкул в 16 лет вступил в ряды конного войска Кокандского ханства и за два-три года службы от десятника поднялся до сотника.**[25]**. Вскоре он назначется бием Курган-тюбе, которым прежде правил его отец. В середине 50-х гг. во время больших торжеств в Андижане Алымкул знакомится с будущим ханом Малабеком. Заметив решительность и ясность ума Алымкула, через некоторое время Малабек приглашает его в Коканд. Как пишет ханский писарь мулла Юнус, в ходе борьбы за ханский престол (1856-1857) Алымкул активно помогал Малабеку. Поэтому в 1858 г. после его победы, Алымкул занимал высокие должности в ханском дворе, позже был назначен акимом разных вилайетов, после переворота, организованного весной 1862 г. он стал главнокомандующим кокандских войск.**[26]**

В июле 1863 г. 12-летний сын убитого Малахана Султан Сеид был провозглашен ханом Коканда. С этого времени Алымкул в качестве регента

(аталыка) малолетнего хана берет всю власть в свои руки, теперь его начали называть “Амирул умаро” (эмир эмиров), “Амир лашкар” (верховный главнокомандующий).**[27]**

Однако, он пришел к власти в Кокандскм ханстве, раздираемом борьбой за захват власти и народными движениями, нашествиями войск эмира Бухары. Население страдало особенно от налогов Худояр хана, которые увеличивались из года в год. Государственное управление разлагалось, законы не соблюдались, государственные служащие стремились к наживе, умножая свое богатство за счет народа.

Вся ответственность за судьбу страны теперь легла на плечи Алымкула Аталыка. Поэтому он решительно приступил к к безотлагательным преобразованиям в общегосударственном масштабе. Его реформы, в первую очередь охватывали укрепление государственной дисциплины, назначение на места достойных акимов и беков, укрепление границ, упорядочение налогов, торговли, финансов, совершенствование вооружения и обмундирования войск, укрепление связей между вилайетами, усиление местной и центральной власти, расширение городского строительства, безжалостная борьба с грабителями, разбойниками и ряд других мер. Он прежде всего, стремился скрепить дружбу и единство многонационального населения ханства, обеспечить безопасноть и независимость государства. Он укреплял пограничные крепости, увеличил численность войск. усилил обороноспособность городов Олуя-Ата, Чимкент, Ташкент. Для укрепления Ташкента, имеющего обосое стратегическое значение за 6 месяцев были изготовлены 60 пушек, несколько тысяч ружей.**[28]**

1864-1865 гг. стали вершиной его государственной деятельности. К этому времени, в результате решительных преобразований Алымкула Аталыка заметно улучшилось экономическое и политическое положение Кокандского ханства. Именно в это время, он занимаясь “кашгарской проблемой”, по просьбе кыргыз-кыпчака Сыдыкбека в 1864 г. посылает туда Якуббека.

К сожалению, жизнь всесильного верховного главнокомандующего Алымкула Аталыка была короткой. 9 мая 1865 г. в сражении с русскими войсками в Шор-тюбе, под Ташкентом, вражеская пуля сразила его.**[29]**. Тогда ему исполнилось всего 37 лет. Несмотря на раннюю гибель, он за короткий период своего правления успел провести кардинальные реформы. На наш взгляд, этим он продил жизнь распадающего ханства еще ровно на 10 лет.

Обобщая вышеизложенный материал можно сделать следующие выводы:

Во второй половине XIX в. заметно оживился процесс этнополитической консолидации кыргызских родов и племен, населявших современный Кыргызстан и значительную часть сопредельных с ним территорий. В ту эпоху выдающиеся личности играли огромную роль в определении главных направлений общественно-политического развития кыргыкого народа. Отдельные из них во главе с Ормон ханом в 40-50-е гг. XIX в. приложили много усилий для образования самостоятельного государства кыргызов.

Настоятельная необходимость единства, единого государства, особенно четко проявилась во время походов Кенесары Касымова. В начале его нашествий организаторами борьбы за независимость выступили Джантай и Джангарач, а в последних сражениях общее руководство осуществлял Ормон-хан.

Алымбек датка, Алымкул Аталык и др. выдающиеся личности южных кыргызов стали государственными деятелями Кокандского ханства. Если первый из них стал акимом Андижанского вилайета и дорос до главного визиря, то второй-стал верховным главнокомандующим, регентом и властвовал как фактический правитель государства. В этом, несомненно, сыграли решающую роль их редко встречающиеся качества и достоинства-мудрость, прирожденные способности управлять государством.

Словом, общественно-политическая и государственная деятельность была созвучна особенностям эпохи и направлена на воплощение чаяний и надежд кыргызского народа. В этом и заключается сущность и значение их деяний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Яковец Ю. В. **История цивилизаций**. 2-е изд. Перераб. и доп. –М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. с. 10.

2. Белек Солтоноев. **Кызыл кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер**. 1-китеп- Бишкек, 1993. с. 195.

3. Белек Солтоноев. Указ. работа. с. 197: **Кыргыздар: санжыра, тарых,** МУРАС, салт. 2-том/ Тъзгён К. Жусупов. - Бишкек, 1993. с. 90.

4. Валиханов Ч. Ч. **Собрание сочинений в пяти томах**. Том 2-Алма-Ата: Главн. ред. Казах. сов. энцикл. 1985. с. 81.

5. Центральный государственный архив (ЦГА) Кыргызской Республики. Фонд И-75, Опись 1, дело 52, лист 6.

6. Рукописный фонд НАН КР. инв. № 278. с. 37-38.

7. Центральный госархив (ЦГА) Республики Казахстан. Фонд И-374, опись 1, дело 2920, лист 46.

8. Там же. Лист 46.

9. Омурбеков Т. Н. **Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду**. - Бишкек, 2003. с. 65.

10. Ормон хан в научных трудах и архвиных материалах. -Бишкек, 2002. с. 14-15: Сапаралиев Д. Мир испытанный временем// **Слово Кыргызстана.** 1997. 22 августа. с. 3.

11. Валиханов Ч. Ч. **Указанная работа**. с. 36, 38.

12. Ачикеев К. Ш. **Тилекмат: акылман башчы, даанышман кеңешчи, баатыр элчи (Тарыхый очерк)**. -Бишкек, 1998. с. 64.

13. Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2-том. /Тъзгён К. Жусупов. - Бишкек, 1993. с. 93, 95: 3-том. - Бишкек, 1995. с. 8

14. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Фонд СПб. . Главный архив. 1-7, опись 6. 1844-1863 гг. дело 1, листы 1, 2, 3. 12, 57. 60: дело 2, лист 10: Оп. 6, д. 1: **Центральный госархив (ЦГА) Республики Узбекистан. Ф. И. -715**, опись 1, д. 17, лист. 182.

15. Арстанбек: **Ырлар**./Жыйнакты тъзгён Б. Кебекова. -Бишкек, 1994. с. 108-112.

16. Валиханов Ч. Ч. **Собрание сочинений**…Т. 2. с. 42: ЦГА Республики Узбекистан. Ф. И-715, опись 1, д. 17, л. 59: **Туркестанский сборник.** Том 16. -СПб., 1869. С. 322.

17. ЦГА Республики Казахстан. Фонд 374, опись 1, дело 1921, лист 4: дело 2920, лист 40: Белек Солтоноев Кызыл кыргыз тарыхы. 2-китеп, 5-бет; Кыргыз санжырасы/ Башкы ред. К. Жусупов. -Бишкек. 1992: 196-бет.

18. Центральный государственный архив (ЦГА) Кыргызской Республики. Фонд И-75, опись 1, дело 51, лист 28.

19. ЦГА **Республики Казахстан. Фонд И-3,** опись 1, дело 348. лист 13: ЦГА Кыргызской Республики. Фонд И-75, опись 1, дело 51, лист 94.

20. Наливкин В. **Краткая история Кокандского ханства**. -Казань, 1886. с. 125, 139.

21. Галицкий В., Плоских В. **Старинный Ош. Очерк истории**. -Фрунзе, 1987. с. 50.

22. Валиханов Ч. Ч. **Собрание сочинений**…Т. 3. с. 352.

23. Бейсембиев Т. К. “**Тарих-и Шахрухи” как исторический источник**. -Алма-Ата, 1987. с. 161.

24. Кенесары Ахмет Султаны Кенесары и Садык. **Биографические очерки султана Ахмета Кенисарина.** -Ташкент, 1889. с. 95

25. Молдокасымов К. Алымкул аталык. // **Кыргыз Туусу**. №61, 15-18 августа, 2003 г., с. 15

26. Алымкул Аталык: **Тарыхый-булакнаамалык бейне**./Тъзгён жана коммент. Т. Кененсариев. ёзбек тилге которгон А. Топчиев. -Бишкек-Ош, 1999, 15, 33-34, 39-40-беттер

27. Там же. с. 39-40: Наливкин В. **Краткая история Кокандского ханства.** -Ташкент, 1973. с. 67: Ибрат Фаргона тарихи. -Ташкент, 1991. с. 306.

28. Наливкин В. **Краткая история Кокандского ханства**. с. 198

29. Мухаммед Салих Кори Ташкенди. “Тарих-и Жадидаи Ташканди”// **Рукопись № 7791, Института востоковедения и рукописей НАН Узбекистана.**

DOĞULU BİR RESSAMIN, OSMAN HAMDİ BEY'İN GÖZÜYLE DOĞU

OSMA, Kıvanç
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Batı'nın, Doğu dünyasının yaşam biçimine, inançlarına, geleneklerine ve kültürüne ilgi duyması ile Oryantalizm ortaya çıkmıştır. Çok yönlü kişiliğiyle XIX. yüzyıl Türk kültür yaşamına damgasını vurmuş olan Osman Hamdi Bey, ressam yönüyle incelendiğinde oryantalist olduğu görülür. Osman Hamdi Bey'in Oryantalizme yönelmesinde Hocası Jean-Léon Gérome'un etkisi olduğu düşünülmektedir. Osman Hamdi Bey yapıtlarında Osmanlı yaşantısına, Türk insanına ve Türk sanatına yer vermiştir. Resimlerinde büyük boy figürlü kompozisyonları tercih etmiştir. Bu kompozisyonlarda cami, türbe gibi Osmanlı mimarisinin şaheserlerini de bütün ayrıntılarıyla ele alarak ön plana çıkartmıştır.

Avrupalı Oryantalistlerin resimlerinde Doğu, masalsı, gerçekte var olmayan bir diyar gibi ele alınmıştır. Osman Hamdi Bey'in resimlerindeki Doğu dünyası ise gerçek bir dünyadır. Resimlerindeki konuları, titiz, ayrıntılı bir işçiliğe, gözleme ve belgeye dayalı bir yaklaşımla ele almıştır. Bunları, gerçekçi bir resim diliyle ortaya koyarak doğu yaşamını, kültürünü ve etnografyasını resimleriyle belgelemeye çalışmıştır. Bu, onu Avrupalı Oryantalistlerden ayıran en önemli noktadır. Osman Hamdi Bey, Doğu'yu resimlerine konu olarak seçen tek doğulu ressamdır.

Anahtar Kelimeler: Osman Hamdi Bey, XIX. yüzyıl Türk resmi, Oryantalizm.

ABSTRACT

Orient in the Eyes of an Orientalist Osman Hamdi Bey

Orientalizm has appeared with the interest of the West to the Eastern life style, believes, traditions and the culture. It can be understood that Osman Hamdi Bey who made his mark on the XIXth century Turkish cultural world with his multi dimensional character is an Orientalist when he is examined in terms of his artistic figure. It is thought that his Professor Jean-Léon Gérome is effective on his orientalist approach. Osman Hamdi Bey gave a place to the Ottoman life, Turkish people and Turkish art in his Works. He preferred big figured compositions in his paintings. He put the masterpieces of the Ottoman architecture such as the

mosques or mausoleums in the foreground in his paintings by painting them with all their details.

The East was dealt with as a fantastic, imaginary place in the European orientalists' paintings. However, The Eastern world is a real place in Osman Hamdi Bey's paintings. He painted the topics elaborately, after detailed observations and using the documents. He tried to document Eastern life, Eastern culture and ethnography with his paintings by introducing them with a realistic painting language. This is the most important point that differs him from the European Orientalists. Osman Hamdi Bey is the only Oriental artist who preferred the East as a topic in his pictures.

Key Words: Osman Hamdi Bey, XIXth century Turkish painting, Orientalizm.

Batı'nın, Doğu dünyasının yaşam biçimine, inançlarına, geleneklerine ve kültürüne ilgi duyması ile Oryantalizm ortaya çıkmıştır. Resimde Oryantalizm, XVIII. yüzyılda başlamıştır. Doğu üzerine bilimsel araştırmaların yapılması, Batı'nın sömürgeciliği, Doğu'ya yapılacak gezi koşullarının elverişli bir hal alması, arkeolojik kazılar, dünya sergileriyle İslam kültürünün ve bu kültüre ait objelerin Batı'ya tanıtılması Doğu merakının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, XIX. yüzyılda Germain-Fabius Brest, Rudolph Ernst, Gustave Boulanger, Jean-Léon Gérome, Philippe Bello, Giovanni Brindesi gibi çok sayıda Avrupalı ressamın Oryantalizm içinde yer aldığı görülür. Oryantalist resimler başlangıçta, hayali olarak yapılıyordu. Bu resimler gerçek Doğu'yu yansıtmaktan çok bir batılının zihnindeki, çoğu zaman kurgusal imgelerin bir araya geldiği eserlerdi. XIX. yüzyıl ortalarında ise Doğu'ya yapılan gezilerin ve Realizmin, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde, yaygın olarak benimsenen üslup olmasının etkisiyle daha gerçekçi resimler yapılmaya başlandı. XVIII. yüzyılda başlayıp XIX. yüzyılda yaygınlaşan ve artan sanatçı katılımıyla süren bu resim akımı için yüzyıllara göre genel tanımlamalar yapılabilirse de oryantalist ressamlar için üslup birliğinden söz edilemez. Onları Oryantalist kılan tek nokta resimlerdeki konu ortaklığıdır (Germaner-İnankur, 1989: 7, 23).

Çok yönlü kişiliğiyle XIX. yüzyıl Türk kültür yaşamına damgasını vurmuş olan Osman Hamdi Bey, ressam yönüyle incelendiğinde oryantalist olduğu görülür. Henüz Maarif-i Adliye Mektebi öğrencisiyken karakalem resimler çizmesi, resme ilgisinin bu yıllarda başladığını ortaya koymaktadır. 1860 yılında, babası İbrahim Edhem Bey tarafından, hukuk eğitimi alması için Paris'e gönderilmiştir. Bir süre, hukuk eğitimi ile birlikte özel atölyelerde güzel sanatlar derslerine de devam etmiştir. Ardından hukuk eğitimini bırakarak Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda resim dersleri almaya başlamıştır. Osman Hamdi Bey, Paris'te bulunduğu dokuz yıl

boyunca dönemin tanınmış ressamları Jean-Léon Gérome ve Gustave Boulanger'ın öğrencisi olmuştur[1] (Cezar, 1995: 207, 209). Hocası Jean-Léon Gérome Oryantalist resmin önde gelen temsilcilerindendir.[2] Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nun yeniden yapılandırılmasından sonra Jean-Léon Gérome, kurulan üç atölyeden birinin başına getirilmiştir. Bundan önce, Jean-Léon Gérome'un, resim dersleri verdiği özel atölyesi vardır. Olasılıkla, bu atölyenin öğrencileri, Jean-Léon Gérome'un, Güzel Sanatlar Okulu'ndaki atölyesine seçilmişlerdir. Osman Hamdi Bey de bu öğrencilerden biri olmalıydı (Cezar, 1995: 349). Osman Hamdi Bey'in Paris'te bulunduğu yıllarda Şeker Ahmet Paşa ve Süleyman Seyyid de Paris'e gelerek sanat eğitimi görmeye başlamışlardır. Şeker Ahmet Paşa, Gérome ve Boulanger'ın, Süleyman Seyyid ise Cabanel'in atölyesine devam etmiştir. Bu üç Türk genci, XIX. yüzyılda, Türk resminin oluşum sürecinde önemli rol oynayacak ressamlar olacaklardır (Cezar, 1995: 210).

Osman Hamdi'nin resim eğitiminin ilk yıllarından itibaren akademik anlayışta gerçekçi bir üslubu benimsemesinde ve oryantalist resme yönelmesinde Hocası Jean-Léon Gérome'un etkisi olduğu düşünülmektedir. Gérome'un benimsediği sanat eğitimi anlayışı; doğa gözlemine dayanan bir eğitim sürecinin sonunda öğrencilerine, nesnel bir bakış açısı kazandırmaktır. Osman Hamdi Bey'in erken dönemlerinden başlayarak doğayı temel alan, akademik gerçekçi anlayışta resimler yapmaya başlaması bu atölyede aldığı eğitimi kendine yakın bulması dolayısıyladır. Osman Hamdi Bey'in bu eğilimini, 1867 Paris Uluslararası sergisinde yer alan "Çingenelerin Molası", "Pusuda Zeybek" ve "Zeybeğin Ölümü" adlı eserleri ortaya koymaktadır (Germaner, 1992: 107-108).

Osman Hamdi Bey sanat yaşamı boyunca figürlü kompozisyonlar, portre ve peyzaj türünde resimler yapmıştır. Bu yapıt türlerini farklı üsluplarda boyamıştır. Yapıtlarında Osmanlı yaşantısına, Türk insanına ve Türk sanatına yer vermiştir. Adolphe Thalasso, 1910 yılında yayımladığı **Art Ottomane Les Peintres de Turquie (Türkiye'de Doğulu Ressamlar)** adlı yapıtında, Osman Hamdi Bey'in eserlerini yorumlarken giysiler, aksesuarlar ve mekânların yalnızca Müslüman değil, Türk olduğunu ifade etmiştir (Eldem, 2004: 40). Sanatçı, büyük boy figürlü kompozisyonlarında cami, türbe gibi Osmanlı mimarisinin şaheserlerini bütün ayrıntılarıyla ele alarak ön plana çıkartmıştır (Cezar, 1995: 35). "Kahve

[1] Eldem (2004: 48, 54) son yıllarda yapılan çalışmalarla, Osman Hamdi Bey'in, Gérome'un öğrencisi olmadığının kanıtlandığını, Boulanger'ın öğrencisi olduğunu ifade ediyor.

[2] Jean-Léon Gérome'un eserleri arasında Doğu'yu konu alan çok sayıda resim bulunmaktadır. 1854 yılında İstanbul'a, 1856 yılında Mısır'a seyahat etmiştir. 1874'te Boulanger ile Cezayir'e gitmiş 1879 yılında tekrar istanbul'a gelmiştir. Mısır ve İstanbul özellikle ilgilendiği kentler olmuştur. Doğu'nun ışığı, çok renkliliği, Batı'dan farklı iş kolları ve yaşamı sanatçının resimlerine yansımıştır. Gérome resim piyasasında ünlü ve aranır bir ressamdır. Onun ününün artmasındaki ve ününün Fransa dışına taşmasındaki asıl neden 1864 yılında ünlü tablo taciri Goupil'in kızıyla evlenmiş olmasıdır (Germaner-İnankur, 1989: 119).

Ocağı", "**Kur'an** Okuyan Kız", "Haremden", "Ab-ı Hayat Çeşmesi", "Cami Kapısı Önünde Konuşan Hocalar", "Şehzade Türbesinde Derviş" adlı Oryantalist yapıtlarında gerek ele aldığı mekânlar ve etnografik objeler, gerekse figürlerin giysileri ayrıntıcı bir işçilik ve akademik gerçekçi bir üslupla resmedilmiştir. Osman Hamdi Bey, resimlerinde yer alan figürler için hazırladığı mizansenlerin fotoğraflarını çektirmiştir. Osmanlı kültürüne ve Türk sanatına ait kandil, rahle, şamdan, silah gibi objeler için de fotoğraftan yararlanmıştır. Bu görüntüleri, kareleme yöntemiyle büyüterek tuvale aktarmıştır. Seçtiği obje, figür ve mimari elemanları kompozisyonlarında ustalıkla bir araya getirmiştir. Osman Hamdi Bey'in, yukarıda adı geçen yapıtlarını daha yakından inceleyelim.

"Kahve Ocağı", (1879). Resimde, camın önünde sedirde oturmuş çubuk içmekte olan bir erkek figürü ve erkek figürünün önünde, ona kahve servisi yapan bir kadın figürü, geleneksel Türk evinin çini ocaklı odasında tasvir edilmiştir (**Resim 1, bkz.:** s. 2639). Sedirin yan kısmı, halılar, çiniler ve mekânın ayrıntıları tüm gerçekliğiyle, naturalist üslupta boyanmıştır. Mekânı, figürleri ve konusuyla tam anlamıyla Oryantalist bir çalışmadır.

"Kuran Okuyan Kız", (1880). Bu yapıtta mimarinin ön planda tutulduğu, kadının konu edildiği bir betimleme ile karşı karşıyayız. Osman Hamdi Bey'in erken tarihli çalışmalarından olan "**Kur'an** Okuyan Kız" adlı tablosunda ön düzlemde üzerinde **Kur'an** bulunan bir rahlenin önünde, şık giysiler içinde okumakta olan bir kadın figürü tasvir edilmiştir (**Resim 2, bkz.:** s. 2640). Arka düzlemde ise çini kaplı duvar ve demir şebekeli, arkasından doğa kesiti görünen pencere yer almaktadır. Figürün giysisi, rahlenin örtüsü, rahle, buhurdanlık ve geometrik desenli demir şebeke Türk-İslam mimarisinin ve Osmanlı yaşam biçiminin belgeleridir (**Resim 3, bkz.:** s. 2640).

"Haremden", (1880). Osman Hamdi Bey'in Oryantalist bir ressam olup olmadığı, son yirmi yıldır çeşitli yayınlarda tartışılmıştır. Osman Hamdi Bey'in resimleri göz önüne alındığında, ele aldığı konular, kompozisyonlarını oluşturuken seçtiği resimsel unsurlar ile Doğu dünyasını belgeleyen oryantalist bir ressam olduğu görülür. Osman Hamdi Bey, Doğu'yu resimlerine konu olarak seçen tek doğulu ressamdır (Germaner, 1992: 111).

Batılı Oryantalistlerin figürlü kompozisyonları arasında harem ve hamam sahneleri sıklıkla işlenmiş konulardır. "Harem" ve "hamam" konulu resimler büyük bir alıcı potansiyeli olan resimlerdi. Batılı ressamlar tarafından harem sahneleri genellikle kadının merkez alındığı erotik resimler olarak boyanmıştır. Gerçekte bu mekânlar asla girilemeyen mekânlardı. Bu yüzden ressamlar, yazılı kaynaklardan yola çıkarak modelden, hayali harem ve hamam sahneleri resimlerlerdi (Germaner-İnankur, 1989: 42). Osman Hamdi Bey'in "Harem"

konulu resmine baktığımız zaman bu resimdeki kadın figürlerinin duruşları, giysileri, ifadeleri ile herhangi bir konulu resimdeki kadın figüründen farklı bir çağrışıma yol açmadığını görüyoruz (**Resim 4, bkz.:** s. 2641).

Bu tabloda mekânın ayrıntıları ve giysilerin sergilenmesiyle konu önemli görülmektedir. Çini kaplı bir duvar önünde biri tabure üstüne oturmuş seyirciye bakan, diğeri ayakta, ikisi ise yerde oturmakta olan giyimli dört kadın figürü betimlenmiştir. Duvarın sol tarafında asılı olan, 19. yüzyıl tasvir sanatı özellikleri taşıyan bir duvar halısı, yerde seramik ibrik ve leğen ile pirinç bir su tası ve tablonun sağ tarafında, duvarda asılı peştamaller dikkati çeken unsurlardır (**Resim 5, bkz.:** s. 2641). Mekân ön plandadır ve figürlere baskındır. Bütün bu unsurlar Türk sanatının ve günlük yaşamının belgelenmesine yöneliktir. Bununla birlikte, Osman Hamdi Bey, daima tek eşli bir yaşam sürmüş bir kişi olarak bu yapıtında Osmanlı kültüründeki harem geleneğini eleştiriyor olabilir.

Eser, konusu ve taşıdığı unsurlar itibarıyla Oryantalist bir çalışmadır.

"Ab-ı Hayat Çeşmesi", (1904). Bu tabloda kompozisyonun merkezinde, ayakta, kitap okuyan erkek figürü bir Osmanlı yapısının iç mekânında tasvir edilmiştir (**Resim 6, bkz.:** s. 2642). Osman Hamdi Bey, 19. yüzyıl Türk resminde figürü kompozisyonun ana ögesi olarak kullanan ilk Türk ressamıdır. Bu yönüyle de çağdaşlarından ayrılır.

Resimde sol üst köşede yarısı görünen hat levha, yerdeki halı ve maşrapa, figürün dayandığı ayaklı bir sehpa üzerindeki sedef kakmalı dolap, figürün giysileri ve mimarinin ayrıntıları belgeci bir yaklaşımla, gerçekçi bir üslupla resmedilmiştir (**Resim 7-8, bkz.:** s. 2642-2643). Tablodaki figür Osman Hamdi Bey'in kendisidir. Sanatçı resimlerindeki birçok erkek figüründe kendisini model olarak kullanmıştır. Eserleri için hazırladığı mizansenlerin fotoğrafını çektirerek bunları kompozisyonlarında kullandığını daha önce de ifade etmiştik. Osman Hamdi Bey'in bu fotoğrafları çektirirken giydiği ya da modellerine giydirdiği giysiler kendi yaşadığı dönemden önce giyilen Türk giysileriydi ve Arap giysilerinden kimi aksesuarlar taşıyordu (Cezar, 1995: 352). Fotoğrafın yardımcı malzeme olarak kullanılması eserlerde gerçeği yakalamada yardımcı oluyordu. Bu keskin gerçekçilik Osman Hamdi Bey'in Türk kültürünü belgeleme ve ona sahip çıkma isteğini ortaya koyuyordu (Erzen, 1992: 101).

"Cami Kapısı Önünde Konuşan Hocalar", eser tarihsizdir. Osman Hamdi Bey bitmediğini düşündüğü yapıtları imzalamazdı. Bir yapının dış cephesi önünde tartışmakta olan üç erkek figürü resmin konusunu oluşturmaktadır (**Resim 9, bkz.:** s. 2643). Burada görülen yapı Karaman Hatuniye medresesinin kışlık dershanesidir. Resimde görülen kapı kanadı ve tepede asılı kandil ise başka yerlerden gelen ve bugün Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan eserlerdir. Osman Hamdi

Bey bütün bu unsurları ayrı ayrı etüd ederek kompozisyonda ustalıkla bir araya getirmiştir (**http://www.sanalmuze. org/retrospektif /contentz.php**).

Tabloda mimari arka fonu oluşturmaktadır. Ön düzlemde, sağda sol elinde kitap, sağ elini karşısındaki figürlere doğru yukarıya kaldırmış sarıklı bir figür, onun karşısında biri profilden verilmiş oturan, diğeri yüzü seyirciye dönük iki figür yer almaktadır. Osman Hamdi Bey'in figürleri teatral pozlarda resmedilmiş, dimdik duran, kendinden emin insanları betimleyen figürlerdir. Erzen (1992: 102), Osmanlı insanının aydın, kendinden emin, onurlu imgesini belleklere yerleştirmek amacıyla, Osman Hamdi Bey'in, figürleri bu şekilde kullandığını ifade etmektedir.

"Şehzade Türbesi'nde Derviş", (1908) Resimde Türbe'nin iç mekânı belli bir açıdan görülmektedir. Ön düzlemde iki sanduka ve onların gerisinde türbe kapısının önünde sağ eli göğsünde, sol eli yukarıya doğru kalkmış geleneksel giysiler içinde bir erkek figürü betimlenmiştir (**Resim 10, bkz.:** s. 2644). Yapıt, Türk sanatından bir kesit sunan mekânı, zengin giysili anıtsal figürü ile Osman Hamdi Bey'in oryantalist çalışmalarından biridir.

Osman Hamdi Bey'in figürlü kompozisyonlarındaki çevre seçiminin ve figür üslubunun ortak bir kimlik taşıması söz konusudur. Sanatçı bu Oryantalist eserlerinde anıtsal figürleriyle Osmanlı kültürünü temsil eden objeleriyle ve mekânlarıyla Türk kültürünü belgeleme ve ona sahip çıkma isteğindedir. Tablolarda, tüm resimsel unsurlarla yaratılan zenginlik, zarafet ve ihtişam gelişmiş bir uygarlığa işaret etmektedir. Keskin gerçekçilikle verilen, gösterişli mekânlar içindeki kendinden emin, okuyan, tartışan figürler âdeta Osmanlı kimliğinin yaratıcıları olarak tasvir edilmişlerdir.

Osman Hamdi Bey resimlerinde kullandığı tema açısından yaşadığı çağın sanat akımlarından biri olan Oryantalizm içinde değerlendirilmelidir. Sanatçının resimleriyle ortaya koymaya çalıştığı Doğu, Batılı oryantalistlerinkinden farklıdır. Sanat Tarihçi Linda Nochlin, Edward Said'in Oryantalizm görüşüne dayanarak Oryantalist resmin siyasi ve ideolojik amaçları olduğu görüşünü ortaya atmıştır (Aksüğür, 1984: 12). Batılı sanatçılar Doğu ülkelerine gitmeleri için Hükûmetlerce teşvik ediliyordu. Örneğin Fransız sanatçılar, askerî, bilimsel ya da diplomatik görevlerle Doğu'ya gönderiliyordu (Germaner-İnankur, 1989: 22).

19. yüzyıl Batı sömürgeciliğinin en yaygın olduğu dönemdir. Sömürgeciliğin yaygınlık kazandığı bu dönemde Batı kendini Doğu'ya karşı iyiden iyiye üstün görüyordu (Cezar, 1995: 367). Buna göre Batılı ressamların toblolarında Doğu'nun ele alınışı nesnel gibi görünse de temelde Oryantalist resimler bir ideolojiye hizmet ediyordu. Batılı oryantalistlerin resimlerinde Doğu tasvir edilirken, harap bir mimarinin ve arkeolojik alanların betimlenmesiyle Doğulu toplumlar kültürüne dahi sahip çıkamayan tembel toplumlar olarak gösteriliyordu (Aksüğür,

1984: 12). Batılı oryantalistlerin verdikleri mesajlar bunlar iken Osman Hamdi Bey'in resimlerinin taşıdığı mesaj yukarıda da değindiğimiz gibi Türk insanını ve kültürünü yüceltmek şeklindedir. Osman Hamdi Bey'in resimlerindeki Doğu dünyası gerçek bir dünyadır. Resimlerindeki konuları titiz, ayrıntıcı bir işçiliğe, gözleme ve belgeye dayalı bir yaklaşımla ele almıştır. Bunları, gerçekçi bir resim diliyle ortaya koyarak Doğu yaşamını, kültürünü ve etnografyasını resimleriyle belgelemeye ve onlara sahip çıkmaya çalışmıştır. Kendinden emin, okuyan, tartışan, içinde bulunduğu çevrenin yaratıcısı figür tiplemeleriyle Türk insanını yüceltmiştir. Bu, onu Avrupalı oryantalistlerden ayıran en önemli noktadır. Osman Hamdi Bey, Doğu'yu resimlerine konu olarak seçen tek Doğulu ressamdır.

KAYNAKÇA

Aksüğür, İpek, (1984), "Osman Hamdi'ye Çağın Zihniyeti ve Estetik Değerleri Açısından Eleştirel Bir Bakış", **Boyut,** (21), 6-14.

Cezar, Mustafa, (1995), **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,** İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor Ve Sağlık Vakfı Yayınları.

Duben, İpek Aksüğür, (1984), "Osman Hamdi ve Oryantalizm", **Tarih ve Toplum,** (41), 27- 34.

Eldem, Edhem, (2004), "Osman Hamdi Bey ve Oryantalizm", **Dipnot,** (2), 39-67.

Erzen, Jale Necdet, (1992), "Osman Hamdi: Türk Resminde İkonografi Başlangıcı". **I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri,** İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 99-104.

Germaner, Semra, (1992), "19. Yüzyılın ikinci Yarısında Osmanlı Fransız Kültür İlişkileri ve Osman Hamdi Bey". **I. Osman Hamdi Bey Kongresi Bildirileri,** İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları. 105-112.

Germaner, Semra-İnankur, Zeynep, (1989), **Oryantalizm ve Türkiye,** İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.

http://www.sanalmuze.org/retrospektif/contentz.php.

İTALYA'NIN TRABLUSGARB'A SALDIRISI KARŞISINDA OSMANLI TOPLUMUNUN TAVRI

ÖĞRETEN, Ahmet
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

İtalyanların Trablusgarb'ı işgal girişimi Osmanlı toplumu üzerinde âdeta şok etkisi yapmıştır. Etnik ayırım gözetmeksizin ülkenin her tarafında oluşturulan yardım komisyonları ve gönüllü kuruluşlar, Trablusgarb'da saldırıya uğrayan mağdurlara yardım etmek ve savaş masraflarına katkıda bulunmak amacıyla bağışta bulunmuşlar, katkıda bulunmak isteyen halktan bağış paraları toplamışlardır. Hatta bu kampanyaya yabancı ülkelerden katılanlar olmuştur. Bunlar arasında Müslüman olmayan insanlar da vardır. Ülkenin hemen her yerinde Osmanlılık şuuru ile İtalyan saldırısını protesto için sokaklara dökülen halktan pek çok gönüllü savaş alanına gitmek üzere resmi makamlara müracaat ederken, bazıları bu amaçla yollara düşmüştür. Gönderilen telgraflarla başkent İstanbul âdeta telgraf yağmuruna tutulmuştur. İtalyan malları, Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren İtalyan esnaf ve tüccarı halk tarafından boykot edilmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, mağdur olmaktan sakınan İtalyanlar, kendi ülkelerinin vatandaşlığını terk etmişler ve Osmanlı vatandaşlığını tercih etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarb'ın işgali, Osmanlı toplumu, İtalyan malları, boykot.

ABSTRACT

Reaction of Ottoman Society Against the Occupation of Trablusgarb by Italy

Attempting of Italian occupation for Trablusgarb was deeply affected the Ottoman Society. In order to help and support the people who was attached by Italy in Trablusgarb, without observation of ethnical status, commissions of aids and volunteer foundations helped and supported the people through out the country; even they got the donation from people who was willing to help. Moreover, many people had joined to this campaign from foreign countries. Among this people, there were non-Muslims as well. Almost everywhere in the country, while many volunteers who had Ottoman consciousness against the Italian occupation had applied to Official Agencies to join the war, some people had already prepared to join the war. With many telegraphs sent, capital city of İstanbul was under pressure. Italian goods and Italian tradesmen and merchants who were doing

business throughout the Ottoman Empire were boycotted by the people. As a result of this event, avoiding from more unjustly treated, many Italians had left the Italian citizenship and preferred the Ottoman citizenship.

Key Words: Occupation of Trablusgarb, Ottoman Society, Italian goods, boycott.

GİRİŞ

Birliğinin sağlanmasından sonra diğer Avrupa ülkeleri gibi sömürgeler edinme sevdasına kapılan İtalya, öncelikle yakın çevresinde bulunan Arnavutluk ve Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus'u işgal etmeyi planlamıştır. Tunus'un 1881 yılında Fransa tarafından işgali ile Tunus üzerindeki hayali suya düşen İtalya, Trablusgarb'ı ele geçirmek için daha ciddi hazırlıklara girişmiş ve bu amacını tahakkuk ettirebilmek için bir dizi uluslar arası anlaşmaya imza atmıştır. İtalya'nın bu hazırlıkları karşısında Osmanlı Hükûmeti'nin gaflet içinde olduğunu söylemek mümkündür. 29 Eylül 1911 tarihinde başlayan işgal harekâtı karşısında Osmanlı toplumu son derece ciddi tepki göstermiş ve metanetli bir duruş sergilemiştir. Pek çok gönüllü İtalyanlara karşı savaşmak üzere hazırlık yaparken İtalya ile yapılan savaşın masraflarına katkı ve ordunun donanımı için yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı vatandaşları tarafından savaş süresince vergilerle orantılı ödeme vaadlerinde bulunulmuştur. Diğer yandan da Osmanlı ülkesinde İtalyan ticari mallarının dolaşımı engellenirken, bu mallara karşı ticarî boykot uygulamaları yapılmıştır. Bu çalışmada İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal girişimi karşısında Osmanlı toplumunun gösterdiği tepki ele alınmış ve örnekler gösterilerek anlatılmıştır.

1. İtalya'nın Trablusgarb'ı İşgal Hazırlığı

İtalya Trablusgarb'ı işgal girişimini, uzun süren bir hazırlıktan sonra uygulamaya koymuştur. 1870 yılında birliğini kuran İtalya, bir taraftan kuzeyinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun elindeki topraklarda bulunan İtalyanca konuşan bölgeleri sınırları içine almak için çalışırken, diğer yandan artan nüfusu için ham madde kaynakları ve pazarlar aramak üzere sömürgecilik hareketlerine girişti. Bu amaçla gözünü önce Tunus'a dikti. Ancak 1881 yılında Tunus Fransa tarafından işgal edilirken 1882'de de Mısır İngiltere tarafından işgal edildi. Bu durumda İtalya Kuzey Afrika'da kalan son Osmanlı toprağı Trablusgarb'a yöneldi. Bu amacını gerçekleştirmek isteyen İtalya, karşı karşıya gelmekten çekindiği güçlü Avrupa devletleri ile denge politikaları izlemeye ve çeşitli ittifaklarla yalnız kalmamaya, bu arada Trablusgarb üzerindeki planlarını diğer Avrupa ülkelerine kabul ettirmeye çalıştı. Fransa'nın Tunus'u işgali üzerine bir taraftan Üçlü İttifaka girerken diğer yandan güçlü Donanması'ndan çekindiği İngiltere ile iş birliğini seçti. İtalya ile Fransa'nın arasının açılmasını isteyen Almanya'nın da desteğini aldı. Şubat 1887'de İtalya ve İngiltere arasında yapılan anlaşma ile İngiltere, Fransa'nın

Trablusgarb'ı işgal girişimine karşı İtalya'yı destekleyecekti. Akdeniz'de ve Karadeniz'de statikonun korunmasına yönelik başka maddeleri de bulunan anlaşmaya 24 Mart 1887'de Avusturya da katıldı. İtalya Akdeniz'de statikonun korunmasına yönelik bir anlaşmayı da 4 Mart 1887'de İspanya ile yaptı. Böylece İtalya, Avrupa'da Almanya ve Avusturya'nın, sömürgelerde ise İngiltere'nin desteğini sağlamış oldu. Bundan sonra dikkatini Trablusgarb üzerine topladı. Bu sırada Sudan'da Fransa ile çekişme hâlindeki İngiltere'nin teşviki ile İtalya, 1885'ten itibaren bu bölgeye yöneldi ve Eritre'yi işgal etti. 1894'te Habeşistan'a saldırdı ancak, 1896'da Aduva'da Habeşler karşısında ağır bir yenilgiye uğrayarak bölgeden çekildi. Bu yenilgiden sonra İtalya, yeniden dikkatini Trablusgarb'a çevirdi. Ancak geçen süre zarfında devletlerarası ilişkiler değişti ve İngiltere Akdeniz'de İtalya'ya verdiği desteği çekti. İngiltere ile Fransa arasında 21 Mart 1899'da yapılan anlaşma ile Fransa, Trablusgarb'ın güneyine yerleşme imkânı buldu. Cezair ve Tunus'u işgal eden Fransa, Kuzey Afrika'daki kazanımlarını İtalya'ya da onaylatmak amacıyla anlaşma yoluna gitti. 14 Aralık 1900'de yapılan anlaşma ile İtalya, Fransa'nın Fas'da girişeceği hareketleri onaylarken, Fransa İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'deki nüfuz artırımını onayladı. Böylece İtalya, Kuzey Afrika'da sömürgeleri olan Akdeniz'de büyük güç sahibi komşusu Fransa ile ilişkilerini düzeltmiş ve Trablusgarb'a yapacağı girişimi ona kabul ettirmiştir. İtalya, Akdeniz'de ve Kuzey Afrika'da büyük güce sahip İngiltere ile de anlaşmak isterken İngiltere, Akdeniz'de Fransa'ya karşı İtalya'yı bir denge unsuru olarak kullanmak, kendi yerleştiği Mısır ile Fransa'nın işgal ettiği Cezair ve Tunus arasında Trablusgarb'ın tampon bölge olarak kalmasını istiyordu. Bu durumda İtalya'nın başvurusu üzerine 12 Mart 1902'de İngiliz-İtalyan Anlaşması yapıldı. Anlaşma'ya göre Trablusgarb'da bir statiko değişikliği olursa İngiltere bunu İtalya aleyhine olmaması için çalışacaktı. Böylece İtalya Trablusgarb'a yerleşme konusunu bazı şartlarla da olsa İngiltere'ye kabul ettirmişti. 30 Haziran 1902'de 1900 tarihli Fransa-İtalya anlaşmasını genişleten yeni bir anlaşma yapıldı. İtalya, Haziran 1902'de Üçlü İttifakın yenilenmesi sırasında önceden Almanya'ya kabul ettirdiği Trablusgarb üzerindeki emellerini Avusturya'ya da tanıttı. Böylece İtalya Trablusgarb'a yapacağı işgal girişimi için daha 1902'de dört büyük devletin onay ve desteğini diplomatik yollardan sağlamış oldu. Bundan sonra Trablusgarb'a İtalyan göçmen göndermeye ve ekonomik yönden sokulmaya çalıştı[1]. 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi İtalya'nın Adriyatik kıyılarını ve Arnavutluk'u ele geçirme planlarını bozdu. Bu durumda Rus-İtalyan yakınlaşması oldu. İtalya'yı Üçlü İttifak'tan ayırmak isteyen Rusya ile İtalya arasında 24 Ekim 1909'da Torino yakınlarında Racconigi Anlaşması yapıldı. Bu anlaşmanın

[1] İtalyanların Trablusgarb'da bir banka açma talebi (4 Ra. 1325) için bkz.: **BOA**, MV. nr. 115/74: İtalyan posta hizmetlerinin Trablusgarb'da faaliyetleri için bkz.: **BOA**, MV. nr. 115/73: İtalyanların Trablusgarb'da emlak istimlakine çalıştıkları bilgisi için bkz.: **BOA**, Y. PRK. UM. nr. 80/118.

Trablusgarb'ı ilgilendiren maddesine göre İtalya Rusya'nın Boğazlar üzerindeki çıkarlarını; buna karşılık Rusya da İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi üzerindeki çıkarlarını tanıyacaktı (Uçarol, 1985: 348-350).

İtalya yaptığı bu anlaşmalarla uzun bir politikanın sonucunda Trablusgarb üzerine yapmayı planladığı işgal girişimini devletler arası gelişmelerden de yararlanarak diğer devletlere kabul ettirmiştir. Maalesef Osmanlı devletinin bu anlaşmaların çoğundan muhtemelen haberi bile olmadı. Haber aldıkları karşısında ise etkili bir önlem alamadı. 1910 yılına gelindiğinde İtalya Trablusgarb'a yapacağı işgal girişiminin diplomatik hazırlıklarını tamamlamış bulunuyordu. Ancak Avrupa devletleri bu tarihlerde İkinci Fas Bunalımı ile uğraştıklarından İtalya, yeni bir bunalım çıkarmak istemedi. Fakat İtalya basını ve Hükûmeti İtalya'nın Trablusgarb'a yerleşme düşüncesini açıkça belirtmeye başladı. İtalyan basınının bu kampanyası Osmanlı Hükûmeti tarafından tepki ile karşılandı ve 4 Ağustos 1911'de Roma'ya verilen bir nota ile durum şiddetle protesto edildi ve İtalyan gazetelerinin Türkiye hakkında kullandıkları dili değiştirmeleri istendi. İtalyan Hükûmeti verdiği cevapta, Trablusgarb'da durumun bu şekilde gitmesi hâlinde sadece basınla değil, başka yollarla da harekete geçileceğini bildiren bir cevap verildi. Bu ise iki devlet arasındaki ilişkileri daha da gergin hâlegetirdi (Uçarol, 1985: 351-352).

Bundan sonra İtalya Trablusgarb'a yapacağı hareket için son girişimlerini yaptı. Fransa, Rusya, İngiltere ve Fas bunalımının Eylül 1911'de hâl yoluna girmesiyle Almanya ve Avusturya'nın onayını aldı. Eylül ayı ortalarında askerî hazırlıklarını tamamlayarak savaşı başlatmak için bahane aramaya başladı. Ortamın uygunluğunu görünce de 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne 24 saatlik bir ültimatom vererek Trablusgarb ve Bingazi'yi işgale karar verdiğini bildirerek bu yerlerin derhâl boşaltılmasını istedi. Gerekçe olarak da Trablusgarb ve Bingazi'nin Osmanlı Devleti tarafından uygarlık yönünden geri bırakıldığı, buradaki İtalyanlara ve diğer yabancılara karşı kötü davranıldığı gösterilmekteydi. Osmanlı Hükûmeti ertesi gün İtalyan isteklerini reddetti, ancak görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine aynı gün İtalya savaş açtığını ilan etti. Böylece Trablusgarb'a karşı İtalyan saldırısı başladı (Uçarol, 1985: 352-353).

2. İtalya'nın İşgal Hazırlığı Karşısında Osmanlı Hükûmetinin Tutumu

İtalyan işgal hazırlıklarının son raddeye geldiği aşamada iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Hükûmetinin olup bitenlerden son derece habersiz, gaflet ve aymazlık içinde olduğu anlaşılmaktadır[2]. İtalya'nın saldırıya hazırlandığı bir sırada Trablusgarb'dan toplanan askerlerin Yemen'e sevk edilmesi, Hükûmet'in

[2] Daha geniş bilgi için **bkz.:** Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri,** Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara 1989, s. 39-58: İsrafil Kurtcebe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916),** Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1995, s. 45-52.

son derece gaflet içinde bulunduğunun bir göstergesidir (12 Eylül 1909), (**BOA**, DH. MUİ. nr. 1/-2/41: **BOA**, DH. MUİ. nr. 1/-4/15).

Diğer yandan, 5 Ca. 1328/15 Mayıs 1910 tarihinde ilgili birimlere gönderilen bir talimatta, Osmanlı sahillerini gezecek olan İtalyan Deniz Filosuna bu gezilerinde kolaylık gösterilmesi istenmektedir (BOA, DH. MUİ. nr. 84/-2/12). İtalyan Deniz Filosunun bu gezisi aslında kısa süre sonra saldırıya geçecekleri Osmanlı sahillerine yönelik bir keşif hareketi idi. Ayrıca Trablusgarb Belediyesinin bir İtalyan bankası olan Bank Di Roma'ya borçlanmasında bir beis görülmemiştir (21 L. 1328/26 Ekim 1910), (**BOA**, DH. İD. nr. 38-1/9).

Maden aramak bahanesi ile Sökene üzerinden Fizan'a ve daha göney bölgelere gitmek isteyen İtalyan teknik heyetine izin verildiği gibi bu heyetin güvenliğini sağlamakla bir jandarma müfrezesi görevlendirilmiş ve müfrezenin bütün masrafları da Osmanlı Hazinesi'nden karşılanmıştır (Receb 1329/Temmuz 1911), (**BOA**, MV. nr. 154/43, MV. nr. 154/93).

Trablusgarb'ın işgali için hazırlık yapan İtalyan Hükûmetinin Osmanlı topraklarından olan Suriye'den satın almaya başladığı 2. 000 hecin devesinden 250'sinin çıkışına izin verildikten sonra geri kalanının çıkışı külliyetli miktar teşkil ettiği gerekçesiyle ve Meclis-i Vükelâ kararı ile men edilmiştir (7 S. 1329/7 Şubat 1911), (**BOA**, DH. İD. nr. 103/1), ki bu develerin Trablusgarb işgalinin ikmal hizmetlerinde kullanılacağı şüphesizdir.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı aleyhinde yazılar yazan İtalyan basınının yazarlarına karşı basın yoluyla cevap veren Trablusgarb Karantina Tabibi Süleyman Gazele'nin bu davranışı, İtalyan sefiri tarafından onun görevinden azlinin istenmesine sebep olmuş, ancak Hükûmet görevinde bırakma dirayetini gösterebilmiştir (5 Temmuz 1911), (**BOA**, DH: MUİ. nr. 105/59). Bu örnekler göstermektedir ki, İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal hazırlığının son aşamasına geldiği sırada iktidardaki Osmanlı Hükûmeti son derece aciz ve âdeta olup bitenden habersiz, gaflet içindedir.

3. Trablusgarb'ın İşgali Karşısında Osmanlı Kamuoyunun Tavrı

Osmanlı kamuoyunun tutumunu doğrudan işgalin hedefi olan Trablusgarb halkının tutumu ve işgal hedefi dışında kalan Osmanlı toplumunun tutumu olarak ikiye ayırmak mümkündür.

İşgal hazırlığı karşısında Trablusgarb halkı, İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal niyetini İtalyan basını aracılığı ile öğrenmiştir. İtalyan gazetelerinin Trablusgarb hakkındaki mütecavizane neşriyatı karşısında son derece müteessir olan Trablusgarb halkının ileri gelenleri ve eşraf, 7 Eylül 1327 (20 Eylül 1327) günü düzenledikleri bir toplantıda, İslam Halifesine ve Osmanlı Saltanatına olan mukaddes bağlarına karşı her ne suretle tecavüz edilirse edilsin ölünceye kadar bütün kuvvetleri ile karşı koymaya karar vermişler ve memleketlerinin her türlü

tecavüze karşı korunması için Osmanlı Hükûmeti tarafından her türlü tahkimatın yapılmasını ve gerekli tedbirin alınmasını talep etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-15/1-4, 2-3).

Avrupa basınının haberlerini mesnet kabul etmek doğru ise, Trablusgarb halkı, İtalyan saldırısının başlamasından önce tepkisini daha net biçimde ortaya koymuş ve merkezî Hükûmet tarafından tasvip edilmese de, İtalyan mal ve hizmetlerine karşı boykot ilan etmiştir (Eylül 1327/ Eylül 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-15/1-2).

İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal hazırlığından genel olarak Osmanlı kamuoyunun haberdar olduğu söylenemez. Osmanlı Kamuoyu İtalyanların Trablusgarb'a saldırısını, iktidarda bulunan Hakkı Paşa Hükûmeti'nin gazetelere gönderdiği resmî beyannameden öğrenmiştir (Kurtcebe, 1995: 72-73). İtalyan saldırısının duyulması üzerine halk sokaklara dökülmüş, şehir meydanlarında ve Hükûmet binaları çevresinde toplanarak gösteri ve mitinglerle saldırıyı kınayıp protesto etmiştir.

Osmanlı toplumu İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı karşısında yekvücud olmuş, saldırıyı hukuk dışı, uluslar arası normlara aykırı, insanî ve medenî değerleri yok sayan, Osmanlı toplumunu ve İslam ümmetini inciten ve üzen vahşi ve haksız bir saldırı olarak değerlendirmiştir. Osmanlı Kamuoyu, Osmanlı ülkesinin dört bir yanından Merkezî Hükûmet'in çeşitli makam ve yetkililerine gönderilen yazı, telgraflar ve eylemleri ile tepkilerini ortaya koymuştur. Kamuoyu fiili tepkilerle birlikte bazı yükümlülük ve sorumlulukları da kendiliğinden üslenmek istemiştir.

Trablusgarb ve Bingazi mücahitlerine erzak ve saire sevk etmek amacıyla İstanbul'da "Trablusgarb ve Bingazi Mücahidinine Muâvenet Heyeti" adıyla bir heyet teşkil olunmuştur (20 Eylül 1327). Vezneciler'de Süvari Miralaylığından emekli Rifat Paşa ve ortakları tarafından kurulan heyetin taşakkülü ve kolaylıkla yardım toplayabilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden izin verilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 38-40).

Adanalılar, İtalyan tecavüzünü İslam Âlemi'ni teessüre düçar eden bir vahşilik olarak değerlendirirken, Adana İdare Meclisi, Belediye Meclisi, Ziraat ve Sanayi Odaları heyetleriyle Adana Donanma-yı Osmânî Komisyonu birlikte toplanarak, güçlü bir donanmanın bir an evvel meydana getirilmesi için her ne kadar vatansever kimseler tarafından yardımlar yapılsa da bu vatanseverliğin genele teşmili için 1328 (1912) senesinden itibaren her sene temettu ve emlak vergileriyle yol bedelinin bir mislini beş sene zarfında donanma yardımı olarak Adana Vilayeti adına taahhüt etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 21). Adana Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda, İtalyan tecavüzü karşısında vilayetin her tarafından gelen yardımların artarak devam ettiği gibi redif ve ihtiyat askerlerinden başka çok sayıda gönüllülerin ve mühim bir yekün tutan yardımların hazır durumda

olduğu bildirilmektedir (24 Eylül 1327/7 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 8). Adana Vilayeti'ne bağlı İçel Halkı da dört senede ellibin lira vererek bir savaş gemisi satın almayı kararlaştırmışlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 75). Anamur Kaymakamlığı'nın İçel Mutasarrıflığı vasıtasıyla Adana Valiliğine gönderdiği telgrafda, İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısını protesto etmek amacıyla yapılan bütün mitinglerde Anamur Halkı'nın vatan uğruna can ve mallarını feda edeceklerine yemin ettikleri ve donanmaya 14.000 lira vereceklerini taahhüd ederken iki saat içinde 2. 300 lira topladıkları ifade edilmektedir (22 Teşrinievvel 1327/4 Kasım 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 23).

Sert bir tepki ile İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısını eşkıya tecavüzü olarak değerlendiren Aydınlılar, vatan uğrunda yekvücud olmuş Osmanlıların namussuz ve haysiyetsiz yaşamaktansa vatan uğrunda şan ve şerefleri ile ölmeyi tercih edeceklerini belirterek Hükûmeti fedakârlığa davet ve her türlü desteği sağlamayı vaat etmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 70). Aydın İli Menteşe (Muğla) Sancağı Halkı da İtalyanların vahşi saldırısı karşısında galeyana gelmiş oldukları halde, bütün resim ve vergilerinin % 25 nispetinde arttırılmasını istemişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 88, 89).

Kayseri Mutasarrıf Vekili Rauf, İtalyan tecavüzüne karşı faydalı olabileceği her türlü vazifeyi kabule hazır olduğunu, icabında gönüllü olarak çetecilik (milis) hizmetinde de bulunabileceğini bildirmektedir (17 Eylül 1327/30 Eylü 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 32-33).

Eskişehir'den Mabeyn Başkitabeti'ne gönderilen, aralarında Ermeni Cemaati Reisi'nin de bulunduğu 26 imzalı telgrafta, vatanımıza tasallut eden düşmanın tenkîli ve vatanımızın müdafaası için istenen her türlü fedakârlığı yerine getirmeye hazır olduklarını Osmanlılığın ilk yurdu olan Eskişehir Halkı adına arz etmektedirler (26 Eylül 1327/9 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 14).

Ankara Vilayeti'ne bağlı Çorum Kazası'nda Mekteb-i İdadi'de yapılan toplantıda, Belediye İdare Meclisi üyeleri, mahkeme âzası, ulema, meşâyih, eşraf ve muteberan, dört senede dört eşit taksitte ödenmek üzere Çorum Kazası'nın bir senelik vergisinin bir mislini Osmanlı Donanması için yardım olarak vermeyi kararlaştırmışlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 111). Keskin halkını temsilen Müslüman, Ermeni, Rum ve Protestan ruhanî lider ve temsilcilerin imzalarını taşıyan yazıda, vatanın her bir kıtası temiz ve Osmanlı mülkünün her zerresi üzerinde yaşayan halkın cismi ve canı olarak nitelendirilmekte ve bu vatanın ecnebi ihtiras ve tecavüzlerinden korunması, deniz kuvvetlerinin mükemmel hâle gelmesinde görülmektedir. Keskinliler, vaktiyle ecdadın, donanma gemilerinin direklerini gümüşten, yelkenlerini ipekten yaptırdığını hatırlatılarak, o ecdadın varisleri sıfatı ile millî istikbâl ve mülki istiklâl için hayat cevherlerini feda etmeye amade olduklarını ifa etmekte ve deniz kuvvetlerimizin yetersizliğinden

cesaret alan düşmanın hakkı kabul etmesine kadar güçlendirilmesi amacıyla bir defaya mahsus olmak üzere bütün vergilerin yarısı kadar ödeme yapmaya hazır olduklarını bildirmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 65, 82).

Kastamonu Vilayeti'nin İskilip Kazası Belediye Reisi ve halkın ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan yazıda, İtalyanın vahşi saldırısından galeyana gelen halkın genel olarak katıldığı toplantıda, vatanın tecavüzden korunması için Hükûmet'in kendilerine sunacağı her türlü teklifi mal ve canları ile karşılamaya hazır bulunduklarını beyan ederken, vergilerinin yarısı kadar parayı deniz kuvvetlerine yardım amacı ile bir defada vermek üzere toplamaya başladıkları bildirilmektedir. Ayrıca İskilipliler, vatan sevgisi ile kalpleri titreyen Osmanlıların tezahürat-ı milliyeleri dikkate alınarak vatanın, hukuk-ı Osmaniye'nin namus ve şeref-i millisinin muhafazasını istirham etmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 71).

Sivas Valiliği'nin Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre Gümüşhacıköy halkı tamamen Hükûmet Konağı'nda toplanmış, İtalyan tecavüzünden duydukları teessürü dile getirerek, Osmanlı Donanması için mükellef oldukları yıllık verginin bir mislini dört yılda yardım olarak vermeyi taahhüt etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 32-33). Zile Kazası halkı tarafından seçilen bir heyet de Hükûmet Binası'na gelerek verdikleri yazılı dilekçe ile vermekle mükellef oldukları âşar, ağnam, emlâk, temettu ve yol vergilerinin tahminen toplamı olan 35. 000 lirayı gelecek yılbaşından itibaren dört sene zarfında; bütün maaşlı ve memurların da dört sene müddetle maaşlarının % 5'ini millî donanmaya hizmet için taahhüt ettiklerini bildirerek, bu para ile alınabilecek savaş gemisine de "ZİLE" adının verilmesini istemişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/ 1-2, 26). Sivas Vilayetinin bir kazası olan Koyulhisar ileri gelenleri ile kazanın resmî yetkilileri bir araya gelerek, İtalyan saldırısına karşı verilen savunmayı desteklemek amacıyla gelecek yıldan itibaren emlâk, arazi ve temettu vergilerine % 25 zam yapılarak dört yıl boyunca bir misli fazla vergi vermeyi ve böylece millî donanmanın gelişmesine katkıda bulunmayı taahhüt etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 20). Niksar Kazası halkı adına ulema, eşraf ve çeşitli dinî azınlıkların ruhanî liderleri tarafından Hükûmete verilen taahhütte, ağnâm ve âşar vergilerinin dörtte biri miktarı kadar Osmanlı Donanması için her sene yardımda bulunacaklarını vaad etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 22). Hafik Kazası halkı, da bir senelik yol bedeli olan 177.370 kuruşun bir mislini iki sene zarfında (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 25, 26), Sivas'ın Köprü Kazası Belediye Meclisi, Rum, Ermeni ve Protestan Cemaatlerinin ruhani reisleri bir araya gelerek, bir senelik yol bedeli olan 150.000 kuruşun iki katı olan 300.000 kuruşu iki sene zarfında (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 13, 34) İtalya'ya karşı savaşan Osmanlı Donanması'na yardım olarak vermeyi taahhüt etmişlerdir. İncesu (Kayseri) halkı adına Müslim ve Gayrımüslim temsilcilerin imzalarını taşıyan telgrafta da, Osmanlı Donanması'nın geliştirilmesi için bütün vergilerinin

bir seneliğini dört senede ödemek üzere vergilerine % 25 kuruş oranında zam yapılmasını istemişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 42, 84).

Trabzon halkını temsilen Müftü, Belediye Reisi, Rum Metropolidi, Ticaret Odası Reisi ve Ermeni Murahhasası'nın imzaları ile Osmanlı Meclis-i Mebusan Riyasetine gönderilen telgrafla, felaket olarak nitelendirilen İtalyan saldırısına karşı halkın her türlü fedakârlığa hazır olduğu, İtalyanlara karşı savaşan Osmanlı Donanması'na yardım olarak arazi, musakkafat ve temettu vergilerinin altı yıl süre ile her yıl yüzde yirmibeş nispetinde zamlı ödeme isteklerini belirterek, bu uygulamanın yapılacak kanuni bir düzenleme ile yasallaşmasını istemişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 49). Bafra'nın Müslim ve gayrımüslim halkı temsilcilerinin imzalarını hamil telgrafda da donanmanın güçlendirilmesi için vergilerin bir kat artırılması istenmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 48).

Adapazarı'nda gönüllü yazılmak üzere Askerlik Şubesine müracaat eden vatandaşlara yetkililerce sükûnet tavsiye edilip şimdilik ihtiyaç olmadığı, ihtiyaç olduğunda Hükûmetin kendilerini davet edeceğinin söylenmesi üzerine dağılmışlardır (18-19 Eylül 1327/1-2 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 30-31).

Düşmanın mukaddes vatanımızın bir kıtasına ayak basma cesareti göstermesini deniz kuvvetlerinin yetersizliğinde gören Elazığlılar (Elaziz), Osmanlı Donanması'nın güçlendirilmesi için beş sene süre ile vergilerine bir misli zam yapılmasını istemektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 60-61). Aralarında Ermeni vatandaşların da bulunduğu Harput ileri gelenleri, eşraf, ulema ve Harput müftüsü imzalı Meclis-i Mebusan Riyasetine gönderilen yazıda, Trablusgarb Harbi'nin Osmanlı Donanması'nın dakika kaybetmeksizin takviye edilmesi gereğini güneş gibi ortaya çıkardığı ifade edilerek, gerekli tedbirin alınabilmesi için belli bir süre ile vergilerinin artırılmasını talep etmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 50). İtalyan saldırısı Pötürgelilerce (Malatya'ya bağlı) memleketimizin mühim bir uzvuna karşı uzatılmış tecavüz eli olarak görülmüş, vatanımızın kahramanca savunulması ve bundan sonra vatanımıza yönelecek menfur ihtiraslara karşı süretli bir set çekilmesi için donanmamızın güçlendirilmesinin gerekli olduğu, ancak bunun devlet bütçesi ile kısa sürede yapılması mümkün görülmediğinden beş sene süre ile mükellef oldukları vergiyi iki kat fazlasıyla vermeyi taahhüt etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 56).

İttihad ve Terakki Kulübü'nde toplanan Diyarbakır ulema ve ruhani reisleri ile muhtelif unsurların ileri gelenleri bir durum değerlendirmesi yaparak, Osmanlı istiklâli için malen ve bedenen her ne yapılması gerekiyorsa hazır olduklarını bildirmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 92).

Erzurum Valiliği'nin Sadarete gönderdiği tezkirede, İtalyanların Trablusgarb'a saldırıları karşısında halkın galeyanı müşahede edildiğinden vilâyet ileri gelenleri,

ulema ve mebusların katıldığı toplantıda bir yardım komisyonu teşkil edilmiş ve bir saat içinde 50. 115 kuruş toplanırken, pek çok kimseden de yardım taahhüdü alındığı ifade edilmiştir (22 Eylül 1327/5 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 41/1). Erzurum'un Narman Kazasında memurlar ve mahalli eşraf tarafından oluşturulan bir komisyon toplantısında, memur maaşlarının yarısından meydana gelen 8. 460 kuruş ve mahallî eşraftan bazıları da toplam 4. 693 kuruş vermeyi taahhüt etmişlerdir (22 Eylül 1327/5 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 42-43). Erzurum Vilayeti'nin Tercan kazasında kurulan yardım komisyonunun ilk toplantısında 4.000 küsür kuruş toplanmış ve sonraki süreçte de yardım toplama faaliyeti devam etmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 66). Bir defada bu kadar büyük miktarda bir yardımın toplanabilmesi, İtalyan saldırısı karşısında halkın tepkisinin büyüklüğünü ve vatana sahip çıkma duygularının yüksekliğini göstermektedir.

Bitlis Valisi Reşid Bey'in teşviki ile Ahlat, Malazgird ve Bulanık kazaları memurları Donanma-i Osmanî iânesi için birer aylık maaşlarını verirlerken halk 400.000 kuruşa yakın nakdi yardımda bulunmuştur (31 Teşrinievvel 1327/ 26 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 26).

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısının duyulması üzerine, gruplar hâlinde valiliğe yürüyen Şam halkı, milletler ve devletler hukuku, akıl, mantık ve medeniyetin gerekleri ile asla bağdaşmayan vahşi saldırı olarak nitelendirdikleri İtalyan saldırısına karşı millet ve devleti muhafaza ve müdafaa için malen ve bedenen sonuna kadar her türlü fedakârlığa katlanmaya ve Hükûmetin emrine hazır olduklarını bildirirlerken, bir yandan da savaş yardımı toplamak üzere cemiyetler teşkil ederek yardım toplamaya başlamışlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 80). Akkâ halkı da Osmanlı Donanması'nın ihyası için beş sene müddetle vergilerinin bir misli artırılmasını taahhüd ederken, kendilerine verilecek her türlü emri yerine getirmeye hazır olduklarını bildirmişlerdir (BOA, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 112).

Kerkük Mebusu Salih'in telgrafında Kerkük'teki durum dile getirilmektedir. Buna göre "İtalya'nın Trablusgarb'a tecavüzü bütün halkta ciddi bir heyecan uyandırmıştır. Eşraf ve vatanseverler yardım toplamaya devam etmektedirler. Kerkük'e tabi yerlerde erkek ve kadınlar tarafından komisyonlar oluşturulmuş, nakdî yardımlar toplanmaktadır. Bunlar ileri gelenler, eşraf ve aşiretlerin ayaklarına kadar giderek savaş masrafları için yardım vermeye teşvik ediyorlar" (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 47). Dâhiliye Nezareti'ne Zor eşrafından 10 kişinin imzalarını hamil telgrafta, İtalyan saldırısı karşısında Zor halkının memleketi dini ve namusu gibi müdafaaya ve her türlü fedakârlığa hazır olduğu (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 7), memurların savaş süresince maaşlarının beşte biri ile cihada katılacakları bildirilmektedir (17 Eylül 1327/30 Eylül 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6,

53). Haleb Askerî Rüşdiye Müdürü Süvari Yüzbaşı Atıf Bey, emsali gibi zaruri masrafları karşılanması hâlinde savaşmak üzere Trablusgarb'a gitmek istediğini bildirmiştir **BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-9, 20-21).

Ayrıca harp mahalline gitmek üzere Bağdat ve Basra tarafları halkından Mısır'a 30 kişi gelmiştir. Bunların bu yoldan harp mahalline gitmeleri çok zor olduğundan yol masraflarının karşılanarak Beyrut'a getirilmeleri tavsiye edilmektedir. Ayrıca 20 kişilik bir grup Şam'dan Trablusgarb'a hareket etmek üzere hazırlanmışlardır (11 Mart 1328/24 Mart 1912), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-9, 18-19). Basra'da faaliyet gösteren Mutedil Hürriyetperverân Şubesi tarafından Trablusgarb'a yardım maksadıyla 1. 300 lira toplanmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-7, 50-51). İbn-i Reşid de gönderdiği tezkirede, Trablusgarb harbine maiyetindeki kabilelerle malen ve bedenen katılmak istediklerini bildirmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-7, 53/2). Medine-i Münevvere'de Şeyhü'l-Ahamde Faysal bin Saîd tarafından Sadarete ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazılarda, Dîn ü Devlet-i Osmaniye uğruna İtalya küffarına karşı Ahamde (عدماحا) kabilesinin kendilerine emir verilmesi hâlinde 5.000 kişilik silahlı cemaatiyle harb mahalline gitmek üzere hazır olduğu bildirilmektedir (13 Eylül 1327/26 Eylül 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 16-17).

Beyrut Vilâyeti'nin muhtelif yerlerinde yaşayan bir kısım halk, kendilerinin savaş mahalline sevkleri talebi ile beraber yardım toplamaya başlamışlardır (20 Eylül 1327/ 3 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 29). Beyrut Belediye Reisi Hayreddin'in Dâhiliye Nezareti'ne gelen telgrafında da, Beyrut halkının belediyeye gelerek, aziz vatanın selameti ve Trablusgarb'ın muhafazası için kanlarının son damlasına kadar dökmeğe ve mallarını vermeğe hazır olduklarını ifade ettikleri bildirilmektedir (29 Eylül 1327/12 Ekim 1911), (BOA, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 72). Lazkıye ve Cebele'den gönderilen telgraflarda, İtalyan tecavüz ve teaddisi karşısında Osmanlı Ordusu'nun zaferi arz ve temenni edilmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 127). Gazze halkı da İtalya'ya karşı savaşan Osmanlı Donanması'na yardım amacı ile vergilerinin bir misli artırılmasını talep etmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 11).

Trablus Mutasarrıfı Kerim'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, İtalya'nın Trablusgarb'a vuku bulan tecavüzünden dolayı Trablus halkının galeyana geldiği, vatanın muhafazası uğruna kanlarının son damlasına kadar canlarını feda için gönüllü olarak muharebeye gitmeye ve her türlü yardıma hazır oldukları gibi 20 Eylül 1327 (3 Ekim 1911) günü Hükûmet Binası önünde toplanarak vatanın düşmandan kurtarılması için harekete geçmek üzere vapur beklemekte oldukları beyan edilmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 18). Nablus kasabası halkı da Trablusgarb ve Bingazi mücahidleri için topladıkları 1.000 Fransız altınını göndermişlerdir (11 Safer 1330/ 31 Ocak 1912), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-8, 53).

Kısmen isyan hâlindeki Yemen mebuslarının beş imza ile Padişah'a hitaben gönderdikleri telgrafta, harb ilan ederek Trablusgarb'a saldıran İtalyanlara karşı cihada hazır oldukları bildirilmektedir (22 Eylül 1327/5 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 59-60).

Trablusgarb'daki mücahitlere katılmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyetinin Basra Şubesinden yol masrafları karşılanan 26 mücahid iki kafile hâlinde, biri ulemadan Şeyh Seyyid Şakir Efendi riyasetinde 15 kişi Bağdat ve Haleb, diğeri ulemadan Şeyh Mehmed Emin eş-Şentîkî Efendi riyâsetinde 9 kişi olmak üzere Necid'den çöl yoluyla harb mevkiine doğru yola çıkmışlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 28).

Şam'da yaşayan Cezair ve Tunuslu muhacirler, İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması üzerine savaşa katılmak üzere girişimde bulunmuşlar, kendilerine şimdilik ifa edebilecekleri bir hizmet bulunmadığı bildirilerek, gerekmesi hâlinde hizmetlerinden istifade edileceği söylenerek sakinleştirilmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 61-62).

Osmanlı ülkesinin Avrupa yakasında bulunan Gelibolu halkı tarafından, İtalya'nın Trablusgarb'a yaptığı saldırı, her türlü hukuk ve ahid haricinde bir tecavüz olarak nitelendirilmiştir. İtalya'nın Osmanlı Memleketi'nin bir parçasını oluşturan Trablusgarb'ı hedef alan işgale yeltenmek suretiyle gösterdiği cüret ve denaet bütün Muhammed Ümmeti ve Osmanlı vatandaşlarınca kabul olunamayacağı belirtildikten sonra İtalya'nın bu işgale yeltenmesinde Osmanlı Donanması'nın bütün memleketi koruyacak güce sahip olamamasının yattığı ifade edilmiştir. Donanmanın mükemmel hâle getirilmesi ve ihyası ile memleketimizi düşman tecavüzünden koruyacak hâlegelebilmesi için gelecek seneden itibaren ağnâm, âşar ve temettu vergisinin bir misli iki senede, memurlar da birer maaşlarını donanmaya yardım olarak vermeyi kararlaştırmışlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 43-45).

Yanya (Batı Trakya'da) Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, sahillerde düşman Donanması'nın tarassuduna karşı vilayet halkı fevc fevc silah altına girmekte olduğu, her tarafta bir hamiyyet ve vatanperverlik ile Hükûmetin yardımına koşmakta oldukları, harb ilanından beri Yanya Vilayeti dâhilinde asayişin fevkalade iyi durumda olduğu bildirilmektedir (21 Eylül 1327/4 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 5).

Siroz (Kosova'da) 'un Müslüman, Rum, Bulgar ve Musevi halkının eşraf ve ileri gelenlerinin Siroz halkını temsilen yaptıkları toplantıda, İtalyan saldırısı Osmanlı namus ve şerefine karşı yapılmış bir saldırı olarak değerlendirilmiş ve vatanın, düşmanın hain bakışları arasında ve kirli ayakları altında ezilmek istenmesinden duyulan derin üzüntü dile getirilmiştir. Ayrıca İtalyan Hükûmeti'nin kendi deniz gücüne ve nisbeten Osmanlı Donanması'nın zafiyetine dayanarak devletler

hukukunu, insanî değerleri ve medeniyeti ayaklar altına alarak Trablusgarb'ı ele geçirmeğe kalkışması karşısında malen ve bedenen her türlü fedakârlığa hazır oldukları beyan edilmektedir. Sirozlular İtalya ile savaşın sürdürülebilmesi için gerekli olan deniz ve kara kuvvetlerinin güçlendirilmesi amacıyla hâlen vermekte oldukları emlak ve temettu vergilerinin beş sene müddetle birer kat fazlasını vermeyi arzu ve teklif etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 8-10).

Pirlepe (Makedonya'da) halkının ileri gelenleri, Belediye Reisi, Sırp Ruhani Reisi, Bulgar Metropolidi, Pirlepe Müftüsü, Bulgar Eski Reisi, Ulah, Sırp, Rum ve Bulgar muteberanının imzalarını taşıyan Sadaret Makamına çekilmiş telgrafta, İtalyan saldırısı, devlet ve milletimizin meşru hukukuna yapılmış vahşi bir tecavüz olarak nitelendirilerek, İtalyan saldırısı karşısında Hükûmet'in milletin şeref ve hukukunu koruyacağına olan güven vurgulanmakta ve kendilerinin de vatanın muhafazası uğrunda mallarını ve hayatlarını feda etmeğe hazır, evlatlarının vatan muhafazası için silaha sarıldığı bildirilirken, bütün kaza halkı adına beş sene müddetle, Osmanlı Donanması'nın geliştirilmesine sarf edilmek üzere senelik vergilerinin birer mislini ödemeyi taahhüt etmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 106).

Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Yukarı Cuma (Cuma-yı Bâlâ) halkı, İtalya'nın Trablusgarb'a saldırı hareketini mukaddes vatanımıza karşı yapılmış bir küstah saldırı olarak nitelemiş ve Osmanlı Donanması'nın lâyık olduğu mertebeye ulaşması için vermekte oldukları emlak ve temettu vergilerini beş sene süreyle bir kat fazla vermeyi taahhüt etmişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 41, 85). Sayılan bu örneklerden başka Edirne'ye tâbi Eğridere, Trabzon'a tâbi Polathane, Sivasa tâbi Gürün, Havza, Erzurum'a tâbi Eleşgird ve İspir ile Kütahya, İzmit, Karasi (Balıkesir), Seyitgazi, Kula, Ödemiş, Eşme, Çeşme, Bandırma, Bergama, Kirmasti (Kemalpaşa) ve daha başka pek çok yerden benzer malinde protesto ve talepler gelmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 19, 54, 56-57, 64, 72, 73, 75, 81, 101, 105, 117, 118, 128, 135, 137-138, 142).

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması dolayısıyla Osmanlı makamlarına Diyarbakır'dan müracaat eden Bedirhan Aşireti Reisi Bederhanî Hasan, geçen Rus muharebesinde binlerce Kürt dilaveri ile yardıma koştukları gibi, 20.000 süvari ve piyade ile cenge hazır olduklarını bildirirken (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-7, 21); Revle Aşireti Şeyhi Fârif Şa'lan aşiretinden 20.000 atlı ile harb sahasına gitmek üzere emir beklediğini (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-8, 35); Cebel-i Havran Dürzî meşayihinden İsmail Hemdi (ىدمھ), Şahin Ebu Assaf ve Ucac (جاجع) Nasr, devlet ve millet için gösterilecek her yerde savaşmaya hazır olduklarını (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-9, 89); Kurna Belediye Reisi, Kurna Aşair Reisi, El-Amâre, El-Haş, Kavsan, El-Mavan, Esed, El-Medâne, El-Medere aşiretlerinin reisleri 30.000 mücahitle İtalyanlara karşı savaşmak üzere devletin emrine âmâde olduklarını

(**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-7, 8-9, 11); Şıyaklı Abbasbeyzâde Tâlib, 1.000 gönüllü ile fedâyı cana hazır olduğunu (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-6, 2); Basra Valisi Ârif üç dört bin gönüllü ile sahradan Trablusgarb'a harekete hazır olduğunu (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-7, 6, 9); Yakova (Kosova'da) halkının İtalya'ya karşı vatanı korumak üzere 25. 000 cengâverle hazır olduğu bildirilmektedir (**BOA**, DHS. nr. 75-6/1-6, 69-70).

İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal girişimi karşısında Osmanlı dışındaki İslam dünyanın tavrı Osmanlı kamuoyundan farklı olmamıştır. İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı münasebeti ile Osmanlı Türk tarihinin büyük kahramanlarının isimlerini anarak sözlerine başlayan Azerbaycanlı yazar Ahmed Ağaoğlu, Tablusgarb'da ateş içinde, vatanın şeref ve namusu için düşmanla pençeleşen mücahitler karşısında hiçbir şey yampadan durmayı küçüklük olarak ifade etmekte ve kalbinde vatan sevgisi olan herkesi vatan için bir şeyler yapmaya ve Osmanlılığa sahip çıkmaya davet etmektedir (Sakal; 1995).

Mısır'dan Padişaha hitaben Abdürrâci, Bilcümle Gazeteler Müteahhidi İbrahim ve Bâbûce'l-Cerî imzalarıyla çekilen telgrafta, İtalyan saldırısı Protesto edilirken, sadakatli İslam ve Hristiyan halk adına, Osmanlı Donanması'nın güçlendirilmesi için herkesin bir kuruş vermesini talep eden bir irade yayınlanmasını istemekte, kendileri ve aileleri adına 10 adet Mısır Lirasını Osmanlı Bankası vasıtasıyla gönderme hazırlığında olduklarını bildirmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-15/1-37, 2).

San Pavlo Hükûmeti dâhilinde Pirasykaba kasabasında müteşekkil "El-Cem'iyyetü'l-Hayriyyetü's-Sûriyye" mensupları arasında toplanan 1.714 Frank Trablusgarb'da yaralanan Osmanlı gazilerine yardım olarak gönderilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-9, 35, 36).

İtalyan Harbi dolayısıyla Mısır'da Hilâl-i Ahmer (Kızılay) için toplanan para, 13 Teşrinisânî 1327 (26 Kasım 1911) tarihi itibarıyla 6.000 liraya ulaşırken, harp yardımı olarak toplanan para 60.000 liraya ulaşmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 27).

Trablusgarb Savaşı'na yardım amacı ile çoğu yurt dışından ve özellikle Hindistan'dan olmak üzere çeşitli bankalar aracılığı ile para gönderenler arasında Cidde Kayıkçı Esnafı, Hindistan'ın Lahor şehrinde yayımlanan **Zemindar Gazetesi** Müdürü, Londra Trevendel sokağında 40 numarada oturan Hindistanlı, Bengale Bankasının Lahor Şubesi Vekili ve Muhasebecisi, Kalküta Hilal-i Ahmer Cemiyeti Veznedarı Hacı Ahmed Abdüllatif, Hindli Karbaglam Mühiyyüddin, Lahor'da yayın yatan **Zemindar Gazetesi**, Dö Nasyonal Bank of İndiyan, Hindistan'da Lekhüd beldesinde müteşekkil Müeyyedü'l-İslam Meclisi, Hindistan'da Albagur Mektebi talebesi-İngiliz Sefareti vasıtasıyle, Bengale'de Dumar sakinlerinden Rızaetullah, Hindistan'da yayımlanan **Vekil Gazetesi**

İdarehanesi, Hindistan'da Rampu Eyaleti ahalisi, Hindistan'da yayımlanan **Zemindar Gazetesi** okuyucuları, Cebel-i Lübnan memur ve halkın ileri gelenleri, Parsinli şehri Fukara Amele Cemiyeti, Kalküta'da yayımlanan **The Komrid** gazetesinin başyazar ve imtiyaz sahibi Muhammed Ali, Nablus Kasabası'nda toplanan 1.000 Fransız lirası, Hindistan'ın Haydarabad şehrinde müteşekkil Hilâl-i Ahmer Cemiyeti üyelerinden Es-Seyyid Mehmed Efendi tarafından toplanıp gönderilen, Osmanlı Bankası vasıtasıyla Cebel-i Lübnan'dan gönderilen, Hindistan'da mukim Gulam Muhyiddin, Hindistan'da yayımlanan **Zemindar Gazetesi** Müdürü, Glasgov'da bulunan Hintli Müslüman Talebeler, Osmanlı Bankası vasıtasıyla Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Hindistan'dan Mümtaz Bey, Hindistan'da Lukof Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkâtibi Hasan Bey, Hindistan'da Lekto beldesinde Müeyyedü'l-İslam Cemiyeti Reisi Muhammed Selâmetullah, Hindistan'da yayımlanan **Zemindar Gazetesi** Müdürü Zafer Ali Han, Nablus Mutasarrıflığı, Hindistan'da Vekil Gazetesi İdarehanesi, Hindistan'da Zemindar Gazetesi okuyucuları, Hindistan'da Haydarabad'da oturan Hüseyin, Afganistan halkı tarafından toplanıp Afgan Emirinin adamları tarafından Osmanlı Bombay Şehbenderliğine teslim edilen, Lahor'da yayınlanan **Vatan Gazetesi** Sahibi Muhammed İnşallah tarafından toplanıp gönderilen, Hindistan'da Elbagar şehrinde mukim Mösyö Novdil tarafından, Hindistan'da Obsar şehrinde Ali Bahş, Hindistan Lahor şehrinden Zafer Ali Han, Behübal Hâkimesi, Hindistan'da Lahor'dan gönderilen, Lahor'da yayınlanan Vatan Gazetesi Sahibi Mehmed İnşaallah Efendi tarafından Hilâl-i Ahmer yardımı olarak gönderilen, Londra'daki Hindistan Millî Bankası vasıtasıyla gönderilen, Hindli Muhyiddin Hüseyin tarafından Merkantil Bank of İndia vasıtasıyla gönderilen, tekrar üçda defa Lahor'da yayınlanan **Vatan Gazetesi** Sahibi tarafından gönderilen, Onyon Adası halkı tarafından toplanıp Kasım İbrahim Gazi tarafından gönderilen, harb yardımı olarak Dobçe Bank tarafından gönderilen, Madras'da mukim Hacı Mehmed Paşa Sahib tarafından Hilâl-i Ahmer'e gönderilen, Cebel-i Lübnan Eski Mutasarrıfı Yusuf Franko, Basra'da Talib Bey tarafından 500 lira, Ranfon Türk İâne Cemiyeti, Londra'da Madam Virjinya Graham, Hindistan Amriça şehrinde bulunan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Delhi Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Lahor'da mukim Mösyö Zemindar bulunmaktadır (**BOA**, Sadaret Defteri, nr. 343, s. 1-17).

4. İtalyan Mal ve Hizmetlerini Boykot

İtalyan mal ve hizmetlerine karşı uygulanan boykotun en dikkat çekici olanlarından biri Tekirdağı Limanı'nda yaşanmıştır. Bu boykotun aktörleri hamal ve kayıkçılardır. Tekirdağı Limanı hamalları bir İtalyan vatandaşına ait olduğunu bildikleri buğdayı, bulunduğu depodan rıhtıma taşımak için önce piyasanın dört katı fiyat istemişler, istedikleri paranın verilmesi kabul edilince de taşımaktan vazgeçip direnişe geçmişlerdir. Rıhtıma yanaştırılması tasarlanan buğdayı açıkta bulunan büyük tonajlı gemiye taşıması gereken mavnacı ve kayıkçılar da aynı

tavrı göstererek buğdayı gemiye taşımayacaklarını bildirmişlerdir. Bu durumda İngiltere'nin Edirne Konsolosu, Edirne Valiliği nezdinde girişimde bulunarak buğdayın İngiliz vatandaşı Vitold'a ait, yükü alacak geminin ve İngiliz bandıralı olduğunu bildirerek buğdayın gemiye yüklenmesini sağlamaya çalışmıştır. İngiliz konsolosunun bu organizasyonun sorumlusu olarak Gümrük Müdürü ve Hamalbaşını itham ettiği direnişi sona erdirmek amacı ile Edirne Valiliği'nden yükün yüklenmesi yönünde gönderilen emre hamal ve kayıkçılar, böyle bir emir validen de Hükûmetten de gelse yerine getirmeyiz, diyerek cevap vermişlerdir (12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911). Dört gün kadar süren bu direniş, buğdayın İngiliz vatandaşına ait, geminin de İngiliz bandıralı olduğuna hamal ve kayıkçıların inandırılmasından sonra sona ermiş ve buğday gemiye yüklenmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 17-20, 25, 28-29).

Osmanlı Dâhiliye Nezareti'ne verilmiş biri İtalyan diğeri Fransız vatandaşı iki imzalı dilekçede dilekçe sahipleri, bir Türk vatandaşına kiraladıkları zeytinliğin mahsulünün toplanmasına ortaklardan birinin İtalyan vatandaşı olmasından dolayı mahalli Hükûmet ve İttihat ve Terakki Kulüpleri tarafından amelenin çalışmasına mani olunarak engellendiği iddiası ile şikâyette bulunmakta ve engelin kaldırılması için yardım talep etmektedirler (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 10).

İstanbul'da oturan İtalyan vatandaşı tacir İsako Kalef'e ait olan, bir kısmı Eskişehir'deki mağazasında, bir kısmı Mehmed Fevzi adındaki bayide bulunan ve sevkine kaymakam tarafından izin verilmediği iddia edilen 107 sandık yumurtanın sevkine kaymakam tarafından engel olunduğu iddia edilmiştir. Aynı şekilde Ayvalık yakınlarında Armudova'da İtalya tüccarına ait Filinez firmasının palamut toplamasına ve sevkine engel olunduğu iddiasıyla Alman Sefiri müdâhil olarak Hükûmet nezdinde şikâyette bulunmuştur (23 Teşrinisâni 1327/6 Aralık 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 4, 5, 6, 7).

İtalyan mal ve hizmetlerine karşı yaygın olduğu anlaşılan boykotun kimi kere yersiz şikâyetlere konu edildiğine de rastlanmıştır. Bu şikâyette yine yumurta konuludur. Bulgar sefaretinden, Bulgar vatandaşı İsak Şayanof'un İtalyan vatandaşı Salamon Kalef'den satın aldığı 400 Osmanlı lirası değerindeki yumurtaların yüklendiği vagonun hareketine Eskişehir Boykotaj Sendikasınca engellendiğinden bahisle yumurtaların dâhilî ürün olduğu vurgulanarak engellemenin kaldırılması istenmiştir (12 Teşrinievvel 1327/25 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 26, 27). Konuyla ilgili olarak Hüdavendigar Valiliğince yapılan soruşturma sonunda, İsak Şayanof'a ait Eskişehir İstasyonunda bir vagon yumurta olmadığı gibi, Boykotaj Sendikasınca da böyle bir engellemenin yapılmadığı anlaşılmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 16). Bulgar elçisinin bu girişimi, ya sağlıklı bilgiye sahip olamamasından ya da İtalyan işgal hazırlığı boyunca ve sonrasında beceriksizliği açıkça görülen Hükûmeti küçümseme hareketi olarak yorumlanabilir.

5. İtalyan Saldırısı Karşısında Osmanlı Hükûmeti'nin Aldığı Tedbirler

Osmanlı Hükûmetinin aldığı ilk tedbirlerden biri, Osmanlı Ülkesinde bulunun İtalyan vatandaşları ve diğer ecnebilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanmak olmuştur. Yayınlanan genelgede gerek İtalyan vatandaşları gerekse diğer ecnebilerin güvenliklerinin sağlanması istenmiştir (Kurtarıcı; 1995, 73-74). İtalyan saldırısı karşısında şaşkına dönen ve yabancı devletlerin insafına bel bağlayan Hükûmet, bir tepki hareketi olarak İtalyanlara ait işletmelerin kapatılmasına karar vermiştir (Kurtcebe; 1995, 73).

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması üzerine Osmanlı Hükûmeti'nce İtalya'dan Osmanlı memleketlerine gelen eşyanın kıymeti üzerinden % 100 gümrük resmi alınması kararlaştırıldı. Uygulama İtalya'nın savaş ilan ettiği tarihten sonra İtalya'dan çıkan mallar için geçerli sayılmıştır (29 Eylül 1327/ 12 Ekim 1911), (BOA, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 14).

İtalyan mallarına boykotaj ilan olunarak tarafsız hükûmetlere mensup ticaret gemileri yükleri arasında tek bir koli İtalyan malı bulunduğu takdirde bütün yükün karaya çıkarılmasına mani olunacağı tüccar ve seyrüsefain kumpanyalarına tebliğ olunmuştur. Ancak Fransa sefiri, daha önce İtalyan mallarından Osmanlı Hükûmeti tarafından % 100 gümrük resmi alınması hakkındaki kararın İtalyan mallarının girişini sona erdirmiş olacağını beyan ederek tarafsız devletler vatandaşlarının zarara uğramasına meydan vermemek için bu tebliğin geri alınmasını talep etmiştir. Fransız sefirinin bu talebi yerinde bulunmuş ve uygulamadan kaldırılması ilgili dairelere bildirilirken bütün vilayet ve müstakil sancaklara tebliğ edilmiştir (13 Teşrinievvel 1327/26 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 21-24).

İtalyanlara verilen askerî malzeme siparişlerinde, siparişlerin alternatif kaynaklardan temini mümkün olduğu ve sipariş iptalinin devletin zararına bir sonuç doğurmadığı durumlarda iptaline karar verilmiştir (BOA, MV. nr. 157/20). Ayrıca savaşın başlamasıyla birlikte İzmir'de bulunan Eliza adlı İtalyan gemisi ile Roma römorkörü ve dokuz adet mavna müsadere edilmiştir. Bu araçların önce müzayede ile satışı düşünülmüş fakat müsadere edilen gemiler karşılıklı mübadele edilmesi değerlendirilmek üzere bu fikirden vazgeçilmiştir (**BOA**, MV. nr. 173/36).

Genel olarak İtalyan mallarının ülkeye girişinde % 100 gümrük uygulaması yoluna gidilirken nadiren de olsa ülkeye girişi tamamen engellenen ürünler de olmuştur. Maliye Nezaretinin gümrük kapılarına gönderdiği 16 Nisan 1328/29 Nisan 1912 tarihli genelgesi ile, İtalya'dan ithal edilen kibrit kutularının Osmanlı memleketlerine ithal ve girişine meydan verilmemesi tebliğ edilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 2). Osmanlı memleketlerinde satılan bu kibrit kutularının iki yüzünde İtalya kralının resmi, bunların etrafında ince yazı ile Viktor Emanüel isminin yazılı olduğu, ortasındaki fırfırı yerindeki tasvirin de İtalya'nın Trablusgarb İmparatorluğu'na alâmet olduğu anlaşılmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 1, 3).

6. Osmanlı Kamuoyunun İstekleri Karşısında Hükûmetin Tavrı

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı karşısında Osmanlı toplumunun yüksek derecede duyarlılık gösterdiği, halkın malı ve canı ile her türlü mücadeleye hazır olduğu her halükârda görülmektedir. İtalyanlara karşı savaşmak için savaş alanına gitmek üzere pek çok gönüllü yollara düşmüştür. İçlerinde Gazi Mustafa Kemal'in de bulunduğu bir kısım gönüllüler savaş alanına kadar ulaşmaya muvaffak olmuşlardır (Kurtcebe, 1995: 91-93). Ancak Trablusgarb'a gitmek amacıyla resmî makamlara müracaat eden gönüllülere karşı Osmanlı Hükûmetinin tavrının çekimser olduğu görülmektedir. Bu çekimserlikte büyük devletlerin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ankara Dürulmuallimi Arapça Hocası olan Arab asıllı Beyrutlu Ahmed bin Ömer el-Mahmasânî, kendisinin 12 yıl Ezher'de bulunmuş olmasından dolayı Araplar tarafından iyi tanındığını ifade ederek Trablusgarb muharebesinde hizmet etmek üzere oraya gitmek istediğini bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, Trablusgarb'a gidenlerin Hükûmetçe gönderilmeyip kendi gayret ve vatanperverlik duygularıyla gittikleri hatırlatıp, gidenlere de herhangi bir para ödenmesi için Hükûmetçe yapılmış bir tahsisat bulunmadığı gerekçesiyle talebi geri çevirmiştir (19 Teşrinisani 1327/2 Aralık 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-7, 38/1, 39, 40/1).

Memuriyetleri üzerlerinde kalmak şartıyla gönüllü olarak Trablusgarb'a gitmek için izin isteyen Manastır polis memurlarından iki polise, gitmelerine gerek olmadığı cevabı verilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-9, 33, 34). Yine Trablusgarb'a gitmek isteyen Haleb Askerî Rüşdiye Müdürü Süvarî Yüzbaşı Atıf Bey'e, Trablusgarb'da yeterli sayıda subay bulunduğundan gitmesine gerek olmadığı bildirilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-9, 20-23). Görevini bırakarak bir gurup gönüllü ile Trablusgarb'a gitmeye hazırlanan Adana Valisine bu düşüncesinden vazgeçmesini tavsiye eden Hükûmet, diğer yandan böyle bir durumda halkın galeyana gelerek Adana'da yaşayan İtalyanlara zarar verebileceği endişesini taşımaktadır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-6, 73).

Vatanın bölünmez bütünlüğü içinde yer alan Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgal girişimi karşısında heyecana gark olan Osmanlı toplumu tarafından, savaş masraflarının karşılanması ve İtalya karşısında güçsüz durumdaki Osmanlı Donanması'nın güçlendirilmesi amacı ile bir taraftan sergiler açılıp gönüllü yardım kampanyalarında paralar toplanırken diğer yandan muhtelif vergilerin muhtelif oranlarda artırılması talebiyle hükûmet nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.

Vergilerin artırılması talebi karşısında Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 22 Teşrinievvel 1327/4 Kasım 1911 tarihli cevabi yazıda, İtalyanlar tarafından vaki olan tecavüze karşı mukavemet ve Osmanlı Donanması'nın millî şanına uygun olarak mükemmel hâle getirilmesi maksadı ile vatanperverce yapılan müracaatlar her ne kadar doğrudan doğruya Hazineye

de yapılmış olsalar, bu şekilde yapılacak vergi zamları bazı mükelleflerin halleriyle uygun olamaması ve bazı vatandaşların asıl vergilerinin ödenmesinde bile müşkilatla karşılaştıkları bilinirken bu yolda hazırlanması gereken kanun tasarısının Hükûmetçe teklif edilmesi Maliye Nezaretince uygun görülememiş ve bu teklif milletin temsilcileri tarafından Meclis-i Mebûsân'da ele alındığı takdirde gereğinin yapılacağı ifade edilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-10/1-2, 7). Ancak Trablusgarb ve Bingazi şehitlerinin dul ve yetimleri için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından posta ile gönderilecek yardım paralarının ücretten muaf tutulması talebi PTT Nezareti'nce kabul edilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-8, 68).

7. Osmanlı Ülkesinde Yaşayan İtalyanların Tutumu-Osmanlı Vatandaşlığına Geçiş

Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Hükûmeti yayımladığı bir genelge ile, Osmanlı memleketlerinde bulunan İtalyanların can ve mal güvenliğinin sağlanması ve herhangi bir tecavüzün meydana gelmemesi için yetkililerce gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir (13 L. 1329/7 Ekim 1911), (**BOA**, DH. EUM. EMN. nr. 1/39). Ayrıca İtalyanlara ait su depoları ve menakib-i bahriye-i sairenin müsaderesi ile eşyalarının herhangi bir tahdidata maruz bırakılmaması istenmiştir (**BOA**, MV. nr. 157/12). Arşiv belgeleri arasında İtalyan vatandaşlarına karşı meydana gelmiş herhangi bir saldırı ve tacizi ortaya koyan bir bilgi ve belgeye rastlanmamıştır.

Ancak savaşın başlamasının ardından Osmanlı Hükûmeti'nce yapılan bir uygulama ile, Osmanlı ülkesinde oturan İtalyan vatandaşlarından ruhban, dul kadınlar, amele ve o tarihe kadar Osmanlı vatandaşlığına giren ve girecek olanlardan başkasının onbeş gün içinde Osmanlı sınırları dışına çıkarılmaları hakkında alınan karar (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 67), Osmanlı ülkesinde yaşayan ve çalışan pek çok İtalyan vatandaşının Osmanlı vatandaşlığına girmek istemesinde etkili olmuştur. Osmanlı memleketlerindeki işini ve kurulu düzenini kaybetmek istemeyen İtalyan vatandaşları bulundukları yerlerdeki idari birimlere müracaat ederek Osmanlı vatandaşlığına geçme talebinde bulunmuşlardır. Beş yıllık süre sınırına takılan İtalyanların mağdur duruma düşmemeleri için onların talepleri üzerine oturma süresi sınırı kaldırılarak uygulamaya devam edilmiş ve Osmanlı vatandaşlığı talebinde bulunan ve aykırı hali bulunmayan her İtalyan vatandaşına Osmanlı vatandaşlığı verilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 76, 77, 78). Hatta bu süreçte, Osmanlı memleketlerinde ikamet eden vatandaşlık durumunda açıklık bulunmayan Musevilerin durumu tahkik edilmiş ve ecnebiliği sabit olmayanların aslî tabiiyetlerinin Osmanlı olduğu var sayılarak imzaları karşılığı tabiiyetlerinin tashihi yapılıp Osmanlı vatandaşı olmaları sağlanmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 66). Osmanlı memleketlerinde ikamet eden ve bu uygulamadan istifade etmek isteyen çok sayıda İtalyan vatandaşının Osmanlı vatandaşlığına geçme talebi olmuştur.

Mevzuatın uygulamaya konmasının hemen ardından Beyrut Vâli Vekîli Hâşim imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gelen telgrafta, "İtalya teb'âsından bir şahısın tâbi'iyyet-i Osmâniyeye dehâlet istid'âsında bulunduğu, bu kabîl mürâca'at tekerrür ettiğinde yapılacak mu'âmele" sorulmaktadır (Fî 5 Teşrinievvel 1327/ 8 Ekim 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 10). Yine Beyrut vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta Hayfa'da iki İtalyalının, Beyrut'ta da bir İtalyalı hükümlünün Osmanlı vatandaşlığına geçmek arzusu ile yazılı müracaata bulunduğu bildirilmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 5, 6).

Selanik Valiliği'nden alınan telgrafa göre Selanik Vilayeti dâhilinde yaşayan İtalyanlardan bir kısmı, öteden beri bu memleketin nimetleriyle yetişmiş olduklarından bahsederek Osmanlı tabiiyetine kabullerini istemişlerdir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 34).

Avlonya'da fener memuru olarak çalışan İtalyan Vatandaşı Laynçi Efendi ve eşinin kendi istek ve arzuları ile talep ittikleri Osmanlı vatandaşlığına geçiş işlemi tamamlanmıştır (5 Ağustos 1328/18 Ağustos 1912). Laynçi, Osmanlı vatandaşlığa geçiş talebinin kabul edilmesi üzerine uzaklaştırıldığı fener memurluğu görevine yeniden iadesini ve maaşının yeniden bağlanmasını talep etmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 71, 72, 73).

İzmir'de demir yolunda çalışan ve işine son verilen bir İtalyan memurla bazı İtalyanlar Osmanlı Türk tabiiyetine geçmek istemişlerdir (BOA, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 22, 24, 25). Aynı şekilde, Adana ve Edirne Vilayetlerinde oturan İtalyanlar da aile ve çocukları ile birlikte Osmanlı Türk vatandaşlığına geçme talebinde bulunmuşlardır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 2, 13, 14, 16). Ankara Vilayetinde oturan dört İtalyan aile, kendi istek ve iradeleri ile Osmanlı vatandaşlığına girmek istemiş, istekleri uygun bulunarak nüfus kayıtlarına tescilleri yapılmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 61). Konya'da oturan İtalyanlar da Türk tabiiyetine geçmek istemişlerdir (Ekim 1327/1911). Konya valisinin ifadesine göre bunların adedi gün geçtikçe artmaktadır. Ancak Konya'da bir İtalyan konsolosluğu olmadığı gibi İtalya vatandaşlarını himaye eden Alman ve Avusturya Konsolosluğu'nun da bulunmaması işlemleri zora sokmaktadır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 17-21).

Elazığ'da Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyen Eczacı Natali Efendi'den bundan önceki tabiiyeti hakkında belge istenirken örnek olarak kendisinden önce aynı konuda işlem yaptıran Papurt ve emsali gösterilmektedir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 49). Nizamiye, Dokuzuncu Alay'ın Elazığ'da oturan Birinci Taburu Eczacısı olan Natali Efendi, kendisinden istenen bilgi ve belgeleri tamamlamasıyla Osmanlı vatandaşlığına geçişi tamamlanarak Elazığ yerli siciline kaydı yapılmıştır (30 Teşrinievvel 1327/2 Kasım 1911), (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 32- 35, 50-51).

Suriye Vilayeti'nde ve Beyrut'ta bulunan bazı İtalyanlar da İtalyan vatandaşlığını terk ederek Osmanlı vatandaşlığına geçme talebinde bulunmuşlardır (**BOA**, DH.

SYS. nr. 75-7/1-2, 8, 11). Beyrut Acente Memuru İlyasko Efendiye Osmanlı vatandaşlığına geçişi münasebetiyle Osmanlı Vatandaşlık Tezkiresi verilmiştir (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 53, 54, 69).

Osmanlı vatandaşlığına girmek isteyen İtalyanlardan kanun gereği istenen şartların temelini beş yıl Osmanlı ülkesinde oturmuş olmak oluşturmaktadır. Buna göre Meclis-i Vükelâca alınan karar gereği, beş sene müddetle ikamet etmiş, olanların ellerinden kendi istek ve rızalarıyla Osmanlı vatandaşlığına girmek istediklerine, bundan sonra hiçbir şekilde ecnebilik iddiasında bulunmayacaklarına ve şayet öyle bir iddiada bulunurlarsa Osmanlı ülkesinden tard ve çıkarılma cezasına razı olacaklarına dair bir taahhüt senedi alındıktan ve İtalya tebaası menfaatlerini sağlamış bulunan ecnebi konsolosuna usul gereği tebligat yapıldıktan sonra, eş ve büyük çocuklarıyla beraber nüfus sicillerine kayıtlarının yapılması şeklindedir (BOA, DH. SYS. nr. 75-7/1-2, 15, 23).

8. Uygulamalar Karşısında Büyük Devletlerin İtalya'ya Destekleri

Savaşın başlaması üzerine Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında meydana gelen savaşta tarafsız kalacağını ilan etmiştir (**BOA**, DH. MB. HPS. M. nr. 2/103). Savaştan önce yapılan anlaşmalarla İtalya'nın Trablusgarb işgalini onaylayan Avusturya'nın İtalya'ya karşı tavır aldığı ve Avusturya kamuoyunun Osmanlı yanında yer aldığı gibi Avusturya Meclisine Osmanlı-İtalyan savaşı hakkında gen soru önergesi verilmiştir (**BOA**, HR. SYS. nr. 201/47). Trablusgarb'a gönderilecek silah ve mühimmatın Avusturyalı Hirtenberg Fabrikası'ndan satın alınması hâlinde Fabrika'nın malzemenin Trablusgarb'a nakli için teminat vermesi gibi gelişmeler, Avusturya kamuoyunun Türkler lehine döndüğünün bir göstergesidir.

Savaş dolayısıyla İtalya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinden sonra Türkiye'deki İtalyan çıkarlarının korunmasını Alman Hükûmeti üslenmiştir (Kurtcebe, 1995: 74-75). Bu durum Almanya'nın İtalya yanında yer aldığının bir göstergesidir.

Osmanlı toplumunun İtalyan ticaretini boykot biçimindeki direnişini kırma ve boşa çıkarma anlamında batılı büyük devletlerin İtalya yanında yer aldıkları görülmektedir. Bir İtalyan vatandaşına ait buğdayın Tekirdağ Limanı'ndan yüklenmesinde hizmet vermeyen hamal, mavnacı ve kayıkçıların bu hareketi, buğdayın yükleneceği geminin İngiliz bayrağı taşıyor olması gerekçe gösterilerek İngiltere'nin Edirne konsolosu tarafından şikâyet konusu yapılmıştır. Sonunda birkaç günlük direnişten sonra geminin İngiliz bayraklı oluşu, buğdayın İngiliz vatandaşı Vitold'a ait olup İtalyan vatandaşının onun vekili olduğunun anlatılması sayesinde yükleme işlemi gerçekleşmiştir (Teşrinievvel 1327/ Ekim 1911), (BOA, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 19-20, 25). Aslında bu buğday bir İtalyana aitti.

Diğer yandan, aynı tarihlerde Alman konsolosları, Osmanlı memleketlerinde ticari faaliyet gösteren İtalyanların ticari faaliyetlerinin her türlü engele başvurularak engellendiği iddiası ile Osmanlı Dâhiliye Nezareti nezdinde şikâyette bulunmuşlardır (**BOA,** DH. SYS. nr. 75-8/13, 11).

"Filinez" adlı İtalyan firmasının Ayvalık yakınlarında Armudova'da palamut toplamasının engellenmesine (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 7) karşı itiraz eden Alman Sefareti, bu gibi uygulamalarla Osmanlı memleketlerinde bulunan İtalyanların menfaatlarının engellendiğini iddia ederek, kendi deyimi ile, İtalyanların menfaatlarının lüzumsuz yere sekteye uğratılmamasına karşı çıkmıştır (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-8/1-3, 4, 6).

İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı karşısında Osmanlı memleketlerinin hemen her yerinde halk galeyana gelmiş, maddi ve manevi olarak elinden gelen her şeyi yapmaya çalışırken yer yer savaşa katılmak üzere gönüllüler hazırlanmıştır. Bu hazırlıklar karşısında Osmanlı memleketlerinde görev yapan Rus diplomatlarının rahatsızlık duydukları ve bu rahatsızlıklarını Osmanlı makamlarına ilettikleri görülmektedir. İtalyan saldırısı üzerine her yerde olduğu gibi Trabzon'da da bir müdafaa-i milliye kuruluşu teşkil edilmek istenmiş ancak Rus konsolosu halkın silahlandırıldığı gerekçesiyle itirazda bulunmuştur (**BOA**, DH. SYS. nr. 75-6/1-7, 33/1, 34).

SONUÇ

XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen ve Sırp bağımsızlık hareketinin başlangıcı sayılan Belgrad olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinin de başlangıcı sayılır. İtalya'nın Trablusgarb'a saldırmasına kadar, üzerinden tam bir yüzyıl geçmiştir. Bu süre zarfında Osmanlı İmparatorluğu parçalanmaya devam etmiş, Osmanlıdan ayrılan yeni bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Bu sürede Macaristan'a dayanan sınırlar Balkanlara kadar çekildi. Buna rağmen İtalya'nın Trablusgarb'ın işgal girişimi karşısındaki toplumsal refleks, hâlâ Osmanlı toplumunda güçlü bir millî duygu ve dayanışma ruhunun var olduğunu göstermektedir. Birlik, beraberlik ve dayanışma duyguları sağlam olan toplumlar sosyolojik anlamda sağlam ve güçlü toplumlardır. Bu güç ve sağlamlık Osmanlı toplumunda büyük ölçüde görülmekle birlikte, İtalyan saldırısının Trablusgarb'a yöneldiği tarihlerde güçlü ve muktedir bir iktidar görmek mümkün değildir.

Osmanlı toplumu, Osmanlı ülkesinin ve toplumunun bir kısmı olan Trablusgarb'a yönelik saldırıyı Osmanlı ülkesi ve toplumunun tümüne yapılmış bir saldırı olarak değerlendirmiştir. Trablusgarb'ın işgali girişimi Osmanlı toplumu üzerinde âdeta şok etkisi yapmıştır. Ülkenin hemen her yerinde Osmanlılık şuuru ile İtalyan saldırısını protesto için sokaklara dökülen halktan pek çok gönüllü savaş alanına gitmek üzere resmî makamlara müracaat ederken, bazıları da bu amaçla yollara düşmüştür. Sunulan örnek belgelerden de görüleceği gibi; ırk, dil, din,

mezhep farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı halkı, vatan parçasına yönelik düşman saldırısına karşı topyekün seferber olmuştur. Fark gözetmeksizin; Bulgar, Ermeni, Makedon, Rum, Sırp, Ulah, Türk, Kürt, Arap, Arnavut, Müslüman, Hristiyan, Musevi, Protestan ve diğerleri, ülkenin her tarafından gelen tepkiler, birleştirici ve bütünleyici bir Osmanlılık ruhunun var olduğunu göstermektedir. Osmanlılık ruhu ile oluşturulan yardım komisyonları ve gönüllü kuruluşlar, bu kuruluşların Trablusgarb'da saldırıya uğrayan vatan parçasını korumaya ve mağdurlara yardıma koşmaları bu ruhun bir tezahürüdür. Bu kuruluşlar yardım etmek ve savaş masraflarına katkıda bulunmak amacıyla bağışta bulunmuşlar ve katkıda bulunmak isteyen halktan bağış paraları toplamışlardır. Hatta İtalya karşısında zayıf kalan Osmanlı Donanması'na yardım amacıyla kendi hesaplarına, geleceğe yönelik ödeme planları teklif etmişlerdir. Osmanlı toplumunun sözkonusu üzüntü, öfke ve gayreti Osmanlı dışındaki Müslüman toplumlar ve hatta ehli haktan yana olan gayrı Müslimler tarafından da paylaşılmıştır. Osmanlı coğrafyasında yaşayan ve toplumun haklı tepkileri ile yüz yüze gelen pek çok İtalya vatandaşı, İtalya tabiiyetini terk ederek Osmanlı vatandaşlığını tercih etmiştir.

KAYNAKÇA

BOA, DH. EUM. EMN. nr. 1/39.

BOA, DH. İD. nr. 103/1.

BOA, DH. İD. nr. 38-1/9.

BOA, DH. MB. HPS. M. nr. 2/103.

BOA, DH. MUİ. nr. 1/-2/41:

BOA, DH. MUİ. nr. 1/-4/15.

BOA, DH. MUİ. nr. 84/-2/12.

BOA, DH: MUİ. nr. 105/59.

BOA, DH. SYS. nr. 75-6/1-6.

BOA, DH. SYS. nr. 75-6/1-7.

BOA, DH. SYS. nr. 75-6/1-8.

BOA, DH. SYS. nr. 75-6/1-9.

BOA, DH. SYS. nr. 75-7/1-2.

BOA, DH. SYS. nr. 75-8/1-3.

BOA, DH. SYS. nr. 75-10/1-2.

BOA, DH. SYS. nr. 75-15/1-2.

BOA, DH. SYS. nr. 75-15/1-4.

BOA, HR. SYS. nr. 201/47.

BOA, MV. nr. 115/73.

BOA, MV. nr. 115/74.

BOA, MV. nr. 154/43,

BOA, MV. nr. 154/93.

BOA, MV. nr. 157/12.

BOA, MV. nr. 157/20.

BOA, MV. nr. 173/36.

BOA, Sadaret Defteri, nr. 343.

BOA, Y. PRK. UM. nr. 80/118.

Kurtcebe, İsrafil, (1995) **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Sakal, Fahri, (1995), "Ağaoğlu Ahmed'in Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Harbleri Esnasında Kaleme Aldığı 'Birlik ve Beraberlik' Yazıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 33, Cilt: XI, **http: //www. atam. gov. tr/ index. php?Page=Print&DergiIcerikNo=773&Yer=DergiIcerik/01 Ağustos 2007.**

Şıvgın, Hale, (1989), **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

Uçarol, Rifat, (1985), **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi Yayını, İstanbul.

LOZAN'DA BATI TRAKYA SORUNU

ÖKSÜZ, Hikmet*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Batı Trakya Sorunu, Lozan Barış Konferansı'nda Balkanlar'da yitirilen toprakların ve yabancı yönetim altında bırakılmak zorunda kalınan Türk azınlıkların simgesi olarak müzakere masasına kondu. Lozan Konferansı'nın gündemine giren Batı Trakya Meselesi, konferansın 22, 23, 24, 25 Kasım günlü oturumlarında tartışıldı. Bu oturumlarda Türk delegasyonu Misak-ı Millî'den kaynağını alan Batı Trakya için halkoyuna müracaat edilmesini ısrarla savundu. Türk tarafı tezini nüfus ve taşınmaz mallara yönelik istatistikî verilerle de desteklemiştir. Lozan Konferansı'nda Türk heyeti, Batı Trakya için plebisit formülünü işletememiş ve Barış Antlaşması'nın 37-45. maddelerinde yer alan azınlıkların korunmasına dair hükümlerin mübadeleden hariç tutulan İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri için geçerli olacağı teminatıyla yetinmek durumunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batı Trakya, azınlık hukuku, halk oylaması.

ABSTRACT

The Issue of West Trace at the Lausanne Peace Conference

The issue of West Thrace was brought to the agenda in the Lousanne Peace Conference as a symbol of the lands lost in the Balkans and of the minority Turks forced to live under the control of foreign governments. The issue came under discussion in the conference during the sessions of 22, 23, 24, and 25 November. In these sessions, based upon the National Pact, 1920. Turkish delegation insistently defended the idea of referendum for the West Thrace. The Turkish delegates supported their thesis by some statistical information of the population living in the region and their real estates. They did not approve a plebiscite model and was forced to be contented with the guarentee that the contitions related to the protection of the minority groups which were mentioned in the Articles 37-45 of the Peace Treaty would be valid for those Greeks living in İstanbul and those West Thracian Turkish groups who were excluded from the Exchange.

Key Words: West Thrace, codes of minorities, referendum.

* KTÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON/TÜRKİYE. **e-posta:** h.oksuz@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Ege Denizi'yle Balkan Dağları arasında dar bir kıyı şeridi olarak doğuda Meriç Nehri ile batıda Mesta-Karasu ırmağına kadar uzanan ve toplam 8578 kilometrekarelik bir alan kaplayan bölgeye "Batı Trakya" adı verilmektedir. Bu bölgede üç şehir bulunmaktadır. Bunlar: En doğuda Dedeağaç, ortada Gümülcine ve batıda İskeçe. Batı Trakya, 1364 tarihindeki fethinden elden çıkış tarihi olan 1913 yılına kadar toplam 549 yıl Türk hâkimiyetinde kalmıştır. 1913'ten günümüze doğru bölge Bulgaristan (1913-1919), Müttefik Devletler adına Fransa (1919-1920) ve 1920'den itibaren de Yunanistan'ın kontrol ve siyasi hâkimiyetindedir. Batı Trakya Meselesi, Lozan Barış Konferansı'nda Balkanlarda yitirilen toprakların ve yabancı yönetim altında bırakılmak zorunda kalınan Türk azınlıkların simgesi olarak müzakere masasına kondu. Lozan Konferansı'nın gündemine giren Batı Trakya Meselesi, Konferans'ın 22, 23, 24, 25 Kasım günlü oturumlarında tartışıldı. Bu oturumlarda Türk delegasyonu Misak-ı Millî'den kaynağını alan Batı Trakya için halkoyuna müracaat edilmesini ısrarla savundu. Türk tarafı tezini nüfus ve taşınmaz mallara yönelik istatistikî verilerle de desteklemiştir. Lozan Konferansı'nda Türk Heyeti, Batı Trakya için plebisit formülünü işletememiş ve Barış Antlaşması'nın 37-45. maddelerinde yer alan azınlıkların korunmasına dair hükümlerin mübadeleden hariç tutulan İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri için geçerli olacağı teminatıyla yetinmek durumunda kalmıştır.

Biz bu çalışmada tarihsel zeminden kopmadan Lozan Konferansı'nda konunun nasıl tartışıldığını ve sonuçlandırıldığını incelemeye çalışacağız.

Batı Trakya'nın Elden Çıkışı ve Lozan Barış Konferansı'na Kadar Gelişen Süreç

Kurulduğu asırdan yıkılışına kadar bir Balkan devleti görünümünde olan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın son, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde girmiş olduğu savaşlar sonrası yitirmiş olduğu topraklar nedeniyle Balkan hâkimiyetini kaybetmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi bir yandan Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'dan kopartırken; diğer yandan, asırlar önce buralara yerleştirilmiş olan Türk nüfusu da yerinden yurdundan ediyordu. Osmanlı'nın geri çekilmesiyle devletsiz duruma düşen Türk ve Müslüman unsurlar Rus, Sırp, Yunan ve Bulgar baskı ve vahşetine dayanamayarak kitleler hâlinde Trakya'ya ve Anadolu'ya doğru dönüş yapıyorlardı. Tuna Nehri'nin güneyinden dalga dalga gelen Türk ve Müslüman muhacirlerin ilk tutunma noktaları Makedonya ve Batı Trakya bölgeleriydi. Göçmenlerin bu bölgelere yerleştirilmesi şüphesiz devletin izlemiş olduğu güvenlik stratejisinin bir sonucuydu (Andonyan, 1975, 92). XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve yaklaşık yarım asır süren bu strateji, 1912'de Balkan Harbi'nin patlak vermesine

kadar geçerliliğini korudu. 1912'de, bir yandan Arnavutluk'ta meydana gelen isyan, diğer yandan Romanya hariç dört Balkan ülkesinin (Bulgaristan, Karadağ, Sirbistan, Yunanistan) oluşturduğu ittifak, Osmanlı Devleti için tam bir Balkan felaketine dönüştü. İki aşamalı gelişen Balkan Savaşları'nın ilki 18 Ekim 1912'de başlar ve 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan bir antlaşma ile sona erer. Bu savaşın sonucunda Osmanlı Devleti'nin sınırları Adriyatik Denizi'nden Midye-Enez hattına kadar geriler. Bu geri çekiliş İstanbul şehrinin batı sınırına kadar olan tüm Avrupa topraklarının (Arnavutluk, Makedonya, Batı Trakya ve Doğu Trakya'nın önemli bir kısmı) elden çıkması anlamına geliyordu.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan atılmasından sonra Balkanlı devletlerin her birinin bastırmış olduğu millî ihtirasları yeniden hortladı. Bu durum, II. Balkan Savaşı dediğimiz Balkanlılar arası yeni bir savaşın çıkmasına sebep oldu (29 Haziran 1913). Makedonya'nın paylaşılamaması üzerine ortaya çıkan bu savaş, Osmanlı Devleti'ne bir fırsat verdi. Bu fırsat, Osmanlı yönetiminde bir bütün teşkil eden Trakya'nın ancak doğu kesiminin Bulgar işgalinden kurtarılmasına yetti. Uluslararası konjonktürün etkisi nedeniyle, Osmanlı Devleti düzenli ordularını Meriç Nehri'nin batı yakasına geçiremedi. Ancak, Batı Trakya'ya Teşkilat-ı Mahsusa'ya (Osmanlı Gizli Servisi) bağlı 115 kişilik bir müfrezeyi geçirmekten de geri durmadı. Kuşçubaşı Eşref Sencer komutasındaki bu birlik Meriç'in batısına geçerek buradaki Türk milis kuvvetleriyle birleşerek Batı Trakya'yı Bulgar işgalinden kurtardı ve bölgede "Garb-i Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi" adlı bir siyasi örgütlenme meydana getirdi. Batı Trakya'da meydana gelen bu oluşum, Bulgaristan ve Avrupa'nın büyük devletlerini rahatsız etmişti. Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılar sonucunda dönemin iktidarını elinde bulunduran İttihat ve Terakki yönetimi Batı Trakya'daki birliklere geri dönme emrini verdi. Bunun üzerine Batı Trakya'nın yöneticileri "Garb-i Trakya Hükûmet-i Müstakilesi"ni ilân ettiler. Batı Trakya'da ezici birçoğunluğu teşkil eden Türklerin bağımsız ve özgür yaşamaya yönelik atmış oldukları bu cesaretli adım uzun soluklu olmadı.

Osmanlı Devleti, Batı Trakya'daki Türklerin hakkını korumak istemekle beraber Balkan devletleri arasında yeni bir birlik kurulmasından endişe ettiği için bu devlete açıktan yardım edemedi. Sonuçta, 29 Eylül 1913 günü yapılan İstanbul Antlaşması ile Batı Trakya, bölgede yaşayan Türklerin hakları güvence altına alınarak Bulgaristan'a verildi ve 1919 yılına kadar bu devletin idaresi altında kaldı. 1913'te nüfusun % 80'i Türk olan Batı Trakya'nın % 5 nüfus oranına sahip Bulgarlara bırakılması hem bölgede yaşayanların hem de Türk kamuoyunun kolay kabul ve hazmedeceği bir durum değildi. Bu yüzden, bölge gerek Bulgaristan'ın idaresi altında kaldığı 6 yıl, gerekse Müttefik Devletler (1919-1920) ve Yunan işgalinde kaldığı süre içerisinde (1920-1923) büyük askerî, siyasi ve sosyal çalkantılar içerisinde olmuştur. 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması'ndan bölgenin

Yunanistan'a bırakılış tarihi olan 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması'na kadar geçen 10 yıllık zaman zarfında Batı Trakya Sorunu Türk milletinin, dolayısıyla onun kurmuş olduğu Türk Devleti'nin en önemli meselelerinden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti yöneticileri Batı Trakya'nın elden çıkış tarihi olan 1913'ten itibaren muhacir kabul etmeyerek, buradaki Türk çoğunluğun varlığını devam ettirmesini sağlamıştır. Bu durum, Osmanlı Hükûmeti'nin Batı Trakya'nın geri alınabileceği ümidini kaybetmediğini göstermektedir (Ağanoğlu, 2001: 111). Buna paralel olarak, Hükûmet, Yüzbaşı Fuat Bey (Balkan) liderliğinde faaliyet gösteren "Batı Trakya Kurtuluş Komitesi"ni 1915-1917 yılları arasında destekleyerek bölgeye yönelik hassasiyetini sürdürmüştür.

I. Dünya Harbi'nin sonunda Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu Merkezî Devletler (Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan) mağlup olunca Batı Trakya bölgesi Yunanistan'ın da içinde bulunduğu Müttefik Devletler'in (İngiltere, Fransa, İtalya vs.) eline geçer. Bu süreçte, Wilson prensiplerinin "self determinasyon" ile ilgili maddesinden ilham alan Batı Trakya Türkleri 17 Ekim 1919'da Batı Trakya Devleti'ni kurarlar. Ancak bu siyasi oluşum da uzun sürmez ve 22 Mayıs 1920'de Yunan ordusunun Batı Trakya'yı işgaliyle son bulur.

Bundan sonra Trakya davası (doğu ve batı olmak üzere) kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla Anadolu'dan başlatılmış olan Millî Mücadele Hareketi'yle paralel sürdürülmüştür. Lozan Barışı'na kadar olan bu dönemi Baskın Oran şu şekilde özetlemektedir:

"Batı Trakya'da 8 yıl içinde yaşanan aktif siyasi ve askerî mücadele Lozan Konferansı'nın başlaması üzerine son buldu. Türkiye, yapmakta olduğu silah yardımını kesmişti ve Batı Trakya Sorunu, artık bütün Türkiye'yi ilgilendiren daha geniş dengelerin içinde ele alınmak zorundaydı. Bununla birlikte Batı Trakya olayı Balkanlar'da yitirilen toprakların ve yabancı yönetim altında bırakılmak zorunda kalınan Türk azınlıkların bir simgesi olmuştur. Nitekim Misak-ı Milli'nin 3. Maddesi özel olarak bu stratejik bölgeye ayrıldı ve Batı Trakya'da oylamaya başvurulması istendi" (Oran, 1991: 34-35).

30 Ekim 1918'de I. Dünya Harbi'nin galipleri ile imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini hızlandırır ve Türk topraklarının işgal edilmesi ortamını sağlar. Böyle bir ortamda, Türk Milleti, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Millî Mücadelesini başlatır ve hangi şartlarda barışa razı olacağını tüm dünyaya ilân eder. Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nca kabul edilmesiyle ortaya çıkan ve Türk Millî Mücadelesi'nin manifestosu niteliğinde olan Misak-ı Millî'de Batı Trakya

Meselesi de yer almıştır. Millî nitelikli Türk Devleti'nin sınırlarını tespit eden 6 maddelik bu belgenin 3. maddesi Batı Trakya ile ilgilidir ve şu şekilde kaleme alınmıştır: " *Geleceği Türkiye ile yapılacak barışa bırakılan Batı Trakya'nın hukuksal durumu da, özgürce yapılacak halkoyu sonucuna uygun bir biçimde ortaya konulmalıdır"*. Şüphesiz bu ifade, Türk Millî Mücadelesi'ni yürüten önder kadronun Türk çoğunluğun yaşadığı yerleri istiklâline kavuşturma ve bir bütün içerisine alma hassasiyetini yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, Wilson Prensipleri'ne ve uluslararası hukuka da dayandırılmıştır.

1919-1922 yılları arasında sürdürülen Kurtuluş Savaşı, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Ateşkes Antlaşması ile askerî boyutunu tamamlamış, Anadolu ve Doğu Trakya Yunan işgalinden kurtarılmıştır. Batı Trakya Meselesi ise Lozan Barış Konferansı'nda Balkanlarda yitirilen toprakların ve yabancı yönetim altında bırakılmak zorunda kalınan Türk azınlıkların simgesi olarak müzakere masasına havale edilmiştir.

Lozan Konferansı'nda Batı Trakya Sorunu

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Konferansı'nda ilk ele alınan konulardan biri Türkiye'nin Avrupa sınırı meselesi idi. 22 Kasım 1922 tarihli oturumda başkanlığını İngiliz delegesi Lord Curzon'un yaptığı Arazi ve Askerlik İşleri Komisyonu Türkiye'nin Trakya sınırını görüşmeye başladı (Dışişleri Bakanlığı, 1973: 16). Türklerin zayıf oldukları konulara, ele alınacak ilk sorunlar arasında yer verilmesi için çaba harcayan Lord Curzon, Türkiye'nin Avrupa'daki sınırlar konusunu Arazi Komisyonu'na getirdi (Sonyel, 1991: 304). Lord Corzon oturumu açtı ve Trakya sınırları sorununun görüşülmesine hemen başlanmasını teklif etti ve Türk temsilci heyetini, bu konudaki görüşünü bildirmeye çağırdı (Meray, 1969: 20). İlk sözü alan İsmet Paşa, Doğu Trakya için 1913 sınırını, yani Karadeniz'den Meriç dökümüne kadar olan Karaağaç ve Mustafa Paşa Köprüsü-Dimetoka-Simelin parçasını ve Batı Trakya için de halkoyuna başvurulmasını istedi (Karacan, 1971: 20).

Lord Curzon, Türk Temsilci Heyeti'nin bu isteklerini tarihî, coğrafi, siyasal ve etnik dayanaklarla desteklemek isteyip istemediğini sordu. Konferansın bu isteklere ilişkin basit bir açıklama dinlemekle bu sorunu bir karara bağlayamayacağını, bunların hangi nedenlere dayandığını öğrenmek istediğini ileri sürdü.

İsmet Paşa, aşağıdaki nedenlerle, Meriç'in batısındaki ufak bir toprak parçasını Trakya sınırı içinde bırakmak gerektiğini savundu ve bunları şu şekilde özetledi:

1. *Müttefik Devletler, 24 Eylül 1922 günlü notalarla ve Mudanya Ateşkesi ile, Doğu Trakya'nın, Edirne'yi de kapsamak üzere Türkiye'ye geri verilmesini kabul etmişlerdi. Kaldı ki, eski Edirne şehri, Meriç'in sol kıyısı üzerinde bulunduğundan,*

Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesi, Edirne'nin bu kısmının da geri verilmesini gerektirmektedir. Bu notada, Edirne'nin özel olarak anılmış olması, hiç şüphesiz Edirne İstasyonu'nun, Karaağaç dış Mahallesi'nin, Edirne ile bu mahallede oturanların mülkiyetinde bulunan ve geçimlerini sağlayan toprakların da, aynı zamanda Türkiye'ye verilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. TBMM Hükûmeti'nin anladığı da budur.

***2.** Öte yandan, Edirne Türkiye'ye döndüğüne göre Edirne'yi İstanbul'a bağlayan demiryolunun, Kuleli Burgaz-Mustafa Paşa kesiminin bulunduğu toprak parçasının da Türkiye'ye geri verilmesi zorunludur. Edirne ile bu demiryolunun güvenliğini sağlamak ve Türkiye'nin komşuları ile güvenlik ve dostluk içinde ilişkiler sürdürebilmesi bakımından sınırın, gerektiği ölçüde, Edirne şehrinden ve demiryolundan uzak geçmesi zorunluluğu vardır.*

***3**. Meriç'in batısında istenilen toprakta yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türktür* (Meray, 1969: 20).

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın açıkladığı Türk isteklerini özetleyerek bunu:

**Doğu Trakya için 1913 sınırı,*

**Batı Trakya için halkoyuna müracaat* şeklinde maddeleştirdi (Meray, 1969: 21).

Bu konuyla ilgili olarak Yunan Hükûmeti adına konuşan Venizelos; "*... Türklerin Meriç'in sağ kıyısına geçmek ve Batı Trakya'da da halkoyuna müracaat etmek istemelerine hayret ettiğini ifade etti. Batı Trakya'nın geleceğinin Sevr'den ayrı bir antlaşma ile tayin edildiğini, Karaağaç kısmının 1915 yılında Türkiye tarafından kendi rızasıyla Bulgaristan'a terk edildiğini, esasen Neuilly Antlaşması ile Bulgar topraklarına Müttefik devletlerin el koymuş bulunduğunu, nihayet Batı Trakya'da halkoyuna müracaatın imkânsız olduğunu, çünkü buraların Türk idaresine dönmesi ihtimalinin bile Hristiyan halkı göçe yönelteceğini ve bu şartlar içinde toplanan oyların bir kıymet de ifade edemeyeceğini söyledi… ve:*

– Bir memleketin emniyeti için ona komşu olan memleketlerin bağımsızlığını istemeleri usulü kabul edilirse, o zaman bu usul her memleket için tatbik edilebilir! dedi ve sözlerini,

– Yunanistan hatalarının neticesini çekmiştir. Kendisinden fazla şey istenemez" diye bitirdi (Meray, 1969: 21-25).

Sırp-Hırvat-Sloven temsilcisi Nintchitch ve Romanya delegesi Duca, Türk tarafının görüşlerine karşı çıkmışlar ve Yunanistan'ı desteklemişlerdir. Bulgaristan delegesi Stamboulisky ise ekonomik yönden rahatlayabilmeleri için Ege Denizi'ne çıkış yeri sağlanmasını istemiştir (Meray, 1969: 25-29: Bilsel, 1998: 175-194).

22 Kasım 1922 günü gerçekleşen tartışmalardan sonra Türk Delegasyonu Başkanı İsmet Paşa, Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafta Batı Trakya ile ilgili durumu şu şekilde özetlemiştir: "Konferans komisyon hâlinde toplandı. Doğu Trakya için 1913 sınırını ve Batı Trakya için plebisit istedim. Venizelos kabul edemeyeceğini söyledi. Bulgarlar, Ege Denizi'ne çıkış istediler. Ben önerilerin hepsine gelecek toplantıda cevap vereceğimi bildirdim. Curzon ile tartıştık. Kendi görüşlerini açıkladı. Meriç'e kadar bir sınır ve bir de tarafsız bölge öngörüyorlar. Curzon, devletlerin birlik olduklarını yineledi. Fransız ve İtalyan delegeleri onu doğruladılar. Karaağaç'ın kurtarılabileceğini sanıyorum. Ama 1913 sınırını kurtarmak ve Batı Trakya'da plebisit yaptırmak zor. Bu yüzden konferansın kesilmesine müsaade etmeyeceğim" (Şimşir, 1990: 6).

Lozan Konferansı'nın gündemine bu şekilde giren Batı Trakya Meselesi, Konferans'ın 23/24/25 Kasım günlü oturumlarında da tartışıldı. Bu oturumlarda Türk delegasyonu Misak-ı Millî'den kaynağını alan Batı Trakya bölgesi için halkoyuna müracaat edilmesini ısrarla savundu. Türk tarafı tezini nüfus ve taşınmaz mallara yönelik istatistikî verilerle de destekledi. Türk tezine göre Batı Trakya'daki nüfusun genel görünümü ve taşınmaz malların dağılımı şöyle idi:

Tablo 1: Batı Trakya'da Nüfusun Genel Görünümü

Şehirler	**Türkler**	**Rumlar**	**Bulgarlar**	**Yahudiler**	**Ermeniler**
Gümülcine	59.967	8.834	9.997	1.007	360
Dedeağaç	11.744	4.800	10.227	253	449
Sofulu	14.736	11.542	5.490	-	-
İskeçe	42.671	8.728	522	220	114
Toplam	129.120	33.910	26.266	1. 480	923

Genel Toplam: 191. 699

Tablo 2: Batı Trakya'da Taşınmaz Malların Milliyetlere Göre Dağılımı

Türkler	% 84
Bulgarlar	% 10
Rumlar	% 5
Çeşitli	% 1

Türk Delegasyonu'nun Wilson ilkelerinde yer alan "serbest idare" prensibinden hareketle ortaya atmış olduğu tezlere, başta Lord Curzon olmak üzere Venizelos ve Sırp-Hırvat-Sloven temsilcisi karşı çıkmışlardır (İnönü, 1987: 64). Türk temsilci heyetince sunulmuş istatistiklerin tablosu Batı Trakya'daki nüfusun

ağırlıklı olarak her dört şehirde de Türklerden oluştuğunu göstermesine rağmen sonuç alınamaması karşı tarafın toplantıya önyargılı oturduğu görüşünü akla getirmektedir.

25 Kasım sabah oturumunda her iki Trakya için Türk heyetiyle, Müttefikler ve Yunanistan arasında büyük bir diplomasî savaşı verildi. Türk heyeti, 22, 23, 24 Kasım günkü tartışmaların neticesine göre daha ciddi olarak hazırlanmış ve bütün kuvvet ve kudretini sarf ederek Trakya davasını savunmuştur (Bıyıklıoğlu, 1987: 491).

İsmet Paşa, 25 Kasım tarihli oturumda Türk tarafının görüşlerini şu şekilde ortaya koydu:

*"**1.** Büyük Devletler, Batı Trakya'nın Müttefiklerin idaresi kısmında mevcut Türk çoğunluğunu dikkate alarak, Neuilly Antlaşmasında, buraların mukadderatı hakkındaki kararlarını Türkiye ile yapılacak barışa bırakmışlardır. Bu devletler, daha sonra Trakya'nın Müttefikler elinde bulunan kısmını antlaşmayla (10 Ağustos 1920 Trakya Antlaşması) Yunanistan'a vermek istediler. Fakat, bu antlaşmanın imzası sıralarında Türkiye ile barış yapılamamış olduğundan, Müttefikler, çok haklı ve adilane bir düşünce ile, bu senedi tasdik etmemişlerdir. Antlaşma tamamlanmamıştır. Bu yüzden meselenin halledilmiş olmasına, bu antlaşma delil olarak gösterilemez.*

***2.** Venizelos'un verdiği rakamlara göre de, Türklerin çoğunlukta bulundukları bu bölgenin mukadderatının tayininde, Türkiye hak ve söz sahibidir. Yunan heyeti de, Batı Trakya'da, Türk çoğunluğunu kabul etmektedir. Sonradan gelen göçmenler, bu memleketin eski ahalisinin serbestçe izhar edecekleri arzuya uymak zorundadırlar. Venizelos, 30 Aralık 1918'de müttefiklere verdiği muhtırada, Dedeağaç, Sofulu, Gümülcine ve İskeçe'de 114. 810 Türk, 44. 686 Rum ve 28. 983 Bulgar nüfusu mevcut olduğunu kaydetmiştir. Türklerin bu bölgede miktarca yalnız Rumlardan değil, diğer iki unsurdan da fazla oldukları meydandadır.*

***3.** Diğer taraftan, Venizelos'un dayandığı 1902 tarihli **Edirne Salnâmesi**'nden alınan rakamlar da her iki Trakya'da ezici bir Türk çoğunluğu mevcut olduğunu göstermektedir. Bu salnameye göre; Meriç'in batısında ve 1913 hududu içinde kalan birinci bölgede Mustafa Paşa, Ortaköy, Seymenli ve Dimetoka'da 35.623 Türk ve 34.432 Rum vardı. Müttefiklerarası Batı Trakya'nın en büyük kısmını teşkil eden Gümülcine, İskeçe, Dedeağaç ve Sofulu'da ise 127.340 Müslüman'a karşılık ancak 41. 799 Rum yaşamaktaydı. Her iki bölgede çoğunluk Türklerdedir. Bundan başka, Venizelos'un Rum olarak gösterdiklerinden Ortodoks Arnavutları ve Osmanlı Türklerinin Avrupa'da görülmesinden önce Hristiyanlığı kabul etmiş Gagavuz Türklerini de indirmek icap edecektir.*

4. *Venizelos, tartışmalı bölgelerin geleceğini tayin işinin birçoğunluk veya azlık meselesi olmadığını ve bu davaların antlaşmalarla çözülmüş olduğunu söyledi. Yunan başmurahhasının bu bölgede, halkın reyine müracaat edilmesine muhalefet etmesi, kendisinin daima ileri sürdüğü demokratik usullere de aykırıdır. Türkiye, Doğu Trakya'nın 1913 senesindeki hududu ile Batı Trakya'da halkın reyine müracaat edilmesini istemekle haklı olduğunu bir daha ispat etmiş bulunmaktadır. Konferansın adalet ve hakkaniyetle uygun bir karar vereceğini ümit ederim"* (Bıyıklıoğlu, 1987: 492-493).

İsmet Paşa, Batı Trakya hakkındaki görüşlerini etnik ve hukuksal bir zemine oturturken aynı zamanda İttihat Terakki yönetiminden kalan bir sorunu da çözmüş olacaktı. Ancak, İsmet Paşa'nın görüşlerine Lord Curzon, Venizelos ve diğer ülke temsilcileri devamlı karşı çıkmış ve Türk heyetini Batı Trakya Meselesi'nin dışına çekmeye çalışmışlardır.

Arazi sorunlarının ve Batı Trakya'nın durumunun görüşüldüğü 25 Kasım 1922 tarihli toplantıda Müttefikler adına son sözü Lord Curzon almış ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: "… *Türk Heyeti Batı Trakya'da halk oylamasına gidilsin teklifini ileri sürmekle siyasi bir müracaatta bulunmaktadır. Batı Trakya'da halk oylamasına müracaat, Türklerin bu bölgede çoğunluk teşkil ettiğini bu suretle meydana çıkararak, ileride buraları Türkiye'nin geri alabilmesi için bir imkân oluşturur. İşte Müttefikler, Türkiye'ye bu hakkı tanımaya eğilimli değillerdir. Türk heyeti, milletlerin serbestçe idare esasını ortaya atan Wilson Prensipleri'ne dayanmaktadır. Ancak "serbest idare" tabirini icat etmekle Wilson'un dünya barışı üzerine korkunç bir darbe indirmiş olup olmadığı şüphelidir…"* (Karacan, 1971: 128-129).

Demokrasinin beşiği sayılan İngiltere'nin temsilcisi tarafından Wilson'un ortaya atmış olduğu "*serbest idare"* sisteminin "*dünya barışı üzerine indirilmiş korkunç bir darbe"* olarak nitelenmesi çelişki gibi görünüyorsa da "güneş batmayan ülke"nin emperyalist çıkarlarına uygun düşmekteydi. Lord Curzon uluslararası ilişkilerde "*hak yok, menfaat var"* ilkesini işletmekte tereddüt etmiyordu. Curzon'un Türk tezlerine karşı takınmış olduğu varsayımcı tutumu, aslında İngiliz emellerinin kamuflajı gibi gözükmektedir.

Batı Trakya'nın 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması ile Bulgaristan'a bırakılması, Meriç'in batı sahilindeki Dimetoka ve civarının da 1915'te savaşa girmesi karşılığında Osmanlı Devleti'nin rızasıyla Bulgaristan'a verilmiş olması konferansta Türk heyetinin pazarlık gücünü azaltan unsurlardı.

Türk-Yunan sınırı ve Batı Trakya Sorunu sert tartışmalardan sonra bir tarafa bırakıldı. Bu konunun görüşüldüğü Arazi ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nun birinci komitesinde toplam 13 oturum yapılmıştır. Bunların 7'si Lozan

Konferansı'nın birinci devresinde (20 Kasım 1922-4 Şubat 1923) 6'sı ikinci devresindedir (23 Nisan 1923- 24 Temmuz 1923). Batı Trakya ile ilgili tartışmalar birinci devrede gerçekleşmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki arazi sorunları kesin olarak 17 Temmuz 1923 tarihli oturumda sonuçlanmıştır. Bu konuyla ilgili belgeler 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır (Gürün, 1984: 24-25).

Lozan Konferansı'nda Türk Heyeti Batı Trakya için plebisit formülünü işletememiş ve Barış Antlaşması'nın 37-45. maddelerinde yer alan azınlıkların korunmasına dair hükûmlerin Mübadeleden hariç tutulan İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri için geçerli olacağı teminatıyla yetinmek durumunda kalmıştır.

Batı Trakya Türklerinin özgürlük ve bağımsızlık uğrunda 10 yıldır sürdürmüş oldukları mücadelelerinde son umut olarak görmüş oldukları Lozan Barış Antlaşması onlara sadece "*azınlık hukuku"* sunuyordu. Böylece Batı Trakya Türkleri Türk Devleti'nin rızası ve garantörlüğünde sınır dışında bırakılan ilk Türk topluluğu oluyordu. Aynı zamanda Batı Trakya Türkleri, Yunanistan'ın varlığını resmen tanıdığı tek azınlık grubu olarak tarihteki yerlerini ve yeni rollerini alıyorlardı (Yerasimos, 1995: 36).

Lozan sonrasında Batı Trakya Türklerinin kaderi azınlık hukuku içerisindeki yeni rollerini kabul edip etmeme noktasında odaklaştı. Rollerini kabul edenler, Yunan Hükûmetleri'nin ve onlara bağlı çeşitli güvenlik birimlerinin baskılarına tahammül göstererek bugünkü azınlık nüfusunu ortaya çıkaranlardır. Azınlık hukukunu içine sindiremeyenlerin ve baskılara dayanamayanların ise zihinlerinde oluşturdukları tek seçenek ya iltica etmek suretiyle ya da kaçak olarak Türkiye'ye göç etmek olmuştur.

SONUÇ

Türk Heyeti Batı Trakya Meselesi'ni Lozan Konferansı'nın gündemine yabancı yönetim altına giren topraklarda yaşayan Türk azınlığın bir simgesi olarak sokmuştur. Türk tarafının bu yaklaşımının arka planındaki hukukî dayanak ise Misak-ı Millî idi. Türk Millî Mücadelesi'nin çerçeve programı niteliğindeki bu metnin 3. maddesi özel olarak bu bölgeye ayrılmıştı. Wilson Prensipleri'nden de alınan cesaretle çoğunluk esası teşkil eden yerlerde halkların kendi kaderini belirleme hakkına sahip olacağı beklentisi, Türk tarafına Batı Trakya'yı Yunan işgalinden barış zemininde kurtaracağı umudunu yeşertmişti. Ancak, beklenen olmadı ve Lozan Konferansı'nda Müttefikler ve onlarla beraber hareket eden Balkanlı ülkeler Türk tarafının evrensel değerlerden hareketle ortaya koymuş olduğu tezlere blok hâlinde karşı çıkmışlardır. Sonuçta; Türk devletinin Lozan Antlaşması'nda haklarını güvence altına alarak kendi rızası ile dışarıda bırakmış olduğu "*tek"* Türk topluluğu ve Yunanistan'ın da ülkesinde "*azınlık"* olarak kabul ettiği tek "etnik grup" olarak Batı Trakya Türkleri tarihteki yeni rollerini,

bugünkü statülerini elde etmişlerdir. Bu nedenle Batı Trakya Türklerinin haklarını korumak, Türkiye'nin "*Lozan Hassasiyeti"* bağlamında 1923'ten bu tarafa her zaman gündeminde olmuş ve günümüzdeki gelişmelere bakıldığında da olacağa benzemektedir.

KAYNAKÇA

Ağanoğlu, H. Yıldırım, (2001), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç**, Kum Saati Yayınları, İstanbul.

Andonyan, Aram, (1975), **Balkan Harbi Tarihi**, Sander Yayınları, İstanbul.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, (1987), **Trakya'da Millî Mücadele**, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara.

Bilsel, M. Cemil, (1998), **Lozan**, C. II, Sosyal Yayınları, İstanbul.

Gürün, Kâmuran, (1984), "Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması", **Atatürk Türkiyesi'nde Dış Politika Sempozyumu**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

İnönü, İsmet, (1987), **Hatıralar,** 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Karacan, Ali Naci, (1971), **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Meray, Seha L., (1969) **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler.** Takım I, Cilt I, Kitap I, SBF Yayınları, Ankara.

Oran, Baskın, (1991), **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Sonyel, Salâhi R. (1991), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. 2, TTK Yayınları, Ankara.

Şimşir, Bilâl N., (1990), **Lozan Telgrafları-I**, TTK Yayınları, Ankara 1990.

Yerasimos, Stefanos, (1995), **Milliyetler ve Sınırlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

T.C. Dışişleri Bakanlığı (1973), **Türk Dış Politikasında 50 Yıl,** Lozan (1922-1923), Ankara.

KARADENİZ'DE KAZAK TEHLİKESİ VE ÖZÜ KALESİ (1580-1630)

ÖNTUĞ, Mustafa Murat
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Kazaklar Şayka denilen kayıklarıyla XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Özü (Dinyeper), Aksu (Bog) ve Don nehirlerinden Karadeniz'e çıkarak, deniz kenarında bulunan köy, kasaba ve şehirleri yağmalamışlardır. Ayrıca Karadeniz'deki Osmanlı Donanması'na ve ticaret yapan gemilere de çok büyük zararlar vermişlerdir. Kazakların meydana getirdiği bu yağma hareketi Karadeniz'i güvensiz bir yer hâline getirmiştir. Esasında Kazaklar, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne doğrudan doğruya saldırmaya cesaret ettiği I. Petro zamanına kadar, Rus istila hareketinin öncü kuvvetleri olmuşlardır. Osmanlı Devleti, Kazak taarruzlarını sona erdirmek, güvenliği sağlamak ve Karadeniz ticaretini tekrar canlandırmak için Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere karadan ordu, denizden donanma sevk etmiş ve özellikle onların Karadeniz'e çıktıkları yerlere güçlü kaleler inşa etmiştir. Bu önemli yerlerden biri de Özü'dür. XVI. yüzyılın sonlarında Kazak saldırılarının yoğun şekilde artması üzerine stratejik bakımdan önemli bir yerde bulunan Özü, Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken, müstakil bir Eyalet hâline getirilmiştir. Böylece Özü Kazaklara karşı yapılacak mücadelede önemli bir harekât üssü olmuştur. Arşiv belgeleri doğrultusunda yapılan bu çalışmada Kazak saldırılarına karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ve Özü Kalesi'nin Karadeniz'in güvenliğinin sağlanmasında oynadığı rol ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, eşkıyalık, Özü Kalesi, Karadeniz.

ABSTRACT

Cossacks Danger in Black Sea and Ozu Castle (1580-1630)

Since in the middle of the XVIth century Cossacks attacked to the villages, towns and cities in Blacksea through Ozu (Dinyeper), Aksu (Bog), and Don rivers by their boats called Shayka. They damaged Ottoman navy and trade ships. After these attacks, Blacksea became an unsafe place. Therefore Cossacks started to be powerful army of Russians until the direct attacks to the Ottoman in period of Petro I. Ottomans sent army and navy to the Blacksea and built castles around Blacksea to stop Cossack attacks and made the environment safe. Ozu was one of the important places in this period. While Ozu was an Rumelian sanjak, it became

an independent province at the end of XVIth century because of Cossacks attacks. After this happened, Ozu started to be an important base to the Cossack attacks. This study investigated the Ottoman preventions against Cossacks attacks and the role of Ozu to establish peace in Blacksea.

Key Words: Cossacks, banditry, Ozu Castle, Blacksea.

GİRİŞ

Kazaklar, Azak Denizi'ne dökülen Don nehriyle Özü ve Aksu nehirleri arasında ve bu nehirlerin yukarılarına doğru olan bataklıklara yakın yerlerde yaşamaktaydılar. Bunlardan Don Nehri tarafındakilere Don veya Baş şehirlerine nispetle Çerkez Kazakları denilmiştir. Bugünkü Ukrayna'nın Özü nehri dolaylarında yaşayanları ise Zaporog (Şelale) Kazakları adıyla şöhret bulmuşladır (Uzunçarşılı, 1983: 111, 158). Özü Kazakları, Barrabaş, Sarıkamış ve Pûtkâlî Kazakları diye üç kısımdır. Önceleri Lehistan'a tabi olan Sarıkamış Kazakları ile Zaporog Kazaklarını birbirine düşüren Rus politikası sonucu Zaporog Kazakları Rus hamiliğini kabul ettiler. Sarıkamış Kazakları ise Kırım Hanı sayesinde Osmanlı himayesine girdi (Ayverdi, 1970: 116). Kazaklar, çıkarları doğrultusunda bazen Ruslar'a bazen de Lehistan'a tabi olmaktaydılar. Özellikle Katolik olan Lehlilerin Ortodoks olan Zaporog Kazaklarına yaptıkları mezalim dolayısıyla bu Kazaklar XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'ya göç ederek Rus Çarı'nın himayesine girmeye başlamışlardır (Uzunçarşılı, 1983: 158). XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her uygun fırsatta Karadeniz'e çıkarak, sahillerdeki Osmanlı köy, kasaba ve şehirlerine saldırmaya başlamışlardır (Ostapchuk, 2001: 23-95). Osmanlı Devleti, Kazakların Karadeniz'e çıkış noktasında bulunan Özü (Ochakiv) livasındaki kaleleri ve palangaları tamir edip, bölgeye sürekli olarak asker ve gemi sevk etmiştir. Bu sayede Kazaklar Karadeniz'den uzak tutulmaya çalışılmıştır. Fakat alınan bütün tedbirlere rağmen Kazaklar XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar çeşitli aralıklar ile saldırılarına devam etmişlerdir. Kuzey Karadeniz'de Kazakların ve Rusların denize inmelerini önlemesi bakımından stratejik yerde bulunan Özü'nün muhafazası, Osmanlı Devleti için her zaman önemli bir konu olmuştur. Bu bakımdan Kazakların bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerini anlatmadan önce Özü Kalesi'nin stratejik öneminin izah edilmesi faydalı olacaktır

1. Özü Kalesi ve Stratejik Önemi

Özü, Karadeniz'in kuzeyinde Aksu nehri ile Özü nehrinin döküldüğü liman gölünün kuzey ucunda, Kılburun karşısında mühim bir yarımadadır. Bishing'e göre "*Olpia*" veya "*Olpiapolis*", Plinus'a nazaran, Miletliler tarafından yapılmış olduğu için "*Miletopolis*" adlarını taşırdı. Özü Strabon tarafından nehrin namından dolayı "*Voristenis*" (Boristenis) olarak adlandırılmıştır. Eski yazarların Olpia şehrine dair

yaptıkları tarif Özü'nün vaziyetine uyuyorsa da Mela'nın kaynaklarından bahseden anonim bir müellif Olpia şehrini denizden 240 stade, Strabon 200 stade, Plinus 25 mil uzakta, Arrianos ise Voritenis'in yukarı taraflarında göstermektedir (İnciciyan, 1976: 114). Eski devirlerde topraklarının bir kısmı Aşağı Misya, bir kısmı da Trakya olan bu liva, kuzey doğudan güney batıya doğru uzanmış ve bir yanında Karadeniz, öbür yanında Rusya toprakları, Boğdan ve Ulah olduğu halde, Niğbolu ve Kırkkilise bölgelerinde son buluyordu (İnciciyan, 1976: 109). İnciciyan, Özü coğrafyasında yaşayan milletleri Osmanlı Rumelisi'nde sakin Bulgarlar, Özü Tatarları, Bucak Tatarları ve Dobruca Tatarları olduğunu yazmaktadır. İnciciyan yeni coğrafyacıların, onları Asya'daki büyük Tatarlardan ayırt etmek için Özü ve Bucak Tatarları küçük veya Avrupa Tatarları diye isimlendirdiklerini ifade eder (İnciciyan, 1976: 100, 105). Kornrumpf, anonim bir yazma eserden naklen "*Özü'nün yukarısında Aksu nehrinin Doğanlar semtinde, Kardaşım Ormanında Pûtkâlî Kazakları'nın yaşadığını ve yine Özü nehri kıyısında Barrabaş Kazağı ve Pûtkâlî kabilesinin bulunduğunu*" yazmaktadır (Kornrumpf, 1989: 245, 252).

Özü Kalesi

Özü Kalesi, eski Yunanlıların bina eyledikleri "*Alketra*" kentinin harabeleri üzerinde kurulmuştur (Sami, 1316: 1065). Kale ve şehir yerleşiminin tarihi paleolitik döneme kadar indirilmekte beraber bölgeye ilk kalenin ne zaman inşa edildiği henüz tespit olunamamıştır (Ersoy-Beliaeva, 1999: 263). Bugün Özü Kalesi'nin bulunduğu alanda kalenin eski ve modern planlarına dayanarak 1990-1997 yılları arasında bazı kısımlarında kazı saha çalışması yapılmıştır. Bu çalışmanın sonuçları kısmen yayımlanmıştır. Kazı bulgularında elde edilen materyal özellikle kalenin ve şehrin XVII.-XVIII. yüzyıldaki tarihi topografyası, kale yeri yerleşim, eşyalar ve malzeme kültürü hakkında bilgiler vermektedir (Beliaeva, 1999: 109-114).

Kırım Hanlığı, Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı hâkimiyetine alınınca (1475) Kırım Hanlarından Mengli Giray Han tarafından buraya 1492 tarihinde "*Karakerman*" veya "*Uzunkale*" denilen kale inşa edilmiştir (Sami, 1316: 1065: Ersoy-Beliaeva, 1999: 263). Özü Kalesi, dağın üzerinde yirmi beş ayak yüksekliğindeki surun içinde metin bir kaledir (İnciciyan, 1976: 100). Kale elli sekiz derece uzunluğunda, kırk yedi derece eninde ve dört mil genişliğindedir (Kornrumpf, 1989: 244). Özü Kalesinin aşağısında, dağın eteğinde şehir kurulmuştur. Bu şehrin bir tarafı alçak bir surla çevrili olup, diğer yanı dağla çevrilidir (İnciciyan, 1976: 114). Kalenin önünden geçen nehir tuzlu olduğu için kalenin içecek suyu bir saat mesafedeki kuyulardan getiriliyordu. Arazi verimli ve havası güzel olduğundan sahrasında çok fazla koyun ve sığır yetiştiriliyordu. Bu bölgede yetişen koyunlar İstanbul'un ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaktaydı. Özü Kalesi'nin önünde liman yoktur. Ancak tümsek ve kaya

bulunmadığı için gemilere tehlikede olmuyordu. Özü'nün karşısında Kılburun vardır. Özü'den Kırım tarafına gidenlerin önce tonbazlar (güvertesiz ve altı düz derelerde yüzen kayık) ile Kılburun'a geçerek buradan Heyhat sahrasında otuz altı saat giderek Or (Prekop) Kalesine varıyordu (Kornrumpf, 1989: 247).

Özü Kalesi ve Hasan Paşa Palangası'nın karşısında ufak bir ada vardır. "Prezen Adası" denilen bu ada Özü Kalesi'nin stratejik olarak kilit noktasında bulunmaktaydı. Bu öneminden dolayı, Rusların Kuzey Karadeniz'de Osmanlılar için tehlikeli olmaya başladığı XVIII. yüzyılda Prezen Adasına palanga inşasına başlanılmıştır. Evliya Çelebi **Seyahatnamesi**'nde Özü Kalesi'nin birbirine bitişik, üç kat bölme bir yapı olduğunu yazmaktadır (Evliya Çelebi, 1970: 36-38). **Seyahatname** kalenin XVII. yüzyıldaki durumu hakkında detaylı bilgiler içermektedir.

Eski Kale (Kale-i Atik): Macar Ali Paşa tarafından yaptırılan "*Yukarı Kale*" denilen kale, toprak bayır üstünde dört köşe tahta örtülü onbeş kuleli, çevresindeki hendeği derin, enli, sarp ve sağlam bir binadır. Hendeğin üstünde tahta bir köprü yer almaktadır. Kalenin girişinde yer alan iki kapının üstünde ahşap minareli kâgir bir cami, Bey Sarayı, üstleri topak damlı, iki katlı ve avlulu 200 ev vardır. Kale içindeki sokaklar temiz ve kaldırımlıdır. Suyu dışarıdan taşınarak getirilen üç kurnalı küçük bir hamamı, buğday ambarı ve cephaneliği bulunmaktadır.

Orta Kale: İlk yapıldığında çit ağaçtan palanga hisarı iken IV. Murad zamanında, 1639'da Piyale Paşa tarafından taştan inşa edilerek küçük demir kapıyla Eski Kale'ye bitiştirilmiştir. On kuleli; biri güneye, diğeri kuzeye açılan iki demir kapılı yapıdır. Kale içinde avlulu ve toprak damlı 100 ev, güney kapısı üstünde tuğla minareli cami ve 20 küçük dükkânı vardır. Kalenin, alçak konumundan dolayı sokakları çamurludur.

Hasan Paşa Kalesi: Vezir Hasan Paşa tarafından 1627 yılında inşa edilen kale, Özü nehrinin hemen kenarında olmasından dolayı "Aşağı Kale" olarak da isimlendirilmiştir. Nehir kenarında olduğu için etrafında hendek yoktur. Orta Kale'nin doğusunda yer alan küçük bir kapı ile kaleye geçilmektedir. Dört köşe sağlam bir kale olup, kuzey ve güneyinde birer kapısı vardır. Kalenin güney kapısı üstünde bir cami bulunmaktadır. Kalenin içinde dar avlulu ve toprak damlı 300 ev, 30 adet dükkân bulunmaktadır. Özü nehri kenarında olması hasebiyle rıhtımı ile yüksek yapılmış büyük kuleleri vardır. Savaş sırasında kaleden düşman üzerine taş atmak için merdivenli baca delikleri yapılmıştır.

Bunların dışında IV. Murat zamanında Hasan Paşa tarafından Özü nehri kıyısına, ana kalenin güney doğusuna, 1627 tarihinde "*Küçük Hasan Paşa Kalesi*" bina edilmiştir. Kale dört köşe, küçük, taştan bir kale olup, nehir kıyısında

bulunduğu için çevresinde hendek yoktur. Kalenin içinde IV. Murat'ın camisi, buğday ambarı, beş ev ve cephanesi vardır (Ersoy-Beliaeva, 1999: 266).

Bilindiği gibi eski çağlardan beri şehirlerin nehir boyları, ticaret yolları, limanlar, önemli geçit mahalleri, savunmaya ve tarıma uygun yerler üzerinde olmasına veya bu gibi yerlerle sıkı bir ilişki içinde bulunabilecek mevkilerde kurulmasına bilhassa dikkat edilmiştir. Bu özelliklerden birkaç tanesini birden üzerinde taşıyan şehirler ise tarihin her döneminde önemini korumuşlardır. Özü, yukarıda ifade edilen özelliklerin çoğuna sahip bir coğrafya üzerinde kurulmuştur. Bundan dolayı Özü, stratejik bakımdan ehemmiyetini her dönem devam ettirmiştir.

Stratejik Önemi

Özü Kalesi, Aksu ve Özü nehirleri arasında kalan bölgenin kontrolünü sağlayan, Kırım yarımadasını batı noktasında kontrol altında tutan, Kazak eşkıyasının Karadeniz'e inmesini engelleyen, stratejik açıdan Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz'deki en önemli kalelerinden biridir. XVII. yüzyılın hemen başında 1603 tarihinde Vezir Yemişçi Hasan Paşa tarafından dönemin Osmanlı Padişahı III. Mehmed'e yazılan telhiste Özü Kalesi'nin önemi "*Özü Kalesi bir kaledir ki cümle Karadeniz'in ve Tuna yalılarının kilidi olmuştur*" şeklinde ifade olunmuştur (Orhunlu, 1970: 78).

Osmanlı Devleti, Rusya ve Lehistan sınırının ucunda yer alan Özü Sancağına ayrı bir önem vermiştir. Bu sancağı önemli kılan unsur, sadece Kazak eşkıyasının Karadeniz'e inmesini engelleyerek, set vazifesi görmesi değildir. Onu, Dersaadet için önemli kılan diğer sebepler şunlardır:

* Rumeli cihetindeki sağ kol üzerinde bulunan Özü livası, İstanbul'dan Kırım'a giden ulakların ve askerlerin yol güzergâhındadır (Halaçoğlu, 1991: 147- Engin, 1993: 23). Bu yolun güvenliği Devlet açısından çok önemliydi. Çünkü Boğdan toprağındaki ormanlardan elde edilen kereste, Akkirman, Silistre, Bender ve Vidin gibi sancaklardan İstanbul'a gönderilmekteydi. Ayrıca bu kereste Karadeniz sahillerindeki kale inşasında ve gemi yapımında kullanılmaktaydı.

* Özü sancağı geniş ve verimli araziye sahiptir. Özü sahrasında XVI. yüzyılın sonlarında her birinde binlerce koyun yetiştirilen 200 koyun çiftliği vardı (MD 71: 169). Bu bölgede yetiştirilen koyunlar İstanbul'un et ihtiyacının önemli kısmını karşılıyordu. Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri Özü sahrasında bulunan ve binlerce koyun yetiştirilen çiftlikler 1592 yılından itibaren Lehistan, Rusya ve Kazakların sürekli yaptıkları saldırılar sonucunda tamamen harap olmuştur (MD 69: 42). Bu durum sancak ahalisini ve Dersaadeti ekonomik ve siyasi olarak huzursuz etmiştir. Devlet, İstanbul'un koyun ihtiyacını karşılayan bölgenin, siyasi

ve ekonomik istikrarını sağlaması için Özü sahrasında II. Beyazıt zamanında yapılan "*Hoca Bey*" kalesini tamir ettirmiştir (MD 69: 100-71: 169). Fakat Kazakların bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri devam ettiğinden, Özü sahrasındaki koyun ocaklarını ihya etmek mümkün olmamıştır.

2. Kazak Saldırılarının Başlaması ve Özü Kalesi'nin Muhafazası

Osmanlı Devleti, Kuzey Karadeniz'de Kazak tehlikesinin başlaması üzerine, bu bölgede bulunan ve stratejik açıdan mühim bir mevkie sahip olan Özü Kalesinin 1559 yılında tamirine başlanmış olup mukataa nazırı olan Yanbolulu Mehmet, kale tamirine mübaşir tayin edilmiştir (BOA. MD 3: 186). Yine aynı tarihte mukataa nazırı Toyca'da mübaşire yardımcı olmak ve Özü Kalesi'nin tamirinde ihtiyaç duyulan malzemeyi tedarik etmek üzere Özü'ye gönderilmiştir (MD 3: 188). Kale tamirinde kullanılmak üzere Boğdan Voyvodası'ndan ağaç, tahta ve kereste, Silistre Beyi ve Kadısından marangoz, Özü Kalesinin tamiri esnasında herhangi bir düşman saldırısına karşı tedbir olması bakımından Akkirman Beyi Mustafa Bey'den yeterli miktarda hisar eri ve sipahi; Akıncı Beyi Süleyman ve Kırım Hanı da bölgeye gönderilmiştir (MD 3: 188-190-320). 1559 yılında Kazakların geçiş güzergâhındaki Özü nehri üzerindeki İslam Kirman Kalesi tamir edilmeye başlanmıştır. Kale tamiri için gerekli kerestenin temini için Kırım Hanından yardım talep edilmiştir (MD 3: 192). 1559 yılında başlatılan Özü Kalesi'nin tamirinde çalıştırılmak üzere Kocacık Yörükleri subaşısından 135 asker, Naldöken Yörüklerinden 193 asker, Tataran-ı Yanbolu, Dobruca, Tataran-ı Akdağ'dan 126 asker ve Tanrıdağ Yörüklerinden 323 asker levazımlarıyla birlikte Özü'ye gönderilmiştir. Özü livasının muhafazası konusunda Vulçıtrın, Akkirman, Silistre, Hırsova, Kili, İbrail, Tekfurgölü Beyleri askerîyle birlikte Özü'ye gitmişlerdir (MD 3: 197, 306). Kalenin tamirinde ve muhafazasında görevli olan askerlerin yiyecek ihtiyacını karşılamak amacıyla Boğdan Vilayetinden zahire tedarik edilmesi düşünülmüş ve bu doğrultuda 8 Nisan 1560 (13 Receb 967) tarihinde Boğdan Voyvodasına gerekli zahire ve arabaları göndermesi için ferman gönderilmiştir (MD 3: 319). Kale tamiri 1559-1560 yılı boyunca devam edilmiştir. Fakat malzeme sıkıntısı ve kışın yaklaşıyor olması yüzünden onarım gelecek seneye ertelenmiştir.

Kazaklar 21 Nisan 1560 (25 Receb 967) tarihinde Rusya üzerinden 3. 000 kişilik bir kuvvetle Azak tarafına saldırmışlardır. 2 Mayıs 1560'ta ise Kazaklar Ruslar ile birleşerek Azak ve Özü için büyük tehdit oluşturmaya başlamışladır. Osmanlı Devleti'nin kuzeyinde Kazak ve Ruslara karşı önemli bir set vazifesi gören bu iki sancağın böyle bir tehdit altında olmasına karşın Silistre Beyi Sinan Paşa orduya serdar-ı ekrem tayin edilmiştir. Kazak ve Rus tehlikesine karşı sefer hazırlığına başlayan orduya acilen katılmaları için Kefe, Selanik, Vidin, Vulçıtrın, Akkerman, İnebahtı, İskenderiye, Alacahisar, Çirmen Beyleri ve Boğdan

Voyvodası'nın Silistreye gitmeleri emredilmiştir (MD 3: 355-356). 9 Mayıs 1560 (13 Şaban 967) tarihinde Kazaklar Özü Kalesine saldırmışlardır. Bunun üzerine Silistre'de oluşturulan Ordu tam hazır olmadığı için kale muhafazasına İstanbul'dan 5 adet darbzen ve işinde usta 10 topçu askerî, Dergâh-ı Mualla topçularından Kasım 20 kantar barut ve 50 asker ile birlikte Özü'ye hareket etmişlerdir. Bunların dışında Kırım Hanın'dan 2 darbzen, topçu askerî ve barut gönderilmesi istenmiş, Niğbolu Beyi Muzaffer Beyden yardım talep edilmesi hâlinde askerîyle hazır bulunması emredilmiştir (MD 3: 372-415). 12 Mayıs 1560'da Çirmen Beyi Silistre'de oluşturulan orduya, sancağında bulunan mazul sipahiler, sipahizadeler, müsellemler ve yarar yiğitleri ile birlikte 353 asker getirmiştir (MD 3: 375). Kazakların kışında saldırma ihtimali bulunduğundan, Özü Kalesi'nin muhafazasına gönderilen askerlerin tamamı 1560 yılı süresince burada kalmışlardır.

Özü Kalesi'ni denizden gelebilecek tehlikelere karşı koruyan, çeşitli türde gemiler bulunmaktaydı. Bu gemiler Özü Sancakbeyinin emrindeydi. Kalite tipi bu gemiler Özü Sancağı'nın muhafazası için kullanıldığı gibi, ihtiyaç hâlinde diğer sancaklara da yardıma gönderilmekteydi (MD 40: 227- 47: 13- 52: 111- 70: 109). Dersaadet, Kazak saldırılarının artması sebebiyle bölgeye zaman zaman donanma-yı hümayun gemileri sevk etmiştir (MD 47: 90- 62: 117). Özü'de bulunan Kalite gemilerin top, cenkçi asker ihtiyacı Bender, Akkirman ve Özü kaleleri dizdarları ve azab ağaları tarafından tedarik ediliyordu (MD 44: 209, 223- 47: 13). Özü'de muhafızlık hizmetinde bulunan Kalitelerin sayısı yıllara göre değişmekteydi. 1584 tarihinde Özü'de 4 adet Kalite mevcut iken 1587'te sadece 2 adet Kalite bulunuyordu (MD 53: 116- 62: 117). Gemi sayısındaki değişimin sebebi Kazak eşkıyasının bölgedeki faaliyetlerinin artması ya da azalması ile ilgili gözükmektedir.

3. Kazak Tehlikesinin Artması ve Özü'nün Eyalet Hâline Getirilmesi

Kazakların Özü üzerine yaptıkları saldırılar XVI. yüzyılın sonlarına doğru artarak devam etmiştir. 1583 yazında başlayan saldırılar, 1589 yılının sonuna kadar çeşitli aralıklarla ile devam etmiştir. 1 Ağustos 1583 (12 Receb 991) tarihinde Kazaklar büyük bir kuvvetle Özü ve Akkerman'a saldırmışlardır. Bunun üzerine acilen bölgeye karadan Rumeli Beylerbeyi Cafer Paşa komutasında bir ordu ve denizden kadırgalar ile yeniçeriler gönderilmiştir. Boğdan Voyvodası'nın Osmanlı birliklerinin Özü ve Akkirman'a ulaşıncaya kadar, her iki bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla yeterli miktarda asker ve tüfek yollaması istenmiştir (MD 51: 38-39-40). Kasım 1583'te Kazaklar bu sefer Bender Sancağına saldırmışlardır. Vezir Cafer Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa, Özü Kaptanı ve Kırım Hanı'nın kardeşi Saadet Giray Han Bender Sancağına yardıma gitmişlerdir (MD 52: 111). Bu tarihte Silistre muhafazasında bulunan Vezir Cafer Paşa, Kazakların Bender

Sancağına yapacakları büyük bir saldırı ihtimaline tedbir olması amacıyla Akkirman Sancağı'nın akıncıları ve askerleriyle birlikte Bender'e bağlanmasını merkeze bildirmiştir (MD 52: 291). 1583 yılında Ruslar'ın da Boğdan, Akkirman ve Özü Sancaklarındaki köylere saldırmaları Osmanlı Devleti'ni huzursuz etmiştir. Devlet, tedbir olarak Özü ve Akkirman kalelerini güçlendirdiği gibi, Kırım Hanı'nın Rusya içlerine akınlar yapmasına da müsaade etmiştir (MD 69: 100). 30 Ekim 1584 (25 Şevval 992) tarihinde Kazakların Özü topraklarına yaptıkları akınlar devam etmiştir (MD 55: 10).

Kazaklar bölgedeki ikinci büyük saldırıyı 24 Nisan 1587 (16 Cemaziyelevvel 995) tarihinde Özü Kalesine yaptılar. Kaleyi yağmalayan ve yanlarına 300 esir alan Kazaklar aynı yılın Ağustos ayında Özü Kalesine tekrar saldırmışlardır. Kaleyi ve şehri yakıp-yıktıktan sonra, yanlarına kalede bulunan 80 adet topu alıp kaçmışlardır. Bu olaylar üzerine Niğbolu ve Çirmen Beyleri eşkıya Kazakları yakalamak üzere Özü'ye sevk edilmişlerdir (MD 62: 200). Kazak eşkıyası Özü Kalesinden almış olduğu top ve koyunları yanlarında uzun süre götüremeyerek Boğdan toprağında meskûn bir yere bırakmak zorunda kalmışlardır. Boğdan Voyvodasından bu mühimmatın toplanarak Özü'ye geri götürülmesi emredilmiştir. Kazakların yıktıkları kale ve şehrin gerekli bakım ve onarımları ivedi bir şekilde yapılarak Aralık 1587 tarihinde tamirat sona erdirilmiştir. Kazakların kışın yapacakları olası bir saldırıya karşı da askerleriyle birlikte Niğbolu, Silistre, Çirmen, Vidin ve Bender Beyleri Özü Kalesine gönderilmiştir (MD 62: 165-175).

Osmanlı Devleti açısından bölgenin güvenliğinin sürekli sağlanması son derece önemliydi. Bu sebeple 1588 yılında Silistre Sancağındaki timarlı sipahiler, alay beyleri, Çirmen ve Vize akıncı beyleri Özü'nün korunması için görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Boğdan Voyvodasının da askerleriyle birlikte Özü tarafına gitmesi emredilmiş olmakla birlikte, Lehistan'ın Boğdan'a saldırma ihtimali bulunduğundan dolayı, bu kuvvetlerin bölgeye sevki mümkün olmamıştır (MD 62: 194-196).

Kazakların Karadeniz'e çıkmasını engelleyen Özü Kalesi'nin güvenliği Devletin aldığı bütün tedbirlere rağmen tam olarak sağlanamıyordu. 14 Temmuz 1588 (21 Ramazan 996) tarihinde Kazak eşkıyası 2.000 atlı ve 3.000 yaya askeriyle Özü Kalesi'ne saldırmıştır. Tırhala, Köstendil, Alacahisar, Vidin, Bender Beyleri ve Kırım Hanı'nın kuvvetleri Özü'ye yardıma gelmişlerdir. Vuku bulan muharebede 500 Kazak eşkıyası öldürülmüş ve 3 Kazak askerî de esir alınmıştır (MD 64: 73). 1588 yılının Ekim ayında Özü Kalesi'ni korumakla görevli askerlerin geri dönmelerini fırsat bilen Kazaklar kaleye saldırmışlardır. Kalede bulunan pek çok memur, asker, kadın ve çocuğu öldürmüşlerdir. Bu katliam İstanbul'da duyulduğunda büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Özü Sancağı lağvedilerek ve salyanesi karşılık tutularak 60 akçe ile bir ağa, yevmiyesi 8 akçeden 47 asker,

yevmiyesi 7 akçeden 100 asker, yevmiyesi 20 akçe ile kethüda, yevmiyesi 15 akçe ile kâtip tayin olunup Özü'ye gönderilmiştir. Ayrıca ulufeleri bey salyanesinden karşılanmak üzere atlı ve piyade askerlerde kayıt edilerek, defterin bir sureti İstanbul'a yollanmıştır (MD 64: 144). Kazak saldırıların sürekli gücünü arttırarak devam etmesi üzerine Rumeli Beylerbeyi ve Silistre Sancak Beyinin askerleriyle birlikte Özü Kalesinin muhafazası için hazır olmaları emredilmiştir (MD 67: 204).

Lehistan'ın desteklediği Kazakların 1588-89 yıllarında Özü Kalesine saldırması ve kalede ciddi hasara sebep vermeleri üzerine Kırım Hanı Gazi Giray Han'a uzun zamandır beklediği Lehistan'a akın yapması için izin verilmiştir (Selaniki, 1989: 214).

Özü Eyaleti

Osmanlı Devleti, alınan her türlü tedbiri rağmen, XVI. yüzyılın sonlarında Rusların ve Kazak eşkıyalarının Kuzey Karadeniz kıyılarındaki köy ve kasabalarına saldırıp, yakıp-harap etmesini, Özü sahrasında bulunan koyun ocaklarını yağmalamasını ve Akkirman-Özü yolunun kapanmasını önleyememiştir. Bu sebeplerden dolayı Dersaadet, XVI. yüzyılın sonlarında sancağı Rumeli Beylerbeyliğinden ayırarak müstakil Özü Beylerbeyliği'ni kurmuştur. 1526 yılında fethedilen Özü, Rumeli Beylerbeyliğine bağlı sancaktır (Birken, 1976: 88). 1584'te kendisinden müstakil sancak olarak bahsedilmektedir (MD 52: 291). 1593 yılında Özü yeni teşkil olunan Özü Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olmuştur (MD 53: 137). Özü Eyaleti'nin sancakları, Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırkkilise, Bender, Akkirman, Kili ve Kılburun'dur (Ayn Ali Efendi, 12).

IV. Murat döneminde hazırlanmış H. 1041/ M. 1631-32 tarihli idari taksimat defterinde, Özü müstakil beylerbeylik olarak zikredilmektedir (Turan, 1963: 212). Defterde, eyalete bağlı sancaklar ve bu sancakların hangi tarihlerde kimlerin tasarrufunda bulunduğu da yazılmıştır. Buna göre Özü Eyaletine tabi sancaklar; Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vidin, Kırkkilise, Vize, Akkirman, Bender ve Azak'tır. Ayrıca defterde Özü Eyaleti'nin birisi beylerbeyi tasarrufunda üç sancağı Silistre, Akkirman ve Bender arpalık olarak tahsis edilmiştir (Turan, 1963: 206). Ayn Ali Efendi, Özü'nün 1609'da henüz eyalet hâline getirilmediğini söyleyerek, Azak hariç diğer 8 livanın Rumeli Eyaletine bağlı bulunduğunu eserinde belirtmektedir. Burada zikredilen sancaklar ile Ayn Ali Efendi'nin verdiği sancak birbirini tutmadığına göre 1630 tarihinden sonra idari taksimatta bir değişiklik yapılmış olmalıdır (Ayn Ali Efendi, 12). Metin Kunt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci 266 (Ağustos 1632) ve Cevdet Dâhiliye 6095 (Nisan 1632) numaralı defterleri karşılaştırarak verdiği bilgiye göre Özü Eyaleti'nin sancaklarını, yukarıda bahsedilen idari taksimat defterindeki sancaklarla aynı göstermiş yalnız Kılburun livasını Beylerbeyliğe dâhil edilmiştir (Kunt, 1978: 186-187).

Özü Eyaleti'nde 188 zeamet, 1188 timar mevcut olup, Beylerbeyi hassı 988.000 akçedir (Ayn Ali Efendi, 40). Eyalet'in merkezi Özü'dür. Eyalette, bir beylerbeyi, bir defterdar, bir kadı ve bir kaptan bulunmaktadır (MD 83: 76). Özü Beylerbeyi bir süre Özü Defterdarı olarak da görev yapmış, daha sonra Tuna Defterdarlığı görevinde bulunmuştur (MD 83: 42, 77). Naima, Özü'nün müstakil kapı olması için Tuna Defterdarlığı'ndan ayrılarak, buraya başka defterdar tayin olunduğunu yazmaktadır (Naima, 1281: 398).

İlhan Şahin'in "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale" adlı makalesindeki belge, Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'ndekiyle aynıdır. Özü Eyaleti 1653 yılında lağvedilerek, Rumeli Eyaleti'ne bağlandığı yukarıda bahsedilen Sofyalı Ali Çavuş risalesinde ve İlhan Şahin'in risalesinde bulunmasından anlaşılmaktadır (Sofyalı, 1992: 24- Şahin, 1979: 911).

4. XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kazak Eşkıyalığı ve Özü Kalesi

XVII. yüzyılın başlarında Kazaklar, Rusya'dan silah, barut ve diğer birçok maddi yardım alarak, Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı şehir ve kasabalarını yağmalamaya devam etmişlerdir (Kurat, 1990: 7). XVI. yüzyıl boyunca olduğu gibi XVII. yüzyılın başlarında da Osmanlı Devleti, Kuzey Karadeniz kıyılarının muhafazası için zaman zaman bu bölgeye karadan ordu, denizden donanma sevk etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Kazaklar, H. 1023/ M. 1614-15 tarihlerinde Sinop Kalesine saldırmışlardır. Kaleyi yakıp-yıktıktan sonra çok sayıda kadın ve çocuğu da yanlarına tutsak olarak alıp kaçmışlardır. Tuna ve Karadeniz kıyılarını 60 adet şayka ile koruyan Şakşaki İbrahim Paşa, Tatar askerîyle birlikte Kazakları yakalayıp, pek çoğunu öldürmüştür (Katib Çelebi, 1973: 157-158). Bu olaydan sonra gerekli tedbirleri almakta ihmalkâr davranan Sadrazam Nasuh Paşa sorumlu tutularak idam edilmiştir (Peçevi, 1992: 320). Özellikle Kazakların XVII. yüzyılında bu faaliyetlerinin artmasında Rusya ile Lehistan'ın teşvikleri vardı. Kırım Hanları, Rus ve Leh topraklarına yağma için sık sık akın yaptıklarından onlar da bu suretle mukabele etmekteydiler.

1616 yılında Vezir Çağalaoğlu Mahmud Paşa Karadeniz'e kaptan kaymakamı olmuştu. Varna semtinde Kazak eşkıyasına rast gelmişti. Kazak şaykaları kıyıya yakın yerde bulunmaktaydı. Donanma gemileri de kıyıya sokuldu ve karaya oturdu. Savaş esnasında altı parça savaş gemisi Kazakların eline geçmiştir (Katib Çelebi, 1973: 158). Karadeniz'deki Kazak saldırılarının artması üzerine H. 1030/ M. 1620-21 tarihinde Kazak ve Leh eşkıyasına karşı Tuna Köprüsünü muhafaza etmek ve Kazak eşkıyasına darbe vurmak amacıyla Kaptan Halil Paşa Karadeniz'e gönderilmiştir (Katib Çelebi, 1973: 159). Tarihsiz anonim bir çalışma olan "*Halil Paşa Gazanamesi*"'nde, Halil Paşa'nın Kazaklara karşı verdiği mücadele anlatılmaktadır (Bu Gazanâme'nin İngilizcesi ve Osmanlıcası Victor Ostapchuk

tarafından 1990 yılında **Harvard Ukrainian Studies**'de yayınlanmıştır. Geniş bilgi için **bkz.:** Ostapchuk, 1990: 482-521). Gazanâme'ye göre; 1621 yılında Hotin seferinin yapılmasının ana sebebi Kazakların Karadeniz'deki faaliyetleri ve Tuna nehrinde güvenliğin sağlanmasıdır. Kazakların bu faaliyetlerinden dolayı Halil Paşa, Tuna nehri üzerinde bulunan ve Osmanlı birliklerinin geçmesini sağlayan köprüyü tutmakla görevlendirilmiştir. Halil Paşa'nın esas görevi Tuna nehrine gönderilen malzemenin gerekli yerlere iletilmesini sağlamak, Kazak saldırılarına karşı İsakçı'da kalarak Tuna Köprüsü'nü savunmak ve korumaktır. Halil Paşa'ya Dersaadetten gönderilen emirnameler de özellikle Tuna savunmasının önemine vurgu yapılmıştır. Yine aynı tarihte Kazaklar Özü Kalesi'ne saldırmışlar, fakat ağır bir yenilgiye uğramışlardır (Fezleke, 1286: 405).

Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında 1621 tarihinde sulh antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma mucibince Kazakların Türk topraklarına akın etmeleri ve Karadeniz'e çıkmaları yasaklanmıştı. Fakat Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklarından cesaret alan Lehistan antlaşma hükümlerine sadık kalmamıştır. Lehistan kontrolündeki Kazaklar, 600 şayka ile Karadeniz'e inerek yeniden Osmanlı kasaba ve şehirlerine saldırmaya başladılar. Bunun üzerine acilen Kaptan Damat Recep Paşa büyük bir donanma ile Karadeniz'e gönderilmiştir. Recep Paşa Kazak gemilerinin birkaçını ele geçirmiş ve 500'den fazla esir alarak İstanbul'a dönmüştür (Danişmend, 1961: 315).

Osmanlı Devleti, 1624 yılında Kırım'daki karışıklığı düzene koymak için donanmayı Kefe'ye göndermiş ve Karadeniz korumasız kalmıştı. Bunu fırsat bilen Don Kazakları 150 kadar şayka ile Boğaziçi'ne girip Yeniköy ve Sarıyer'de yağmalar yaptılar. Kazaklar bu tarihe kadar Karadeniz'in sahillerindeki pek çok yerleşim yerine saldırmışlardı. Fakat ilk defa İstanbul'a saldırmaya cesaret edebilmişlerdir. Bu olay karşısında Dersaadet derhâl saraydaki askerî gücünü oluşturan bostancıları ve sekbanları gemilerle olay yerine göndermiştir. Kazaklar bölgeyi terk ettiği için bir netice alınamamıştır. Kazakları Lehistan'ın gönderdiği anlaşıldığı için bu ülkeye karşı büyük bir nefret oluşmuştur (Katib Çelebi, 1973: 162; Naima, 1281: 340). Bu vahim olaydan sonra Kazaklara eşkıyasının Karadeniz'deki Donanması'nı ortadan kaldırmak amacıyla Kaptan-ı Derya Recep Paşa 43 parça gemi ile Karadeniz'e çıkmıştır. Recep Paşa Karadeniz kıyılarında Özü ve Trabzon gibi yerleri dolaşmış Kazak eşkıyasına rast gelmemiştir. Nihayet Köstence'nin kuzeyinde Karaharman açıklarında donanma, 350 şaykadan oluşan Kazak eşkıyası ile karşılaşmıştır. Dönemin kroniklerinde "Karaharman Savaşı" olarak ifade edilen muharebede birçok Kazak öldürülmüş ve gemileri batırılmıştır (Katib Çelebi, 1973: 162-165; Naima, 1281: 356). Böylece uzun zamandır Karadeniz'deki Türk sahillerine musallat olan Kazak eşkıyası büyük bir hezimete uğratılmıştır. Kazak tehlikesi belli süre için Türk sularından uzaklaştırılmıştır.

Kazakların Haziran 1628 (Şevval 1037) tarihinde Sinop Kalesi'ne saldırma ihtimali belirince Devlet acilen yeni tedbirler almak zorunda kalmıştır. Sinop'un savunması amacıyla gerekli top ve şayka yapılabilmesi için bir ocak tedarik edilmesi ve şehrin denizden muhafazasının sağlanabilmesi için Sinop iskelesinde iki kadırganın yapılması Dersaadet'ten gönderilen fermanlardan anlaşılmaktadır (MD 83: 61, 63). H. 1036/ M. 1627 yılında Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan sulh antlaşması devam etmekteydi. Bu yüzden Akkirman ve Kili'de bulunan askerlerin sulhu bozacak harekette bulunmamaları Dersaadet tarafından istenilmekteydi. Kırım Hanı da bu konuda uyarılarak, Leh topraklarına herhangi bir akın ya da saldırıda bulunmaması emredilmiştir (MD 83: 5, 38). Kazakların Karadeniz'deki hareketlerini etkisiz hâle getirebilmek amacıyla Rusya nezdinde diplomatik girişimde bulunulmuştur. Rusya "Kazakların kendi başlarına buyruk olduklarını, Rusya'nın emirlerine itaat etmediklerini dolayısıyla Kazakların hareketlerinden Rusya'nın sorumlu tutulamayacağı" şeklinde ifade etmiştir (Kurat, 1990: 7).

Osmanlı Devleti, Kazaklarla yapılan mücadelede diplomatik ilişkilerden bir netice alamayacağını anlamıştır. Kazak eşkıyasını Karadeniz sahillerinde nihai şekilde uzak tutabilmek, Karadeniz'i güvenli bir Türk denizi hâline getirebilmek için askerî çareler de yeterli olmamaktaydı. Nihai çözümün olabilmesi; Kazakların Karadeniz'e çıktıkları tek yer olan Özü Kalesi'ni tamir edip, güçlendirmek ve yine Özü ve Aksu nehirleri üzerindeki önemli stratejik mevkilere yeni kaleler yapılmasıyla mümkündü. Özü Kalesi'nin eksik yerlerinin tamir edilmesi, etraf ve civarının gereği gibi muhafazası için Donanma-yı Hümâyûn Kaptanı ve Özü Eyaleti asker halkına serdar olan Vezir Hasan Paşa H. 1036/ M. 1627-28 tarihinde bölgeye gönderilmiştir. Özü Beylerbeyi İbrahim Paşa da kale tamiri esnasında vuku bulabilecek Kazak saldırısına karşı kara ordusuna komutan tayin edilmiştir (MD 83: 36, 47). Hasan Paşa'nın görevleri arasında Özü nehri Doğan Geçidi denilen mevkie güçlü bir kale inşa etmek de vardı. Hasan Paşa ilk iş olarak Özü Kalesi'nin tamirine başladı. Kale binasının tamirine Silistre, Niğbolu, Vidin, Kırkkilise, Hırsova, Vize sancaklarının beyleri, bu sancaklardaki timar ve zeamete sahip Dergâh-ı Mualla'nın gedikli, gediksiz müteferrikaları, katip, çavuş, çavuşzâdeleri, küttâb şakirdleri, ma'zûl, eli emirli akıncı taifesi ve zikredilen sancaklarda yaşayan ve buraları vatan edinmiş olan cebeciler ve askerî grupların hepsi görevlendirilmiştir (MD 83: 3, 22, 35). Ayrıca Özü Kalesi'nin muhafazasına Vidin ve Feth-i İslam farisanları (atlı asker) sevk olunmuştur. Bu atlı askerlerden sadece altısı muhafazaya gidip emr-i şerife itaat etmiştir. Ekseriyeti ağalarıyla birlikte firar etmişlerdir. Dersaadet, firar eden askerlerin 1627 yılına ait dokuz aylık maaşlarını vermeyerek mîrî için tahsil etmiştir (MD 83: 48). Kazakların denizden yapabilecekleri saldırılara karşı tedbir olması bakımından Feth-i İslam kazasında bulunan iki şayka, cenkçi askerleri ve kürekçileriyle birlikte Özü'ye gönderilmiştir (MD 83: 48).

Özü Kalesi'nin tamiri için gerekli olan mühimmatın tedariki Boğdanlılara teklif edilmiştir. Boğdan köylerinde yaşayan reaya bu mükellefiyetten kurtulabilmek için yaşadıkları yerleri terk ederek Boğdan toprağına yakın Bender Sancağı köylerine yerleşmişlerdir (MD 83: 31). Boğdan ahalisinin firarı, Voyvodayı sıkıntıya sokmuştur. Boğdan Voyvodası askerîyle birlikte Özü'ye gelerek kalede bina olunan hisar içi, palanga ve sair hizmetlerde bulunmuştur (MD 83: 31).

Hasan Paşa, kale tamiri için gerekli asker ve mühimmat tedarikini sağladıktan sonra Özü kalesinin onarımına başladı. Kale inşaatında çalışan ve muhafazada bulunan askerler için Kili ve İbrail sancaklarında pişirilen peksimet, iskelelerde ücretli gemiler tutularak Özü'ye nakledilmiştir. Kale tamirinde kullanılacak kereste Akkirman, Kili ve İbrail sancaklarından tedarik edilmiştir (MD 83: 2, 16). Bu sayede kış ayına girilmeden Özü Kalesi'nin gerekli görülen yerlerinin tamiri mümkün olabilmiştir. Kazakların kışın saldırı ihtimali bulunduğundan ve aynı zamanda Doğan Geçidi'ndeki kale inşası devam ettiğinden, Özü'deki askerî birliklerin kendi sancaklarına dönülmesine müsaade edilmemiştir. Bölgenin muhafazası kışın da devam etmiştir (MD 83: 47).

Doğan Geçidi Kale İnşaatı

Özü Kalesi önündeki boğazın 4 mil genişliğinde olması sebebiyle Bog ve Dinyeper nehirlerinden şaykalarıyla inen Kazaklara engel olamamaktaydı. Bu yüzden Kazaklar sık sık bu bölgeden rahatça geçerek Karadeniz sahillerindeki yerleşim yerlerinde yağma yapabilmekteydiler. Kazak eşkıyasının Karadeniz'e çıkmasını engelleyip, onların saldırılarından korunmak amacıyla Osmanlı Devleti, Aksu ve Özü nehirleri üzerine kaleler inşa edilmesini planlamıştır. Bu sebeple ilk olarak Kazak eşkıyasının geçiş güzergâhı üzerindeki Aksu nehrinin iki tarafına H. 1023/ M. 1614-15 tarihlerinde Kanije Beylerbeyi Karakaş Mehmet Paşa tarafından birer kale inşa edilmiştir (Naima, 1281: 118-119: Fezleke, 1286: 358). Bu inşa edilen kaleler Kazak saldırılarını önlemeye kâfi gelmemiştir. Kazakların Karadeniz yolundaki Özü nehri üzerine yeni kale yapılmasına karar verilmiştir. Böylece Özü nehrinde "Doğan Geçidi" denilen yere H. 1036/ M. 1627-1628 tarihinde kale inşaatına başlanılmıştır (MD 83: 1). Naima, zikredilen bölgede I. Süleyman (Kanuni) döneminde bir kale bina ettirdiğini fakat daha sonra kalenin harap olduğunu yazmaktadır (Naima, 1281: 317). Özü nehrinin iki tarafına bina edilecek olan kalelerin birisinin yapımını Kırım Hanı Mehmet Giray Han taahhüt etmiştir. Özü nehrinin diğer yakasındaki kale binası ise Özü'nün muhafazasına görevlendirilen Vezir Hasan Paşa tarafından inşa ettirilecekti (Fezleke, 1286: 91-92).

Bölgenin coğrafi ve iklim şartları göz önüne alındığında, Özü nehri üzerindeki bu yerlere kale inşa etmenin kolay bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Zorluklar sadece

olumsuz iklim ve coğrafi koşullarla ilgili değildi. Kale yapılacak sahanın Osmanlı hududunun en kuzey ucunda bulunması; inşaatta çalıştırılacak profesyonel ekibin tedarik edilerek, bölgeye gönderilmesi; kale yapımında kullanılacak malzemenin temini ve nakledilmesi gibi sorunlar kale inşasının çok yavaş ilerlemesine sebep olmaktaydı. Vezir Hasan Paşa bütün problemlerin üstesinden gelse bile Özü Kalesi'nin tamiri ve muhafazası, Doğan Geçidindeki kalenin inşası ve korunması için çok sayıda askere ihtiyacı vardı. Hasan Paşa'nın Dersaadet ile yaptığı yazışmaların çoğunluğunu asker talebi oluşturmaktaydı. Nitekim Dersaadet'ten gönderilen fermanların içerikleri; Özü'nün Kazak eşkıyası ve Rus saldırılarından korunması, kalenin tamiri ve Doğan Geçidinde inşa edilmekte olan kalede çalışacak işçi ve askerlerin tedariki ile ilgilidir (Öntuğ, 1995: 30 vd.).

Doğan Geçidi'nde yapılacak kalenin muhafazası için Dersaadet'in emri ile Niğbolu, Silistre ve Kırkkilise sancaklarında, zeamet ve timara sahip olan Dergâh-ı Mualla'nın gedikli ve gediksiz müteferrikaları, çavuş, katipler ve sair tevaif-i asker halkı ihtiyacı karşılamak için bölgeye sevk edilmiştir (MD 83: 1). Devlet, kale muhafazasında görevli olduğu halde emr-i şerife itaat etmeyen Niğbolu, Silistre ve Vidin sancaklarında görevli Dergâh-ı Mualla cebecilerini ise cezalandırmıştır (MD 83: 15). Kale inşası ve muhafazada bulunmak üzere İsmail Sancağındaki beşli taifesi ağalarıyla birlikte, Vidin Sancağı'nın askerînin de acilen bölgeye gitmeleri emredilmiştir (MD 83: 14-17).

Özü nehri Doğan Geçidi üzerine inşa edilecek kalenin yapımında kullanılacak malzemenin tedariki için Kili kalesinin dizdarından 10 kantar siyah barut, 5 kantar pamuk ipliği, 223 kazma, 3 adet demir kürek, 2 adet demir külünk, 2 adet çatal, çekiç ve 10 adet küskü istenilmiştir (MD 83: 18). Kale inşasının kereste ihtiyacı Boğdan Voyvodası'na havale edilmiştir. Voyvoda, istenilen keresteyi Akkirman Sancağı'na nakletmiştir. Bu sancaktaki kerestelerin bir kısmı sancak halkının yardımıyla Budak Çelebi Kışlası'na götürülmüş diğer bir kısmı da Akkirman'da bulunan gemilerle Özü'ye ulaştırılmıştır (MD 83: 19). Boğdan Osmanlı Devleti'nin kereste ihtiyacını karşılayan önemli bir merkez durumundadır. Sadece Karadeniz sahillerindeki sancakların kereste ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, ihtiyaç hâlinde Boğdan'dan Kili ve Akkirman sancağına gönderilen keresteler, Kili boğazından deniz yoluyla Tersane-i Amireye nakledilip, merkezin ihtiyacına da cevap veriyordu (MD 83: 15). Naima Doğan Geçidi'nde inşa olunan kalenin mühimmatı için Boğdan Voyvodası'nın yanı sıra Kefe Eyaleti'nin karyelerinden kazma, kürek ile birlikte onar reayanın bölgeye ihraç olunduğunu belirtmektedir (Naima, 1281: 317; Fezleke, 1286: 358).

Doğan Geçidi kale inşaatı yukarıda ifade edilen olumsuzluklar yüzünden istenilen zamanda bitirilemedi. Kalenin inşasına başlanılan 1627 tarihinden yaklaşık 53 yıl sonra 1680 yılında tamamlandı (Kornrumpf, 1989: 245).

Bu tarihler arasında Kazaklar Karadeniz'de eşkıyalık faaliyetlerine devam etmişlerdir. Doğan Geçidi'ndeki kalenin inşasının bitmesiyle birlikte Kazaklar Karadeniz sahillerinden uzaklaştırılmıştır. Bina olunan bu kalenin önemi Kazak eşkıyalığının yavaşlamasıyla azalmıştır. Fakat kuzeyde Rusya'nın Devlet için yeni bir tehdit oluşturması, XVIII. yüzyılın başlarında kalenin bölge için önemini tekrar arttırmıştır.

SONUÇ

Kazakların, Karadeniz kıyısındaki Osmanlı kaza ve kasabalarına yönelik saldırıları XVI. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Osmanlı Devleti deniz ve karada birçok defa bu Kazakları bozguna uğratmıştır. Fakat bu muharebelerden net bir sonuç alınamamıştır. Rusya'nın ve Lehistan'ın desteğini alan Kazaklar, XVII. yüzyılın sonlarına kadar çeşitli aralıklarla Osmanlı topraklarına yaptıkları saldırıları devam ettirmişlerdir.

XVI. yüzyılın sonlarında Kazakların Özü Kalesine yaptıkları saldırıların sürekli bir şekilde artması, Kuzey Karadeniz kıyılarındaki şehir ve kasabaları yağmalayıp, yakıp-yıkması ve Özü sahrasındaki koyun çiftliklerinin harap olması üzerine Osmanlı Devleti, Özü sancağını 1593 yılında Rumeli Beylerbeyliğinden ayırarak müstakil bir beylerbeylik hâline getirmiştir.

Karadeniz'e Kazakların inmesini engelleyerek bir set vazifesi gören Özü Kalesi'nin pek çok kez çeşitli tarihlerde tamir ve onarımı yapılmıştır. Buna rağmen Kazak eşkıyasının Karadeniz'e çıkması önlenememiştir. Bunun üzerine 1614-1615 tarihlerinde Aksu nehrinin iki yakasına Kanije Beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa tarafından birer kale inşa ettirilmiştir. 1627 yılında Donanma-yı Hümayun kaptanı olan Vezir Hasan Paşa Özü muhafazası göreviyle bölgeye gönderilmiştir. Hasan Paşa, Özü Kalesini tamir edip kaleye yeni bir palanga yaptırmıştır. Ayrıca Dinyeper nehri üzerinde "Doğan Geçidi" denilen bölgede bir kale inşasına başlamıştır. Doğan Geçidi'ndeki kalenin yapımı H. 1090/ M. 1679-80 senesinde tamamlanabilmiştir. Bu sayede Kazak eşkıyası Karadeniz sahillerinden uzak tutulabilmiştir.

KAYNAKÇA

Ayn Ali Efendi, **Kavanin-i Ali Osman Der-Hulasa-i Mezamiz-i Defter-i Divan**, (Tayyip Gökbilgin giriş yazısıyla, tarihsiz).

Ayverdi, Samiha, (1970), **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Mühimme Defterleri (MD) no: 3, 40, 44, 47, 51, 52, 53, 55, 62, 64, 67, 69, 70, 71, 83.

Beliaeva, Svitlana, (1999), "Ochakiv'deki Türk Şehrinde Arkeolojik Araştırmalar", Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997, Ankara, 109-114.

Birken, Andreas, (1976), **Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Beihefte Zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients**, Wiesbaden.

Danişment, İ. H., (1961), **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. III, İstanbul.

Engin, Vahdettin, (1993), **Rumeli Demir Yolları**, İstanbul.

Ersoy, Bozkurt-Beliaeva, Svitlana, (1999), "Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997**, Ankara. 263-268.

Evliya Çelebi, (1970), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), İstanbul.

Halaçoğlu, Yusuf, (1991), **XIV. -XVII. Yüzyılda Osmanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara.

İbrahim Peçevi, (1992**), Peçevi Tarihi**, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara.

İnciciyan, P. L.-Andreasyan, H. D., (1974), "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2-3, İstanbul. 11-88.

-----, (1976), "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 4-5, İstanbul. 101-152.

Katib Çelebi, (1286), **Fezleke**, C. I, II, İstanbul.

-----, (1973), **Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l Bihar**, (Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay), İstanbul.

Kornrumpf, H. J., (1970**), Die Territorial verwaltung im Östlichen Teil der europaischen Tükei vom Erlass der Vilayet sordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen Osmanischen Veröffentlichungen, İslamkundlighe Untersuchungen Band 40**, Klaus Schwarzverlag, Freiburg.

-----, (1989), "Südrussland und Die Krım Um 1740", **The Journal of Ottoman Studies, IX**, İstanbul. 235-261.

Kunt, Metin, (1978), **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul.

Kurat, Akdes Nimet, (1990), **Türkiye ve Rusya**, Ankara.

Mustafa Naima, (1281), **Tarih-i Naima, II, III, IV**, İstanbul.

Mustafa Selaniki, (1989), **Tarih-i Selaniki**, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), İstanbul.

Orhonlu, Cengiz, (1970), **Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607),** İstanbul.

Ostapchuk, Victor, (2001), "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", **Oriente Moderno**, n. s. XX (LXXXI), 1, 2001. 23-95.

-----, (1990), "An Ottoman Gazaname on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossacks (1621)", **Harvard Ukrainian Studies**, XIV, 3/ 4. 482-521.

Öntuğ, Murat M., (1995), **Özü ile İlgili XVII. Yüzyıl Mühimme Hükümleri ve Kalesi**, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir.

Sami, Şemseddin, (1316), **Kamus'ul-Alam**, II, İstanbul.

Sofyalı Ali Çavuş, (1992), **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi**, (Hazırlayan: Midhat Sertoğlu), İstanbul.

Şahin, İlhan, (1979), "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", **İÜEFD**, İstanbul. 905-935.

Turan, Şerafettin, (1963), "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı H. 1041/ M. 1631-32 Tarihli İdari Taksimat Defteri", **Atatürk Üniversitesi** 1961 Yıllığı, Ankara, 201-232.

Uzunçarşılı, İ. H., (1983), **Osmanlı Tarihi**, III, 1. Kısım, Ankara.

-----, (1984), **smanlı Tarihi**, III, 2. kısım, Ankara.

ANADOLU ALEVÎ KÜLTÜRÜNDE KADINA BAKIŞIN TEMELLERİ

ÖZCAN, Hüseyin
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türk halk kültürü ve sosyal hayatı içinde Alevilik anlayışının önemli bir yeri vardır. Ritüellerinde en eski Türk inançlarından izler taşıyan bu anlayış zamanla gelişerek ve yaygınlaşarak Türk toplumunda önemli derecede kabul gören tasavvûfî bir akım hâline gelmiş zengin Türk sosyal hayatı ve inanç mozayiği içersinde bir grup oluşturmuştur.

Alevilik çok eski gelenek ve inanç bağları ile birlikte, kökeni boylara uzanan bir yaşam ve inanç biçimine dayalı sosyal bir olgudur Sözel bir kültürle günümüze taşınan Alevilik bu özelliğinden dolayı yeteri kadar yazılı kaynaklara sahip değildir. Bundan dolayı bu düşüncenin tarihi temelleri ve gelişme süreci net değildir. Değişik bir gruba mensup olma, farklı inanç algılamalarını, farklı dinsel törenleri (ayinler, ritüeller), farklı gelenekleri ve farklı grup kimliklerini beraberinde getirmektedir. Bütün bunlar sonucunda farklı bakış açıları ortaya çıkmaktadır.

Bir toplumun kadına bakışı o toplumun medeniliği hakkında bir fikir vermektedir. Gerek Dünya'da gerekse Türkiye'de kadına verilen haklar gelişmişliğin bir ölçütü olarak algılanmaktadır. Toplumlarda kadına bakış, o toplumun tarihinde yaşadığı sosyal hadiselerin etkisiyle oluşmakta, din vb. olguların da katkısıyla olumlu ya da olumsuz bir süreç yaşamaktadır.

Ülkemizin değişik bölgelerinde kadına bakışta farklılıklar gözlenmektedir. İslamiyet öncesi dönemde eski Türklerde kadının yeri ile günümüz Türkiye'sinde kadına bakış, farklılıklar göstermektedir. Tarihi süreç içersinde anlayış ve ritüellerindeki uygulamalara bakıldığında Alevi kültürüne mensup toplulukların kadın algılaması ile eski Türkler arasındaki kadına bakışta bazı paralellikler görülmektedir.

Yapılacak çalışmada bu ortaklıklar tespit edilecek, genele yansıyan farklı yaklaşımların ne zaman ve hangi faktörlerden oluştuğuna dair bilimsel bulgulara erişileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışma Alevi kültüründe kadın konusundaki muğlaklığı aydınlatacak ve Anadolu Aleviliğindeki kadın konusundaki Türklerdeki mevcut anlayıştan farklı olan algılamanın Orta Asya kaynaklı olduğu hipotezini araştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, kadın, eski Türklerde kadın, Alevilikte kadın.

ABSTRACT

The Basic Fundamentals of Perspective on Woman in Anatolian Alevi Culture

Alevi sect in Turkish folk culture and social life plays an important role. This sect that carries traces from the oldest Turkish beliefs in its rituals has developed, expanded and became a widely acceptable mystic school and has formed a group in rich Turkish social life and belief mosaic.

Alevism is a social fact based on a belief and life style whose source came from tribes with the oldest tradition and belief links. Since the current Alevism has an oral culture, it has not sufficient written sources. Therefore, the historical root of this thought and its development process is not clear. Belonging to a different group brings different belief perceptions, religious ceremonies and group identities together. As a result of those stated reasons, different perceptions have emerged.

The woman perception of a society gives information on the civilization of it. The rights that have been given to women are accepted as the criterion of the development both in the world and Turkey. The woman perception in the societies has been formed with the impact of social events occurred in the history of a society and experienced either positive or negative process with the contribution of facts such as religion. There are differences on woman perception in various regions of our country.

There are also differences in the status of woman in ancient Turks, pre-Islamic era and in present Turkey. However, historical process shows us that there are some parallelism between Alevi communities and ancient Turkish society in terms of woman status. This study will focus on finding these commonalities and also assuming to reach scientific findings on when and how these different perspectives have been performed. Besides, this study will illuminate the ambiguous in Alevi culture and examine the hypothesis on the current woman understanding in Turks on Anatolian Alevisim is Central Asia originated.

Key Words: Alevism, woman, woman in ancient Turks, woman in Alevism.

Bir toplumun kadına bakışı o toplumun medeniliği hakkında bir fikir vermektedir. Gerek Dünya'da gerekse Türkiye'de kadına verilen haklar gelişmişliğin bir ölçütü olarak algılanmaktadır. Toplumlarda kadına bakış, o toplumun tarihinde yaşadığı sosyal hadiselerin etkisiyle oluşmakta, din vb. olguların da katkısıyla olumlu ya da olumsuz bir süreç yaşamaktadır.

Aleviliğin oluşma süreci şu şekildedir: "Müslüman olmadan önce Orta Asya'da değişik yerlerde ve zamanlarda yaşayan Türk topluluklarının sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları arasında büyük farklılıklar vardır. Yerleşik hayat yaşayan ve az çok gelişmiş bir kültür seviyesine sahip olan şehirli Türklerle, yazılı kültürle tanışmamış göçebe Türk boyları arasındaki bu fark, onların İslam'ı algılayış, anlayış ve yaşayışlarına da yansıyordu. Yeni dinin esaslarını ve kurallarını ana kaynaklarından öğrenme imkânına sahip olanlar arasında Ehl-i Sünnet'in İslam anlayışı yayılıp gelişirken, bu imkânlarla tanışmamış olanlar arasında ise çok tabi olarak Şamanizm'in mistik temeli üzerine oturtulan çoşkucu bir sufilik anlayışının süzgecinden geçmiş, eski inançlarla karışık bir İslam anlayışı, Şamanlara benzer sufilik aracılığıyla yayılıyordu. Bu İslam anlayışı göçebe Türkler arasında aynı sosyo-ekonomik yapıyla beraber sonraki yüzyıllarda da sürüp gitti ve 12. -13. yüzyıllardaki göçlerle Anadolu'ya intikal etti. Bu arada yıllar boyunca, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yol üstündeki bütün kültür ve inançlarla karışa karışa bağdaştırmacı (senkretik) bir yapı kazandı. Bu yapıyı Anadolu'da zenginleştirdi. Eski mitolojilerin üstüne yeni mitolojiler ekledi. Ama temelindeki güçlü sufiyane (mistik) özelliği korudu. İşte bugünkü Alevilik ve Bektaşiliğin inanç temelleri böyle oluştu (Ocak, 2002: 340-341)."

Aleviler etnik inanç ve kültürel değerler açısından homojen bir grup değildirler. Türkiye dışındaki coğrafyayı ayrı tutsak bile Anadolu'daki Alevileri kendi içinde Türkmen, Kürt ve Arap olmak üzere üç kısma ayırabiliriz. Bunlar içinde çoğunluğu Türkmen Alevileri oluşturmaktadır. Anadolu Aleviliği ile kastettiğimiz esasen Türkmen Alevileridir.

Ülkemizin değişik bölgelerinde kadına bakışta farklılıklar gözlenmektedir. İslamiyet öncesi dönemde eski Türklerde kadının yeri ile günümüz Türkiye'sinde kadına bakış farklılıklar göstermektedir. Tarihi süreç içersinde anlayış ve ritüellerindeki uygulamalara bakıldığında özellikle Alevi kültürüne mensup toplulukların kadın algılaması ile eski Türkler arasındaki kadına bakışta bazı paralellikler görülmektedir. (Şenkul Sağlam, 2007)

Öncelikle eski Türk inançlarında ve sosyal hayatında kadının fonksiyonunu gösteren bazı temel örneklerden hareketle eski Türklerdeki kadın algılamasıyla ilgili bazı bilgiler verdikten sonra Alevi öğretilerindeki benzer uygulamalar arasında ilgi kurmaya çalışacağız.

En eski Türk inançlarında kadına özel bir değer verildiğini görmekteyiz: "Eski Türk telakkisine göre hakanla hatun gök ile yerin evlatlarıydı. Güneş ana ile Ay ata onların gökyüzündeki temsilcileri idi. Hakanın mümessili olan ay ata, gökyüzünün altıncı katında, hatunun mümessili olan gün ana ise daha üstte, gökyüzünün yedinci katında idi (Gökalp, 1974: 211)."

Hakanlar birçok işlerinde, eşlerine danışmayı bir prensip hâline getirmişlerdir. Uygur hükümdarı Böğü Han'a dünya hâkimi olma düşüncesini bir kız telkin etmiş, Böğü Han bu kızın telkinleri üzerine sefere çıkarak dünya hâkimi olmuştur. (Ögel, 1971: 75) Aynı şekilde Büyük Türk Hakanı Manas, Çin'e saldıracağı zaman, sefere çıkmadan eşi Kanıkey'in çadırına uğramış, eşinin kadınları da silahlandırarak savaşa hazırladığını görmüş ve bundan mutlu olmuştur. Ayrıca hanımının seferle ilgili düşüncelerini sorup onun isteği üzerine ordusunu bir gün daha bekletmiştir. (Sevinç, 1987: 18) Bütün bunlar kadının alınan kararlarda ne kadar etkili olduğunu, hakanların kadına ne kadar saygı duyduklarını göstermektedir. "Hatunlarına "körklüm (güzelim)" şeklinde hitap eden Türk destan kahramanları, eşlerine saygılı davranıyor, sevgi gösteriyor ve çoğu kez, kadınlarının tavsiyelerine göre hareket ediyorlardı (Sevinç, 1987: 17)."

Eski Türklerde kadın, tıpkı at ve demir (silah) gibi kahramanların daima yanındadır ve kahramanın kuvvet kaynağıdır. (İnan, 1987: 275-276) Bunun örneğini Altay destanlarında görmek mümkündür. Bu destanlarda da kahramanlar içine düştükleri tehlikelerden ve ölümden eşleri veya kız kardeşlerinin çabaları sonucu kurtulmuşlardır.

Türk destan kahramanlarının evlenmek istediği kadınlar, iyi savaşan, iyi ata binen, iyi kılıç kullanan kadınlardır. Eski Türk kızları ve kadınları erkeklerden çekinmeyen, hatta onlarla ava çıkan, kahraman, ata binen, savaşan kadın ve kızlardır. Birçok destan ve efsanede bu örneklere rastlanmaktadır. Bunun en canlı örneklerini **Dede Korkut Hikâyelerinde** görmekteyiz. Birçok hikâyede kadın ata biner, kılıç kuşanır. Örnek olarak Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek vb. hikâyeler. Bu unsurlar bize eski Türklerdeki kadınların özelliklerini göstermektedir.

Eski Türklerde, kadın erkek ilişkisi iç içe ve samimidir. Kızlar ile erkekler her yerde, her işte beraberdirler. Manas destanında kız ile erkeklerin birlikte oynadığını gösteren bölümler bulunmaktadır.

Altay Türkleri, kadına o kadar önem ve değer vermiş ki destanlarının birçoğunda kadın konu edilmiş, kadının sadakatine yer verilmiş, hatta en yüksek tepeye kadınbaşı adı verilmiştir. Bu dağ, Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir abidedir. (Sevinç, 1987: 27)

Bazı kavimlerde kız evlada sahip olmak bir felaket olarak kabul edilirken, Türk destan ve efsanelerinde böyle değildir. Aksine kız erkek ayrımı yapılmaz, ikisine de evlat olarak bakılır. Örneğin, Dede Korkut hikâyelerinde bir kız evlada sahip olmak için Oğuz Beylerinin duasına müracaat edenlerde bulunmaktadır. Bu hikâyelerden "Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı"nda Banu Çiçek'in doğumu, beylerin duası ile gerçekleşir.

Türk destan ve efsanelerinde de görüldüğü gibi eski Türklerde kadının sosyal statüsü yüksektir. Ayrıca tek eşlilik esastır. Destan kahramanları genellikle tek kadınla evlidir. Her ne sebeple olursa olsun, çocukları olmasa bile destan kahramanları eşlerinden ayrılıp başka bir kadınla evlenmeyi düşünmezler. Ancak Oğuz Kağan ve Bamsı Beyrek Oğuzların birden fazla kadınla evlenen istisna erkekleridir. Oğuz Kağan hem ağaç kovuğunda beliren hem de gökyüzünden bir ışıkla inen kızla evlenmiştir. Bamsı Beyrek ise hem beşik kertme nişanlısı Banu Çiçek ile hem de kendisini esaretten kurtaran Bayburt Meliki Parasan'ın kızı ile evlenmiştir. (İnan, 1982: 56)

Kadının destanlardaki yeri sosyal hayattaki yerinin yansımasıdır. "Kadının destanlardaki yeri, sosyal hayattaki üstün ve muhterem mevkiinin aynısıdır. Türk toplumunda kadın bazen aile reisi, fakat her zaman Türk evinin direği, erkeğinin vefalı arkadaşı, en mühim olarak da mukaddes Türk çocuklarının annesi idi (Banarlı, 1977: 33)."

Yaratılış Destanı'ndaki bu yaklaşım birçok destan, efsane ve halk hikâyesine ilham olmuş, kadın kutsal bir varlık olarak sık sık halk anlatılarında işlenmiştir.

Türk destan ve efsanelerinin neredeyse tamamında Türk hayal gücü kadına mutlaka bir kutsallık yakıştırmış, onu Tanrı'ya ilham veren, Tanrı'nın bir buz parçasının içinde gönderdiği kutsal buğday tanelerinden, ilahlardan, nurdan ve ışıktan hamile kalan bir namus ve şeref abidesi olarak düşünmüştür. (Uraz, 1994: 55)

Türk mitolojisindeki kahramanların hatunları Tanrı tarafından gönderilen, kutsal kadınlar olduğu gibi, erkek insanî, kadında ruhanî bir kisveye bürünmüştür. (Ögel, 1971: 87) Buradan da anlaşıldığı gibi Türk mitolojisindeki ve destanlarındaki kahramanların kadınları Tanrı tarafından gönderilen kutsal özelliğe sahip, ruhanî kisveye bürünmüş kadınlardır. Türk insanının kadın anlayışının destanlarda yer alan bu özellikleri İslamiyet'ten sonraki Türk destanlarında da devam etmiştir.

Dede Korkut Hikâyelerinde kadın güçlü bir şahsiyet olarak gösterilir, toplumun aktif bir bireyi olarak yer alır. Kadınlar hikâyelerde birçok olumlu niteliklerinin yanında uğurlu, tekin, asil, cesur, akıllı, bilgili tipler, fedakârlıkları ve savaşçı yönleriyle zaman zaman kocalarını zor durumdan kurtaran eşler olarak da işlenmektedir. (Güngör, 2001: 25) Hikâyelerde ideal Türk kadını bazen eşine ve çocuklarına bağlı bir anne, bazen eşi için canını feda eden, savaşan bir sevgili olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aleviliğin dayandığı kaynaklar genel olarak Türk Töresi ve İslam tasavvufudur. Eski Türklerdeki ahlak sağlamlığı Kızılbaş Türkmenlerde ve Yörüklerde de aynen görülmektedir. Alevilerde aile reisi, kızının evlenmesi için gereken gayreti

göstermelidir. Bunu yapmayan kimse vazifesini yapmamış kötü bir insan sayılır. Alevilerde erkeğin karısına iyi davranması, onu perişan etmemesi, tarikat emridir, daha doğrusu Türk töresinin icabıdır. Kadının da kocasına saygılı olması gerekir, karşılıklı sevgi ve saygıya dayanan bir aile bağı görülür. Kadının erkeği sayması şarttır. (Eröz, 1990: 290-291)

Alevilere göre kadın ve erkek her ikisi de candır. Aleviler herkese can gözüyle bakarlar. "Aleviliğin kadın ve erkek arasında bir ayrıma gitmeyip, onu farklı bir kategoride değerlendirmesi, tarihsel hafızası olan ilk dönem tasavvufunun kendi dünya görüşünün ürünüydü. Geçmişten günümüze, tarihsel bir süreklik olarak devam eden ilk dönem tasavvuf hareketi ürünü olan *Kadın derviş* ve *Kadın evliya* kültü Alevî inancında, kadına ilişkin değerlendirmelerde önemli bir rol oynamıştır." (Bahadır, 2004).

Alevilikte aslolan insandır. İnsanın da cinsiyeti önemli değildir. Alevilere göre insan, Allah'ın en üstün, en mükemmel, en eksiksiz yaratış gücünün bir sembolüdür.

"Hakk'ı ister isen Adem'de ara-Irak'ta Mekke'de Hacda değildir" diyen Kaygusuz Abdal, Allah'ın insanın özünde bulunduğu inancını savunur. İnsanın, öteki varlıklar gibi, geçici olduğunu düşünmek doğru değildir. İnsan ezeli ve ebedidir. Kuran'ın ifadesiyle "eşref-i mahlûkat" yani yaratıkların en şereflisi olan insan, aynı zamanda "ahsen-i takvim" yani en güzel şekilde yaratılmıştır. Yeryüzünde Allah'ın halifesi olma şerefini verilen insan Alevilik felsefesine uygun olarak da " okunacak en büyük ve en kutsal kitaptır (Özcan, 2005)."

Alevi meclisinde kadın-erkek yoktur. İnsan vardır. Can vardır. "Can", "canlar", "erenler" ifadesi sadece kadın veya erkek için kullanılmaz. Her iki cins için ortak olarak kullanılan bir deyimdir. Ailede, toplumda, dinsel hayatta kadın-erkek ayrımı yapılmaz. Kadın ve erkek toplumun her alanında eşittir. Örneğin, evde anne ve babalar çocukları arasındaki kız-erkek ayrımı yapmazlar. Evlilikte kadın ve erkek hakları eşittir.

Alevi yolunun önemli erkân kitaplarından **Buyruk**'ta İmam-ı Cafer, "İnsanlar tarağın dişleri gibi eşittir (Sadık, 320)." Sözüyle öğretide kadın erkek ayırmadan tüm insanların eşit kabul edildiğini ima eder. Alevilikte kadın, ana ve bacı sıfatlarıyla vasıflandırılır.

Aleviler kadını Hak'ın nuru olarak görmektedirler. Bir Alevi halk anlatısı şöyledir: "Allah kâinatı yarattığında, daha kara parçaları yokken, yer ve gök su iken, kandilde bir nur parladı. Bu nur'un içinde bir kadın gözüktü. Başında bir taç, iki kulağında iki küpe, belinde de bir kemer vardı. Cebrail Aleyhisselam, nur içinde kadını görünce hayrette kaldı. Hak'a niyazda bulunarak bunun kim olduğunu

öğrenmek istedi. Hak'tan ses geldi. Dedi ey Cibril "O, cennet hanımlarının seyyidesi Fatıma Zehra'dır." Cebrail sual etti. "Ey Tanrım bu ne kadar güzelmiş." Tanrı buyurdu. "Biz O'nu nur âlâ nurdan yarattık." Cibril merakla sual etti. "Ya Rab, başındaki nedir?" Tanrı buyurdu ki "Başındaki taç, tac-ı Devlettir ki bu Resulümüz Muhammed Mustafa'dır." dedi. Cibril, belindekini sual eyledikte Hak, buyurdu ki, ya Cibril belindeki de Kemer olup, Hz. Fatıma'nın helali olan Ali'dir. Cibril sual etti: "Kulaklarındaki nedir?" Hak buyurdu. Hasan ve Hüseyin'dir ki bunlar cennetin efendileridir, diye buyruk verdi. Burada da görülüyor ki Hz. Muhammed-Ali-Hasan-Hüseyin'in varlığı Hz. Fatıma'da bütünleşmiştir. Kadın olarak cümlesini sinesinde toplamıştır, kendisi de nur ala nurdur. [1]

Bu halk anlatısındaki ifadeler Yaratılış destanının Alevi öğretisine uyarlanmış hali gibidir. Tabii olarak insanlar inançlarını değiştirirken sosyal hayatında önemli yer tutan bazı inançlarını yeni dinlerine bir biçimde uyarlamayı tercih etmektedirler. Benzer bir durumu Oğuz Kağan Destanı'nın İslami varyantında da görürüz.

Alevilikte kadın, erkekle aynı yetkilere sahip bir varlık olarak kabul edilir. Hatta bazı durumlarda kadını saygınlığı erkekten daha çoktur. Kadın eşini seçme konusunda özgürdür. Toplumda erkeğin yaptığı her şeyi yapabilir.

Kadınlara saygı göstermek Alevi düşüncesinde bir inanç belirtisi ve büyüklük göstergesi olarak kabul edilmiştir. Kadına duyulan bu saygı nedeniyle evlilikte tek eşlilik benimsenmiş, çok eşlilik tercih edilmemiştir. Bu geleneğinde eski Türk inancından kaynaklandığını söyleyebiliriz. İfade ettiğimiz gibi küçük istisnalar dışında eski Türklerde de tek eşlilik esastır. İslamiyette çok eşliliğe cevaz verilmesine rağmen Alevi toplumunda eski Türk inancından gelen tek eşlilik uygulaması tercih edilmiştir.

Alevilerde boşanma yoktur. Mecburi bir durum olmadıkça boşanmaya sıcak bakmazlar. Boşanana da iyi gözle bakmazlar ve onu düşkün kabul ederler. Topluluktan dışlarlar.

Aleviler, çocuklarını kız erkek ayrımı yapmadan okuturlar. Temeli eski inançlara dayanan kız çocuklarının tercih edilmemesi, erkek çocuklara daha imtiyazlı davranılması Alevilerde görülmez. Bugün özellikle Doğu bölgelerimizde birçok yerleşim merkezinde kızlar okutulmazken Alevi köylerinde böyle bir duruma rastlanmamaktadır.

"Doğuda yan yana iki kentimizin köylerinde bir kaymakam eşinin gözlemlediği olgu, gerçekleri göz önüne şöyle seriyor: 'Yan yana iki Doğu Anadolu kenti ve

[1] Muharrem Naci Orhan, "Alevilikte Kadının Yeri", Gerçek İlim Alevi Birlikleri Yayın Organı, **www. gercekilim.com**

merkeze bağlı iki köyünde gözlemlenen eğitime yönelik gerçek şuydu: Elazığ'a bağlı Sünni köyünde ilkokula giden kız çocuğu sayısı çok az ya da hiç yokken; Tunceli ilinin hemen hemen her köyünde kız çocuklarının tamamının ilkokul hatta lise mezunu oldukları görülüyor. ' Bu, Alevilerin kız ve erkek ayrımı düşünmeden çocukların eğitimine önem verdiklerini gösteriyor (Seyman, 2004: 32-64)."

Alevilerde kadının diğer mezheplerdeki kadınlara göre daha özgür olduğu görülmektedir. Kadının bu özgürlüğünün, Aleviliğin kendine özgü ilkelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen "Kadınları okutunuz." sözü günümüz Türkiyesi'nde hâlâ kız çocuklarının okutulmadığı bazı bölgelerimizin olması sebebiyle daha manidardır.

Kırdan kente göç bağlamında, Alevilik konusunu ele alan bir çalışmada da kadın ve erkek arasındaki toplumsal rol dağılımı ve kadının konumu hakkında şu sonuçlar elde edilmiştir: "Sivas'ın Ali baba Mahallesi'nde 1996 yılında yapılan 62'si erkek, 83'ü kadın toplam 145 Alevi katılımcıyla geçekleştirilen anketin, 'Tek çocuğunuz olsa, kız mı, erkek mi olmasını isterdiniz?' şeklindeki sorusuna katılımcıların % 53'ü erkek derken, % 24'ü kız karşılığını vermiştir. 'Bütün aileyi ilgilendiren kararları kim alır?' sorusuna katılımcıların % 37'si erkek derken, kadın diyenlerin oranı yalnızca % 16'dır. "Kadın haklı olsa da tartışmak yerine susmalıdır." görüşüne katılanların oranı erkeklerde % 45 iken bu oranın kadınlarda % 57 olması ilginçtir. "Son söz kocanın olmalıdır." fikrine katılım oranı erkeklerde % 43 iken bu oran kadın katılımcılarda % 67,5'tir. (Sağır, 2000: 13)

Alevî inanç çevresinde, kadınların sadece dervişlik makamının dışında halife olarak tekkeleri yönettikleri; oralarda kendilerine bağlı birçok müridi bulunduğu bilinmektedir. Bunun en iyi örneği Hacı Bektaş'ın ölümünün ardından onun postuna oturan Kadıncık Ana'dır. Kadıncık Ana Bektaşîliğin kurumlaşmasını sağladığı söylenen Abdal Musa'yı yetiştirmiştir. (Alptekin, 1997: 200) Bu tekkede Abdal Musa dışında, aynı dönemde birçok Alevî dervişin yetiştiği söylenmektedir. Bunlardan birisi Kızıldeli olarak bilinen Seyit Ali Sultan'dır. (Noyan, 1976: 60) Seyit Ali Sultan'ın yaşadığı dönemle Kadıncık Ana'nın yaşadığı dönem uyuşmaktadır. Kadıncık Ana'nın sadece Abdal Musa'yı değil; Seyit Ali Sultan'ın da yetişmesine katkısı olması mümkündür. Kadıncık Ana'nın hatırası Alevî gurupları içerisinde hâlen yaşamaktadır. Sarıbal Ocağı'ndaki cemlerde kurbancı hizmetinde hizmet sahibi olarak kadınlar onu temsilen mürşit karşısında dua alırlar.[2]

Balkanlardaki Kız Ana da **Demir Baba Vilâyetnamesi**'nde tekkede posta oturan kişi olarak tanıtılır. (Noyan, 1976: 67) Ömer Lütfi Barkan'ın yayımladığı belgelerde bu konuda, posta oturan altı kadından bahsedilmektedir. (Baykan, 1942: 322-365) Bu durum son olarak, 19. yüzyılda Tokat'ta yaşayan

[2] Durmuş Günel, "Cem", **www.alewiten.com.**

Hubuyarlı Alevîleri'nden Anşa Bacı ve Afyon Emirdağ ilçesine bağlı Karcalar Köyü daha önce kendilerine Hüseyni denilmesine rağmen yüzyılın başında Zöhre Bacı'ya bağlanmalarında kendini göstermektedir. (Birdoğan, 1992: 178) Bu örnekler git gide azalsa da geleneğin hâlen sürmekte olduğu görülmektedir. Kırklar, Alevî inancında en üst makamı oluşturan birlik olarak kabul edilmektedir.

Kırklar arasında 17 kadının bulunduğu inancı Alevî anlayışına göre her olgunluk seviyesine gelenin cinsiyetine bakılmadan en üst makama kadar gelebildiğinin bir göstergesidir. Kırklarla ilgili yaygın inançlardan biri Fatma Ana'nın da onların içinde olduğudur. Yine cemdeki süpürgecinin okuduğu gülbankta "Biz üç bacıydık Kırklar meydanında süpürgeciydik." diye bir bölüm de onların Kırkların içinde olduğunu göstermektedir. (Yörükan, 1998: 131)

Bazı bölgelerde farklılıklar arz etmesine rağmen Alevilerin cem törenlerinde kadınların da görev aldığı görülmektedir. Kadınlar, cem sırasında erkeklerle birlikte posta oturmak ve cemin yürütülmesini sağlamak dâhil bütün görevleri yerine getirmektedirler. (Bahadır, 2004: 32)

Şahkulu Sultan Vakfı, Ocak 2004'te başlattığı "Alevilik Eğitim Kursu" içerisinde kadınlara ağırlık vermiştir. Ancak kent yapısında Alevilikten uzaklaşan bazı kişiler, bu uygulamaya karşı çıkmışlardır. Vakıf Başkanı Mehmet Çamur, 28 Kasım 2004 günü başlayan ikinci dönem kurs açılış konuşmasında şunları söylemiştir:

"Benim çocukluğumda (1960'lı yıllar), Garip Musa Ocağı'ndan Garip Dede ve eşi "Haco (Hatice) Ana", Sivas'ın Divriği ilçesi Anhazar Köyü'nden kalkıp köyümüze (Malatya-Arguvan Yukarı Sürmeli) dedelik yapmaya gelirlerdi. Haco Ana, dede postuna oturur, saz çalar, deyiş söyler ve Cem yürütürdü. Keza günümüzde İstanbul Kartal İlçesinde gözleri görmediği halde "Sultan Ana" dedelik yapmaktadır. Hacı Bektaş Veli Dergâhı postnişini Velayettin Ulusoy'un icazet verdiği "Sultan Ana" şu anda Denizli'nin Saray ilçesinde posta oturup cem bağlamaktadır."[3]

Bazı araştırmacılar Alevilerde kadının sosyal hayattaki bu statüsünün oluşmasında eski Türk inançlarına dayndırmıştır: "Eski Türklerde kadın erkek eşitliğine dayanan bir aile sistemi vardı. Eski Türklerde gök Hakan'ı, yer ise Hatun'u temsil ederdi. Bugün bizlere de intikal eden "Hatun" kelimesi, eski Türklerde "Han" kelimesinin yanında, hemen "Hatun" ve "Beğ" anlayışının yanında da "Begüm" mevcut olmuştur. İşte bu inanış ve anlayış Oğuz Türklerinin boylarından olduğunu söylediğimiz Alevilerde de yaşamaktadır (Benakay, 1967: 113)."

[3] Hülya Şenkul Sağlam, **Alevi Bektaşi Kültüründe Kadın**, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Alevilerde cem töreninin önemli bir yeri vardır. Bu tören aracılığı ile topluluğun üyeleri arasında dayanışma sağlanmaktadır. Ayrıca Cem törenleri ile inançların ve geleneklerin yeni kuşaklara aktarıldığı araçların başında gelmektedir. Kadın ve çocukların da yetişkin erkeklerle birlikte törene katılmaları, Ayin-i Cemlerin özgün yanlarından birini teşkil etmektedir. Bu törenlerin benzerleri çoğunlukla eski Orta Asya Türk topluluklarında görülmektedir. (Mellikof, 1999: 35-89) Bu durum günümüzde yapılan Cem törenleri için de geçerlidir; törene katılanlar arasında cinsiyet ayrımı gözetilemez, herkes bacı-kardeştir ve kimse birbirine karşı cinsiyet yönüyle bakmaz.

Alevilerde cem törelerinde yapılan semahlarda da kadınların erkeklerle beraber müzik eşliğinde dans etmesi eski Türklerin gelenekleri ile benzerlik göstermektedir. Semahlarda kadın erkek unutulmuş yerini sadece insanlık sevgisi; Ehl-i beyt muhabbeti aşk-ı ilahi almıştır. Kadının erkekle aynı düzeyde olduğu, aynı saygıyı gördüğü, aynı haklara sahip olduğu bu topluluklarda görülmektedir. Aleviler ve Bektaşilerde kadını toplumdan ayırmak, dışlamak gibi ilkel davranışlara yer verilmemiştir. (Ulusoy, 1986: 232)

Cem töreninde Dede, bir erkeğin bir kadını; bir kadının da bir erkeği cinsiyeti ile değil, can olarak görmesini ister. Alevi anlayışında yaratılış olarak herkes eşittir. Kadın erkek hepsi de candır.

Birçok Alevi kadın halk ozanının saz eşliğinde şiirlerle duygularını ifade etmesi Eski Türklerdeki ozan-baksı geleneğinin devamıdır. Cemlerde kadın erkek birlikte semah dönülmesi, saz çalınması, saza kutsallık izafe edilmesi de eski inançlardan kaynaklanmaktadır.

Öğretilerindeki bu eşit bakışa rağmen, Alevi uygulamalarında tarihî süreç içersinde sosyal etkilenmelerinin de doğal sonucu olarak arzu edilen kadın-erkek eşitliğinin olmadığını söyleyebiliriz. Bu eşitsizlikten doğan rahatsızlığın Alevi kadın şairlerinin şiirlerine yansıdığını görmekteyiz.

Bizi de halk eden Sübhan değil mi?
Arslanın dişisi arslan değil mi?
Söyleyin makbul-u Rahman değil mi?
Ümmügülsüm, Zeynep, Leylamız vardır.
Naciye (Özmen, 1998: 581)

Sonuç olarak Anadolu Alevi toplulukları arasında, Hz. Fatıma şahsında kadına kutsallık izafe edilmesi, tek eşlilik, kadın erkek cemlerde birlikte ibadet edilmesi, semah yapılması, kadının posta oturması vb. ritüellerde görevler üstlenmesi, kız erkek çocuğu ayrımının yapılmaması, kadın erkek eşit olarak görülmesi anlayışı, kadının sosyal hayatta erkeğin yanında ve aktif olarak yer alması, Alevi kadın

ozanların yaygın olması eski Türk inançlarındaki uygulamalarla parelellikler göstermektedir. Farklı bölgelerde yaşayan Alevilerin kadın algılaması ilgili ritüeller ve sosyal hayatları incelendiğinde temeli eski Türk inançlarına dayanan farklı örneklere rastlanacaktır.

Türklerdeki mevcut anlayıştan farklı olan Anadolu Aleviliğindeki kadın algılamasının Orta Asya kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Birçok benzerlikler içeren Arap Aleviliği'nde kadın Arap geleneğinin de etkisiyle dışlanırken tarihî Türk geleneği içindeki konumunun etkisiyle Anadolu Aleviliğinde kadın yüceltilmesi bunun en çarpıcı örneğidir.

KAYNAKÇA

Alptekin, Ali Berat, (1997), **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı,** Ankara: 200.

Bahadır, İbrahim, (2004), "Alevi Bektaşi İnancına Göre Kadın", **Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Ankara, S. 32, 13.

Banarlı, Nihat Sami, (1977), **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I,** İstanbul: Millî Eğitim Bakamlığı: 33.

Barkan, Ömer Lütfü, (1942), "Kolanizatör Türk Dervişleri", **Vakıflar Dergisi**, 322-365.

Benekay, Yahya, (1967), **Yaşayan Alevilik,** İstanbul: 113.

Birdoğan, Necat, (1992), **Anadolu ve Balkanlarda Alevî Yerleşmesi,** İstanbul: 178.

Eröz, Mehmet, (1990), **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik,** Ankara: 290-291.

Gökalp, Ziya, (1974), **Türk Medeniyeti Tarihi II,** İstanbul: 211.

Günel, Durmuş, "Cem", www.alewiten.com.

Güngör, Şeyma, (Aralık 2001), "Dede Korkut Hikâyelerinde Kocalarını Güç Durumdan Kurtaran Kadınlar", **Kadın/Woman 2000**, Cilt: II, S. 2, s. 25.

İnan, A. Afet, (1982), **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri,** İstanbul: 56.

İnan, Abdülkadir, (1987), "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", **Makaleler ve İncelemeler,** İstanbul, 275-276.

Melikof, İrene, (1999), **Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe**, İstanbul: 35-89.

Noyan, Bedri, (1976), **Demir Baba Vilâyetnamesi,** İstanbul: 67.

-----, (1976), **Seyyit Ali Sultan Vilâyetnamesi,** İstanbul: 60.

Ocak, Ahmet Yaşar, (2002), **Türk Sufiliğine Bakışlar,** İstanbul: 340-341.

Orhan, Muharrem Naci, **Alevilikte Kadının Yeri**, Gerçek İlim Alevi Birlikleri Yayın Organı: **www.gercekilim.com.**

Ögel, Bahaeddin, (1971), **Türk Mitolojisi I**. İstanbul: 75, 87.

Özcan, Hüseyin, (Ekim 2005), "Asya Toplumlarını Etkileyen Alevi Bektaşi Kültüründe İnsanın Değeri", **I. Uluslararası Asya Felsefe Derneği Sempozyumu**, İstanbul.

Özmen, İsmail, (1998), **Alevi Bektaşi Şiirleri Antolojisi.** İstanbul: Cilt: V, 581.

Sadık, Cafer, **Buyruk.** Ayyıldız Yayınları: 320.

Sağır, Meral, (2000), "Kırsal Kesimde ve Kentte Alevilik", **Türk Dünyası Araştırmaları**: 123.

-----, (2000), "Kırsal Kesimde ve Kentte Alevilik", **Türk Dünyası Araştırmaları,** 123.

Sağlam, Hülya Şenkul, (2007), **Alevi Bektaşi Kültüründe Kadın**, Fatih Univ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Sevinç, Necdet, (1987), **Eski Türklerde Kadın ve Aile.** İstanbul: 17, 18, 27.

Seyman, Yaşar, (2004), "Alevi Öğretisinde ve Toplumsal Yaşamda Kadın", **Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** Ankara: 32, 65.

-----, (Kış 2004), "Alevi Öğretisinde ve Toplumsal Yaşamda Kadın", **Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** Ankara, S. 32, 65.

Ulusoy, Celalettin, (1986), **Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaşi Yolu**. Ankara: 232.

Uraz, Murat, (1994), **Türk Mitolojisi,** İstanbul: 55.

Yörükan, Y. Ziya, (1998), **Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar.** Ankara: 131.

SOME THOUGHTS ON HISTORICAL AND CULTURAL INTERSECTIONS IN BOSNIAN, ESTONIAN AND TURKISH HISTORY

ÖZDEN, Neşe*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türk Kültürel Derinliğinin Eston ve Boşnak Tarihindeki Etkileşim ve Paylaşımına Dair Birkaç Değerlendirme

Bosna-Hersek ve Estonya, biri Balkan ülkesi diğeri ise bir Baltık ülkesi olup, farklı dinamikler ve süreçlerde Türk medeniyeti ve tarihi ile etkileşimleri bulunmaktadır.

Kültürlerarası ve büyük devletlerarası bir konumda bulunan bu iki ülkenin tarihlerine bakıldığında, göreceli olarak az bir nüfusa ve toprağa sahip olmakla birlikte, derin kültürel izler taşıdıkları dikkat çekmektedir. Her ülkenin de barış yanlısı bakış açılarının olması ayrıca kayda değerdir.

Bosna-Hersek, Osmanlı idaresi altındaki dört yüzyıldan fazla bir zaman diliminde önemli bir kültür dairesi olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer yandan, Türk ve Eston kültürleri arasında, Ural-Altay dil ailesi ortaklığına değin uzanan paylaşımlar mevcuttur.

İngilizce sunulacak olan bu bildiriyle ağırlıklı olarak tarihsel *olay ve olgu* bazında birkaç ön değerlendirme yapmak suretiyle, Türk tarihi ve kültürünün, Boşnak ve Eston tarihi ile muhtemel etkileşimine dair bazı düşünceler paylaşılacaktır. Bu sayede, mevcut bildirinin de konusu olan hususlarda, akademik ilgi ve meraka katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Bosna tarihi, Eston tarihi, dil, kültür.

ABSTRACT

Both Estonia and Bosnia and Herzegovina, in the Baltics and the Balkans respectively, had to continue to exist in the face of population disputes and the policies of the great European powers. For this reason, they were confronted by policies which, in one sense, excluded them, but which at the same time (during certain periods in history) brought into question the concept of rule.

Despite the fact that both Bosnia and Estonia consist of a fairly small territory and a limited number of inhabitants, they still have a deep and rich cultural inheritance.

* Prof. Dr., University of Ankara, Faculty of Letters, **e-mail:** mehinci@yahoo.com

In addition, the peace-loving attitude and characteristics of the population in both countries is quite striking.

Whilst faith/religion played a significant role in the existence of Bosnia, sustaining its cultural characteristics against the passage of time, the popularity and usage of the Estonian language held an important place in Estonian identity and culture. It is also noticeable here that although religion was not exploited in politics, the element of faith was a supporting factor in strengthening political and cultural ties. Fanaticism as an aspect of religion is absent in both societies.

By limiting the amount of issues dealt with in this short paper, the aim is to create an interest for possible future studies; only a few examples of the interaction between the two countries and Turkish history and culture will therefore be discussed.

Key Words: Turkey, Bosnian history, Estonian history, language, culture.

РЕЗЮМЕ

Оценка роли и влияния турецкого культурного наследования в пределах боснийской и эстонской истории

Эстония в Балтийской области, и Боснии и Герцеговине в Балканах должна была существовать рядом с популяционными спорами и политикой больших государств, главным образом европейских. Поэтому они противостояли доминирующей политике великих держав, которые, в одном смысле, исключили их, но которым в то же самое время, в течение определенных стадий в истории, имели свои интересы для возможности управления в этих государствах.

Несмотря на то, что обе страны имеют довольно небольшие территории и ограниченное число населения, они обладают глубоким и богатым культурным наследием. Кроме того, миролюбивое отношение и особенности населения в обеих странах (Босния и Эстония) весьма поразительны.

Пока вера играла существенную роль в Боснии в пределах ее существования, выдерживая ее уникальную структуру против течения времени, популярность и использование эстонского языка держали важное место в эстонской идентичности и культуре. Также примечательно здесь, что, хотя религия не эксплуатировалась в политике, элемент веры был фактором поддержки в ‘укреплении их политических и культурных связей. Фанатизм как аспект веры отсутствует в обоих обществах.

В работе обсуждены только несколько примеров взаимодействия между этими двумя странами и турецкой историей и культурой. Ограниченное количество выводов в исследовании ставят задачей привлечь интерес к возможным последующим исследованиям.

Ключевые Слова: Турция, Боснийская история, Эстонская история, язык, культура.

INTRODUCTION

This study of Bosnia-Herzegovina and Estonia – both of which are located on the European continent, although quite far apart and situated in different geographical spheres and cultural backgrounds – is based on my experiences during my stay in these two countries. I gave lectures on Turkish history and culture at the Department of Turkish Studies of the Universities of both Tuzla and Zenica in BIH between 2004 and 2006, and then at the Department of Middle Eastern and Asian Studies of the University of Tallinn in Estonia for an academic semester (the winter semester of 2006-2007). At that time I encountered a number of examples of the interaction between Bosnian and Estonian cultures/traditions and Turkish history, in libraries, archives, and also in day-to-day life, over a time span extending from ancient times to the 20th century.

This presentation aims to introduce just a few examples of the interaction between the history of these two countries and Turkish history, and to also raise a few questions in order to encourage further scholarly curiosity. Therefore, I will refrain from drawing complicated conclusions. As will be mentioned later, when considering the history of Bosnia and Herzegovina and that of Estonia –both in their relationship to Turkish history and culture and when assessing their general attributes, their destiny and the similarities/differences between the histories of the two countries– the following points may be underlined:

1. Eurasian Culture and Its Eastern and Western Aspects

Both Estonia and Bosnia and Herzegovina, in the Baltic and the Balkans respectively, had to continue to exist in the face of population disputes and the policies of the larger European powers. They confronted these policies which, in one sense, excluded them, but which also called into question at various times the issue of control. For this reason, the status of both countries has always been vital for European and global stability.

Estonia and Bosnia, within their respective frameworks, are remarkable for their socio-cultural depth in spite of their relatively small populations. In addition, fanaticism as an aspect of religion is absent in both Estonian and Bosnian societies.

The peace-loving nature of the population in both countries is to be envied. In terms of population and extent of influence, both Bosnians and Estonians have shown resolution in continuing their own cultural traditions within the relative and limited facilities offered by the neighbouring Slavic-Germen-Latin areas of Europe. Taking into account this determination and spirit of fortitude, both states can in my opinion, be referred to as the ‘small native tulips of European history’ – as a metaphor for soul of endurance of the tulip flower, even when exposed to the rigours of the steppes.

Whilst *religion* has played a role in Bosnia-Herzegovina towards the sustaining of its identity and cultural distinction, the popularity and usage of the Estonian *language* occupies an important place in the Estonian people's ancient cultural heritage.[1] Despite the fact that both countries (Bosnia and Estonia) consist of a fairly small territory and a population that is limited in size, they still have a deep cultural inheritance and past.

In terms of the exploration of ancient life and Eurasian beliefs, it would be useful to examine the historical framework and depth of both countries, ranging from Uralic shamanism to pre-historic Eurasian beliefs etc. Whilst trying to determine the historical background of the specific conditions of both countries, one needs to bear in mind the factor of mysticism (pagan, shamanic) within the context of belief.

2. Historical Ties and Continuity in Relations

The population spread and historical progress of Bosnia and of Estonia are quite different. However, both countries (Bosnia and Estonia) have in one way or another formed close relations with Turkish culture, either in the short- or the long-term in contemporary and past times. In other words, the issue here is the fact that the history of both countries intersects with Turkish history in some respect. The connection of both societies with Turkish history is therefore not only based on the present 'countries' (BiH, Estonia); in all probability, it has a deeper relationship – possibly extending way back to a time of tribal or literal interaction (*e. g.* relating to the Uralo-Altaic speaking tribes) – even outside the modern-day territory of both countries.

When considering *the spoken language of the Estonian population,* it is apparent that whereas Turkish derives from the Altaic branch of the Uralo-Altaic family of languages, the Estonian language is rooted in the Finno-Ugric group of the Ural

[1] Generally speaking, religion has played a 'great role' –as Uzgel put into words– in reinforcing the national identity in the Balkans, and Muslims of non-Turkish origin have developed a distinct culture and life style. They are mostly affected by Islam and to some extent, by Turkish culture. İlhan Uzgel, "Role of Muslim Minorities in Inter-State Relations in the Balkans", in **Ethnicity and Nation-Building in Eastern Europe**, (ed. by Shashikant Jha), New Delhi 1998, p. 146. Inhabited by a population not speaking an Indo-European language, disadvantageously located at a point coveted by regional powers, the small nation has been a significant –though underexamined– focal point of European continental history. For centuries the history of Estonia was marked by foreign domination, ranging from Germanic crusaders to Sweden, from the Nazis to Russia, from resurgent Poland-Lithuania to the Soviet Russia. Estonia, however, is linguistically and culturally diverse. Although and the Estonia language was declared the national language with Estonian independence in 1917, Estonian literature flowered in the 19th century with the development of an Estonian national epic poem. Based upon oral tradition, this poem, the Kalevi Poeg, written by Dr. F. R. Kreutzwald from 1857 to 1861, contained some 2,000 Estonian legends and had a tremendous effect upon the national consciousness of the people. In addition, one of the key factors in the upkeep of Estonian culture since the national awakening in the latter part of the 1800s has been the national song festival, the first of which was held in June 1869 in Tartu. Mel Huang, "Estonia", in **Eastern Europe**, Vol 1: An Introduction to the People, Lands, and Culture, (ed. by R. Frucht), California 2005, pp. 61,66-67,73; Joyce Moss-George Wilson, **Eastern Europe and the Post-Soviet Republics**, Detroit 1993, pp. 119, 125, 128.

branch. Perhaps, in an exploration of ancient history[2], the fact of belonging to the same linguistic roots might provide a clue to indicate the possible existence in the distant past of social or cultural contact between a variety of neighbouring nations, including the old Turks of the Volga-Uralic region or on the northern regions of the Black Sea, and the Eston populations.

In the case of Estonia, in other words, it can be considered that Eston tribes populated the region located centuries ago in the wide Finno-Ugric speaking areas (*e. g.* around the Urals) where they interacted in a variety of ways, forming some degree of influence with many other entities, including the various Turkic-speaking Eurasian populations. Such an interaction surely invites debate and research in order to define the existence/non-existence and extent of this possibility.

Any historical analysis of the geographical region of the Estonian people in their ethnic or tribal past should include their well-known interaction with the Finno-Ugric tribes/language and also their contact with other related or neighbouring cultures prior to the Middle Ages.

A better understanding of the 'Eston' cultural profile may also be obtained through not only a study of the migratory history of the Eston tribal past even outside of contemporary Estonia, but also the beliefs and religious practices of native Estonians in today's Estonia and those of the Baltic people in general. In this regard, one of the multi-religious themes in the Baltics may be 'Islam and the contemporary religious scene' in Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania and Poland as well as the settlement of Qipchaq (*Kıpçak/Kuman*; generally known as being Christian in faith) and the Turkic-speaking Karaims, who are Jewish in faith, in Belarus, Lithuania and Poland.[3]

---

[2] There is no consensus regarding the exact origins of the Paleolithic (ca. 7500-4000) inhabitants of Estonia, though most believe they originated from somewhere in the South. Closer in origin to modern-day Estonians were the inhabitants in the Neolithic period (ca. 4000-2500). Neolithic man is classified by two separate groups. The first group, believed to be from the east, is described as the comb-pottery culture. These settlers are also thought to have brought with them among other things the Finno-Ugric language, the precursor of languages like Estonian and Finnish. The second group, arriving in the late Neolithic period, is called the boat-axe people, items related to whom are found further to the south; and they are believed to be the primary ancestors of modern-day Balts, Latvians and Lithuanians. Mel Huang, "Estonia", in **Eastern Europe**, Vol 1: An Introduction to the People, Lands, and Culture, (ed. by R. Frucht), California 2005, p. 68. For the prehistoric development of culture of Estonia, **see** Marija Gimbutas, "The Prehistory of Eastern Europe", Part. I, **Bulletin No. 20** by American School of Prehistoric Research (ed. by H. Hencken), Cambridge, Massachusetts 1956; and for foreign (Swedish, Russian, Lettish) phonetic influences in Estonian, **see** Valter Tauli, "Phonological Tendencies in Estonian", **Dan. Hist. Filol. Medd**-36 (Historisk-filologiske Meddelelser), no. 1, Kobenhavn 1956, pp. 199-204. For cultural and environmental heritage of Estonia, **see** the proceedings about "Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage" in **PACT. 37**, (ed. by T. Hackens, V. Lang, U. Miller), Strasbourg (Council of Europe), 1992; **see** also "Coastal Estonia" in **PACT. 51**, (ed. by T. Hackens, S. Hicks, V. Lang, U. Miller, L. Saarse), Rixensart (Council of Europe) 1996.

[3] **See** Harry Norris, **Islam in the Baltic: Europe's Early Muslim Community**, New York 2009, pp. 31-53, 75-130.

Regarding *the close relationship of Bosnia and Herzegovina* with Turkish culture, on the other hand, the place of the Turks and the traditional values shared with the Bosnian and Herzegovinian population for many centuries through Ottoman history have been present in many forms ranging from folk poems and epics to vocabulary and stories.[4] As is already known, cultural dynamism and intellectual stimulation flourished in the newly organised administrative units. This included the towns of Bosnia with multi-religious harmony, which had increased in number after the Ottoman Turkish conquest. [5] Both Bosnia and Herzegovina were conquered during the time of Sultan Mehmet II (the Conqueror) over a period of almost twenty years starting from 1463, achieving such a broad territorial area that the Ottoman Bosnian province's border was almost equivalent to those of the 20th century former Yugoslavia.

As a detailed study of possible contact between Bosnian and Turkish factors in pre-Ottoman times has yet to be carried out, and taking into account general historical and cultural data and folklore, it can be stated that the existence of such a relationship seems worth investigating further.

In Bosnia's past, the historical issues which overlap with both nations' cultural wealth are so important and complex that, to take one example, the mid-fifteenth century Ottoman conquest of Bosnia which resulted in "Bogomilism" or "gnostic practice and related beliefs in the Balkans" should be re-assessed in terms of dualism and mysticism. In this regard, for example, the "mysticism of Islam" or "Bogomilism in Christianity" with a special emphasis on the historical significance and the possible joint contribution at this juncture of the Bogomil-influenced Bosnians should be considered. In addition to this, besides the Bosnian Church and its heresy,[6] the Bogomil sect's differences of certain religious rituals and its

[4] As clearly indicated by Professor Bayraktarević, without any religious discrimination, Turkish cultural influences throughout the Balkans were quite strong and can be reviewed under three headings**: the period of Turkish rule; the era beginning from the retreat of the Turks until World War I; the years following the war and the era of Yugoslavia. "The Turks had constructed many new cities, contributing bridges, reservoirs, roads, public baths, fountains, mosques, schools, libraries and many other cultural establishments. Thenceforth, they had extreme influence over the development of various crafts, folk costume, food, house construction and division, furniture, kitchen utensils and cutlery etc… This means that the Turks had an especial influence over social and city life in the Balkans."** According to Bayraktarević, however, Turkish influence on the domestic life of the Balkan people was less than on that of the "material culture"; because, in principle, the Turks did not interfere in their family and religious lives. Despite this, one needs to refer to a certain degree to Turkish influence on the 'legal regime'. Fehim Bayraktarević, "Türk-Yugoslav Kültür Münasebetleri", **Second Congress of Turkish History- İstanbul September 20-25, 1937: Congress Studies, Papers Presented at the Congress, İstanbul 1943**, pp. 962-963.

[5] About the Muslim life and tradition in Bosnia-Herzegovina after 1463, see Antun Hangi, **Zivot i Obicaji Muslimana u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo 1906, pp. 9-242. for a sound summary about the situation of Yugoslavian Muslims, political parties and socio-cultural organizations, **see** Atıf Purivatra, **Nacionalni i Politicki Razvitak Muslimana**, Sarajevo 1972, pp. 9-275.

[6] **See**, for instance, Anto Babic, **Bosanski heretici**, Sarajevo 1963, pp. 125-160.

influence on anti-feudalistic issues should also be analysed in terms of its positive contribution to small and medium-sized towns which were in a period of growth as a result of increased trade, as well as in its inclusion in the military and administrative mechanism of the state and socio-cultural organizations.

It is also possible in Bosnia's case to take into consideration "external factors" in the movement, change and migration of many tribes (including the Turco-Hunnic-Tartar tribes from Central Asia into Europe) – for instance that which occurred from the north of the Black Sea and from the Balkans towards Europe, continuing for many centuries, including as a further example the Migration of Nations which occurred as two major movements during the 4th and 5th centuries AD, or the Eurasian Avar migration which partly influenced the migration (and settlement) of the Serbs, Croats and Slavs in the Balkans and Central Europe in the 6th and 7th centuries. I also consider that more in-depth research of this kind is justified in order to resolve questions relative to how the Ogurs (Bulgars) in and the Pecheneks spread into the Balkans (along with the effects of this movement in many spheres, and the spread and influence of Bogomilism in Europe).

3. Traces of Cultural Memories Beyond Borders

It should be noted here that the vast Turkish lands, embroidered with equally rich cultural values, from Central Asia in the East up to Austria in the West were for centuries blended with and moderated by life realities, ideas, ideals and spirituality.

Perhaps this is partly the reason why for centuries items of Turkish folklore with the subheading "Turkish story", or more often with the subheading "Oriental story", appeared in the periodicals of Bosnia and Herzegovina, as well as in some other parts of former Yugoslavia. Publication of this particular kind of folklore intensified with the appearance of "Behar (1900-1911)"; this first literary magazine of the Bosnian Muslims printed local folk-poems and tales and a number of items from Oriental folklore, *i.e.* a small collection of twenty-five Turkish proverbs entitled "Turske poslovice (1904-1905)", by Edhem Mulabdić - one of the editors of "Behar". The Muslim papers "Gajret (1907-1914)" and "Biser (1912-1918)" continued the tradition of "Behar" and gave more space to local folklore.[7]

At the beginning of the 20th century, the Bosniac "*Gajret*", Serbian "*Prosvjeta*", Croatian "*Napredak*" and Jewish "*La Benevolencija*" organisations played an important role in the socio-cultural activities and publications of Bosnia-Herzegovina.[8] At this point, reference should be also made to "*Biser* (=pearl)*"* for

[7] Muhsin Rizvić, "Turkish Folklore in the Bosnian and Herzegovinian Periodicals and Anthologies, and Its Traces in the Works of Some Bosnian Moslem Writers", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri I** (Proceedings of the First International Congress of Turkish Folklore), Ankara 1976, pp. 223-224.

[8] "**Gajret**: **Muslimansko Kulturno i Prosvjetno drustvo (1921-1941)",** analiticki inventar, Sarajevo 2004, p. VI. For the cultural development of Bosnia and Herzegovina in 1878-1918 in a variety of sources –such as daily press and periodicals, literary, scientific and specialized

Bosnian Muslims; in this context, one also needs to emphasize the early twentieth century poet *Musa Cazim Catić* with respect to his contribution to Turkish-Bosnian-Islamic literature.[9] Apart from Musa Cazim Catić's translations of the Turkish poets at the beginning of the 20th century and his story "***Moji dozivljaji u Carigradu"*** *(My Adventures in Istanbul)* about his stay in Istanbul in 1898-1899, similar traces of Turkish folklore in Bosnia-Herzegovina can also be found in the title of an anthology of original poems by Safvet Basagić –"***Asiklije***"– and in the same title of a collection of poems by Osman Dikić. [10] In addition to this, anthologies such as those of Mehmed Kapetanovic Ljubusak were of great importance for the more intensive publication of Turkish and "Oriental" folktales in Bosnian and Muslim periodicals. The importance of Ljubusak's anthology is reflected in its name, "***Folk Treasure (Sarajevo, 1887)***"; it includes examples of proverbs, wise sayings, stories,

journals– as well as the cultural-educational societies named "Prosvjeta", "Gajret", "Napredak", and "La Benevolentia", **see** Risto Besarović, "Kulturni Razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918)", **Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine: II** (Contributions to the History of Bosnia and Hercegovina-II), ed. by E. Redzić, Vol. 18, Sarajevo 1987, pp. 368-402. Revival of literary life in Bosnia and Herzegovina after World War I was linked –among other things- with the publication of a series of periodicals and newspapers. The first among them was **Novo djelo** (1918-1919), and then immediately after followed a series of others: **Buducnost**, **Novi vijek, Gajret**, and others. Progressive ideas manifested themselves especially in the **Jugoslovenska revija** (1930), **Brazda** (1935-1936), **Putokaz** (1937-1939), as well as in **Pregled** (1927-1941). About literary journals and newspapers in Bosnia-Herzegovina between the world wars, see Branko Milanovic,"Knjizevni Casopisi i Listovi Bosne i Hercegovine izmedu Dva Svjetska Rata (1918-1941)", **Godisnjak** III-IV, 1974-5. Literary life developed in Bosnia-Herzegovina between the wars due to enthusiasm of the writers, who started newspapers and journals (listovi i casopisi), such as **Novo djelo**/Sarajevo 1919-1920, **Delo**/Mostar 1921, **Kritika**/Sarajevo 1922, **Rad**/Tuzla 1923, **Knjizevna kritika**/Sarajevo 1923, **Knjizevni pregled**/Sarajevo 1923, Sredina/Tuzla 1925-1930, **Knjizevni pregled Male biblioteke**/Sarajevo 1925, **Novi knjizevni jug**/Sarajevo 1925; those published by national cultural societies: **Prosvjeta**/Sarajevo 1919-1941**, Gajret**/Sarajevo 1921-1941, **Napredak**/1921-1945; those by Bosnian-Muslims: **Buducnost**/Sarajevo 1919-1920, **Novi vijek**/Sarajevo 1920, **Novi Behar**/Sarajevo 1927-1945, **Literarna stampa**/Sarajevo 1930, **Putokaz**/Zagreb 1937-1939; those (**konfesionalno-nacionalnih zajednica**) after 1927: **Pregled**/Sarajevo 1927-1941, **Zora**/Mostar 1927, **Zmijanje**/Banja Luka 1927, **Mlada Bosna**/Sarajevo 1928, **Nova knjizevna revija "Mlada Bosna"**/Sarajevo 1930-1931, **Jugoslovenska revija**/Sarajevo 1930, Knjizevna krajina/Banja Luka 1931-1932, **Razvitak**/Banja Luka 1935-1941, **Brazda**/Sarajevo 1935-1936, **Kulturni kurir**/ Sarajevo 1936, **Baklja**/Sarajevo 1939; Catholic newspapers: **Ruza**/Sarajevo 1928-1934), **Stopama otaca**/Sarajevo 1934-1935. Dragomir Gajevic, "Kulturni i Knjizevni Zivot u Bosni i Hercegovini izmedu Dva Svjetska Rata", **Godisnjak** XIX (1990), pp. 155-172.

[9] For a short account of Catic's works about Turkish literature see "Biser: Knjizevno Historijska Monografija i Bibliografija", ed. by Dr. Enes Kujundzić, published by the National and University Library of Bosnia and Herzegovina, (strane knjizevnosti-turska, pp. 147-151), (na turske knjige, pp. 160-161).

[10] Muhsin Rizvić, "Turkish Folklore in the Bosnian and Herzegovinian Periodicals and Anthologies, and Its Traces in the Works of Some Bosnian Moslem Writers", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri-I (Proceedings of the First International Congress of Turkish Folklore),** Ankara 1976, p. 230.

fairy-tales, comparisons between Bosnian and Turkish folklore and an "Oriental Collection" (Turkish, Arabic and Persian folkloric material).[11]

While "***Gajret***" strove to meet the diverse needs relating the "*vakıf* administration (*vakufska uprava*)" and the socio-religious and educational issues of Bosnian Muslims, Serbian and Croatian cultural societies/communities and their publications, "***Prosvjeta***" and "***Napredak***", were also an important source of intellectualism in Bosnia-Herzegovina. It is possible for example to find historical information in *"Napretkova"* under the heading "*Proklamacija Kraljevske vlade o smrti kralja Aleksandra i stupanju kralja Petra II*" on the ascension of Peter II to the throne at a very early age following the death of King Alexander of Yugoslavia (October 9, 1934/VII-274), as well as in Rudolf Zaplata's article entitled "***Velika kuga u Sarajevu 1862. godine****" (The Great Plague of 1862 in Sarajevo/VII-223)* published in the *Jugoslavenski list* on January 13, 1933.[12]

With regard to the Yugoslav era, according to the prominent Yugoslav philologist and orientalist Professor Fehim Bayraktarević's presentation at the Second Congress of Turkish History, "*the Yugoslavs owed the origin of their most beautiful epic poems to the contacts they formed and struggles they undertook with the Turks*." Taken together with the influence of Turkish folk literature over Yugoslav poems, stories, riddles and proverbs, we also see that prose forms in Turkish literature strongly influenced islamicised Yugoslavians sometime in the distant past. With their origins in the Turkish word "*sevdalı* (lover)", the love songs known as "*sevdalinke*" also contained Eastern influences.[13] In addition to this, many Bosnian Muslims from the 15th century onwards composed works in Turkish, Arabic and Persian; at this point, Nergisi, Sabit and the Herzegovinian Arif Hikmet –all well-known poets in Turkish literature– should be introduced. Amongst Yugoslav scholars, Sudi (for

[11] Muhsin Rizvić, "Turkish Folklore in the Bosnian and Herzegovinian Periodicals and Anthologies, and Its Traces in the Works of Some Bosnian Moslem Writers", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri-I (Proceedings of the First International Congress of Turkish Folklore),** Ankara 1976, pp. 224-225.

[12] **See** the descriptive lists (analiticki inventar) in "Gajret: Muslimansko kulturno i prosvjetno drustvo (1921-1941)", Sarajevo 2004; "Prosvjeta: Srpsko kulturno i prosvjetno drustvo (1902-1949)", by Slavica Klarić, Sarajevo 2004; "Napretkova: Kulturno-Historijska Zbirka", by Andrej Rodinis, Sarajevo 2004. For the earlier period, especially after the 1878 Austrian occupation of Bosnia-Herzegovina, **see** the 19th century Bosnian-Herzegovinian journal and magazines' informative lists in Todor Krusevac, Bosansko-Hercegovacki Listovi u XIX veku, Sarajevo 1978.

[13] Fehim Bayraktarević, "Türk-Yugoslav Kültür Münasebetleri", **Second Congress of Turkish History**- İstanbul September 20-25, 1937: Congress Studies, papers presented at the Congress, İstanbul 1943, p. 964. On the other hand, another Yugoslavian professor, Rizvić thought that whilst the national folk-tale of Bosnian Muslims had some stream of influence in both directions with "Oriental stories"; however, the folk-epic poetry of the Bosnian Muslims does not indicate any connection with the Turkish destan-poems, nor can the Turkish folk-lyrical poetry be compared with the Bosnian-Muslim song 'sevdalinka' and its poetic feeling and sensibility. Muhsin Rizvić, "Turkish Folklore in the Bosnian and Herzegovinian Periodicals and Anthologies, and Its Traces in the Works of Some Bosnian Moslem Writers", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri-I** (Proceedings of the First International Congress of Turkish Folklore), Ankara 1976, p. 224.

Persian classics) and the eminent historian Peçevi were famous in Turkey. Even the Bosnian Muslims who re-wrote literature in their own language used the "Arabic alphabet" as well as many words of eastern origin, and this shows approval of both Turkish education and characteristics equivalent to the 'Aljamiade' of the Iberian Peninsula."[14]

In this context, Bayraktarević successfully establishes the role of expression in communicating miscellaneous surplus material and technical culture within this interaction. In order to give a clear understanding of the existence of Turkish cultural influence and its continuation during the time Bosnia Herzegovina was under Ottoman rule, Bayraktarević gives very good specific examples:

As evidence of the great interest of the Yugoslavs (especially as regards those who were Muslims) in Turkish literature and education before the First World War, aside from many literary works, there are many notes concerning Turkish works as well as religious, medical, educational articles translated from Turkish into Serbo-Croatian.

Some of the literary works translated into the Yugoslavian language are: Namık Kemal's **Zavallı Çocuk (Poor Child), Cezmi, Vatan yahut Silistire (Homeland or Silistra), Rüya (The Dream)**; Ahmet Mithat's novel **Esrar (Mystery)**; Fatma Aliye's **Muhadderat (Virtuous Women)** and **Udi (Lutanist)**; among the short stories: Uşakizade Halit Ziya's **Ferdi ve Şürekası (Ferdi and His Partners), Alinin Arabası (Ali's Car), Bir İzdivacın Tarihi (the History of a Marriage), Osmanın Gazası (the Holy War of Osman)**. Also included are some lyrical poems: Abdülhak Hamit's **Tarık (the Conquest of Andalusia)**; Şemsettin Sami's **Besa (Pledge of Honour)**; and many others, not specifically mentioned, like Ayyar Hamza. Ten poems by Tevfik Fikret were translated. Furthermore, a single or several pieces of verse by the following poets were translated: Nef'i, Fuzuli, Nigar, Mihrünnisa, Muallim Naci, Cenap Şehabettin, Recaizade Mahmut Ekrem, İsmil Safa, Süleyman Nesip, Esat Necip, Celal Sahir, Rıza Tevfik, Dr. Abdullah Cevdet and Şekip Akif. Authors whose stories have been translated into Serbo-Croatian are as follows: Hüseyin Cahit, Makbule Leman, Ahmet İhsan, Halide Edip, Ahmet Hikmet, Ayşe Cavit, Mahmutzade Mehmet Cemal, İbni Ganem, Mehmet Celal, Rüşdü Necdet, F. Rasihe, Raife Binnaz, etc.

Prior to the Great War, Bosnian authors generally based the subject of their work on life during the Turkish era, as is clearly seen in the dramas of Başağiç's **Abdullah Paşa** and **(Ozi) Oziya Ovası Muharebesi (The Oziya Battle)**. One of the authors mentioned above wrote **Türk Hakimiyeti Altında Bosna-Hersek Tarihi (1463'ten 1850'ye Kadar), (The History of Bosnia Herzegovina under Turkish Rule from 1463 to 1850),** whilst two other authors (M. Spaho and Truhelka) wrote about the famous 16th century Turkish Governor of Bosnia Gazi Hüsrev-beg.

[14] Fehim Bayraktarević, "Türk-Yugoslav Kültür Münasebetleri", **Second Congress of Turkish History-İstanbul September 20-25**, 1937: Congress Studies, papers presented at the Congress, İstanbul 1943, p. 965.

Amongst the examples of Turkish influence on the Muslims before the Great War, we see that the while the family journal **"Behar" (Sarajevo)** was published in the Serbo-Croatian language for six years, in its seventh year half was published in Serbo-Croatian whilst the other half was in Turkish. Likewise, some of the articles, to be found in the annals of the *Muslim Society* –known as *'Gajret'*– were in Turkish. Nevertheless, it would be incorrect to state that the Muslims were the only ones to show interest in Turkish language and literature.

The Great War brought about many changes in the world, in Turkey as well as in Yugoslavia. The Turkish nation, under a great and exceptional leader, fought heroically and obtained its full independence, simultaneously getting rid of all the old chains which had prevented her from progressing. The Yugoslavs showed great interest in the era following Turkish National Struggle and the establishment of the Turkish Republic, and their interest was increased concerning the history of Yugoslavian cities and provinces under Turkish rule. In this regard, in addition to the Serbo-Croatian translations, Evliya Çelebi's **Seyahatname** and Ahmet Refik's novel entitled **Sokullu** can also be mentioned. Still more monuments and documents concerning the Turks were studied, translated and subsequently published in 1930's.[15]

In recent years, it is easier to notice that the Ottoman Empire's expulsion from the Balkans –as comprehensively covered in Safet Bandžović's article "Ratovi i Demografska De-osmanizacija Balkana 1912-1941 (Wars and Demographic De-Ottomanisation of the Balkans)"– was in a way brought about by wars and demographic events. [16]

---

[15] Details in Fehim Bayraktarević, "Türk-Yugoslav Kültür Münasebetleri", **Second Congress of Turkish History-Istanbul September 20-25,** 1937: Congress Studies, papers presented at the Congress, Istanbul 1943, pp. 964-970. It should be noted here that there are an enormous number of important Bosnian intellectuals who make reference to the Ottoman period and its aftermath in their valuable works, among them the historian Hamdija Kresevljaković (1888-1959) occupies a special place. About his work, for instance, **see** Hamdija Kresevljaković, **Sarajevo za Vrijeme Austrougarske Uprave (1878-1918)**, Arhiv Grada Sarajeva-posebno izdanje, Sarajevo 1969.

[16] Bandzović made use of many sources in his article, which consists of fifty pages, relating relevant developments between 1912 and 1941; besides Bosnian sources, he also included a few studies by Turkish writers', *e. g.* B. Şimşir's **Turkish Emigrations from the Balkans**-I (Ankara 1989) and K. Karpat's **The Ottoman Population 1830-1914** (Vol. I, Madison 1985). He drew attention to the process of "demographic de-Ottomanisation" that had already begun following the 1878 Berlin Congress and was continued by significant changes in the ethnic and religious structure of the Balkans and the expulsions and emigration of the Muslim population during the Balkan Wars of 1912-3. He also touched on the Balkan Pact signed between Yugoslavia, Turkey, Greece and Romania in Athens in 1934 as well as on the effects the Settlement Code of June 1934 had on Balkan emigrants. Moreover, the author, in addition to the war and the emigration process, also examined the multi-faceted aspects of the formation of the Turkish Republic after 1923 with regard to this change. **See** Safet Bandzović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912. -1941.)", **Prilozi,** 32, Sarajevo 2003, pp. 179-229. For the migration movements of the Bosnian and Herzegovinian emigrants across Serbia at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, **see** "Migracioni Pokreti Bosanskohercegovackih muhadzira preko Sırbije Krajem XIX i pocetkom XX stoljeca", **Novopazarski Zbornik**, 27/2003, pp. 177-211.

In spite of all these wars and demographic changes, it should be noted here that cultural memories, deeply rooted in history, between Turkey and the Balkans were at all times of more value historically than realities and difficulties.

4. Confronting Great Power Politics

Both Bosnia and Estonia witnessed a turning point in 1918. In this context, Bosnia became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (the Kingdom of SHS) which was proclaimed on October 1918 and became the newly formed "Kingdom of Yugoslavia" in 1929.[17] The new title (SHS) asserted that the *Serbs*, Slovenes and Croats were the founding nations of the state. Therefore, the status and rights of Bosnia remained questionable and dissatisfying for many years.[18]

During the *Neo-Colonial* era (1914-1945), Estonia, too, was operating under extraordinary conditions due to the shadow of the political designs of the colonial powers of the time.[19] Estonia declared its independence in February 1918, *i. e.*

[17] The 1908 Austrian annexation of the centuries-old "Bosnian province" of the Ottoman State heralded hard times for Bosnia's future. The defeat of the Austro-Hungarian Empire at the end of World War I made a complex situation even more complicated. The newly established 'Kingdom of SHS' filled the void following the first 30 years of Austro-Hungarian control (1878-1908). However, settlement and political influences in the region, together with a large amount of immigration towards Turkey and other parts of the world, had long-term effects, both in terms of human issues and in terms of politics. For the era 1908-1918, and also for "Mlada Bosna" (Young Bosna, a Serbian revolutionary movement formed in Bosnia-Herzegovina before the Great War), **see** Fuad Silipicevic, **Bosna i Hercegovina od Berlinskog Kongresa do Kraja Prvog Svjetskog Rata (1878-1918)**, Zagreb 1954, pp. 66-103; and also **see** a very useful "Glossary and Explanatory Notes (objasnjenja)" about the names/events related to 1878-1918, pp. 104-116.

[18] With the creation of SHS in 1918, later renamed Kingdom of Yugoslavia, Bosnia-Herzegovina had initially obtained a kind of provincial autonomy. But after the royalist (Serbian) coup in 1929, Yugoslavia was reorganized under new administrative regional units. Bosnia-Herzegovina was partitioned among four such regions, Bosnian Muslims being a minority in each region. The 1946 Yugoslav Constitution, on the other hand, established six constituent republics within a federal state, including that of Bosnia-Herzegovina, which was formed as an ethnically mixed unit. During World War II, the Partisan communist forces under the leadership of Tito sought to balance Yugoslavia's various national units and to promote the growth of a common "Yugoslav" identity as well as a multi-ethnic "Bosnian" consciousness within Bosnia-Herzegovina (**see** Janusz Bugajski, **Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties**, Armonk 1994, pp. 6-7). Meanwhile, Bosnian Muslims had to live with the possibility that the actions of Croatia's Ustasa regime and the Serbian nationalist Cetnik forces could at any time have dire repercussions on them (the Muslims). In other words, in spite of Yugoslavia's successful resistance to enemy invasion in different ways, a certain uneasiness and level of risk would still remain in Bosnia-Herzegovina's history following such a prolonged war and the resulting devastation.

[19] In 1914 the Great War was declared, and by September 1917 lots of things had changed for Estonia. When a united force of German army and naval units occupied the Baltic islands of Saarema (Oesel, **Özel** in Turkish), Muhu (Mohn, **Muhi** in Turkish), and Hiiumaa (Dago, **Dagu** in Turkish), the Germans reached Estonian territory. On the other hand, with the 1917 Bolshevik Revolution, the Estonian Bolsheviks held their first legally-constituted conference in Tallinn, and from then their influence grew steadily. After the October Bolshevik Revolution, power passed to the councils in the Baltic provinces. There was no open resistance to the Bolsheviks in Estonia. Actually, at the time it was generally expected that Germany would occupy the whole of Estonia;

five years before the announcement of the Turkish Republic in 1923. It should be remembered that the Turkish Republic, which emerged in 1923 as successor to the vast Ottoman State, had succeeded in waging a National Struggle between 1919-1922 against the Allied invasion and imperialistic designs of the great colonial powers of the era. Mustafa Kemal (Atatürk), leader of the Turkish National Struggle and subsequently first President of the Turkish Republic in 1923, resisted "*Neo-Colonialism* under the shadow of *mandates*". During the Turkish National Struggle, the Turkish Grand National Assembly (GNA, 1920-1923) in Ankara under the presidency of Mustafa Kemal advocated '*full independence*' by refusing *so-called* '*independence*' through the mysterious means of 'mandate or colony'; he thus founded the Republic of Turkey by emphasizing the republican and democratic aspects of the full independent state mechanism. He also knew how to maintain a peaceful country which existed in harmony with other countries. His sensitivity towards the independence of the new states primarily served this important purpose. Atatürk's Turkey was one of the first countries to recognize (in 1924) Estonia's 1918 declaration of independence.[20]

During Atatürk's presidency (1923-1938), diplomacy, trade, science and even sports was effective channel of growing interest between the two countries.[21] In 1932 Hüseyin Ragıp (Baydur), the Turkish Ambassador in Moscow, was appointed on 18 May 1932 by the Turkish administration as the Turkish envoy to Litvanian, Latvian and Estonian republics.[22] In relation to the opening of the first Turkish Embassy to Tallinn in September 1935, İsmet İnönü's government decided on 8 August 1935 to

Estonia therefore proclaimed her independence before this happened. However, from February onwards, Estonia was in the hands of German army. When German troops were leaving Estonia in late 1918, the Soviet Red Army attacked Narva in Estonia in November, which actually marked the beginning of the Estonian War of Independence. This time, Estonia turned Germano-Soviet rivalry to its own advantage in declaring her independence. Georg von Rauch, **The Baltic States: The Years of Independence 1917-1940**, London 1974, pp. 30-39. For the Estonian Army and its military preparation in 1917-1918, **see Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya Orduları 1929-1930**, Ankara 1931, pp. 2-10.

[20] For various correspondence about the Turkish recognition of Estonian indepence and the promotion of friendship between the two countries, see the documents from the Archive of TITE (the Institute of Turkish Revolution History at Ankara University) K.18/B.23 (15 February 1920), K.18/B.72 (23 February 1920), K.19/B99 (20 February 1920). See also the documents from the Turkish Prime Ministrial Archive: BOA/HR.SYS.2729/34 (18.9.1922); BOA/HR.HMŞ.İŞO.123/14 (14.A.1338/1922), BOA/MV.224/105 (24.M.1341/1925), BOA/BEO.4720/353980 (25.M.1341); BCA 30-18-1-1/12.75.5 (7.2.1341); BOA/HR.İM.158/3 (8.9.1925).

[21] In 1928-9 Turkey and Estonia were engaged in negotiating and signing a variety of treaties, protocols and clearing agreements- e.g. the Convention of Commerce and Navigation. For instance, in February 1928 Otto Strandman, the Estonian envoy to Warsaw, was sent to İstanbul to sign a trade agreement with Turkey. BOA/HR.İM.225/65 (9.2.1928); BOA/HR.İM.225/71 (11.2.1928); BOA/HR.İM.225/72 (11.2.1928). Zekai (Apaydın), deputy, ex-Minister and Ambassador, and Numan Rıfat, the Turkish Under-Secretary to the Foreign Minister, were appointed on 16 September 1929 for the task to sign the Convention on Commerce and Navigation which was concluded in 1929. BCA 30-18-1-2/5.46.20; see also BCA 30-18-1-1/28.24.3; BCA 30-18-1-1/28.16.4.

[22] BCA 30-18-1-2/28.40.19.

appoint Nuri Batu (who worked in Riga as a Minister Plenipotentiary at that time) also for the duty of "Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary" to Estonia (and Litvania).[23] Starting from September 19, 1935, as newly appointed diplomat, Nuri Batu increased the level of cooperation. Between the two republics, a renewed version of the Clearing (Kliring) Agreement dated 13 March 1935 was signed in 1937.[24] During Celal Bayar's Government, on August 29, 1938, the Trade Protocol between two countries came into force. As a way to promote cultural relations and cooperation on sport, the Turkish National Wrestling Team was sent to Estonia to participate in the European Wrestling Competitions which took place in April 1938 in Tallinn.[25]

Early in 1929, with the Litvinov Protocol, the Baltic States south of the Gulf of Finland –together with Romania, Turkey and Persia– renounced war. Three years later, Finland, Latvia and Estonia successively concluded mutual pacts of non-aggression with the Soviet. Meanwhile the Great Economic Depression of 1929 unsettled every Baltic state and other European states as well. In January 1933 the Nazi party gained control of Germany. Concerning World War II, both the Balkans and the Baltics again felt the burden of a prolonged war more harshly than any other region of the world. In the case of the Baltic, as Reddeway indicated, "*Upon the shores of that inland sea, six states at least based their security on the antithesis between Germany and Russia…A few weeks changed the whole scene. Poland, with her 35,000,000 people, went down before the eightfold strength of the two Great Powers*". The so-called 'Baltic States', Estonia, Latvia and Lithuania, could not refuse the demands of a Russian Empire which had thirty times their united populations.[26]

Whereas Nazi forces entered Estonia in 1941 and occupied the country until 1944, the period of Soviet Russia's rule extended from 1944 to 1991. The Soviet annexation of Estonia in 1940, the second Soviet occupation in 1944 and the subsequent loss of national independence damaged the identity and the existence of Estonia. At the same time the Stalinist regime began in 1944 to set up strict constraints for civil society and civil culture in the region.[27]

The republic of Estonia, like the Republic of Turkey, had not actually participated

[23] BCA 30-18-1-2/57.67.5.

[24] See, BCA30-18-1-2/piece numbers: 53.22.11, 75.49.6, 74.33.2, 75.49.7, 76.57.19, 84.80.16.

[25] Details in BCA 490-1-0-0/1095.2.2.

[26] Details in W. F. Reddeway, **Problems of the Baltic**, Cambridge 1940, pp. 2-3,35.

[27] For the state/national community relations of Baltic post-war history, **see** Rein Ruutsoo, **Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States**: Impact of traditions on mobilization and transition 1986-2000, Rovaniemi 2002, pp. 94-104; for Soviet annexation of Estonia (1940) and German occupation of Estonia (1941-1944), **see** Pascal Lorot, **Baltık Ülkeleri**, translated into Turkish by H. Dilli, Paris/İstanbul 1991, pp. 78-82.

in World War II and had declared neutrality; both, however, were worn down in different ways by the results of such a devastating war. Estonia lost her independence due to the rivalry of the big powers, whilst Turkey was influenced by a variety of politico-economic agenda such as fear of the Soviet threat in the early Cold War years or the 1946 devaluation of the Turkish lira, which occurred on September 7th of that year. In addition, on July 21st 1946 the general election marked the transition of the Republic of Turkey to a multi-party system. In other words, Turkey was also being tested economically prior to the 1946 election, and struggling to overcome the socio-economic difficulties of the war years, ward off the threat of Stalin's Russia, overcome the difficulties of the "1946 devaluation" during the newly established Recep Peker Government (1946-1947) of the Republican People's Party, and –on top of all this– complete the democratization process.[28]

Although the Soviet perspective during the Stalinist era (1924-1954), especially during the *doctrine* under Léonid Brejnev in the 1960s, argued in favour of interventionist policies, it is a fact that the Baltic countries (including Estonia) were to remain caught between Germany and Soviet Russia. Probably the most striking location for a demonstration of Stalinism was Yugoslavia, which included Bosnia-Herzegovina.

In 1941 the Kingdom of Yugoslavia was severely threatened by the Axis alliance. The course of World War II saw not only its occupation, but also the presence of the fascist-influenced Croatian *Ustasa* regime in the Axis-occupied Yugoslavia. In 1945, as the Germans withdrew from Yugoslavia, the *Ustasa*[29] were defeated by

[28] Although two previous attempts to implement a multi-party system in Turkey had already been made in 1924-1925 and 1930; transition came about on July 21, 1946 with the "direct universal suffrage" system. Involved in this democratic development were the "National Development Party (MKP)" founded by Nuri Demirdağ in 1945, the "Democratic Party (DP)" established in January 1946 by the signatories of "*Dörtlü Takrir* (Proposal of the Four, June 1945)"—by Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü and Refik Koraltan; and the "Republican People's Party (CHP)," the oldest political party of the Turkish Republic to remain in the political arena from the year it was established in 1923 (with the exception of a short break in 1924 and 1925) until 1950. This era is known as the "Single Party period (1923-1950)"; in 1938, upon President Atatürk's death, İsmet İnönü became the second President of Turkish Republic until 1950. When Celal Bayar was President between 1950 and 1960, Adnan Menderes' Democratic Party (DP) came into office following the election of May 14, 1950, after having initially lost on July 21, 1946 in the year of its foundation. About "Direct Suffrage Election" see Prof. Nihat Erim's articles in the newspaper **"Ulus"** dated 12 May and 2 June 1946. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 150 (Ankara, May 1946), pp. 58-60; and No. 151 (Ankara, June 1946), pp. 23-24. For the Turkish Constitution and the Electoral Code, see Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982**, İstanbul 1982, pp. 1-437.

[29] Even though the Germans had surrendered, Pavelić's Ustasa intended to continue to fight against Tito's forces. Acting on news from Belgrade dated May 9 1945, Pavelić's "puppet government" declared a general mobilization. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 138, Ankara, May 1945, p. 915. On the other hand, according to Yugoslav radio, Marshal Tito, speaking in Zagreb, had proclaimed that the "**New Yugoslavia" had not been established as a result of round-table talks, adding that new Yugoslavia was founded on four years of hardship and torture endured by**

the socialist Yugoslav partisans under the control of Marshal J. Broz Tito.[30] Thus, the beginning of the Cold War era in 1945 witnessed the transformation of pre-war royalist Yugoslavia (1929-1941) to socialist Yugoslavia; Tito's administration held power for years by succeeding in controlling ethnic and political chaos within the country. Following Tito (PM 1945-1953, President 1953-1980), the disintegration of Yugoslavia seemed unavoidable and occurred gradually up to 1991.

Events by 1945 were probably indicators of different issues; whereas King Peter of Yugoslavia declared that he had not accepted the Marshal Tito administration and that Tito was not authorized to act on his behalf, reports from Belgrade quoted Marshal Tito as having indicated that the time had come to discuss the matter of the Kingdom's future since the King's name was being mentioned in conjunction with those of Chetnik General Draza Mihailović[31] and General Milan Nedić, who both had collaborated with the Germans, during his speech at the Congress of the United People's Front.[32]

It is possible to find plenty of information regarding the difficult conditions in Yugoslavia during and after World War II in "**Ayın Tarihi (History of the Month)**," published by the Turkish Prime Ministry General Directorate of Press and Publications.[33] For example, several issues of this monthly periodical contained news reports from New York and Belgrade concerning the trial of Mihailović, who was accused by the Yugoslavian administration of collaborating with the Germans.[34]

---

her people. In this new Yugoslavia, every nation that constituted Yugoslavia would possess the rights they had earned. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 138, Ankara, May 1945, p. 919. Additionally, from a London-based source (June 4, 1945) it was reported that - with nationalism in mind – Marshal Tito had re-confirmed Yugoslavia's demands on Carinthia during a speech he had delivered, stating that "**We have liberated Carinthia, but international conditions were such that we had to leave it temporarily Carinthia is ours and we shalll fight for it"**. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 139, Ankara, June 1945, p. 565.

[30] For the foundations of Tito's national policy, his federalism and Yugoslavianism, and a short comparison of Tito, Lenin and Stalin, Esad Zgodic, **Titova Nacionalna Politika**, Sarajevo 2000, pp. 161-248,328-374.

[31] According to Hüseyin Cahit Yalçın one could see General Mihailović as a national hero when observed from a certain distance, but such a subjective opinion could not 'definitely and objectively' certify that General Mihailović did not commit or was incapable of committing any crime. For H. C. Yalçın's article "The Belgrade Trial" printed in the **"Tanin"** gazette on August 2, 1945, **see Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 141, Ankara, August 1945, p. 237.

[32] For news based on Belgrade source **see**: **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 141, Ankara, August 1945, p. 234.

[33] Meanwhile, according to reports from Belgrade in September 6th 1945, the Yugoslav Board of Regents had appointed M. Božin Simić to the Yugoslav Embassy in Turkey**, Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 142, Ankara, September 1945, p. 289.

[34] In one such article –Belgrade, June 10th 1946– one allegation against Mihailović determined that a detailed account should be made concerning the matter of Mihailović's high treason between 1941 and 1945. Moreover, an article published in Belgrade on June 11, 1946 states that one of the prosecution, a Colonel, had accused Mihailović of pillaging villages and killing people. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 151, Ankara, June 1946, pp. 243-244.

Setting aside the accusations made during the trial, as well as the counter-charges,[35] it is necessary to examine the tough political dilemma Yugoslavia was facing during that period. In this regard it would not be wrong to state that Yugoslavia was under German threat, being trapped either between the communists and the Allies or alternatively at the centre of shifting external policies whilst defending its homeland and waging war against its enemy, Germany. The future of Yugoslavia, including the much-desired Balkan lands, was right at the centre of the rivalries which had settled like a black cloud around the great powers during and after the war.

Tito's socialist Yugoslavia gathered the Bosnians, Croats, Serbs, Slovenians, Montenegrins and Macedonians into a federation. Tito also, in a sense, defeated his adversary Mihailović. Furthermore, he secured his own post with the 1945 elections[36], which were won by his *Narodni Front* (national front). Bosnia-Herzegovina, on the other hand –as revealed in the guidebook "*Informative Prirucnik o Bosni i Hercegovini*"– based its existence on Yugoslavia's principle of federalism with the November 29, 1943 manifesto of AVNOJ (the "Anti-Fascist Council" of Yugoslavia's liberation movement) during the Second World War. With regard to Bosnia-Herzegovina's future, the legal and political composition of the newly established "ZAVNOBIH" –the National Anti-Fascist Governing Council (including Muslim participants)– was still experiencing difficulties in 1943-1945.[37] Between 1945 and 1953, however, the People's Assembly of Bosnia and Herzegovina undertook this pivotal task. In other words, events occurring during the first five to six years following World War II were quite important in shaping the Federation and Yugoslav socialism. [38]

---

[35] An article by A. Şükrü Esmer in the **"Ulus"** newspaper, dated June 18th 1946, deals with the Mihailović story. Addressing the question "why is Mihailović now being tried as a 'traitor' in Belgrade", Esmer stated: "**The sad part of this matter is the fact that the developments in Yugoslavia's internal policy are the result of the treaties made between the great powers and not the result of events which transpired within the country concerned"**. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 151, Ankara, June 1946, p. 247. As stated in reports from London on July 17th 1946: "**According to an announcement on New York radio, the Minister of Defence of the former Yugoslavia, 55-year-old General Mihailović, has been executed by firing squad.** " **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 152, Ankara, July 1946, p. 218; for earlier info (No. 138, Ankara, May 1945, p. 915).

[36] For the list of candidates from the Narodnog fronta/Narodni Front for the city of Sarajevo, **see Zbirka Varia**: Period Socijalisticke Jugoslavije (1945-1963. godina), ZV-231, Sarajevo 1945.

[37] For the role of ZAVNOBIH and AVNOJ in strengthening Bosnian statehood and nationality and also the dualism of the government between 1941-1945, **see** Omer Ibrahimagic, **Bosanska Drzavnost i Nacionalnost**, Sarajevo 2003, pp. 269-334.

[38] For general information about Bosnia-Herzegovina in 1940-1950, including the biographies of national heroes (such as Busatlija Mahmut, Celar Zdravko, Dovadzic Mustafa, Fetahagic Ahmet, İbrahimpasic Mahmut, Kacar Svetko-Kaca, Kerosevic Mijo-Guja, Kosutic Dusan, Kovacecic Borisa-Scepan, Latific Mustafa, etc.), political events, social insurance, art and cultural societies/publications ("Iskra"-Zenica, "Jedinstvo" –Travnik, "Mitar Trifunovic– Uco" –Tuzla, "Gradevinar"– Banjaluka, "Branko Copic" –Bihac, "Abrasevic" –Mostar, "29 novembar"– Jajce, "Metalac" –Sarajevo, "Proleter"– Teslic, "Novo doba"–Gorazde etc.), women's role in political life, socio-economic life, health, educational statistics etc.– following World War II, **see Informativni**

According to a report dated January 1946 from Reuter's (London) correspondent in Belgrade, the new constitution of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY/FNRJ) had been drawn up according to "unique and revolutionary" points. One of the most important aspects of the 1946 Constitution was the fact that before being approved by Parliament it was presented to the people for consideration and review.[39]

The new Yugoslav Constitution came into effect on January 31st 1946, and the Tito administration accordingly resigned.[40] The National Assembly charged Marshal Tito with establishing a new government. With the new Constitution coming into effect, the constituent assembly of Yugoslavia was to be known as "*Federativna Narodna Republika Jugoslavija* (FNRJ)". Although Tito became president in 1953, he established Yugoslavia as a socialist federation incorporating his own interpretation of socialism. The non-alignment movement and Tito's rapprochement with neighbouring countries were among his remarkable activities.

Hence, as the end of the Second World War approached, one could see that important issues were yet to be resolved, issues that involved questions as to the fate of the Yugoslav king and as to whether Yugoslavia's right over the countries which had come under Italy's control at the end of World War I (such as Trieste, Istria, Rijeka, Zador, Lastovo and Palagia[41]) would be recognised. Yugoslavia was still in the process of reformation and of determining her stance on matters varying from war to politics. Based on reports from Paris (also mentioned in the **Ayın Tarihi**) dated September 1, 1945, the leader of the Croatian Peasant Party Vladko Maček contended that the existing political regime in Yugoslavia had not provided any democratic guarantees and that unless the existing regime changed there would be no chance for free and fair elections in Yugoslavia. Articles published in Belgrade on September 4th show that the four Yugoslav political parties had decided to issue separate electoral lists of rival candidacy in the general elections. On the other hand, the People's Front (encompassing many parties supporting Tito) decided to enter the election with just one list. The four opposing parties consisted of: the 'Democratic Party' under the leadership of Dr. Milan, who had resigned from Marshal Tito's cabinet a month before, the "Radical Party," the "Socialist Party" and the "Agrarian Party" under the leadership of Milan Gavrilovitch. [42]

Priruçnik i Bosni i Hercegovini, Broj/Number. 3-4 (July-August)/7-8 (November-December), Sarajevo 1951. For a number of newspaper extracts about Sarajevo (such as "Oslobodenje", "Zadrugarski glasnik", "Borba", "Politika", "Turisticki dodatak Politike", "Sarajevski list", "Male Novine", "Republika", "Jugoslovenski list", "Mladost", "Omladinska rijec", "Sarajevski dnevnik", "Hrvatski narod"), **see Zbirka Varia**: Period Socijalisticke Jugoslavije (1945-1963. godina), No. ZV-354.

[39] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 146, Ankara, January 1946, p. 197.

[40] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 146, Ankara, January 1946, p. 199.

[41] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 141, Ankara, August 1945, pp. 235-236.

[42] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 142, Ankara, September 1945, p. 289.

The Council of Foreign Ministers from the five great powers met in London in the second week of September 1945 for peace talks. This development was closely followed in the Turkish press, and the monthly periodical **"Ayın Tarihi"** gave wide coverage to articles such as: "Observations on the Council of Five" (Hüseyin Cahit Yalçın, October 1st 1945, **"Tanin"** gazette), "Council of Five" (Tevfik Rüştü Aras, October 4th 1945, **"Tan"** gazette), "The Tragic and Unfortunate Death of Two Peace Conferences" (Necmeddin Sadak, October 4th 1945, **"Akşam"** gazette), "A Grave and Difficult Situation" (Falih Rıfkı Atay, October 4th 1945, **"Ulus"** gazette), "The Bankruptcy of the London Conference" (M. Zekeriya Sertel, October 5th 1945, **"Tan"** gazette),"Let's See What Events Will Bring?" (Cavit Oral, October 6th 1945, **"Bugün"** gazette), "A Clear Definition of Bankruptcy" (Şevket Bilgin, October 6th 1945, **"Yeni Asır"** gazette) and "The Policy Adopted in the Balkans Were Wrong from the Very Beginning" (Necmeddin Sadak, October 18th 1945, **"Akşam"** gazette).[43] All of these articles, along with many others, were written in the hope of reducing Soviet Russia's ambition for victory, and in the hope of a new era entailing new negotiations. Necmeddin Sadak stated that "*As well as urging for free elections in the Balkans, the first condition for establishing democratic governments is that the Russian invasion come to an end*," adding: "*Since there is no peace yet, the Allies cannot ask Soviet Russia to withdraw from the Balkans and even if they did, Russia would decline to do so. Such being the case, the peace process needs to be hastened and the invasion has to come to an end to in order that the Balkan nations gain freedom and independence*".[44]

Whereas some intellectuals in the Turkish Press found the removal of Moscow politics from the Balkans absolutely necessary for permanent peace in the region, some considered this future peace as part of a bigger picture since external policy games on the world stage actually affected domestic politics in the Balkans, and vice versa.

In his article entitled "Internal Policy Games in Foreign Politics" printed in the newspaper **'Haber'** (Istanbul) on July 9th 1945, Hüseyin Cahit Yalçın made the criticism that Tito was intending to make use of internal disputes and turmoil in order to maintain himself, as well as the Moscow regime (behind which he was hiding), in a position of power.[45] In short, one needs to thoroughly comprehend and analyse the fact that most of the criticism which seemed to be directed towards Tito in the Turkish Press did not really target Tito personally but was actually meant for Stalin's Russia; Turkey and those with Turkish interests at heart had been quite worried from 1945 onwards as to Stalin Russia's intentions involving "the Turkish Straits and the Turkish lands in Eastern Anatolia as well as to the threat of a further expansion of communist activities".[46]

---

[43] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 143, Ankara, October 1945, pp. 185-213.

[44] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 143, Ankara, October 1945, p. 212.

[45] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 140, Ankara, July 1945, p. 343.

[46] **See** the Turkish newspaper articles written by Necmeddin Sadak (7th October 1945 and 12th October

After having been careful to maintain her neutral stance during World War II, Turkey was forced to enter the war in its final year (1945). On behalf of the Allies, British Prime Minister Winston Churchill met with the Turkish President İsmet İnönü at the Adana Conference in January 1943. Turkey – and conditions in the Balkans – needed to change, and this need could easily be inferred from the overtures of the Allies. Aside from various efforts to end the war, the main agenda of the *new world leaders* of the era –the *Big Three* (*Churchill-Roosevelt-Stalin*)– at the Yalta Conference in February 1945 concerned the preliminary requirements for being accepted to the United Nations. Therefore, even before the San Francisco Conference (which was to take place in April 1945 and which laid the foundation for the United Nations), Turkey declared war against the Axis powers on February 23rd, thus entering a war in order to be accepted into the UN.

5. Relatively Small States Have to Rely on Themselves Before Anything and Anyone in Order to Ensure Their Own Safety

Significant developments were observed regarding the Turkish relationship with Yugoslavia between 1950 and 1954; this period can perhaps be described as the golden years of President Celal Bayar and the Menderes cabinet, which had come into office following the election of May 14th 1950 (after having initially lost on July 21st 1946). Probably the most important indicator of this was a 'visit' and a declaration of appreciation in the Turkish Press.

Turkish and Yugoslav newspapers of August 1st 1954 reported the good news that following an invitation from the President of the Federal People's Republic of Yugoslavia, Marshal Tito, Turkish President Celal Bayar was to start his visit at the port of Rijeka on the Dalmatian Coast at 17.30 pm on September 1st.[47] Before leaving for Yugoslavia, Celal Bayar gave a statement to the Anatolian Agency *(Anadolu Ajansı)* which indicated that from 1954 onwards Turkey had recognised Yugoslavia as a "*de facto* ally", even before the triple alliance which was signed on August 9th 1954 at the Villa Bled palace between Turkey, Yugoslavia and Greece, a contractual agreement of mutual aid. Bayar also reminded of the good memories of Tito's visit to Turkey in April 1953.[48]

President Bayar was due to arrive in Bosnia-Herzegovina on the morning of Monday, September 6th. He would tour the city, visiting *the National Museum,*

1945, **Akşam**), Hüseyin Cahit Yalçın (12th October, 13th October, 16th October and 27th October 1945, **Tanin;** 16th October 1945, **Vakıt**), Asım Us (13th October, 16th October and 19th October 1945, **Vakıt),** Necmeddin Sadak (15th October 1945, **Akşam**), Şevket Bilgin (16th October 1945, **Yeni Asır),** Haydar Rüşdü Öktem (20th October 1945, **Anadolu**) in the section of "Repercussions" in **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 143, Ankara, October 1945, pp. 74-100. **See** also **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 144, Ankara, November 1945, pp. 70-89.

[47] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 249, Ankara, August 1954, pp. 59-67.

[48] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 249, Ankara, August 1954, p. 62. Even Tito had given a statement referring to the friendly and allied Turkish President Bayar. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 249, Ankara, August 1954, p. 65.

the Latin Bridge (Princip), the Gazi Husrev-beg Mosque and *Bascarsija*, and then attend a ceremony during which he would be presented with an honorary degree by the University of Sarajevo. Many Yugoslav newspapers, such as Belgrade's two biggest newspapers "*Borba* and *Politika", Mevnik, Nedeljine Informatirne Novine,* as well as the **Oslobodjenje** gazette printed in Sarajevo and Rijeka's *Novili* gazette made positive comments regarding Celal Bayar's friendly visit to Yugoslavia.[49] Emeç states that the "New Balkan League" which was instigated at Bled was not a bloc of aggression, but only an alliance of the Turkish Republic, Yugoslavia and Greece based on justifiable concerns regarding possible attacks; efforts were underway to strengthen a military alliance the like of which had rarely been seen in history. The author draws attention to the international political setting in which states were trapped between the disagreements of great powers. He writes "*History continuously repeats the reality that relatively small states have to rely on themselves before anything or anyone in order to ensure their own safety… Recently Latvia, Lithuania and Estonia have also been victims of such designs*," and commends Turkey for supporting her neighbours.[50]

Whilst on the one hand Tito's visit had created a positive impression, his criticism of the 1955 Balkan Pact caused disturbance. At the beginning of 1956, Yugoslav President Tito consistently criticised the Baghdad Pact (signed in 1955 between Turkey, Iraq, Britain, Pakistan and Iran) at a meeting organized to mark his return from a very satisfactory visit of "friendship and understanding" to Egypt and Ethiopia. Marshal Tito, who on many occasions declared his opposition to pacts and to the armaments race, believed the Baghdad Pact "in actual fact, to be the "*third centre of the war"*, in addition to the two which already exist in the Far East and Europe, i. e. NATO and the Southeast Asian pact." Meanwhile, according to a report based on sources in Tokyo, which was also reported in **"Ayın Tarihi"** in January 1956, a newspaper which supported Communist China had recounted "the belief that the friendship and collaboration which would develop between Yugoslavia and Egypt would help to reduce international tension". Thus, in the general political situation of 1956 we see that whilst on the one hand the "Baghdad Pact" had been signed, on the other there was an air of amity between Yugoslavia and the Egypt of Prime Minister Cemal Abdünnasır (who had been in opposition to Israel), Ethiopia, Soviet Russia and communist China. Meanwhile, the **"Washington Post"** reacted against Marshal Tito, who since his visit to Cairo had supported Egypt's course

[49] **See Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 249, Ankara, August 1954, pp. 59-64.

[50] Furthermore, Faruk Demirtaş's article "a New Alliance, a New Horizon" printed in "**Bayram**" gazette on August 10th 1954 and R. S. Burçak's article issued on August 15th 1954 in the **'Zafer'** gazette expressed opinions in favour of the Balkan League which had started with Ankara, Belgrade and Athens. For 8/8/1954 dated S. R. Emeç's article in **'Son Posta' see**, **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 249, Ankara, August 1954, p. 89.

of action; Egypt was a country which had positioned itself against Israel, and the Washington Post therefore criticised Tito's Yugoslavia.[51]

Moreover, the article by Ö. S. Coşar on Tito's foreign policy, printed in **'Cumhuriyet'** and entitled "What is the Marshal saying?", criticised Yugoslav President Marshal Tito's allusion to the Baghdad Pact of 1955 as being, like the Atlantic Pact of 1949, "an invitation to war"; he openly warned Tito of the political games of the great powers. Coşar continued: "*It is quite significant that the Yugoslav Marshal, who intimately knows the tactics of the Soviet Union and who has made a lot of comments on them, is poised today to continue undoing the common measures of self-protection of the free nations as well as to persist in talking and spreading propaganda in the same manner*." Another of his articles, dated January 24th 1956, reports on the historical process of the Balkan Pact conference, the Balkan Pact of 1934 and the importance of the Balkan alliance of 1954. An article by A. Ş. Esmer entitled "Tito's New Role" printed in the newspaper **'Ulus'** on January 28th 1956, expresses the opinion that an article printed in the Journal of Foreign Policy and taken up by the Yugoslav Union of Journalists – the voice of the government on matters of foreign policy – had shed some light on the most recent "arcane" policy of Marshal Tito. According to this journal, Marshal Tito was striving to open a new era in the relationship between Europe, Asia and Africa. According to Tito, Yugoslavia – a European as well as a socialist state - was an appropriate choice for this role. Esmer did not approve of the dilemma Tito created with his remarks, which were crafted to please both the West and the East; for instance, before 1948 Tito was pursuing a pro-Soviet policy, and after 1948 he turned his face to the West.[52]

Towards the end of 1955, the Yugoslav Foreign Minister Koca Popović announced in Parliament that Yugoslavia's relationship with Russia and other Eastern countries was returning to 'normal'. However, it would not be incorrect to say that although circumstances were somewhat relieved of political tension, the situation was different as regards the economy. In fact, Marshal Tito referred to Yugoslavia's economic condition in a speech he made in Belgrade at the end of November 1955, declaring that many factors which had nothing to do with socialism had infiltrated the economic structure of the country due to insufficiencies in auditing and negligence during general controls, and that the proletariat was suffering the most.[53]

Throughout 1957, Tito continued to emphasise Yugoslavia's dedication to the non-alignment policy of active co-existence and the decision not to belong to any

[51] For the report based on the "Belgrade, Tokyo, Washington" source as noted in this paragraph **see**: **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 266, Ankara, January 1956, pp. 228-230.

[52] For the paragraph, **see Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 266, Ankara, January 1956, pp. 231-234.

[53] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 264, Ankara, November 1955, pp. 236-237.

faction in the Cold War era. As also mentioned by Edvard Kardelj –a close friend of Tito's– a step had been taken towards accepting individual property ownership in villages, and peasants were now wanting to leave the 'Russian-style collective farms (*kolkhoz*)' where they had been held by force for some time in Yugoslavia. According to the journalist Ahmet Halil of **"Yeni İstanbul"**, whilst it was natural that the peasants of Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina were to regain their freedom, Yugoslav economists observed how communism in agriculture could result in bankruptcy.[54]

Marshal Tito, in spite of his pronouncements on non-alignment, was still at the middle-right of politics. Despite the visit to Belgrade of the First Secretary of the Communist Party of the Soviet Union Nikita Khrushchev (1954-1964) and the Minister of Defense Marshal Bulganin, the relationship between Yugoslavia and Russia after Stalin's (1924-1953) death was inclined to revert to its previous tense state.[55] An agreement between Marshal Tito and Soviet leaders visiting Belgrade meant deviation from the dogma "*there is only one way to Socialism*" and acceptance of the hypothesis "*every state follows their own way to Socialism*"; in other words, approval of 'Titoism'. This development would have encouraged anti-Stalin politicians in the Soviet satellite states. With Moscow's approval or indulgence, they had already started to disregard 'Stalinist' politics; thus, 'Titoism' started to predominate. Tito insisted on establishing relationships between governments and not between parties, obliging Khrushchev and Bulganin to agree. However, the rebellions in Poland –and particularly in Hungary– greatly alarmed Moscow and Khrushchev, and Molotov felt the need to take a step back. This being the case, it was natural that strain would be put on the relationship between the Soviets and Yugoslavia. Even though Marshal Tito approved of the movement in Poland, he objected to the one in Hungary. Nevertheless, encouraged by Moscow's reaction, Stalinist Communist politicians in Romania and Albania as well as Albania's Enver Hoxha (First Secretary of the Albanian Labour Party) started to attack Tito. Despite the reaction to "Titoism" in Russia and other areas under Russian influence, it did

---

[54] **See** Ahmet Halil's article titled "Movements Towards Divergence From Communism in Yugoslavia" printed in **'Yeni İstanbul'** gazette on May 18th 1957. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 282, Ankara, May 1957, p. 385.

[55] **See** A. Ş. Esmer's article "Yugoslavia and the Soviets" printed in the 'Ulus' gazette on March 9th 1957 in **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 280, Ankara 1957, p. 320. First Secretary of the Communist Party of the Soviet Union Nikita Khrushchev's commendation of Yugoslavia during his speech in Prague in July 1957 had caused astonishment in Yugoslav political circles. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 284, Ankara, July 1957, p. 292. Meanwhile, Yugoslav President Tito had continued to deliver speeches stating that "**he would practice Socialism his own way".** Relations that had been strained due to the Hungarian Revolution had at some point improved; Khrushchev's Russia could not however let matters rest. Moscow was worried about a possible 'liberal movement' in the satellite states. It **see**med that the struggle between Tito, Tito's supporters and Moscow would continue. **See** Mücahit Topalak's article "Moscow-Belgrade" printed in the **'Zafer'** gazette on July 1st 1957. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 284, Ankara, July 1957, pp. 294-295.

not seem likely that Moscow would revert back to the ways of the "old Stalinism".[56]

As an item of additional information, the 6th Congress of the Communist union opened in Belgrade in mid-March 1956 with a short speech by Marshal Tito. According to another report, Poland was the first of all the nations in the Soviet block to which the Central Committee of the Yugoslav Communist Party decided to send an official representative. This was due to the fact that following 1948, when Yugoslavia broke all ties with the *Cominform*, the country had no representative in the nations behind the 'iron curtain'. Nevertheless, whereas the diplomatic and cultural relationship between the Soviet Union and Yugoslavia persisted, the Yugoslav Minister of Defence, General Ivan Gosnjak, stated in his speech to Parliament concerning the defence budget that "*Yugoslavian forces are not and never will be bound to any existing faction",* adding that "*we do expect the Americans to provide military aid to Yugoslavia this year as well"*.[57] In other words, the difficult position of Yugoslavia's foreign policy dilemma was not going to be alleviated by the great powers.

CONCLUSION

Although its territorial grounds are not as large as those of the Bosnian province during the Ottoman era, today's BiH has succeeded in its determination to exist once more under the name "*Bosnia-Herzegovina"* in the international world arena. Between 1992 and 1995, Bosnia and Herzegovina came up with a unified compromise despite major political differences.

On the one hand, the Bosnian War took place with all its suffering – alongside hopes for the future – between 1992 and 1995. From the very beginning the development of events was both positive and negative. On May 22nd, Slovenia, Croatia and Bosnia-Herzegovina were admitted to the UN. Bosnia-Herzegovina had also been accepted to the OSCE on April 30th 1992. However, aside from such positive and important developments, Bosnia was still to face many difficulties. In fact, the Bosnian-Muslim leader Alija Izetbegović had to leave a meeting in Lisbon as Serbian attacks increased in Bosnia-Herzegovina; thus, the Bosnia-Herzegovina Conference came to an end. It was right at this moment that Turkey declared that the historical setting and cultural inheritance in Sarajevo was being destroyed, and submitted an application to UNESCO for an official to be sent to the city. Turkey made its stance clear, recalling its Ambassador from Belgrade on May 26th 1992.[58]

On the other hand, the Estonian War of Independence occurred in 1918-1920 and resulted in success for Estonia. World War I and the ensuing collapse of the Tsarist regime in Russia influenced the history of Estonia and the creation of five states on

[56] **See** A. Ş. Esmer's article "Yugoslavia and the Soviets" printed in the **"Ulus"** gazette on March 9th 1957. **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 280, Ankara, March 1957, pp. 320-321.

[57] **Ayın Tarihi (History of the Month)**, No. 268, Ankara, March 1956, pp. 258-259.

[58] For a chronology of events in Bosnia-Herzegovina during the Yugoslavian crisis between 1990 and 1996 **see**, İsmail Soysal-Şule Kut, **Dağılan Yugoslavya ve Bosna-Hersek Sorunu: Olaylar-Belgeler 1990-1996,** İstanbul 1997, pp. 19, 21.

Russia's west –Estonia, Finland, Latvia, Lithuania, and Poland. By March 3rd 1918 German forces had taken all of Estonia's territory; later, the Russian Bolsheviks invaded the Baltic, beginning the Estonian War of Independence on November 28th 1918. Estonia actually gained independence in 1920. During the German campaign to take Estonia, the Salvation Committee (*Paastekomitee*), controlled by Estonia's first National Chamber (*Maapaev*), officially proclaimed Estonia's independence on February 24th 1918, and this act became the basis of the Estonian state. The first Provisional Government of Estonia was formed in 1918, headed by Konstantin Paets.[59] The opening session of the first Estonian Assembly was held on April 23rd 1919; the GNA of Turkey–the unicameral parliament[60] of the Turkish Nationalists–opened on the same day one year later, in the midst of the Turkish National Struggle (1919-1922).

With the signing of the the Tartu Peace Treaty between Estonia and Soviet Russia on February 2nd 1920, the Estonian state came into being. Estonian parliamentary elections to form the *Riigikogu* parliament were held in 1920. The Riigikogu was divided into two chambers in 1938-1940 and was then replaced by the Estonian Soviet socialist republican regime. During World War II, Estonia was once again positioned between the regional centres of power: Germany and Russia. Subsequently, the Soviet occupation took place from 1944 to 1985, before the restoration of Estonia's independence following the disintegration of the USSR in 1991. Today, whereas Estonia has been a member country of the EU and NATO since 2004, Bosnia and Herzegovina is still trying to fulfill the conditions for eligibility for EU membership.

---

[59] K. Paets (1874-1956) served as **Riigivanem** (State "Elder", or **de facto** head of government) several times between 1918 and 1934. In March 1934 Paets, as acting President, declared martial law. Early the next year he supported a government-approved single party. In January 1936 a plan for a bicameral Parliament was approved by referendum. In 1937 the Assembly, in which the opposition element was small, established a constitution. In April 1938, Paets became the first President of Estonia. With the Soviet occupation of Estonia in June 1940, although technically still president, Paets was arrested by the Soviets and deported in July to Ufa in the Urals. Mel Huang, "Estonia", in **Eastern Europe**, Vol 1: An Introduction to the People, Lands, and Culture, (ed. by R. Frucht), California 2005, pp. 74-75; W. F. Reddeway, **Problems of the Baltic**, Cambridge 1940, pp. 32-33.

[60] Between 1923 and 1960, Turkish parliamentarianism was unicameral. With the 1961 Constitution, the **majority electoral** system gave way to **proportional representation.** Following the 1961 Constitution (the third Turkish constitution out of a total of four: 1921, 1924, 1961 and 1982) the Turkish Parliament became **bi-cameral** until 1980.

MÜBADELE ÖNCESİNDE YUNANİSTAN'DA TÜRKLERE YAPILAN BASKILAR VE TÜRKİYE'DEKİ YANKILARI

ÖZKAN, Salih*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bağımsız Yunanistan'ın temellerinin atıldığı sürece dayanan gelişmelerin sonucu olarak, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişki düşmanlık duygusu üzerine kurulmuştur. Bu durum tüm Balkanlı devletler gibi Yunanistan'ın da milliyetçilik ideolojisi üzerine şekillenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. O yüzdendir ki, Yunanistan'ın Osmanlı aleyhine elde ettiği her toprak kazanımının sonrasında, bu toprakları millîleştirmek için üzerinde yaşayan halkı sürgüne tabi tutmuştur.

Bağımsızlığını kazandığı tarih olan 1829'dan itibaren bu şekilde cereyan eden tutumunu, İzmir'in işgalini takip eden dönemde de sürdüren Yunanistan, Türk halkı bölgeden kaçırmak için her türlü zulüm ve baskıyı yapmaktan kaçınmamıştır. Maalesef bu olaylara Anadolu'da yüzlerce yıldır birlikte yaşayan yerli Rumlar da katılmıştır. Son durum artık Türk ve Rum nüfusun bir arada yaşamasını imkânsız hâle getirmiştir. Dolayısıyla Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlandırılmasından sonra, artık Anadolu'da barınamayacağını anlayan Rumlar, Yunan ordusunun peşinden buraları terk etmek zorunda kalmıştır.

Ortaya çıkan bu fiili durum Lozan görüşmeleri sırasında Türkiye ile Yunanistan arasında karşılıklı bir nüfus mübadelesini zorunlu hâle getirmiştir. Hem taraflar hem de Lozan'da bulunan devletler açısından mübadelenin kaçınılmaz olduğu anlaşılınca 30 Ocak 1923'te anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma gereğince mübadelenin uygulanmasına 1 Mayısta başlanacaktır.

Ancak gerek sözleşmenin imzalanmasının hemen öncesinde, gerekse takip eden uygulama öncesi süreçte, Yunanistan'daki Türkler bir an önce yerlerini terk etmeye zorlanmışlardır. Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeler göstermektedir ki, bu baskı ve zulümler çoğu zaman güvenliği sağlamakla yükümlü olan Yunan polis ve jandarması eliyle de yapılmış, Yunan Hükûmeti de şikâyetlere duyarsız kalmıştır.

Zulme uğrayan Türk halkının feryatları Anadolu'da öğrenilince, öncelikle Yunan Hükûmeti nezdinde olaylar protesto edilmiş, bu tür baskılara son verilmesi istenmiştir. Duyarsızlık karşısında Türk kamuoyu gösteriler düzenleyerek, "mukabele-i bil misil" yapılmasını istemiştir.

* Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.NİĞDE/TÜRKİYE. **e-posta:** salihozkan66@hotmail.com

Bu çalışmayla Yunanistan'da mübadeleye tabi Türk halka yapılan baskı ve buna karşılık Türkiye'de ortaya çıkan tepki tespit edilecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Yunanistan, Mübadele, Lozan.

ABSTRACT

Pressure Made to The Turks in Greece Before The Exchange and Their Reflections in Turkey

The relation between Turkey and Greece is based upon enmity as a result of the events following the process in which the foundations of an Independent Greece were laid. This situation results from the fact that, as well as all the Balkan states, Greece is also formed on the basis of nationalism. That's why Greece, every time it gained land against Ottoman, exiled the people living on those lands in order to nationalize these lands.

Greece, which carried on its attitude that had been continuing since 1829 which was the years in which it gained its independence during the time following the occupation of İzmir, didn't abstain from any kind of cruelty and pressure in order to make Turkish people escape from the region. Unfortunately, native Greeks who had been living in Anatolia together with Turkish People also participated in these events. The last situation made if impossible for Turks and Greeks to live together anymore. Therefore, after the National War ended with great success, Greeks understood that they couldn't live in Anatolia anymore and left the region following the Greek army.

This new situation made a population exchange between Turkey and Greece compulsory during the Lausanne negotiation. When it is understood by the both sides of the negotiation and the states that took part in Lausanne that the exchange was inevitable, the agreement was singed on January 30, 1923. The application of the exchange was going to start on May 1st in accordance with the agreement.

However, both just before the agreement was signed and during the process before the application, Turks in Greece were forced to leave their places immediately. The documents in Republic Archive show that these pressures and cruelties were mostly made by the Greek police and gendarme who were in fact commissioned with provide security, and Greek government was insensitive to these complaints.

When the complaints of Turks who were tyrannized were heard in Anatolia, the events were protested and the Greek Government was demanded to stop such pressures. As a result of the insensitiveness, Turkish public opinion arranged demonstrations and wanted resiprosity to be done.

With this study, the pressure made to the Turkish people in Greece who were subject to the exchange and the reaction occurred against this in Turkey will be determined.

Key Words: Turkey, Greece, Exchange, Lausanne.

GİRİŞ

Üzülerek belirtmek gerekir ki, tarihin iki komşu olarak yaşamak zorunda bıraktığı Türk-Yunan toplumları arasındaki ilişki, düşmanlık duyguları üzerine şekillenmiştir. Bu durum şüphesiz bağımsız Yunanistan'ın temellerinin atıldığı süreçteki ilişkilerin sonucudur. Başta Yunanistan olmak üzere, tüm Balkanlı devletler milliyetçilik ideolojisi üzerine kurulmuş, millî devlet olabilmenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Bunun da şartı kendi toprakları üzerindeki, kendinden olmayan bütün unsurları şu veya bu şekilde kovmaktır.

Özellikle bu topraklarda asırlarca hüküm sürmüş bulunan Türkleri kovmak, hem hâkim unsura duyulan kin ve nefretin bir sonucu, hem de ilerde ortaya çıkabilecek hâkimiyet iddialarına son vermek amacını taşıyordu. Bu maksatla kendilerine vaat edilen toprakları Yunanlılaştırmak için öncelikle Türkler olmak şartıyla, diğer unsurlara karşı yürütülen baskı ve zulüm politikası duygusal refleksin ürünü olmaktan çok, sistemli bir planın sonucuydu.

Yunanistan'ın kuruluş tarihi olan 1829'dan 1923 mübadele sürecine gelinceye kadar Osmanlı Devleti aleyhine beş kez genişlemiş, (İnan, 1986: 94) bunların sonucunda ele geçirdiği topraklardan Müslüman halkı zulüm ve baskıyla uzaklaştırmıştır. O yüzden Türk-Yunan savaşlarını takip eden barış süreçleri, Yunan hâkimiyeti altında kalan insanlar açısından çile ve işkencenin devam ettiği yıllar olmuştur. Bunu en son örneği Yunanistan'ın Anadolu macerası sırasında yaşanmıştır.

15 Mayıs 1919 günü İzmir'i ilhak maksadıyla işgal eden Yunanlılar, işgali müteakip burada bir yönetim kurarak, eskiden beri hak iddia ettikleri bu toprakları Yunanlılaştırma gayretine düşmüşlerdir. Uluslararası arenada iddialarına dayanak olması maksadıyla, demografik yapının kendi lehlerine olduğunu göstermek için on binlerce Türk insanını Anadolu'nun içlerine göçe zorlarken, diğer taraftan Yunanistan'dan buraya Rum nüfus getirmeye çalışmışlardır (Sarısır, 2006: 167). Türk nüfusu göç ettirirken her türlü gayri insani muameleye başvurmaktan geri durmamışlardır. Hatta direnen köy ve kasaba halkını toplu katliamlara tabi tutmuşlardır (Türkmen, 2000). Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu baskı ve zulümlere asırlarca Anadolu topraklarında birlikte yaşayan yerli Rumlar da katılmışlardır.

Millî Mücadele başarıyla sonuçlandırılıp Yunan ordusu perişan bir vaziyette Anadolu'yu boşaltmak zorunda kalınca, ister istemez onların suçlarına ortak olan yerli Rumlar da bu ordunun peşinden gitmişlerdir. Çünkü işgal yıllarında oluşan ilişkiler, Türk ve Rum ahalinin bir arada yaşamasını imkânsız hâle getirmiştir. Dolayısıyla her iki ülkede kalacak azınlıklar açısından tek çıkar yol mübadele olmuştur. Lozan görüşmelerine giden heyete bu yolda talimat verilmiştir (Erhan, 2003: 40). Lozan Konferansı öncesinde taraflar olarak yalnızca Türkiye ve Yunanistan mübadeleyi çıkar yol olarak görmüyor, İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyeti de aşağı yukarı aynı şeyi düşünüyordu. Mesela; Amerikan Hükûmeti, 30 Ekim 1922 tarihinde İtilaf Devletlerine gönderdiği muhtıranın 5. maddesinde şunlara yer vermiştir; "Amerikan kamuoyu azınlıkların korunması için Hükûmetin bütün nüfuzunu kullanmasını istemektedir. Ancak1915'ten beri sürgünler neticesi Anadolu'da nispeten az sayıda Hristiyan kaldığına ve Küçük Asya'da dağılmış Hristiyan kırıntılarının korunması için geçerli bir formülün zor bulunacağına inanmaktadır. En olumlu çözüm mübadeledir. Avrupa ve bilhassa İstanbul'daki Hristiyan azınlıkların sorunu özel bir ehemmiyet taşımakta olup onların korunması yolunda gerekli nüfuzu kullanacağız."(Gürün, 1984: 27).

Diğer taraftan Rumların sebep olduğu millî mücadelede yaşanan ibret verici olaylara bağlı olarak iki toplumun arasında oluşan düşmanlık ve bozuk düzen ortamı, artık Türk tarafı açısından da bir arada yaşama şansını ve isteğini ortadan kaldırmıştı. Üstelik Yeni Türk Devleti'nin Misak-ı Millî sınırları içerisinde homojen bir nüfus yapısına sahip olma isteği de mübadeleyi zorunlu hâle getirmekteydi (Öksüz, 2002: 758). Sonuçta Birleşmiş Milletler Cemiyeti'nin temsilcisi İsveçli Dr. Nansen'in raporu doğrultusunda mübadelenin kaçınılmaz olduğu kanaatine varılarak uzun tartışmaların sonunda karara bağlanmıştır (Akgün, 1986: 248).

Fakat bu kez de Yunanistan'a giden asker ve göçmenler yenilginin de psikolojik tesiriyle orada bulunan Müslüman ahaliye karşı kanunsuz uygulamalarda bulunmuşlardır. Barış görüşmeleri sırasında, Yunanistan'da bulunan Müslümanların göç ettirileceğinin kesinlik kazanması, bir an önce ülkeyi terk etmeleri için baskıyı artırmalarına neden olmuştur.

1. Mübadele Öncesinde Yunanistan'daki Türklere Baskı Yapılması

Yunanistan mübadele öncesinde, yenik düşmüş askerlerin ardı sıra Yunanistan'a yığılmış olan Anadolulu Rum göçmenlerin yarattığı izdihamı ortadan kaldırmak, onların barınmalarını, iaşelerini sağlamak gibi çetin bir sorunla karşı karşıya iken, yenilginin psikolojik etkisiyle Anadolu'dan kaçan başı bozuk asker, Yunanlı eşkıya, hınç alma amacı güden halk grupları, hatta Yunan polisi aracılığıyla Yunanistan Türklerine akıllara sığmaz baskılar uygulanıyordu (Arı, 1990: 628-9).

Yanya müftüsü ve eşrafının, Atina'nın Flemenk (Holanda) elçisi aracılığıyla, İstanbul'daki dışişleri temsilciliğine hitaben gönderdiği 23.10.1923 tarihli dilekçesinin özetinden anlaşıldığı üzere, İslam ahalinin emlaki gasp edilmekte ve halka mezalim uygulanmaktadır. Olaylar Hariciye Vekâleti tarafından Yunan Hükûmeti nezdinde protesto edilse de, dikkate alınmayarak cevap bile verilmediği gibi mezalime şiddetle devam edildiği, durumun Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun tarafsız azalarınca da gözlendiği belirtildikten sonra, etkili girişimlerde bulunulması talep ediliyor (**DAGM Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 030. 10).

1922 sonlarından itibaren Türk Hükûmetlerinin Yunan zulümleri dolayısıyla yaptığı girişimler uzun süre etkisiz kalmıştır. Dolayısıyla Türklerin "hunharca" katledilmeleri de uzun süre devam etmiştir. Yunanistan'da askerlerin ve jandarmanın önemli bir kısmının, savaşın yaralarını sarmak maksadıyla terhis edilmiş olması bu olayların artmasına sebep oluyordu (Arı, 1991: 18).

Atina Hollanda Sefareti Makine Memuru Ahmet Cevat imzasıyla, TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâleti'ne gönderilen yazıda; gerek Müslümanlara ait emlak ve gerek İslam ahalinin maruz kaldığı zulüm hakkında Yunan Dışişleri Bakanlığı'na yapılan müracaatların cevapsız kaldığı belirtildikten sonra, İslam ahalinin, komisyonların çalışmalarının tamamlanmasını beklemeden, hayatlarını kurtarmak için mallarını fedaya razı oldukları, bir an evvel Türkiye'ye iltica etmekten başka şey düşünmedikleri belirtiliyor. Yine aynı yazıda muhtelit belgelerde yapılan zulüm ve katliamlar şöyle aktarılıyor; "Makedonya'nın bilumum köy ve kasabalarında Müslümanların evlerine Rum muhacirleri iskân edilmiş olup, kendilerine bırakılmış olan birer odalardan da Müslümanlar sokaklara atılmışlardır. Bilumum hayvanlar, zahireler ve hane eşyaları Rum muhacirleri tarafından yağma edilmektedir. Drama'nın Çeç nahiyesinde 50 kadar Türk parçalandıktan sonra ağaçlara asılmış ve ertesi gün de üç kadın dört erkek şehit edilmiştir. Yine Çeç nahiyesinden bin küsur kişi Drama mahpushanesine getirilmişlerdir. Drama'nın Rosusıka karyesinde Kütük Hasan başta olduğu halde dokuz erkek ve bir kadın parçalandıktan sonra ağaçlara asılmışlardır… Kazasında 6 kişi yakılmış ve 12 kişinin cesetleri de Çağınyan deresinde bulunmuştur." (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**).

Rum göçmenlerin Yunanistan'a gelmeye başlamasıyla bizzat Hükûmet resmi yollardan Türklere baskı politikasını başlatmıştır. Yunanistan bu göçmenlerin bilinçli ve sistemli bir politika ile hemen tamamını Makedonya bölgesindeki Türklerin yaşadıkları bölgelere yerleştirmiştir. Bu durum, orada yaşayan Türkler için son baskı olmuş artık dayanılmaz koşullar oluşmuştur. Rum göçmenler, çaresizlik içinde ve çok kötü şartlarda Türk köylerine yollanmış, bu göçmenlerin sorunlarını çözmek de Türk köylüsüne bırakılmıştır. Rum göçmenler şu üç biçimde Türk köylerinde bir-iki yıl barınmak zorunda kalmışlardır;

1. Bazı köylerde göçmenler cami ve okullarda toplu bir şekilde kalmışlardır. Bu köylerde okullar kapanmış ve ibadet güçlükle yapılabilmiştir.

2. Bazı köylerde ise Hükûmet gelen göçmenleri Türklerin evlerine yerleşmelerini istemiş, ancak Rum göçmenlerle kalmak istemeyen Türk ailelerin bir kısmı evleri göçmenlere terk edip akrabalarının yanına gitmişlerdir. Böylece köyün bir bölümü göçmenlere bırakılmış oluyordu.

3. En çok uygulanan yöntem ise bir Rum ailenin bir Türk ailenin yanına yerleştirilerek, bir evi birlikte paylaşmaları şeklindedir (Kaplanoğlu, 1999: 45-46).

Müslümanların ellerindeki ürünlerin yüzde yetmiş beşini "Harp vergisi" adı altında almıştır. Bundan sonra aldığı bir kararla, orta ve batı Makedonya'dan Rum göçmenlerin iskânı için "iane,, toplanmasını istemiştir. Bu istek, her türlü baskı göze alınarak Selanik'te yayınlanmakta olan Yeni Asır Gazetesi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Ancak bu eleştiriler yapılan baskıları durdurmak şöyle dursun, bütün fütursuzluğuyla devamına, hatta şiddetlenmesine yol açmış, gazete de bu eleştirisinden sonra kapatılmıştır. Kandiye, Girit, Selanik gibi mübadele kapsamındaki büyük yerleşim merkezlerinde, yüksek ve dağlık bölgelerdeki Türk köylerinde; baskınlar, saldırılar, yağmalar ve öldürmeler devam etmiştir (Arı, 1991: 19-20).

Bu süreçteki yaşananlar Türk Hükûmeti'ne âdeta feryat şeklinde iletilmiş, bu mezalime son verilmesi için yalvarılmıştır. Mübadillerin dertleriyle ilgilenmek üzere kurulan "Mübadele Cemiyeti"nin katib-i umumisi imzasıyla Türk Hükûmetine yapılan müracaatta; "Gerek cemiyet mensupları, gerekse Yunanistan'da kalan yüz binlerce Müslüman'a yapılan mezalime nihayet verir ümidiyle, Muhtelit Komisyon'un Yunanistan'a gelmesini dört gözle beklediklerini; Türk heyetinin geldiği gün Müslüman halkın ayaklarına kapandığını, ancak gelişmelerin bütün emelleri başa çıkararak, hayal kırıklığı yarattığını, kaçıp kurtulanların anlattıklarından anlaşıldığına göre mezalimin yaygınlaşarak şiddetlendiğini, herkesin mal ve mülkten vazgeçerek anavatana kavuşmaktan başka düşünce beslemediğini, Yunanistan'ı bu mezalim siyasetinden vazgeçirecek gerekli yollara başvurulmasını" (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10**) istiyor.

Yunanlıların yaptığı mezalim yalnızca kıta Yunanistan'ında yaşanmıyor, benzer şikâyet ve feryatlar adaların Müslüman ahalisinden de geliyordu. Mesela 23 Eylül 1923 tarihinde Türkiye'nin menfaatlerini takip ve korumaya memur Atina Flemenk (Hollanda) sefarethanesinde memur Cevat Bey'den gelen raporda; Girit'te ve Yunanistan'ın sair yerlerinde Müslüman ahaliye reva görülen mezalim, servet ve mallarını ellerinden almaya yönelik, iğfalkarane ve şeytanca kararlar aldıkları belirtildikten sonra, Yunan askerlerinin Anadolu'dan ricat ve firarları

esnasında birlikte Yunanistan'a firara mecbur olmuş Rumların durumuna bakarak, anlaşma hilafına baskı ile firar ve göçe zorladıklarını belirtiyor. Türk Hükûmetinin, Türkiye'de bulunan ve hâlen müreffeh yaşayan Rumlara mukabelede bulunacağını belirterek, yapılanlara engel olmaya çalışılması isteniyor (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**).

Antalya Mebusu Saki Bey ve arkadaşları, İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne verdiği yazıda, Girit'teki Müslümanların mezalime duçar olmaları dolayısıyla, nakillerinin acele ettirilmesi konusunda lazım gelen tedbirin alınması isteniyor (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**).

Benzer şikâyetlerin Midilli adası İslam ahalisinden de geldiğini görüyoruz. Ayvalık Muhacirin Heyeti Reisi imzasıyla İzmir vilayetine yapılan müracaatta, Yunanlıların zulüm ve imha politikasının, Midilli İslam Ahalisini cidden elim felaketlere ve müthiş uçurumlara sürüklediğini civar köy halkının emvalini terk ederek hayatlarını kurtarmak kaygısıyla, kasabaya iltica eylediklerini, köylerine dönemediklerini, köylerindeki hanelerinin Rum muhacirler tarafından işgal edilmiş olduğunu, bunların bu vaziyette bırakılmalarının helak olmalarına sebep olacağını, o yüzden biran evvel iskân mahallelerine nakledilmeleri için gerekli yardımın yapılması isteniyor (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**). Durum İzmir Valiliğince Dâhiliye Vekâletine iletilmiş ancak Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti, henüz mübadelenin başlamamış olması dolayısıyla getirilmelerinin mümkün olmadığı, Midilli halkına böyle bir istisna uygulamanın, Yunan Hükûmetine sair yerlerin halkına da baskıyı arttırması sonucunu doğuracağını bildirerek bir müddet daha sabredilmesini, Hilal-i Ahmet Cemiyeti'nin Midilli'de bulunan yardıma muhtaç halka azami yardımı yapacağı belirtilmiştir (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**).[1]

Sonunda Yunanlıların mübadeleye tabi halka yapmış olduğu mezalim ve haksız uygulamalar mecliste de yankı bulacaktır. Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey ve arkadaşlarının imzasını taşıyan 22 Eylül 1923'te TBMM Başkanlığı'na verilen yazıda şöyle denmektedir; "Basından alınan bilgilere ve gelen feryatlara göre mübadeleye tabi ahali ve araziye karşı kurallara riayet etmemekte ve biçare Müslümanları eza ve cefaya maruz bırakmaktadır. Anlaşma ve usule aykırı olarak her gün binlerce Müslüman malları gasp edilerek ellerine hiçbir evrak verilmeksizin adalardan sahillerimize gelmektedir. Bundan başka Yunanistan anlaşma hükümlerine uymaksızın oradaki Müslümanlara ve emlakine gereksiz kanun, keyfi idari tedbir ve uygulamalarla el koymaktadır. Yine mübadelenin mayısta başlaması kararlaştırılmışken günden güne artan bir biçimde bunlar sahillerimize atılmaktadır. Bu konuda Hükûmetimizin, bu konulara vakıf ise

[1] Ayrıca Miralay Ahmet Bey'in kayınpederine yapılan mezalim için bkz.: **DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, **Dosya 030.10 Yer 123.873.1.**

ne yaptığını veya ne yapmayı düşündüğünü bildirmesini isteriz." (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030.10**).

Yunan Hükûmeti'nin mübadele sözleşmesine aykırı uygulamaları, yalnızca mübadeleye tabi bölgelerle sınırlı kalmamış, mübadele harici olmasına rağmen Batı Trakya'da da benzer baskılar yapılmıştır. Batı Trakya'daki Yunanistan'ın tutumunu bildirmesi bakımından Hariciye Vekâleti'nden İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına şu yazı gönderilmiştir; "Batı Trakya'da Yunan mezaliminden kurtulmak için kaçanların ve hudutlarımıza iltica edenlerin adedi çoğalmaktadır. Son günlerde 29 Eylül 1339 (1923) da İpsala ve Uzunköprü mıntıkasına hayvanlarıyla beraber 27 ve 30 Eylül 1339'da Dereköy ve Virantekke mıntıkasında 25 nüfus hududumuza iltica etmiştir. Vaki olan müracaatlara rağmen Yunanlılar, Batı Trakya ahalisine zulüm yapmaktan geri durmamaktadırlar. Durumun etkili müracaatta bulunulması için Mübadele Komisyonu Reisi Tevfik Rüştü Bey'e bildirilmesi arz olunur." (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10).

Yunanlıların yapmış olduğu baskılar, Yunan menfaatlerini korumakla görevli İspanya Elçiliğine de bildirilmiştir. Bunun üzerine elçilik Yunan Hükûmeti nezdinde girişimlerde bulunarak, baskılardan vazgeçilmesini Türk Hükûmeti tarafında aksi arzu edilmediği takdirde mübadeleye tabi ahali hakkındaki mukavelenamenin yürürlüğe girmesinden ve komisyonun toplanmasından evvel mübadeleye tabi Yunanistan Müslümanlarının hareketinin men edilmesi istenmiştir (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10).

Mübadele Antlaşması'nın getirdiği hükümlerin hiçbirisini gözleri görmeden, ne olursa olsun, Türkiye'ye gelmek ve zulümden kurtulmak isteyen Yunanistanlı Türkler gerek alabildikleri pasaportlarla, gerekse iltica yoluyla Türkiye'ye geliyorlardı. Türkiye'ye gelebilmiş bir göçmen, bir gazete muhabirine şunları anlatmıştı; "Vapura binerken, Rum kayıkçıları "Denize dökeceğiz." diye bizi tehdit ederek üzerlerimizdeki 400 liramızı aldırlar. Pasaportlarımızı yoklamak bahanesiyle, vapurda da her birimizden tekrar birçok paralar alarak soydular. Yalnız canımızı kurtarabildik." (Arı, 1991: 20).

Yunanlıların mezalimine dair feryatlar gerek basında gerekse TBMM'nde konu edilince, Türk Hükûmeti, etkili müracaatta bulunması ve bu tür davranışların önüne geçilmesini sağlamak üzere Tevfik Rüştü Bey'in girişimlerde bulunmasını istemiştir (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10). Tevfik Rüştü Bey'in cevabî yazısında bunun için elinden gelen gayreti göstermiş olduğunu ve girişimlerinin de etkili olduğunu anlıyoruz. Tevfik Rüştü Bey'in cevabında özetle, toplantıda Yunan delegesinin, anlaşmaya muhalif her türlü davranışın kesinlikle men edildiğini, bu konuda şiddetli emirler yazılarak işgal edilen malların sahiplerine iade edildiğini sözlü olarak söylemesine rağmen, kendisinin hâlâ yeni olayların

meydana geldiğinden haberdar olduğunu belirtmesi üzerine, Yunan temsilcisinin bu konuda verilmiş emirlerin yerine ulaşması ve uygulanmasının zaman alacağını ileri sürerek bir iki gün anlayış göstermelerini istediği yazılmaktadır (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 030. 10).

Tevfik Rüştü Bey aynı raporun devamında, birkaç gün sonra kendisi tarafsız temsilciler nezdinde teşebbüslere hazırlanıyorken, Yunan Hükûmetinin, yapılan mezalimlere son verilmesine, işgal dilen malların sahiplerine iade edilmesine ve bu konuda mahalli yöneticilerin sorumlu olduğuna, ihmali görülenlerin şiddetle cezalandırılacağına dair bir tezkerenin eline geçtiğini bildiriyor. Yunan temsilcisinin de toplantıda bundan sonra bu tür olaylara meydan verilmeyeceğini, Türk Hükûmetini ve murahhaslarının müsterih olması gerektiğini tekit ve temin ettiğini söylüyor (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 030. 10).

Tevfik Rüştü Bey 17 Kasım 1923 tarihinde göndermiş olduğu raporda Yunanistan'a vardığı andan itibaren izlemiş olduğu hareket tarzını şöyle özetliyor:

a. Tarafsız üyelere Türkiye'nin mukavelenameyi azami bir dikkatle takip ettiğini göstermek,

b. Hâlbuki Yunanistan'ın aksine bugüne kadar sürekli olarak anlaşmaya muhalif harekette bulunduğunu, mezalim yaptığını ve hüsn-i niyet göstermediğini göstermek,

c. Tarafsızlara hatta sui niyet sahibi olsalar bile bizim iyi niyet içerisinde olduğumuzu tasdik ettirmek, Yunanlılara da anlaşmayı uygulamaktan başka çare olamadığını anlatmaktır.

Yine raporun devamında gerek Yunanlı temsilcilerle gerekse tarafsız üyelerle yapılan görüşmelerde, Yunanistan'ın Müslüman halka yapmış olduğu zulümleri gündeme getirerek, hem bundan sonra mezalim yapılmasına engel olunmaya, hem de önceden yapılmış olan haksız uygulamaların telafisine çalışıldığı belirtilmektedir (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10).

18 Kasım 1923 tarihli Tevfik Rüştü Bey imzasıyla gönderilmiş olan bir başka raporda da Türk Mübadillere yönelik yapılan antlaşmaya aykırı tutumların en aza indiği hatta son bulduğu belirtiliyor (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10). Gerçekten bu girişimlerden sonra müsaderelerin ve Türk sınırlarına ve kıyı kentlerine yığılmaların azaldığı görülüyor (Çalışkan, 1987: 36).

2. Yunanistan'da Müslüman Halka Yapılan Mezalimin Türkiye'deki Yankıları

Mübadele edilmeyi bekleyen Türklere karşı Yunanistan'da uygulanan baskı politikası Türkiye'de büyük tepkilere neden olmuştur. Kamuoyunda nefretle

karşılanan bu uygulamalar, Türkiye'de bulunan Rumlara karşı benzer baskılar uygulanmasını isteyen "mukabele-i bil misil" görüşünü ortaya çıkardı (Arı, 1991: 22). Dönemin basınında da geniş yer bulan bu durum Türkiye ile Yunanistan arasında gerginliklerin yaşanmasına sebep olmuş, siyasi çevreler ve kamuoyu üzerinde etkili olan bu haberler üzerine Yunanistan'la ilişkiler bozulma noktasına gelmiştir. Konu Denizli Mebusu ve arkadaşlarının TBMM Başkanlığı'na sunduğu yazıda şöyle gündeme getirilmiştir: "Yunan Hükûmeti anlaşma hükümlerine riayet etmemeyi kendisine meslek ittihaz ettiğine göre bizim de meşru haklarımızdan olan "mukabele-i bil misil" in İstanbul'da mevcut Rum ve Yunanlı emval, emlak, dükkân ve depolarına, fabrika ve müesseselerine karşı vaziyet edilmek suretiyle tatbik edilmesini teklif eyleriz." (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 030. 10).

Daha sonra bu görüş TBMM'de geniş yankı bulmuştur. 85 Mebus kendi aralarında imza toplayarak meclise başvurmuş ve misilleme girişiminde bulunulmasını istemişlerdir (Çalışkan, 1987: 36). Derhâl siyasi girişimlerde bulunarak soydaşlarının acılarının hafifletilmesini isteyen bu mebuslar Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek, onun da desteğini almışlardır. Konu bundan sonra daha güçlü bir şekilde gündeme gelmiş, pek çok mebusta hâkim olan "mukabele-i bil misil" görüşüne karşılık İsmet Paşa; "mukabele-i bil misil" herhangi bir yerde bir adama yapılmış fenalıktan, diğer bir yerde haberdar olmayan bir adama fenalık yapılmasına şahsen ve devletimizin siyaseti ve tahammülü son dereceye vardıktan sonra, aldığımızı iade etmek ızdırabı hâsıl olursa, hiç tereddüt etmeyiz" diyerek görüşlerini açıklamıştır (Arı, 1991: 22).

Elbette böyle bir yaklaşım Türk Hükûmeti'ni, meşru haklarını, gayri meşru yollardan elde etmek zorunda bırakacaktır. Bu da haklı iken haksız konuma düşülmesine sebep olabilecek bir durumdur. Ancak öyle anlaşılıyor ki, gelinen nokta Türk tarafını misilleme yapmaya zorlamaktadır.

Nitekim Hariciye Vekâleti'nden icra Vekilleri Heyeti Reisliğine yazılan, henüz böyle bir teşebbüs bulunmamakla beraber, "Yunan Hükûmeti memurları bu gayr-i insanî hareketlerine devam ettikleri takdirde, Türkiye'nin de kendi memleketinde bulunan Rumlara karşı mukabele-i bil misilde bulunmak mecburiyetinde kalacağını İstanbul temsilciliği aracılığıyla Yunan Hükûmetine ihtar edildiği" (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi,** Dosya 030. 10) belirtilmektedir. Ayrıca durumun Yunanistan'da bulunan Mübadele Komisyonu Reisi Tevfik Rüştü Bey'e de iletildiği bildirilmektedir.

Yunan mezalimine karşı tepkiler yalnızca resmî makamların girişimlerinden ibaret kalmamış, basında da olay geniş şekilde yer bularak, vahşet anlatılmıştır. Basının uyarmasıyla kamuoyunda büyük infial uyanmıştır. Ankara, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Türkiye'nin pek çok şehrinde Yunan zulmünü protesto eden mitingler düzenlenmiştir (Çalışkan, 1987: 36).

Protesto için 12 Eylül 1923'te İzmir'de düzenlenen büyük mitingde, on binlerce İzmirli, sabahın erken saatlerinde Kışla Meydanı'nda toplanmıştır. Mitingde yapılan konuşmalarda Türk kamuoyunun vicdanına hükmeden oldukça acıklı sözler söylenmiştir. Yunanistan'ın Türklerce tanınmış ve bilinen hunharlıkları ve Mora'dan başlayarak, Makedonya'ya kadar devam eden "imha" siyaseti örnekleriyle anlatılmıştır. Alınan kararlar okunduktan sonra, Doktor Bahtiyar Hüseyin Bey aracılığıyla vilayete sunulmuştur. Kararnamede baskı politikası özetlendikten sonra; "… Dindaşlarımıza yapılan bu mezalimi protesto eder ve evvela Hükûmetimizden meşru mükabele-i bil misil talep eyleriz. Saniyen bu zavallılardan aç kalanların iaşe ve gayrimenkul emlake malik olmayanların hemen Anadolu'ya nakillerini temenni eyleriz" deniliyordu. Bu arada; İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerikan konsoloslukları ziyaret edilerek buralara da protestonameler verilmiş, aynı metinler Kızıl Haç ve Avrupa'nın tanınmış gazetelerine de gönderilmiştir (Arı, 1991: 22).

Kamuoyunda ortaya çıkan bu tür tepkiler, Türk Hükûmetinin kararlı ve ısrarlı tutumu üzerine Yunan Hükûmeti, şikâyetlerin ciddi bir biçimde dikkate alındığını bildirerek, mezalime ve müsaderelere son verilmesi için kesin emirler verildiğini açıklamıştır (**DAGM, Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 030. 10). Bu gelişmelerden sonra zulüm ve müsadere olaylarında azalma görülmüşse de, Yunanistan'daki Türkler yine de baskı ve tehditten tam anlamıyla kurtulamamışlar, ancak Türkiye'ye geldikten sonra rahat bir nefes alabilmişlerdir. Bir bakıma bu tür baskı ve tehditler mübadelenin her ne olursa olsun, bir an önce olsun mantığıyla hareket edilerek yapılmasına sebep olmuştur. Bu da ister istemez bazı eksiklikleri ve aksaklıkları beraberinde getirmiştir.

SONUÇ

Normal şartlarda bir insanın iradesi dışında doğup büyüdüğü topraklardan kopartılarak zorunlu bir göçe tabii tutulması, hem hukuksal açıdan hem de insan hakları açısından kabul edilemez bir durumdur. Dolayısıyla Lozan'da imzalanan "Zorunlu Göç" olayı oldukça fazla eleştiriye muhatap olmuştur. Elbette sayıları yüz binleri bulan insan kitlelerini hiç sorunsuz bir şekilde bir yerden alıp, yüzlerce kilometre uzakta bir başka bölgeye yerleştirilmesi beklenemez. Böyle bir göç olayında istemeyerek de olsa birtakım siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik problemlerin yaşanması kaçınılmazdır.

Mübadele olgusuna muhatap olan devletler açısından yapılması gereken, doğup büyüdüğü yerleri terk ederek zaten ruhsal açıdan sıkıntı içerinde olması kaçınılmaz olan bu insanları diğer sorunları asgari düzeyde yaşamasını sağlamaktır. 1923 Türk-Rum Nüfus Mübadelesinde Türk tarafı bu konuda üzerine düşen görevi yapma gayreti içerisinde olmuştur. En azından anlaşmanın uygulanmasında iyi

niyet içerisinde hareket etmiştir. Fakat aynı yaklaşımın Yunanistan tarafından sergilendiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Tarafsız ülke temsilcileriyle, Türk ve Rum temsilcilerin oluşturduğu karma komisyon raporları, Yunan tarafının aksine bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Yunanlılar mübadillerin acılarını hafifletmek şöyle dursun, onların sıkıntılarına sebep olabilecek olaylara engel olmakta gerekli gayreti göstermemiştir. Hatta bazı uygulamalarda mübadiller bizzat devlet eliyle zulme uğramışlardır.

KAYNAKÇA

Akgün, Seçil, (1986), "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu" **Üçüncü Askerî Tarih Semineri**, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara.

Arı, Kemal, (1990), "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emval-i Metruke" ve "Mübadil Göçmenler", **AAMD** IV/18 Temmuz.

-----, (1991), "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923–1924)" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları**, I/1.

Çalışkan, Abdurrahman, (1987), Lozan Antlaşmasına Göre Nüfus Mübadelesi ve Sonrası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

DAGM Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123 874 26

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123 874 20.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 17.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 13.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 16.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 9.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 4.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 1.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 29.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 12.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 873. 15.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 34.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 30.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 13.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 10.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 29.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 12.

DAGM, Cumhuriyet Arşivi, Dosya 030. 10 Yer 123. 874. 20.

Gürün, Kamuran, (1984), "Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması", **Atatürk Türkiyesi'nde (1923-1938) Dış Politika Sempozyumu**, İstanbul.

İnan, Kamran, (1986), "Türk Yunan İlişkilerinde Dinamikler" Türk-Yunan İlişkileri, **Üçüncü Askerî Tarih Semineri**, Ankara.

Kaplanoğlu, Raif**,** (1999), **Bursada Mübadele**, Bursa.

Öksüz, Hikmet, (2002), "Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", **AAMD**, 11.

Sarısır Serdar, (2006), **Demografik Oyun Sürgün (1919-1923)**, İstanbul.

Türkmen, Zekeriya, (2000), **Belgelerle Yunan Mezalimi**, Ankara.

Yaşayan Lozan, (2003), Editör, Çağrı Erhan, Ankara.

MISIR DEMİRYOLLARININ MODERNLEŞME AÇISINDAN ÖNEMİ

ÖZKAYA ÖZER, Sevda*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ABSTRACT

The Importance of Modernization of Egyptian Railways

Modernization studies those existed densely in Egypt in Nineteenth century is also about development of the traffic net. Railway buildings in the century were given a special importance for a modern commerce and traffic. The first project about railway building is belonged to Mehmet Ali Pasha's period. Egypt Viceroy Mehmet Ali Pasha decided to start building a railway between "Suez" and "Cairo" in 1834. The reason of this decision was the importance of development communication and commerce between the two cities.

The level of highway traffic from Europe to India and Far East in the last times of the first half of the nineteenth century, made a railway or canal building necessary.

England supported the railway project because a canal could make it easy to send warships to Red Sea and India for the other imperial states. And this was disadvantage for England. Finally, the railway project was successful with English support.

This paper reflects the attitude of Ottoman Empire about railway building in Egypt and the politics of European States-especially France and England- about the subject; conditions of railway building privilage, lenghts of the railways and the effects to Egyptian commerce and traffic, will be examined in the light of the documents at the Ottoman Archive.

Key Words: Egypt, railway, modernization.

XX. yüzyıla girerken bir ülkenin modernleşmesinde başlıca etkenlerin ulaşım ve taşımacılık sistemlerindeki gelişmeler olduğu söylenebilir. Çünkü çağın gelişmelerine ayak uydurmak ya da en azından bu gelişmelerden haberdar olmak, ülkeler arası mesafelerin kısalmasına bağlı idi.

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Elazığ/TÜRKİYE.
e-posta: sevdaozkaya@hotmail.com

İşte 19. yüzyılda Mısır'da, ulaşım ve taşımacılığın geliştirilmesi ile ilgili çalışmalar iki hedefe dayanmaktaydı; bunlardan ilki Mısır'ın dış ticaretini kolaylaştırmak ve ikincisi; Uzak Doğu ve Avrupa arasındaki yol üzerinde iletişimi geliştirmekti.

Bu hedefleri gerçekleştirmek üzere yapılan çalışmalar arasında demiryolu, su kanalı inşaları, telgraf hatlarının yapılması ve karayollarının iyileştirilmesi sayılabilir. Ancak demiryolu inşası, Mısır'ın dış dünya ile iletişimi ve sosyal-iktisadi-politik açılardan gelişmesine sağladığı katkı bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle tebliğimizde demiryolları hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

Yukarıda değindiğimiz üzere, özellikle Mısır'ın Uzak Doğu ve Avrupa ile ilişkilerinin geliştirilmesi amacına ulaşmak için ilk etapta Kahire-Süveyş yolunun yapımına başlanmıştır. Böylece Mısır, Akdeniz ve Kızıl Deniz'e Nil yolu ile bağlandıktan sonra İskenderiye-Kahire, Kahire-Süveyş Demiryolları inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra Süveyş Kanalı'nın inşası ve son olarak Avrupa ve Hindistan'a deniz altından geçen telgraf hatlarının yapımı gerçekleştirilmiş ve bu gelişmeler Mısır'a, Avrupa ve Amerika'dakine benzer bir taşımacılık sistemi kazandırmıştır.[1]

İlk demiryolu 1853 gibi erken bir tarihte açılmıştır ki 1858'de Kahire'den hem İskenderiye'ye hem de Süveyş'e ulaşan bir demiryolu ağından bahsedilebilir[2]. 1877'de 1519 kilometreye ulaşan demiryolu ağı sayesinde Mısır toplumu ile dış dünya arasında mali bir bağ oluşmuş ve bundan dolayı daha 1850'lerde bankacılık faaliyetlerinde çok büyük bir gelişme gerçekleşmiştir.[3]

Bölgede demiryollarının yapımına nasıl başlandığı ve ne kadar gelişme kaydedildiği üzerinde durulacak olursa görülecektir ki Mısır'da demiryolu yapımına dair ilk proje Mehmet Ali Paşa döneminde ileri sürülmüştür. Bunun sebebi Süveyş Yolu üzerinde posta, yolcu ve mal akışında yaşanan büyüme ve gelişmelerdir. Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Kahire ve Süveyş arasında bir demiryolu inşa etme düşüncesini Mehmet Ali Paşa'ya iletmiş ancak Paşa, yabancı nüfuzunun Mısır'da yayılması endişesi ile bunu reddetmiştir. Aynı sebeplerle Fransa ise Süveyş Berzahı üzerinde bir kanal kazmayı önermişse de yine söz konusu endişeler nedeni ile bu öneri reddedilmiştir.[4]

---

[1] Charles Issawi, **The Economic History of The Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966, s. 406-415.

[2] **BOA**, A. AMD. 53-86, 18 Ca. 1271.

[3] David S. Landers, **Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt**, London, 1958, s. 147.

[4] Issawi, **The Economic History**, s. 406-415.

Mehmet Ali Paşa ancak 1834 yılında Kahire ile Süveyş arasında bir demiryolu inşasına karar vermiştir. Bu kararın verilmesinin sebebi, söz konusu iki önemli şehir arasındaki haberleşmeyi geliştirmek ve deve kervanlarının çölü geçerken yaşadığı güçlükleri ortadan kaldırmaktı. Bunun dışında Kahire-Süveyş yolu üzerinde yolcu ve mal akışının artması ve bunu takiben Bombay ve Süveyş arasında vapurların kullanılmasını sağlamaktı.

İşte bu amaçları gerçekleştirmek üzere, Mısır Hükûmeti, Galloway adlı bir İngiliz mühendisi görevlendirmiş ve derhâl kendisini, İngiltere'ye rayları alması ve gerekli düzenlemeleri yapması için göndermiştir. Fakat İngiliz Hükûmeti, proje için gerekli yardımı yapmayı reddetmiş bu nedenle Galloway, 1836'da Londra'dan Mısır'a geri dönmüştür[5]. Mehmet Ali Paşa da daha sonra Fransız muhalefeti ve Mısır bütçesine getireceği yük nedeniyle bu projeden vazgeçmiştir. Eğer bu proje uygulanmış olsaydı, Avrupa dışında ilk demiryoluna sahip ülke Mısır olacaktı.[6]

Mehmet Ali Paşa'nın ilerleyen zaman içerisinde demiryolu inşası düşüncesinden vazgeçmediği anlaşılmaktadır. Zira Mansura'da Delta'nın batı ucundan doğuya uzanan bir demiryolu projesini de daha sonra gündeme getirmiştir. Buna yönelik ayrıntılı planlar hazırlanması ve yol üzerinde keşif yapılmasına rağmen, bu proje yine bir önceki projenin akıbetine uğramıştır. Yolcu ve mal trafiği söz konusu yol üzerinde artınca İngiltere projeyi desteklemeye karar vermiş ancak bu kez Paşa, yabancı nüfuzunun ülkeye girmesi endişesine yeniden kapılarak İngiliz desteğini reddetmiştir.

Oysa 19. yüzyılın ikinci yarısına girerken Avrupa'dan Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya karayolu üzerinden gerçekleşen trafik akışının seviyesi, bir demiryolu ya da Kanal inşasını zorunlu hâle getirmiştir. İngiltere, kanal inşası yerine demiryolu yapımını desteklemeye karar vermiştir. Çünkü bu devletin görüşüne göre kanal inşası, diğer emperyalist devletlerin Kızıl Deniz ve Hindistan'a savaş gemilerini göndermelerini kolaylaştırır, bu da İngiliz menfaatlerine zarar verirdi. Kanal yapımına yönelik proje ise Fransa tarafından desteklenmiştir.[7]

Ancak demiryolu projesi başarılı olmuştur. Bu ise I. Abbas Dönemi'ne denk gelmektedir. Bunda, Mısır'da bulunan İngiltere Konsolosu Murray'in, I. Abbas üzerinde çok etkili olması ve Fransa'ya karşı İngiltere'nin projesinin hayata geçirilmesi yönünde telkinleri çok önemli bir rol oynamıştır. Böylece Abbas Paşa, İskenderiye'den Kahire'ye bir demiryolu inşasını başlatmıştır. 12 Temmuz 1851'de İngiliz bir mühendis olan Robert Stephenson ile bu konuda bir antlaşma imzalamıştır.[8]

---

[5] Ali Akyıldız, **Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İstanbul, 2005, s. 42.

[6] Issawi, **The Economic Historyof The Middle East 1800-1914**, s. 406-415.

[7] Issawi, **The Economic Historyof The Middle East 1800-1914**, s. 406-415.

[8] **BOA**, İ. HR. 4638-95, 02 Ca. 1269.

Sözünü ettiğimiz projenin Osmanlı Devleti'ne danışılmadan yapılmış olması ve demiryolu imtiyazının, bir İngiliz Şirketi'ne verilmesinden dolayı Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir kriz ortaya çıkmıştır.[9] Bu anlaşmazlık ile ilgili olarak Londra Sefiri Kostaki Bey, Lord Parlmerston ile yaptığı görüşmeler hakkında Babıâli'ye bir tahrirat göndermiştir. Burada; "*... Mısır Valisi hazretleri yalnız imtiyaz-ı verâset ile valisi olarak eyâlet zât-ı şevketmeâb-ı hazret-i Padişahının olduğundan vali-i müşarünileyhin bu yolu Devlet-i Aliye'nin emri olmaksızın hodbehod inşâya muktedir olmayacağı... bu keyfiyet vali-i müşarünileyh cânibinden daimen istizan ile beraber çünkü böyle şeylerin Memalik-i Saltanat-ı Seniye'de ecnebi kumpanyası marifetiyle yapdırılması adet olmayub mesarifi haricden istikraza muhtac göründüğü halde ikrâzı olunacak akçe Abbas Paşa Hazretlerinin zâtına verilmeyerek memlekete verileceği ve bu ise Eyalet-i Mısriye'yi zor duruma koyacağı cihetle bu hudutlar Devlet-i Aliye tarafından hiçbir vakitde tecviz olunamayacağından... Saltanat-ı Seniye bu davasından vazgeçmeyerek bunun bir mesele-i azime olacağı bi't-taraf tefhim olunub..."* sözleriyle anlaşmazlığın sebeplerini ortaya koymuştur.[10] Bu sözlerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti'ne göre Mısır Valisinin sadece veraset imtiyazına sahip olmakla böyle bir demiryolu inşasına kendi başına kalkışamaz ayrıca böyle inşaların yabancı şirketler eliyle yaptırılmasına ve masraflarının borçlanma yolu ile karşılanmasına Devlet-i Aliye izin vermez.[11]

Burada üzerinde durulması gereken bir başka konu da İngiltere'nin Mısır Valisi'ne demiryolu projesinde destek olmasının sebepleri ve Osmanlı'nın buna karşı en başta izlediği politikadır. Bu ise şu sözlerle açıklık kazanmaktadır; "*... bu demiryolu maddesi öteden beri İngiltere'nin arzukerdesi olduğu misüllü Bahr-i Süveyş'ten Bahr-i Sefid'e bir cedvel açarak iki deryayı birbirine karışdırmak ve bu suretle Hinduçin ticaretine bütün Avrupaluyu teşrik etmek maddesi mukaddemlerde Prens Meternih'in Fransa Kralı sâbık Lui Filip ve ekser Avrupa liderlerinin kabul ve tasdik etdirdiği bir mülahaza olub ve İngilizler bundan her nasıl müctenib iseler diğer devletlerin dahi İngilterelünün menâfi-i mahsûsesini tahsil ve tasri' edecek bir şeyi bi't-tabii istemedikleri muhtâc-ı beyân olmayıb her ne ise bu iki nev'i tasviratın mukaddemlerde bahsi meydana çıkdıkca Devlet-i Aliye dahi kendi usulüne tevafuk edebilecek suret-i pek çok defa düşünerek cedvel maddesinin mektun edeceği mülahazatına göre demiryolu bundan ehven görünüb fakat bu dahi yalnız İngiltere'nin menfaat-i mahsusesine bir hidmet demek olacağı cihetle bunu dahi şöylece durup dururken Devlet-i Aliye'nin iltizam etmesi lazım gelmeyeceğinden bunun ikisinin dahi men'ine çalışılmak iktiza edeceği ve şu*

[9] **BOA**, İ. MTZ. 05, 16-534, 12 Ra. 1269, BOA. A. AMD. 31-37, 8 10. 1267.

[10] **BOA**, İ. MTZ. 05, 14-464, 08 Ş. 1267.

[11] Sevda Özkaya Özer, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882),** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007, s. 273-290.

kadar orada her ne vakt bir şey yapılmaklığa mecburiyet hâsıl olur ise ecnebi yed'ine geçirilmemek üzere demiryolunun tercihi münasib olacağı tâ Mehmet Ali Paşa merhûmun zamanına gitmekde daima zihinlerde dolaşmakda olduğu halde bundan mukaddem Abbas Paşa Hazretlerinin böyle bir niyeti de bulunduğu iştilib…".[12]

Sözünü ettiğimiz anlaşmazlık daha sonra çözüme kavuşturulmuş ve planların hazırlanması ve 56.000 Sterlin ücret karşılığında inşaat denetiminin yapılması konusunda bir antlaşmaya varılmıştır. Böylece İskenderiye'den Kafr-el Zayyat'a giden, 112 km uzunluğunda bir hat Abbas Paşa'nın hâkimiyeti devam ederken, 1853'te tamamlanmıştır. Kafr-el Zayyat'tan Kahire'ye giden yol ise Sait Paşa döneminde, 1856'da açılmıştır.[13] Böylece İskenderiye-Kahire demiryolu hattı, Afrika'da ve Doğu'da yapılmış olan ilk demiryolu olmuştur.

Yine Sait Paşa döneminde Kahire'den Süveyş'e giden bir hat inşa edilmiş ve 1858'de ulaşıma açılmıştır. Böylece İskenderiye ve Süveyş arasında bir demiryolu bağı oluşmuştur. Bunun ise doğal sonucu, doğu-batı yönleri arasında yolcu, posta ve mal akışının artması ile Hükûmet gelirlerinin yükselmesidir. Bunun dışında demiryolları, Kahire-Süveyş yolu üzerindeki binek hayvanlarının ve İskenderiye-Kahire suyolunda ulaşımı sağlayan gemilerin yerini almış böylece seyahat eden1er de konfora kavuşmuşlardır.[14]

Sait Paşa Dönemi'nde bu iki hattın dışında inşa edilen demiryolu hatları ise şunlardır;

– Tanta-el-Mahalla, el-Kubra-Samannud

– Benha-Mit Birah

– Benha-Zekazik

Bu dönemde Mısır'da inşa edilmiş olan demiryollarının toplam uzunluğu 336 km'dir. Tüm bu gelişmelerin getirdiği maddi yük, Mısır Hükûmeti'ni büyük bir borçlanmaya itmiştir. Yukarıda sözü edilen harcamaların bir kısmı devletin gelirlerinden, daha büyük, bir kısmı ise yabancılardan edinilen faiz karşılığı alınan borçlardan karşılanmıştır.[15] 1880'de çıkan Tasfiye Kanunu'na göre Mısır'ın borcu 98.377.000 sterlin olarak tespit edilmiştir.[16]

---

[12] **BOA**, İ. MTZ. 05, 14-473, 21 L. 1267.

[13] Akyıldız, **Anka'nın Sonbaharı**, s. 42. Ayrıca Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında sözünü ettiğimiz krizin ayrıntıları için bkz.: Helen Anne B. Rivlin, "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852", **The Middle East Journal**, XV/4, Autumn 1961, s. 365-388.

[14] Issawi, **The Economic Historyof The Middle East 1800-1914**, s. 406-415.

[15] **BOA**, A. AMD. 41-28, 16 S. 1269.

[16] **BOA**, HR. TO. 57-66, 5 S. 1870.

Mısır'da her alanda Batılı bir devlet olma yolunda büyük adımlar atan İsmail Paşa döneminde ise demiryolları Nil taşımacılığı ile rekabet edecek boyutlara ulaşmış hatta trenler gemilerden daha süratli oldukları için Nil trafiğinin bir kısmı demiryollarına kaymıştır.[17]

İsmail Paşa döneminde yapılan hatlar ise şunlardır:

– Tanta-Mahallat Ruh

– Benha-Zekazik

– Baraj-Kalyub

– Baraj-Zekazik

– Zekazik-Mansure

– Zekazik-İsmailiye

– Disuk-Zifta

– Tanta-Şeybin el-Kum

– Talha-Samannud

– Ebu Kebir-Salihiye

– Mansure-Dimyat

– İsmailiye-Süveyş

– İskenderiye-Reşit

– İskenderiye-Seydi Gabir

– el-Mamure-Ebu Hîr

– Kallin-Kafrü'l-Şeyh

– Bulak-Barud

– Bulak-Asyut

– El-Vaste-Ebu Kisah

Bu hatların toplam uzunluğu, Kahire-İskenderiye hattı da dâhil olmak üzere 1189 km'dir.

Aşağıda yönlerini belirttiğimiz hatlar da yine İsmail Paşa döneminde yapılmıştır;

[17] Landes, **Bankers and Pashas,** s. 128-147.

1. Kahire-Saray el Kubba

2. Kahire İstasyonu Abbasiya-Hilvan

3. Vadi-i Halfa güneyinden uzanan 57 km'lik bir hat.

Böylece İsmail Paşa döneminde önemli şehirler bir demiryolu ağına sahip olmuşlardır.

İsmail Paşa döneminde görülen bu demiryolu genişlemesi, sosyal ve ekonomik ilerlemeyi etkilediği gibi pamuğun ihracatını da daha hızlı bir hâle getirmiştir. Ancak 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın ulaşıma açılması ile doğu ile batı arasındaki her türlü trafik yön değiştirmiş bu nedenle Mısır Hükûmeti, transit ticaretten elde ettiği geliri yitirmiştir. 1869'da Kahire-Süveyş hattı, Kanalın ve Kahire-İsmailiye-Süveyş demiryolunun açılması ile durmuştur.[18]

Tevfik Paşa dönemine gelindiğinde ise Benha-Zekazik hattının uzunluğu iki katına çıkarılmış bunun dışında aşağıda isimleri verilen hatlar açılmıştır;

1. Bab el-Luk-el- Maadi

2. Şirbin-Bilkas

3. Rahmaniye-Demenhur

4. Şeybin el-Kum-Menuf

5. Asyut-Circa

6. Fayyum-Sinuris

7. Kubri el-Limun-el-Kalk

8. Kahire-Bulak

Bu hatların toplam uzunluğu 234 km'dir.[19]

II. Abbas Dönemi'nde ise (1892-1914), toplam 806 km uzunluğunda hat inşa edilmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da zirai ürünlerin fiyatları düşük ve demiryolu ulaşımı pahalı kalmıştır.

Sözünü ettiğimiz alanlarda yapılacak çalışmalar ve bu çalışmaları sürdürecek şirketler hakkında Osmanlı Devleti'nden izin alınmasının zorunlu hâlegetirildiğinden yukarıda bahsetmiştik. İşte gerek demiryolu gerekse buna benzer borçlanmayı gerektiren büyük projelerin gerçekleştirilmesinde Osmanlı Devleti, izni birtakım şartlara bağlamıştır. Bu şartlardan bir kısmı şöyledir;

[18] Issawi, **The Economic History of The Middle East 1800-1914**, s. 406-415.
[19] Issawi, **The Economic History of The Middle East 1800-1914**, s. 413.

"Birinci Madde; *teşkil olunacak şirket veya kumpanya asıl Mısırlı add olunub İskenderiye mehâkimine tâbi olacak ve merkez ictimâ'i ve idaresi İskenderiye'de bulunacakdır binaenaleyh âzâ ve hissedârân ve sâir ashâb alâkasının mahâl-i ikâmet ve tabiiyetlerine bakılmayub Mısır memûrin-i mahalliyesinin zîr-i hükmünde bulunacak ve Hükûmet alakadar olduğu halde dahi gerek işbu şartnâme ve nizamnâmenin icrasında ve gerek ahali ile vukua gelen muamelatında velhasıl kumpanya ile saire beyninde zuhur edecek her türlü münâzaatta kumpanya Mehâkim-i Mısriye'ye tâbi olub memurin-i ecnebiyenin müdahalesi asla kabul kılınmayacakdır*

İkinci madde; *mezkur kumpanya …. Ziyan ve mesarifi kendisine ait olmak üzere inşâ edecek ve işbu şartnâme ahkâmına tatbikân kendi hesabına işledecekdir. …*

Dördüncü madde; *kumpanya tarafından inşa olunacak ebniye mevâd-ı atiyeden ibarettir evvela Merbut gölünde ve kenarında sefâyinden eşya tahmil ve ihraca mahsus bir havz… ve Mahmudiye cedveli sularının cânib-i garbisinde bir ter'a güşâdıyla havz-ı mezkur bahre rabt olunacakdır sâniya her bir cesâmetde tüccar-ı sefâyinin tamirine mahsus olmak üzere dört havuz inşâ olunacakdır sâlisa işbu havuzların kenarında emti'a vaz' ve hıfzına mahsus olarak üstü açık ve kapalı mağaza ve salaşlar yapılacakdır…. Sâlifü'z-zikr Merbût Gölü suyu sath-ı deryaya musavi olmak üzere deniz ile göl arasında akıntı hâsıl olmak için kapu ve sedler inşâsıyla mezkûr gölün deniz ile birleşdirilmesinden ……. ve büyük havzın Mahmudiye cedveline rabt olunmasından ibarettir*

Beşinci madde; *idare-i Mısriye tensib buyurduğu halde zikr olunan mağaza ve salaşları İskenderiye ile Kahire demir yoluna ve Cendel limanına birleşdirebilecek ve bu hatların salaşlar vaz'ı içün kumpanyaya ita buyurulan araziden imrârı iktiza itdiği halde kumpanyaya bir tazmin verilmeyecekdir ve yine idare-i müşarünileyh münasib gördüğü mahallerde karakolhaneler ve gümrük mahalleri mezkûr havuz ve mağazalar içün iktiza eden her dürlü ebniye-i saireyi inşâ edebilecekdir ebniye-i mezkurenin kâffesi veyahud bir kısmı kumpanya tarafından iştira olunmuş olan arazi üzerinde inşâ olunduğu halde bunun içün alınacak arazinin kıymeti evvel emirde erbâb-ı vukûf marifetiyle tayin kılınacakdır*

Altıncı madde; *…. kumpanya kendi mağaza ve salaşlarına vaz'kılınacak emtia ve eşya üzerine hiçbir vesile ile akçe ikraz edemeyecekdir bu makule muamelat-ı sarrafiye mehâzin-i umumiye şirketi muamelatı dâhilinde bulunduğundan mezkûr kumpanyaya göre memnu'udur*

Sekizinci madde; *kumpanya imtiyaz ferman-ı âlisi tarihinden itibaren bir sene zarfında imalata mübâşeret edecek…. .*

Dokuzuncu madde; *havzlar ve mağazalar ihtiyacat-ı ticârete nazaran iktiza etdikçe bend bend inşâ kılınacak imâlat beruce âti beyan olunur evvela havuz mahallerinin iki taraflarına rıhtım ve iskele ve mağaza ve salaş inşâsı içün iktizâ eden mahaller hafr ve inşâ olunub bunların kâffesi şartnâmeye merbut olacakdır…*

On beşinci madde; *kumpanya gerek havzların işleddirilmesi ve gerek imalat-ı inşaiye ve tamiriyeye dair her dürlü hususât hakkında umur-u nâfıa müdürünün taht-ı nezâretinde bulacağından başka bil-cümle muamelat vakıasına dahi müdür mümaileyh tarafından nezâret olunacak ve mezkûr kumpanyanın cemiyet-i umumiyelerinde hazır bulunmak ve mağazaların emr-i idaresine nezâret etmek üzere müdür mümaileyhin bir memur tayinine dahi selahiyeti olacakdır*

On yedinci madde; *gerek inşâ kılınacak mağaza ve salaşların ve gerek işleddirilecek arazinin âhara intikali caiz olmayacakdır…. .*

On sekizinci madde; *kumpanyanın taht-ı idaresinde bulunacak havzlar ve mağazalar ve salaşlar ve arazi madde-i imtiyaziye esnasında her dürlü tekalif ve emlâk vergisinden muaf olacakdır*

Yirmi birinci madde; *emtia ve eşyanın mağazalara duhulü ve oradan hurucu gümrük rüsum ve nizâmatına tâbi olacakdır fakat kumpanya imâlatının icrası ve işletdirilmesi içün nizamat-ı dâhiliyesinin kabul ve tasdiki tarihinden itibaren beher sene ibtidasında bir kıt'a defter ibrâz olunmak şartıyla muhsiren kendisine lüzumu olacak makine ve âlât ve edevâtın…. Müddet-i imtiyaz esnasında gümrük rüsumundan muaf olarak idhâline Hükûmet müsaade edecekdir …"*[20]

Örnek olması açısından bir kısmını verdiğimiz bu şartlar ile Osmanlı Devleti, söz konusu şirketi bağımsız hareket etmekten alıkoymaktadır. Böylece Mısır'a yabancı nüfuzunun girmesini bir nebze engellemek istemektedir. Bu örnekten hareketle şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti ve Mısır Hükûmeti, gerek yabancı şirketlere verilen imtiyazları gerek ortak kurulan şirketlerin yapacakları işleri, imtiyaz sürelerini, tabi olacakları kuralları ortaya koyarak, şirketlere çok iş yaptırmak ve bu yapılırken kendini güvenceye almak istemiştir. Yine söz konusu şirketlere, projelerini gerçekleştirmeleri için verilen imtiyazlar içinde vergiden muaf olma gibi, işlerini kolaylaştıracak ayrıcalıklar da getirildiği gözden kaçmamaktadır. Elbette bu tür imtiyazlar gerek Babıâli gerek Mısır için geniş düşünüldüğünde pek çok fayda yanında Mısır'ı yıkıma götüren etkileri de beraberinde getirmiştir

Mısır'da, modernleşmek ve Kuzey Afrika'da bir Avrupalı görünümüne kavuşmak uğruna yapılan büyük masraflar, ülkeyi iflasa sürükleyen en önemli

[20] **BOA**, İ. MTZ. 05, 20-796, 29 M. 1282.

sebeptir. Bu masrafların tutarı 158.200.000 Sterlin'dir.[21] Demiryolları, kanallar ve limanları da kapsayan bayındırlık işlerinin gideri 31.103.000 Sterlin'dir. Süveyş Kanalı'nın masrafı ise 9.412.000 Sterlin iken buna bir de Kanal Şirketi ile yapılmış olan mukavele nedeniyle 6.663.000 Sterlin daha eklenmiştir. Vergiler ve diğer düzenli gelirler ise 94.300.000 Sterlin tutmaktaydı.[22]

Mısır maliyesinin bu kritik durumu iki karşıt sebebin birleşmesinden meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde Mısır, modernleşme yolunda hızlı bir değişim geçirmiş ve bu değişim sürecinde sistemden kaynaklanan eksikliklerin acısını çekmiştir. Bu sıkıntılar elbette bilgisizlik, sahtekârlık, israf ve savurganlığın yol açtığı güçlüklerdir. Tüm bunlar ülkeyi iflasa sürüklemiş olmakla beraber burada unutulmaması gereken bir başka önemli etken de Hükûmetin, Batı medeniyeti ile bütünleşmek için iyice düşünmeden ve planlamadan yaptığı büyük masraflar ve aceleci hareketlerdir.

Sonuç elde edilemeyecek çalışmalar için büyük paralar harcanırken verim elde edilecek çalışmalarla ilgili yanlış yollar benimsenmiştir. Hidiv, sınırlı bir gelirle birkaç yıl içerisinde büyük atılımlar yapmıştır. Ancak yaşanılanlar göstermektedir ki, Paşalar güç kaybetmeye başladıkları andan itibaren sahtekârlar bütün kurumlarda çoğalmış ve yaptıkları cezasız kalmıştır. İşte bu da iflası getiren önemli bir sebeptir.

Ayrıca Mısır maliyesine göz atıldığında eksik ve kusurlu bir yöntem izlendiği açıkça görünmektedir. Örnek olarak 1875 ve 1876 bütçelerinin, Sudan'da bir demiryolu ve Mısır'da kanal yapımı nedeniyle karmakarışık bir hâlegelmesi gösterilebilir. Maliye Bakanlığının denetimi altında bulunan gümrükler incelendiğinde ithal ve ihraç mallarının değerlerini, niteliklerini, geldikleri ve gidecekleri yerleri gösteren listelerin eksik ve düzensiz olduğu görülmüştür. Ayrıca kâr oranları da belli bir sisteme oturtulmadan tespit edilmiştir. Şöyle ki, kimi zaman malın ağırlığına, kimi zaman sayısına, kimi zaman çeşidine göre kâr belirlenirken bütçelerin takvimleri de değişkenlik göstermiştir. Zaman zaman Kıpti takvimi, zaman zaman Gregoryen takvimi kullanılmıştır. İşte bu bilgilerden hareketle Mısır bütçelerinin düzensiz olduğunu söylemek kaçınılmazdır.[23]

1873 yılında demiryollarının boyutu 1.110 mil iken 1874-75 yıllarında 100 mil daha eklenmiş böylece 1210 mil olmuştur. Bu hatlar her mil için 11.000 Sterlin harcanarak yapılmıştır. Bütün hatların değeri 13.310.000 Sterlindir. Diğer hatlar içerisinde en fazla önem taşıyan Sudan hattıdır. Sözünü ettiğimiz hat, büyük şelaleleri geçmek için yapılmıştır.[24]

[21] Bu tarihlerde 1 İngiliz Sterlin'i 110 Osmanlı Kuruşu'dur. 1 altın yüz kuruş olduğuna göre altın olarak İngiliz Sterlini 1.10 altın değerindedir.

[22] Issawi, **The Economic Historyof The Middle East 1800-1914**, s. 430-439.

[23] Landes, **Bankers and Pashas**, s. 243.

[24] **BOA**, Y. EE. 129-17, 04 L. 1303.

Tüm bu gelişmelere bağlı olarak Mısır'ın nüfusu da önemli bir artış göstermiştir. Avrupa tarzı eğitimin ülkeye yayılması için gayret gösterilmiş ve bu tarz eğitim veren okulların sayısı 1862'de 185 iken 1875'te 4817'ye yükselmiştir. Yine 1875 yılında bu okullarda 6918 öğretmen ve 140.977 öğrenci bulunmaktadır. Bir sonraki yıl buna 1072 okul, 1615 öğretmen ve 27.722 öğrenci eklenmiştir. Eğitim kalitesi de buna bağlı olarak artmıştır. Tüm bu rakamlar ülkede her anlamda bir ilerleme olduğunu ortaya koymakla beraber maliyeyi ve dolayısıyla devleti kritik bir duruma sokmuştur. Ağır masraflar borçlanmanın artmasına sebep olmuş bu da tam bir yıkım getirmiştir.[25]

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Bâb-ı Ali Tasnifi

Sadaret Amedi Kalemi (A. AMD.)

53-86, 18 Ca. 1271, 31-37, 8 10. 1267, 41-28, 16 S. 1269.

1.2. Hariciye Nezareti Evrakı

BOA, HR. TO. 57-66, 5 S. 1870.

1.3. İradeler Tasnifi

İrade Hariciye (İ. HR.)

4638-95, 02 Ca. 1269.

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ. MTZ. 05.)

14-473, 21 L. 1267, 14-464, 08 Ş. 1267, 16-534, 12 Ra. 1269, 20-796, 29 M. 1282, 05, 21-876, 04 R. 1287.

1.4. Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)

129-17, 04 L. 1303.

2. Tetkik Eserler

Akyıldız, Ali, Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslar arası Sermaye, İstanbul, 2005.

[25] Bu konuda bkz.: Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, (Çeviren: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2005, s. 84. Ayrıca **BOA**, İ. MTZ. 05, 21-876, 04 R. 1287.

Collas, Bernard Camille, **1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul, 2005.

Issawi, Charles, **The Economic History of The Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966.

Landers, David S., **Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt**, London, 1958.

Özer Özkaya, Sevda, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007.

Rivlin, Helen Anne B., "The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852", **The Middle East Journal**, XV/4, Autumn 1961, s. 365-388.

OSMANLI KIBRISI'NDA İPEK ÜRETİMİ VE TİCARETİ

ÖZKUL, Ali Efdal*
KUZEY KIBRIS/NORTH CYPRUS/СЕВЕРНЫЙ КИПР

ÖZET

Kıbrıs adası Akdeniz'de ve özellikle Doğu Akdeniz'de stratejik ve coğrafi bakımdan çok önemli bir konuma sahip bulunmaktaydı. Söz konusu konumundan dolayı tarih boyunca Akdeniz ticaretinde önemli bir paya sahip olmuştur. Akdeniz'de ticareti yapılan ürünlerden biri de ipek idi.

Osmanlı ülkesinin birçok yerinde olduğu gibi Kıbrıs adasında da ipek üretilmiştir. Kıbrıs adasında yapılan sulu ziraatin en önemli ürünü, belki de ipek böcekçiliğinde bir çeşit ham madde diye adlandırılabilecek dut bahçeleri veya sair bahçeler içerisindeki dut ağaçlarıdır. Osmanlı ülkesinde XVII. yüzyıldan itibaren dut ağacı yetiştirmenin önem kazandığı bilinmektedir. Dut ağacının meyvesi yenilmekte ve artıkları da hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Fakat pazara dönük olmayan bu kullanım genelde ikinci planda kalmaktadır. Dut ağacı yetiştirilmesinin asıl amacının ham ipek üretimi olduğu anlaşılıyor.

Kıbrıs adasında ipek üretimi ve ipek böcekçiliğinin dut ağaçlarının bulunduğu sulu tarım yapılan alanlarda yaygın olarak yapıldığı görülmektedir. Kıbrıs'ta sarı ve beyaz olmak üzere iki çeşit olarak üretilen ipek, adanın önemli ihraç malları arasında yer almaktadır.

İlgili araştırma XVIII. yüzyıldaki bilgileri kapsamakla birlikte, araştırma sürecinde genel olarak Osmanlı idaresinde Kıbrıs adasındaki ipek, ipekten üretilen ürünler, ipek üretimiyle uğraşan esnaf ve üretilen ipeğin ticareti üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İpek, ipek böceği, ibrişim, dut ağacı, Kıbrıs.

ABSTRACT

Silk Production and Trade in Ottoman Cyprus

The island of Cyprus had gained a very important strategic and geographic status in the Eastern Mediterranean. Because of her prominent status, Cyprus owned a very important share in the Mediterranean trade throughout the history. One of the goods that were traded around the Mediterranean was silk.

* Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Tarih Öğretmenliği Bölüm Başkanı, KKTC. **e-posta:** aeozkul@gmail.com; aeozkul@neu.edu.tr

Silk was produced in the island of Cyprus, as other parts of the Ottoman state. The most important product of the irrigated agriculture done in Cyprus is the mulberry tree, which is raised in mulberry farms and other farms, and can be named as a kind of raw material used for silkworm breeding. In the Ottoman state, growing mulberry trees had become important since the 17th century. Mulberry fruits are eaten and their remnants are used for feeding animals. However, using mulberry in such way is of secondary importance, since it is not for marketing. The main purpose of growing mulberry trees is for raw silk production.

In Cyprus, silk production and silkworm breeding can be observed in the areas, where mulberry trees are found and irrigated agriculture is performed. The silk, which is produced in yellow and white colours in Cyprus, is island's one of the most important export goods.

Key Words: Silk, silkworm, silk thread, mulberry tree, Cyprus.

Kıbrıs adası Akdeniz'de ve özellikle Doğu Akdeniz'de stratejik ve coğrafi bakımdan çok önemli bir konuma sahip bulunmaktadır. Söz konusu konumundan dolayı tarih boyunca Akdeniz ticaretinde önemli bir paya sahip olmuştur. Akdeniz'de ticareti yapılan ürünlerden biri de ipek idi. Brudel'e göre Akdeniz'nin kıyı bölgelerinde ipek böcekçiliği yapılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da ipeğin, XVI. yüzyıldan itibaren Akdeniz ile Avrupa ekonomisinde önemli bir yer edindiğini görmekteyiz. (Braudel, 1990: 236)

Kıbrıs adasında ilk ipek böcekçiliğinin MS 552 yılında Uzak doğudan iki keşiş tarafından kaçak olarak adaya getirilen ipek böceği yumurtası ile başlatıldığı söylenmektedir (Hill, 1952: 280 vd.). Venedik döneminde ülke ekonomisinde ipeğin çok büyük bir önemi olmadığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. (Jennings 1986: 197)

Osmanlı döneminde Kıbrıs'ın önemli geçim kaynaklarından birisi de ipek üretimidir. Sicillerde geçen Kıbrıs'taki bahçelerin çoğunun dut bahçesi olması ve bazı kayıtlarda böcek hasırı (**KŞS**, 16/79-1)[1], böcek evi (**KŞS**, 16/84-2), ipek dolabı (**KŞS**, 13/154-1), ibrişim dolabı (**KŞS**, 16/99-1), ibrişim leğeni (13/57-1), ibrişim evi (**KŞS**, 16/65-2) gibi terimlerin geçmesi, adada ipek böcekçiliğinin yoğun olarak yapıldığını göstermektedir. Belgelerde Kıbrıs adasında ipek üretimi

[1] **Kıbrıs Şeriye Sicili** (Lefkoşa Şeriye Sicili), burada ilk önce defter numarası verilmiş, daha sonra sırasıyla sayfa sayısı ve hüküm numarası belirtilmiş ve çalışmanın tamamında, sicillere yapılan atıflarda bu yol izlenmiştir.

dut ağaçlarının daha fazla yetiştirilebildiği sulu tarım yapılabilen arazilerde daha fazla yapıldığı görülmektedir.

Kıbrıs adasında sarı ve beyaz olmak üzere iki çeşit ipek üretildiği kaynaklarda belirtilmektedir. (Cobham, 1969: 371) Sarı ipek yabani dut ağaçlarından beslenen ipekböceği cinsinden elde edilmektedir. Beyaz ipek ise özel yetiştirilmiş dut ağaçlarından beslenen ipek böceklerini aracılığıyla üretilmektedir. (İmer, 2005: 8-10.) Kıbrıs'ta en kaliteli sarı ipek Baf bölgesinde, beyaz ipek ise Değirmenlik bölgesinden elde edilmektedir. (Cobham, 1969: 371)

Bruyn, XVII yüzyılda ipek üretimin yılda 8. 000 okka civarında olduğunu belirtmektedir. (Cobham, 1969: 236) Aynı yüzyıla ait bir tereke kaydında ise 28 dirhemlik beyaz ipeğin 75 kuruş değerinde olduğunu görmekteyiz (**KŞS**, 4/522). XVIII. yüzyılda Kıbrıs adasında yıllık 9000 okka beyaz ipek üretilmekte ve okkası 8-12 kuruşa satılmaktadır. Bunun yanında 1745 yılında 40.000 okka ipek üretildiği ve değerinin de 6-7 kuruştan alıcı bulduğu belirtilmektedir. Beyaz ipeğin yanı sıra aynı yüzyılda yıllık 4000 okka da sarı ipek üretilmekte ve 3-4 kuruşa satılmaktaydı. (Cobham, 1969: 371-373)

1815 yılında adayı ziyaret eden Tuner üretilen ipekle ilgili biraz daha farklı rakamlar vermektedir. Tuner'e göre beyaz ipek yılda 10.000 okka üretilmekte ve okkası 15 kuruşa satılmaktadır. Sarı ipek ise 5000 okka üretilmekte ve okkası 31 kuruşa satılmakta olduğunu bildirmektedir. (Cobham, 1969: 425)

İpek üretimi adada meydana gelen her türlü olumsuzluktan etkilenmekteydi. 16 Safer 1134 (6/12/1721) tarihinde Kıbrıs adası mizan-ı harir ve tevabii mukataasının emini olan Hacı Ahmet Ağa'nın isteği üzerine Kıbrıs Muhassılı olan İbrahim Ağanın vekili olan Lefkoşa alaybeyisi el-hacc Mustafa Ağa tarafından adadaki 16 kazada 1133(1720) yılında üretilen ipeğin muhasebesi yapılmıştır (**KŞS,** 24/60-2)[2]. İlgili mukataanın söz konusu yıldaki emini olan Menteşzade Hacı İsmail Ağa 1133 (1720) yılında adada veba salgını meydana geldiğini, kuraklık ve çekirge istilası olduğunu belirterek ipek böcekçiliği yapan kişilerin bu olaylardan olumsuz etkilendiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla İpek böçeklerine gereken önem verilememiş ve istenilen miktarda ipek üretilemediğini söylemektedir. Belgenin devamında ise söz konusu yılda alınan resm-i mizan-ı haririn sadece 4802.5 kuruş olduğunu görmekteyiz (**KŞS**, 24/61-1).

[2] **KŞS,** 21, 24, 42, 44, numaralı defterlerin çevirisi Türk Arşivciler Derneği tarafından yapılmakta olup yakın bir zamanda yayımlanacaktır.

Tablo I: Kıbrıs'ta Kazalarda Üretilen İpek ve Miktarları (1133/1720), (**KŞS**, 24/60-2)

Kaza	**Miktar**
Değirmenlik	2403 kıyye 130 dirhem
Mağusa	2053. 5 kıyye
Giriniye	1577. 5 kıyye 60 dirhem
Mesarya	1001 kıyye
Karpas	907 kıyye
Baf	747.5 kıyye
Evdim	619 kıyye 320 dirhem
Piskopu	582 kıyye
Gilan	576.5 kıyye 120 dirhem
Hirsofu	516 kıyye 180 dirhem
Leymesun	439.5 kıyye 126 dirhem
Lefke	372.5 kıyye
Kukla	343 kıyye
Tuzla	193 kıyye 75 dirhem
Omorfa	142 kıyye 150 dirhem
Pendaya	131 kıyye 120 dirhem
Toplam	**12.607 kıyye 51 dirhem**

Söz konusu hesaplamaya göre 1133 (1720) yılında en fazla ipek Değirmenlik ve Mağusa kazalarında en az ise Omorfa ve Pendaya kazalarında üretilmiştir. Ayrıca yukarıdaki tablodan Kıbrıs adasının 16 kazasının hepsinde değişken miktarda ve kalitede ipek üretildiğini de öğrenmekteyiz. Söz konusu yılda, adada her türlü sorun yaşandığı ve bunun ipek üretimine fazlasıyla yansıdığı belgede belirtildiğinden, verilen miktarlar adanın gerçek ipek üretimini yansıtmamaktadır. Ayrıca 1133 (1720) yılının muhasebesi yapılırken bir önceki yıldan kalan satılamayan ipek ki 1596 kıyyedir hesaplamaya katılmıştır (**KŞS**, 24/60-2).

Ada'da üretilen ipek, dış piyasada değerli ve aranan bir ihraç malıdır. Kıbrıs ipeği genellikle Mısır Kahire'ye ihraç edilmekteydi. Bunun yanında Kıbrıs ipeği zamanla imparatorluk içerisinde ve batıda ünlenecek ve aranır hâlegelecektir. Kıbrıs'ta ipeği ile ünlenen şehirler Değirmenlik, Baf, Evdim, Gilan ve Mağusa'dır (Cobham, 1969: 372, 373, 425).

Bazı yıllarda çeşitli zararlılar, doğal afetler ve salgın hastalıklar ipek üretimine zarar verebilmektedir. İpek üretimine dolaylı olarak zarar verenlerden biri de çekirgelerdir. Kıbrıs adasının tarihi boyunca çekirgeler, kolakaz bitkisi[3] dışında her türlü yeşil bitkiye zarar vermektedirler (Jennings, 1993: 178). Halkın temel gereksinim maddeleri olan buğday ve arpaya verdikleri zararın yanı sıra, ipek böcekçiliğinin ana kaynağı olan dut ağaçlarına da zararları olmaktadır. Bazı dönemlerde Kıbrıs adasında meydana gelen veba salgınları da ipek böcekçiliğini ve ipek üretimini dolaylı olarak etkilemekte olduğuna dair örnekleri sicillerde görmekteyiz. Dolayısıyla böyle zamanlarda ipek üretiminde büyük düşüşler yaşanmaktadır (**KŞS,** 24/61-1). XIX. yüzyılda ipek böceklerini olumsuz etkileyen bir çeşit hastalıktan dolayı üretimde düşüş yaşansa da, ipekli kumaş üretimi, yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Çeşitli amaçlar için farklı renkte ipek kumaşları, pamuk ve yün üretim teknikleri kullanılarak üretilmekteydi (Salvator, 1873: 66: Samani, 2006: 234). İpekli dokumalar ayrıca mendil, eşarp ve etek üretiminde kullanılmaktaydı. Kıbrıs'ın İngiliz idaresine devredilmesinden hemen sonra adaya gelen Esme-Scott Stevenson da, Lefkoşa çarşısı ve buradaki zanaat kolları hakkında bilgi vermektedir. Stevenson, Kıbrıs ipeğinden söz ederken, Rumların ipekten mamül mendilleri genellikle başlık, bellik ve boyunluk olarak kullandıklarını belirtmektedir (Stevenson, 1880: 22: Samani, 2006: 234.).

Osmanlı Devleti 1571 yılında Kıbrıs adasını fethettikten sonra adayı şenlendirmek için sürgün fermanıyla Anadolu'dan birçok insanı adaya göndermiştir. Söz konusu fermanla gelenler arasında kazzâzlar da bulunmaktaydı. Bir belgede Ermenek kazasından adaya diğer meslek sahiplerinin yanında ipekçilerin de gönderildiği belirtilmektedir. Yine bu belgede ipekçi ustası Mehmet veled-i Kara Hasan adlı Ermenekli bir Müslüman'dan söz etmektedir. Sürgün fermanıyla gönderilenlerin yanında XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde özellikle Acem Ermenilerinin (Ermeni-i Acem) Kıbrıs'a yerleşmelerinden sonra ipek ticareti Ermenilerin eline geçmiştir denilebilir. (Erdoğru, 2003: 213.) Bunun yanında çok eski devirlerden itibaren adalıların ipek ürettikleri kaynaklarda mevcuttur. Hatta bunların bir kısmının Ermeniler kadar olmasa da ipek ticaretine giriştiklerini sicillerde görmekteyiz. (**KŞS,** 3/155-1) Ayrıca XVIII. yüzyılda Lefkoşa Şeri sicil defterlerine kayd edilen hükümlerde ipek üreten kişilerin tamamının Müslüman olduğunu öğrenmekteyiz. (**KŞS,** 13/7-2: *KŞS*, 14/36-1) Bu kişilerin bir kısmının isimleri **Tablo II**'de verilmiştir.

[3] Gölevez, Kıbrıs'ta yetişen yumrulu bir sebze.

Tablo II: XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta İpekçilik Yapanlar

Kazzâz Durmuş, kazzâz Mehmet Efendi bin Ramazan, kazzâz esseyyid Osman Çelebi, kazzâz el-hacc Salih, el-hacc Ahmet el-kazzâz, kazzâz usta Nasuh, kazzâz Ali Beşe, kazzâz Mehmet, kazzâz Ahmet Çelebi bin Hamza, kazzâz el-hacc Ahmet Çelebi ibn-i Kavukçu İsmail Çelebi, kazzâz Hasan ibn-i Receb, kazzâz Nasuh beşe ibn-i Recep, kazzâz Ahmet Çelebi, kazzâz Mehmet Beşe, kazzâz el-hacc Salih, kazzâz hacı Ahmet, kazzâz Ali Çelebi, kazzâz esseyyid Osman Çelebi, kazzâz Ali halife, kazzâz monla Ahmet ibn-i Hasan, kazzâz Halil, kazzâz usta Hasan, kazzâz el-hacc Nasuh Mahmut ibn-i Ahmet, kazzâz Hasan Beşe, kazzâz usta Mehmet, kazzâz molla Ali ibn-i hacı Nasuh

Tablo III: İpekle İlgili **Sicil**'de Geçen Ürünler ve Fiyatları

Tarihi	**Türü**	**Fiyatı**	**Kayıt No (*KŞS*)**
29 Z 1138	çakşur harir	1. 230 g.	13/50-1
25 Ra 1142	ibrişim dolabı	1. 500 g	13/222-2
2 Ca 1158	kenarlık ipek ve bürümcek	10 g	16/25-1
2 Ca 1158	ipek 1 kıyye	8 g	16/25-1
6 Ca 1158	40 dut ağacı	400 p	16/31-1
19 Ca 1158	3 dönüm dut bağçesi	4. 000 p	16/34-1
19 Ca 1158	4 kıyye 50 dirhem ham-i harir	980 p	16/34-1
	ham-ı harir 124 vakiyye	1116 g	16/66-1
	ibrişim dolabı	200 p	16/79-1
	böcek hasırı	80 p	16/79-1
	nısf ibrişim dolabı	20 p	16/81-2
23 Ra 1158	1. 5 dönüm dut bağçesi 2. 5 saat su hakkı	3. 200 p	16/16-3
21 C 1160	harir-i ham, 27 kile	8. 000 p.	16/120-2
evt C 1163	harir-i ham, kıyye 190	53. 200 p.	16/194-2
evt C 1163	harir-i ham, kıyye 8. 5	2. 300 p.	16/194-2
25 M 1198	beyaz harir-i ham 2 kıyye	481 p	18/100-236
23 L 1196	harir kozağı maa gırbal	59 p	18/108-247
23 L 1196	harir-i ham 2 kıta 3. 5 kıyye 90 dirhem	1. 200 p	18/108-247
23 L 1196	elvan harir ve bükme gılabdan	31 p	18/108-247

29 Z 1198	harir dolabı ve leğen	400 p	21/19-1
1206	harir leğeni	5 p	21/217
19 S 1210	harir 12 kıyye	144 g	21/303-1
19 S 1210	3 senede hasıl olan harir 45 kıyye 20 dirhem	900 g	21/303-1
17 Ca 1217	harir-i ham, kıyye 1	1.080 p	24/4-1
17 Ca 1217	harir-i İstanbul 65 dirhem	17 g	24/4-1
17 Ca 1217	hama-kari harir yün örtü	40 g	24/4-1
17 Ca 1217	müstamel harir gömlek 2 adet	528 p	24/4-1
17 Ca 1217	Cedid harir gömlek 2 adet	565 p	24/4-1
17 Ca 1217	müstamel harir gömlek 1 adet	240 p	24/4-1
17 Ca 1217	harir-i ham 8 kıyye 3 dirhem	4845 p	24/4-1
15 L 1265	harir-i ham, 53. 5 kıyye 250 dirhem	4. 826 g	42/25-51
8 Ş 1266	harir-i ham, 220 dirhem	40 g	42/71-120
29 Ra 1271	püskül ipeği 170 dirhem	170 g	44/23-22
29 Ra 1271	elvan ipek 130 dirhem	130 g	44/23-22
2 Ca 1249	150 dirhem beyaz ham-ı harir	20 g	KZD[1] 45/1 27-80

Tablo III'teki ürünler sicile kaydedilmiş terekelerden alındığından dolayı ürünlerin fiyatlarında farklılıklar bulunmaktadır. 1 kıyye harir-i ham aynı belgede bile 270 para ile 280 para arasında değer biçilebilmektedir. Başka bir kayıtta ise 1 kıyye harir-i ham'a 8 kuruş yani 320 para bir diğerinde ise 9 kuruş yani 360 para değer biçilebilmektedir. Burada söz konusu ipeklerin cinsi, rengi ve kalitesi tam olarak bilinmediğinden dolayı tam bir fiyat tespiti yapılmasına engel olunmaktadır.

Kıbrıs adasında yapılan sulu ziraatin en önemli ürünü, belki de ipek böcekçiliğinde bir çeşit ham madde diye adlandırılabilecek dut bahçeleri veya sair bahçeler içerisindeki dut ağaçlarıdır. Sicillere geçen satışların büyük bir kısmını oluşturan dut bahçeleri veya dut ağaçları ile ilgili kayıtlar, Kıbrıs'ta yapılan ipek böcekçiliği hakkında da bilgi vermektedir. Osmanlı ülkesinde XVII. yüzyıldan itibaren dut ağacı yetiştirilmesi önem kazanmıştır. Dut ağacının meyvesi yenilmekte ve artıkları da hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Fakat pazara dönük olmayan bu kullanım genelde ikinci planda kalmaktadır. Dut ağacı yetiştirilmesinin asıl amacının ham ipek üretimi olduğu anlaşılıyor (Faroqhi, 2000: 36).

Cornelis van Bruyn adlı Hollandalı bir seyyah 1683 yılında adaya gelmiş ve adanın çeşitli bölgelerinde gözlemler yapmıştır. Bu gözlemleri sırasında Mağusa şehrinde ve etrafında birçok beyaz dut meyvesi veren dut ağacı bulunduğunu ve buralarda yoğun bir şekilde ipek böcekçiliği yapıldığını yazmaktadır. (Cobham, 1969: 236)

Mülk satışları arasında ağaçlar da yer almaktadır. Satışı yapılan ağaçlar arasında çeşitlilik varsa da, çoğunluğu ipek böcekçiliğinde önemli yeri olan dut ağaçlarıyla, zeytinyağı elde edilen zeytin ağaçları oluşturmaktadır. Ağaçlar herkesin kendi bahçeleri, tarlaları ve avluları içerisinde yer almakta veya sicile yansıyan satış kayıtlarında da görüldüğü gibi, herhangi birisinin bahçesi veya tarlası içerisinde de bulunabilmektedir.

Dut ağaçları genellikle bahçeleriyle ve su haklarıyla birlikte, ender olarak da tek başlarına satılıyordu. Lefkoşa kazasına bağlı Değirmenlik nahiyesinde Orta Mahalleden Cirkaku veled-i Hristodili, üç evlek dut bahçesini Kostantin veled-i İstorino'ya satmıştır (**KŞS,** 13/202-4). Bir başka belgede ise, 40 kök dut ağacının 400 akçeye satıldığı görülür (**KŞS,** 16/31-1). Bu kayda göre bir dut ağacı on paraya satılmaktadır.

Tablo IV: Adada Yetiştirilen Bazı Ağaçlar ve Fiyatları (1726-1750)

Tarihi	**Türü**	**Fiyatı**	**Kayıt No (KŞS)**
7 Ca 1158	10 dip zeytin eşcârı	1.000 a.	16/31-1
7 Ca 1158	40 dip dut eşcârı	400 a.	16/31-1
23 R 1158	26 dip harnup eşcârı	800 p.	16/16-3
20 R 1158	52 dip badem eşcârı	4. 000 p.	16/17-1
20 R 1158	14 dip zeytun eşcârı	600 p.	16/17-1

Tablo IV'te verilen ürünlerin fiyatlarının çoğunluğu tereke kayıtlarından alındığı için aynı ürünün aynı tarihteki fiyatı arasında bile farklılıklar olabiliyordu. Yukarıdaki tabloda ağaçlar arasında en değerli badem ağacı, en az değerli olanı ise, dut ağacı olarak görülmektedir. Buradaki bilgilere göre bir badem ağacı yaklaşık olarak 77 para değerindedir. Buna karşın dut ağacı sadece 10 akçe değerindedir. Ancak dut ağacı, ipek üretiminde son derece önemli olduğundan, bu bitkinin geniş alanlara ekiminin yapıldığı görülmektedir. Adanın hemen hemen her bölgesinde dut ağacı yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Bazı mülk satışlarında dut ağaçları da söz konusu mülkle birlikte satılabilmektedir. Lefkoşa Baş Mahallesi'nden Marodiya bint-i Kostantin adlı zimmîye, iki Müslümanın şahitliğiyle vekil tayin ettiği kocası Enail oğlu Lefteri'nin vekâletiyle, Lefkoşa kazasına bağlı Değirmenlik Aya Anderiniko

Mahallesi'ndeki iki odalı tahtanî evini, beş dönümlük dut bahçesini ve her on beş günde bir cuma günleri güneşin doğuşundan batımına değin tasarrufunda olan su hakkını, Tuzla kazasındaki Fransız tüccarlarından Peras'a, vekili olan tercüman Hristofi veled-i Yerolmi aracılığıyla, 800 kuruşa verdiğine tanık olunmaktadır (7 Cemaziyelâhir 1150/2-9-1737), (**KŞS***,* 15/43-5). Bir başka hükümde Lefkoşa kazasına bağlı Değirmenlik nahiyesinde Aya Anderiniko Mahallesi'nde gerçekleşen satış işleminde 8 kök zeytin ağacı ile meyveli ve meyvesiz ağaçlar, bir bab tahtani böcek menzili, altı dönüm dut bahçesi ve 20 saatlik su hakkı 1300 kuruşa satılmıştır (**KŞS**, 16/84-2). Bu belgeden de anlaşıldığı gibi genellikle dut ağacı yetiştiriliyorsa orada ipek böcekçiliği de yapılmaktadır.

5 Cemaziyelâhir 1146 (24-10-1732) tarihli bir belgede ise, Tuzla kazasından Floranzo bint-i Kostantin adlı nasrâniye, Kaymaklı köyündeki hanesini, on altı dönümlük dut bahçesi ile bahçede bulunan bir dolap kuyusunu, bir havuzunu, üç baş katırını, iki ibrişim dolabını, iki leğen, dört döğen, bir araba, üç boyunduruk, iki çapa, bir temür kürek ve sair çift eşyasını el-Hac Mustafa Ağa'ya 800 kuruşa satmıştır (**KŞS,** 14/94-3). Bu satış işleminde çeşitli mallar arasında dut bahçeleri ile ibrişim dolabları ve leğenleri dikkat çekmektedir. Giriniyye kazasına bağlı Sisklib köyünden Piyeri veled-i Hristofi, menzilini, bir dönümlük dut bahçesini, bir çift kara sığır öküzünü, iki baş ineğini, on beş baş keçisini ve dört adet arı kovanını 185 kuruşa Hasan Ağa ibn-i Derviş Ağa'ya satmıştır (**KŞS,** 13/136-1).

Ada halkı arasında yapılan alış verişler sonrasında bazen sorunlar çıkabilmektedir. Bu belgeler sayesinde de adadaki ipek ve ibrişim fiyatları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Lefkoşa Gammadiye Mahallesi'nden kazzâz (ipekçi) Mehmed ibn-i Abdullah, Kafesli Mahallesi'nden Nikola veled-i Piyeri'ye sattığı bir baş katırdan 22 kuruş, iki vakıyye (okka, kıyye) ibrişimden 10 kuruş ve cihet-i karzdan (borç) 4 kuruş olmak üzere toplam 36 kuruş alacağı olduğunu, Nikola'nın bunun 26 kuruşunu verdiğini iddia ederek, geriye kalan 10 kuruşu istemektedir. Nikola'nın, söz konusu borcun hepsini ödediğini mahkemede belirtmesi üzerine, Mehmed'den beyyine (ispat) talep edilmiş, fakat ispat etmekten (ityan-ı beyyineden) aciz olduğu için yemin etmesi istenmiştir. Ancak Mehmed yeminden kaçınca davayı kaybetmiştir (**KŞS,** 13/193-2).

Yapılan bazı malların ticaretinden dolayı zaman zaman çıkan anlaşmazlıklar mahkemeye intikal etmekte ve burada çözümlenmektedir. 24 Muharrem 1145 (17/7/1732) tarihli kayıtta, Lefkoşa Kafesli Kenise Mahallesi'nden Sebevfano bint-i Nikola adlı nasrâniye, Yorgi veled-i Andoni adlı zimmîye annesinin 1. 500 kuruşluk zincirli altun ve 100 vakıyye ham ibrişim verdiğini iddia etmekte, ancak bu iddiasını kanıtlayamamaktadır (**KŞS,** 14/66-6). Hırsofu'dan Mustafa ibn-i Ahmed ile Hacı Muhammed ibn-i Hacı Mustafa arasındaki bahçe ve 7, 5 vakıyye ham ibrişim tartışması olmuştur (**KŞS,** 14/60-5).

Bazı durumlarda ise, kişiler mallarını alması için yerlerine birisini vekil olarak göndermektedirler. Nitekim, Leymesun kazasından Köse Ahmed ibn-i Abdülkerim, Baf kazasından Yekpare el-Hac Mehmed Ağaya ait elinde bulunan 130 vakıyye ham ibrişimi alması için vekili olarak Mehmed ibn-i Mustafa'yı görevlendirdiğini bildirmiştir. Tayin edilen vekilin ibrişimleri kendisinden tartarak teslim almasından on gün sonra, Mehmed ibrişimlerin eksik olduğunu iddia ederek, Köse Ahmed'den 13 vakıyye daha ibrişimi vermesini talep etmiştir. Bunun üzerine dönemin Kıbrıs müftüsü olan es-Seyyid Mehmed Aziz Efendiden fetva alınmıştır. Bu fetvaya göre; "Zeydin 'Amr zimmetinde şu kadar vakıyye ibrişimi ahz u kabza Bekrî tevkîl edüp on gün mürûrundan sonra Bekrî 'Amrdan ibrişim noksan gelmişdir deyü bilâ-sebeb-i şer'î 'Amrdan nesne talebe kadir olur mu? El-cevâb olmaz". Bu fetva üzerine Mehmed davayı kaybetmiştir (25 Cemaziyelâhir 1151/ 10-9-1738). (**KŞS,** 15/67-1) Bu belgede olduğu gibi, bazı anlaşmazlıklarda Kıbrıs müftüsünden fetva alınmakta ve ona göre karar verilmektedir.

1133 (1720-1721) yılına ait bir belgede, Kıbrıs'ta Piskopu, Hirsofu kazaları ile Mağusa kazası varoşundaki Aya Sersi, Piralih ve Farinan köylerinde ibrişim üreten Kıbrıslıların isimleri bulunmaktadır. Burada ibrişim üreten kişilerle bunların, 1133 (1720-1721) yılı için ürettikleri ibrişim miktarları hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Bu listelerden, gayrimüslimler ile Müslümanların kadınlı erkekli ibrişim ürettikleri anlaşılmaktadır. Hatta ibrişim üretenler arasında papazlar dahi bulunmaktadır. Papas Kostantin Leymonra gibi (**D. BŞM. KBE** No/1).

Kıbrıs muhassıl tercümanı olan Hristofaci'nin terekesi arasında değeri 53. 200 para olan 190 kıyye işlenmemiş ipek (ham harir) yer almaktadır. Adı geçen tercümanın Tuzla kazasında mahzenleri olması, aynı zamanda tercümanın ticarî hayatın içinde olduğunu gösterir (**KŞS,** 16/194-2). Başka bir miras belgesinde ise, ölen böcekçi Ahmet Ağa ibn-i Hüseyin'in zevcesi, vasi-i muhtardan 89 vakıyye ham ipeğin kendi bahçesi ürünü olduğunu ileri sürerek, bu ürünü, talep ettiği görülür (**KŞS**, 16/68-1). Bu kaydın devamı olan bir başka hükümde ise, 124 vakıyye işlenmemiş ipeğin vakıyyesinin 9 kuruştan satıldığı bildirilmektedir (**KŞS,** 16/66-1). Her iki kayıtta da ipek böcekçiliği yapan böcekçi Ahmet, Mağusa'da Sinan Paşa Mahallesi'nde altı dönümlük dut bahçesinde bu işi yapmaktadır.

Bir başka borç davasında Girne kazasına bağlı Kalaviriya köyünde bulunan Malondirina adlı manastırdan Papa Birasimo'nun Musli Beşeye vakkiyyesini 5 kuruştan sattığı 17. 5 vakıyye ham ipek söz konusudur (2 Receb 1121/7-9-1729). (**KŞS** 7/ 211: Durmuş, 1997: 198) Değirmenlik'ten Yasef veled-i baba Hristodilo, Mesarya kazasına tâbi İstironcalu köyündeki çiftliğini, evini, iki öküz ile sair çiftlik aletlerini ve çiftliğe bağlı üç yüz dönüm tarlasını es-Seyyid Mustafa Ağa ibn-i Abdurrahman Ağa'nın Değirmenlik Aya Anderiniko Mahallesi'ndeki yedi dönüm dut bahçesi, hanesi ve on beş günde bir yirmi iki saatlik su hakkıyla takas etmiştir. (**KŞS**, 15/126-1)

Bazı dönemlerde Kıbrıs adasında vakıf kuran hayırseverlerin kurdukları vakıflar içerisinde dut bahçeleri ve ipek üretilecek yerlerin de bulunduğu görülmektedir. Kıbrıs adasında 1746-1748 yılları arasında muhassıllık yapmış olan Ebubekir Paşa, vakfiyesinde belirtildiğine göre işe sarayın önündeki harap okulu (Behçet, 1969: 49) tamirle başlamış, daha sonra Lefkoşa'da toplam 23 adet dükkân yaptırmıştır. Tuzla'ya bağlı Arpera köyünde kuyular kazdırmış ve buradan çıkan suyu ise Tuzla kazasına ve iskelesine göndermiştir. Ayrıca iki adet su değirmeni ile Kolunbo denen yerde 20 dönüm dut bahçesi, 4 dönüm üzüm bağı ve 13 dönümlük boş araziyi bu vakfın yaşaması için bağışlamıştır. Bu vakfiyede belirtilen gelirlerin dışında, bazı binaların gelirleri de daha sonra vakfa eklenmiştir ki bunlar, yapılan dükkânların altında beş bab oda, bir bab mutfak, iki bab kenef, bu dükkânların üzerinde bir bab büyük köşk, 1000 zira[4] miktarı avlu ile duvarın hepsi ve yine Arpera köyünde vakfedilen bahçeye birleşik yapılan on iki bab oda, bir bab ahır ve iki bab büyük ipek damlarından oluşan çiftliktir. (**KŞS**, 17/100-2)

Osmanlı idaresinde adada birçok mukataa kurulmuştur. Bunlardan biri ise *resm-i mizan-ı harir*, *penbe*, *boya-i sürh* ve *tamga-i akmişe*den oluşan mukataadır. 1133 (1720) yılında Menteşzade Hacı İsmail Ağa, 1134 (1721) yılında ise Hacı Ahmet Ağa Kıbrıs mizan-ı harir mukataası eminliği yapmışlardır. Kıbrıs harir mukataası eminliğine 1137 (1725) yılında Kıbrıs adası muhassılı Murtaza Efendi tarafından İbrahim Ağa atanmıştır. 1138 (1726) yılında bu mukataanın gelirleri resm-i dönüm-i duhan ve gümrük-i duhan ile Baf ve Giriniyye sancakları mahsulü ile ekrad perakendesinin vergileri adlı iki mukataayla birlikte Kıbrıs muhassılı tarafından toplanmaktadır. 1138 (1726) yılına ait belgede bu mukataaya *kotoni*, *peşmi*, *dimi* de katılmıştır (**KŞS**, 13/35-1). 1161 (1748) yılında ise, Baf ve Giriniyye sancakları mahsulü mukataası, resm-i mizan-ı harir, resm-i dönüm ve gümrük-i duhan, defterdarlık tımarı ve Karabaş karyesi mukataalarıyla birlikte, sadrazamın haslarından olan Kıbrıs muhassıllığının gelirini artırmak için Kıbrıs muhassıllığı malına dâhil edilmiştir (**KŞS**, 17/100-1).

1139 (1727) yılında resm-i mizan-ı harir mukataası senelik olarak 4. 000 kuruş karşılığında Osman'a malikâne olarak verilmiştir. Osman bu parayı hazineye dört taksitte ödeyecektir (**KŞS,** 13/69-1). 1143 (1730-31)'de ise malikâne olarak mukataanın sahibi olan Osman'ın, bir yıllığına mukataayı iltizam şeklinde Kıbrıs adası muhassılı Süleyman'a verdiği görülmektedir (**KŞS,** 14/19-2).

Devletin bazı zamanlarda mukataa gelirlerinin bir kısmıyla çeşitli kişilerin maaşlarını da ödediği belgelerden öğrenilmektedir. Lefkoşa'daki Mevlithane şeyhine daha önce Kıbrıs muhassıllığı malından günlük 30 akçe maaş veriliyordu. Ancak Kıbrıs muhassıllığı sadrazam haslarından olduğu için şeyhin maaşının

[4] 1zira=0, 76 m.

mizan-ı harir, penbe, tamga-i akmişe ve boya-i sürh mukataasından karşılanacağı bildirilmektedir (**KŞS,** 14/87-1). 1153 (1740-41) yılında ise, Büyük Aya Sofya Camii imamı ve hatibi olan Mağusalı Hacı Mustafa'ya, mizan-ı harir malından 12 akçe yevmiye bağlanmıştır (**KŞS,** 15/117-1). Yine maaşla alâkalı olarak daha önce geçen bir kayıtta, merkez tarafından Kıbrıs'ta yaşaması istenen kral-zâde Süleyman'a 1156 (1743) yılında yıllık 1.500 kuruş maaş verilmesi isteniyordu (**KŞS,** 15/187-2). Diğer dört mukataa gibi 1161 (1748) yılında Kıbrıs muhassıllığı malına katılan mizan-ı harir mukataasından günlük 60 akçe ücret alan Abdülbaki, mukataanın sadrazam haslarına katılmasıyla birlikte, maaşını, bu tarihten itibaren Kıbrıs adası bedel-i nüzul malından almaya başlamıştır (**KŞS,** 16/222-2: Özkul, 2005: 298).

Osmanlı Devleti, ticarete özellikle dış ticarete çok fazla önem veren bir ülkedir. Bilindiği gibi dış ticaret çoğunlukla aman verilmiş tüccarlar tarafından yürütülüyordu. Bu tüccarlar, Osmanlı ülkesinde ahidname ve kanunların kendilerine tanıdığı haklar ile ticaret yaptıklarından, Osmanlı tebaası olan yerli tüccarlara göre çok daha geniş ayrıcalıklara ve gümrük indirimlerine sahiptiler. (Kütükoğlu, 1988: 581)

XVIII. yüzyılda Kıbrıs; İngiltere, Fransa, Danimarka, Nederlande, Venedik, Sicilyateyn, Analpa, Dubrovnik, Roma (Nemçe) Rusya ve İsveç devletlerinin ticaret yaptıkları bir adadır. Bunlardan, İngiltereli ve Fransalı tüccarlar çoğunluktaydı. Kıbrıs adasından genellikle ihracatı yasak olmayan ürünler, daha çok ham madde şeklinde alınırken, adaya işlenmiş mallar getirilmektedir. Bunlar içerisinde yünlü, pamuklu ve ipekli dokumalar ön sıralarda yer almaktadır. (Özkul, 2005, 329 vd.)

2 Zilhicce 1133 (24/9/1721) tarihli bir belgede Fransa ve İngiltere elçileri Divan-i Hümayu'na bir şikâyet dilekçesi sunmaktadırlar. Söz konusu dilekçede Fransız ve İngiliz tüccarlarının Mağusa'dan kırmızı boya ve Lefkoşa'dan ham ipek satın aldıklarında bunların vezninin sadece bu mahallerde değil malların gemilere yükleneceği liman olan Tuzla'da da vezn edilmesi istenmektedir. Bunun yanında herhangi bir mahalde tartılmasının engellenmesi ve ehl-i örf taifesinin fazladan vergi almaması da belirtilmektedir. (**KŞS**, 24/60-1).

Başka bir belgede ise bu sefer şikâyet edenler Kıbrıs ahalisidir. 12 Şaban 1171 (20/5/1758) tarihli hükümde Lefkoşa naibi olan Hafız Mehmet Efendi Kıbrıs adası halkının miri kalyonlara katılan bazı adalılardan olan şikâyeti İstanbul'a bildirmektedir. İlgili şikâyette hasat mevsiminde harir, penbe, zift, kereste, harnub ve sair hububattan alacakları var iddiasıyla söz konusu kişiler zorla halktan gasp yaptıkları ve bunun engellenmesi istenmektedir. Bunu yanında belgede 1166 (1752-53) yılında bu tür soygunların yapılmaması için merkezin gerekli yerleri uyardığı öğrenilmektedir. (**KŞS,** 18/15-34)

Bazı dönemlerde tüccarlar arasında yapılan satış sonrasında anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Evahir-i Cemazielevvel 1046 (Ekim 1636) tarihli mahkemeye yansıyan bir ticari anlaşmazlık kaydında Lefkoşalı Ziba ve Jorji adlı iki zimmi arasında altmış riyali kuruş değerinde iki kıta ibrişim peşkir anlaşmazlığı söz konusudur. İlgili kişiler ibrişim peşkiri adlı ürünü İstanbul'a götürüp orada satmışlar fakat satıştan sonra elde ettikleri kârı paylaşmada aralarında sorun çıkmıştır. (**KŞS**, 4/ 424)

Batılı tüccarlar ve onlara yardım eden konsolosları devlet tarafından kendilerine verilmiş olan geniş yetkileri zaman zaman devletin zararına kullanmaktan çekinmemişlerdir. Kıbrıs adasında İsveç konsolos vekili olarak görev yapan Andonaki bir kaçakçılık olayına karışmıştır. 1861 yılında meydana gelen olayda Andonaki, Osmanlı vatandaşı olan Kayıkçı Covanni, Arabacı Yanni ve Hamal Basumi'nin yardımlarıyla gümrük resmi ödemeksizin Kıbrıs'tan 23 balya işlenmemiş ipek (harir-i ham) kaçırmaya çalışmıştır. Olayın farkedilmesi üzerine Osmanlı vatandaşı olan zımmiler devlet malını sirkat (hırsızlık) suçundan 6'şar ay hapis cezasına çarptırıldıkları halde, Andonaki, görevinin verdiği geniş yetkiler sayesinde yerel yargılanmadan kurtulmuştu. Andonaki'nin durumu karşısında Osmanlı Hükûmeti, durumu Hariciye Nezareti aracılığıyla İsveç elçiliğine şikâyetle yetinmiştir. (Samani, 2006: 150 vd.)[5]

Rusya Devleti ile Osmanlı Devleti arasında Aynalıkavak'ta imzalanan ticaret anlaşması gereğince İngiltere ile Fransa tüccar ve vatandaşlarına sağlanan imtiyazların Rusya tüccar ve vatandaşlarına da verildiğinden anlaşmaya uygun olarak hareket edilmesi istenmiştir. Antlaşmanın maddelerinde belirtilen gümrük vergisi miktarından başka bir şey talep edilmemesi, Rusya tüccarının Osmanlı ülkesinden götüreceği ve kendi ülkelerinden getirecekleri ticari eşyanın listesi içerisinde ipek de yer almaktadır. Bunlar enva-i harir-i ham 1 kıyye 20 kuruş, ibrişim ve elvan harir ve kazzâz 1 kıyye 40 kuruştur (9 Zilkade 1197/ 6-10-1783). (**KŞS**, 18/125-281)

Kıbrıs adasının ihtiyaçları karşılandıktan sonra XVIII. yüzyıl ortalarında Alexander Drummond'a göre Batıya yılda 1.115.750 kuruş değerinde ipekli kumaş, yün, tütün, şarap, içki, ilaç ve boya bitkileri ile birlikte 601.500 kuruş değerinde çeşitli kumaş ve dokuma ürünleri ihraç edilmiştir. (Çiçek, 2002: 378) Bir başka batılı konsolos olan Michael de Vezin ise XVIII. yüzyılda adada yılda 3.500 kantar pamuk, 9.000 okka beyaz ipek, 250.000 moza buğday (50-60.000 ton) ve bunun iki katı arpa yetiştirildiğini bildirmektedir. (Cobham, 1969: 425 vd.)

Sonuç olarak Akdeniz ticaretinde XVI. yüzyıldan itibaren yoğun bir ilgi görmeye başlayan ipeğin Kıbrıs adasının bulunduğu konumdan dolayı Osmanlı idaresinde önemli ölçüde üretimi artmıştır. Genellikle Mısır'a satılan Kıbrıs ipeğinin zamanla Avrupa pazarlarında da aranır olduğunu belgelerden öğrenmekteyiz.

[5] **BOA**. A. MKT. MVL. 134/87, 01. Ca. 1278 (5. 11. 1861).

KAYNAKÇA

Behçet, Hasan, (1969), **Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)**, Lefkoşa.

Braudel, Fernand, (1990), **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, **Çeviren:** Mehmet Ali Kılıçbay, I-II, İstanbul.

Çiçek, Kemal, (2002) "Kıbrıs" **DİA**, XXV, Ankara.

Cobham, C. D., (1969), **Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus**, Nicosia.

Drummond, Alexander, (1754), **Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Lands of Asia, as far as the Banks of The Euphrates**, London.

Durmuş, Mehmet Ali, (1997), **Hicri 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şer'iye Sicili,** Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlammamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Erdoğru, M. Akif, (2003), "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları Üzerine Notlar", **Osmanlı Öncesi ile Osmnalı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler**, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi.

Faroqhi, Suraiya, (2000[3]), **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, **Çeviren:** Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul.

Hill, Sir George, (1952), **A History of Cyprus**, Vol.: I-IV, Cambridge.

Jennings, Ronald C., (1986), "The Population, Taxation and Wealth in The Cities and Villages of Cyprus, According to The Detailed Population Survey **(Defter-i Mufassal)** of 1572", **Journal of Turkish Studies**, X, USA.

İmer, Zahide, (2005), "Miladi Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek", **Bilig**, S. 32.

-----, (1993), **Christians and Mulims in Ottoman Cyprus and The Mediterranean World, 1571-1640**, New York.

Kütükoğlu, Mübahat S., (1994), "Osmanlı İktisadî Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, **Ed.:** Ekmelleddin İhsanoğlu, I, İstanbul.

Samani, Hasan, (2006), **Tanzimat Döneminde Kıbrıs Eyaleti**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Özkul, Ali Efdal, (1995), **Lefkoşa'nın 4 Numaralı Şer'iye Sicili (H. 1043-1046)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Tezi, Kısım II, İzmir.

-----, (1998), **Lefkoşa'nın 17 Numaralı Şer'i Mahkeme Sicili (H. 1157-1161/M.1744-1748)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

-----, (2005), **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750**, İstanbul.

BÜYÜK SELÇUKLU BAŞKENTİ REY'DE TUĞRUL BEY KÜMBEDİ

ÖZKURT, Kemal[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu tebliğde, Büyük Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey ve Alparslan zamanındaki başkenti Rey'de yer alan Burc-i Tuğrul (Tuğrul Bey Kümbedi) ele alınacaktır.

Yapı günümüzde, Tahran'ın 20 km kadar güneyinde, Rey'de, İbn-i Babeveyh Kabristanı'nın doğusunda yer almaktadır. Tarihi kaynaklara göre, Kunbed-i Tuğrulî içinde, Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Alparslan'ın mezarları bulunmaktadır. Aynı kaynaklara göre yapı Tuğrul Bey'in eşi tarafından yaptırılmıştır.

Moğol işgal ve tahribi öncesinde Rey şehrinde 80 kadar mezar yapısı varken, günümüze sadece Tuğrul Bey Kümbedi'nin gelebildiği görülmektedirler.

Üst örtüsü yıkılan kümbet, farklı dönemlerdeki restorasyonlarla günümüze gelmiştir. 2000 yılında yapılan ihata duvarı ile 500 m²lik bir bahçe içinde yer almaktadır.

Adı geçen kümbet tuğla malzeme, gövde iç ve dış yapı farkı, çokgen gövde yapısıyla, kendinden önceki Selçuklu mezar yapı geleneğinin ana ögelerini üzerinde taşıyan ve dönemindeki ilavelerle sonraki aynı tür yapılara örnek oluşturan yönüyle önem taşımaktadır.

Yapı, gerek içinde bulundurduğu sultan mezarları gerekse mimari yapısı ile Büyük Selçuklu tarih ve sanatında önemli bir yer tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu başkenti, Rey, Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Alparslan, mezar yapıları.

Selçuklular Tuğrul Bey yönetiminde,[1] Gaznelilere karşı 1035 ve 1038 yıllarında kazandıkları iki savaştan sonra, bağımsızlık yolunda önemli bir aşama

[*] Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, VAN/TÜRKİYE **e-posta:** kozkurt@yyu.edu.tr; kozkurt@gmail.com

[1] Tuğrul Bey (993-1063), babasının bir savaşta öldürülmesi sonucu yetim kalır. Kardeşi Çağrı ile birlikte dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilirler. Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976, s. 1 vd.

kaydettiler.[2] Abbasî halifesi Kâim Biemrillah (1031-1075), gönderdiği bir elçi ile Horasan'daki hâkimiyetlerini tanıdı.[3] Dandanakan'da 1040'ta Gaznelilere karşı elde ettikleri zaferle tam bağımsızlıklarını kazandılar. Tuğrul Bey, bütün Selçuklu önderleri tarafından "Horasan Selçuklu hükümdarı" ilân edildi.[4]

Bir dizi siyasal gelişmeden sonra Sultan, ilk başkent Nişâbûr'u terk ederek Rey'i devletin merkezi hâline getirir (1043). Yeni başkentte, eski sarayı yıkarak yenisini yaptırır. Cami ve medrese de bu dönemde inşa edilen yapılardandır. Ancak bu yapılardan hiçbiri günümüze gelememiştir. Tuğrul Bey'in 434/1042'de Rey'de bastırdığı paralar dönemin siyasal yapısı bakımından anlamlıdır.[5]

İran topraklarında kurulan hâkimiyetle birlikte Anadolu'nun fethine önem veren Tuğrul Bey, daha sonra Abbasi halifesine baskı uygulayan Büveyhîlerin Bağdat'taki varlıklarını ortadan kaldırdı. 1063 yılında halife Kâim Biemrillâh'ın kızıyla evlenen Sultan, Bağdat'tan, Selçuklu başkenti Rey'e dönerken yolda hastalanır. Rey civarında Kasran-ı Birunî'nin Tacarşat (طجرشت) Köyü'ne yerleşir,[6] altı ay sonra (455/1063) vefat eder.[7]

Kaynaklarda Tuğrul Bey'in defnedildiği yer ve şekli konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Sultan, Merv'de kardeşi Çağrı Bey'le aynı mekâna defnedilmiş[8] veya ilk eşi Ferruh Hatun'un Rey'de yaptırdığı ve günümüzde Farsça kaynaklarda Burc-i Tuğrul[9] diye bilinen türbeye gömülmüştür.[10] Vefatı sonrasında ortaya çıkan siyasi dalgalanmalar dolayısıyla geçici bir süre sarayda

---

[2]Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara, 1995, s. 24.

[3] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 2003, s. 38 vd; Sevim-Merçil, age, s. 24: V. V., Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara, 1990, s. 322 vd.

[4] Sevim-Merçil, age, s. 26: Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: 1, **Kuruluş Devri**, Ankara, 1979, s. 29 vd.

[5] Turan, age, s. 112: Sevim-Merçil, age, s. 34.

[6] Muhammed bin Ali Süleyman er-Râvendî, **Râhatu's-Sudûr**, Ankara, 1957, s. 110, Büyük Selçuklu tarihi için erken kaynaklardan biri olan eser, (635/1238) tarihinde yazılmıştır.

[7] Turan, age, s. 141; Rey, Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında Selçuklu Devleti'nin başkentidir. Osman G. Özgüdenli, **Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihî Araştırmaları**, İstanbul, 2006, s. 498.

[8] Sadrü'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseynî, **Ahbâr üd-Devlet is-Seçukiyye,** Ankara, 1943, s. 16.

[9] Tuğrul Bey Türbesi'nin yeri konusundaki Farsça bazı tartışmalar için **bkz.:** Seyyid Ahmed Musavi, "Burc-i Tuğrul Kocasa", **Keyhan Ferhengî,** Mihr, 1366, Sayı 43, s. 25-27; Ahmed Muhît Tabâtabâî, "Burc-i Tuğrul yâ Makbere-i İbrâhim Hâs", **Keyhan Ferhengî**, Tîr, 1366, sayı: 40, s. 28-29.

[10] El-Hüseynî, age, s. 15: Sevim-Merçil, age, s. 47: Kaynaklar, Tuğrul Bey'in ilk eşi Altuncan Hâtun'un Sultan'dan önce 451/1059 tarihinde vefat edip Rey'de defnedildiği haberini vermekte, ancak mahal veya mezar anıtı belirtmemektedirler. Turan, age, 140-141.

defnedildiği, bilahare, halefi ve yeğeni Alparslan tarafından, kemiklerinin Burc-i Tuğrul'a taşındığı şeklinde bir rivayet de bulunmaktadır.[11]

Ancak, Sultan'ın vefatından yüzyıl sonra yazılan kaynaklardan, onun Rey'de, diğer sultanlarının Merv, İsfahan ve Hemedan'da medfun bulundukları öğrenilmektedir.[12] İstisnalar bir yana bırakılırsa,[13] tarihler Tuğrul Bey'in Rey'de, Tuğrul Bey Kümbedi'nde (Burc-i Tuğrul) gömülü olduğu konusunda hemfikirdiler.

Kaçar Şahı Nasirüddin Şah (1848-1896) döneminde[14] yapının üzerine konan onarım kitabesinde açıkça Tuğrul Bey'in adının geçmesi de, o dönemde toplumsal hafızada o yapının "Tuğrul Bey Türbesi" olarak bilindiğinin bir ispatıdır. Nitekim günümüzde resmî ve gayriresmî yayınların çoğunda bu kanaat hâkimdir.[15]

Selçuklu mezar yapılarının büyük ölçüde kendinden önceki Samani, Karahanlı ve Gazneli geleneğini devam ettirdiği[16] ancak, Selçuklular'ın bu malzeme, teknik ve plan özelliklerini değerlendirip yeni bir mezar anıtı sentezine ulaştıkları görülmektedir. Tuğrul Bey döneminden günümüze iki türbenin ulaştığı bilinmektedir. Bunlar, Abarkuh'taki Künbed-i Ali (1056) ve Damgan'daki Çihil Duhteran (Kırk Kızlar) türbeleridir.[17]

Tuğrul Bey Türbesi günümüzde, Tahran'ın güneyindeki Rey şehir merkezinde yer almaktadır (**Fotoğraf 1, bkz.:** s. 2645). Doğu ve batısında İbn-i Bâbeveyh ve Çeşme-i Ali caddeleri geçmektedir (**Fotoğraf 2, bkz.:** s. 2645). Türbe 2000 yılında yapılan bir restorasyonla ihata duvarı ile çevrilen yaklaşık 3000 m²lik bir bahçenin ortasında bulunmaktadır. Aynı bahçe içinde, türbenin kuzey tarafında,

[11]Murat Tüten, **Büyük Selçuklu Irak Selçuklu ve Kirman Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömülü Oldukları Yerler**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998, s. 5-6.

[12]Abdul-Celil Kazvinî, **Kitâb-un-Nakz**, Tahran 1331, s. 631, Turan, age, 112.

[13]Orhan Cezmi Tuncer, kümbete niçin "Burcu Tuğrul" denildiğini ve ayrıca 1139 (H: 534) tarihinin hangi belgeye dayanarak verildiğini yazarlar belirtmiyorlar" demektedir. O. Cezmi Tuncer, **Anadolu Kümbetleri, Selçuklu Dönemi**, I, Ankara, 1986, s. 37.

[14]Hasan Pirniya, **The History of Iran**, Tehran, 1375, s. 947 vd.

[15]Rey Miras-ı Ferhengi'nin (Kültür Müdürlüğü) türbe ile ilgili Farsça uzunca bilgi levhasının sonunda, İngilizce olarak: "Tuğrul Burcu, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Şemsi 442 yılında vefat edip burada defnedilmiştir." ibaresi yer alır; Robert Hillenbrand, "Mezarlar", Muhammed Yusuf Kaini, **Mimâriyi İran Devre-i İslâmî**, terc. Kerametullah Efser, Tahran, 1379, s. 73, 82: ancak, Tuncer, "Rey Anonim Kümbet (Tuğrul Bey ?)", ismin sonuna getirdiği soru işaretiyle bu tereddüdü dile getirir, age, s. 36.

[16]Adı geçen dönemlerden türbe örnekleri olarak, Buhara'da X. yüzyıl başlarına tarihlenen Samanoğlu İsmail Türbesi, Özbekistan Tim'deki Arap Ata Türbesi (978), Talas'ta Ayşe Bibi Türbesi, Özkent'te yan yana yer alan, farklı tarihlerde inşa edilen üç türbe, Sengbest'teki Arslan Cazip Türbesi gösterilebilir. Önkal, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996, s. 6, 8, 9.

[17]Önkal, age, s. 10.

İran'ın son dönem büyük edip ve tarihçilerinden Tabatabai'nin mezarı yer almaktadır (**Fotoğraf 3-8, bkz.:** s. 2646-2650).

Yapının üzerindeki tamir kitabesinden hareketle bilinen en eski onarımı, Kaçarlar döneminde,[18] Nasirüddin Şah zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır (**Fotoğraf 6, bkz.:** s. 2649).[19] 1301/1884 yılındaki bu tamirde türbe gövdesinin yıkılan üst kısmı tamamlanmıştır. Çöken üst örtü ise yenilenmemiştir.

Yapı 1990'larda Tahran Miras-ı Ferhengî[20] kurumu tarafından yeni bir onarıma tabi tutulmuştur. Bu onarımda güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen görünümlü bahçenin etrafına tuğla ihata duvarı yapılmış, güneydeki bahçe kapısından, türbenin kuzeyindeki Tabatabai'nin mezarına kadar olan alan alana parke taşı döşenerek bir yürüme bandı oluşturulmuştur. Ayrıca türbenin etrafı dairesel bir şekilde tretuvar olarak düzenlenmiştir (**Fotoğraf 4-8, bkz.:** s. 2647, 2650).

Türbe bütün ihtişamına rağmen bazı yönlerde çevredeki evler tarafından kuşatılmış durumdadır (**Fotoğraf 1, 2, bkz.:** s. 2645). Bu yüzden Rey Belediyesi, türbe çevresini istimlâk kararı almış fakat (2007 yılı itibarıyla) bu istimlâk bütünüyle uygulanabilmiş değildir. İstimlâk kararı alınan alan 25.000 m²dir ve üzerinde çok sayıda konut bulunmaktadır.[21]

Yapının üzerinde, ilk inşasına ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda türbenin üst kısmında yer aldığı söylenen Selçuklu döneminden kufi kitabe günümüze gelememiştir. Günümüzde Michigan Üniversitesi'nde bulunan bir kitabenin, bu yapıya ait olduğu iddia edilmektedir. Kaynaklarda yapının mimarı olarak **'Amile imzasıyla,** "Abdülvahhab el-Kazvînî bin Fahrâver" adı verilmektedir.[22] Eğer bu ihtimal doğru ise, bu kitabeye göre yapının inşa tarihi 1139-1140 olarak kabul edilebilir.[23]

---

[18] İran merkezli, Safevi devletini kuran yedi Türk kabilesinden bir olan Kaçarlar, 1779-1925 yılları arasında hâkimiyet sürmüşlerdir, Fahamettin Başar, "Kaçarlar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, İstanbul, 1988, s. 567: Faruk Sümer ise, Kaçarların başlangıcı olarak 1796 tarihini verir, "Kaçarlar", **DİA**, XXIV, İstanbul, 2001, s. 51-53.

[19] Başar, age, s. 571.

[20] Kültür ve Tabiat Varlıkları ile ilgili kurum.

[21] "Rey Şehrinde 800 Yıllık Selçuklu Hatırası Burci Tuğrul", **Cumhuri-yi İslami Gazetesi**, 14.09.1385.

[22] Ernst Herzfeld, "Die Tabula Ansata in der İslamischen Epigraphik und Ornamentik", **Der İslam**, VI, 1916, s. 189-199, Ahad Poressay Godssi, **Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1976, s. 65: Zöhre Büzürgniya, **Mi'mârân-ı Îrân Ez Âğezi Devre-i İslâmî tâ Pâyâni Devre-i Kâcâr**, Tehran, 1383, s. 41.

[23] Hoag, John D., **Islamic Architecture**, London, 1979, s. 100: Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1993, s. 80: Godssi, **age**, 65.

Kaçarlar döneminde türbenin güney giriş kapısı üzerinde, sivri kemerli alınlıkta mermer malzeme ile oluşturulan bir tamir kitabesi yer almaktadır. Kitabenin metni şöyledir:

بسال فرخنده فالی که نوبتی دولت واقبال سی وشش نوبت در استان خسرو صاحبقران السلطان بن السلطان

والخاقان بن الخاقان شاهنشاه خدای پرست رعیت نواز ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه و سلطانه نواخت عزم ملوکانه را تبلشیم عتبه

عرش مرتبه رضویه علیه و علی آبائه آلاف التحیه و تفقد حال اهالی مملکت خراسان تصمیم داد و در آن سفر میمنت اثر رایس مملکت

آرایش چنین اقتضاء فرمود که قبور بالیه سلاطین سلف را مشیدتر از قصور عالیه خوافین خلف فرماید افتتاح این قصد سعدش را

در مقبره طغرل بیگ ابن سلجوق که نخستین ملوک آل سلجوق و در ویرانی های شهر ری مدفون است لایق شمردند. بجناب جلالتماب

امین السلطان ابن امین السلطان که وزارت دربار اعظم و ابنیه دولت و گمرک خانه و خزانه نقدی و جنس و کلیه سهام دولت

برای صوابنمای او موکول است مقرر شد تا مقرب الخاقان حاجی ابوالحسن معمارباشی دیوان اعلی را به انجام

این امر ملوکانه گماشت مشارالیه جهد مسطیع در ایامی معدود مبذول داشت این بنای رفیع را عمارت کرد جناب

معزی الیه بستانی وسیع بر این بنا حافظ نموده مسماء بطغرلیه فرمود ابتدا این توجه شهر صفر ابق باقوی ئیل ترکی و اختتام

مقرونا بالسعاده شهر رجب المرجب این عام سعـادت فرجـام شد. سنه 1301

Bu uzunca kitabe metninden, Kaçar Şahı Nasirüddin Şah zamanında, Hacı Ebu'l-Hasen mi'mârbâşî'nın emriyle, "Tuğruliyye" denen geniş bir bahçede, Tuğrul Bey'in harap vaziyetteki türbesinin Safer ayında başlayan onarım faaliyetinin 1301/1884 yılı Recep ayında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kitabenin son satırında sağ ve sol köşede küçük birer kartuş içinde kitabeyi yazan sanatkârın imzası, "Ketebehu Mirza Âka" ve usta adı olarak da **'amelu abdirrasûl** ifadeleri yer almaktadır.

Tek katlı olarak düzenlenen türbe, içten 11.00 m, dıştan 17.70 m ölçülerinde daire planlı olup, dıştan üçgen biçiminde 22 dilimli olarak yivlendirilmiştir (**Fotoğraf 3-4,** 2646-2647, **Çizim 1, bkz.:** s. 2655). Yaklaşık 22.5 m yükseklikteki gövdeyi oluşturan duvar kalınlığı 1.75 m ila 2.75 m arasında değişmektedir.

Gövdeyi oluşturan duvarın içine, yaklaşık 5.00 m yükseklikten başlayarak tepeye ulaşan ve 60 basamaktan oluşan bir merdiven yerleştirilmiştir. Merdivene, türbenin kuzey yönündeki ikinci kapının üzerinde yer alan üçgen yivin bir yüzeyindeki sivri kemerli bir kapıdan girilmektedir.[24] Kapının yer aldığı yiv

[24] Bu uygulamanın Tuğrul Bey Kümbedi sonrasında Veramin Alaaddin türbesinde tekrarlandığı, Tuğrul Bey öncesinde Harrekan Türbelerinde ise zeminden başlayan bir merdiven bulunduğu

yüzeyinde, üstte iki adet dairesel açıklık bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen merdiveni aydınlatma amaçlı olarak yapılmışlardır (**Fotoğraf 9**, **bkz.:** s. 2650).

İç mekânda türbe zemini, taş döşeme ile kaplanmıştır (**Fotoğraf 13, bkz.:** s. 2652). Bu kısımda mezarı sembolize eden herhangi bir iz görülmemektedir. Gerek kaynaklarda, gerekse sözlü rivayetlerde, bilinen dönemde sandukaya benzer bir şeyin olduğu da yer almamaktadır.

Yapı, dıştan olduğu gibi içten de tuğlaların yatay dizilmesi ile elde edilen duvar örgüsüne sahiptir. İçerisindeki duvar yüzeyine belli aralıklarla açılan oyuklar, gövdeye iskele deliği oluşturmak amacıyla, enine ve boyuna paralel olarak sıralanmıştır (**Fotoğraf 14-17, bkz.:** s. 2653-2655).

Alt kesimde türbenin etrafını kesintisiz dolanan üçgen yivlerden altısı dikdörtgen görünüşlü güney ve kuzey giriş kapı kütleleri dolayısıyla kesintiye uğradığı görülmektedir. Güney giriş kapısı, dıştan içe doğru kademeli silmelerle çerçevelenmiş dikdörtgen görünümlü olup, ortasında yer alan sivri kemerli girinti içerisine asıl sivri kemerli asıl kapı açıklığı yerleştirilmiştir (**Fotoğraf 5-7**, **bkz.:** s. 2648-2649).

Asıl kapı açıklığının üzerine konan tamir kitabesi 10 satırdan oluşmakta ve ta'lik karakterdedir. İnce cetvellerle oluşturulan kartuşlarda az sayıdaki tirfil[25] hariç başka bir süsleme ögesi bulunmamaktadır (**Fotoğraf 6**, **bkz.:** s. 2649).

Güney giriş,ne benzer şekilde tasarlanan kuzey giriş kapısı da dikdörtgen görünümlü olup, yan kısımları düz yüzeyli tutulmuş, üstten bir saçak silme ile sonlandırılmıştır. Yine sivri kemerli bir kapı girintisine sahiptir. Kapılar ve türbenin alt kısımlarda tüm yüzeylerde tuğlalar yatay dizilerek sade bir görünüm elde edilmiştir.

Gövdeyi dikey biçimde saran üçgen yivler mimari bir hareketlilik sağlamaktadır. Türbede asıl hareketlilik üst kısımdaki iki bölümlü düzenlemede karşımıza çıkmaktadır. Birinci bölümde mukarnaslar, ikincisinde ise tuğla süsleme kuşakları sıralanmaktadır. Mukarnaslar iki yivin arasında, altta bir, ortada iki, üstte üç sıra hâlinde düzenlenmişlerdir. Burada oldukça iri tutulan mukarnas yuvalarının içleri bulundukları yere göre daha derin veya yüzeysel bir görünüm almışlardır.

Mukarnasların üstünde ikinci bölümde, altta iki diş sırası şeklinde düzenlenen, ortada tuğlaların dikey yatay dizilmesiyle elde edilen kare ve dikdörtgen

görülmektedir. Gönül Öney, "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi", **Yıllık Araştırmalar Dergisi III,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1981, s. 46-47.

[25] Kaçar dönemindeki bu kitabede yer alan tirfil'in Osmanlı uygulamaları için **bkz.:** Mahmud Bedreddin Yazır, **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli, III. Kısım,** Ankara, 1989, s. 364.

girintilerin oluşturduğu bir kuşak ve bunların üstünde de üç kademeli bir silme dolanmaktadır. En üstte ise, tuğla bir saçak silmesi ile bu bölüm sonlanmaktadır. Bu kısım Kaçarlar dönemindeki onarımın etki ve özellikleri taşımakta geç dönem karakteri göstermektedir. Kaynakların bahsettiği ve bu bölümde yer aldığı söylenen kufi kitabeden ise günümüzde hiçbir iz bulunmamaktadır (**Fotoğraf 10-12**, **bkz.:** s. 2651-2652).

DEĞERLENDİRME

Rey Tuğrul Bey Kümbedi (Burc-i Tuğrul), zayıf ve az sayıda farklı kanaate rağmen, kaynakların bahsettiği Tuğrul Bey'in medfûn bulunduğu türbe olması kuvvetle muhtemeldir. Bilinen iki büyük onarımla günümüze gelmiştir.

Büyük Selçuklu Dönemi'nde (XI. ve XII. yy.) yapılan mezar anıtları genelde tek katlı, farklı plan tipleri ile karşımıza çıkmaktadır. Kare, silindirik ve çokgen yapılı olanlar çoğunluktadır. Harrekan örneklerinde olduğu gibi, tuğla süslemeli gövdeler, dönem özelliği olarak dikkat çekmektedir.[26]

Tuğrul Bey Türbesi, tuğla yapısıyla dönem özelliklerini sergilerken, yivli gövdesiyle, az sayıdaki kendinden önceki (Kümbeti Kabus 1006-1007) ve kendinden sonraki (Veramin'de Alaeddin (1289), Demavend'de İmamzade Abdullah (XIV. yy.)[27] mezar anıtlarıyla benzerlik göstermektedir.[28]

Yine bu yapıda, Selçuklu örneklerinde az rastlanan bir uygulama olarak, gövde içinde yer alan çatı merdiveni bulunmaktadır. Bu duruma, Veramin Alaeddin ve Harrekan türbelerinde de rastlanmaktadır.[29] İki kapılı oluşu ile Selçuklu mezar yapıları içinde bir istisna oluşturmaktadır.

Tuğrul Bey Türbesi, bir dönem Büyük Selçuklu başkenti olan tarihî Rey şehrinde, kaynakların bahsettiği 80 kadar yapıdan[30] günümüze gelebilen az sayıdaki örnekten biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Yapı, dış yüzeyinde yer alan 22 adet yiv dolayısıyla halk arasında doğal bir güneş saati olarak kabul edilmektedir.[31] Ayrıca yapılan biraz da zorlama hesaplarla,

---

[26] Selçuklu sanatında inşa ve süsleme malzemesi olarak tuğla için **bkz.:** Ömür Bakırer, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara, 1981, s. 5 vd.

[27] Wilber, Donald Newton, **The Architecture of Islamic Iran: The ll-Khanid Period,** Princeton, 1955, **Çizim No**., 12, 21.

[28] **Bkz.:** Eric Schroeder, "The Seljuq Period", **A Survey of Persian Art**, III, s. 986, fot., 337-338, 348: Arthur Upham Pope, **Persian architecture : the Triumph of Form and Color**, New York, 1965, Foto No. 86-91.

[29] Öney, agm, s. 46.

[30] Bu yapıların en önemlileri arasında Bibi Şahabanu Türbesi, Bibi Zübeyde Hatun Türbesi, İbn Babviye Türbesi, Rey Çarşısı, Harun Hapishanesi, Şah Abdülazim Türbesi ve Abbasi Kervansarayı bulunmaktadır.

[31] Burc (برج) kelimesinin türbe dışındaki anlamları için **bkz.:** Mehdi Mehdizade, **The Dictionary of Traditional Architecture,** Meşhed, 1384, s. 32.

yivler arasındaki süslemelerin güneş ve gölge durumlarından hareketle saatler, 10'ar ve 15'er hatta 60 dakikalık dilimlere ayrılmaktadır. Güney ve kuzeydeki giriş kapıları saat altı ve 12'yi, Doğu ve batıdaki iki yivin de saat 3 ve 9'u gösterdiği kabul edilmektedir (**Fotoğraf 12, bkz.:** s. 2652).

İran'da Büyük Selçuklu Sultanlarına ait olan ve içinde tek sultanın bulunduğu yapı olmasıyla da Rey Tuğrul Bey Türbesi farklı bir konumda bulunmaktadır.

ARAP ÜLKELERİNDE OSMANLI İDARESİ

ÖZTÜRK, Mustafa*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ABSTRACT

Ottoman Sovereignty in Arabian Countries

Ottoman management in Arabian countries which are generally known as Middle East today, begins with Yavuz's annexation of first Mercidabık (1516) and one year later Mısır in 1517 (it is seen more appropriate to use the term which was used in Ottoman instead of Middle East term) in this study.

It is possible to study Ottoman management in Arabian countries under heading;

1. As a result of general politics of Ottoman State, traditional structure of conquered regions was not changed or if necessary changed a little.

2. Ottoman didn't follow same system in all Arabian countries. Looking from this point Ottoman management system practice will be studied under these subtitled;

The regions included in Miri regime: These regions fit with Anatolia's natural geography structure and also history. These boundies include today's Musul, Kerkuk, Suleymaniye, North Baghdad starting from Damascus keeping Syrian Desert out and directing to South East again from Raqqa. In Miri regime, state training soldiers taxes, and dominate its on central culture in other words it's Timar regime.

Salyane Cities: They are the cities like Basra, Lahza, Hijaz, Yemen, Abyssinian, Tripoli, Algeria which are similar to the centre in management. They were managed by a governor who was sent from centre. It was a tradition governor's salary to be paid by incomes of Salyane cities. But usefully even these salaries were paid from the centre. Because Salyane cities were fully liberal inside they kept all the economic, social and and cultural traditions.

Egypt, The city with special statue: Egypt was managed with a system different from other regions. Beylerbeyi who was sent from the centre was almost managing Egypt like a liberal state. However, there were some different

*Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ/TÜRKİYE. **e-posta:** mozturk@firat.edu.tr

upplications. Beylerbeyi was the president of Divan and he could make appoinment in Divan. He regularly sent money usually yearly to central treasure which the other cities did not.

In the period of Ottoman management in Arabian countries Holy Places' Management was also important especially Jerusalem. The management of this region which was holy for all monotheastic religions was the success of Ottoman State in the region. From first Islamic conquests the rights given to people from each religion went on. In Seljuks, Ayyubi, Mamluks and also Ottoman State granted the same rights and provided a long term peace.

During the 18th and 19th centuries the domination competition between especially the emperial states period, England, France and Russia, over the region, destroyed the existing system. And the period which started with Napoleon's attack to Egypt in the last years of eighteenth century went on with occupation of Algeria by France in 1830 and Egypt by England in 1882. After World War I, Syria, Palestine and Iraq, which were under Ottoman management, were occupied by colonialist states.

Key Words: Ottoman State, Arabian countries, Egypt, Syria, Palestine, Iraq.

GİRİŞ

Arap ülkeleri olarak adlandırılan bölge bugün Orta Doğu olarak bilinen bölgedir, ancak Orta Doğu terimi yeni bir terim olduğu ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu dönemlerde bu adlandırma olmadığı için tarih metodolojisinin bir gereği olarak o dönemde geçen kavramı içeren bir terim kullanmayı uygun gördük. Gerçi o dönemlerde de böyle genel bir terim yerine, Irak, Suriye, Filistin, Bilad-ı Şam, Mısır, Hicaz, Yemen ve İfrikiyye gibi bölge isimleri kullanılırdı. Zikredilen bölgenin hepsi Arap da değildir. Mesela Habeş Arap değildir, keza Kuzey Afrika da Arap değil, Berberî'dir. Böyle olmasına rağmen, biz bu terimle Osmanlı Devleti'nin güney bölgelerindeki idaresini kastediyoruz.

Bölge, Osmanlı idaresinden çok önce Türkler tarafından yer yer fethedilmiş ve tarihî süreçte çeşitli devletler kurulmuştur. Son bin yıldan beri bölgede Türklerden başka hâkim, yönetici güç yoktur. Mısır ve Suriye'de 9 ve 10. yüzyıllarda kurulan kısa süreli mahallî Hükûmetler tarzındaki Tulunoğulları ve İhşidî hanedanı nazar-ı itibare alınmasa bile, 11. yüzyıldan beri bölgenin hâkimi, Selçuklulardır. Anadolu'nun fethinden önce Irak, Suriye ve Filistin, Selçuklu hâkimiyetine girmiş, Selçuklu hâkimiyeti Yemen'e kadar genişlemişti. Ondan sonra Eyyübîler Mısır'dan Irak'a kadar hâkim olmuşlardır. Gene bir Türk hanedanı olan Memluklular, Mısır merkez olmak üzere, Kuzey Afrika'nın ortaları, Filistin, Suriye ve Güney Anadolu'ya kadar bölgeye hâkim olan bir Türk devletiydi. Hicaz

da Memluklular'ın himayesindeydi. Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'e Memluklular hâkimdi.

1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Merc-i Dâbık ve 1517'de Ridaniye zaferleriyle önce Suriye, sonra da Mısır Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Mekke ve Medine Emirleri Osmanlı Devleti'ne tabiiyetlerini bildirerek, Osmanlı hâkimiyeti Arap ülkelerine yayılmıştır. Yüzyılın ilk yarısında Trablusgarb ve Yemen'in Osmanlı himayesine girmesi ile, Osmanlı Devleti'nin güney sınırları Basra Körfezi'nden Fas'a, Yemen ve Habeş'e kadar uzandı. Dolayısıyla, bölgede Türk varlığı ifade edilirken sadece Osmanlı hâkimiyeti dönemi kastedilerek "*dört yüz yıldan beri*" ifadesi, yanlış olmasa bile eksiktir.

Bu kadar geniş bir bölgedeki Osmanlı idaresini şu başlıklar altında incelemeye çalışacağız:

I. Mîrî Rejime Dâhil Bölgelerin İdaresi

II. Sâlyâneli Vilayetlerin İdaresi

III. Mısır'ın İdaresi

IV. Kutsal Yerlerin İdaresi

V. Avrupa Devletlerinin Müdahalesi ve Sonrası

I. Osmanlı Mîrî Rejimi Dâhil Bölgelerin İdaresi

Osmanlı hâkimiyetinin 1516 yılında Memluklularla yaptığı Merc-i Dâbık savaşı ile Arap bölgelerine yayıldığı bilinmektedir. Yavuz, Memluklulardan alınan bugünkü Suriye ve Filistin'in tamamı ile Anadolu'nun doğu, güney ve güney-doğusundaki bir kısım sancakları *Arab Vilayeti* (Vilayet-i Arab) adıyla büyük bir vilayetin çatısı altında topladı. 1549 tarihinde Halep ayrı bir eyalet hâline getirildi.[1] 1518 yılından itibaren genel bir tahrir yapılarak mîrî rejime dâhil edildi. Mısır, ayrı bir eyalet olarak teşkil edildi. Kudüs ve çevresi 1564-1578 yıllarında hâlâ Şam Beylerbeyliği'ne bağlıdır.[2] Mîrî rejimin üç önemli unsuru vardı. Bunlar; Beylerbeyi ve Kadı ataması ile tahrir yapılmasıdır.

---

[1] Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566),** Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ, 2003, s. 23-27.

[2] Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,** İstanbul, 1978, s. 141-142. İdarî taksimat hakkında daha geniş bilgi için **Bkz.:** Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara, 1988, Enver Çakar; "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliği'nin İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XIII/1**, (Ocak 2003), Elazığ, 2003, s. 351-374, aynı müellif, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** XII/1, (Ocak 2002), Elazığ, 2002, s. 261-282.

Osmanlı idarî ve iktisadî yönetimi esas itibarıyla mîrî rejimdir. Mîrî rejim; devletin fiilen tam anlamıyla hâkim olduğu bölgelerdir. Bir bölgede devlet hâkimiyetinin varlığını gösteren en önemli unsurlar da, devletin o bölgeden asker çıkarması, vergi alması ve oraya merkezî hâkim kültürünü ikame etmesidir. Sanayi öncesi toplumsal özellikleri yaşayan, enerji kaynaklarının tabiî enerji kaynakları (insan, hayvan kas gücü ile suyun ve havanın kaldırma ve itme gücü) olduğu, ulaşım ve haberleşme imkânlarının buna bağlı bulunduğu ve para ekonomisinin gelişmediği bir dönemde, Osmanlı Devleti'nin gücünü, hâkim olduğu en ücra bölgelere kadar tatbik etmesi mümkün değildi. Bu coğrafî şartlar ve iktisadî yetersizlikler, Osmanlı Devleti'ni, tabiî şartlara göre bir idare tarzı benimsemeye sev ketmiştir.

Osmanlı mîrî rejiminin sınırlarını belirleyen en önemli faktör, tabiî coğrafyadır. Anadolu'nun tabiî coğrafyasının uzandığı sınırları, Osmanlı mîrî rejiminin sınırlarıdır. Bu sınırlar; güneyde Şam'dan başlayarak Suriye Çölü'nü hariçte bırakarak Rakka üzerinden güneydoğuya doğru uzanarak Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içine alıp, kuzeye doğru Tebriz'den Kafkas Dağları'nın batısından Revan üzerinden Batum'a ulaşır. Bağdat, bazen mîrî rejime dâhil edilmiş, bazen da sâlyâneli olmuştur, bu yüzden tam anlamıyla mîrî rejime dâhil değildir. Rumeli tarafında ise Tuna Nehri tabiî sınırdır. Tuna'nın güney vilayetleri, bugünkü Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Sancak ve Arnavutluk üzerinden Adriyatik Denizi'ne ulaşır. Kuzey Yunanistan dâhil, Saros Körfezi'nden Oniki Adalar, Rodos ve Kıbrıs üzerinden tekrar Şam'a ulaşır.[3] Osmanlı Devleti'nin gerçek hâkimiyetinin uzandığı sınırlar bu sınırlardır. Çünkü hâkimiyetin en önemli göstergesi olan timar rejimi bu bölgelerde uygulanmıştır. Yani bu bölgelerden asker çıkarılmıştır, vergi alınmıştır, bu bölgelere merkezî hâkim kültür ikame edilmiştir. Coğrafî bütünlüğün bir neticesi olarak, tarih boyunca Şam-Bağdat hattının kuzeyinde kalan bölgenin kaderi daima Anadolu'nun kaderiyle birlikte olmuştur. Antik çağlarda Asur tüccarlarının en çok alış-veriş yaptıkları bölge Anadolu idi. Hititler, Batı Anadolu'dan çok Suriye ile ilgilenmişler ve Hitit etkisi Şam'ın kuzeyine kadar yayılmıştır. Antik çağlarda Mısır-Hitit rekabeti uzun süre bölgenin kaderine hükmetmiştir.

Bu sınırların dışındaki bölgeler, Devlet'in etki alanlarıdır. Merkezden uzaklaşıldıkça bu etki giderek azalmaktadır. Konumuz olan güney sınırlarına bakıldığında, bu vakıa açıkça görülür. Şam'a kadar olan bölgede Lübnan'ın dağlık kesimi hariç, timar sistemi uygulanmıştır. Timara dâhil olan Kuzey Suriye ve

[3] Osmanlı mîrî rejiminin sınırları coğrafî, tarihî ve idari, mali arka planı hakkında daha geniş bilgi için **Bkz.:** Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîrî Rejimi ile Misâk-ı Millî'nin Münasebeti", **Genelkurmay ATESE Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, (İstanbul, Ekim 1995), Ankara, 1996, s. 186-192.

Kuzey Irak halkı, Anadolu ile bütünleşmiştir. Merkezî kültür bu bölgede canlılığını korumaktadır. Mesela, Türkçe bu bölgelerde yoğun olarak konuşulmaktadır. Timar tasarruf etme karşılığında Suriye ve Irak'ın kuzeyi halkı, yıllar boyunca ya askerlik yapmış veya resmî bir görev yapmıştır.[4] Güneye doğru inildikçe bu etki azalmaktadır. Mesela Kudüs ve Ürdün'de de timar görülmekte ise de, bu timarlar daha çok hizmet timarları olup askerî nitelikli değildir.

Mîrî rejime dâhil bölgelerde vilayetler, merkezden atanan beylerbeyleri tarafından yönetilirdi. Beylerbeyleri, vilayetlerindeki her türlü devlet işlerinden, bu bağlamda asker alınması, vergilerin toplanması, halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasından sorumluydular. Atama ve azilleri doğrudan padişah tarafından yapılırdı, mahallîleşme ve feodalleşmeyi önlemek amacıyla, görev süreleri bir veya iki yıl idi.

Osmanlı idare tarzının çok önemli bir hususiyeti vardır ki, o da her bölgenin tabiî coğrafyasına ve geleneklerine göre eskiden beri süregelen hayat tarzına ziyadesiyle müdahale etmeden olduğu gibi kabul etmesiydi. Bunu da sancak kanunnâmeleriyle tespit ederdi. Her sancağın kanunnâmesi, oluşan geleneklerine göre tespit ve tescil edilirdi.

Bu geleneğini güney vilayetlerinde de sürdürmüş ve çoğu Memluklu geleneğinden gelen kanunnâmeleri kabul ve tescil etmiştir. Halkın elinde bulunan vakıf ve beratlarını olduğu gibi tescil etmiştir. Hatta Memluklu döneminden önce Eyyubi ve Selçuklu dönemine ait vakıf ve mülkleri kabul etmiş, yenilemiştir.[5]

Bölgede geleneksel olarak alınmakta olan vergiler de aynı kalmıştır. Hatta ad ve oranları dahi aynıdır. Anadolu ve Rumeli'de görülmeyen "*Himaye*" vergisi, güney vilayetlerine ait tahrir defterlerinde görülmektedir. Ancak bu vergi Kanunî tarafından ref edilmiştir. Keza zeytinden de iki çeşit vergi alınmaktadır ki, bunlar

---

[4] Irak'ın kuzeyi daima mîrî rejime dâhildi ve timar uygulanırdı. 1586-1639 yılları arasında Musul eyaleti olarak taksim edildi ve Paşa sancağı Musul olmak üzere Bâcvânlı, Tikrit, Eski Musul, Horun ve Bâne sancaklarından müteşekkil bir eyalet hâline getirildi. Osmanlı döneminde Musul hakkında geniş bilgi için **Bkz.:** Ahmet Gündüz; **Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),** Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Yay. Elazığ, 2003, s. 36-39.

[5] Başbakanlık Arşivinde 312 Numara ile kayıtlı ve 1556-1557 (H. 964) tarihli **Safed Evkaf ve Emlak Defteri'**nde toplam 290 vakfın 157 adedi, Osmanlı öncesi döneme aittir. Bu defterde en eski tarihli vakıf, H. 593 (M. 1196-1197) tarihli olup, Emir Zeyneddin Ebu Said'in Kudüs'te bulunan Medrese vakfıdır. Bu defterin Safed'e ait vakıfları tarafımızdan Ürdün Üniversitesi Bilâd-ı Şam Tarih Komitesi tarafından düzenlenen uluslar arası Sempozyuma tebliğ olarak sunulmuştur. **Bkz.:** Mustafa Öztürk; "**312 Numaralı Evkaf Tahrir Defteri**'ne Göre 16. Yüzyılda Safed Vakıfları", Ürdün Üniversitesi, Bilâd-ı Şam Tarih Komitesi **Yedinci Uluslar arası Bilâd-ı Şam Tarih Sempozyumu (Bilad-ı Şam Vakıfları)**, 10-15 Eylül 2006, Amman/Ürdün. Bu defterin tamamı yayımlanmıştır. **Bkz.:** Muhammed İsa Salihi; **Araziyi Elviyetin (Safed, Nablus, Gazze ve Kazayi'r-Ramle) Hasbe Defterin Rakam 312, Tarihuhu 964 h. -1556 m.,** Amman, 1999.

Zeytun-ı İslamî ve *Zeytun-ı Romanî*'dir.[6] Adından da anlaşılacağı gibi, Zeytun-ı Romanî, Roma'dan beri alınagelen bir vergidir. Belki de bu vergi, daha önceki devirlerden Romalılar'a intikal etmiştir.

Mîrî rejim sınırlarına dâhil olmakla birlikte, coğrafî konumu ve özel şartları nedeniyle bazı bölgeler, timara verilmemiş, Hükûmet olarak tevcih edilmiştir. Anadolu'daki yurtluk-ocaklık sistemi buranın bazı bölgelerinde de uygulanmıştır, bu gibi kazalara *Şeyhlik* denmektedir.[7] Yurtluk, ocaklık veya Hükûmet sancaklarda olduğu gibi, belli sancaklar bir ailenin uhdesine verilmekteydi. Bu aile bağımsız değil, tam tersine sultanın mutlak iradesine tâbiydi, kanun dışı herhangi bir iş yaptığı zaman derhâl görevinden uzaklaştırılır ve yerine gene aileden layık olan birisi atanırdı. Irak'ın dağlık ve çöl bölgelerinde Şeyhlikler verilmiştir. Keza, Lübnan'ın dağlık kesiminde de özel bir statü uygulanmıştır. Mahallî şeyhlerin idaresine havale edilmiştir. Bu şeyhler, bölge valileri tarafından sıkı bir şekilde merkez adına kontrol edilirlerdi, kanunsuz herhangi bir davranışları durumunda azledilirlerdi ve yerine aynı aileden başka birisi atanırdı. Bazen aşiretlere de Mîr-i Aşiret atanırdı. Mîr-i Aşiretler de yurtluk, ocaklık ve şeyhlik hükmündedir, sancak beyi statüsünde değil zeamet statüsündedir.[8]

Mîrî rejime dâhil bölgelerdeki mukataalar da mîrî mukataalardı. Mutlak mülkiyeti devlete ait olan mîrî mukataalar, hazine adına *ber-vech-i iltizam* usulü ile iltizama verilirdi. Eğer iktisadî ve stratejik değeri yüksek bir mukataa ise, *ber-vech-i emanet* usulü ile emanete verilirdi. Mîrî mukataalar, mahallî kadılar veya merkezden gönderilen paşa rütbeli müfettişler marifetiyle denetlenirdi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren *Vilayet Muhasebe Defterleri* tutulmaya başlandı ki, bu defterler, vilayet bütçeleri niteliğindedir. Bu defterlerin tutulduğu vilayetlerin sınırları, mîrî rejimin sınırlarıdır.

Mîrî rejimin sınırlarını belirleyen önemli özelliklerden biri de, Kol teşkilatının nihayeti uzandığı yerlerdir. Anadolu sağ kolunun *nihayeti* Şam, Orta kolunun Bağdat ve sol kolunun da Tebriz idi. Bu kolların nihayetleri, zımnî olarak devletin gerçek sınırlarını vermektedir.[9]

---

[6] İslamî zeytin, Müslümanların yetiştirdikleri zeytin ağaçları olup, ağaca göre vergi alınırdı. Muhtemelen Bizans'tan kalan zeytinlere Romanî zeytin deniyor ve ürününden vergi alınıyordu. Reaya, köylerinin sınırları içinde olan Romanî zeytinlere bakmak karşılığında mahsulün yarısını alırlardı, diğer yarısı da devlete aitti. **Bkz.:** Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, s. 245.

[7] Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (Arapça'dan çeviren: Mustafa Öztürk) **Belleten LIV/211,** (Aralık 1990) Ankara, 1991, s. 1233-1257.

[8] Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ, 1997, s. 14-15.

[9] M. Öztürk, agm **s.,** 188.

Görüldüğü gibi, mîrî rejime dâhil bölgeler tam anlamıyla merkezî idarenin kontrolündedir. Mîrî bir çiftlik veya mukataa işleten kimse, raiyet hukuku ile bir devlet memuru niteliği kazanmaktaydı. Böylece geniş halk kesimi merkezle bütünleşmiş oluyordu. Bu bölgenin Anadolu'nun herhangi bir vilayetiyle hiçbir farkı yoktu. Suriye'nin çeşitli kazalarından, Halep, Süleymaniye ve Musul'dan, tarihî süreçte devletin yaptığı savaşlara pek çok asker katılmıştır.[10] Nihayet, Türk Millî Mücadelesi, Osmanlı mîrî rejiminin sınırları içinde gelişmiş, yoğunlaşmış ve kazanılmıştır.

II. Sâlyâneli Vilayetlerin İdaresi

Merkezden uzak vilayetlerin idare tarzıdır. Sâlyâneli eyaletlerin her yıl belirlenmiş miktardaki geliri hazineye gelir, fazlası mahallî Hükûmet masrafları askerî maaş ve sair ihtiyaçlara sarfedilirdi. Bunlar şunlardır: Mısır, Bağdat, Basra, Habeş, Ahsa, Cezâyir-i Garb ve Tunus. Ancak özellikle Cezâyir-i Garb, Trablusgarb, Tunus, Ahsa ve Habeş eyaletleri, merkezî otoritenin denetiminden uzak kaldığı için hazineye gelir getirecek durumda değillerdi. Sâlyâneli eyaletlerde idarecilere dirlik tahsisi yapılmaz ve başında bulundukları eyaletin hazinesinden nakit olarak sâlyâne (yıllık maaş) verilirdi.[11]

Bütün bu hususlar kânunnâmelerle belirlenmişti, ama uygulamada, Mısır hariç diğer eyaletlerden merkeze düzenli gelir gelmediği gibi, bu vilayetlerin beylerinin maaşları çoğu zaman merkez hazineden ödenmiştir. Sadece Mısır'dan düzenli hazine gelirdi ve gerektiği zaman Mısır askerî Osmanlı kuvvetlerine katılırdı. Bu durumda sâlyâneli eyaletlerin merkez ile bağı, hükmî ve siyasi olmaktan öteye gitmiyordu. Devletin yüksek hâkimiyetini tanıyan özerk nitelikte eyaletlerdi.

Gerçekte güneyin uzak vilayetleri, Osmanlı hâkimiyetini tanımakla varlıklarını teminat altına almış oldular. Hatırlanacak olursa, 16. yüzyılın başlarında Portekiz ve İspanya denizaşırı birer güç hâline gelmişler, yüzyılın ilk çeyreğinde bütün Güney Amerika'yı işgal edip sömürgeleştirdikleri gibi, Portekizliler, Güney Afrika'yı dolaşarak Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na varmışlardı.

---

[10] Her ne kadar son yüzyılda timar rejimi devrini tamamlamış ise de, mîrî rejim geleneği devam etmiş, bölgenin askerî niteliği fazlasıyla değişmemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda mîrî rejime dâhil bölgelerden pek çok asker, çeşitli cephelerde savaşmış ve şehit olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile diğer bazı cephelerde, doğrudan doğruya cephede şehit olanların listesi Millî Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Buna göre; bağlı kazaları dâhil Halep'ten 1009, Suriye'den 766, Kudüs'ten 398, Nablus'tan 228, Lazkiye'den 85, Musul'dan 99, Kerkük'ten 147, Süleymaniye'den 133, Rakka'dan 1, Trablusşam'dan 62, Trablusgarp'tan 44, Tunus'tan 5, Yemen'den 27, Bağdat'tan 270 ve Basra'dan 8 şehit vardır. Hatta Kurtuluş Savaşı'nın çeşitli cephelerinde bile bölgeden şehitler vardır. Elbette bu rakamlar, vilayetlerin nüfus yoğunluğu ile de ilgilidir. Dikkat edilirse, merkezden uzaklaşıldıkça, şehit sayılarında gözle görülür bir düşüş vardır. Öyle dahi olsa bu, Türk milleti ile Arapların ortak düşmana karşı birlikte mücadele ettiklerinin en güzel delilidir. **Bkz.:** Millî Savunma Bakanlığı, ***Şehitlerimiz***, (CD), Ankara, 2005.

[11] Orhan Kılıç, **18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı**, s. 40-41.

Bu derece büyük bir deniz gücüne erişen İspanyol ve Portekizlilerin, hemen karşılarındaki Fas, Tunus ve Cezayir'i işgal etmelerini engelleyecek hiçbir güç yoktu. Bu beylikler, Osmanlı Devleti'nin himayesine girmekle varlıklarını teminat altına aldılar ve 19. yüzyıla kadar da Osmanlı Devleti'nin himayesinde varlıklarını sürdürebildiler. Keza, Yemen, Habeş ve Basra'da Portekiz gücüne karşı durabilecek güç yoktu. Onlar da Osmanlı hâkimiyetini kabul etmekle varlıklarını koruyabildiler. Kuzey Afrika, Hicaz, Habeş ve Yemen'in geleneksel beşerî ve sosyal varlığının korumasında ve bugüne kadar getirilmesinde, Osmanlı hâkimiyetinin payı inkâr edilemez.

III. Mısır'ın İdaresi

Memluk Sultanlığının son devresinde idari teşkilat karışık bir hâlegelmiş ve saltanatın yıkılmasına sebep olmuştur. Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra burada Osmanlı düzeninin kısa zamanda yerleşmeyeceğini anladığından Mısır'ın eski teşkilatını ıslah, eyalete uygun olanların ibkâ, Memluk saltanatına mahsus olanların ya ta'dil ya da ref' edilmesini emretmiştir.

Uzun süre Kölemen hâkimiyetinde kalmış olan Mısır'ın Osmanlı sınırlarına dâhil olduktan sonra idarî, ekonomik ve sosyal yapısında ciddi bir değişikliğe uğramadığını söylemek mümkündür. Yani Mısır'ın örgütlenmesi Osmanlı'nın mevcut eyalet kurumları ile Memluk döneminden devralınmış kurumların yeniden düzenlenmeleriyle oluşmuştur.[12]

Osmanlı Devleti, Mısır'ı fethedip bir Beylerbeyilik hâline getirince, Mısır'ın merkez ve çevre ile olan ilişkilerini sağlamada Mısır Beylerbeyini birinci derecede sorumlu tutmuş ve bu nedenle kendisine geniş yetkiler vermiştir.

Mısır Beylerbeyleri, nüfuzlarını 17. yüzyılın başlarına kadar korumuştur, ancak daha sonra artan ayaklanmalar, merkezi yönetimin yerel Memluk Beylerini güçlendirmesine yol açmış böylece Beylerbeyinin etkinliği kısıtlanmıştır. Bahsettiğimiz Memluk Beyleri, Kahire'de bulunan askerî seçkinlerdir. Bunların bir kısmı Hükûmet sistemi içine dâhil edilmişlerdir.

Osmanlı yönetimi, yerel Memluk Beylerini kendi eyalet valilerine karşı güçlendirmeyi amaçlayan bir denge politikası izlemiş ve bu durum 17. yüzyıldan itibaren Mısır'da Memluk Beylerinin nüfuz kazanmasına yol açmıştır.[13]

---

[12] Andre Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi, Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi,** (**Çeviren:** Alp Tümertekin), İstanbul, 1998, s. 19-33.

[13] 19. yüzyılda Mısır'ın siyasi, idari ve iktisadi vaziyeti hakkında geniş bilgi için **Bkz.:** Sevda Özkaya Özer, **19. Yüzyılda Mısır (1839-1882),** (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2007: Bu bölümün yazılması için gerekli kaynakları sağlayan Sn. Özer'e teşekkür ederim. Ayrıca Bkz.: P. M. Holt, "Ottoman Egypt During Seventeenth Century", **BSOAS/ XXIV-2,** 1962, s. 218.

Memluk Beyleri dışında dokunulmayan Memluk kurumlarından biri de kâşifliktir. Kâşifler, vilayetlerin yönetimi, sulama ve vergilerin toplanmasından sorumlu idi.[14]

Mısır'ın fethinden beri vilayetlerin idaresi askerî Memluk sistemine göre kâşiflere tevcih edilmekle beraber *Şeyhü'l-Araplar*'ın idaresinde bulunan bölgeler, Osmanlı hâkimiyetini tanımak ve nezaretlerindeki köylerin halkının hukukuna riayet, yıllık vergilerini hazineye ödemek şartıyla tekrar kendilerine verilmiştir.[15]

Görüldüğü gibi, Osmanlı yönetimine geçişinden itibaren Mısır'da diğer beylerbeyliklerden farklı, iktisadî ve sosyal bakımdan daha bağımsız bir idare tarzı benimsenmiştir. Hatta Mısır Beylerbeyleri, diğer Beylerbeyilerden farklı olarak idarî ve askerî atamalar yapabilmekteydiler. *Şeyhü'l-Araplık* ve *Kâşiflik* ile çeşitli Divanlar, bu farklılığın en önemli kurumlarıdır. Tabiri caiz ise Mısır, devlet içinde devlet niteliğinde bir eyalettir. Mısır Beylerbeyi, merkeze yıllık olarak irsaliye gönderir ve gerektiği zaman Mısır askerîyle sultanın ordusuna katılırdı.

Bu geleneksel idare tarzı, 19. yüzyıla kadar devam etmiş, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği ile önemli değişikliklere uğramıştır. Mısır'da, ilk idarî değişiklikler Mehmet Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Paşa'nın 1813'te başlattığı yeni idarî yapılanmanın amacı, bölge sayısını azaltarak merkeziyetçi ve otokrat bir idare tarzı kurmaktı. Sözü edilen düzenlemeler neticesinde Mısır'da 1840 yılında 7 müdüriyet bulunmaktaydı. Mehmet Ali Paşa öldüğünde Mısır'da 14 müdüriyet vardı ve her biri müdürlerce idare edilmekteydi. İsmail Paşa döneminde ise Mısır, *el-Bahri; el-Vustanî* ve *es-Said*; olmak üzere üç büyük daireye ayrılmıştır.[16]

Bu dönemde Kahire, İskenderiye, Dimyat, Reşit, El-Ariş, Port Said, Süveyş ve Sevakin, *Muhafızlık* olarak kalmıştır.

Mehmet Ali Paşa zamanında, Kölemen nüfuzu tamamen ilga edilerek idareye Padişah'ın tabiiyeti altında yalnız vali hâkim olmuştur. Bu suretle fiilen kurulan saltanat, başlangıçta eski usullere uygun bir mahiyet arz etmiş fakat öyle devam etmemiştir. Ülkede Avrupa menfaatlerinin gittikçe artması sonucu meydana gelen gerginlik nedeni ile hanedan başta olmak üzere Hükûmet, meşrutiyetle idare edilen bir monarşi hâline gelmiştir. Hatta hükümleri 1914'e kadar nazari bir surette Mısır'ın hukuki durumunun aslını oluşturan 23 Mayıs 1841 fermanından sonra da öyle devam etmiştir.[17]

---

[14] Raymond**, Yeniçerilerin Kahiresi**, s. 26.

[15] Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, **XVI. Asırda Mısır Eyaleti,** İstanbul, 1990, s. 161-165.

[16] J. H. Kramers, "Mehmet Ali Hanedanı Devri ve İstiklal (XIX. Asırdan İtibaren)", **MEB, İA**. Cilt: 8, İstanbul, 1978, s. 258-259. 19. yüzyılda Mısır'ın idari bölünmesi için bkz.: **Mısır Sâlnâmesi 1871**, (Yay. Haz.: Prof. Dr. Mustafa Öztürk-Arş. Gör. Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 10, Tarih Şubesi Yayınları No. 9, Elazığ, 2005.

[17] Kramers, "Mehmet Ali Hanedanı Devri ve İstiklal (XIX. Asırdan İtibaren)", **MEB. İA**, Cilt: 8, s. 257. Ahmet Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi VI**, YKY., İstanbul, 1999, s. 1076-1077.

1841 tarihli ferman, Mehmet Ali Paşa'nın isyanı neticesinde verilmiştir. Babadan oğla geçmek üzere Mehmet Ali Paşa'ya verilen bu ferman ile Mısır Eyaleti, yarı müstakil bir devlet hâline getirilmiştir. Fermanda üzerinde durulan konular; Tanzimat Fermanı'nın uygulanması, vergi miktarının belirlendiği biçimde ödenmesi, kara ve deniz askerlerinin sayısının İstanbul'un izin verdiği sınırı aşmaması idi. İdarî anlamda getirilen en önemli uygulama ise veraset ayrıcalığının, yani valiliğin hanedanın büyük üyesinden büyük üyesine geçmesi hakkının Mehmet Ali Paşa'ya tanınmasıdır.[18]

Ancak Mehmet Ali Paşa bu imtiyazlarla tatmin olmamış Mısır'ı tamamen kendi kontrolü altına almak için çalışmalarına devam etmiştir. Bu yönde ciddi anlamda bir merkezîleşme politikası takip etmiştir. Bu nedenle bütün kurumların kendi hâkimiyetinde olmasına özen göstermiş ve önemli mevkilere güvendiği akrabalarını getirmiştir. Böylece yönetimde bir ev halkı elit sınıfı ortaya çıkmıştır. Mehmet Ali Paşa, izlediği bu idare politikası sayesinde hem sosyal hayatın her alanına nüfuz etmeyi, hem de yönetimi gittikçe artan bir etkinlikle elinde tutmayı başarmıştır.

Mehmet Ali ve ailesi bir hanedan hâline gelince Mısırlılaşma bu aile içinde bariz bir şekilde kendini göstermiştir. Mehmet Ali önceleri, orduda büyük memuriyetlerde birinci derecede Türk unsuruna dayanmış idi. Fakat Mısırlı halk bunların yanında yavaş yavaş yer almaya başladı ve zamanla ordu ve idareye tam manası ile katıldı.[19]

Eyalet-i Mümtâzelerinden biridir.[20] Mısır, Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı Sultanı'nın vermiş olduğu imtiyaz fermanı neticesinde valilik, Paşa'nın sülalesinden olanlar arasında yaşça en büyük olana geçerek devam eden bir özellik kazanmıştır ki, dönemin idarî yapısında meydana gelen en önemli değişme budur. Söz konusu fermanın getirdiği imtiyazlar bununla sınırlı değildir. Mısır, Saltanat-ı Seniye'ye maktu bir vergi vermekle beraber yabancı devletler ile gümrük ve ticaret antlaşması yapabilir ve borçlanabilirdi. Tarihe *Veraset Fermanı* olarak geçen bu belge sayesinde Mısır, Osmanlı Devleti'nden yarı bağımsız bir hal kazanmıştır.

Bunun dışında daha sonra gelişen olaylar neticesinde İsmail Paşa döneminde "Hidiv" unvanı alan Mısır Valileri özerklik sınırlarını daha da genişletmişlerdir.

---

[18] E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VI, Islahat Fermanı Devri(1856-1861),** TTK, Ankara, 2000, s. 85.

[19] Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", **MEB. İA.** Cilt: 7, s. 576.

[20] Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı hususi imtiyaz antlaşmaları ile idare olunan eyaletler. Bunlar devlete maktu bir vergi ve bazıları sefer zamanında asker vererek iç işlerinde tamamen serbest bulunurlardı. Muhtelif tarihlerde görülen eyalet-i mümtazeler şunlardı; Mısır Hidivliği, Mekke Şerifliği, Sisam Beyliği, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı, Kıbrıs Adası, Bulgaristan Prensliği, Bosna Hersek, Kırım Hanlığı, Erdel Krallığı, Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Aynaroz. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, 2. baskı İstanbul, 1986, s. 106.

Hidiv, üyelerini kendinin tayin ettiği 6 Nâzırdan oluşan *Müdürler Heyeti*, *Meclis-i Meşveret* ve bir de *Meclis-i Nüvvâb* ile ülkenin idaresini birlikte yürütmekteydi. Bunun dışında Babıâli'den bir fevkalâde Komiser de yapılan işleri kontrol etmekteydi.[21]

Bu değişikliklerin yaşandığı tarihî süreç, yukarıda ifade edildiği gibi, Mehmet Ali Paşa'nın merkezden bağımsızlık kazanmak için giriştiği mücadelelere dayanmaktadır. İdari anlamda yapılan değişiklik ve yenilikler hakkında şunlar söylenebilir; O'nun idari bir reforma girişmesinin sebebi, devletin her kurumunda kendi kontrolünü yaymak isteği idi. Bu nedenle ülkenin iç ve dış işlerini kıdemli yardımcılarına bırakmak yerine kendi üstüne aldı. Mehmet Ali Paşa, başkanlığını yaptığı *Divân* ve *Meclis*ler marifetiyle bunu yürütüyordu.[22] Böylece bir merkezî bürokrasi oluşturdu.[23]

XIX. yüzyılda Mısır'ın Mehmet Ali Paşa isyanı ile giderek yarı bağımsız bir hâlegelmesi, bu dönemde Sanayi İnkılabını gerçekleştiren ve bu sayede sömürgecilik faaliyetlerine hız veren, yeni bir nitelik kazandıran Batılı Devletlerin, Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır'a müdahalelerini kolaylaştırmış ve bu da XIX. yüzyılda Mısır'ın uluslar arası bir nitelik kazanmasına sebep olmuştur.

IV. Kutsal Yerlerin İdaresi

Bölgedeki kutsal yerlerden kastımız, Filistin ve özellikle Kudüs'ün idaresidir. Burada hem Müslüman-Hristiyan, hem de Hristiyanların kendi aralarındaki geleneksel hak, tasarruf ve aralarındaki anlaşmazlıklar ön plana çıkmaktadır. Bölgedeki her idarî düzenleme bu eksen üzerinde olmaktaydı. İktisadî ve sosyal gelişmeler veya talepler, kutsallığın gerisinde kalıyordu. Hele XIX. yüzyılda Avrupa devletlerinin bölgeye olan yoğun ilgisi ve müdahalesi, meşhur Kutsal Yerler Meselesi'ni uluslar arası alana taşımıştır.

Diğer kutsal yerler, Müslümanlar için kutsal olan Mekke ve Medine'dir. Mekke ve Medine Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı ilhak etmesiyle birlikte Osmanlı himayesini kabul etmiştir. Osmanlı himayesinde olduğu sürece Mekke ve Medine Şerifliği olarak mümtaz eyalet statüsüyle idare edilmiştir. Bölgenin idaresi, mahallî emirlere havale edilmiştir. Mekke ve Medine'de timar uygulanmamış, hazine talep edilmemiştir. Aksine Osmanlı Devleti'nin dağıldığı son yıllara kadar Surre-i Hümâyun ile hazine gönderilmiş, her sultan orada bir eser bırakmak için üstün gayretler sarfetmiş, pek çok vezir ve padişah hanımı bölgede çeşitli hayrî vakıflar

[21] Şemsettin Sâmi, **Kâmusu'l- A'lâm**, c. 6, s. 4293-4304.

[22] **Ayrıca bkz.:** Muhammet Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841), The Expansionist Policy of Mehmet Ali Paşa in Syria and Asia Minor and The Reaction of The Sublime Porte**, İstanbul, 1998, s. 31-33.

[23] Hunter, **Egypt Under The Khedives**, s. 19.

kurmuşlardır. Mekke-Medine'ye yapılan hizmetler, saltanatın son yıllarına kadar devam etmiş, bu bağlamda XX. yüzyılın başında İstanbul'u Medine'ye bağlayan 1200 km'lik meşhur Hicaz Demiryolu başarıyla tamamlanmıştır.

Mekke-Medine Şerifliği'nin idaresinde, çok önemli değişiklikler olmadığı ve uluslararası bir mesele hâline gelmediği için daha ziyade Kudüs'ün idaresi ile buradaki cemaatler arası ilişkiler üzerinde durmak istiyoruz.

1. Filistin'in İdaresi

Filistin[24] olarak adlandırılan bölge, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra, Memlûklar dönemindeki idarî yapısını büyük ölçüde korumuş,[25] Filistin Bölgesi'ne ait topraklar, yine Şam Eyaleti'ne bağlı Kudüs-Gazze, Nablus-Safed, Salt-Aclun[26] olmak üzere üç birime ayrılmıştır. İlk aşamada Kudüs'ün yönetimi Evrenosoğlu'na, Safed'in yönetimi de Muntasıroğlu'na verilmiştir. 25 Eylül 1517'de ise Kudüs, Gazze ve Safed'in yönetimi, daha önce Memlukların Şam naibi olan Canberdi Gazalî'ye tevcih edilmiştir. 1520'de Yavuz Sultan Selim'in ölümünü ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışını fırsat bilen Canberdi Gazalî, Suriye'de ve Mısır'da eski Memlûk yönetimini tekrar kurabilmek için büyük bir isyan çıkarmış, fakat isyan kısa bir süre sonra bastırılmıştır. Bu olaydan sonra Safed, Gazze ve Kudüs sancakları da Şam Sancağı'ndan ayrılarak her biri Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak hâline getirilmiştir.[27]

Osmanlı yönetiminin başından beri bu bölgedeki en önemli uğraşı, bedevi kabilelerini denetim altında tutmak olmuştur. Kanuni döneminin sonuna kadar başarıyla uygulanan siyasetler sayesinde bu denetimi sağlamak bir dereceye kadar mümkün olabilmiştir. Ancak merkezî Hükûmetin gücünün sarsıldığı XVII.

---

[24] Osmanlı Devleti'nde "Filistin" adında idari bir birim bulunmamaktadır. Bu isim, bölgenin siyasî olarak ön plana çıkmasıyla birlikte, Batılı devletler tarafından kullanılmış ve böylelikle XIX yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin diplomatik diline de girmiştir. Kastedilen yer, Osmanlı Devleti'nin Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarıdır. Filistin hakkında son bir çalışma için **Bkz.:** Işıl Işık Bostancı; **19. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet),** (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2005. Konuyla ilgili kaynakları temin eden Sn. Bostancı'ya teşekkür ederim.

[25] Memluklar döneminde Filistin bölgesi; Gazze, Lûd, Kakun, Kudüs, Halil ve Nablus olmak üzere Dımaşk'a bağlı altı bölgeye ayrılmıştır. M. Lutfullah Karaman, "Filistin", **TDV. İA**., C. 13, İstanbul, 1996, s. 92.

[26] Halil Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi II/2,** (Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan), Ocak-Haziran 1989, Konya, s. 28.

[27] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi II,** (**Hazırlayan:** Vahid Çubuk), Ankara, 1989, s. 112-119: Celâl Tevfik Karasapan, **Filistin ve Şark-ül Ürdün,** Cilt: 1, İstanbul, 1942 s. 1: Yaşar Yücel, **Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl**, Ankara, 1987, s. 15: Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, s. 25-26: Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliği'nin İdarî Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XII/1**, s. 356, 358.

yüzyılın sonlarında hem şehirlerde hem de şehrin dışındaki yollarda asayişi tehdit eden bedevi saldırılarının sayısı ve şiddeti giderek artmıştır. Osmanlı Devleti, aşiretleri kontrol altına alabilmek için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu aşiretlerin gücünü kıramayan Osmanlı Devleti, yine de aşiretler arasında hassas bir denge kurmayı ve bunu korumayı başarmıştır. Aşiretleri birbirlerine karşı oldukça ustalıkla kullanarak Osmanlı egemenliğini korumuş, bu bölgeden saray hazinesine yıllık belirli bir gelirin akmasını ve en önemlisi de Bedevi reislerini kullanarak hac kervanlarının güvenlik içinde Şam'dan Hicaz'a gidip gelmelerini sağlamıştır[28]. Bedevi aşiretlerle sadakat ve iş birliği yapılabilmesi için her yıl düzenli olarak Surre'den para ödenmiştir.[29]

Bedeviler bölgedeki mahallî idarecilerin silahlı kuvvetlerinde asker veya komutan olarak yer almışlar, çeşitli yollarla askerî gruplara dâhil edilmişlerdir. Ayrıca mahallî idarecilerle aşiretler arasında, aşiretin tamamı veya bir kısmının müttefik savunma gücü olarak görevlendirilmesi için anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, uzun süreli olabileceği gibi sadece ihtiyaç duyulduğu zamanlarda da yapılabilmiştir. Bedevi aşiretlerine kendi yerleşimlerine yakın bir yolun veya stratejik noktanın savunma görevi verilmiş, kervanların ve resmi görevlilerin korunması sağlanmıştır. Bunun yanında eyaletlerin süvari birliğinde paralı güçler arasına alınarak köylerden vergi toplanması işlerinde de kullanılmışlardır.[30]

1831'den 1840 yılına kadar bölge, Mısır'da bulunan Kavalalıların hâkimiyetinde kalmıştır. Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin bölgesindeki dokuz yıllık hâkimiyeti pek çok değişimi de beraberinde getirmiştir. İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı idarî biçimi hemen değiştirerek makamı Şam'da olan ve tüm Suriye ve Filistin bölgesini kontrol altında tutacak bir genel vali atamış, buradaki diğer valiler, bu genel valiye bağlanmıştır[31]. Kavalalı İbrahim Paşa'nın yönetimi, yerel unsurların gücünü zayıflatarak, makam yeri şehir olan mülki amirlerin yani mütesellimlerin konumunu güçlendirmiştir. Bundan başka, Mısır yönetiminin getirdiği en önemli yenilik, nüfusu 2000 üzerindeki yerleşim birimlerinde kurulan yerel meclislerdir.[32] Ayrıca bu dönemde Kudüs, yüzyıllardan

[28] Amy Singer, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, (**Çeviren:** Sema Bulutsuz), İstanbul, 1996, s. 43.

[29] Münir Atalar, **Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları**, Ankara, 1991, s. 145-150.

[30] Dror Ze'evi, **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, s. 112-113.

[31] Yehoshua Ben-Arieh, **Jerusalem in the 19th Century the Old City**, Jerusalem, 1984, s. 107-108.

[32] "Meclis-i Şura" adıyla anılan bu meclisler, aslında uzun zamandır her eyalette bulunan geleneksel divanın bir benzeridir. Ancak daha geniş bir yetki alanına sahip olması, düzenli bir şekilde toplanması ve teşekkülü açısından eski eyalet meclislerinden farklıdır. Meclis-i Şura idarî, hukukî, ekonomik ve belediye vazifelerine bir araya getiren geniş bir yetki alanına sahip olup, yerel Müslüman liderlerin yanında Hristiyan ve Yahudi cemaatlerden gelen üyeleri de kapsamıştır. Meclis başkanı üyeler arasından seçilmiştir. Yönetime danışmanlık etme vazifesini üstlenen meclisin, her gün düzenli bir şekilde toplanması ve mütesellimin meclise havale ettiği meseleleri ele alması öngörülmüştür. Yitzhak Hofman, "The Administration of Syria and Palestine Under Egyptian Rule (1831-1840)**",**

beri ilk kez merkezi Şam ve Kahire'de olan güçlü merkezî idareyle yönetilmiştir.[33] Müslüman vatandaşlar zorunlu olarak askere alınmış, düzen ve güvenlik baskıyla sağlanmıştır.[34] Kavalalılar, Suriye'deki kontrollerini sağlamlaştırmak için Avrupa güçlerinin desteğini kazanmaya çalışmışlar, bu sebeple gayrimüslimlere yeni haklar tanımışlardır. Mehmed Ali Paşa'nın bu politikası, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinin Avrupa diplomasisindeki önemini arttırmış, genel olarak Filistin'i, özel olarak Kudüs'ü Avrupa devletlerinin ve Avrupa kamuoyunun gündemine taşımıştır.[35]

1831 yılından itibaren devam eden Mısır yönetimi, Suriye ve Lübnan'da olduğu gibi Filistin bölgesinde de ağır vergiler, yerel iktidar sahiplerinin bir yana itilip hakaret görmeleri ve Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında başarısız bir eşitlik sağlama denemesinden dolayı halk arasında tepkilere neden olmuştur.[36] Osmanlı Devleti de hem eski itibarlarını kaybeden yerel idarecileri, hem de halkı Mısır yönetimine karşı kışkırtmıştır. Bu arada İngiltere'nin desteğini alan Osmanlı Devleti, Mısır yönetimine karşı halkın ayaklanması sonrasında Suriye, Lübnan ve Filistin bölgesine yeniden hâkim olmuştur. Üstelik bu sefer, yerel yöneticilerin gücünün Mısır yönetimi tarafından kırılmasından dolayı otoritesini eskisinden daha kolay bir şekilde kurabilmiştir.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın bölgede uygulanması ile idarî yapılanmada meydana gelen değişiklikler, şehirlerdeki eşrafın gücünün artırmasına, nüfuzunu daha geniş bir alana yaymasına imkân verecek ortamı sağlamıştır. Kudüs, Yafa, Halilü'r-Rahman ve Nablus'taki mahallî liderlik, kırsal kesimin aşiret şeyhlerinden şehir eşraflarına geçmiş,[37] böylece bölge siyasetinde şehir eşrafı hâkim konuma gelmiştir.

Askerlik alanında yapılan yenilikler de, bir süre sonra Filistin bölgesinde görülmeye başlamıştır. Merkezi Şam olan Arabistan Ordusu sahası içerisinde yer alan bölgede, kur'a usulü uygulanmıştır. İlk önce Sayda eyaletinde başlatılan Kur'a-yı Şer'iyye uygulaması başarılı olunca, Arabistan Ordusu Müşiri ile görüşülerek Kudüs'te de uygulamaya konulması kararlaştırılmıştır[38]. Vergilerin düzenlenmesi yani iltizam usulünün kaldırılması dışındaki tüm yenileşme çabaları,

---

Studies on Palestine During the Ottoman Times, (Ed. Moshe Ma'oz), Jerusalem, 1975, s. 331-332: Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 53.

[33] Kudüs, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, İstanbul'a uzak olması sebebiyle merkezî idarenin etkisini hissetmemiş, yerel yöneticilerin keyfi idarelerine maruz kalmıştır.

[34] Yehoshua Ben-Arieh, **Jerusalem in the 19th Century**, s. 108.

[35] Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 56.

[36] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 2002, 13. Baskı, s. 55.

[37] Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 130: Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", (Ed.: David Kushner), **Palestine in the Late Ottoman Period**, Jerusalem, 1986, s. 4.

[38] **BOA, A. MKT. MHM**., 40/53, (02. S. 1268).

merkezî idareye uzak olmasına rağmen Filistin bölgesinde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde Tanzimat uygulamalarına karşı tepkiler hatta isyanlar meydana gelirken,[39] Filistin bölgesinde isyana dönüşebilecek bir tepki olmamıştır. Osmanlı Devleti, Filistin bölgesinde yenileşme programını rahatlıkla uygulayabilmesini, Kavalalı İbrahim Paşa'nın daha önceki baskıcı yönetimine borçludur. Ancak Filistin bölgesindeki bu sessizlik, Kudüs'te bulunan Hristiyan cemaatler arasında kutsal mekânların tasarrufu konusundaki anlaşmazlıkların, giderek büyüyüp uluslararası mesele hâline gelmesi nedeniyle başlayan Kırım Savaşı sırasında ve savaş bitiminde uygulamaya konulan Islahat Fermanı'yla bozulmuştur.

Tanzimat uygulamalarına 1853-1856 Kırım Savaşı nedeniyle ara verilmiş, savaştan sonra ise yenileşme çalışmaları Batılı devletlerin kontrolü altında yapılmaya başlanmıştır. Islahat Fermanı'ndan sonra Filistin bölgesinde idarî, beledî, yargı, vergi, eğitim, ulaşım ve haberleşme alanlarında birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin bölge üzerindeki ilgileri sebebiyle Filistin bölgesinin idarî yapısında sürekli değişiklik yapmış[40], Kudüs'ü

[39] Tanzimat döneminde yapılan yeni düzenlemelere karşı, taşrada bazı mahallî yöneticiler geleneksel olarak ellerinde bulundurdukları idarî, iktisadî ve sosyal nüfuzlarını kaybedecekleri endişesiyle ayaklanmışlardır. Mesela Erzurum ve Van bölgelerinde valiye karşı ayaklanmalar olmuştur. En büyük tepki ise Cizre ve Hakkâri yöresinden gelmiş, Diyarbakır Eyaleti'nde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından bir süre sonra, bölgede hükümete karşı büyük bir isyan çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, 1997, s. 193-197. Harput'un Tanzimat uygulamalarına dâhil edilmesiyle birlikte yapılan vergi gelirlerinin sayımı tepki ile karşılanmış ve halkın ayaklanmasına yol açmıştır. Ayrıca bu bölgede asker alımı sırasında güçlüklerle karşılaşılmış, aşiretler isyan çıkarmışlardır. Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ, 1999, s. 66, 96, 208, 203-204. Yine 1841 Niş ve 1850 Vidin isyanları da Tanzimat uygulamalarının hoşnutsuzluğu karşısında çıkan isyanlardır. Geniş bilgi için **bkz.:** Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 375-383. Bu dönemde Suriye ve Lübnan'da çıkan isyanlar ise sadece yeni uygulamalardan değil, Müslüman olan Dürzîlerle Hristiyan olan Marunîler arasındaki mücadeleyi Avrupa devletlerinin kışkırtmasından kaynaklanmıştır. Bu yönüyle Suriye ve Lübnan isyanlarını, diğerlerinden ayırmak gerekir.

[40] 1841 yılında yapılan düzenleme ile Kudüs sancağına bağlanan Nablus, 1856'da Kudüs'ten ayrılarak, müstakil sancak şeklinde Sayda eyaletine bağlanmıştır. **BOA., A.MKT.NZD.,** 207/74, (06/Ca/1273). **1864 Vilayet Nizamnamesi**'nde belirtilmiş olan yeni düzenlemelerle 1865 yılında Şam ve Sayda eyaletinin yerine Suriye vilayeti oluşturulmuştur. **BOA., İ. MVL., 24238**, (22 Temmuz 1282). Kudüs, Nablus ve Akka liva statüsünde Suriye vilayeti içerisinde yer almışlardır. Ancak Kudüs, bir ara yeniden İstanbul'a bağlanmışsa da bir süre sonra tekrar Suriye vilayetine dâhil edilmiştir. **BOA., A.MKT.MHM**., 443/82, (14/L/1289). 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan düzenlemede Kudüs, "elviye-i gayr-i mülhaka" arasında sayılmış, yani doğrudan merkeze bağlı livalardan biri hâline getirilmiştir. Ayrıca bu **Nizamname** ile Belka (Nablus) ve Akka sancakları da Kudüs'e bağlanmıştır. Kısa bir süre sonra Akka ve Belka Sancakları yeniden Suriye vilayetine bağlamış, Kudüs ise doğrudan İstanbul'a bağlı kalmaya devam etmiştir. Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 60. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin teşkilinden sonra Nablus ve Akka Sancaklarının idaresi yeni kurulan bu vilayete aktarılmıştır. Bu idarî yapı, bölgenin Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıkışına kadar devam etmiştir.

mutasarrıflık olarak doğrudan İstanbul'a bağlamış, bölgeyi bir bütün olarak idare etmekten kaçınmıştır.

Ulaşım konusunda gösterilen hassasiyet, haberleşme alanında da gösterilmiş, 1864 yılından itibaren Filistin bölgesi telgraf ağının içine alınmıştır. Yabancı postahanelerle[41] baş etmek konusunda zorlanan Osmanlı yönetimi, buna karşı bir önlem olarak yabancı örgütlerin demiryolunu kullanmalarını yasaklayarak avantaj kazanmaya çalışmıştır. Bu arada haberleşme alanındaki hizmetlerin geliştirilmesine de gayret edilmiştir. Yapılan fiyat indirimlerinin yanında Kudüs'teki postahane şubelerinin sayısı da arttırılmıştır.[42] Filistin bölgesinde ulaşım ve haberleşme konusunda gösterilen başarı, eğitim konusunda gösterilememiş, 1878 yılından itibaren yeni usule göre mektepler açılmış, ancak her geçen gün sayıları hızla artan yabancı okulların açılışına engel olunamamıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Bölgedeki Hristiyan Cemaatlere Yönelik Politikası

Yavuz Sultan Selim, Memlûklu hâkimiyetinden kendi hâkimiyetine geçen Kudüs'te, mezhepler arası olası bir kargaşayı önlemek için mevcut düzende bir değişiklik yapmamış, Ermeni ve Rum patriklerine ayrı ayrı ferman vererek Hz. Ömer ve Selahâddin Eyyubî zamanından beri devam eden şartların yine devam edeceğini bildirmiştir.[43] Her iki cemaatin patriklerinin kendilerine ait kiliselerde rahip atama ve azillerinde, vakıf işlerinde, kendi cemaatlerinden ölen ruhbanların malları üzerindeki miras hususunda yetki sahibi oldukları da fermanlarda belirtilmiştir.[44]

Hristiyan cemaatler Kamame Kilisesi'ni,[45] Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği kabul edilen yerde bulunmasından dolayı, diğer mabetlere göre daha üstün tutmuşlardır. Osmanlı Devleti de, özel bir konumda bulunan Kamame Kilisesi'nin kuzey tarafındaki kapısını Ermenilerin, güney tarafındaki kapısını Rumların ve büyük kapı tarafını Efrenç rahiplerinin tasarrufuna vermiştir. Her cemaat kendilerine

[41] Başlangıçta resmî olarak sadece diplomatik postaları taşıma yetkisine sahip olan yabancı kurye servisleri, 1870'li yıllardan itibaren kapitülasyon anlaşmalarının sağladığı haklardan yararlanarak nitelik değiştirmişler ve kurumlaşmaya başlamışlardır. Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 193.

[42] 1896 yılında eski şehir içindeki Yahudi mahallesinde, 1901 yılında demiryolu istasyonunda, 1904 yılında Mea Şerim'de, 1907 yılında Aktar çarşısında ve 1909 yılında Mehane Yahuda'da postahane şubeleri açılarak posta hizmetleri tüm şehre yayılmaya çalışılmıştır. Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs**, s. 193.

[43] **BOA. Kamame Kilise Defteri (KKD),** No: 9*,* s. 60-61.

[44] **BOA. KKD 9**, s. 61.

[45] "Saint Sepulcre", "Merkad-ı İsâ", "Kutsal Mezar Kilisesi", "Kıyame Kilisesi" ve "Kıyamet Kilisesi" olarak da adlandırılan kiliseyi, Yahudilerin, Hristiyanları aşağılamak için "çöplük" anlamına gelen "Kamame" tabirini kullanmışlar ve galat-ı meşhur olarak incelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti kayıtlarında da "Kamame Kilisesi" olarak geçmektedir.

tahsis edilen yerlerin temizlik, bakım ve tamir işlerini de üstlenmişlerdir[46]. Fakat çoğu zaman rekabete girişmişler, gerek yaptıkları ayin sırasında, gerekse temizlik, bakım ve tamir işlerinde birbirlerine müdahale etmişler, hatta ziyaretgâhlara saldırmışlardır.

Efrenç rahipleri ve Rumlar arasında Kamame Kilisesi dışında da çekişmeler olmuştur.[47] Ermeniler ile Rumları karşı karşıya getiren en önemli anlaşmazlık sebebi ise Habeş, Kıptî ve Süryani cemaatlerinin tâbiiyeti meselesidir. Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Ermenilere verilen fermanda, bu cemaatlerin Ermenilere tâbi olduğu belirtilmiştir.[48] Ancak Habeş kilisesi zaman zaman Rumlara bağlanmıştır. Rumlar, bu konuyu ilk kez 1665 yılında gündeme getirmişler ve Ermenilere ait kiliselere müdahale etmeye başlamışlardır. Rumların bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[49] Daha sonraki yıllarda Sultan IV. Mehmed döneminde de Rumlar, Ermenilerin Sultan Ahmed zamanında kanunsuz olarak hüccet ele geçirerek Habeş cemaatinin kendilerine ait olduğunu söyledikleri iddiasıyla Ermenileri İstanbul'a şikâyet etmişlerdir. Sultan IV. Mehmed, ahidnamelere göre gereğinin yapılmasını emretmiştir. Yapılan incelemede Habeş, Gürcü, Süryani ve Kıptîlerin Rum patrikliğine tâbi olduğu, Ermenilerin müdahale etmemesi konusunda karar verilmiş ve bu hususta ferman çıkarılmıştır.[50] Yavuz Sultan Selim'in Ermenilere verdiği ferman göz önüne alınırsa bu kararın tartışmalı olduğu ve kutsal yerlerdeki anlaşmazlığın çıkmaza sokulduğu görülmektedir. Gerçi yaklaşık 150 yıl sonra 1850 tarihli fermanda Habeş ve Kıptî Kiliselerinin Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğu açıkça belirtilmiştir.[51] Fakat bu da problemi çözmeye yetmemiştir.

Osmanlı Devleti, gerek Katoliklere gerekse Ortodokslara çeşitli zamanlarda o kadar çok yetki ve ayrıcalık tanımıştır ki, kutsal yerler anlaşmazlığı patlak verdiğinde, kimin, ne kadar, ne nitelikte yetki ve ayrıcalığa sahip bulunduğunu hemen tespit etmek mümkün olmamıştır. Kutsal yerler sorunundan çıkan küçük bir anlaşmazlık, giderek büyümüş ve Kırım Savaşı gibi bir Avrupa savaşına dönüşmüştür.[52]

---

[46] **BOA. KKD 9,** s. 42, 52, 60.

[47] **BOA. KKD 9,** s. 87.

[48] **BOA. KKD 9,** s. 60-61.

[49] Yavuz. Ercan, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, 1988, s. 20.

[50] **BOA. KKD,** s. 36-37.

[51] Yavuz Ercan, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, 1988, s. 24.

[52] 1843 yılında Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Beytü'l-Lahim'de asılı olan ve üzerinde birtakım Latince yazılar bulunan gümüş bir yıldız birdenbire ortadan kaybolmuştur. Ortodokslar bu yıldızın çalınmasını Katoliklere yüklemişlerdir. Osmanlı hükûmeti yeni bir gümüş yıldız yaptırıp koymayı teklif etmişse de bunu hem Katolikler hem de Ortodokslar kabul etmemişlerdir. Katoliklerle Ortodokslar arasındaki bu yıldız anlaşmazlığı böylece sürüp gitmiştir. 1848 yılından sonra Louis Napolyon'un, Fransa Cumhurbaşkanı olur olmaz kurcalamaya başladığı ilk sorun, bu yıldız hikâyesidir. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 231.

Osmanlı Devleti'nin tebaası konumundaki Rumlar ve Ermenilerin can ve mal güvenliği, devlete cizye ödemeleri koşuluyla güvence altına alınmıştır.[53] Bu cemaatler, mabetlerindeki ibadetlerini, eğitimlerini, hastaneler, yoksullar ve yaşlılar için bakım evleri kurmak suretiyle sosyal güvenliklerini, aralarındaki ihtilaflarda adaletin dağıtılması işlemlerini dini liderlerin öncülüğünde kendi içlerinde halletmişlerdir.[54] Osmanlı Devleti tarafından tanınan bu imtiyazlar her saltanat değişikliğinde, cemaatlere verilen beratlarla yenilenmiştir.[55] Devlet, gayrimüslim tebaasının ezilmesine ve baskı görmesine hiçbir zaman müsaade etmemiş, fakat zaman zaman yerel yöneticilerin uygunsuz davranışları olmuş, durumdan haberdar olur olmaz da gerekli uyarıları yapmıştır.

Osmanlı Devleti, sınırları içindeki cemaatlere adil bir şekilde davranmıştır. Cemaatlerin birbirleriyle ve yerel idarecilerle olan anlaşmazlıklarında bir hakem rolü üstlenerek, huzurun sağlanması için gayret göstermiştir. Bildirilen her şikâyet dikkate alınarak ya yerinde murafaa (halka açık mahkeme) yapılmış ya da daha büyük anlaşmazlık konularında, durumun İstanbul'a bildirilmesiyle gerekli emirler çıkarılmıştır. Anlaşmazlıkların sebebini tespit etmek ve çözüm bulmak için heyetler oluşturulmuş ve olay yerinde incelemeler yaptırılmıştır.

Devleti'n cemaatlere getirdiği kısıtlama ise, yeni ibadethanelerin yaptırılması konusundadır. Osmanlı hukukunda, bir yer barış yoluyla fethedilmişse, oradaki kilise ve benzeri ibadethaneler oldukları gibi bırakılmakla birlikte, yenisinin inşa edilmesi yasaklanmıştır. Ancak fetihten önce var olan ibadethanelerin tamirine izin verilmiştir. Gayrimüslimler, ibadethaneleri tamamen yıkıldığında, yandığında veya herhangi bir şekilde tamire muhtaç hâlegeldiğinde, yeniden yapabilme ya da onarma hakkına sahip olmakla beraber, Osmanlı hukukunda bunun için önceden padişahtan izin almaları gerekmekteydi. Osmanlı padişahları çeşitli zamanlarda verdikleri fermanlarla gayrimüslimlerin ibadethanelerini tamir etmelerine izin vermişlerdir. Ancak bir keşif yaptırılarak tamirin gerekli olup olmadığı araştırılmaktaydı. Tamir bittikten sonra da ibadethanelerinin aynen eskiden olduğu şekilde tamir edilip, herhangi bir ilave yapılıp yapılmadığı ikinci bir keşifle tespit edilmekteydi.[56] Zira yapılan tamirlerin aslına uygun olması hususunda çok titiz davranılırdı.

Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Kudüs'te, mevcut cemaatlerin her birinin, kendi dinî ve cemaat hukukunu kurdukları ve merkezî Hükûmetin de bütün cemaatleri himaye eden bir tavır içinde olduğu görülmektedir. Cemaatlerin hepsine eşit mesafede olmayı başaran Osmanlı yönetimi, bu cemaatlerin dinî taassuplarına

[53] **BOA. KKD 9,** s. 85.
[54] T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, İstanbul, 2000, s. 5.
[55] **BOA. KKD 9**, s. 44, 49.
[56] T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, s. 147-149.

kapılarak, birbirlerine karşı uyguladıkları baskı ve şiddete fırsat vermemiş, adil davranarak barışı sağlamaya çalışmıştır. Başka bir ifadeyle Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu diğer bölge halklarının siyasi ve kültürel varlıklarını korumaları gibi, Filistin bölgesindeki etnik ve dinî unsurlar da Osmanlı hâkimiyeti sayesinde varlıklarını bugüne kadar korumuşlardır.

V. Avrupa Devletlerinin Müdahalesi ve Sonrası

18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de başlayıp, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde hatta Napolyon savaşlarında kıta Avrupa'sına geçen Sanayi İnkılabı, tarihi daha gerilere giden sömürgecilik hareketlerini hem hızlandırdı hem de genişletti. XIX. yüzyılda, dünyada Avrupa'nın gitmediği, ulaşmadığı çok az yer kalmıştı. Avrupa'nın artan refah seviyesinin korunması, sanayinin korunması ve devamına bağlıydı. Bu muazzam sanayinin devamı da üç esasa dayanıyordu. Bunlar;

a. Ham madde kaynaklarına ulaşmak ve elinde tutmak,

b. Mamul maddeleri satabilecek pazarlar elde etmek ve

c. Ham madde kaynaklarına ve pazarlara giden yolların emniyetini sağlamaktı. Çünkü sanayinin bütün ham maddesinin sürekli olarak kendi coğrafyasından temin etmesi mümkün değildi. Aynı şekilde mamul maddelerin hepsinin de iç piyasada tüketilmesi mümkün olmadığı gibi, ekonomik de değildi. Her iki halde de sanayileşme, kendi coğrafyasının dışında başka coğrafyalara muhtaçtı. İşte sanayileşmenin neticesinde hızlanan ve genişleyen sömürgeciliğin esası budur. Böylece XIX. yüzyılın en belirgin özelliği olan *sömürgecilik* başlamış oluyordu.[57]

Sömürgecilik, bir devletin egemenliğini başka topraklar ve halklar üzerinde kurması ya da genişletmesidir. Sömürgeciliğe çok yakın bir sözcük olan *emperyalizm* ise, özellikle Avrupa'nın büyük devletlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında öteki kıtalar üzerinde genişlemelerine verilen addır. Bugünkü tanımlanışı ile, Avrupa'da kuvvet politikasının, devletler arası sürtüşme ve ekonomik rekabetin denizaşırı bölgelere yayılmasıdır. Avrupa devletlerinin sömürgeler kurmak yoluyla genişlemelerinin XIX. yüzyılın bir olgusu olmadığı, XV. yüzyıldan beri Avrupa tarihinin bir önemli özelliği olduğu belirtilmişti. Ancak emperyalizm sözcüğü XIX. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlandı ve 1870 sonrası dönemi *emperyalizm çağı* olarak adlandırıldı. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, sömürgecilik her ne kadar uzun bir geçmişe sahipse de, Avrupa'nın XIX. yüzyılda endüstri devrimi sonucu karşılaştığı ekonomik ve toplumsal sorunlara çözüm getiren yöntem olarak yenidir. Ayrıca özellikle Alman ve İtalyan ulusal birliklerinin kurulmasından sonra sömürgecilik eski yüzyıllara oranla büyük bir hız kazanmıştır. Bu yarışa İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın yanında Almanya,

[57] Mustafa Öztürk, **Tarih Felsefesi**, Elazığ, 1999, s. 117-118.

İtalya, Rusya, ABD ve Japonya da katılmışlardır. Dolayısıyla, emperyalizm, sömürgecilikten hem nitelik hem de nicelik bakımından farklıdır.[58]

Avrupa pazarlarının doymasıyla, üreticiler, denizaşırı bölgelerde açık pazarlar aradılar ve yöneticileri bu yönde baskı altında tuttular. Bu sıralarda Asya ve Afrika bu amaca hizmet edecek durumdaydı. Ayrıca, yatırımcı şirketlerin rahat çalışabilmesi için sömürge alanlarının güvenlik altına alınması gerekiyordu. Bunun da en güvenilir yolu, sömürgelerin doğrudan doğruya denetim altına alınması gerekiyordu. Böylece, ekonomik bakımdan yayılma, aynı zamanda siyasal yayılmayı da gerektiriyordu. Emperyalizmin yayılmasının ekonomik unsurların arasında yeni gümrük duvarları ve merkantilist doktrini de koymak gerekir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik depresyonun etkisiyle 1879'da Almanya ve 1892'de Fransa, ülke ve sömürgelerinde ithalat gümrüğünü yükselttiler. Bunu giderek öteki Avrupa devletleri izledi. Böylece, Avrupa devletleri arasında yükselen gümrük duvarları, ticaretin sömürgelere yapılmasını zorlayarak, denizaşırı yayılmayı hızlandırdı. Ayrıca yeni merkantilist doktrin, endüstri çağında hiçbir devletin uzun süre kendi kendine yeterli kalamayacağını ve bu nedenle de her devletin gümrük duvarlarıyla koruyacağı bir sömürge imparatorluğuna sahip olması gereğini öğretiyordu.[59]

Avrupa'nın sömürgecilik ve emperyalist yayılmasını kolaylaştıran yeni araçlara ihtiyacı vardı. Bu araçlar, yukarıda zikredildiği gibi, aynı dönemde ortaya çıkan Fransız İhtilali'nin getirdiği yeni fikir akımlarıyla sağlandı ki, bu da *milliyetçilik* ve *liberalizm* idi. Fransız İhtilali, zannedildiği gibi, ilk defa milliyetçiliği keşfetmiş değildir. Fransız İhtilali, klasik dönemin diplomasi araçlarına (askerî güç, iktisadî güç veya imtiyazlar, rehin usulü ve siyasi evlilikler) tam da sömürgecilik ve emperyalizm çağına yakışır yeni bir unsur keşfetmiş ve bunu dünya siyasi tarihine mal etmiştir. Milliyetçilik, yeni diplomasi aracı olarak sömürgecilik ile paralel gelişmiştir. Dünya'da hiçbir ulus, etnik ve dinî bakımdan mütecanis değildir. Bu itibarla, sömürgeci devletler, yeni dönemde hedef ülke üzerindeki siyasi ve iktisadî emellerinin tahakkuku için etnik ve dinî unsurların tahrik, teşvik edilmesi ve sahiplenilmesi politikasını benimsediler. Aksi halde hedef ülkedeki farklı etnik unsurlar olmasaydı, onlar tahrik ve teşvik edilmeselerdi, sadece askerî güçle oralarda tutunmak mümkün olmayabilirdi. Başka bir deyişle sömürgeciliğin yayılmasında milliyetçilik kültürel zemini oluşturmuştur.[60]

Sömürgeciliğin hızlandığı bu dönemde Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin güney eyaletleriyle ilgisi de arttı. Akdeniz dengesinin korunması için

[58] Oral Sander, **Siyasî Tarih İlk Çağlardan 1918'e**, 12. Baskı, İmge yayınları, Ankara, 2003, s. 225-226

[59] O. Sander, **Siyasî Tarih**, s. 226-227.

[60] M. Öztürk, **Tarih Felsefesi**, s. 121-122.

genelde Osmanlı coğrafyası birinci derecede önemliydi. Bunun için İngiltere ile rekabet içinde olan Fransa ilk defa 1798'de Mısır'ı işgal etti ve böylece Mısır uluslar arası bir konu hâline geldi. Hatırlanacağı gibi, 1798'de Napolyon, İngiltere'nin sömürgelere giden yollarını ele geçirmek ve böylece İngiltere ile sömürgelerinin bağını kesmek, böylece İngiltere'yi adalarına hapsetmek için İskenderiye'ye asker çıkarmış ve 1800 yılına kadar Mısır'ı işgal etmişti. İngiltere, bu tehlikeyi bildiğinden, kendi menfaatleri için Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve Osmanlı-İngiliz ortak donanması Napolyon'u Mısır'dan çıkarmıştı. Çünkü Mısır Doğu Akdeniz'de iktisadî ve stratejik bakımdan çok önemli bir mevkide olan bir Osmanlı eyaletiydi. Sömürgecilik çağında Hindistan'a giden yolların kavşağında olması, bu önemini daha da arttırıyordu. Aynı zamanda Mısır, coğrafî konumu itibarıyla Kızıldeniz, Suriye ve Filistin, güneyde de Sudan üzerinde etkili bir konumdaydı. Ayrıca bizzat Mısır'ın zenginlikleri de göz ardı edilemeyecek kadar önemliydi. Nüfusu itibarıyla de Avrupa devletleri için önemli bir pazardı. Yani bütün Arap ülkelerinin sömürge hâline getirilmesi için Mısır çok önemli bir üstü. Dolayısıyla Batı'nın Arap ülkelerine girişi Mısır'dan başlamıştır.

İkinci defa Mısır'ın uluslararası bir mesele hâline gelmesi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831-1840 tarihleri arasındaki isyanıdır. Mısır'da muhtar bir idare kurmak amacıyla isyan eden Mehmet Paşa, kısa sürede Osmanlı ordularını arka arkaya yenerek bütün Suriye ve Filistin'i alarak, Kütahya'ya kadar ilerlemişti.

Avrupa devletlerinin isyana bakışı, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesine bakışları tarzındaydı. Fakat ne zaman ki, Osmanlı Devleti, valisine karşı Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşmasını yaptı, o zaman meseleye bütün Avrupa devletleri müdâhil oldular.

İngiltere, Doğu'da bir müstemleke imparatorluğu kurduğu günden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak tamlığına taraftar bir siyaset gütmeye başlamıştı. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu artık istilacı bir siyaset izlemeyecek duruma gelmişti. Bundan başka bu İmparatorluk Rusya'nın Akdeniz'e inmesine ve İngiliz İmparatorluğu'nun sömürge yollarını tehlikeye düşürmesine de engel oluyordu.

İngiliz Hükûmeti, Mehmet Ali Paşa'nın isyanında, ilkin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak tamlığına karşı tecavüz gibi bir karakter görmedi. Fakat isyanın gelişmesi, İbrahim Paşa'nın Suriye'den sonra Konya'ya kadar uzanması, Londra kabinesinde kuşkular uyandırmaya başladı. Mehmet Ali'nin Mısır'da bağımsız bir Hükûmet kurması, İngilizlerin Kızıldeniz vasıtasıyla yapmakta oldukları ticaretin sonu olacaktı. Zaten Mısır Paşası Kahire'de vali olduğu günden beri ticarette tekel sistemini kabul etmiş bulunuyordu. Bu hareketi onun düzenli ve büyük çapta bir ticaret politikası kurmak hususundaki niyetlerini belirtiyordu.

Bundan başka Mehmet Ali'nin Mısır'a yerleşmesi Dicle, Fırat ve Basra yolunu kendisine kazandıracaktı. İngiliz menfaatleri için Mısır isyanında doğan bu tehlikelere rağmen, İngiliz Hükûmeti bir müdahale sırasının henüz gelmediğini sanmak ve olayları göz önünde bulundurmakla iktifa etmekte idi.[61]

Fransa, öteden beri Akdeniz problemlerine karşı daima büyük bir ilgi göstermekti idi. Mehmet Ali isyanı başlamadan bir yıl önce, Fransa'da 1830 ihtilali olmuş, X. Şarl'ın yerine Louis Philippe geçmişti ve aynı yıl bir Osmanlı toprağı olan Cezayir işgal edilmişti. Fransa, açıkça Mehmet Ali'den taraf olduğunu belirtmeye başladı. Fransa halkı, Yunan isyanını kahramanları için göstermiş olduğu hayranlığı Mehmet Ali Paşa için de göstermeye, zaferlerini alkışlamaya koyuldu. Çünkü Napolyon'un işgalinden beri Mısır, Fransa'ya yabancı bir memleket değildi. Zira Mehmet Ali, ordu ve Donanması'nın kurulmasında Fransız subay ve teknisyenlerinden faydalanarak kurmuştu. Mehmet Ali Paşa aynı zamanda, Akdeniz'deki İngiliz ihtiraslarını Fransa ile sınırlandırmak istiyordu. Fransızlar, Mısır'ın padişahın elinde olmasındansa, Mehmet Ali Paşa'nın elinde kalmasını her bakımdan çıkarlarına daha elverişli görüyorlardı.[62]

Rusya, Büyük Petro'nun Azak denizini Rusya'ya kazandırdığı günden beri Rus politikasının başlıca hedefi, Karadeniz'i Rus gölü yapmak, İstanbul'u ve Boğazları Rusya'ya kazandırmak ve böylece Akdeniz'e varmaktı. Rus çarları, bu hedeflerine varmak için içinde bulundukları durumun yarattığı imkân ve şartlara göre üç metot kullanmıştır. Birinci metot, Osmanlı Devleti'ne harp yaparak kendilerini İstanbul'dan ve Akdeniz'den ayıran engelleri ortadan kaldırmak; ikinci metot, Osmanlı İmparatorluğu'nda menfaati olan devletlerden, Avusturya, Fransa ve İngiltere ile fırsat çıktıkça Osmanlı topraklarını paylaşmak; üçüncü metot, Osmanlı devletini himayesi altına almaktı.

Ruslar, Küçük Kaynarca muahedesine koydukları bir madde ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoksların himayesini sağlamak yolunda kendilerine bir hak tanıttırmışlardı. Edirne artlaşmasıyla da bu haklarını tekrar tanıttıktan başka, ticaret gemileri için Boğazlardan geçit hakkını elde etmişlerdi. Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, Ruslara Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni imtiyazlar koparmak için güzel bir fırsattı.

Görüldüğü gibi, dönemin sömürgeci devletleri, Osmanlı topraklarına müdahaleyi Mısır'dan başlatmışlardır. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nin güney eyaletleri, Avrupa devletleri ile Rusya arasında bir rekabet alanı hâline gelmiştir. İngiltere, Rusya'nın güneye inmesini ve Fransa'nın Mısır üzerinde nüfuz sahibi

[61] E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 133.
[62] E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s. 132, Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 200-201.

olmasını engellemek için; Rusya ise, yanı başında yeni ve güçlü yeni bir yönetimin varlığını güney siyaseti için mahzurlu gördüğünden Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar olmuşlardır. Fransa ise, Mehmet Ali Paşa vasıtasıyla, Mısır'ı himayesine almak politikasını izlemiştir. İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar olmaları tamamen kendi menfaatlerinin bir gereğidir. İkinci olarak, devletlerden hiçbiri diğerinin bölgede tek başına bir üstünlük kurmasına razı değildi. Bu, yukarıda bahsettiğimiz Akdeniz dengesinin hassasiyetinin bir neticesidir. Yani üst düzeyde Akdeniz dengesinin korunması endişesi vardır. Devletlerin bu endişesi, Kırım Savaşı'nda görüleceği gibi, İngiltere ve Fransa'yı, Rusya ile Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa sürükleyecektir.

Avrupa Devletlerinin bölgedeki Osmanlı topraklarına ikinci müdahalesi de 1861 yılında meydana gelen Lübnan buhranıdır. Bilindiği gibi, Fransa kendisini Katoliklerin, Rusya da Ortodoksların hâmisi olarak ilan etmişlerdi. Lübnan'daki mezhep çekişmelerine taraf olan Avrupa devletleri, tıpkı Mısır Meselesinde olduğu gibi, bölgeye rakiplerinin tek başına hâkim olmasını istemiyorlardı. Bunun için Islahat Fermanı'na dayanarak Osmanlı Hükûmetinden bölgede ıslahat yapılmasını istiyorlardı. Sonunda Lübnan'da din ve mezhep esasına dayalı bir düzen kuruldu ve bugüne kadar süren mezhep kavgalarının temelleri atılmış oldu.

Nihayet emperyalizm çağının başladığı 1870'lerden sonra, Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını mukadder gören İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne taraftar olan geleneksel politikasından vazgeçerek, fiilen devletin dağılma sürecine katılacak ve 1882'de Mısır ve Tunus'u işgal edecektir. 1830'da Fransa zaten Cezayir'e yerleşmişti.

Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi amacını güden I. Dünya Savaşı ile Arap ülkeleri İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmıştır. Başlangıçta İngiltere, Irak'a, Fransa da Suriye'ye yerleşmişken, aralarında vardıkları antlaşma gereği İngiltere Mısır'a ilave olarak Filistin ve Suriye'ye yerleşti. Bir müddet sonra da Suriye ve Lübnan'ı Fransa'ya bıraktı.

Avrupa devletlerinin bölgeye müdahalesi ile bin yıldan beri Türk idaresinin engin hoşgörüsünün bir sonucu olarak süregelen barış ve istikrar devri sona ermiş, son olarak Osmanlı Devleti'nin bölgede kurduğu ve uzun süre başarıyla yürüttüğü kurulu düzen yıkılmış, büyük güçlerin menfaat alanı hâlen bölgede, bugüne kadar süren işgal ve savaşların temeli atılmış oldu.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerinde dört yüzyıl süren hâkimiyeti, her şeyden önce bölgenin uzun süre dış istilalardan korunmasını sağlamıştır. 16. yüzyılın başlarında İspanya ve Portekiz donanmaları deniş aşırı sömürge imparatorlukları

kurmuş, merkezî devletlerinin hâkimiyetlerini, dil, din ve kültürlerini yeni işgal ettikleri bölgelere götürmüşlerdi. Bu derecede güçlü donanmalar karşısında Fas, Tunus ve Cezâyir'in varlığını koruması mümkün değildi. Kuzey Afrika beylikleri varlıklarını, ancak dönemin en güçlü devleti olan Osmanlı hâkimiyetine girmekle koruyabildiler. Habeş, Yemen, Hicaz da aynı şekilde Portekizlilere karşı Osmanlı hâkimiyetini tanımakla varlıklarını korudular.

Özellikle iktisadî bakımdan pek de kârlı olmayan sâlyâneli vilayetlerin Osmanlı Devleti tarafından uzun zaman korunmasının sebebi nedir? Bu sorunun cevabını Türk Devlet geleneğinde aramak gerekir. İslam öncesi Türk devlet geleneği cihan-şümül hâkimiyet telâkkisi, "*Güneş bayrak, gök kubbe çadır*" ifadesiyle mana bulmuştur. İslamiyetin kabulünden sonra da hâkimiyetindeki bütün teb'a "*vediatullah*" (Allah'ın emaneti) olarak kabul edilmiştir.

İşte bu geleneksel devlet anlayışının sırrı, Osmanlı diplomatikasında kullanılan "*Mahrûsa*" veya "*Mahmiye*" tabirlerinde gizlidir. "Korunmuş, himaye edilmiş." manasında olan bu terimler, Osmanlı hâkimiyetine dâhil olan her karış toprak için kullanılmaktaydı. Bütün şehirler Mahrûsa veya Mahmiye sıfatları tavsif edilirdi. Konstantiniyye-i Mahrûsa, Mahmiye-i Edirne, Mahmiye-i Brusa, Mahrûsa-i Üsküb, Mahrûsa-i Bağdat gibi. Bazı şehirlerin kendine has sıfatları vardı. Mekke; *Mükerreme*, Medine; *Münevvere*, Şam ve Kudüs; *Şerîf,* Halep; *Şehbâ* idi. Bu şehirlerin dışındaki bütün şehirler Mahrûsa veya Mahmiye ile birlikte zikredilirdi.

Bu itibarla Bursa ile Basra'nın, Trabzon ile Trablusgarb'ın, Kırım ile Habeş'in, Yanya ile Yemen'in hiçbir farkı veya birbirlerine üstünlüğü yoktu, bütün sath-ı vatan tek vatan, halkı Allah'ın emaneti olarak kabul edilmiştir. Bu itibarla Türk devlet geleneğinde vatan topraklarında, ana vatan ve sömürge anlayışı ve ayırımı yoktur, bütün topraklar ve üzerinde yaşayan halkı aynı değerdedir. Eyaletlerin merkez adına sömürülmesi keyfiyeti asla yoktur.

Ama Avrupa Devletlerine bakıldığında, bunun tam tersi bir anlayış vardır. Avrupa devlet anlayışında *ana vatan* (homeland) ve *koloni* ayırımı esastır. Bu yüzden Avrupa Devletlerinin sömürgeleri, tarih boyunca merkez adına sömürülmüştür. XVI. yüzyıldan başlayarak Güney Amerika, Afrika, Hindistan ve Pasifik'i sömürgeleştiren Avrupa devletleri, buranın yer altı ve yer üstü zenginlerini sömürmenin yanında, halkını da köleleştirerek Avrupa'nın imarında kullanmışlardır.

Avrupa sömürgeciliği sadece maddî alana münhasır kalmamış, dil, din ve kültür alanına da yayılmıştır. Bilindiği gibi, keşif seferlerine çıkacak olan İspanyol, Portekiz, İngiliz veya Fransız korsanları, krallarından bazı garantiler vererek imtiyaz alıyorlardı. Bunlar; keşfedip işgal ettikleri yerleri, merkezî Hükûmete bağlamak, kilisesini götürmek ve tabiî ki dilini yaymak ve akla

gelmeyecek katliamlar yaparak elde ettikleri ganimetleri anlaşma oranında merkeze göndermekti. Böylece Avrupa, sadece keşfedilen yerleri sömürmekle kalmamış, aynı zamanda ana kıtasının çok üzerinde bir alana yayılmıştır. Avrupa dil, din ve kültürü, tarihî ve coğrafî bakımdan hiçbir ilgisi olmayan bölgelere yayılmıştır. Bugün bütün güney Amerika'da İspanyolca ve Portekizce konuşulmaktadır ki, burada İspanyolca konuşan halk, İspanya'nın nüfusundan fazladır. İngilizce için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Hindistan, Pakistan ve bazı Afrika ülkelerinde İngilizce konuşulmaktadır. Fransızca da Fransa dışında çok konuşulan bir dildir ve bazı Arap ülkelerinin resmî dilidir. Aynı şekilde sömürgecilik yoluyla Hristiyanlık ve mezhepleri söz konusu bölgelere yayılmıştır. İngiliz sömürgelerinde Protestanlık; Fransız, İspanyol ve Portekiz sömürgelerinde de Katoliklik yerleşmiştir.

Sömürgeciliğin tarifi ve uygulaması budur. Bu yönüyle bakılırsa, Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerinde sömürgeci olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü mîrî rejimin dışındaki vilayetlerden sadece Mısır'dan hazine ve asker alınmış, diğer vilayetlerden çok sınırlı miktarda akçe ve asker alınabilmiştir. Ama Osmanlı Devleti hâkim olduğu bölgelere yüzyıllarca çağın gereklerine göre her türlü hizmet götürdüğü gibi dış istilalara karşı korunmuştur. Büyük kayıplara mal olan Yemen'in savunulmasını ancak yukarıda zikrettiğimiz devlet anlayışı ve gururu ile izah edebiliriz.

Osmanlı hâkimiyetinde uzun yıllar kalan Arap ülkelerinden Anadolu'ya akan servet niteliğinde bir zenginlik olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelere, hâkim olduğu bölgelerden zorla sürüklenerek (veya İngiliz ve Fransızların yaptığı gibi) kandırarak asker getirtilmemiştir. Osmanlı vilayetlerinden orduya asker gönderen vilayetler vardır, bunun usul ve kanunu bellidir. Osmanlı ordusuna katılan bu askerler, angarya tarzında değil, tasarruf ettikleri mîrî bir kaynak karşılığında askere giderlerdi.

Sömürgeciliğin ikinci boyutu, dil ve kültürdür. Osmanlı idaresinin, bölgenin dil, kültür ve geleneklerine müdahale etmediğini, tam tersine koruduğunu belirtmiştik. Onun içindir ki, Osmanlı Devleti'nin idaresinde yüzyılca kalan Arap ülkelerinde Türkçe yaygınlaşmamıştır. Bugün bölgede Türkçe bilenler, ya oradaki Türk azınlığıdır veya devlet yönetiminde görev almış sınırlı bazı ailelerdir. Yıllarca birlikte yaşamanın sonucu olarak Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye pek çok kelime ve deyim girmiştir ki, bu da tabiîdir. Bunun dışında Türkçe, İngilizce ve Fransızca kadar konuşulmamaktadır ve hiçbir devletin resmî dili hâline gelmemiştir. Türkçe eğitim veren resmî kolej ve üniversiteler de yoktur.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Türk devlet geleneğinin bir sonucu olarak, Osmanlı hâkimiyet dairesine giren bütün topraklar ve halkı, aynı derecededir ve

aralarında hiçbir fark yoktur. Bu yüzden 1876 yılında açılan Birinci Meşrutiyet Meclisi'ne, ülkenin her tarafından mebus seçilmiş ve Meclis-i Mebusân'da görev yapmışlardır. 1920 yılına kadar yapılan çeşitli seçimlerle bu gelenek devam etmiştir. Anadolu ve Rumeli vilayetleri gibi, San'a, Hudeyde, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Şam-ı Şerif, Kuds-ü Şerif, Mısır, Beyrut, Hama, Hums, Halep, Bağdat, Süleymaniye, Şehr-i Zor ve Kerkük vd. mebusları, Osmanlı Meclisi'nde görev yapmışlardır.

Oysa Avrupa sömürgeciliğinde böyle bir örneğe rastlamak mümkün değildir. İngiliz Avam Kamarası'nda, Hintli, Pakistanlı, Rodezyalı veya Yeni Zelandalı; keza Fransız Parlamentosunda Cezayirli, Senegalli, Gineli bir parlamenter olabileceği hayal bile edilemezdi. Bu husus, bugün dahi en tarafsız en hamiyetli Avrupalı bilim adamları tarafından dile bile getirilmemiştir.

Ama Türk medeniyetinde, Batı'nın anlamadığı ve hiçbir zaman da anlayamayacakları bir tarzda, devletin hâkimiyetindeki her yerden, her halktan mebuslar seçilmiş ve uzun yıllar Türk Parlamentosu'nda görev yapmışlardır. Bu, Türk medeniyetinin gözden kaçırılmaması gereken abidevî bir özelliği olup, Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerini sömürmediğinin, tam tersine Anadolu'dan hiçbir şekilde ayırtetmeden varlığı pahasına koruduğunun en bariz delilidir.

KARADENİZ ULAŞIMINDA *MELEKSELER* (1700-1774)

ÖZTÜRK, Temel[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu bildiride, arşiv kayıtlarında *mekelse* veya çoğunlukla *melekse* olarak geçen gemilerin Karadeniz ulaşımındaki fonksiyonları üzerinde durulmuştur. *Melekseler*, bazı kayıtlarda gemi, bazılarında da kayık olarak zikredilmektedir. Bu nedenle çalışmada öncelikle melekselerin ne olduğu ve nerede yapıldıkları yanında yapım aşamaları hakkında da bilgiler verilmiştir. Akabinde, Karadeniz'de hangi güzergâhlar yönünde kullanıldıkları açıklanmıştır. *Melekselerin* deniz ulaşım ağı üzerindeki fonksiyonları belirtilirken, neleri taşıdıkları arşivsel örnekleriyle izah edilmiştir. Böylece sınırlı da olsa, Karadeniz'deki ticaretin yönü ve ticarî maddeleri ortaya konulmuştur. Öte yandan bildiride, devletin barış zamanlarından ziyade bilhassa savaş zamanlarında askerî vs. her türlü sevkıyatta *melekseleri* kullanma ihtiyacı ve sıklığı da belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, ulaşım, *melekse*.

ABSTRACT

In this paper we will consider the functions of the *Melekse* ships in the Black Sea transportation. These vehicles, in some archival records, were named as ships and in some other named as *kayık* (small boats). For this reason, we will clarify what *melekses* were, where they were built and the construction phases of them. Furthermore, the routes which *Melekses* were used in Black Sea were indicated. Then we explained what kind of loads the *melekses* carried by giving archival samples. Therefore the maritime transportation network of the Black Sea trade routes and trade goods were indicated. In this paper we also pointed the Ottoman government's demand of use and usage frequency of *melekse* ships in the wartimes in every kind of deliveries.

Key Words: Black Sea, transportation, *melekse*.

GİRİŞ

Karadeniz, tarih boyu havzasındaki milletlerin ulaşım için yoğun olarak kullandıkları ve liman kentlerinin hinterlantları vasıtasıyla da daha uzak bölgelere

[*] Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 61080 TRABZON/TÜRKİYE. **e-posta:** ozturk61@ktu.edu.tr

ulaşma imkânı sağlayan bir deniz konumundadır. Karadeniz'in ulaşımı onun durgun ve dalgalı oluşuna göre çeşitli gemilerle sürdürülmüştür. Burada; *şaykalar, kalyonlar, firkateler, işkampoyeler, kaliteler, melekseler* vs. birçok geminin ulaşımda yer aldığını görmekteyiz. Bunlar içerisinde *melekselerin* daha çok yapım ve ulaşım açısından bölgesel deniz vasıtaları oluşu onları ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca belgelerde bu deniz araçları için farklı isim ve statülerin kullanılması bu hususun izahı için tetkike şayan olduklarını da öne çıkarmaktadır. Bu deniz vasıtalarının isimleri belgelerde mekelse veya *melekse* olarak geçmektedir.[1] Bu iki isimden hangisinin doğru kullanıldığı aslında net değildir. Konuya münhasır belgeleri filolojik açıdan değerlendirmek gerekirse, her iki okunuşun da kayıtlarda mevcut olduğu görülür. Yani ifadedeki "kef ve lâm" harflerinin farklı yerlerde yazılarak *mekelse* veya *melekse* olarak okunduğu vakidir. Ancak belgelerde *"mekelse"* tabiri birkaç yerde kayıtlı iken *"meleksenin"* çoğu yerde zikredilmesi daha çok bu isimle anıldıkları ve böylece bu hususun çalışmada da *"melekse"* teriminin kullanılmasına sebep oluşturduğu söylenilebilir. Melekselerin ismi yanında cinsleri hakkında da belgelerde farklı ifadeler vardır. Bazı kayıtlarda bunlar sefine yani gemi olarak geçerken bazılarında da kayık olarak belirtilmektedir. Mesela 1724'te Faş ve Sohum tarafına gönderilen *melekseler* için kayık ibaresi kullanılırken (**TŞS**, 1884-70: 46), 1731'de sefine yani gemi ibaresi yer almıştır (**TŞS**, 1894-80: 36-37). Bu kullanımın tarihlerle pek ilgisi olmadığı yine belgelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zira 1726 tarihinde aynı deftere ait iki farklı kayıttan birinde sefine, diğerinde de kayık ibaresi yer almaktadır (**TŞS**, 1889-75: 143, 177). Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**'nde bunlardan gemi olarak bahseder (Çelebi, 1999: 56).

Öte yandan *melekse* kayıtlarını düşen kişilerin "gemi" ya da "kayık" terimini tercih etmeleri muhtemelen bu deniz vasıtasının yapımı yani, büyüklüğünden veya görev fonksiyonlarından kaynaklansa gerektir. Binaenaleyh bu husus *melekselerin* çeşitli boyutlarda yapıldıklarını ortaya koymaktadır. Bunların dayanıklı ve büyük olanları muhtemelen gemi, daha küçük ve az hacimli yük taşıyanları da kayık olarak ifade edilmiş olabilir. Bu çalışmada *melekselerin* cinslerini yansıtan bilgiler, belgelerin ifadelerine göre kullanılacaktır. Yani melekseler belgelerde sefine veya kayık yönünde nasıl zikrediliyorsa aynen değerlendirileceklerdir. Aslında onların gerek isimlerinin gerekse cinslerinin ortaya çıkarılması için belgelerin el verdiği ölçüde yapım aşamalarının değerlendirilmesi gerekir. Bu nokta belki yapım aşamaları yanında güzergâhlarının da ortaya konulmasıyla netlik kazanabilir.

[1] Her ne kadar belgelerde rastlanılmadıysa da **melekselerin, "meleksile" ve "meneksile"** şeklinde yazıldığını ifade eden kaynaklar mevcuttur (Bostan, 2003: 92. Bostan, 2005: 261). Ayrıca Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi**'nde bunların isimlerinden **"meneksile"** olarak bahsetmesi yanında, "Laz **meneksile** gemileri" tabirini de kullanır (Çelebi, 1999: 56).

Melekselerin Yapımı

Melekselerin güzergâhları hakkında bilgi vermeden önce nerede, nasıl yapıldıkları hakkında verilecek bilgiler, bazen durgun, bazen sert dalgalı olan Karadeniz'in sularında nasıl dolaştıkları hakkında da bilgileri ortaya koyar. *Melekseler* Of ve Sürmene'de inşa olunmaktadır. Belgeler inşaları hakkında net ve geniş bilgiler sunmamaktadır. Fakat bunların yapımında kullanılan kerestelerin Trabzon ve civarından temin edildiği bilinmektedir. Gemilerin uzun zamandan beri Trabzon'un Sürmene ve Of iskelelerinde yapıldığı buraya nakledilen kerestelerden anlaşılmaktadır. Trabzon'un bu iki önemli iskelesi gemi ve kayık inşası açısından oldukça müsaittir. Burada uzun süre melekseler inşa edildiğinden kolay bir şekilde civardan kereste nakli yapılırdı. Hatta bir hükümde melekseler inşası dolayısıyla kereste nakli ve gemi inşasına uygun olan bu iskelelerde işkampoyelerin de yapılması bildirilmiştir. Yine melekselerin Karadeniz'deki güzergâhları göz önünde bulundurulursa onların oldukça sağlam yapıldıkları görülür.

Melekseler, Of ve Sürmene dışında çeşitli yerlerde de inşa olunmaktaydı. Belgelerin ifadesine göre melekselerin inşasında önemli olan, kerestelerin kolay temin edilmesiydi. Onların yapımı hakkında en geniş bilgiyi edinebileceğimiz Evliya Çelebi'ye göre; melekseler, Çoruh Nehri kenarındaki kaba kavak ağaçlarından üç parça ile yapılmakta, etrafına kalın kamış ve hasır sazlar örülüp, Karadeniz'in fırtınalarına oldukça dayanıklı oldukları belirtilerek, başı-kıcı belli olmayan bu teknelerin 100 kişi aldığı ifade edilmektedir (Çelebi, 1999: 56). Sicillerdeki bir kayda göre de, melekseler Faş Kalesi'nde imal olunabilmekte ve bunun için gönderilen fermanda, 5 meleksenin inşası için gerekli olan mühimmatın temini yönünde her birine birer kayık düşecek şekilde Trabzon Şehri'nin Müslüman ve zimmileri ile Akçaabat, Yomra ve Yoros Nahiyelerinden yardım talep edilmekteydi (**TŞS**, 1886-72: 139). Aslında bu husus melekselerin yapımında merkezdeki hazineden ziyade taşra gelirlerinin de finansman yönünde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Gerçi bu noktaya ilişkin net bilgiler yoktur ama, yukarıdaki kayıt ve taşra gelirlerinin bilhassa bu dönemlerde (XVIII. yüzyıl) kendi ihtiyaçlarına tahsis edilme hususu bu görüşü güçlendirmektedir. Az önce bahsedilen kayıtta tafsilatlı bilgi verilmese de, muhtemelen nahiyeler ile şehrin Müslüman ve zimmilerinin üzerlerine düşen vergi miktarlarına takas olunmak suretiyle yardımın gerçekleştiği söylenilebilir.

Melekselerin yapımı aşamasında büyüklükleri ve özellikleri hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Evliya Çelebi'nin yukarıdaki bilgisi yanında onlara atfedilen sıfatlarından az-çok yapımları hakkında bazı fikirler ileri sürülebilir. Mesela sefine yani gemi tabiriyle onların büyük ve sağlam yapıldıkları tahmin edilebilir. Zaten aldıkları buğday onların hacim olarak büyüklüklerini de ortaya koymaktadır.

Örneğin 334 kantar buğday alan bir *melekse* gemisi onun büyüklüğünü de ortaya koyar (**TŞS**, 1894-80: 37). Kayık olarak tabir edilen melekselerin hacim olarak gemilerden daha küçük oldukları malumdur. *Melekse* kayığının 1800 İstanbul kilesi[2] buğday taşıması onun hacmi hakkında genel bir görüntü sunabilir (**TŞS**, 1884-70: 46). Bu bilgiler ışığında melekse gemilerinin 20 arşından büyük, kayıklarının ise 20 arşından küçük olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Kefe tarafına cephane götüren 22, 5 arşın uzunluğundaki melekse gemisi bu kanaati doğrular niteliktedir (**TŞS**, 1904-90: 11). Ayrıca melekse gemilerinin güverteli oluşları onların büyük olduklarını ve bir gemi özelliği taşıdıklarını göstermektedir (**TŞS**, 1889-75: 177).

***Melekselerin* Güzergâhları**

İncelenilen belgeler ve eserler, melekselerin sadece Karadeniz'de kullanıldığını ortaya koyar. Yani Akdeniz, Marmara vs. denizlerde kullanıldığı vaki değildir. Zaten onların Karadeniz fırtınalarına dayanıklı olarak yapılmaları sadece bu deniz için kullanıldıklarını gösterir. *Melekseler* Karadeniz'in hemen hemen her bölgesine gitmektedirler. Arşiv kayıtları melekselerin Karadeniz'in doğusuna, kuzeyine ve batısına gittiklerini bildirmektedir.

Karadeniz'in doğusuna hareket eden melekse gemileri çoğunlukla kuzey-doğu kesimine doğru yönelmektedirler. Melekseler Karadeniz'in bu sert dalgalı kesimi için gayet dayanıklı yapılmaktaydılar. Onların kuzeydoğu Karadeniz yönünde en çok gittikleri yerler arasında öncelikle Faş gelmektedir (**BOA, MAD**, 1478: 5. **TŞS**, 1904-90: 11). *Melekseler* bilhassa buradaki kale ve asker için çeşitli mühimmat ve malzeme taşımaktaydılar. Faş'tan sonra onların en çok gittikleri yer Sohum'dur (**BOA, MD**, 135: 403. **BOA, MAD**, 2953: 256). Buraya da Sohum Kalesi ve askeri için gitmekteydiler. Karadeniz'in bu kesiminde melekseler en çok bu iki yere, yani Faş ve Sohum tarafına hareket ediyorlardı. *Melekselerin,* Karadeniz'in kuzeydoğusundaki bu yerlerden başka, Soğucak ve Anakra tarafına da gittikleri görülür. Soğucak tarafına giden *melekseler* buradaki güvenlik güçlerine mühimmat taşıyorlardı (**BOA, MAD**, 3375: 110). Anakra'ya gidenlerin amacı da yukarıdakilerden farklı değildi (**BOA, MAD**, 9928: 134). Bu bölgeler Karadeniz'in kuzey-doğusunda ard arda yer almaktadır. Her üç yer de, Osmanlıların bu coğrafyadaki önemli savunma merkezleriydi. Faş, Sohum, Soğucak ve Anakra kaleleri bu görevin önemli unsurlarıdır. Gerçi Anakra'da büyük bir kale yoktu, ama diğer yerler bu açıdan ehemmiyet arz etmekteydiler. *Melekseler* Karadeniz'in kuzeydoğusundaki bu yerler dışında, buraların güvenliğini sağlamakla görevli olan gemilere de mühimmat götürmek amacıyla bu güzergâhı kullanırlardı. Bu yönde melekseler, yukarıda ifade edilen Faş, Sohum,

[2] Bir İstanbul kilesi 20 okka yani, 25.656 kg idi (İnalcık, 1991: 38. Hınz, 1990: 51).

Soğucak ve Anakra kalelerini muhafaza eden gemiler dolayısıyla Karadeniz'in hilali andıran bu kesimini dolaşırlardı (**TŞS**, 1894-80: 36. **BOA, MAD**, 3375: 110). Ayrıca Trabzon'dan hareket eden melekselerin bu bölgede yakındaki civar yerlere de gittikleri görülmektedir. Mesela 1746'da Batum'a 29 kıta melekse kayığı gönderildi (**BOA, D**. BŞM, 2894: 2). *Melekseler* Karadeniz'in kuzey-doğusundaki bu yerlere ulaşabilmek için Of ve Sürmene'den hareketle kıyının açıklarını dolaşarak gidecekleri yere ulaşmaktadırlar. Ancak bu rota, denizin sert ve dalgalı olan bu kesiminde, herhangi bir fırtınada gemilerin kıyıya sığınabilmesi amacıyla kıyının çok açıklarından oluşmazdı.

Melekselerin Karadeniz'deki diğer güzergâhları arasında kuzey ve batı yönleri yer alır. Kuzeye yönelenler Kefe ve Kırım tarafına gidiyorlardı. Kefe ve Kırım'a giden melekseler belgelerde sefine yani gemi olarak kayıtlıdır (**TŞS**, 1929-115: 83. **TŞS**, 1904-90: 11). Zira kuzeye doğru yönelen melekseler, uzun bir deniz yolunu kat etmek zorundaydılar. Bu yolculukta Karadeniz'in şiddetli fırtınalarına ve azgın dalgalarına ancak gemiler dayanabilirdi. Melekselerin Karadeniz'deki bir diğer güzergâhları olan batı yönünde de bunların gemi tipleri kullanılıyordu. Zira bu uzun yolculuk da ancak gemilerle yapılabilirdi. Melekselerin batı güzergâhları sadece İstanbul'da nihayet bulmaktadır (**TŞS**, 1904-90: 28). Nitekim XVII. yüzyılın sonlarında melekselerin tophaneye mühimmat nakli için İstanbul'a geldikleri görülür (Bostan, 2003: 92).

Karadeniz'de, yukarıda ifade edilen güzergâhlarda hareket eden melekselerin güvenliklerine dikkat edilirdi. Zira önemli görevlerde kullanılan melekselerin güvenlikleri de o derece önemlidir. Bu noktada melekselerin güvenlikleri için alınan tedbirler iki aşamada uygulama bulmuştur. Bunlardan biri denizde seyir hâlinde iken güvenliklerinin sağlanması, diğeri ise hareket ettikleri veya vardıkları yerlerdeki güvenliklerinin teminidir. Melekselerin hareket ettikleri veya vardıkları yerlerdeki sorunlar idarecilerden kaynaklanmaktadır. Bilhassa yolsuzluğa başvurarak melekselerin ücretlerini ödemeyen yöneticiler, sevkıyatın da geri kalmasına sebep olmaktaydılar. Bu durumda yolsuzlukların engellenmesi merkezden gönderilen emirler ile gerçekleşmektedir.[3] *Melekselerin* seyir hâlinde karşılaştıkları sorunlar da iki yönde değerlendirilebilirdi. Biri, Karadeniz'in iklim şartlarına bağlı olan fırtınalar ve azgın dalgalardı ki; bu aşamada yapılabilecek tek şey güvenli bir kıyıya sığınabilmekti. Güvenli bir kıyıya sığınamayan melekseler sert fırtına ve dalgalara dayanıklı yapılmasıyla çoğunlukla ya kurtulmakta, ya da Karadeniz'in sularına gömülmekte idi. Melekselerin seyir hâlindeki diğer problemi ise eşkıya kayıklarının saldırıları idi. Eşkıya kayıkları Karadeniz'de ancak melekseler gibi küçük ve askerî olmayan gemi ve kayıklara saldırmaktaydılar.

[3] 1726'da Faş Kalesi'ne taş nakli ile görevlendirilen şayka ve melekselerin ücretlerini ödemeyen yönetici ve mübaşirlere tembihi havi emir gönderildi (**TŞS**, 1889-75: 143).

Bu saldırılardan melekseleri, kancabaş ve işkampoye gibi bölgenin güvenliğini sağlayan gemiler korurdu. Bilhassa, Of ve Sürmene'de inşa edilip Faş, Sohum, Soğucak ve Anakra kıyılarını koruyan işkampoyeler, melekseleri taşıdıkları yüklerine binaen maruz kaldıkları saldırılar karşısında korumaktaydılar.[4]

Melekselerin Yükleri ve Ücretleri

Melekselerin kendi personelleri dışında taşıdıkları her şey onların yükleri olarak addedilir. Personelleri hakkında net bilgilerimiz olmasa da dümenci ve reislerinin birer kişi olduğu malumdur. Yine Evliya Çelebi'nin ifadesine göre bu tekneler 100 kişi almaktaydı (Çelebi, 1999: 56). Ancak bu 100 kişinin personel olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan bir arşiv kaydında melekse tabir olunan kayığın bir dümenci, 4 kürekçi ve 10 çekenci[5] olmak üzere toplam 15 personeli ihtiva ettiği bildirilir (**TŞS**, 1867-53: 89).

Melekseler eşya gemileri yani, eşya taşıyan gemiler olarak bilinir (Uzunçarşılı, 1980: 512). Fakat arşiv belgelerinde yapılan araştırmalarda onların insandan cephaneye kadar her türlü yükü istenilen yere götürdükleri bilinmektedir. Aslında yapımları itibarıyla eşya taşımaya uygun olup, çoğunlukla da bu amaçla kullanılıyorlardı. Fakat gerektiğinde istenilen her türlü malzemeyi taşıdıkları görülür. Mesela 1731'de Sohum Kalesi'nin muhafazası için Trabzon ve civarından temin edilen 255 yeniçeri, melekse kayıklarıyla nakledilmiştir (**BOA, MD**, 118: 12). Bundan önce Gürcistan Seferi (1702-1703) dolayısıyla Gönye ve Batum tarafına gidecek olan askerler de melekselerle gönderilmişti (**TŞS**, 1867-53: 89)[6]. Melekseler kale yapımları için gerekli olan taşları da taşımaktadırlar. Bu hususta Trabzon, Batum ve civarında bina yapımında uygun taşlar ve taşçı ustaları mevcut olduğundan bilhassa Faş Kalesi'nin tamiri için taş nakledelerdi. 1727'deki Faş Kalesi'nin tamiri için Trabzon kaza ve nahiyelerinden 65 güverteli melekse gemisi ve 50 rençberan kayığı[7] temin edildi (**TŞS**, 1889-75: 177)[8].

---

[4] Melekselerin ve Karadeniz'in kuzey-doğu sahillerini korumak için 1714 tarihinde 4 kıta işkampoyenin yapılması emredildi (**TŞS**, 1874-60: 155).

[5] Bu kelimenin ne anlama geldiği veya melekselerde hangi görevi üstlendiği anlaşılamadı. Ancak Osmanlıca yazılışında (چکنجی) "çekenci" şeklinde okunmaktadır.

[6] Evliya Çelebi seyahatnamesinde 10 melekse gemisine 300 tüfekli yeniçeri ile 5 Gürcü gulamı bindirilerek Abaza vilayetine hareket ettiklerini belirtir (Çelebi, 1999: 56).

[7] Bu kayık hakkında net bilgilerimiz yoktur. Ancak isminden de anlaşılacağı üzere rençber taşımakla görevli olduğu düşünülebilir.

[8] Bu toplam rakam Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterleri tasnifindeki bir defterde 50 rençberan, 62 melekse olup, melekseler kayık olarak zikredilir (**BOA, MAD**, 1478: 5.

Tablo 1: Faş Kalesi Tamiri için Trabzon ve Kazalarından Temin Edilen Kayıklar

Yer	Nefs-i Trabzon	Giresun Kazası	Keşap Kazası	Tirebolu Kazası	Görele Kazası	Sürmene Kazası	Of Kazası	Rize Kazası	Ünye Kazası	Büyük Liman Kazası	Polatana Nahiyesi	Yomra Nahiyesi	Toplam
Melekse Gemisi	2	10	3	5	5	5	5	5	15	3	5	2	65
Rençberan Kayığı	-	5	4	8	8	8	10	7	-	-	-	-	50

Kaynak: TŞS, 1889-75: 177.

Melekselerin taşıdıkları yükler arasında cephane önemli bir yeri tutmaktadır. Bunlar arasında tophane malzemesi de yer almaktadır. Cephane ve tophane malzemesi malum olduğu üzere çoğunlukla savaş dönemlerinde taşınabildiği gibi barış zamanı bazı kalelerin mühimmat eksiğinin tamamlanması için de taşınmaktaydı. Tophane türü malzemelerden Rus Savaşı (1768-1774) dönemine ait 1769 yılında İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen 40 kıta mükemmel kundak ve 80 mükemmel tekerlek buradan melekselerle Faş Kalesi'ne gönderilmiş ve buradaki dizdar ile topçu başına teslim olunmuştur (**TŞS**, 1930-116: 16). *Melekseler* cephane ve tophane malzemesini çoğunlukla Faş ve Sohum kalelerine götürdükleri gibi İstanbul ve Kefe'ye de götürmekteydiler. İstanbul tarafına muhtemelen top vs. silah mühimmatının yapımında kullanılmak üzere kurşun taşıyorlardı. Bu yönde 1739'daki sefer için Gümüşhane madeninden elde edilip, Trabzon Kalesi'nde muhafaza edilen 81576 kıyye kurşundan 112 parça çubuk kurşunu bir melekse gemisi İstanbul'a götürmüştür (**TŞS**, 1904-90: 28). Aynı tarihte sefer dolayısıyla bu kez, Kefe'ye melekselerle cephane nakledilmiştir. Kefe'de serasker olan Trabzon Valisi Mehmet Paşa'nın yanında bulunması için Trabzon'daki 800 kantar siyah barut, 200 kantar kurşun vs. mühimmat bir melekse sefinesiyle Kefe'ye gönderilmiştir (**TŞS**, 1904-90: 11). Melekseler Trabzon'dan yükledikleri cephaneyi götürdükleri bir diğer bölge Faş ve Sohum'du. Melekselerin en fazla cephane taşıdıkları bu bölgeye gidecek mühimmat İstanbul'dan Trabzon'a gelmekteydi (**BOA, MAD**, 2953: 256). Gerek sefer zamanları, gerekse Faş ve Sohum kalelerinin mühimmat takviyesi için İstanbul'dan gelen cephane Trabzon'dan *melekselerle* nakledilirdi. Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) 1769'da Faş ve Sohum kalelerine cephane naklinin emrine binaen İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen 50 kantar siyah barut ve 20 kantar kurşun melekselerle bu kalelere ulaştırıldı (**TŞS**, 1931-117: 58, 63, 69-70).

Tablo 2: 1770 Tarihinde *Melekselerin* Faş Kalesi'ne Naklettikleri Cephaneler

Maddenin İsmi	**Maddenin Miktarı**		
	Kantar	**Kıyye**	**Adet**
Siyah barut	50		
Çivi		300 (54 kıyye noksan)	
Ham demir	5 (0.5 kantarı noksan)		
Mısır fitili	1		
Kabzalı odun baltası			40 (1 adedi noksan)
Kabzalı el keseri			10 (1 adedi noksan)
Çeşitli boylarda burgu			20 (1 adedi noksan)
Kabzalı demir kanca			20
Kabzalı demir kazma			50 (2 adedi noksan)
Ağaç kürek			100 (14 adedi noksan)
Torba			30
Sargı keçe			20 (2 adedi noksan)
Mühimmat sandığı			2 (tümü noksan)
Sağlam sepet			2
Sabun çülü			1

Kaynak: TŞS, 1931-117: 72.

Melekseler, yukarıda ifade edilen yüklerine binaen çoğunlukla zahire taşımaktaydılar. Zahire ya güvenliği sağlayan ya da seferde olan askerlerin ihtiyacı için *melekselere* yükletilirdi. Bu hususta sefer zamanları dışında Karadeniz'in kuzey-doğu hilalindeki iki önemli noktaya zahire taşınırdı. Bunlardan biri Faş Kalesi, diğeri ise kuzey-doğu sahilini korumakla görevli olan gemilerdi. Her iki nokta da *melekselerin* ulaşımı açısından rahattı. Faş Kalesi'nde bulunan askere gönderilecek olan zahire, ambarların mevcuduna göre çoğunlukla Trabzon'dan melekselerle gönderilirdi. Tabiki bu zahire, Trabzon'un iklim ve coğrafî şartları uygun olmadığından sefer yıllarında ambarlarda depolanan mühimmattan oluşmaktaydı. Nitekim 1726 yılında bu amaçla ambarlarda bulunan zahire 31 melekse kayığı ile askerîn iaşesi için Faş Kalesi'ne gönderilmiştir (**BOA, MAD**, 3375: 110). Buna benzer bir sevkıyat da yine savaş zamanına, bu kez Osmanlı-Rus Harbine (1768-1774) rastlamaktadır (**TŞS**, 1931-117: 97). Karadeniz'in kuzeydoğu sahilini koruyan gemilere götürülecek iaşe bu gemilerin kaptanlarına teslim olunurdu. Gemiler bilhassa Faş, Sohum, Soğucak ve Anakra kalelerini Kazak ve Abaza eşkıyasından muhafaza için bölgede bulunur ve sayıları 9, 12 olmak üzere dönem dönem değişirdi. İaşenin kaptanlara teslim edilmesi, haliyle buğday ve arpa olarak değil, peksimet olarak yapılırdı. Ancak bir hüküm **melekse** kayıklarıyla taşınan 1800 İstanbul kilesi buğdayın 9 derya beyine teslim edildiğini bildirir. Bunun dışındakiler çoğunlukla peksimet olup, Trabzon ambarından verilerek melekselerle taşınırdı. *Melekselerin*, güvenliği sağlayan 12 gemiye

götürecekleri peksimet 648 kantardı ve 6 ay gibi bir zaman zarfında tüketilirdi. Peksimetin tabiî sağlamlığı göz önünde bulundurulursa 6 ay ve daha uzun süre dayanması mümkündür. 648 kantar peksimet birkaç melekse ile götürülürdü. Mesela 1731 yılında iki melekse peksimetleri derya beylerine götürmüş, birine 334 kantar, diğerine de 314 kantar yüklenmiştir (**TŞS**, 1894-80: 36, 37). Sefer dolayısıyla melekselerle taşınan zahire yukarıda örneği verildiği üzere Osmanlı-Rus savaşından ötürü bilhassa Faş ve Sohum'un korunması için bu bölgelere gönderilirdi. Ancak bunun yanında melekselerin zahire sevkıyatında önemli ve yoğun görevleri doğu seferlerinde olurdu. Aslında doğu seferlerine gidecek mühimmatın sevkıyatı Trabzon'dan sonra karayolu ile gerçekleştirildiği düşünülürse, melekselerle zahire taşımacılığı zihinleri biraz kurcalar. Burada göz önünde bulundurulması gereken iki önemli husus vardır. Birincisi doğu seferlerindeki cephelerin bölgesidir. Şayet cepheler İran'ın kuzeyi, Azerbaycan ve Kars tarafına yoğunlaşmışsa, bu kez ikinci önemli husus uygulama alanı bulur. O da; bu bölgelere kara sevkıyatı yanında denizden de sevkıyatın yapılabileceğidir. Trabzon'dan deniz üzerinden yapılacak sevkıyat Batum'a ulaşır, buradan cepheye aktarılırdı. İşte Trabzon'dan Batum'a gidecek zahire tamamıyla melekselerle götürülürdü. Mesela İran seferi seraskerî olup Kars'ta bulunan Sadrazam Yeğen Mehmet Paşa ve askerî için gerekli zahire 1745-1746'da Trabzon ambarından verilerek, deniz yoluyla Batum'a gidecek bu zahire 29 *melekse* kayığı ile taşınmıştır (**BOA, D. BŞM**, 2894: 2. **TŞS**, 1910-96: 57). Bunların yanında Trabzon'a ulaşan veya Trabzon'dan sefere gidecek askerlerin iaşesi melekselerle de sevk edilebilirdi. Örneğin Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1768-1774) Kırım tarafına gitmek üzere Van Kalesi'nden Trabzon'a gelen 7 ve 14. bölük ortalarından 82 nefer ve tayinatları olan 41 kantar peksimet melekse gemisiyle nakledildi (**TŞS**, 1929-115: 83).

Melekselerin bu yüklerini ne kadar ücrete, hangi uygulamalarla taşıdıkları noktasına gelince, belgeler burada bize değişik bakış açısı sunar. Öncelikle bunların nasıl temin edildikleri hususu ücretlerin belirlenmesindeki süreci de ortaya koyar. Gerek barış zamanı bazı kalelerin tamiri gerekse sefer zamanı melekselerin görevleri önemli işlerden olduğu için onların temini noktasında merkezden hükümler gönderilir ve bu hükümlerde, başta Trabzon kadısı olmak üzere Gönye'ye kadar tüm kadılar, mütesellim, gümrük emini özellikle zikredilirdi. Bunların yanında ilgili malzemenin teminine göre ambar emini, kale dizdarı ve malzemenin gideceği yerdeki yöneticiler hükümlerde belirtilirdi. Ayrıca şehrin ileri gelenleri yanında, merkezden gönderilen bir mübaşir de bu emirlerde yer alırdı[9]. Mübaşirler Trabzon'a geldikleri zaman melekselerin temini açısından kadı,

[9] Bu hükümler ve *melekselerin* temini noktasında **bkz.: TŞS**, 1867-53: 89, 91. **TŞS**, 1910-96: 57. **BOA, MAD**, 2953: 256. **TŞS**, 1931-117: 58.

mütesellim ve gümrük eminiyle irtibat kurardı. Emri alan kadı, mütesellim ve gümrük emininin, melekselerin temini için hemen işe koyuldukları görülmektedir. Onlar öncelikle mevcut melekseleri tespit etmekteydiler. *Melekseler* mîrî yani devlete ait olmadıklarından, diğer özel sevkıyat araçları gibi devlet tarafından kiralanmaktaydılar (**TŞS**, 1931-117: 69-70). Kiralanan melekselerin navl olarak geçen ücretleri, alabilecekleri buğday kilesine göre belirlenirken (**TŞS**, 1932-118: 71-72), gidecekleri bölgelerin mesafesine göre de belirlenmektedir. Bu husus yani ücretlerin mesafelere göre belirlenmesi daha çok uygulanan bir yoldu. Kefe ve Kırım tarafına gidecek melekselere Faş tarafına gidenlerden hemen hemen iki kat daha fazla ücret ödenmektedir. Kırım'a giden melekseler 480 kuruşa kiralanıyordu (**TŞS**, 1929-115: 83). Faş tarafına gidenler de 230 kuruşa kiralanıyordu (**TŞS**, 1894-80: 36). Ancak aynı bölgeye yani Faş'a giden bir başka melekse sefinesine 235 kuruş ödenmişti (**TŞS**, 1894-80: 37). Bu farklılık muhtemelen, ücretlerin taşınan peksimet miktarına göre hesaplandığını da ortaya koymaktadır. Zira 314 kantar peksimet taşıyan melekseye 230 kuruş ücret verilirken, 20 kantar fazla yani 334 kantar peksimet taşıyan melekseye de 235 kuruş verilmiştir. Kiralanan melekselerin ücretleri Trabzon'un önemli bir yerel kaynağı olan gümrük mukataası malından verilmektedir. Gümrük emini melekse reislerine gerekli ücreti peşin olarak öderdi. Reisler de ücreti aldıklarına dair kadı huzurunda yemin ederler ve bu husus sicile kayıt edilirdi (**TŞS**, 1864-80: 36).

SONUÇ

Görüldüğü üzere isimleri, büyüklük ve yapımları göz önünde bulundurulduğunda, gemi ve kayık cinsinden ifade edilip, Of ve Sürmene'de Evliya Çelebi ifadesinden de anlaşılacağı üzere Çoruh Nehri'nin kenarındaki kaba kavak ağaçlarından yapılan melekseler Karadeniz'in dalgalarına dayanıklı bir şekilde inşa olunmaktaydılar. Karadeniz'in hemen hemen her bölgesine giden melekseler bilhassa bir bölgenin güvenliğinin sağlanması ve sefer zamanlarında birçok görevleri yerine getirmeleri yönünde ciddi uygulamaları ortaya koymuşlardır. Onlar Karadeniz'in batısındaki İstanbul'a gümüş, kurşun gibi çeşitli maden götürmek için giderlerken, Karadeniz'in kuzeyine de bilhassa sefer zamanları olmak üzere cephane ve asker sevkıyatı amacıyla gitmekteydiler. Melekselerin Karadeniz'deki en yoğun güzergâhları kuzey-doğu kesimi olup Faş, Sohum, Soğucak ve Anakra'yı içermektedir. Bu bölgelere taşıdıkları taş, asker, zahire vs. eşyalar onların bu sulardaki taşımacılığını da ortaya koymuştur. Ayrıca Karadeniz'in kuzeyinde Batum gibi yakın yerlere yine doğu seferi için asker ve zahire naklettikleri de görülmektedir. Bunların ücretleri ise aldıkları yükler yanında kat ettikleri mesafelere göre de belirlenmekte ve Trabzon'un gümrük mukataası malından verilmektedir. Neticede eşya gemisi veya kayığı olarak ifade edilen melekselerin Karadeniz'de insandan, zahire ve cephaneye kadar birçok şeyi kiralanmak suretiyle ücret mukabili taşıdıkları ifade edilebilir.

KISALTMALAR

Bkz.	**:**	Bakınız
BOA	**:**	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi
Çev.	**:**	Çeviren (Tercüme eden)
D. BŞM	**:**	Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri
Hzr.	**:**	Yayına Hazırlayan (lar)
MAD	**:**	Maliyeden Müdevver Defterler
MD	**:**	Mühimme Defterleri
TŞS	**:**	Trabzon Şer'iye (Kadı) Sicili
TTK	**:**	Türk Tarih Kurumu

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

BOA, D. BŞM	**:**	2894.
BOA, MAD	**:**	1478, 2953, 3375, 9928.
BOA, MD	**:**	118, 135.
TŞS	**:**	1864-80, 1867-53, 1874-60, 1884-70, 1886-72, 1889-75, 1894-80, 1904-90, 1910-96, 1929-115, 1930-116, 1931-117, 1932-118.

2. Basılı Eserler

Bostan, İdris, (2003), **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Ankara: TTK.

-----, (2005), **Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri**, İstanbul: Bilge.

Çelebi, Evliya, (1999), **Seyahatname**, **Hazr.:** Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 2. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi.

Hınz, Walther, (1990), **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, **Çev.:** Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

İnalcık, Halil, (1991), "Osmanlı Metrolojisine Giriş", **Türk Dünyası Araştırmaları**, **Çev.:** Eşref Bengi Özbilen, (73), 21-50.

TÜRKİYE'DE ORTA ASYA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

PALA, Ayhan
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türkiye'de Orta Asya Türk tarihine Joseph Deguignes, Leon Cahun ve Mustafa Celâleddin Paşa'nın eserleri ile dikkat çekilmesinden sonra bu alanda araştırmalar yapılmasına başlanmıştır. Fuad Köprülü'nün **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** kitabı kendi alanında öncü bir kitap olarak daha sonraki pek çok araştırmaya zemin hazırlamıştır. Rusya'dan gelen Zeki Velidî Togan, Abdülkadir İnan gibi ilim adamlarının Türkiye'de, Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yaptıkları çalışmalar, Atatürk'ün bu alanlara duyduğu ilgi ve verdiği destek ile hız kazanmıştır. Onun ölümünden sonra kurduğu müesseselerin bu çalışmaları aynı hız ve şevkle devam ettirdiği söylenemez.

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya'da yeni Türk devletlerinin kurulması bu alana duyulan ilgiyi arttırmışsa da bu alanda sağlam bir ilmî zemine sahip olunamaması sebebiyle yüksek seviyede çalışmalar yapılamamıştır. Ortaya çıkan bilgi ihtiyacı tercüme eserlerle kısmen karşılanmışsa da telif eserlere duyulan ihtiyaç devam etmektedir. Sayıları her yıl artan Türk üniversitelerinde Orta Asya Türk tarihi araştırmalarına da eğilinmiş ve bazı akademik çalışmalar yapılmıştır.

Tebliğimizde Türkiye'de Orta Asya Türk tarihi ile ilgili araştırmalar değerlendirilerek bu alandaki problemler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Orta Asya, Türk tarihi.

ABSTRACT

After the attention had been attracted to Central Asia Turkish history by the works of Deguignes, Leon Cahun ve Mustafa Celaleddin Paşa, research about this topic started in Turkey. Fuad Köprülü's book **'Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'** has been taken as a basis for the later research. The work realized in Turkey in Türkiyat Enstitüsü (Turkish Enstitute), Türk Dil Kurumu (Turkish Language Association), Türk Tarih Kurumu (Turkish Historical Societi and Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Faculty of Language, History and Geography) by the scholars who came from Russia such as Zeki Velidi Togan, and Abdülkadir İnan had accelerated by Atatürk's interest in these fields and his support. Afterd

his death, it cannot be said that the institutions he formed carried out these studies with the same speed.

Although the interest in this field has increased by the formation of the new Turkish states after the collapse of the Soviets, high rank studies have not been carried out due to lack of a strong scientific basis. Although the need for the knowledge has been partly met by translations, original work is stil required.

In this presentation, the research in Turkey about Middle Asia Turkish history will be evaluated and the problems in this field will be discussed.

Key Words: Turkey, Central Asia, Turkish history.

Türkiye'de Orta Asya Türk tarihi araştırmalarına duyulan ilgide Fransız Sinoloğu Deguignes (1721-1800)'nin **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Umumî Tarihi** adlı eserinin tesiri büyük olmuştur. Önceki dönemlerin Osmanlı tarih anlayışında İslâm öncesi Türklerinin tarihi fazla bir yer tutmamıştır. Devrin zihniyetine göre bu durumu tabiî karşılamak gereklidir. Ayrıca Sinolojik tedkiklerin henüz yapılmadığı dönemlerde İslam öncesi Orta Asya Türk tarihine ait fazla bilgi kaynağının bulunmadığını da hatırlamak gerekiyor. Bu döneme ait kitaplarda Karahanlıların atası Efrasiyab veya Osmanlıların atası Oğuz Han gibi İslâm öncesi döneme ait isimlerden bahsedilirse de bunlar, tarihî kişiliklerden ziyade destan kahramanları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. II. Bayezid devrinin tarihçisi Bayatlı Mahmud'un **Cam-ı Cem-Ayin**'i kayıp **Oğuzname**'den bazı bölümler ihtiva etmekte ise de buradaki bilgileri tarihî kronolojiye oturtmak zordur. Sinoloji tedkiklerinin ilerlemesi ile Türk tarihçileri Batılı araştırmacıların eserlerinden kendi tarihlerinin ilk devirlerini öğrenmeye başlamışlardır. Gerçi daha evvel Reşidüddin gibi İslâm tarihçilerinin verdikleri bilgiler biliniyordu ama bunlar, tarih kitaplarında eski Türk tarihinin yeterli ölçüde yer almasını sağlamaktan uzaktı. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın eserlerinde verilen bilgilerin de metodik bir değerlendirilmesi yapılmamıştı. Esasen o dönem zihniyetinde hâkim anlayışa göre İslâm öncesi dönemler Türklerin cahiliye dönemi sayılırdı. Vanî Mehmed Efendi gibi bir XVII. asır medrese bilgininin Oğuz Han'ı Türklere gönderilen bir peygamber olarak kabul eden anlayışı, kendisine mahsus marjinal bir fikir olmaktan öteye gidememişti. Bununla birlikte **Oğuz Destanı** Oğuz Han'ı Müslüman olarak kabul eder.

Deguignes'nin kitabını okuyan bazı Türk tarih yazarlarının ondan aktardıkları bilgileri kendi kitaplarında kullanmaya başladıklarını biliyoruz. Mustafa Celâledin Paşa, Fransızca olarak yazdığı **Eski ve Yeni Türkler** adlı kitabında Türklerin İslâm öncesi tarihlerinin de önemli olduğunu ileri sürdü. Ayrıca Türkler ile Hind-

Avrupalıların aynı menşe'den geldiklerini iddia etti. Süleyman Paşa, **Tarih-i Âlem** adlı kitabında Deguignes'den yararlanarak Türklerin İslâm öncesi tarihlerine de yer verdi. Manastır Askerî İdadîsi'nde Mustafa Kemal'in tarih hocası Mehmed Tevfik Bey'in (Bilge) bu kitapların tesiri ile derslerini anlattığı ve Mustafa Kemal'in milliyetçi fikirlerinde bu hocasının tesirinin olduğu bilinmektedir (Pala, 1999: 160-161). Deguignes'den sonra Leon Cahun'un **Gök Sancak** adlı romanı Türklerin, Orta Asya'daki tarihlerine romantik bir ilgi duymalarında tesiri olan kitaplardandır. Bu kitabı Türkçeye Necib Âsım çevirmiştir (Eren, 1977: 170). Leon Cahun'un **Introduction à l'histoire de l'Asie (Asya Tarihine Giriş)** kitabı, o dönemde bu ilgiyi duyanların ihtiyacını karşılayan eserlerden biri olmuştur. Birinci Dünya Harbi öncesi Orta Asya Türk tarihi araştırmaları, **Türk Derneği** etrafında toplanan ve çoğu Rusya'dan gelen ilim ve fikir adamları tarafından yürütülmüştür. Bu dernek daha sonra "Türk Ocağı" adı ile faaliyetine devam etti ve **Türk Yurdu** dergisini yayımladı. **Türk Derneği** ve **Türk Yurdu** dergilerinde Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Halim Sabit Şibay gibi yazarların makaleleri yayımlandı. Abdürreşid İbrahim'in yayımladığı **İslam Dünyası** da bu dönemin tesirli dergilerindendir (Türkoğlu, 2003: 102).

XIX. asırdan itibaren Türk tarih yazarları müsteşriklerin eserlerinden İslâm öncesi Orta Asya Türk tarihi hakkında edindikleri bilgileri kendi kitaplarında kullanmaya başladılar. Necib Âsım, M. Şemseddin Günaltay, Rıza Nur kitaplarında bu döneme geniş yer vermişlerdir. Necib Âsım, **Türk Tarihi** adlı eserinde büyük ölçüde Cahun'ün **Introduction à l'histoire de l'Asie** adlı kitabından istifade etmiştir (Âsım, 1318). M. Şemseddin'in **Mufassal Türk Tarihi** adlı eserinde, Deguignes'den başka Leon Cahun, A. Vambery, W. Radloff, W. Thomsen, A. Grünwedel, A. Von le Coq, Marc Aurel Stein, N. M. Yadrintsev gibi müsteşriklerden faydalandığını görüyoruz (Şemseddin, 1338-1340). 14 ciltlik büyük bir Türk tarihi yazan Doktor Rıza Nur da aynı yolu takip etti (Nur, 1342-1924). Rıza Nur, daha evvel İskenderiye'de **Oğuzname**'yi yayımlamıştı (Tevetoğlu, 1977: 344-345). Rusya'dan gelen Zeki Velidî Togan, Sadri Maksudî Arsal, Abdülkadir İnan, Yusuf Akçura gibi Türk ilim adamları Rus ilim geleneğini ve bilgisini de Türkiye'ye getirdiler. Bu ilim adamlarının Türk tarihinin bu dönemi ile ilgili yayınları büyük ilgi görmüştür. Son dönem siyasi tarihi ile meşgul olan Yusuf Akçura ise Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı olmuştur. Zeki Velidî Togan'ın Umumî Türk Tarihine Giriş adlı eseri bugün de değerini koruyan, alanının öncü eserlerinden biridir. Sadri Maksudî Arsal **Türk Tarihi** ve **Hukuk** adlı kitabı ile tanınmıştır. Abdülkadir İnan Tarihte ve Bugün Şamanizm ve **Eski Türk Dini Tarihi** adlı eserleri ile Türk din tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.

Orta Asya Türk tarihi araştırmalarında Mustafa Kemal Atatürk'ün bu alana duyduğu ilginin büyük ağırlığı vardır. Dağılan bir imparatorluktan bir millî

devlet kurmak ve yeni bir insan tipi yetiştirmek isteyen Mustafa Kemal, dil ve tarihi bu hedefi için iki tesirli vasıta olarak seçti. Bu çerçevede Orta Asya Türk tarihi araştırmalarını teşvik etti. Onun tarih tezinin bir ayağını Anadolu'nun en eski halklarının Türk olduğunu ispat etmek, diğer ayağını da Türklerin çok eski zamanlarda Orta Asya'da büyük bir medeniyet kurduklarını ortaya koymak teşkil ediyordu. İlmî olmaktan çok siyasi ve ideolojik endişelerle ortaya atılan bu tez akademik çevrelerde kabul görmedi ama Türk tarih eğitiminin esas fikrini teşkil etti ve tesirleri zamanımıza kadar devam etti. Mustafa Kemal, yeni bir anlayışla dil ve tarih araştırmalarını gerçekleştirmek için Ankara'da Türk Dil Kurumu'nu, Türk Tarih Kurumu'nu ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurmuş, tarih ve dil kongreleri düzenlemiş ve bu kongrelere katılarak fikirlerinin akademik çevrelerce benimsenmesi için çalışmıştır.

İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak Mehmed Fuad Köprülü tarafından kurulan Türkiyat Enstitüsü, kurucusunun büyük ilmî itibarı ile kısa zamanda büyük bir ağırlık kazandı. Orta Asya Türk tarihi araştırmacılarının en büyük isimlerinden V. V. Barthold Rusya'dan gelerek burada on iki konferans verdi. Bu konferanslar Türkiyat Enstitüsü tarafından Türkçeye çevirtilerek yayımlandı ve Türk tarihinin bu alanı için vazgeçilmez bir eser olarak her zaman okundu. Onun, "Türk Tarihî Tetkiklerine Medhal" adlı bir çalışması daha önce **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**'nda yayımlanmıştı. M. Fuad Köprülü'nün kendisine dünya çapında şöhret kazandıran ilk büyük eseri **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**'dır. Köprülü 1919 yılında yayımlanan bu eserinde Türk kültür tarihinin iki önemli ismi olan Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yunus Emre'yi tarihî şahsiyetleri ile incelemiştir. Türklerin İslâmlaşmasında ve İslâm anlayışında çok büyük ağırlığı olan bu iki tarihî şahsı, içinde yaşadıkları tarihî çevre ile değerlendiren Köprülü'nün bu eserinde, Ahmed-i Yesevî'in yaşadığı dönemin Orta Asya Türk kültürü de ana çizgileriyle ortaya konmuştur. Köprülü'nün, Barthold'un **İslâm Medeniyeti Tarihi** adlı kitabını yayımlarken bu esere koyduğu notlar ve açıklamalar onun bu sahaya vukufunu göstermektedir. Köprülü'nün kurduğu **Türkiyat Mecmuası** günümüzde de yayımına devam etmektedir. Türkiyat Merkezi'nin düzenlediği Türkiyat Kongrelerinde Orta Asya Türk tarihi alanında çalışan araştırmacılar yeni çalışmalarını tanıtmışlardır. Bu kongreler son zamanlara kadar devam etmiştir.

Köprülü tarafından kurulan **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** ile bunun devamı olan **Türk Hukuk Tarihi Mecmuası** da kendisinin ve Abdülkadir İnan, Zeki Velidî Togan gibi ilim adamlarının yazıları ile bu alana katkıda bulunmuştur. Abdülkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi" isimli önemli makalesini bu dergide yayımlamıştır.

Yeni tarih anlayışını ilmî temellere oturtmak için 1931 yılında Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti adıyla kurulan Türk Tarih Kurumu, tarih kongreleri ve yayınları

ile bu hedefi gerçekleştirmek istemiştir. Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında düzenlenen I. Türk Tarih Kongresi'ne Cemiyet'in üyeleri dışında İstanbul Darülfünu'ndan bazı hocalar ile lise, muallim mektebi ve orta okul öğretmenleri katılmışlardır. Bu kongrede Atatürk'ün tarih tezinin ilmî temele dayanmadığını söyleyen Zeki Velidî Togan, İstanbul Üniversitesi'nden ayrılmak zorunda kalmış ve Almanya'ya gitmiştir. Orta Asya Türk tarihinin Türkiye'deki en büyük otoritesinin bu şekilde bir müddet için kaybı, başlangıç safhasında olan bu saha araştırmalarında büyük bir eksiklik yaratmıştır. Togan, Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden İstanbul Üniversitesine dönerek bu alanda çalışmaya devam etmiştir. Onun geniş bir tarih görüşü ve zengin bir malzemeye dayanan Umumî Türk Tarihine Giriş adlı kitabı, kendi alanında bugün de vazgeçilmez bir eser vasfını korumaktadır. Togan, İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak kurduğu İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nün dergisinde başka dergilerde yazdığı makalelerle bu alan çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.

Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği tarih kongreleri günümüzde de devam etmektedir. Bu kongrelerde Türk tarihi alanında çalışan çeşitli ülkelerden ilim adamları yeni araştırmalarını ortaya koymaktadırlar. Bu Kurumun Belleten adıyla yayımlanan dergisinde Orta Asya Türk tarihi alanında da değerli makaleler yayımlanmıştır. Türk Tarih Kurumu son yıllarda Orta Asya Türk tarihi ile ilgili kazıları da desteklemeye başlamıştır. Bu çerçevede TİKA'nın yardımı ile Moğolistan'da Orhun Abideleri kazısı ile Kırgızistan'da Son Köl kazısı yapılmıştır. Son Köl'de İskit, Hun ve Göktürk dönemine ait kurganlar kazılmıştır. TTK'nin yayımladığı Ortaçağ'da Aktöbe kitabı büyük ölçüde kazı malzemesine dayanmaktadır.

Atatürk, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni Türk tarihini yeni bir gözle araştırmak için açmıştır. Onun düşüncesine göre bu Fakülte'deki filoloji kürsülerinde Türk tarihinin çeşitli dillerdeki kaynakları incelenecek, tercüme edilecek ve Türk medeniyeti bütün zenginliği ile ortaya çıkarılacaktı. Bu maksatla kurulan çeşitli dillerle ilgili kürsülerin, Fakültenin kurucusunun bu hedefini ne ölçüde gerçekleştirdiği incelenmeye değer bir konudur. Aradan altmış yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen Türk tarihinin Çince kaynakları Türkçeye çevrilememiştir. Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkan iki kitap bu alanda yapılması gerekenin çok küçük bir parçasını oluşturmuştur. Bu fakültenin Sinoloji kürsüsünde ders veren Wolfram Eberhard'ın yazdığı Çin'in Şimal komşuları adlı kitap Çin kaynaklarının Orta Asya Türk tarihi alanında verdiği bilgilerin değerini ortaya koyan bir eser olmuştur. Onun öğrencilerinden Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarını kullanarak **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Mitolojisi** ve **Türk Kültür Tarihine Giriş** adlı

kitaplarını yazmıştır. Yine bu fakültenin hocalarından Osman Turan, **12 Hayvanlı Türk Takvimi** ve **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi** gibi kitapları ile çeşitli makaleleri Orta Asya Türk Tarihi araştırmalarına katkıda bulunmuştur.

Bu Fakülte'nin Macar Dili ve Edebiyatı kürsüsünü kuran László Rasonyi, Tarihte Türklük adlı eseri ile tanınır. Rasonyi bu eserinde Yunan, Latin ve Macar kaynaklarının verdiği bilgileri değerlendirmiştir. Bu fakültede çalışan Ahmet Temir ise en değerli Moğol kaynağı olan **Moğolların Gizli Tarihi**'ni Türkçeye çevirerek yayımlamıştır. Hasan Eren de Barthold'un bir eserini **Türk ve Moğol Uluslarının Tarihi** adıyla çevirmiştir. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi hocalarından Akdes Nimet Kurat'ın Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri üzerindeki kitabı, bu alanda öncü çalışmalardan sayılır. Onun yetiştirdiği Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı ve Kutadgu Bilig'e göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası** adlı kitapları ile tanınmıştır. Kurat'ın diğer öğrencisi İsmail Aka, Timuroğulları üzerinde çalışmıştır. Faruk Sümer, **Oğuzlar** isimli eserinde, kaynakların dışında saha araştırmalarının verdiği bilgileri de kullanarak bu alanda öncü bir tarihçi olarak tanınmıştır.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, adları geçen bu araştırmacılarla başkalarının yazıları ile Orta Asya Türk tarihi araştırmalarına katkıda bulunmuştur. Bu dergide yayımlanan Wolfram Eberhard'ın "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Akdes Nimet Kurat'ın "Göktürk Kağanlığı", Mustafa Köymen'in "Hsiung-nuların Tuku (T'u-ko) Kabilesi" gibi makaleler bu alanın bizde ilk telif çalışmaları arasında sayılırlar. Aynı Fakülte **Tarih Araştırmaları Dergisi**'ni de yayımlamaktadır.

Eski Türk Yazıtları adlı dört ciltlik kitabı ile bu alanda önemli bir boşluğu dolduran Hüseyin Namık Orkun'dan sonra **Orhun Abideleri** üzerine Muharrem Ergin ve Talat Tekin çalışmışlar ve Türk tarihinin bu en eski yazılı kaynaklarını çeşitli yönleriyle incelemişlerdir. Aynı alanda Osman Fikri Sertkaya'nın çalışmaları kitabeler üzerinde yeni görüşler ortaya koymuştur. Onun **Göktürk Tarihinin Meseleleri** adlı kitabı bu konudaki makalelerinden oluşmaktadır.

İstanbul Üniversitesi, M. Fuad Köprülü'nün kurduğu Türkiyat Enstitüsünden başka Edebiyat Fakültesi ile de Orta Asya Türk tarihi araştırmalarına katkıda bulunmaktadır. Zeki Velidî Togan'dan sonra İbrahim Kafesoğlu bu Üniversitede aynı alanda ders vermiştir. Onun **Türk Bozkır Kültürü** ve **Türk Millî Kültürü** adlı eserleri, eski Türk dini, **Kutadgu Bilig** gibi konulardaki makaleleri bu alana yeni katkılarda bulunmuştur. Onun öğrencisi Abdülkadir Donuk da eski Türk unvanları üzerinde çalışmıştır. Bu üniversitenin yayımladığı **Tarih Dergisi** ve **Tarih Enstitüsü Dergisi** de burada anılmalıdır.

Türkiye'de sayısı bugün yüzü geçen üniversitelerin tarih bölümlerinde bu alanda çalışan pek çok araştırmacı Orta Asya Türk tarihi araştırmalarına katkıda

bulunmaktadır. Ahmet Taşağıl'ın **GökTürkler** adlı eseri ile Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Mehmet Alpargu'nun **Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası: Özbek ve Kazak Hanlıkları** bunlar arasında zikredilebilir. Üniversitelerde hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinden de burada bazı örnekler vermek gerekiyor: Osman Demiral, **Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali**; Ali Merthan Dündar, **Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'nın Orta Asya Politikaları**; Ömer Soner Hunkan, **Orta Asya İlk Müslüman Türk Devleti Türk Hakanlığı (Karahanlılar)**; Anıl Yılmaz, **Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı**; Sema Orsoy, **Çin Kaynaklarına Göre MS V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri**; Osman Yorulmaz, **Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler (1730-1790).**

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı gibi kuruluşlar da yayımladıkları kitap ve dergilerle Orta Asya Türk Tarihi araştırmalarına katkıda bulunmuşlardır. Özkan İzgi'nin Uygurlar hakkında iki kitabı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır. Bu Kurumun yayımladığı **Türk Dünyası El Kitabı**'nda Orta Asya Türk tarihi hakkında makaleler de yer almıştır.

Zeki Velidî Togan'ın başkanlığında Oryantalistler Kongresi tarafından yayımlanması kararlaştırılan **Türk Kültürü El Kitabı**'nın ancak iki ciltlik bir bölümü yayımlanabilmiştir. Emel Esin'in yazdığı **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, bu eserin bir bölümü olarak yayımlanmıştır.

Eski Millî Eğitim Bakanlarından Hasan Celâl Güzel'in yayımladığı **Türkler** isimli 20 ciltlik eseri de burada anmak gerekiyor. Türk tarihi ve kültürünün bütün alanlarında binden fazla makalenin yayımlandığı bu eserde dünyanın her tarafında Orta Asya Türk tarihi üzerinde çalışan pek çok araştırmacının eski makaleleri ile son çalışmalarını bulmak mümkün olmaktadır. Bu eser hakkında bir fikir verebilmek için bazı makale başlıklarını burada veriyoruz: Tuncer Baykara, **Türklüğün En Eski Zamanları**; Emel Esin, **İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler**; Sema Orsoy, **Çin'in Resmî Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler;** İlhami Durmuş, **İskitlerin Kimliği**; Muhammet Beşir Aşan, **Yesi ve Çevresinde Sakalar**; Salim Koca, **Tüklerin Göçleri ve Yayılmaları**; Salim Koca, **Büyük Hun Devleti**; Tilla Deniz Baykuzu, **Kuzey Liang Hun Devleti**; Numaniye Hidayet Ekrem, **Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya**; Mehmet Tezcan, **Kuşanların Menşei**; Salim Cöhçe, **Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar**; Enver Konukçu, **Akhunlar**; Enver Konukçu, **Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar**; Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**; Ahmet Taşağıl, **GökTürkler**; Ahmet Taşağıl, **Uygurlar**; Ahmet Taşağıl, **İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk**

Boyları; Erkin Emet, **Uygur Türkleri**; Varis Abdurrahman, **Koçu (İdikut) Uygur Devleti**; Tufan Gündüz, **Oğuzlar**; Erdal Aksoy, **Oğuz Türklerinin İdarî Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış**; Hüseyin Salman, **Türgişler**; Hüseyin Salman, **Karluklar**; Ahmet Gökbel, **Kıpçaklar ve Kumanlar**; Yıldız Kocasavaş, **Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri**; Harun Güngör, **Eski Türklerde Din ve Düşünce**; Esin Kâhya, **Eski Türklerde Bilim**.

KAYNAKÇA

Âsım, Necib, (1318), **Türk Tarihi,** Dersaadet.

Deguignes, Joseph, (1976), **Büyük Türk Tarihi,** İstanbul: Türk Kültür yayını.

Eren, Hasan, (1977), "Necib Âsım (Yazıksız)", **Türk Ansiklopedisi,** 25, 170.

Nur, Doktor Rıza, (1342-1924), **Türk Tarihi: Resimli ve Haritalı,** İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Pala, Ayhan, (1999), "Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadîsindeki Çevresi", **Atatürk ve Manastır Sempozyumu, Manastır, 12-13 Ekim 1998 Bildiriler,** Ankara: Gazi Üniversitesi, 157-163.

Şemseddin, M., (1338-1340), **Mufassal Türk Tarihi,** Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası.

Tevetoğlu, Fethi, (1977), "Nur, Doktor Rıza", **Türk Ansiklopedisi,** 25, 344-345.

Türkler, (2001), Ankara: Yeni Türkiye.

Türkoğlu, İsmail, (2003), "Central Asian Studies in Turkey (1985-2002)", **Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th-20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000, Part 1,** Tokyo: The Toyo Bunko. 99-126.

SURLARI VE TÜRK DÖNEMİ DOKUSUYLA DİYARBAKIR KENTİ

PARLA, Canan*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Kuruluşundan Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar çoğunluğu savaş, çok azı anlaşmayla olmak üzere, sık sık hâkimiyet değiştiren kente hâkim olanların, ilkin sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri, duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Bu nedenle Diyarbakır suru ile iç kalesini, kentin savaş tarihinden ayrı tutarak incelemek imkânsızdır.

Zaman içerisinde değişik adlarla anılan kente, bilindiği kadarıyla, ilk kez Amedi adını verenler Asurlulardır. Bölgenin yerleşim tarihi MÖ 7.000'li yıllarda başlatılmakla beraber kentin kuruluşunun ne kadar eskiye dayandığı tam olarak tespit edilememektedir.

Aralardaki 8 yıllık Eyyübi, 21 yıllık İlhanlı, 10 yıllık Timurlu ve 3 yıllık Safavi Dönemleri haricinde Büyük Selçuklu hâkimiyetine geçtiği 1086 yılından bu güne kadar Türk kenti olan Diyarbakır'ın, Türk Dönemi dokusunun açıkladığı bu çalışmada, zorunlu olarak başlangıçtan Osmanlı Dönemi sonuna kadar geçen süreç irdelenmekte, kitabe metinleri ile yapıları dikkate alınarak kentin fizikî yapısı açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çift Sur, Urfa Kapı, Mardin Kapı, Yeni Kapı, Evli Beden Burcu, Yedi Kardeş Burcu, Ulu Camii, Mesudiye Medresesi, Zinciriye Medresesi, Seyfeddin Medresesi, İç Kale, Kale Camii, Artuklu Kalesi, Artuklu Kemeri, Artuklu Sarayı.

ABSTRACT

The Walls and The Turkish Era Structure of The Diyarbakir City

It could be traced through the inscription panels on the walls and towers that the restoration of the city walls were the main occupation of the various rulers just after they took over the city mainly and frequently with wars and rarely with agreements since its first establishment until the times of Ottoman rule. For this reason it is impossible to evaluate the city walls and the inner citadel by separating its history of wars.

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. ESKİŞEHİR/TÜRKİYE. **e-posta:** cparla@anadolu.edu.tr

The city took different names throughout the history. It was first called *Amedi* by Assyrians. Although the first settlement date goes back to 7000 BC, the precise dating for the city's very first establishment could not be fixed.

Apart from eight years of Eyyubi, 21 years of Ilhanli, 10 years of Timurlu and three years of Safevi rule the city falls into the hands of Grand Seljuk in 1086, and beyond this date Diyarbakir is a Turkish city and this article focuses on the city's Turkish era structure until the end of Ottoman rule by taking into consideration of inscription texts and city's physical structure through its buildings.

Key Words: Pair City Walls**,** Urfa Gate, Mardin Gate, Yeni Kapı, Evli Beden Donjon, Yedi Kardeş Donjon, Ulu Mosque, Mesudiye Madrasah, Zinciriye Madrasah, Seyfeddin Madrasah, Inner Castle, Castle Mosque, Artuklu Castle, Artuklu Aqeuduct, Artuklu Palace.

Diyarbakır'ın yer aldığı Dicle ve Fırat ırmakları arasında kalan bölgenin[1] yerleşim tarihi MÖ 7000'li yıllara kadar geri götürülebilmekte ancak, kentin ilkin ne zaman kurulduğu tespit edilememektedir. Asurluların kente "Amedi" adını[2] verdiği, Bit-Zamani Arami Kabilesi'nin MÖ 9. yüzyılda başkent yaparak[3] Hurrilerden kalan surları onardıkları yolundaki bilgilerin dışında günümüze pek bilgi gelmemiştir.

"Amedi" adı Roma döneminde Amida'ya[4] dönüşmüş, Konstantius döneminde bir ara kente "Augusta" denilmişse de (Ebu'l Ferec, 1987: 136) bu ad, kabul görmemiş ya da kısa sürede unutulmuştur.[5] "Amida" isminin Yakutcadaki bakır sikke anlamında kullanılan "Amiday" kelimesinden geldiğini (Tuncer, 2002: 9), kentin Ptolemais'nin bahsettiği "Ammaia" kenti ile özdeş olma ihtimalinin yüksek olduğunu[6] belirten yayınlar da bulunmaktadır. Araplar kente iki ad vererek,

---

[1] Anonim, "Diyarbakır" mad. **Yurt Ansiklopedisi III-IV.,** İstanbul 1982, s. 2231'de, MÖ 3.000'li yıllarda bölgede Subarıların, MÖ 2000'li yıllarda Hurrilerin yaşadığı belirtilmektedir. René Grousset, **Historie de l'Arménie des Origines a 1071,** Paris 1947, s. 41'de, Güneydoğu ve Suriye'de yaşayan "Hurilerin", "Huri" ve "Mitanniler" olarak ikiye ayrılmalarından sonra "Hurilerin" Diyarbakır, "Mitannilerin" Urfa yöresine yerleştikleri belirtilmektedir.

[2] Şevket Beysanoğlu, **Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C. I., Ankara 1987, s. 3'te, Asur Kralı I. Adad Nirari Dönemine (MÖ 1310-1281) tarihlenen bir kılıç kabzasında "Amedi" adının yazılı olduğu, MÖ 800, 762 ve 705 yıllarına ait Asur Vali isimlerini bildiren belgelerde "Amedi" adının geçtiği belirtilmekte, s. 63'te, "Bit Zamani" kabilesinin "Huri" surunu onardıkları anlatılmaktadır.

[3] E. Unger, "Amida" mad., **Reallexikon der Assyriologie**, C. I., Berlin 1928, s. 94'te, Kentin, Bit-Zamani kabilesinin merkezi olduğu dönemde de "Amedi" adıyla anıldığı belirtilmektedir.

[4] Carl Ritter, **Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI.,** Berlin 1844, s. 22'de, 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir Roma sikkesinde "Amida" adının yazılı olduğu belirtilmektedir.

[5] Ammianus Marcellinus, **The History**, (Çev.: J. C. Rolfe) 1963, XVIII/8-10, s. 63-469 ve XIX/1-8, s. 471-511'de, Diyarbakır'dan "Amida" adıyla bahsedilmektedir.

[6] Baumgartner, "Amida" mad., **Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung 1-2**, Stutgart 1894, s. 1833'te, Ammaia kentinin Dicle'nin güneyinde ve akıntının çok olduğu yerde bulunduğunu belirtilmektedir.

"Kara-Hamid" ve surları ile yapılarının kara taşlarından dolayı "Amid-i Sevad" (Kara-Amid) demişlerdir. (Kırzıoğlu, 1953: 5-**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, 1319: 31) Timur'un savaşlarını anlatan **Zafername**'de Karaca Kale ve Kara Kale adlarıyla anılan (Nizameddin Şami, 1949: 184) kente, 20. yüzyıl başlarına kadar "Amid" ve "Kara Amid" denilmekteyken bu tarihten sonra, bir tarihte Bekir ibn Valid kabilesinin yaşadığı bölgenin merkezi oluşuna dayanılarak Diyar-ı Bekr'e izafeten "Diyarbekir" denilmeye başlanmıştır (**Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir**, 1318: 157). "Diyarbekir" adı, Süryanilerin iddiasına göre Urfa Kapı yakınlarında bulunan Beyt'ül Meryem adına yapılmış büyük kız manastırını işaret eden Dâr-Bakire, (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, 1319: 32) Evliya Çelebi'ye göre "kız şehri" anlamına gelen "Diyar-ı Bakire" kelimesinden türetilmiştir (Evliya Çelebi, 1314: 24). Bölgede bulunan bakır madenlerine izafeten Atatürk'ün, 15 Kasım 1937 tarihinde kenti *"Diyarbakır"* olarak adlandırmasının ardından 10 Aralık 1937 tarihli, **7789 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** ile kente **"Diyarbakır"** adı verilmiştir (Beysanoğlu, Ş., 1987: 7).

Dıştakinin yıkıldığı, içtekinin büyük ölçüde ayakta durduğu çift suru, (Gabriel, 1940: 108-Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14) merkezde kesişen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yolu, sur duvarlarına açılmış bu yollarla bağlantılı dört ana kapısı ve gizli geçitleri bulunan Diyarbakır, zaman içinde yıkılan ve yeni yapılan binalarla biçimlenerek günümüz dokusuna kavuşmuştur. **(bkz.: Resim 1)**

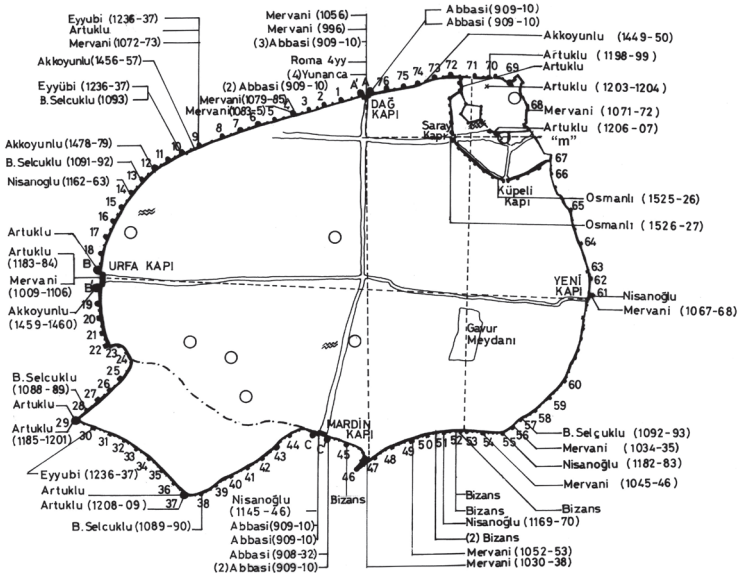
Resim 1: Diyarbakır Hava Fotoğrafı

Günümüze gelmeyen bir bölümünün kalıntıları hâlen iç kalenin kuzeydoğusunda bulunan dış suru, doğu bölümü hariç, genişliği kuzeyden güneye doğru gittikçe daralarak 15 metreden 6 metreye düşen bir hendek, çevrelemekteydi (Gabriel, 1940: 108), **(Resim 2**, **bkz.:** s. 2658)

Diyarbakır tarihi, kentin çoğunluğu savaş, çok azı anlaşmayla olmak üzere sık sık hâkimiyet değiştirdiğini göstermektedir. Kente egemen olanların, ilkin sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Tarih boyunca sürekli olarak el değiştiren kentin sur duvarları ile burçları üzerinde tespit ettiğimiz 63[7] kitabesinden altısı Bizans dönemine aittir. Dördü Yunanca, biri Latincedir. Diğerleri İslam dönemine aittir. Savaşlarla sürekli tahrip olduğu için her seferinde yeniden onarılan ve tahkim edilen sur duvarlarının gerçekte daha fazla kitabesinin olduğu tahmin edilebilir. İslam dönemi öncesinin kitabeleri, Dağ ve Mardin Kapı ile Mardin Kapı'nın doğusundaki 50. ile 53. burçlar arasında kalan bölümde yer almaktadır. Abbasi dönemi kitabelerinin de bu iki kapıda bulundukları, İslam dönemine ait diğer kitabelerinin ise, surun hemen her yerine dağıldıkları görülmektedir. (**Çizim 1**)

Çizim 1: Sur Üzerinde Kitabe Dağılımı

Erken dönemlere ait kaynak ve kitabe eksikliği, kısmen iki erken tarihli Roma

dönemi kaynağı ile giderilmektedir. Bunlardan ilkini, Petersburg Akademisi Kaiserlichen Müzesi'nde bulunan, MS 222-235 yılları arasına tarihlenen, üzerinde "Amida" yazısının bulunduğu sikke (Ritter, 1844: 22, 33. -Oppert, 1863;50-56),

[7] Kitabeleri okuyan ve derlenmesinde yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Aynur Durukan'a burada teşekkür ederim. Kitabe metinleri için **bkz.;** C. Parla, **Türk-İslâm Şehri Olarak Diyarbakır**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, s. 165-249: C. Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler,** Diyarbakır 2004, s. 247-284.

diğerini 359 yılında kentte bulunan Roma'lı asker Ammianus Marcellinus'un anlattıkları oluşturur. Ammianus Marcellinus'a göre Konstantius, henüz sezarken güçlü duvar ve kulelerle çevreleyerek büyüttüğü kentin, kendi adıyla anılmasını istemiş ve gerektiğinde komşu kentlilerin sığınabilmesi için duvarlarla çevreli Antoninupolis adında bir başka kent daha inşa ettirmiştir. (Marcellinus, A., 1963; XVIII/8-10: 63-469 ve XIX/1-8: 471-511). Kent tarihi, surlarının tarihi ile örtüşen Diyarbakır'ın tanımlanabilmesi, öncelikle kent restitüsyonu yapmayı gerektirdiğinden, Diyarbakır'ın, birbirine yakın iki tarihte, iki aşamada surla çevrilerek büyütüldüğünün ileri sürüldüğü kent restitüsyonu (Gabriel, 1940: 180-181) genel kabul görmektedir.

Bu restitüsyona göre kentin ikinci kez büyütülerek bugünkü surların çevrelediği alana kavuşturulması, Dağ Kapı'nın doğu burcunda bulunan 4. yüzyıla ait bir kitabe verisi (Gabriel, 1940: 136, 181-182) ile Diyarbakır'ın Bizanslılarda kaldığı, Nusaybin'in Perslere verildiği 363 yılı barış anlaşmasının (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**-1302: 19) ardından, bölge halkının kente taşınmasına dayandırılmaktadır (Gabriel, 1940: 181-182).

İznik Konsili'nin 325 yılında "Piskoposluk" payesi verdiği Diyarbakır'da (Ritter, 1844: 32) bu tarihte en azından bir kilisenin sur içinde bulunduğu kabul edilebilir. (Parla, 2004: 255). İç kalede bulunan erken tarihli iki kiliseden (Sami, 1308: 2202) Nesturilere ait Manastır Kilisesi (Berchem,-Strygowski, 1910: 173) ile Rum Kilisesi'nin[8] inşa tarihleri bilinememekte buna karşın, Urfa Kapı yakınlarındaki Meryem Ana Kilisesi'nin ilk yapısı, Nusaybinli Mar Afram'ın, 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiği bilgisine dayanarak en geç 300 yılına tarihlenebilmektedir (Parla, 1990: 29).

Konstantius'un, kenti surla çevreleyerek büyütürken Meryem Ana Kilisesi'ni Sasani tahribine, (Dolapönü, 1956-58: 349) Urfa Kapı ile Deva Hamamı yakınlarında bulunan kentin batı yarısındaki iki kaynak suyunu stratejik önemleri nedeniyle düşman kontrolüne, dolayısıyla sur dışına bırakabileceğini düşünmek oldukça zordur (Parla, 2004: 256). Öte yandan, 363 yılı anlaşmasının ardından, Nusaybinliler'in bir kısmının Diyarbakır'ın yeni kurulan bir semtine, (Gibbon, 1987: 331) diğerlerinin adlarını verdikleri etrafı duvarla çevrili "Nisibeos" adlı kente yerleştirilmeleri (Honigmann, 1970: 3), Diyarbakır'a yerleşenlerin kentin

[8] Veriler, inşa tarihi bilinemeyen Rum Kilisesi'nin, bugünkü Kale Camii'nin yerinde bulunduğuna işaret etmektedir. Berchem, M.-Strzygowski, J., **Amida**, Heidelberg 1910, 173'te, Paşa Sarayı yakınlarındaki Halifeler döneminde camiye çevrildiği ileri sürülen kilisenin kentin en erken tarihli kilisesi olabileceği üzerinde durulmaktadır.

büyütülmesini (Gabriel, 1940: 179-180) gerektirecek sayıda olmadığını ortaya koymaktadır.[9]

Hesaplar (Parla, 2004: 251-252), kent surunun kalkan balığı biçimini almasında kesin rol oynadığı anlaşılan topoğrafik yapısının yanı sıra, nüfus-arazi ilişkisinin de, iç kalede yer aldığı genel kabul gören Hurri kentinin aşağı yukarı bugünkü Diyarbakır kentini kapsayacak biçimde Konstantius tarafından bir seferde büyütülerek surla çevrildiğini göstermektedir (Parla, 2004: 256). Bu tarihten çok sonra İmparator Anastasius, kenti yeniden imar etmeye ve henüz tamamlanmamış surunu sağlam biçimde tamamlamaya devam ederek, 518 yılında Nesturi Manastır Kilisesi'ni onartmış (Berchem-Strygowski, 1910: 173) ve iç kalede kışlalar inşa ettirmiştir (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**-1319: 33).

Bizanslılarla Sasaniler arasında hemen her yıl savaş olması, 528 yılında İmparator Justinianus'un, Diyarbakır surunu yeni duvarlarla destekleyerek tahkim etmesine ve Dara ile Diyarbakır arasına birkaç kale ile şato yaptırmasına neden olmuştur (Procopius, 1961: 123-131). Piskopos Simeon döneminde[10] konsilin izniyle kentte yeni kiliseler[11] yapılmış olmalıdır. 544 yılında Ayn-ı Ze'ura kaynak suyu civarına inşa edilen Mar Zuoro Kilisesi (Dolapönü, 1956-58: 349), **Ayn-ı Ze'ura** kaynak suyu Urfa Kapı yakınında olduğundan bu bölgede aranmalıdır (Parla, 1990: 32).

Diyarbakır Metropoliti Mar-Mara'nın, 520 yılında yaptırdığı Mar-Şilo Kilisesi'nin yeri bilinememektedir (Dolapönü, 1956-58: 349). Bu dönemde ayrıca, Diyarbakır'ın en eski kiliselerinden olan Meryem Ana Kilisesi'nin güneydoğusunda bulunan Mar-Kozma ve Damyana Kiliseleri yapılmış olmalıdır (Parla, 1990: 34, 127). **(Çizim 2**, **bkz.**: s. 2656)

Sasanilerin tahrip ettikleri kent sinagogunun yerine, 6. yüzyıl başlarında yenisinin yaptırıldığı bilinmektedir (Berchem-Strzyyygowski, 1910: 166). Sasanilerden kaldığı ileri sürülen sarayın (İzgil, 1939: 12-13) ise, yeri ve inşa tarihi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bizans İmparatoru Heraklius'un 628-629 yılında bugünkü Ulu Cami'nin yerinde kilise yaptırdığı tarihte, Meryem isimli bir hanımın (627-638) kent yöneticisi olduğu ve Rum Kapısı yakınlarında bir kilise inşa ettirdiği ileri sürülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 154-155). 7. yüzyılın ikinci

[9] Ammianus Marcellinus, **The History**, (**Çev.:** J. C. Rolfe) 1963, XIX, 1-8, s. 483'te, 359 yılında yapılan savaşta 120.000 kişilik kalabalık bir nüfusun kent surları içinde sıkıştığından bahsedilmesi, öncelikle nüfus-arazi denkleminin kurulmasını gerektirmektedir.

[10] C. Ritter, **Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI.**, Berlin 1844, s. 22, 33; Jules Oppert, **Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854**. C. I., Paris 1863, s. 32'de, 451 yılında Piskopos Simeon'un İstanbul'da Kadıköy'e gittiği belirtilmektedir.

[11] C. Ritter, age, *s*. 32'de, 5. yüzyılda Diyarbakır'da kesişlerin yaşadıklarından bahsedilmektedir.

yarısında iki kilise daha bulunduğu bilinen kent, bu yüzyılda eski gücünü kaybeden Bizans İmparatorluğu'nun yanı sıra, taht kavgalarıyla uğraşan Sasanilerin bölgede yarattıkları boşluğu dolduran (Ritter, 1844: 32) Arap orduları tarafından 638 yılında yapılan bir savaşla alınır (Sami, 1308: 2203).

Urfa Kapı'nın güneyindeki 22. burcun güneyinden başlayarak kente doğru sokulan kesimiyle Mardin Kapı arasında yer alan burç kitabeleri, Büyük Selçuklu ve Artuklu dönemlerine tarihlenmekle birlikte, burçlar haricindeki sur duvarlarının Bizans dönemine ait olabileceği ileri sürülmektedir (Gabriel, 1940: 179). Bu kesimin Konstantius'un çevrelediği duvarlardan daha sonraki bir dönemde 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın ortalarında yapılmış olabileceği, kentin güneybatısında bulunan Meryem Ana, Mar Kozma ve Damyana Kiliselerinin, muhtemel eski sur duvarının üzerinde bulunan bir yola hemen hemen aynı mesafeyi koruyarak inşa edilmeleri dikkate alınarak ileri sürülmektedir (Parla, 2004: 259).

Mevcut veriler kent akropolünün, iç kalede bulunan höyük üzerinde yer aldığını ve burada bir altarın bulunabileceğini düşündürmektedir (Moltke, 1877: 234). Günümüze gelmemiş kent tiyatrosunun iç kalede bulunuşuna dayanarak kentin agorasının, kentin Selefkosların egemenliğine geçtiği dönemde iç kaleyi çevreleyen surun dışında, bugünkü Saray ya da Küpeli Kapı'dan birinin çok yakınlarında bulunabileceği ileri sürülmektedir (Parla, 2004: 259-260).

Kitabelerine ve yapısal özelliklerine dayanılarak, iç kaleyi 67. burca kadar batısından yay gibi çevreleyen sur duvarının Osmanlı döneminde yapıldığı öne sürülmektedir (Gabriel, 1940: 180). Ancak, iç kalenin *Dingil Hava* denilen yerinde Mervanoğulları döneminde bir saray yapıldığının (Beysanoğlu, 1987: 186) bilinmesi, K' ile 67. burcu birleştiren sur duvarının, en azından 11. yüzyıl sonunda aşağı yukarı aynı yerde olduklarına işaret eder. Zamanla harap olan söz konusu sur duvarları, Osmanlı Dönemi'nde eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilerek yükseltilmiş olabileceğini düşündürmektedir (Parla, 1990: 121).

Saray Kapısı ile iç kalenin doğusundaki Dicle Kapı'nın bulunduğu varsayılan bölgeyi birleştiren yolun doğu-batı hattından şaşmayışı, Helenistik Dönem sonrası Selefkos ve erken dönem Roma kentlerinin yol yönlendirmeleriyle uyumludur (Parla, 1990: 121).

Diyarbakır'ın Araplarca fethi sırasında (El-Balâzuri, 1987: 247) ölenler, Sahabeler Türbesi'nin (Berchem-Strzyygowski, 1910: 51) bulunduğu alana defnedildiklerinden, Halifeler döneminde camiye çevrildiği ve iç kalede yer aldığı ileri sürülen Rum Kilisesi'nin, camiye çevrilen ilk yapı olduğu düşünülmektedir (Parla, 2005: 76). Bu savaşta yaralanarak ölen komutanlardan Sa'saa ise, kendi adına yaptırılan caminin (Beysanoğlu, 1963: 202) türbesine gömülmüştür (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir-1302**: 32).

741-742 yılında Emevi Halifesi Hişam, Dicle Köprüsü'nü yaptırır (Berchem-Strzyygowski, 1910: 32-34). Kentin, bir ayaklanmayla el değiştirmesinin ardından sur duvarlarının büyük bölümünü tahrip ederek Diyarbakır'ı 898 yılında tekrar almayı başaran Halife Mu'tezid, muhtemel ayaklanmalara karşı surun Dağ Kapı civarındaki bir bölümünü yıktırır. Kitabeler, 297/909-910 yılında bu bölümün yeniden inşa edildiğini göstermektedir (Parla, 2004: 261-262).

Halife Ebu Muhammed Ali el- Muktefi bi'llâh adına (902-907) Diyarbakır'da kesilmiş altın sikke, (Artuk-Artuk, 1971: 121-849) kentte bir darphanenin bulunduğunu göstermektedir (Parla, 2004: 261). Darphanenein en iyi korunan yer olan iç kalede bulunduğunu düşünmekteyiz.

997 yılında İbn Dinme adında bir kişinin yönetimi ele geçirmesiyle Diyarbakır'da, 1085 yılına kadar sürecek Mervanoğulları dönemi başlar. İbn Dimne, Büveyhilerin tahrip ettiği surları tamir ettir (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir-1302:** 67) ve alçak duvarlarını yükselttirerek (İbn al Azraq al-Fariqi, 1959: 82-83) kentin doğu suru üzerine, Dicle'ye bakan bir saray yaptırarak sur duvarına sarayla ilişkili Dicle Kapı'sını açtırır (Beysanoğlu, 1987: 186).

Türklerin bölgede görünmeye başlamasıyla Mervanoğulları'nın sur tahkimine giriştiklerini gösteren dört kitabe, 46, 49, 54 ve 56. burçlar üzerinde bulunmaktadır (Parla, 2004: 263-264). Bu dönemde, kentin iki yüz sütunlu bir Ulu Camii ile bu caminin yakınında çok özenilerek taştan yapılmış bir kilisesinin bulunduğu, kent ortasındaki bir kaynak suyu ile Diyarbakır'ın bahçelerinin sulandığı anlatılmaktadır (**Nasır-ı Hüsrev**, 1985: 12-14). 8. yüzyılda Emevi Halifesinin yaptırdığı ancak, sonradan yıkılan Dicle Köprüsü, Mervanoğlu Nizam üd-Devle tarafından yeniden yaptırılır. (Berchem-J. Strzygowski, 1910: 32-34).

4, 9, 61. ve 68. burçlar üzerinde bulunan beş kitabe, Bizans ve Haçlı ordularının 1062 yılında gerçekleştirdikleri kuşatmanın kaldırılmasının ardından Mervanoğullarının sur duvarlarını tahkim ettiklerine tanıklık etmektedir (Parla, 2004: 264-265).

1086 yılında Büyük Selçuklular'ın kenti almasıyla, aralardaki 8 yıllık Eyyubi, 21 yıllık İlhanlı, 10 yıllık Timurlu, 3 yıllık Safavi dönemi sayılmayacak olursa, kentte günümüze kadar sürecek olan Türk Dönemi başlar. Diyarbakır Ulu Camii avlusunun batı cephesinde yer alan 1117-1118 tarihli Melik Şah oğlu Ebu Şucâ Muhammed'in adının bulunduğu kitabe, Ulu Caminin Büyük Selçuklular döneminde büyük ölçekte yenilendiğini göstermektedir (Parla, 2004: 219-220).

Büyük Selçuklu döneminden (1086-1093) kalan, kent surlarının tahkimine yönelik faaliyetleri gösteren üç kitabeden ikisi 28. ve 57. burçların inşasını 1091-1092 tarihli olanı ise, 13. burcun yenilendiği bildirmektedir (Parla, 2004: 265-266).

Kısa süreli Suriye Selçukluları (1093-1097) döneminde 10. burç inşa edilmiştir (Parla, 2004: 266).

Sur duvarları üzerinde İnaloğulları dönemine (1097-1183) ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Diyarbakır Ulu Camii'nin 1140-1141 tarihli kitabesinden (Parla, 2004: 221-222), avlunun üst kat ve revakların bu dönemde yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Parla, 1990: 53). İnaloğulları'nın ayrıca Ulu Cami avlusunda Şafilere ait bir bölüm yaptırılmış olabilecekleri ileri sürülmektedir (Gabriel, 1940: 191). **(Resim 3, bkz.:** s. 2659).

Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde bulunan 1145-1155 tarihli kitabe, Nisanoğulları döneminde (1142-1183) bu kapının üstüne Hz. Ömer Camii'nin yaptırıldığını belirtir (Parla, 2004: 267-268). Nisanoğlu Ebu'l Kasım Ali'nin (**Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, 1302: 75), üç kitabesinden biri Ulu Camii avlusunun doğu cephesinin alt katında, diğeri Kale Camii Minaresi'nde bulunur (Parla, 2004: 225-226). Kale Camii'ne bitişik mekânın penceresi üzerinde yer alan üçüncüsü ise, kiliseden çevrilen bu caminin yerine 1162-1163 tarihinde yenisinin inşa edildiğini göstermektedir (Parla, 2004: 214-215), **(Resim 4, bkz.:** s. 2659).

12. yüzyılın ikinci yarısında, artan Eyyubi baskıları nedeniyle sur duvarlarının tahkimine girişildiği 14, 51, 55, ve 61. burçlarda bulunan kitabe metinlerinden anlaşılmaktadır (Parla, 2004: 269-270). 1183 yılında Eyyubilerin yardımıyla Diyarbakır'a hâkim olan (Beysanoğlu, 1987: 298-301) Artuklular (1183-1232), ilk iş olarak Şiraz halıları ile boy ölçüşebilecek kalitede üretim yapan bir halı atölyesi kurarlar (Ritter, 1844: 36). Eyyübilerin Diyarbakır'ı alma niyetleri karşısında surları güçlendirdiklerini gösteren kitabeler, 9. ve 29. (Evli/UluBeden) burçları üzerinde bulunmaktadır (Parla, 2004: 270-271), **(Resim 5, bkz.:** s. 2660).

Musul Atabeklerinin yardımı ile 1199'da Eyyubileri yenerek (Turan, 1973: 174-175), iç kaledeki 70. burcun batısına açtıkları kapı üstüne zafer sevincini yansıttıkları 1198-1199 tarihli kitabeyi yerleştirirler (Parla, 2004: 271).

Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri Artuklu eseridir (Sözen, 1970: 104, 153). 1208 tarihli çeşme kitabesine göre günümüze gelmeyen Şücaiye Medresesi de bu dönemde inşa edilmiştir (Sözen, 1972: 189-190). 1156 yılında Diyarbakır'da doğan, 1233 yılında Şam'da ölen bilgin Seyfeddin-i Amidi'ye mal edilen ve 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen Seyfüddin Medresesi, günümüze gelemeyen bir diğer Artuklu yapısıdır (Sözen, 1971: 135).

1202-1203 tarihinde Eyyubilere tabi olmak zorunda kalan Artuklular (Turan, 1973: 176), bu tarihten sonra iç kaledeki höyük üstünde yer alan sarayın bulunduğu bölgeyi içine alacak biçimde beşgen planlı küçük bir kale inşa ederler.

İç kale surunun kuzeybatı yüzündeki, kapı kemerinde yer alan 1206-1207 tarihli kitabeye dayanılarak, İç kaleyi kuzeybatısından sınırlayan sur duvarıyla höyük üstündeki küçük korunaklı beşgen kaleyi, Artuklu sarayı ile ilintili olarak, Artuklu dönemine tarihlemek ve beşgen kalenin yapıldığı sırada, iç kaleyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırarak 68. burcun daha güneyine saplanan sur duvarının da bu dönemde inşa edildiğini ileri sürmek mümkündür (Parla, 2004: 272), **(Resim: 6, bkz.:** s. 2660).

37. (Yedi Kardeş) burcunun bu dönemde inşa edildiği, burcun üzerinde yer alan Artukoğlu Mahmud adına yazılmış 1208-1209 tarihli kitabeden anlaşılmaktadır (Parla, 2004: 273). **(Resim: 7, bkz.:** s. 2661).

İç kalede Viran-Kal'a denilen tepede bulunan sarayın, Artuklu Mahmud tarafından yaptırıldığı kesinleşmiş (Aslanapa, 1961: 10-18), ve burada bulunan su kaynağının, 1202-1206 yıllarında Artuklular tarafından tonoz örtülü büyük bir havuz içerisine alındığı tespit edilmiştir (Sözen, 1971: 226), (**Resim: 8, bkz.:** s. 2661).

1223-1224 tarihli kitabe, günümüze gelemeyen Ambar Çay'ı köprüsünün de Artuklular tarafından yaptırıldığını göstermektedir (Parla, 2004: 247-248).

1231-1232 yılında Diyarbakır'ı alan Eyyubi Sultanı Melik Kamil, kenti çevreleyen dış suru yıktırarak taşlarını içteki surun kuvvetlendirilmesinde kullanmıştır (Beysanoğlu, 1987: 52).

9. ve 10. burçların kitabeleri, ilki 1235, ikincisi 1236 yılında gerçekleştirilen ard arda iki Anadolu Selçuklu kuşatmasının (Ebû'l Ferec, 1987: 535) ardından Eyyubilerin surları tahkim ettiğini göstermektedir (Parla, 1990: 191-192).

1240 yılında yapılan bir anlaşma ile Diyarbakır'ı alan Anadolu Selçuklularının Nebi Camii yakınında, Şafiler için günümüze gelemeyen bir camiyi yaptırılmış olabilecekleri ileri sürülmektedir (Sözen, 1971: 43-47). İlhanlılar, 37 yıl süren Anadolu Selçuklu hâkimiyetine sultan unvanı verdikleri Artuklu II. Necmeddin Gazi'yi Diyarbakır'a vali tayin etmek suretiyle son verirler (Turan, 1973: 189-190). **(Çizim 3, bkz.:** s. 2656).

1334-1335 yılları arasında yaptırıldığı söylenen İskender Paşa ile Ulu Camii Mahalleleri arasında bulunan günümüze gelememiş İmadiye Mescidi ile aynı adla anılan mahallede yer alan günümüze gelememiş Hüsameddin Camii, Mardin Artukluları döneminde (1298-1393) inşa edilmişlerdir (Beysanoğlu, 1963: 202-203).

1392-1393 yılında Diyarbakır'ı alan Timur, tüm ev ve sur duvarlarının yıkılmasını emrederek kenti yağmalatır (Yinanç, 1945: 621). Timurlu döneminin (1394-1404) ardından Diyarbakır, Akkoyunlu hâkimiyetine (1404-1508) girer (Sümer, 1967: 34). 73. burç ile 74. burç arasında yer alan 1449-1450 tarihli iki kitabe

metninden sur duvarlarının Akkoyunlular tarafından onarttığı anlaşılmaktadır (Parla, 2004: 276-277).

Ulu Camii'nin Şafiler bölümünde yer alan 1469-1470 tarihli kitabe (Parla, 2004: 237-238), ilkin İnaloğulları döneminde yapıldığı kabul edilen bu caminin, Akkoyunlu döneminde yenilendiğini göstermektedir (Parla, 1990: 69).

Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan, bugünkü Hindi Baba Kapısı'nın güneyindeki kaynak suyu civarına Balıklı Mescidi inşa ettirmiştir (Beysanoğlu, 1963: 203). Ayni Minare (Hoca Ahmet), Safa, Şeyh Matar (Kasım Padişah), Şeyh Yusuf, Lala Bey ve Nebi Camii, Hamza Bey, İbrahim, İzzeddin, Taceddin, Kaçık Budak ve Hacı Büzürk Mescidi gibi pek çok cami ve mescit Akkoyunlu döneminde inşa edilmiştir (Sözen, 1971: 52-55).

Muslihiddin Lâri (İpariye) Medresesi (Sözen, 1970: 151-153) ile Uzun Hasan, ve İpariye Tekkelerinin Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 466).

Kuyumcular çarşısı yakınındaki Mirza Hamamı ile Dağ Kapı yakınındaki Sunakiye Hamamı günümüze gelemeyen Akkoyunlu dönemi hamamlarındandır. Akkoyunlu öncesinde küçük ölçekli mahalle oluşumuna rastlanmayan kentte Akkoyunlularla birlikte mescit, zaviye ve camilerin etrafında aynı adla anılan yeni mahalleler kurulmuş ve çarşı bölgelerine hamamlar yapılmıştır (Parla, 1990: 134). (**Çizim 4, bkz.:** s. 2657).

1508 yılında Şah İsmail'in eline düşen kenti, 1515-1516 yılında Osmanlılar alır. (Yinanç, 1945: 622-623). Osmanlı döneminde daha önceki tüm dönemlerde inşa edilenden çok daha fazla cami, mescit ve hamam inşa edilmiş, bunların etraflarında kendi adlarıyla anılan küçük mahalleler oluşmuştur (Yılmazçelik, 1999: 195-210).

Bıyıklı Mehmet Paşa iç kaledeki Hükûmet binasının yanı sıra Fatih Camii olarak da anılan ilk Osmanlı Camii'ni inşa ettirir (Beysanoğlu, 1990: 520-525).

Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle iç kaleye Küpeli ve Saray Kapı'nın[12] da bulunduğu, 16 burçlu bir bölüm eklenerek (Beysanoğlu, 1990: 535), iç kale alanı büyütülmüş (Parla, 2004: 253), 27 gözlü bir su kemeriyle 9 ve 10. burçlar arasından kente Hamravat suyu getirilmiştir (Beysanoğlu, 1990: 542).

Deva, Çardak, Küçük, Paşa, Melek Ahmet Paşa, ve Vahap Ağa Hamamı, Deliller, Hasan Paşa, Çifte, Eğiller, Ketenciler, Salos, Vakıf, Pamukçular, İpekoğlu, Abacılar ve Kilimciler Hanları inşa edilmiştir (Beysanoğlu, 1990: 547, 550-551, 580, 598, 618, 651-657).

[12] Saray Kapısından çıkarak kente doğru, doğu-batı doğrultusunda devam eden yolun kuzeyinde kalan Artuklu Medresesi ile Akkoyunlu Camii, söz konusu yolun eskiliğini gösterdiği gibi, Saray Kapının yerinde Osmanlı öncesinde de bir kapının bulunabileceğine işaret eder.

XVII. yüzyılda, Devegeçidi Çayı üzerinde IV. Murad, Pamuk Çayı üzerine Dilaver Paşa Köprüleri yaptırılmıştır (Beysanoğlu, 1990: 658).

Diyarbakır'ın fizikî dokusuna bakıldığında, Arapların kenti aldıkları 638 yılından sonra uzunca bir süre iki ana yola bağlı eski dokusunu koruduğu görülür. Kentin İslâm dünyası ile tanışmasının hemen ardından merkez bölgeye yaptırılan Sa'saa Camii ile İslâmi donatılar kentte yerini almaya başlar. 11. yüzyılda var olduğu bilindiği halde kesin inşa tarihi ve banisi bilinemeyen ilk Ulu Camii de merkeze yapılmıştır. XI. yüzyılda Dağ Kapı, XII. yüzyılda Mardin Kapı'nın mescide dönüştürülmelerinde siyasi birtakım etmenler rol oynamış olmalıdır. Kent merkezinde bulunduğu bilinen Roma ve Bizans dönemi sarayının (Nasır-ı Hüsrev, 1985: 12-14) aksine, Mervanoğulları, İnaloğulları, Artuklu ve Osmanlı Sarayları iç kalede yer alırlar.

Diyarbakır, medreselerle Artukoğulları döneminde tanışır. İlk kuruluşu Halifeler dönemine dayandırılan şehit mezarlarının dışında, İnal ve Nisanoğulları Dönemi'nde olduğu gibi, Artuklular zamanında da türbe yapılmamıştır. Artuklular, iç kaledeki saraylarının ve askerî birliklerin emniyeti için bu alanı küçülterek kontrol altına almışlardır. Kurdukları halı atölyeleri ve şehirlerarası yollar üzerine inşa ettikleri köprülerle ticari faaliyetleri canlandırdıkları görülmektedir (Parla, 2005: 79).

Akkoyunlularla birlikte inşa edilen tekke, zaviye, tarikat yapıları ile cami ve mescitlerin etrafında küçük ölçekli mahalleler oluşmuştur. Bu mahallelerde yaşayanların başlangıçta merkezle ilişkileri çarşı, pazar ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. Akkoyunlular'ın çarşı bölgelerine yaptıkları hamamların, bir yandan esnafın ihtiyacına cevap verirken diğer yandan halkın bu bölgeye çekilmesine yardımcı olmakla iki işlevi birden yüklendikleri anlaşılmaktadır. İç kaledeki Sahabeler Türbesi hariç tutulursa, ilk kez yine bu dönemde cami avlularına bani türbelerinin yapıldığına tanık olunur. Akkoyunlu döneminde özellikle kentin kuzeybatı kesiminde, sur duvarlarına yakın kısımlarda yapılaşmanın arttığı görülür.

Kentin çarşı ve pazarları, Dağ Kapı-Mardin Kapı'yı birleştiren kuzey-güney hattındaki yol boyunca sıralanmaktadır. Doğu-batı hattındaki ana caddenin iki yanında (Urfa Kapı'dan Ulu Camii önlerine kadar) karşılıklı çarşı ve pazarlar bulunmaktadır. Söz konusu yollar üzerindeki bu çarşılar, kent içiyle olduğu kadar kentler arası yollarla da bağlantılı olduklarından çağlar boyunca işlevlerini sürdürerek varlıklarını korumuşlardır. Buğday Pazarı, Sipahi Pazarı gibi çarşı, pazar ve hanların yer aldığı günümüz ticari dokusunun, kentin eski dönemlerinden itibaren varlığını koruduğu, Ulu Camii'nin doğusunda bulunan meydanın ise, muhtemelen Roma dönemi forumunun üzerinde yer aldığı düşünülebilir (Parla, 2004: 280). Kent merkezi, ana yollar, çarşıların bulunduğu kesimler, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu güneybatı kısımdaki kiliselerin arasında kalan bölge ile

ızgara planlı Hasırlı Mahallesi'nin bulunduğu alanda kent hâlen eski dokusunu korumaktadır (Parla, 1990: 131-2004: 282).

SONUÇ

Konstantius döneminde (MS 377 öncesi) genişletilerek yeni bir sur içerisine alınan kentte, Artuklu dönemi sonuna kadar kent merkezinin önemini koruduğu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde merkezin çarşı, pazar alanı olma dışında önemini yitirdiği, dini amaçlı işlevlerin, merkezdeki Ulu Camii ile birlikte merkez dışında kurulan tekke, zaviye ve mahalle camileriyle mahalle mescitlerinin çevresinde gerçekleştirilmeye başlandığı, Cumhuriyet döneminde ise, büyük ölçüde restorasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilerek yeni donatıların eklendiği kentin olağanüstü büyüyerek sur dışına taştığı rahatlıkla ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

Artuk, İ., -C. Artuk, (1971), **İstanbul Arkeolojisi Müzeleri. Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu,** C. II., İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Aslanapa, O., (1962), "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XI, 10-18.

Baumgartner, (1894), "Amida", **Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung,** 1-2, Stuttgart: Metzlersche Buchhandlung.

Berchem, M., (1909), **Arabische Inschriften, I. Inschriften Aus Syrien**, Leipzig.

Berchem, M.-Strygowski, J., (1910), **Amida**, Heidelberg.

Beysanoğlu, Ş., (1963), **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**. İstanbul: Şehir Matbaası.

-----, (1987), **Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C. II., Ankara: Neyir Matbaası.

-----, (1990), **Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlu'lardan Cumhuriyete Kadar**, Ankara.

-----, (2001), **Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Cumhuriyet Dönemi**, Ankara.

Dolapönü, M. F. H., (1956-58) "Hristiyanlığın Amid (Diyarbekir)'e Yayılışı" **Kara-Amid**, 2-4, 347-350.

Gabriel, A., (1940), **Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale**, C. II., Paris: e. DE Boccard.

Gibbon, E., (1987), **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. II., (Çev. A. Baltacıgil), İstanbul: Tuba Matbaası.

Ebû'l Ferec, G., (1987), **Abû'l-Farac** Tarihi, C. I., (Çev. : E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

El-Belâzuri, (1987), **Fütûhu'l-Büldan**, (Çev.: M. Fayda) Ankara: Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Evliya Çelebi, M., (1314), **Seyahatname**, (Çev.: Ahmet Cevdet), İstanbul.

Honigmann, E. (1970), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

İzgil, Ö., (1939) "Anadolu Seyahati", **Karacadağ**, I/12, 12-13.

Kırzıoğlu, M. F., (1953), "Amid, Kara-Amid, Kara-Hamid Şehri Adı", **Kara-Amid**, I/1.

Marcellinus, A., (1963), **The History**, (Çev.: J. C. Rolfe), London.

Nâsır-ı Hüsrev, (1985), **Sefername**, (Çev.: A. Terzi), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Procopius, (1961), **Buildings**, (Çev.: H. B. Dewing), London: William Heinemann Ltd.

Oppert, J., (1963), **Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854.,** C. I., Paris: Imprimerie Impériale.

Ostrogorsky, G., (1981), **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev.: F. Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Parla, C., (1990), **Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

-----, (2004), "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)**, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.

-----, (2005), "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", **ODTÜ MFD**, 22: 1, 57-84.

-----, (2006), "Diyarbakır", **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı**, C. 2, 219-225. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Ritter, C., (1844) **Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI**., Berlin.

(1302), **Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, Diyarbakır.

(1318), **Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, Diyarbakır.

(1319), **Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, Diyarbakır.

(1321), **Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir**, Diyarbakır.

(1964), **Diyarbakır İl Yıllığı**, Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret.

Sami, N., (1949), **Zafername**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sami, Ş., (1308), **Kamus ül A'lam**, C. III., İstanbul.

Sözen, M., (1970), **Anadolu Medreseleri. Selçuklu ve Beylikler Devri**, C. I., İstanbul: İTÜ. Baskı Atölyesi.

-----, (1971), **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul: Gün Matbaası.

-----, (1972), **Anadolu Medreseleri. Selçuklu ve Beylikler Devri**, C. II., İstanbul: İTÜ. Baskı Atölyesi.

Sümer, F., (1967), **Kara Koyunlular**, C. I., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tuncer, O. C., (2002), **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara.

Turan, O., (1973), **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Yılmazçelik, İ., (1999), "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihi ve Fiziksel Gelişimin Seyri", **Diyarbakır Müze Şehir**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yinanç, M. H., (1945), "Diyarbekir", **İslam Ansiklopedisi**, C. III., İstanbul: Millî Eğitim Yayınevi.

ORTA ÇAĞ'DA ANADOLU'DA HÜKÜM SÜREN BEYLİKLERİN SİKKELERİNİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

PARLAR, Gündegül
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Orta Çağ'da Anadolu'da XI.-XV. yüzyıllarda hüküm süren Beylikler, coğrafi özelliklerinin yanı sıra, Orta Çağ'ın kültür, sanat, inanç farklılıkları ve siyasi politikalarının ışığı altında sikkelerini meydana getirmişlerdir. Bu sikkelerde, farklı bölgesel özelliklerinin yanısıra, sanat ve kültür etkileşimlerinden, metbu ve tabi ilişkilerinden ve de bölgelerinde varolan darphanelerinde kullanılmasından kaynaklanan benzerlikler ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'da kurulmuş olan 20 civarındaki Beyliklere ait sikkelerde, bölgesel farklılıkların yanı sıra tarihsel olarak da değişiklikler göstermekte örneğin, ilk dönem sikkeleri bol figürlü iken, Orta Çağ'ın son dönemlerine yakın tarihlerde, yazılar ve geometrik süslemeler ön plana çıkmaktadır. Bölgesel olarak Anadolu'da ki sikkeler ise, Doğu ve Orta Anadolu ile Batı ve Güneybatı Anadolu arasında, tasarımları yönünden farklılıklar göstermektedir. Doğu Anadolu'da zengin fügürlü, fantastik konulu sikkeler darbedilirken, Batı ve Güneybatı'da ise zengin formları ile bitkisel ve geometrik süslemeli sikkeler kesilmektedir.

Figürlü sikkelerdeki konular incelenecek olursa, insan ve hayvan figürleri ile birlikte bitkisel ve geometrik motiflerin işlendiği görülmektedir. Orta Çağda çok yaygın olan ve diğer meteryallerde de görülen mitolojik konuların çok gözde olduğu, özelliklede Saltukoğulları'ının, Mengücükoğulları'nın, Danişmentoğulları'nın, Artukoğulları'nın, Selçuklular'ın, Moğol ve İlhanlı'nın sikkelerinde bu konuların yer aldığı izlenmektedir.

Orta Çağ'da hem Selçuklular'ın hem de diğer devletlerin ve de Moğol İlhanlı'nın sikkelerini darbetmek için hemen hemen Anadolu'nun bütün şehirlerinde darphaneler kurulmuştur. Örneğin, Selçuklular'ın 45, Moğol ve İlhanlıların 200 üzerinde darphanelerinin varlığı ele alındığında, sanat ve kültür etkileşimler de kaçınılmaz olmuştur. Aynı topraklarda, aynı bölgelerde sınır komşuları ve daha önce o bölgelerde varlığını sürdürmüş olan Geç Antik, Roma, Bizans ve Türkler'in Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerinin sikkelerde yer aldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Beylikleri, sikkeler, Orta Çağ.

ABSTRACT

The Characteristic Properties of the Coins of the Beyliks Prevailed in Anatolia in the Middle Ages

The Beyliks prevailed in Anatolia in the Middle Ages between 11th-15th centuries, formed their coins under the influences of the middle ages' culture, art, religious differences and politics besides their geographical characteristics. In these coins, besides their regional characteristic differences, similarıties that caused by art and culture interaction, consequent and antecedent relation and the use of the mints in their territory are brought to light.

The coins that belong to around twenty Beyliks found in Anatolia, expose changes due to date besides their regional dissimilarıties. For example, while coins of the early period have rich figures, phrases and geometrical motives take over near the dates of the last period of the Middle Ages. Regionally also, between the East and Middle, West and South-West of Anatolia, the coins of Anatolia expose dissimilarities in the means of design. While in eastern Anatolia coins minted with rich figures and fantastic topics, in western and south-western Anatolia coins minted with rich forms of herbal and geometric motives.

In case the topics of the figurative coins are examined, it is seen that human and animal figures together with herbal and geometric motives are used. It can also be observed that mythical topics, which were widespread in the Middle Ages and could also be seen on other materials, favourite and these topics take place at especially Salduqids, Mengujakids, Danishmendids, Artuqids, Seljuk, Mongol and Ilkhanate coins.

In the Middle Age, in order to mint the coins of Seljuk, Mongol, Ilkhanate and other states mints were built in almost all of the cities of Anatolia. For example, as the existence of 45 mints for Seljuk and over 200 mints for Mongol and Ilkhanate is examined, the art and culture interaction also becomes inevitable. It is seen that, on the same soils, in the same territories the border states and the ones that ruled at that region before such as Late Antique, Rome, Byzantines and the traditions brought by the Turks from Central Asia take place on the coins.

Key Words: Anatolian Beyliks, coins, Middle Age.

Orta Çağ'da Anadolu'da XI.-XV. yüzyıllarda hüküm süren Beylikler, coğrafi özelliklerinin yanı sıra, Orta Çağ'ın kültür, sanat, inanç farklılıkları ve siyasi politikalarının ışığı altında sikkelerini meydana getirmişlerdir. Bu sikkelerde farklı bölgesel özelliklerinin yanısıra, sanat ve kültür etkileşimlerinden, metbu ve tabi ilişkilerinden ve de bölgelerinde varolan darphanelerinde kullanılmasından kaynaklanan benzerlikler ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'da varlık gösteren, başta Selçuklular olmak üzere, Saltukoğulları, Mengücükoğulları, Danişmentoğulları, Artukoğulları (**Örnek 1, bkz.:** s. 2662), Karasioğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Germiyanoğulları, Denizli Beyleri, Hamidoğulları, Menteşeoğulları (**Örnek 2, bkz.:** s. 2662), Eşrefoğulları, Alaiye Beyliği, Eretnaoğulları, Kadı Burhaneddin Hükûmeti, İsfendiyaroğulları ve Karamanoğulları'na ait sikkelerden örneklerle, müşterek ve karakteristik özellikleri ile tarihsel ve bölgesel özellikleri, madenleri, inançları doğrultusundaki süsleme tasarımları ve etkileşimleri incelenecektir. Bu incelemeler, kazılarda bulunmuş ve de teşhire sunulmuş olan sikkeler üzerinde yapılacaktır.

Bölgesel olarak Anadolu'daki sikkeler, Doğu ve Orta Anadolu ile Batı ve Güneybatı Anadolu arasında, tasarımları yönünden farklılıklar göstermektedir. Örneğin Doğu Anadolu'da zengin bol figürlü sikkeller darbedilirken Batı ve Güneybatı'da ise, zengin formları ile bitkisel ve geometrik süslemeli sikkeler kesilmektedir.

Bölgesel farklılardan başka, sikkelerde tarihsel olarak da değişiklikler söz konusu olmaktadır. İlk dönem sikkeleri bol figürlü iken, Orta Çağ'ın son dönemlerine yakın tarihlerde, yazılar ve geometrik süslemeler ön plana çıkmaktadır. Örneğin Anadolu Selçuklu 1201 tarihli Süleyman Şah'ın süvari figürlü sikkesine karşılık, III. Keyhüsreve ait 1255-7 tarihli sikkesi altı dilimli forma sahip olup, yazılı sikke niteliğini taşımaktadır. Son dönemlerde sikkelerde ön plana çıkan hat sanatı, daha sonra Osmanlı'da da devam etmiştir.

Sikkelerde görülen sanatsal formları ve süslemeleri, figürlü ve figürsüz olarak ayırmak yerinde olur. Farklı malzemelerde de görülen figürlü tasarımların, sikkelerde sanatçının tanıtıcı imzasını koymaması nedeniyle, bunlarında aynı nakkaşlar tarafından yaratıldığını düşündürmektedir.

Yazı tasarımının öne çıktığı sikkelerde, yazı ya ortada ya da sikkeyi çevreliyen bir bordür içinde veya hem ortada hemde bordürde birlikte yer almaktadır. Yazı çeşitleri ise düz çizgi ve köşelerden oluşan Kufi yazı, eğri kesimli Sülüs, Muhakkak ve sınır komşuları ile müştereken kestirdikleri Latince, Rumca ve Ermenicedir. (Parlar, G., 2001, **Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler**, Ankara, 125).

Yazılarda sikkeyi bastıran hükümdarın adı, ünvanı, basıldığı yer ve tarih yer almakta, ayrıca metbu ve tabi ilişkileri dolayısıylada, o devletin hükümdarının adı ve de methiyeleride darbedilmektedir. (**Örnek 3:** Irak Sultanı Rükneddin Tuğrul Şah ile Saltuklu Sultanın ismi birlikte bulunmakta), (Müşterek basılan sikkelerde her iki devletin yazıları birlikte yer almaktadır), (**Örnek 3, Bkz.:** s. 2663).

Figürlü sikkelerdeki konular incelenecek olursa, insan ve hayvan figürleri ile birlikte bitkisel ve geometrik motiflerin işlendiği görülmektedir. Orta Çağ'da çok yaygın olan ve diğer meteryallerde de görülen mitolojik konuların çok gözde olduğu,

özellikle de Saltukoğulları'nın, Mengücükoğulları'nın, Danişmentoğulları'nın, Artukoğulları'nın, Selçuklular'ın, Moğol ve İlhanlı'nın sikkelerinde bu konuların yer aldığı izlenmektedir. İnsan figürleri ya yarım büst şeklinde olmakta veya tahta oturur vaziyette hükümdar resmedilmektedir. (**Örnek 4, bkz.:** s. 2663) Tahta oturan hükümdarın umumiyetle elinde kadeh bulunmaktadır. Bazı hükümdarların ise, her iki tarafında melek figürleri görülürki, bunların sikkelerde hükümdarın hâkimiyetini müjdeliyen koruyan bir konumda yer aldığı düşünülmektedir. (Parlar, G., 2001. **Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler**, Ankara, 125) İnsan figürü başka bir konumda, özelliklede Selçuklu sikkelerinde süvari olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk dönem Selçuklu sikkelerine bakıldığında, konuların hemen hemen süvari figürü ve avlanma sahnesi olduğu görülmektedir. (**Örnek 5, bkz.:** s. 2664) Türklerin en eski geleneği olan at üzerinde avlanmak, sikkelerde hâkimiyet kudret sembolü olarak düşünülebilir. Bu dönem sikkelerinde görülen bir diğer insan figürlü kompozisyon ise gayrimüslim komşularla müşterek kestirilen sikkelerdir. Bu sikkelerin bir yüzünde gayrimüslim devletin hükümdarı bulunurken, diğer yüzünde ise sikkeyi kestiren devletin hükümdarının ünvanı yer almaktadır.(**Örnek 6, bkz.:** s. 2664) Bu Saltuklu sikkesinde, patrik haçını tutan Aya Yorgi ile Bizans İmparatoru John II. Komnenus'un figürü yer alırken, arka yüzünde ise "Muazzam Sultan Saltuk bin Ali" ibaresi bulunmaktadır. Matbu ve tabi ilişkilerden dolayı kestirilen sikkelerde, her iki hükümdarın unvanları ve methiyeleri sikkeye darbedilmektedir.

Orta Çağ devletlerinde ve özellikle de Orta ve Doğu Anadolu'daki devletlere ait sikkelerde görülen hayvan figürleri içindeİ at, arslan, bulunmaktadır. (**Örnek 7, bkz.:** s. 2665) Arslanlar bazen tek bazen de çift olmakta, ayrıca çift başlı kartal ve nadiren görülen balık figürü de yer almaktadır. (**Örnek 8, bkz.:** s. 2665) Bu hayvanların dışında sikkelerde avlanan hayvan figürleri de vardır, ancak bu hayvanların cinsiyeti sikkelerin yıpranması dolayısıyla tespit edilememektedir. Bir de fantastik işlenen konular arasında yer alan ejder kuyruklu aslan gövdeli insan başlı veya ejder ile mücadele sergiliyen sikkeler de bulunur ki, bunlarda inançlar doğrultusunda kestirilmiştir. (**Örnek 9, bkz.:** s. 2665)

Sikkelerde figürlerin dışında bitkisel motifler, örneğin **rumi ve palmet motifleri, nar motifi, ağaç dalı, çiçek motifi** kompozisyonlarda görülmektedir Bu tip süslemeler umumiyetle Orta ve Doğu Anadolu Bölgesi Devletlerinde az miktarda da olsa Batı bölgelerinde de görülmekte ya yazıları ve figürleri süsleyici mahiyette ya da yazıları ayırıcı görevi üstlenmektedirler.

Sikkelerde, insan ve hayvan figürü, bitkisel motifler, fantastik melek, ejder motiflerinden başka hemen hemen her devletin sikkesinde yer alan çeşitli tipte yıldız motifleri ve geometrik süslemelerde bulunmaktadır. Özellikle de "geçmeler" adı verilen bu süslemeler ile yıldız motifleri Batı ve Güneybatı Anadolu'da daha

çok kullanılmıştır. Selçuklu sikkeleri ile Moğol ve İlhanlı sikkeleri, farklı bir özelliğe sahip olarak hem figürlü hem de batıdaki sikkelerde görülen geçme ve yıldız motiflerinin ve diğer nesneli motiflerin hepsini birden kullanmışlardır. (**Örnek 5, bkz.:** s. 2664) Yıldız motifleri, figürlü figürsüz bütün sikkelerde yazı aralarında, sikkenin üstünde veya altında, beşli altılı ve daha çok kollu olmak üzere dekoratif anlamda kullanılmıştır. Selçuklularda ise uçları bonbeli, çatallı gibi çeşitleri görülmektedir. Yıldız motifinin dekoratif süsleme unsuru dışında manevi olarak, inanış, gökyüzü âlemi, sonsuzluk vb. kavramları çağrıştırdığı da düşünülmektedir.

Sikkelerde görülen geometrik motifler, yürek biçimli, sekiz boğumlu, (**Örnek 10, bkz.:** s. 2666) uçları çiçek veya üçlü lale motifiyle biter şekildedir. Orta Çağ'ın karekteristik özelliği olan mistik havanın diğer sanat dallarında da olduğu gibi sikkelerde de; kâinatın ahengini, düzenini ve ritmini gösterdiği düşünüldiği gibi, Platon ve diğer bilginlere göre de psikolojik nedenlerin sonucu olarak ortaya çıktığı şeklinde de yorumlanmaktadır. (Mülaym, S., 1999, **Değişimin Tanıkları**, 173; Parlar, G., 2000, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Sikkelerinde Görülen Geçme Motifleri", **Türkler**, Cilt: 7, 919; Parlar, G., 2000, **Osmanlı'nın Kuruluş Dönemi Sikkelerinde Kompozisyon, Eyüp Sempozyumu**, Cilt IV, 102).

Bu dönem sikkelerinde nesneli motiflerde görülmektedir. Bunların içinde en çok yer alan motif ok-yay'dır. Avlanma sahnelerinde Türk geleneği olarak at üzerinde geriye dönerek ok atma figürlü sikkelerde yer almakta, diğer motifler ise silahlardırki, bunlarda balta, hançer, kılıç, olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca üç çatallı alem-silahlar, müşterek sikkelerde haç, hale, labarum görülmektedir. Labarum Bizans sanatında İsa'nın monogramı bir sancak, alem olarak betimlenmektedir. Sikkelerin çok az bir bölümü sadece yazıdan ibaret olup, çoğunluğu karışık motiflerle darp edilmişledir.

Sikkelerin tekniği darp tekniğidir. Maden cinslerine gelince, teşhirdeki sikkelerdende anlaşılacağı gibi çok az sayıda altın (Dinar) sikkeye karşılık gümüş (Dirhem) ve Bakır sikke çoğunluktadır. Kazılardan çok az sayıda Dinar sikkenin çıkması ise, altın sikkenin bastırılmamış olması gibi bir sebepten kaynaklanmamakta, tarihî belgelere göre, Moğollar'ın Anadolu'yu istilası sonrası giderlerken yanlarında diğer ganimetlerle birlikte altın sikkeleri de götürmelerinden ileri gelmektedir.

Sikkelerde yazıları ve figürleri çevreliyen formlar birbirine benzemekle beraber, genelde her devlet kendi süsleme zevkini ortaya koymuştur. Bu formlar, düz daire, çift veya birden fazla daire, inci dizili daire, yıldız, kare, dilimli gül yaprağı, dört yapraklı yonca, dilimli kare formlarıdır. (Parlar, G., 2002, "İlhanlılarda Sikke Formları", **Türkler**, Cilt: 8, 919) Bu formlarında gelişi güzel seçilmediklerini inanç ve tesirlerle meydana getirildiğini söyliyebiliriz.

Orta Çağ'da hem Selçukluların hem de diğer devletlerin ve de Moğol İlhanlı'nın sikkelerini darbetmek için hemen hemen Anadolu'nun bütün şehirlerinde

darphaneler kurulmuştur. Örneğin Selçuklular'ın 45, Moğol ve İlhanlılar'ın 200 üzerinde darphanelerinin varlığı ele alındığında, sanat ve kültür etkileşimleri de kaçınılmaz olmuştur. Aynı topraklarda, aynı bölgelerde sınır komşuları ve daha önce o bölgelerde varlığını sürdürmüş olan Geç Antik, Roma, Bizans ve Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerinin sikkelerde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu tesirlerin sentezlenmesinin yanı sıra devletlerin, kendilerinin bizzat ortaya koyduğu resim anlayışı da sikkelere yansımaktadır. "Barbar" olarak bilinen Moğol ve İlhanlı sikke formlarının inanılmaz derecedeki zenginliği, hükümranlığına aldığı devletlerin sikkelerinde bol miktarda işlenmiştir. Örneğin Moğol ve İlhanlı sikkelerinin özellikle de damgası hâline gelen geçmeler, (**Örnek 11, bkz.:** s. 2666) figürlü sikkelerde yer almakla birlikte daha çok yazının ön plana çıktığı sikkelerde görülmektedir.

Sikkelerdeki formlar ise, **Daire Formu** aşağı yukarı bütüm İslami sikkelerde görülürken, **İnci Dizili** sikkeler, Orta Asya, Roma ve Bizans sikkelerinde kullanılmıştır. Ayrıca sikkelerde görülen **İkiden Fazla Daire** formu, Fatimi, Abbasi, Eyyubilerde, **Yıldız** formu ise Eyyubiler'de, Fatimiler'de, Artuklu'larda, Selçuklu'larda çok fazla rağbet görmüştür. **Dilimli Gül Yaprağı** formu, aynı dönemlerdeki antik sikkelerde görülmezken, Eyyubilerin hemen hemen tek tipi olmuştur. Meyafarikin Eyyubilerinde ve İlhanlı'da altı yapraklı, Yemen Eyyubilerinde sekiz, Hısna Keyfa Eyyubi'lerinde ise beş yapraklı gibi biçimlerde kendini göstermiştir ve bu tesirlerle Selçuklu, Karasioğulları, İsfendiyaroğulları, Eretnaoğulları, Menteşeoğulları ve de tek tük olmak üzere diğer Beyliklerde de kullanılmıştır. **Dört Yapraklı Yonca**, Selçuklu sikkelerinin son döneminde rastlanmakta, aynı dönemlerde Tacikistan, Özbekistan ve İhanlı sikkelerinde ve de Menteşeoğulları'nda da izlenmektedir. Bunlardan başka Eretnaoğulları'nda daire içinde **Mekik**, (**Örnek 12, bkz.:** s. 2667) **Üç Yapraklı Çiçek**, İsfendiyaroğulları'nda düz çizgilerle meydana gelen Altıgen de devletlerin özel olarak kestirdikleri formlar arasındadır.

XI-XVI. yüzyıllar arsında yani Orta Çağ'da, Anadolu'da hüküm süren Beyliklerin sikkelerinde görülen tesirler, birkaç kaynaktan ileri gelmektedir. Bunlar bulundukları bölgede kendilerinden önce hüküm süren devletlerin etkisi, müşterek kullanılan darphaneler, metbu ve tabi ilişkilerden kaynaklanan tesirler, Orta Asya'dan getirilen örf ve adetler, Şamanizmin etkileri, Orta Çağ'ın karekteristik özelliği olan mitolojik ve fantastik konulara duyulan derin ilgidir. Sikkelerde bu tesirler ışığı altında, devletlerin kendi inanç ve düşünceleri ile sentezlenerek darbedilmişlerdir.

Anadolu'da hüküm süren Beyliklerden başka, Anadolu'ya uzun yıllar idaresinde bulunduran Moğol ve İlhanlı sikkelerinin tesirlerinden de söz etmek gerekmektedir. İki yüzden fazla sayıya sahip darphanelerde kesilen sikkelerin formları inanılmaz derecede zengindir. Anadolu'da hüküm süren Beyliklerin sikkelerinde form çeşitliliği en fazla on civarında iken, Moğol ve İlhanlı'larda

sikke formları otuz civarındadır (Parlar, G., 2002, "İlhanlılarda Sikke Formları", **Türkler**, Cilt 8, 919; Spuler, B., 1987, **İran Moğolları**, Ankara, s. 187) Moğol ve İlhanlı sikkelerindeki bu form çeşitliliği, Beylikler'in sikkelerine sanatsal yönden çok fazla etki etmiştir.

Ek 1 (Örnek 1-12 için bkz.: s. 2662-2667**)**

Örnek 1: Artuklu/Bakır/Nasıreddin Mahmud/Hasankeyf/1213 M./28mm/11.60 gr.

Örnek 2: Menteşeoğulları/Gümüş/Ahmed Gazi/Balat/17mm/0.80 gr.

Örnek 3: Saltukoğulları/Bakır/Nasireddin Muhammed b. Saltuk/Darp yeri yok/Tarihsiz/23 mm/4.40 gr.

Örnek 4: Artukoğulları/Bakır/Hüsameddin Yoluk Arslan/Darp yeri yok /31mm /15.0 gr (Abbasi Halifesi Nasır li-dinillah adına).

Örnek 5: Selçuklu/Dinar/Süleyman Şah/Konya/1201-2 M/21mm/4.25 gr.

Örnek 6: Saltukoğulları/Bakır/İzzeddin Saltuk b.Ali/Darp yeri yok/ Tarihsiz/21 mm/3.55gr.

Örnek 7: Danişmentoğulları/Bakır/Melek Zünnun/28 mm./6.33 gr.

Örnek 8: İsfendiyaroğulları/Bakır/İsimsiz/Sinop/Tarihsiz/17 mm/1.95 gr.

Örnek 9: Artuklu/Bakır/Nasıreddin Artuk Arslan/Mardin 1202 M./28 mm/11.02 gr.

Örnek 10: Eşrefoğulları/Gümüş/İsimsiz/Beyşehir/17mm/1.0 gr.

Örnek 11: Moğol ve İlhanlı/Gümüş/Süleyman Han/1339-1346 M/ Selmas/17mm/1.42 gr.

Örnek 12: Eretnaoğulları/Alaeddin Eretna/Gümüş/Kayseri/1351 M./22mm/1.75 gr.

KAYNAKÇA

Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, (1992), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Alptekin, Coşkun, (1971), "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Ankara.

Altının İktidarı, İktidarın Altınları, (2004), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Artuk, İbrahim ve Artuk, Cevriye, (1993), **Artukoğulları Sikkeleri**, Sümer Kitapevi, İstanbul.

Artuk, İbrahim, (1970), "II. Keyhüsrevin Üç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler (6 Levha)", **Malazgirt Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993. -"İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu", Cilt 1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgâr, (1994), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Çam, Nusret, (1993), "Türk ve İslam Sanatlarında Altı Kollu Yıldız (Muhr-i Süleyman)", **Prof. Dr.Yılmaz Önge Armağanı**, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya.

Davidovich, Elena, (1979), "Hoards of Ancient and Medival Coins From Tajikistan"**, M.**

Doğu-Batı Arası Bir Gökkuşağı, (1994), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Erdem, İlhan, (2002), "Doğu Anadolu Türk Beylikleri", **Türkler,** Türkiye Yayınları, Cilt 6, Ankara.

Gür, Selçuk, (1976), **Antik Sikkeler**, İstanbul.

Köymen, Mehmet Altay, (1991), **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Kudret ve Huner, (1994), Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara,.

-----, (2000), "Anadolu Beylikleri", **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İsar, İstanbul.

Mülayim, Selçuk, (1982), **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (Selçuklu Çağı)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

-----, (1999), **Değişimin Tanıkları, 0rtaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi**, Kaktüs Yayınları, İstanbul.

Öney, Gönül, (1975), **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

-----, (1998), **Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl**, TTK Yayını Ankara.

Parlar, Gündegül, (2004), "Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkelerinde İnanç Felsefesi", **Sanat ve İnanç Sempozyumu**, Mimar Sinan Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

-----, (2004), "Mengücükoğullarının Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", **VIII. Tıp Tarihi Kongresi**, Divriği.

-----, (2004), "Saltukoğulları Sikkelerinin Sanatsal Yönleri", **Doğubayazıt Kültür ve Sanat Sempozyumu**, Çekül Vakfı.

-----, (2002), "İlhanlılarda Sikke Formları", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 8,Ankara.

-----, (2002), "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Sikkelerinde Görülen Geçme Motifleri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, Ankara.

-----, Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001.

-----, (2000), "Anadolu Selçukluların Yıldız Kompozisyonlu Sikkeleri", **Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildirileri**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

-----, (2000), "Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Kompozisyonlar", **IV. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

-----, (2002), "Osmanlı'nın Kuruluş Dönemi Sikkelerinde Kompozisyon", **Eyüp Sempozyumu Bildirileri**, Cilt IV. İstanbul.

-----, **(2000), "Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Görülen Altı Dilimli Gül Yaprağı Kompozisyonu",** Antalya VI. Selçuklu Semineri Bildirileri**, Antalya İl kültür Müdürlüğü.**

-----, (2000), "Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Selçuklu Sikkeleri", **Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi**, Selçuk Üniversitesi, Konya.

-----, (1999), "Artuklu Sikkelerinde Figüratif Ögeler", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, Türkiye Dıyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ.

-----, (1999), "Çift Başlı Kartal Figürlü Bir Artuklu Sikkesi Üzerine", **Vakıf ve Kültür Dergisi**, Vakıflar Genel MüdürlüğüYayınları, Sayı: 4, Ankara.

Spengler, William F**.** and Sayles, Wayne G., (1992), "Turkoman Figural Bronze Join and Their Iconography", **The Artuqids,** Vol. I, pp. XXIV, 193. Front., Illus., Map. Lodi, Wisconsin, Clio's Cabinet.

Spuler, Bertol, (1987), **İran Moğolları**, Ankara.

Sümer, Faruk, (1998), **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, TTK Yayınları, Ankara.

Turan, Osman, (2001), **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 6. Baskı.

-----, (1998), **Selçuklular Zamanında Türkiye,** Boğaziçi Yayınları, 4. Baskı İstanbul.

ESKİ TÜRKLERDE SİYASAL VE TEOLOJİK SİSTEMLER

PAŞAYEV, Nazım
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Eski Türklerin teolojik görüşlerine dair birçok araştırmalar gerçekleştirilmiş olsa da, bu görüşlerin eski Türk toplumunun sosyal ve siyasi hayatı ile bağlılıkları konusunda önemli bir araştırma olmamıştır.

Takdim olunan çalışma eski Türk kavimlerinin teolojik ve siyasal sistemleri, eski insanların dünyaya bakışları ve inançları konusunda araştırmalar içermektedir. Araştırma kaynak olarak eski Türklerin siyasal, sosyal ve teolojik sistemleri hakkında bilgi alınabilecek en güvenli kaynaklardan olan Oğuz Han destanları seçilmiştir. Anaerkil aileden ataerkil aileye geçiş döneminde eski Türklerin inanç sistemindeki reformlar, bu reformların sonuçları, politeizmden monoteizme geçiş ve onun toplumun sosyal hayatındaki etkinlikleri araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Oğuz Han'ın siyasal ve teolojik reformları, bu reformların amaçları ve mekânizması farklı bir şekilde öğrenilmiş ve bu hususta yeni sonuçlara varılmıştır. Konuyla ilgili bir sıra etimolojik araştırmalar da gerçekleştirilmiş, destanlardaki etnonimler eski Türklerin inançları ile bağlı şekilde öğrenilmiştir.

Araştırmalarda varılmış sonuçlar birçok bilim adamlarının düşünceleriyle kıyaslandırılmış, bu alanda şimdiye kadar gerçekleştirilmiş en köklü araştırmalar dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Oğuz Han, teolojik görüş, siyasal hayat.

ABSTRACT

Theological and Political Systems at Ancient Turks

Despite of numerous researches in the field of theological outlooks of ancient Turks, there is not a significant work on interrelations of religion of ancient Turks with their sociological and political life.

This study involved with theological and political systems of ancient Turkish tribes included their outlook to world and their beliefs. The epic of Oguz Khan, which is the most reliable source for Turkish history, was chosen in order to study political, sociological and theological life of ancient Turks. During the transition from matriarchal society to patriarchal society, reforms on the believing systems of ancient Turks, which is converting from polytheism to monotheism, and the

sociological influences of this reform are considered as main research topics. Sociological and theological reforms of Oguz Khan, the purposes of this reform and its mechanism were thought with different perspective and new conclusions were reached. Etymological researches have been carried out in parallel to others and ethnonims in the epic was analyzed associated with former beliefs of ancient Turks.

All previous researches were taken into consideration and the results were compared with the opinions of several authorized scientists.

Key Words: Ancient Turkish, Oguz Khan**,** theological outlooks, political life.

Eski Türklerin teolojik görüşlerine dair birçok araştırmalar gerçekleştirilmiş olsa da, bu görüşlerin eski Türk toplumunun sosyal ve siyasal hayatı ile bağlılıkları konusunda önemli bir araştırma olmamıştır. Gerçekleştirilmiş araştırmalar eski Türk kavimlerinin ister manevi dünyasını, ister sosyal ve siyasi hayatını tek taraflı şekilde öğrenmekle onlar arasındaki karşılıklı bağlantıyı dikkate almamışlar.

Biz araştırmalarımızda teolojik ve siyasi sistemleri araştırma konusu olarak paralel şekilde ele aldık. Bizim düşüncemize göre tarihim tüm devirlerinde din ve siyaset hep iç içe olmuştur. Bazen insanlar dinî görüşlerinden dolayı toplumun siyasi hayatına müdahale etmeğe çalışmış, bazen siyasiler kendi düşünce ve hareketlerini topluma kabul ettirmek için dinden yararlanmışlar. İfade etmekte yarar vardır ki, ilkel toplumlarda aşiretin siyasi reisi, hem de dinî reis idi. Çünkü siyasi riyasetin zorunluluğunu başka türlü değil, yalnız teolojik görüşlerle kanıtlamak mümkündü ve siyasi reis, siyasi riyasetinin garantisi olarak dinî riyaseti de elinde bulundururdu.

Sözsüz ki, ilkel toplumlarda teolojik görüşler insanın içinde yaşadığı ve geçinmesini sağladığı doğanın etkisiyle formlaşırdı ve ilk olarak dinin mi siyaseti, yoksa siyasetin mi dini kullanmak isteğinin meydana çıktığını söylemek zordur. Belki de bu aynı zamanda meydana çıkmıştır. Çünkü ilkel bir toplumda siyasi riyaseti esaslandırmak için dinî riyaset gerekmekteydi ve dinî riyaseti sağlamak için ise siyasi riyaset gerekirdi. Böylece ilkel toplumlarda din ve siyaset bir vahdet oluşturmakla biri diğeri olmadan mevcut olamazdı.

Bize göre eski Türk kavimlerinin manevi dünyasının en önemli olayı, birçoklarının yanlış olarak "Şamanizm" değerek tanımladığı Tanrıcılık dininin meydana çıkmasından ibarettir. İfade etmekte yarar vardır ki, Tanrıcılık sadece bir inanış değil, sözün asıl manasında teolojik bir sistem idi (bunu ileride göstermeğe çalışacağız) ve belki insanlık tarihinde ilk tek tanrılı bir teolojik sistem idi. Bu dinin getiricisi olarak belki tarihi, belki efsanevi, belki de yarı tarihi, yarı efsanevi

şahsiyet olan Oğuz Han tanınmaktadır. Buna göre de biz eski oğuzların teolojik ve siyasi sistemlerini öğrenirken şartı olarak Oğuz Han'a kader ve Oğuz Han'dan sonraki devirleri ayırt ettik.

1. Oğuz Han'a Kadar Türk Kavimlerinin Siyasal Yapısı ve Teolojik Görüşleri

Oğuzlar, Oğuz Hana kadar müşterek, bitkin bir teolojik sisteme sahip değildiler ve onların inançları çok ilkel bir seviyede idi. Oğuzların, Oğuz Han'a kadar mevcut olan mitolojik görüşleri, siyasal ve sosyal sistemleri hakkında bilgi alabileceğimiz güvenli kaynaklardan biri, belki de en güvenilir olanı Oğuz Han destanlarıdır. Bu destanlardan biri "Oğuzname" ismi ile biliniyor ve XIV. yy tarihçisi Fezlullah Reşideddin tarafından yazıya alınmıştır (Raşid yad-din, 1987). Diğeri ise Uygur Türkçesinde yazılmış olup "Oğuz Kağan Destanı" ismi ile bilinmekte ve daha eski olduğu düşünülmektedir (Şerbak, 1959 ve Veliyev, Uğurlu, 1993). **Destanlar:** Dits, F.; Radlov, V. V.; Bartold, V. V.; Rıza Nur, Pellio, P.; Bang W.; Orkun, H. N.; Eraslan, K.; Şerbak, A. M.; Kononov, A. N.; Seyidov, M. gibi ünlü bilim adamları tarafından araştırılmış ve öğrenilmiştir.

Biz araştırmalarımızda destanın her iki varyantını kullandık. Fakat F. Reşideddin tarafından yazıya alınmış olan **Oğuzname** nin İslam dini ve görüşlerinin güçlü etkisine maruz kalması ve bu nedenle de destanın bu varyantının eski miti dünya görüşleri açısından daha az bilgi verebileceğini göz önünde bulundurduk. Eserde belli bilgiler de yok değildir. Her iki destan, aynı destanın değişik varyantları olmakla farklı devirlerde yazıya alınmıştır ve bu zamana kadar da hiç şüphe yok ki, çeşitli etkilere maruz kalarak değişime uğramıştır.

Oğuz Kağan Destanları uzun bir tarihî süreci, Oğuz topluluğunun oluşması ve tarih sahnesine çıkışını yansıtıyor. Bu açıdan Oğuz Kağan destanları belli bir tarihi devre sığmıyor. Zamanında A. N. Bernştam "Oğuzname"nin, Doğu'daki tarihi sürecin birkaç devrini kapsadığını göstermiştir: ataerkil ilişkilerin oluşma devri, sınıfi ilişkilerin oluşma devri, Hun devri, Mete devri, IV-VIII. yüzyıllar Türk devri, IX-XII. yüzyıllar Kıpçak-Peçenek devri (Bernştam, 1935: 42-43).

Araştırmamızın konusu ile bağlı olarak bizi daha fazla ataerkil ve sınıfı ilişkilerin oluşma devirleri ilgilendiriyor. Bu devirlere ait destanlarda verilen ilk bilgiler Oğuz Kağan'ın menşei ile bağlıdır. **Destan**'ın Reşideddin tarafından yazıya alınmış varyantında gösteriliyor ki, Olcay Han'ın oğlu Dib Yavgu Han'ın dört oğlu vardır: Gara//Kara Han, Gur//Kur Han, Guz//Kuz Han ve Or Han. Oğuz Han Gara Han'ın oğludur. Hive'li Abul-Gazi Han'ın **Şecereyi-Terakime** eserinde ise Elince Han'ın iki oğlunun olduğu belirtiliyor – Moğol Han ve Tatar Han (Kononov, 1958: 72). (Buradaki "Moğol" ismini şimdiki Moğol milletinin ismi gibi kabul etmemek gerekiyor. Müellifin yazdığına göre o zaman şimdiki Özbeklere

Moğol diyorlarmış). Elince Han ölürken topraklarını oğulları arasında bölüyor. Moğol Han'ın dört oğlu varmış: Gara Han, Ur Han, Gur Han ve Gır Han. Moğol Han ölürken yurdunu büyük oğlu olan Gara Han'a veriyor. Oğuz Han da bu Gara Han'ın oğludur.

Oğuz Han'ın kendi ismi gibi babası ve amcalarının da isimleri etimolojik açıdan merak uyandırıyor ve fikrimizce bu isimler, Oğuzların mitik tasavvurları ile bağlıdır. Zamanında bu isimlerin anlamlarının öğrenilmesi yönünde bir çaba gösterilmiş, fakat kesin sonuca varılamamıştı (Seyidov, 1989: 407).

Adı geçen kişilerin adlarını tahlil etmeden önce destanın Uygur varyantının finalini hatırlayalım. Oğuz Kağan muzaffer savaşlarını sona erdirerek vatana dönüyor ve kurultay topluyor. Sağ tarafta kırk kulaç yüksekliğinde bir ağaç diktiriyor, ağacın başına altın tavuk konduruyor, altına ise beyaz koyun bağlattırıyor. Sol tarafta kırk kulaç yüksekliğinde bir ağaç diktiriyor, başına gümüş tavuk konduruyor, altına ise siyah koyun bağlattırıyor. Kabileyi Bozoklar ve Üçoklar olarak iki kola ayırıyor, Bozokları sağ, Üçokları ise sol tarafa yerleştiriyor.

Destan'daki kişilerin isimlerinin genellikle tek ve bazen de iki heceli kelimelerden oluşması çok eski devirlerden haber veriyor. Tabii ki, böyle kelimelerin anlamının açılmasına çok özenle yanaşmak gerekiyor. Bu acıdan Oğuz Han Destanlarındaki isimler iyi korunmuşlar – binlerce yıl boyunca âdeta değişime maruz kalmamışlar. Fikrimizce bu, bir taraftan Türk dilinin muhafazakârlığı ile bağlı ise, diğer taraftan destandaki isimlerin çok önemli bilgiler taşıması ile bağlıdır. Belki de bir zaman bu bilgiler destanlarda daha ayrıntılı şekilde mevcut olmuştur. Örneğin, destanın Uygur varyantının finalinden getirdiğimiz ayrıntı gibi. Burada Oğuz Han'ın hareketlerinin anlamı bugünkü zamana göre tam anlaşılır değil. Her hâlde bu gelenekler (ağaç dikme vs. bu gibi) halk arasında uzun zaman yaşadığı için onların destanda izahına ihtiyaç olmamıştır. Fakat yine de burada belli bir bilgi veriliyor. İsimler konusunda ise onların kendilerinden başka hiçbir bilgi yoktur. Zaman bu bilgileri silse de, isimleri silememiştir. **Destan**'ı eski çağlardan bugüne taşıyanlar bu isimlerin özel öneme sahip olduklarını biliyorlarmış gibi onların değişime maruz kalmasına veya unutulmasına imkân vermemişler.

Destan'ın tüm varyantlarında Oğuz'un ait olduğu kabile onun babası Gara// Kara Han tarafından yönetiliyor. Gara Han'ın üç kardeşi daha vardır: Gur Han (bazen Kur veya Kür Han), Küz Han (bazen Guz Han) ve Or Han. Gara Han'ın yönetimi altında olan bu küçük kabile, aslen birbirine bağlı dört boydan oluşuyordu (Raşid yad-din, 1987; 28). Her kardeş bir boyun hem siyasal, hem de dini önderi olmakla bu boyun ongununa sahipti. Maalesef bu boyların ongunları konusunda destanlarda açık bilgi yoktur. Fakat kardeşlerin isimlerini tahlil ederek belli bir sonuca varmak mümkündür. Bu, aynı zamanda Oğuzların mitik tasavvurları konusunda da fikir yürütmeğe imkân sağlayabilir.

Gur (Kur//Kür) Han'ın ismi *ur* kelimesinden alınmakla *g+ur* kısımlarından oluşuyor. Buradaki *ur* kelimesi *yüce, yüksek* anlamındadır (örneğin *Ural* isminin kökünde bu kelime bulunuyor), *g//k* ise aidiyet belirten toplayıcı çoğul ekidir (Geybullayev, 1991: 14). O halde *gur-yücelik, yükseklikle bağlı olan, yüceliğe, yüksekliğe ait olan* anlamına gelmelidir. Oğuz Han'ın kurultay zamanı sağ ve sol taraflarda kırk kulaç yüksekliğinde diktirdiği ağaçların zirvesine altın ve gümüş tavuklar kondurması da (Şerbak, 1959 ve Veliyev, Uğurlu, 1993) fikrimizce *Gur* ismine bir işarettir. Öyleyse, ağaçların başına konulmuş kuşun kabilenin ongunu olması gerekir. Bu, kuşun da yükseklikle bağlı olması ile ilgilidir. Her hâlde *Gur Han*'ın ulusu kuşları kutsal biliyormuş ve belki de zamanında kuşa tapıyormuş. Şunu da söyleyelim ki, Türk dillerinden birçok kelime almış Rus dilinde *kura* (*kur+a*) – tavuk anlamı veriyor. Türk dillerinde bazı kuş isimlerinde *gur* kelimesi değişik fonetik varyantlarda şimdiyedek kalmaktadır, örneğin *koruz*//h*oroz (kor//gor//gur+oz)*, *kartal* (*kar//gar//gor//gur+tal*). *Gur Han* kabilesinin tapındığı şeyin kuş olması, bu kabilenin insanlarının meşguliyeti ile bağlı olabilir. Her hâlde bu insanların esas meşguliyetinin avcılık olduğu düşünülebilir (avcılıkta ise alıcı kuşların önemli rolü vardı). Sonraları da Oğuz kabilelerinde mevcut olmuş kuş-ongunlar, bu geleneklerle bağlı olabilir.

Burada eski Türklerden olan Ogur kabilelerini hatırlayabiliriz. Fikrimizce O*gur* adı *og//ok//+gur//kur* gibi türetilmiştir ve *og//ok* kelimesinin kabile, boy anlamına geldiğini göz önüne alırsak, O*gur kabileleri-gur* kabileleridir (utigur, kutigur, onogur, başkur, uygur vs.). Bu kabilelerin esas meşguliyetlerinden biri de avcılık olmuştur.

Bize göre *Küz* Han'ın ismi *k+üz* parçalarından oluşmuştur. Burada *üz* –yüzey anlamı vermekle yeryüzünü belirtiyor, *k*//*g* ekinin aidiyet, bağlı olmak mânası taşıdığını ise yukarıda söylemiştik. Hive'li Abul-Gazi Han *Küz* Han'ın ismini *Gır* Han gibi veriyor (Kononov, 1958; 72). *Gır//kır* kelimesi ise birçok Türk şivelerinde (örneğin, Başkur, Kazak, Tatar, Özbek, Türkmen, Anadolu Türkçesi vs.) çöl, sahra anlamında halen kullanılıyor (Karşılaştırmalı *T*ürk Lehçeleri Sözlüğü, 1991: 476). Bu kelimedeki *ır* parçası *yer* kelimesinden kalmış olabilir. Türk lehçe ve şivelerinde *r-z* ses geçişlerinin olması (Geybullayev, 1991: 14) ise *küz//guz* ve *gır* kelimelerinin aynı anlam taşıması fikrine getiriyor. Toparlarsak, *küz//guz-gır,* yani *çöl, sahra, yeryüzü ile bağlı olan* anlamına geliyor. Oğuz Han'ın kurultay zamanı sağ ve sol taraflarda diktirdiği ağaçların altına koyun bağlattırmasından böyle anlaşılıyor ki, Küz Han kabilesinin ongunu çöl ile, yeryüzü (sathı) ile bağlı olan koyun imiş. O zaman mantıkî olarak Küz Han ulusunun esas meşguliyeti hayvancılık, koyun yetiştiriciliği olmuştur.

Koyunun birçok Türk kabilelerinde kutsal sayıldığı hakkında oldukça çok bilgi vardır. Koyun yetiştirimi ile meşgul olan Türk kabilelerinde koyuna-koça tapma o

kadar güçlü olmuştur ki, devrimize kadar yaşamıştır. Türk kabilelerinin yaşadığı tüm topraklar koyun, koç heykelleri ile doludur. Hakaslar bugünlere kadar mahsul bayramını *guze-mengir* denilen koyun heykelinin yanında geçirirlerdi. Onlar bu sırada kurban kesiyor ve guze-mengire de kurbanlık payı veriyorlardı (Seyidov, 1989: 141-143). Gösterilen kaynakta *guze-mengir* ifadesi *ebedî kuzu* gibi izah edilmiş olsa da, fikrimizce bu ifadenin anlamının *kuzu-tanrı* olması daha doğrudur.

Koyuna-koça tapma diğer Türk soylarında da çağımıza kadar kalmaktadır. Azerbaycan Türkleri şimdiye kadar Bahar bayramında sofraya bolluk-bereket timsali olarak "kuzu figürü" şeklinde pişirilmiş tatlı koyarlar ve bu kuzunun da ağzında başka bir bereket timsali olan filizlenmiş buğday vardır.

Nihayet *Küz/Guz* adı ile *kuzu* kelimesinin köklerinin aynı olması, vardığımız sonucu bir daha tasdik ediyor.

Gur kabilelerinin ismi hakkında bir az önce yaptığımız tahlile paralel olarak *guz* kabilelerinin de ismini tahlil edebiliriz. Yani *Oğuz* kelimesini *oğ//ok+guz* (veya *ok+uz*) gibi gösterebiliriz ki, bu da *guz* (*veya uz*) *kabileleri, boyları* anlamına geliyor. Oğuzlardan başka Kırgızlar, Kazaklar, Hazarlar ve Hakasların da öz başlangıçlarını guzlardan aldığı düşünülebilir. Bu halkların esas meşguliyetinin hayvancılık ve özellikle de koyun yetiştiriciliği olması da belli bir gerçektir.

Fikrimizce O*r* Han'ın ismi *or* kelimesindendir ki, *ağaç, bitki, nebatat* anlamına geliyor (*orman* kelimesi *ağaçlık* anlamında şimdiye kadar Türk dillerinde kullanılmaktadır). Oğuz Han'ın sağ ve sol taraflarda kırk kulaç yüksekliğinde ağaçlar diktirmesi de fikrimizce *Or* Han kabilesinin ağaca tapınması ile ilgilidir.

Büyük âlim, Türk mitolojisinin derin bilicisi Bahaeddin Ögel eski Çin kaynaklarına dayanarak Çin'in kuzeyinde yaşayan Orman Hunlarının ormana ağaç dikme geleneğinden bahis etmiştir. Bu geleneğe göre sonbaharda Orman Türkleri, kurban vermek için ata binip ormanın etrafında dönüyorlarmış. Kurban verilmesi düşünülen yerde orman yoksa toprağa birkaç söğüt dalı dikerek atla onların etrafında üç kez dönerlermiş. Bundan sonra nüfus ve hayvan sayımı yapılar, düğün, kurultay vs. gerçekleştirilirmiş (Ögel, 1992: 149).

Ağacın Türkler için özel anlamı vardı. Onun kutsallığı **Dede Korkut Destanları**'**ndan** bu tarafa çoğu Türk masal ve destanlarına yansımıştır (Seyidov, 1989: 226-230). Ağaca mitik inanış, bizce çok eski devirlerde bazı Türk kabilelerinin yiyecek bulma yollarından biri gibi bitki toplayıcılığından kaynaklanmış olabilir.

Böyle bir fikir bize mümkün gibi görünüyor. Ormanlarla örtülü topraklarda yaşayan *Ugor* kavimleri, başlangıçlarını *Or Han* kabilesinden almışlardır. U*gor* kelimesine dikkat edersek (*ug//og//ok+or*), görürüz ki, bu kelime o*r,* yani *bitki, ağaç, orman kabileleri, boyları* anlamına geliyor. Ugor kabilelerinin MÖ IV-III.

binlerde Ob ve İrtış nehirleri havzalarında yaşaması ve bu kabilelerin Türklerle akraba olması onların aynı asıldan olduklarını gösterir. Belki de bu kabileler, Bahaeddin Ögel'in belirttiği Orman Hunlarının nesilleridir.

Gara Han'ın ismindeki *gara//kara* kelimesinin çok değişik anlamları (renk, güç, kuvvet, büyük vs.) vardır. B. Ögel'in fikrince Müslüman Türkler, Oğuz Han'ın babasına şunun için "Gara Han" diyorlar ki, o, Müslüman değildi ve yani bununla onlar, Oğuz Han'ın Müslüman olmayan babasını küçük düşürmek istiyorlarmış. "Ak ve kara, soylular ile halkı birbirinden ayıran sembolik renkler idi" (Potanın, 1881: 57). Bu varsayım, bizce hiçbir eleştiriye dayanamaz. "Gara Han" kendisi soylu, yani aristokrat nesildendi ve "ak kemikliler"e ait idi. O, sade halktan çıkmış "kara kemikli" olsaydı, o zaman bu fikri belki kabul etmek olurdu.

M. Seyidov'a göre burada *Gara* Han'ın ismi karanlığı ifade ediyor (Seyidov, 1989: 407). Bizce, bu daha doğru bir izahtır. Doğrudur, "Oğuzname"de bu konuda kesin bir şey yoktur, fakat diğer üç kardeşin yönettiği kabilelerin ongunlarını destanlardaki gibi sıralarsak, bir sonuca varabiliriz. *Or* Han kabilesinin ongunu Dünya ağacı//Hayat ağacı, Gur Han kabilesinin ongunu bu ağacın başında yaşayan varlık, yani kuş, Küz Han kabilesinin ongunu bu ağacın altında, yer üzerinde yaşayan varlık, yani koyundur. O zaman "Gara Han" kabilesinin tapındığı şey ya kuşlardan yukarıda, yani gökte ya da yer sathinden aşağıda, yani yeraltı dünyasında olmalıdır. Gara Han'ın ismi, bu şeyin yeraltı dünyasında olduğu fikrine ulaştırıyor. Türk mitolojisinde karanlık, yeraltı âleminin sıfatıdır.

İnceleme sırasında üç kardeşin isimlerinin onların kabilelerinin ongunları ile bağlı olduğu fikrine geldik. Bu kurala uygunluğun her hâlde dördüncü kardeş için de geçerli olması gerekmektedir. Reşideddin'in yazıya almış olduğu **Oğuzname**'den Gara Han kabilesinin ongununa ait fikir edinmek mümkün değil. Fakat destanın Uygur varyantında Oğuz'un babasının Boğa veya Öküz olduğu söyleniyor (Seyidov, 1989: 119). Eski Türk kabilelerinin reisleri kabilenin ongununu manevi baba hesap ettikleri için (Gökalp, 1976: 120) Gara Han kabilesinin de ongununun yeraltı dünyasını ifade eden Boğa veya Öküz olduğu düşünülebilir. Öküzün yeraltı dünyasının timsali olduğu ise çok eski bir efsanede böyle ifade edilmiştir: "Okyanusun (veya büyük gölün) yukarısında duman var, dumanın üstünde canitaş var. O taşın üstünde dört bacağı üste lacivert öküz duruyor, boynuzları üste yeri tutuyor ve onun üzerinde biz hayvanlarımızla beraber yaşıyoruz..." (Potanın, 1881: 153). Diğer taraftan öküzün (Tibet öküzü) Oğuzlarda ve hatta Hunlarda da ongun olması bellidir (Kononov, 1958: 85 ve Bernştam, 1940: 99). Her hâlde bu, bazı Türk halklarının tarımcılık gelenekleri ile bağlı olarak meydana çıkmış olabilir.

Yukarıda *Gur Han, Guz Han* ve *Or Han* kabilelerinin akraba kavimler olan *Ogur, Ugor* ve *Oğuz* kavimlerine başlangıç verdikleri sonucuna vardık. Her hâlde Gara Han kabilesinden türeyen kabileler de yok değil ve Türk kabilelerinin tarımla çok eskiden meşgul olmaları hakkında ilim âlemi için belli olan bilgiler de vardır (Ögel, 1992).

Gur, Guz, Or ve *Gara Han* kabilelerinin *Ogur, Ugor* ve *Oğuz* kavimlerinin esasını oluşturmaları hakkında söylediğimiz varsayıma dayanarak *Oğuz Han* destanının bu bölümünün MÖ VI-II. binlerde yaratıldığı düşünülebilir. Bu devirde Ugorların da dâhil olduğu Ural-Altay dil grubuna ait olan halklar aynı dili konuşuyorlardı (Antonov, 1976). Hatta aynı dili konuşmasalar bile, destanın yaratıcıları ve ağızdan ağıza taşıyıcıları, her hâlde bu halkların akraba olduğunu kabul ettikleri için onları aynı atanın evlatları gibi tanımışlar.

Oğuz Han'ın babası ve amcalarının isimlerinin etimolojik açıdan izahı, bizim yukarıda ileri sürmüş olduğumuz varsayımı, yani Oğuz'un babası ve amcalarının isimlerinin eski Türklerin mitik tasavvurları ile bağlı olması fikrini tasdik ediyor. Kabile reisinin isminin kabilenin tapındığı şeye uygun olduğu belli oluyor. Bu kuralın, dört kardeşin hepsi için geçerli olması nedeniyle Oğuz Han'ın da isminin aynı prensiple türetildiği, yani Oğuz hâkimiyete geldikten sonra ona Oğuz isminin, Oğuz kabilelerinin tapındığı şeye bağlı olarak verildiği düşünülebilir. Bu varsayımla ilgili olarak yukarıda başladığımız tahlilleri devam ettirelim.

Oğuz Han'ın babasının ve amcalarının isimlerini tahlil ederken onların ait oldukları kabilelerin ongunları ile tanıştık. Gara Han kabilesinin ongunu olan Öküzün yeraltı dünyasında, Küz Han kabilesinin ongunu olan Koyunun yeryüzünde –Dünya ağacının altında, Gur Han kabilesinin ongunu olan Kuşun Dünya ağacının üstünde, Dünya ağacının ise– Or Han kabilesinin ongunu olmakla yeryüzü ile kuşların arasında yerleştiği sonucuna vardık. Ongunların böyle yerleştirilmesi tesadüfî değildir. Bu sıralanış bizce eski Türklerin âlem hakkındaki tasavvurları ile bağlıdır. Bu tasavvurlara göre âlem iki tabakadan –yeraltı ve yerüstü dünyalardan– oluşuyor. Yeraltı dünyasının tanrısı Öküz veya Boğanın timsalinde meydana çıkıyor. Yerüstü dünyanın kendisi de birkaç tabakadan oluşuyor: yeryüzünün timsali Koyun, ondan yukarıdaki tabakanın timsalı –Dünya ağacı, daha yukarıdaki tabakanın ise timsali Kuştur. Fakat kuşlardan yukarıda dünyanın bir katı daha vardır– gök, sema. Dünyanın en yüksek tabakası olan gök, kendi ifadesini Ay Kağan'da buluyor. Ay Kağan ise Oğuz'un annesidir (Şerbak, 1959 ve Veliyev, Uğurlu, 1993).

M. Seyidova göre "...Oğuz'un annesi Ay Kağan Türk dilli halkların, kabile birleşmelerinin çoğunda, belki de hepsinde yaratıcı, insan yaratan tanrıdır..." (Seyidov, 1989: 122). Burada dünyanın en yüksek tabakasının ifade edeni olarak

Ay'ın Güneş'e göre üstün durumda olması ilginç görünüyor. Hiç şüphesiz bu, eski Türklerin mitik tasavvurları ile bağlı olmalıdır. En eski mitik tasavvurlar ise tabiat olayları ile bağlı olarak oluşuyordu. Tabiatta Güneş'i Karanlık yutuyor, yani gece Güneş batıyor. Fakat Karanlığın Ay'a "gücü yetmiyor", tam tersine gece Ay daha parlak oluyor. Her hâlde bu tasavvurların sonucu olarak Ay, karanlık dünyanın hükümdarı Boğa'nın eşidir (destanın Uygur varyantına göre). Diğer taraftan Ay-kadınlık, annelik timsalidir. Onun Kağan adlandırılması ise anaerkil aile gelenekleri ile bağlı olabilir. Anaerkil aile devrinde her hâlde Ay Kağan Boğa'ya göre üstün durumda olmuş olmalıdır. Zaman geçtikçe, anaerkil aile yerini ataerkil aileye verdikçe bu üstünlük de yerini değiştirmek zorunda kaldı.

Böyle anlaşılıyor ki, kabile birliğine dâhil olmadan önce Gur Han kabilesi Kuşu, Guz Han kabilesi Koyunu, Or Han kabilesi Dünya ağacını, Gara Han kabilesi ise Boğayı ve Ay Kağan'ı tanrı hesap etmişler ve bu kabilelerin her birinin kendisine ait mitik dünya görüşleri sistemi varmış. Kabile birliğinde birleştikten sonra siyasal birlik hem de dini birlik talep ettiği için bir süre bu tanrıların hepsini aynı zamanda tanrı gibi kabul etmişlerdir. Yani tayfaların basit monoteizminin yerini politeizm tutmuştur.

Görünen, genel olarak politeizmin meydana çıkmasının nedenini çeşitli monoteist kabilelerin birleşmesinde aramak gerekir.

Zaman geçtikçe Kuşun, Koyunun ve Ağacın toprakla bağlılığını, yani Yere bağımlılığını anlamışlar, fakat aynı zamanda onların ışığa, yani göğe de bağımlı oldukları meydana çıkmıştır. Böylece inançlar sisteminde reform başlamıştır: dört tanrıcılık yerini iki tanrıcılığa bırakmıştır. Sonuç olarak Kuş, Ağaç ve Koyun, tanrı seviyesinden indirilmişler. Buna rağmen onlar da kutsal sayılmakta devam etmişlerdir.

Reformdan sonraki dini tasavvurlar böyle düşünülebilir: evren iki dünyadan oluşuyor. Bunlardan biri aşağı dünya, karanlık dünyadır ki, Boğa (veya Öküz) tarafından yönetilmektedir. Diğeri ise yukarı dünya, ışıklı dünyadır ki, Ay Kağan'ın hükmü altındadır. Onların evliliğinden insan, Oğuz Han yaranmıştır. Bu dünyalar arasında bir orta tabaka da vardır ki, ona yeryüzü deniyor ve hayvanlar, kuşlar ve ağaçlar aşağıdan yukarıya tabakalar üzere bu dünyanın sakinleridirler. İnsan da yeryüzünün sakinidir. Yukarı ve aşağı dünyalardan farklı olarak yeryüzü ayrıca bir dünya olmadığı, yerin üstünde ve göğün altında olduğu için onun mutlak bir hâkimi yoktur. Bu nedenle de yeryüzünün sakinleri hem göğe, hem de yere bağlı olmalıdırlar. Toprakla bağlı oldukları için onlar yeraltı dünyanın tanrısı Boğa'ya (veya Öküze) ve ışıksız yaşayamadıkları için göğün tanrısı Ay Kağan'a aynı derecede bağımlıdırlar. Hayat için gerekli olan suyu ise onlar her iki tanrıdan - hem Öküzden yersuları gibi (yersularına, yani yer asıllı sulara öküz//

üküz denmesi bu nedenle olabilir), hem de Ay Kağan'dan, gökten gelen yağmur gibi alıyorlar. Türk kavimleri için bu suların her ikisi aynı derecede önemli idi.

Bu, iki tanrıcılığın çok orijinal bir şeklidir. Burada birçok eski dünya görüşlerinden farklı olarak tanrılar arasında örneğin Hürmüz ve Ehrimen arasında olduğu gibi barışmaz nitelikli ihtilaflar yoktur. Bu tanrılar birbiri ile çarpışmıyor, onların her ikisi hayat veriyor ve erkekle kadın gibi birbirlerini tamamlıyorlar. Onlardan biri ışık, diğeri karanlıktır, fakat biri diğerini ezmeğe çalışmıyor (gündüzle gece veya Güneşle Karanlık arasındaki mücadele burada yoktur. Belki de bu nedenle yukarı dünyanın tanrısı gibi eski Türk insanı Güneşi değil, Ayı tanımak istemiştir). Bu tanrıların biri altın, diğeri gümüştür, biri Gök, diğeri Yerdir. Onlar birbiri ile barış hâlindeler, eşitler, birinin hâkimiyeti diğerininkinden fazla değildir ve biri diğerinin saltanatına karışmaz.

Eski Türk mitolojisinde diğer halkaların mitolojilerinde olduğu gibi genellikle "şer"e yer yoktur. Sonraları kavgacı, korkunç, öfkeli tanrı ve tanrıçaların ortaya çıkmasına diğer dinler, özellikle de Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Manilik neden olmuşlar. L. N. Gumilyov da Türk mitolojisinde Gök ile Yerin aynı başlangıcın değişik tarafları olduğunu, onların birbiri ile mücadele etmeyerek, tam tersine, birbirine yardım ettiklerini belirtiyor (Gumilyov, 1967).

Bu tanrılar arasında hatta özel bir ilişki de vardır. Bu ilişki Dünya ağacı aracılığı ile gerçekleşiyor, o kökü ile yerin altında, başı ile göktedir. Yani Koyun ve Kuştan farklı olarak Dünya ağacı özel bir yere sahiptir - tanrılar arasındaki ilişki onun aracılığı ile gerçekleşir. Belki de bu nedenledir ki, birçok eski Türk masal ve destanlarında ilahi asıllı insanlar ağacın altında veya koğuşunda doğuyorlar. Destan'da Oğuz'la babası ve amcaları arasındaki mücadele zamanı Gara Han, Küz Han ve Gur Han'ın öldürülmesine rağmen Or Han'ın mahv olup-olmaması konusunda hiçbir şeyden bahsedilmemesi de bu nedenle olabilir. Böyle anlaşılıyor ki, Or Han ölmemiştir (Or Han'ın sağ kalması meselesi birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Yalnız bunun nedeni hakkında bir yorum yoktur.)

Dünya ağacı aracılığı ile dünyaların ilişkisi, Moğolların, Tibetlerin ve Güney Çinlilerin dini olan "Bon"da da vardır Gumilyov, Drevnie tyurki, Moskva, 1970. Fakat Bon bir dereceye kadar daha yeni bir dünya görüşü olduğu için bunun Türklükten geldiği düşünülebilir.

Fikrimizce bu tip, yani her iki tanrının eşit olduğu iki tanrıcılık, anaerkil aileden ataerkil aileye geçiş döneminde meydana çıkabilirdi. Yani anaerkil aile yerini daha tamamen ataerkil aileye vermemiştir ve bu nedenle de bu devirde her iki tanrı eşit olmalı idi.

Şüphe yoktur ki, eski halkların hepsinde olduğu gibi Türklerde de siyasal sistemler oluşturulurken teolojik görüşler, siyasal görüşlerle uygunluk göstermeli idi. Bu uygunluğun varlığı **Oğuz Han Destanlarında** açıkça görülmektedir.

Biz, kabile birliğine girmeden önce eski Türk kabilelerinin inançlarını araştırmağa çalıştık ve bazı sonuçlara vardık. Kabile birliğine girdikten sonra bu kabilelere ait olan dört değişik teolojik sistem bir araya sığamazdı ve bundan dolayı dinde reform meselesi gündeme gelmeli idi. Reformun sonucu olarak dört değişik teolojik sistem birleştirildi ve monoteist kabileler politeizmi kabul ettiler. Fakat toplumda olduğu gibi tanrılar âleminde de bir eşitsizlik söz konusuydu. Siyasal açıdan üstün durumda olan kabilenin, yani Gara Han kabilesinin tanrıları da üstün durumda idi.

Böylece anaerkil aileden ataerkil aileye geçiş döneminde dinî reformun sonucu olarak iki tanrıcılık meydana çıktı ve bir süre yaşadı. Ataerkil aileye geçiş bittikten sonra eski Oğuzların mitik dünya görüşleri ile sosyal-siyasal görüşleri arasında yeniden uyuşmazlık meydana çıkmış oldu. Bu uyuşmazlığı gidermek için yeni reforma ihtiyaç vardı. Bu reformu Oğuz Kağan gerçekleştirdi. Oğuz Kağan'ın verdiği mücadele, bu mücadeleden övgü ile bahseden **Destanlar** ve onların yüzyıllar boyunca halkın hafızasında yaşaması da bu reformun son derece köklü olması ile ve bir de son reform olmasıyla bağlantılıydı.

2. Oğuz Kağan'ın Dinî ve Siyasal Reformları

Teolojik ve sosyal sistemler arasındaki bu uyuşmazlıklar kendisini şeyden önce hâkimiyet usulünde gösteriyordu; doğada çift hâkimiyetlilik hüküm sürürken toplumda tek hâkimiyetlilik vardı. Tabiat Boğa (veya Öküz) ve Ay Kağan tarafından yönetilirken toplum sadece hanın hâkimiyeti altında idi. Zaman geçtikçe insanlar bu aykırılığı fark etmeye başladılar. İlk olarak genç Oğuz bu meseleni fark etti ve tek bir Tanrı olduğu sonucuna vardı. Her iki dünya –aydınlık ve karanlık dünyalar– bu Tanrı tarafından yaratılmış ve yönetilmiş olmalı idi. Oğuz tek Tanrı'ya tapındı. Böylece yeniden monoteist dünya görüşü fikri ortaya çıkmış oldu.

Oğuz'un tek Tanrı'ya tapınması meselesine Reşideddin'in yazıya aldığı **Oğuzname**'de özellikle dikkat çekilmiştir (Raşid yad-din, 1987: 26-26). Birçok bilim adamı Oğuz'un tek Tanrı'ya tapınması fikrini, Reşideddin'in Müslüman dinine ve görüşlerine bağlıyorlar ki, fikrimizce bu doğru değil. Oğuz gerçekten de Tanrı'nın tek olduğunu kabul ediyormuş ve destanın Uygur varyantında da bu mesele vurgulanmıştır" (Şerbak, 1959: 6 ve Veliyev, Uğurlu, 1993: 13). Türklerin sonralar da tek Tanrı'ya tapınmaları bir gerçektir. VI. yüzyıl yazarı Menander, Türklerden bahis ederken "her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı gösterseler de, yine de evrenin yaratıcısı tek Tanrıya inandılar." (Rasonyi, 1971: 30) diye yazıyordu.

Destanlarda gösterildiği gibi, Oğuz'un âlemin yaratılışı ve yönetilmesi konusundaki ilerici dünya görüşleri babası ve amcalarının öfkesine neden oluyor. Mücadele başlıyor ve Oğuz galip geliyor. Bu zafer sonucu iktidara gelen Oğuz Han dini ve siyasal reformlara başlıyor ve bu sistemleri birbirine uygun hale getirmek için çaba gösteriyor.

Reformlar çift tanrıcılığın yerine tek tanrıcılığı getirmeği amaçlıyor ve sade bir mantığa dayanıyor. Toplumun bir hükümdarı olduğu gibi doğanın da bir hâkimi vardır. Bu hâkim, tek Tanrı'dır. Bu tasavvur, yani Yerin de Gök gibi ancak bir hükümdarı olması fikri, Moğol hükümdarı Menku Kağan'ın Fransa Kralı IX. Lui'se yazdığı mektuptan da açık şekilde görülüyor. Rubrigis'e göre bu mektup şöyle başlıyormuş: "Ebedî Tanrı'nın buyruğudur bu: gökte sadece bir ebedî Tanrı vardır. Yeryüzünde de bir sahibin olması gerekir. O da Cengiz Han'dır..." (Rasonyi, 1971: 31).

Reform zamanı Oğuz Han hükümdarı olduğu kabilelerin eski dinî görüşlerine saygı ile yaklaşıyor ve onları her adımda göz önüne alıyordu. Tabii ki bu, insanların eski dünya görüşlerinden birden bire ayrılamaması ile bağlantılıydı. Fakat esas sorun çözülmüştü: eski tasavvurlar tamamen reddedilmeyerek onlarda belli değişiklik yapılmakla iki tanrıcılığın yerine tek tanrıcılık getirilmişti. Âlem yine de iki dünya dan oluşmuş sayılıyordu, fakat artık aydınlık ve karanlık veya yeraltı ve yerüstü dünyalar gibi değil, sadece Gök ve Yer olarak biliniyordu. Göğün esas unsurları Güneş, Ay ve Yıldızlar, yerin unsurları ise Toprak, Su ve Ağaçlardır. Gök, Yere göre üstün durumda olsa da bu dünyaların her ikisi tek Tanrı tarafından yönetiliyor. Her hâlde Tanrının Gökte olması nedeniyle ona "Gök (Göy) Tanrı" da denilir ve Gök, Yere göre üstün sanılır.

Oğuz Kağan doğada bulunan bu düzeni topluma da uygulamaktadır: O, saltanatını, her birinde üç boy olmakla iki kola – sağ ve sol kollara– Bozoklara ve Üçoklara ayırıyor. Bozoklara isimleri Gökle bağlı olan oğullarını –Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han– reis tayin ediyor (**Destan**'ın Uygur varyantına göre Oğuz Han'ın bu evlatları, gökten ışıkla gelmiş olan kızdan doğmuşlar). Üçok boylarını ise Yer kızından doğmuş olan (yine Destan'ın Uygur varyantında Oğuz Han'ın bu oğulları, onun suyun içinde olan ağacın koğuşundan bulduğu ve evlendiği kızdan doğmuşlar) ve isimleri Yerle bağlı olan oğulları; Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'ın yönetimine veriyor (Şerbak, 1959 ve Veliyev, Uğurlu, 1993).

Şunu belirtmek gerekiyor ki, Gün, ay ve Yıldız isimlerinin Gök'le bağlılığı bilim adamlarında hiçbir şüphe yaratmıyor. Fakat Gök, Dağ ve Deniz isimlerinin Yer'le bağlılığı konusunda şunu söyleyemeyiz. Bilim adamlarının hepsi istisnasız olarak Gök Han'ın ismini Gökle, yani Sema ile bağlıyorlar. Bizce bu yanlış fikirdir. "Gök" ismini kelimenin harfî anlamında kabul etmemek gerekiyor. Gün,

Ay, Yıldız isimlerinden farklı olarak Gök, Dağ, Deniz isimleri sembolik anlam taşıyor. Burada Deniz, Yersularının; Dağ, toprağın; Gök ise ağacın, yeşilliğin sembolüdür. Tesadüfî değil ki, birçok Türk şivelerinde *gök* – hem de *yeşil* demektir. Böylece Gök, Dağ ve Deniz: Ağaç, Toprak ve Su anlamına geliyor ki, bunlar da Yerin unsurlarıdır.

Toparlarsak, Oğuz Kağan'ın Gök'ten inen hanımından doğan evlatlarının isimleri Gök'le, Yer evladı olan hanımından doğan oğullarının isimleri ise Yerle bağlıdır. Bunu Oğuzların dual karaktere sahip eski mitik tasavvurlarının şekli kalıntıları gibi algılamak mümkün olsa da, burada yeni bir mâna vardır: Yer, Göğe tâbi ettirilmiştir. Bu tâbilik Üçokların Bozoklara tâbi ettirilmesinde meydana çıkıyor.

Oğuz Kağan'ın hayata geçirdiği dini reformun genel manzarasını şöyle tasavvur edebiliriz. İki tanrıcılığın yerini tek tanrıcılık tutmuştur. Tanrı tektir. O, Göğü, Yeri, Gökteki ve Yerdeki varlıkları yaratmıştır. Evren iki dünya dan oluşuyor. Önceleri bu dünyalar yer altı ve yerüstü dünyalar gibi biliniyorduysa, şimdi onları Gök ve Yer gibi tanıyorlar. Eski tanrılar – yeraltı ve yerüstü dünyanın hükümdarları olan Boğa (Öküz) ve Ay Kağan yerlerini, Gök ve Yerin timsalleri olan iki kutsal kişiler grubuna – Gün, Ay, Yıldız'a ve Gök, Dağ, Deniz'e vermişlerdir. Burada: Gök, Dağ ve Deniz sembolik anlam taşımakla Gök-Dünya ağacını, Dağ-Toprağı, Deniz ise Yersularını ifade ediyor. (Birçok bilginin bu kutsal kişilerin hepsine "Yersular" demesi, bizce doğru değildir.) Çok tanrıcılık devrinde tanrı gibi bilinen Kuş ve Koyun da kutsal sayılmaktadır. Bozokları ve Üçokları oluşturan her bir kabileye bir av kuşu ongun verilmiştir, Koyun ise bolluk ve bereket timsali olmaktan başka her boya koyunun belli bir parçası armağan edilmiştir (Gökalp, 1976). Oğuz Kağan halkın eski dünya görüşlerine saygı duyuyor: kurultaylar ve düğünler zamanı yurdun sağ ve sol taraflarında ağaç (Dünya Ağacı, eski Or Han kabilesinin tanrısı idi) diktiriyor, onların başına altın ve gümüş kuşlar (Kuş, eski Gur Han kabilesinin tanrısı idi) konduruyor, altına ise siyah ve beyaz koyunlar (Koyun, Guz Han kabilesinin tanrısı idi.) bağlattırıyor. Öküz'e destanlarda bu açıdan özel dikkat verilmiyor, fakat Öküz'ün Oğuz kabilelerinin totemi olduğu bellidir.

Böylece, Ziya Gökalp'ın de kaydetmiş olduğu gibi Oğuz Han yeni din ve yeni yasa getirmiş oldu (Gökalp, 1976). Oğuz Han'ın getirmiş olduğu yeni teolojik sistem çok daha evrensel karakter taşımakla toplumda ve doğadaki düzeni iyi anlatıyordu. Bu sebepten dolayı bu sistem uzun zaman yaşadı. Tesadüfi değil ki, bu dine tapınan Türk insanı Hristiyanlığı ve Müslümanlığı çok kolay kabul etmişlerdi. Çünkü onlar bu yeni dinlerde kendi dinlerine zıt olabilecek bir şey görmemişlerdi. İnsanlar tek bir yaratanın var olduğunu biliyor, ona "Allah" da diyor, Tanrı da diyor. Eskiden mukaddes saydıkları kuşlara, ağaçlara, yersulara, dağlara, güneşe, aya, yıldıza yine de mukaddesler gibi bakmaya bu yeni dinler

de yasak getirmiyordu. Aksine Tanrı'nın yaratmış olduğu varlıklar olarak insanın onlara da saygı ile yanaşmasını takdir ediyordu.

KAYNAKÇA

Antonov, N. K., (1976), **Leksii po tyurkologii**, Yakutsk.

Bernştam, A. N., (1935), "İstoriçeskaya pravda v legende ob Oguz-kagane", **Sovetskaya etnografiya**, No: 6, s.42-43.

Geybullaev, G., (1991), K etnogenezu azerbaydjansev, t. 1. Baku.

Gökalp, Z., (1976), **Türk Medeniyeti Tarihi**, I. Kısım. İstanbul.

Gumilyov, L. N., (1967), **Drevnie tyurki**, Moskva.

-----, (1970), **Poiski vımışlennogo sarstva**. Moskva.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Ankara, 1991

Kononov, A. N., (1958), Rodoslovnya turkmen, Soçinenie Abu-l- Gazi Hana Kivinskogo. Moskva-Leningrad.

Ögel, B., (1992), **Böyük Hun imperiyası**, I kitap. Bakı.

Potanın, G. P., (1881), **Oçerki severo-zapadnoy Mongolii**, Sankt-Peterburg.

Rasonyi, L., (1971), **Tarihte Türklük**. Ankara.

Raşid yad-din, F., (1987), **Oguz-name**. Bakü.

Seyidov, M., (1989), Azerbaycan halgının soykökünü düşünerken. Bakı.

Şerbak, A. M., (1959), **Oguz-name**. Moskva.

Veliyev, K., Uğurlu, F., (1993), **Oğuznameler**. Bakı Universiteti Neşriyatı.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ETNİK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

PAŞAYEVA, Mehebbet
AZERBAYCAN/AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

ÖZET

Azerbaycan halkının ulu kökleri daha MÖ III. binyıllardan Azerbaycan topraklarında yaşayan Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular gibi Türk kökenli kavimlere kadar uzanmaktadır. Onların doğrudan halefleri olan Manna ve Madaylar MÖ IX. yüzyılda artık kendi devletlerini kurmuşlardı.

MÖ IX-VIII. yüzyıllardan itibaren İskit-Sak, Kemer kavimlerinin Sibirya ve Orta Asya'dan Güney Kafkasya ve Ön Asya'ya, aynı zamanda Azerbaycan'a yayılmasıyla Azerbaycan Türklerinin teşekkülünde yeni bir sayfa başlanılmış oldu. MÖ VIII-VII. yüzyıllarda bu türk soylu kavimler eski Azerbaycan devletlerinden olan Atropatena ve Kafkaz Albaniyası'nın Türk soylu kavimleri ile kaynayıp karışarak Azerbaycan ulusunun olşumunda önemli rol oynamışlar. MÖ I. binyıl boyunca bu kavimler Azerbaycan'ın güneyinde Manna, Maday, Atropatena, kuzeyinde ise Sak çarlığı ve Alban devletlerini kurmuşlar. Görüldüğü gibi Türk soylu kavimlerin ilk devletlerini kurdukları en eski yerleşim birimlerinden biri de Azerbaycan'dır.

Sunulan makalede Azerbaycan Türklerinin bu topraklarda yaşamış ulu ataları ile olan tarihi bağları, etnik tarihi incelenmiş, çok eski dönemlerden başlayarak aralıksız devam eden etnik süreci ve bu sürecin ögelerini oluşturan kavimlerin etnik kökenleri eski kaynaklar ve toponimik bilgiler esasında belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan halkı, Türk kavimleri, etnik tarih.

ABSTRACT

A Brief Overwiev of Gaze on Ethnic History of Azerbaijan Turks

Ancient roots of the nation of Azerbaijan extend to Turkish tribes such as: "Kuti"s, "lullube"s, "Kas"es, "Subi"s, "Turrukk"s who were living on Azerbaijani land in III millennium B.C. "Manna"s and "Maday"s which were ancestors of them had already constructed their own government in IXth century B.C.

In IX-VIII th centuries B.C. with migration of "Iskit-Sak" , "Kemer" tribes from Siberia and Middle Asia to South Caucasus and to Central Asia caused a new step

in formation of Azeri Turks. In VIII-VII B.C merging of these Turkish tribes and tribes of Azerbaijan's governments "Albania" and "Atropatena" had a great role in formation of Azerbaijani nation. During the first millennium these tribes created their own governments on South of Azerbaijan "Manna", "Maday","Atropatena" and on North "Sak's Kingdom" and "Alban" government. As it seems one of the ancient places where Turkish tribes established their governments is Azerbaijan.

This article will show the historical relationship between Azeri Turks and their old ancestors and their ethnic history. Based on toponymic information and old origins it was tried to identify the ethnic roots of tribes which were steps of ethnic span which began on Azerbaijani land since old periods.

Key Words: Azerbaijani nation, Turkish tribes, ethnic history.

Halkın etnik kökenlerinin araştırılması için, onun teşekkülünde önemli rol oynamış ve etnik sürecin belirli tarihi aşamalarında iştirak etmiş etnik birliklerin adlarının ve kökenlerinin acıklığa kavuşturulması gerekir.

Yaşam için uygun iklim koşulları, bereketli topraklarıyla Azerbaycan arazisi en eski Türk yurtlarından biridir. Doğal olaraq çok eski zamanlardan bu günə kadar Azerbaycan'a, çeşitli Türk toplulukları yerleşerek, yerli Türk kökenli kavimlerle kaynaşıp çağdaş Azerbaycan halkının oluşumunda önemli rol oynamışlar.

Azerbaycan'ın güney topraklarında daha MÖ III-I. binyıllarda Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular gibi birçok Türk soylu kavimler yaşamışlar. Onların doğrudan halefleri olan Manna ve Madaylar MÖ I. binyılın başlarında Azerbaycan'ın güney arazisinde artık kendi devletlerini kurmuşlardı. Manna və Madayların Türk menşeli olmasını bir çox faktlar onaylayır; Kaynaklarda "Mannalıların ülkesinin" "Maqtay" da adlandığı bilinmektedir. Birçok araştırmacılar da Manna etnoniminin ilkin şeklinin "Manqa" olduğunu tespit etmişler. (Hacıyev,1988;131) Bu delil, yani Manna etnoniminin "manqa" adının fonetik bir tipi olması Mannaların türk kökenli bir kabile olduğunu sölemeye esas verir. Belə bir fonetik yerdeyişme (Manqa kelimesindeki "nq" sesinin tek "n" sesinine gecerek "Manna" şeklinde seslenmesi) türk dilleri için karakteriktir. Mesela, kadim Türkmenşeli "Tenqri" kelimesi bir şok zaman "tanrı" gibi telaffuz olunur. Altay'da, Sibirdə, Orta Asiya da Manqut, Manqas, Manqol, Manqiş, Manquş kimi bir çox türk tayfalarının adlarında "manq" komponentinin qalması Mannnalıların etnik adlarıının "manqa" etnoniminin fonetik bir tipi olaraq Türk kökenli olduğuna ait fikrimizi onaylayır. Eskiden İskitler, Kemerler gibi Türk kökenli kabilelerin meskun olduğu Krım arazisinde de (Bağçasaray şəhəri yaxınlığında) Miladın başlangıçlarında (I.yy) "Manqub" adlı devletin olduğu

bilinmektedir. Görüldüyü gibi, Manna adı manq etnonimi ile ayni kökendendir. Mannalıların Türk kökenli olmasına bağlı fikrimizi Manna toponimlerinin türk dilleri ile izah olunması faktı da tastik edir. Örneyin, Mannanın en önemli şehirlerinden olan İzirta (MÖ VIII. yüzyıl) Türkce izir, izer- "dağ geçidi" ve tay- "taraf" (Murzaev, 1985: 230) kelimelerindendir. Matay veya Maday kavimleriyle de bağlı ayni fikri söylemek mümkündür; Altay ve Kazaxıstanda Matay, Kapçaqay-Matay, Madı, Tuva'da daha XIII. yüzyılda Madı, Mat gibi birçok türk kavimleri olduğu bilinmektedir.(İstoriya Tuvı, 1964: 201, 215, 242-243) Aynı zamanda Madayların toponimleri ve şahs adları da türk dilleriyle uzah olunur. Mesala, Madayda çay ismi olan Kizilbuda (MÖ 820 yılı) Türk dillerinde kizil- kırmızı ve bud-"dağ kolu" sözbirleşmesinden ibaret olup "Qırmızı dağ kolu" anlamına gelir. Görüldüyü gibi, Azerbaycan arazisi Eski Türk menşeli kavimlerin MÖ IX. yüzyıldan itibaren Azerbaycanın güneyinde Manna, Maday, Atropatena, kuzeyinde ise Sak çarlığı ve Albaniya (Kafkaz Albaniyası) kimi ilk devletlerini kurdukları en eski yerleşim birimlerinden biridir ve Azerbaycan halkının ulu kökleri MÖ III binyıllardan itibaren bu bölgede yaşamış yukarıda adı geçen türk menşeli kavimlerle ilgilidir.

MÖ IX-VIII. yüzyıllardan itibaren Türk kökenli olan İskit (Işquz), Kemer ve Sak kavimlerinin Sibirya, Altay ve Orta Asya'dan çıkarak Güney Kafkasya ve Ön Asiyaya döğru yayıldıkları bilinmekdedir. MÖ VIII-VII. yüzyıllarda bu kavimler Azerbaycanın yukarıda adı geçen yerli Türk kökenli kavimleri ilə kaynayıp karışarak kadim Azerbaycan ulusunun oluşumunda önemli pol oynamışlar. Sonuçda İskit, Sak, Kemerler'in bu bölgeye gelmesiyle Azerbaycan Türklerinin teşekkülünde yeni bir sayfa başlamış oldu.

Saklarlarla ilgili eski yazarlar MÖ V. yüzyıldan itibaren bilgiler vermişlər. Lakin bu bilgilerde bir cok çeşitli kabile ve kavimler, ayni zamanda Sak'lar da iskit adı altında genelleşdirilir.(Herodot. VII, 64: Plini.VI,50: Diodor.II,35) Oysa Sak'lar Iskit'lərlə qohum kavimler olsalar da mustekil bir etnos olmuşlar. Kaynaklardan Sakların Azerbaycanın bütün bölgelerine, aynı zamanda Azerbaycanın tarihi toprakları olan Güney Azerbaycanı (1813-1828 yıllarında İran arazisine katılan eski Azerbayvan toprakları) ve Batı Azerbaycan topraklarında (XIX. yüzyılda Rusiyanın imperiya siyasetinin sonucu olarak ermenilere verilmiş eski Azerbaycan arazisi) yayıldığı bilinmektedir. Sakların MÖ 680 yılında Kafkas bölgesinde yerleşerək Araz sahillerinde yaşadıkları kayıtlıdır. (Ptolomey, V, XI, 4) Eski Yunan tarihçisi Herodot Kürle Araz çaylarının kovşağından Hazaradak olan arazinin güneyinde sakların yaşadığını yazırdı. (Herodot, II, 23) Sak etnonimine bağlı Sakasena yer ismiyle ilgili bilgileri ise Strabon verir. O, "Sakların yerleşdiyi Sakasena" arazisinin Kür-Araz ovasında olduğunu yazıyor. (Budaqov.- Qeybullayev, 1998: 48) Diğer antik yazarlar da bu araziyi "Sakason, Sakaşon", "Saka-

sen" şeklinde ifade ediyorlardı. Sakasena toponimindeki Yabancı yazarların ifade etdikleri Şakaşen toponimindeki "sen", "son", "şon" unsurleri (ekleri) Türkçe olan "şen" (abadlıq, yaşanılan yer) sözünün fonetik bir şeklidir**.** Eski Türk Alban tarihçisi Musa Kalankatlının verdiyi bilgiye göre, Sakasena Quzey Azerbaycan arazisinde Gencebasar bölgesini içine alır. (**İstoriya Aqvan Moiseya Kalankatsi**., 1861: XXIII bölüm) Kaynaklarda Quzey Azerbaycan bölgesine ait edilen Şeki-Şakaşon, Sisasakan, Artsak gibi toponimlerinin adının geçmesi sakların Kuzey Azrbaycanın birçok bölgelerinde yayıldığını gösterir. Artsak şimdiki dağlık Karabağ arazisine bağlı tarihi toponimdir. Artsak toponimi türk menşeli toponim olarak art-"dağlıp arazi", "yükseklik" ve sak etnoniminden oluşarak "Sak yüksekiyi" ve ya "Sak dağlıp arazisi" anlamına gelir. Kaynaklarda Artsak ve ya Arsak gibi kayıtlı olan bu toponim aynı zamanda "er" Türkçe "eren", "iğid" ve "sak" kelimelerinden oluşarak "iğid saklar" gibi de izah edilir. Sisakan (Si Sakları) Batı Azerbaycanı'nın tarihi arazileri olan Zengezur bölgesine bağlı tarihî toponimdir. "Sak düzenliyi" anlamına gelen Balasakan ise eski Azerbaycan devletleri Atropatena'nın ve Albaniya'nın sınır bölgesinde, Salyan-Muğan ovasında yerleşirdi. Kuzey Azerbaycanın kuzey-batısında, Şeki-Zaqatala bölgesinde bugün de Sak kavimleri ile ilgili birçok yer isimlerine rastlanmakdadır. Şu anda arazideki "Şeki", "Zakatala", "Sakandere", "Sakantala", "Saqa-Tör" gibi toponimler hâlâ eski Sak kavimlerinin izlerini taşımaktadır. Kuzey Azerbaycanı'nın güney bölgelerinden olan Astarada da Sakaşon isimli köy ve Sekşan çayı vardır. Görüldüyü gibi, Sakların izleri Azerbaycan'ın güneyine döğru da uzanmaktadır. Bunu hem eski kaynaklar, hem de toponimik bilgiler tasdik edir. MÖ VII. yüzyıla ait assur kaynagında Manna arazisinde "Saka" isimli bir halkın adı gecir. (Qrantovskiy, 1970: 84). Srabondan aldığımız bilgilerden malûm olur ki, Sakların yaşadığı Sakasena yer adı Güney Azerbaycan arazisinde de var idi. Srabon Atropatena arazisinde Sakasena eyaletinin adını kaydedir. (Budaqov-Qeybllayev, 1998: 48). Kaynaklardan malûm olur ki, Kuzey Azerbaycan arazisindeki eski Azerbaycan devleti Kafkaz Albaniyasının eyaletlerinden biri olan Artsak toponimi Quzey Azerbaycan topraklarında da vardı. Kaynaklarda Arşak kalesi, Ərşəq dağı gibi adı geçən (Yakut al-Xamavi, 1983: 12) bu toponimin izleri şimdi Güney Azerbaycanı'nın Karadağ eyaletindeki Ərşə mahalının adında kalmaktadır. Güney Azerbaycan arazisinde sak etnonimiyle bağlı: "Sakan", "Sakani", "Sakene", "Şaqali", "Şakabad" gibi bir cok toponimlere de rastlanmaktadır.

Böylece MÖ VII. yüzyılda Azerbaycan topraklarına akışan Saklar, arazisi Azerbaycan'ın hem güneyine hem kuzeyine hem de tarixi Azerbaycan toprakları olan Zengezur ve Göyçe bölgelerine(1921-1923 yıllarında Sovet Rusuyası'nın Azerbaycandan kopararaq ermenilere verdiyi eski Azerbaycan toprakları) kadar yayılmış Sak Çarlığını oluşturmuşlardır.

Sakların etnik menşeyine geldikteyse, unutulmamalıdır ki, Sak kavimlerinin izlerine Türkce konuşan halkların yerleşdiyi birçok bölgelerde rastlanmakdadır. Orta Asiya, Türkiye, Tataristan, Kırım gibi Türk soylu halkların yerleşmiş olduğu arazilerde Sak kavimine bağlı Sakrya, Şeki, Saki gibi birçok toponimlerin yayılması Sakların Türk soylu olduğunu gösterir. Sakların Türk soylu olduğunu, aynı zamanda kaynaklarda sakların "at südü içünler" ve "şişpapaklı Sakalar" deye adlandırdıqlarından da anlaşılmaktadır. Bilindiyi gibi, eski zamanlardan beri Türk toplumunda at çok önemli olmuştur ve her zaman Türk halklarının manevi değerlerinin atributu olaraq değerlendirilmektetir. Günümüzde türk halklarından Kazak Türkleri hâlâ "kımız" adlandırdıkları at sütünten faydalanırlar. Türk halklarının, aynı zamanda Azeri Türklerinin manevi değerlerinden ve önemli giyisilerinden birinin de papaq olduğu bilinmektedir. Daha MÖ 519 yılına dair Bisütun kaya yazısında "Şişpapaklı Sakalar" ifadesinden Sakların da giyisilerinde papağın önemli yer tutduğu malûm olur.

Birçok Türk halkının da "Sak" etnonimine bağlı kabilele isimlerine rastlanması Sak kaviminin türk soylu olduğunu gösteren delillerdendir. Daha Miladın 600-603 yıllarında Altay'da tuvalarda bir kabilenin Sekye gibi isimlendirildiyi malûmdur. Bizans kaynaklarında da Türklere geçmişde "Sak" deyildiyi görülmektedir. (Vizantiyskie (**İstoriya Tuvı**. M.,1964.51.) XVII yüzyılda Sibirya'da da Saqay vilayeti vardı. (Dolqix B.O.,1960: 206.) Günümüzde Kırgızlarda "Sake", "Saka", Türkmenlerde "Sakar", Hakaslarda "Sakay", "Saqay", Altay Türklerinde "Sakait", "Saqal" gibi "Sak" etnoniminin izlerini taşıyan birçok Türk boyu var. Yakutların da kendilerini "Saxa" gibi isimlendirdiyi bilinmektedir. Bunun yanıında Türkçe konuşan halklar arasında yaygın olan "Saka" etnonimine Altay dil qrubuna has olan *s-ş* yer deyişimine uğrayarak "Şaka" şeklinde de rastlanmaktadır. Örneyin kazaklarda Şaqa, Şaktı, özbeklerde Şakay, Şekey, türkmenlerde Şaklar, noqaylarda Şaukay adlı birçok Türk boyu vardır. Aynı zamanda Türk milletlerinin ortak manevi degeri olan Kitab-**Dede Korkut**'ta da Şöklü Melik ismindeki şöklü kelimesi de muhtamalen saklı manasına gelirdi. **İstoriki**.,1860: 382)

Sak kavimlerinin daha MÖ VII. yüzyılda "Avesta"da "tura" ve ya "tur", yaşadıkları ülkenin ise Turan adlandığı da bilinmekdedir. (Litvinskiy B.A.,1972: 150) Turan birçok tarihî kaynaklarda Türklerin ülkesi gibi nitelendirilir. IX yüzyıla ait bir kaynakta "Turanşah" adlı bir Türk hükmdarının ismi görülür. (Velixanlı N., 1986: 61, Fray R. N.,1972: 66.) Aynı zamanda Firdovsinin "Şahname" eserinde de turanlıların Türkçe konuşduğu ve Turanın Türklerin ülkesi olduğu yazılırdı.

Böylece deliller Azerbaycan Türklerinin söykökünde önemli bir yere sahip olan Sakların türk soylarından olduğuni gösterir.

Saklarla aynı dönemde Gencek, Alban, Şamak, Şarvan, Qarqar gibi birçok Türk kökenli kavimler de Azerbaycanı kendilerine yurt etmişlerdi. Eski Türk soylarından olan Genceklerin Orta Asiya da Saklarla bir arada yaşadığını ve onların iceriinde Azerbaycan'a geldiyi haqda kaynaklar bilgi verir. Kaşkarlı Mahmut Orta Asya da Saklarla ayni arazide yaşayan Türk boylarından birinin Gencek adlandığını yazırdı. (Mahmud Kaşqari.,1939: c. I, 29, 31) Günümüzde de Qazax, Kırğız, Özbek, Türkmenlerde "Gence" adlı boylar ve Gence toponiminin olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda aynı zamanda Orta Asiya da "Gencek" adlı bir neçe şehir adı da geçir. Kaynaklarda Azerbaycan'ın da Sakların kayıtlı olduğu arazilerinde Gencek etnonimine bağlı toponimlere rastlanır. Eski Azerbaycan devleti Kafkaz Albaniyasının Şakaşena (Sakasena) vilayetinde Qanza toponimi katıtlıdır. Günümüzde Gencek boylarının izlerine Kuzey Azerbaycanın Gencebasar, Gence, Genze toponimlerinde rastlanmaktadır.. Güney Azerbaycan arazisinde de sakların kayıtlı olduğu arazilerde arazilrde Gencek kabileleri ile ilgili toponimler vardır. Kaynaklardan MÖ II. yüztılda Güney Azerbaycan topraklarındakı eski Azerbaycan devleti Atropatenanın başkendinin Qanzak adlanması bilinmektetir. Bazi kaynaklarda bu toponim "Genze ve Genzek" gibi de geçmiştir. (Velixanlı N., 1974: 16: Yakut al-Xamavi, 1983: 23) Günümüzde de Güney Azerbaycanda Gence, Gencebad, Gencerud kimi toponimler gecek boyunun izlerini taşımaktatır.

Sakların içerisinde Azerbaycan'a gelen Türk soylu kavimlerden biri de Qarqarlardır. Qarqarlar eski Azerbaycan topraklarında stabil arazisi, dili ve elifbası olan en güçlü ve en nüfuzlu toplumu olmuştur. (Paşayeva M.,2005: 520.) Kaynaklarda qarqarların MÖ II. yüzyılda Harhar ülkesinde yaşadığı kayd olunur. Kür-Araz nehri ovasındakı arazi ve Mil ovasında yerleşen Harhar ülkesi hakkındaki ilk bilgi Asurların daha MÖ 1200 yıllarına ait çivi yazılarında rastlanır. Qarqarlar erken orta yüzyıllarında Azerbaycanın eski devletlerinden biri olan Kafkaz Albaniyasının etnik tarihinde önemli rol oynasalar da zaman geçdikce tarih sahnesinden silinmişler ve "Qarqar" etnonimi yalnızca toponimlerde kalmışır. Qarqar etnotoponimine Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Qarabağda Qarqardağ ve Qarqarçay, Şuşa, Ağdaş, Gence; Şerur-Dereleyazda Gerger isimli köyler, Qebelede Harhar-haraba, Nahçıanda Harhar köyü, Harharçay, Samur-Derbend bölgesinde Qarqardağı, Şemkirde Zeyemçay yakınlığında Gerger köyü; Gedebeyde Xarxar köyünün adlarında, aynı zamanda Güney Azerbaçan arazisinde de Qarqar, Karkar, Gerger, Baba Qarqar, Kerker gibi birçok yer adlarında rastlanmaktadır. Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinde önemli bir yeri olan Qarqarlar Türk soylu ve türkce konuşan halkların yaşadığı birçok arazilere yayılmışdır. Orta Asya'da, Tyan-Şanda, Türkiye'de, Kazakistan'da, Türkmenistan'da; Karkar, Karkara, Karkarlinsk, Qarqar, Qarqardağ gibi toponimlere rastlanması Qarqarların bütün Türk dünyasına yayılan Türk kökenli büyük bir etnos olduğunu gösterir. Qarqarların Türk soylu olduğunu daha birçok deliller ispat edir; Kaynaklarda

Orta Asiya'nın Türk halklarından olan kaymaklara aid bir vilayetin Qarqarxan adlandığı hakkında bilgi var. (Qeybullayev, Q., 2002: 54) Bunun yanında Türkmen kabilelerinden olan Ersarilerin de bir boyunun Qarqar adlandığı bilinmektedir. XVI. yüzyıla ait kaynakda şimdiki Kazakistan arazisi olan Karakışlak ta da Kıpçak-karkar kabilesinin ismi geçir. (Abramzon, S., 1971: 46.) Qarqarların Türk kökenli olduğunu hem de tarixi kaynaklarda Türk soylu halklar arasında Qarqar antroponominin rastlanması da tastik edir. Eskiden Orta Asiya da Kıpçaklar içinde Qarqar adının geniş yayılması malûmdur. Qırğızların **"Manas"** dastanınında efsanevi qahraman Manasın dedesinin ismi Qarqar idi. Bunun yanında Manas'ın ait olduğu halk da Qarqar ve ya Kıpçak adlanırdı. (Bartold, t.II.1: 541) Qırğız efsanelerinde de Kıpçakların Kırğızıstana Altaydakı Göytepe-Qarqar adlı yerden geldiyi söylenir. (Qeybullayev Q., 2002: 55) Böylece, araştırdığımız hem yazılı, hem de sözlü kaynaklardan qarqarların Azerbaycanın etnik tarihinde kendine has yeri olan eski Türk kökenli boylardan birisi olduğu görülür.

Azerbaycan Türklerinin ulu ecdadlarından biri de Azerbaycan topraklarında Albaniya (KafkazAlbaniyası) adlı minillik tarihi olan bir dövlet kurumu yaratmış Türk soylu Alban kabileleri idiler. Saklarla aynı zamanda Azerbaycan arazisine geldiyi sanılan Albanlar çohunlukla Kuzey Azerbaycan arazisinde yaşayırdılar. Kaynaklardan daha MÖIV yüzyılda Alban etnosi ve onun devlet kurumuna bağlı bilgiler var. (Arrian, II, 2, 4) MÖ I yüzyıldan kaynaklarda "Albaniya" gibi adı geçen bu eski Azerbaycan devleti tarixi Azerabaycan toprakları olan Samur-Derbend bölgesini(şimdi Dağıstan arazisine aitdir), Göyce ve Zengezur bölgeleri (Sovet döneminde ermenistana ilhak olunmuş Azerbaycan arazisi) de dâhil olmaqla şimdiki Kuzey Azrbaycan arazisini içine alırdı. Kaynaklarda Albanlar "kuzey halkları"ndan olduğunun belirtilmesi (Musa Kalankatlı.Alban tarixi.) ve aynı zamanda eski kaynaklarda Türk soylu kavimlerin kuzey halkları gibi nitelendirilmesi Albanların Türk soylu kabile olduğunu gösterir. Albanların Türk kökenli olduğunu Kazaklar, Karakalpaqlar, Türkmenler, qırğızlar gibi türk halklarında da Alban adlı kabilenin olması, Türk halklarının ortaq manevi deyeri olan **"Dede Qorkut"** dastanında da Alban kabilesinin adının geçmesi, Alban etnoniminin Türk halklarının yaşadığı bir çik arazilerde rastlanması gibi deliller de onaylayır. Alban etnonimine bağlı yer adlarına ister Azerbaycan'da, isterse de Türk halklarının yaşadığı birçok bölgelerde günümüzde de rastlanmaktadır. Kuzey Azerbaycan topraklarında; Yardımlı, Nahçıvan, Zengezur, Mil Düzü, Şeki-Zaqatala gibi bölgelerinde Alban, Alpan, Alvan adlı birçok toponimler var. Şeki şehrinde aynı zamanda Alban adlı kabile adı da malûmdur. Güney Azrbaycan'da Eher mahalında Alvan, Tebriz yakınlığında Alvanak gibi köy adları kalmaktatır. (Qeybullayev, 2002: 81-84) Türkiye'nin Kars eyaletinde de Alvankale, Türkmenistan'da Albana adlı yer adları mevcitdir. Lakin belirtmek gerekiyor ki, Alban etnonimi Kafkaz Albaniyası'nda yaşayan en büyük ve nufuzlu etnos olan

Albanların etnik adı olmakla beraber Albaniya'da yaşayan bütün kabilelerin genel ismiydi. Birçok eski yazarlar Albaniya'da çeşitli kabilelerin yaşadığını belirleseler de onları Alban adı ile genelleşdirirdiler. Lakin eski yabançı yazarlar onları Albaniya da yaşadıkları için genelleştirerek "Alban" adlandırsalar da, aslında bu kabilelerin kendi etnik isimleri vardı. Mesela, kaynaklar leq, her, qat, gel, udi gibi birçok kabilelerin de Alban kabileleri olduğu yazırdı. Çağdaş devirde de bu eski Alban kabilelerinin varisleri olan Lezgiler, Haputlar, Krızlar, Kınalıklar, İngiloylar, Udiler gibi etnik qrublar Azerbaycan Türkleri ile beraber Azerbaycan topraklarında yaşamaktadırlar ve onlar da kendi isimlerini korumakla beraber Azerbaycan'da yaşadıkları için kendilerini Azerbaycanlı olarak adlandırırlar.

MÖ Sakların içinde Azerbaycan arazisine gelen kavimlerden birisi de Şamaklar'dır. Şamak tayfalarının izleri daha II yy'da Ptolomeyin "Ksamamaxiya" şeklinde ifade etdiyi Şamaxı toponiminde kalmaktadır. Görüldüyü gibi, Azerbaycan tarihihinin bütün aşamalarıda önemli rol oynamış Şamahı şehrinin kökü Saklarla beraber Azerbaycana gelen Şamak kavimleriyle ilgilidir ve MÖ VII. yüzyıla dayanır. Güney Azerbaycam arazisinde de Şamaki adlı toponime vardır. Diğer Sak soylu kabileller gibi Şamak etnonimine de türk halklarının yaşadığı arazilerde rastlanır. Opta Asiya ve Kazakistan'da **Şamakey**, Karakalpaklarda **Şamaki**, Türkmenlerde **şamak**, Qırğızlarda **şamaka** adlı Türk kabileleri var. Xarezm ve Türkmenistan'da iki eski Şamaka kalesi, Tatarıstanda Şamaki toponimleri mevcuttur.

Miladın ilk yüzyıllarından itibaren Hun Türklerinin Azerbaycana gelişi ile Azerbaycan'daki nüfusun etnik yapısı daha da zenginleşdi ve bu kavimer Azerbaycan'ın etnik tarihinde kendine özgü izler buraktı. Hunların gelişi ile Türk soylu kavimlerın Azebaycan'a ikinci büyük akını başlandı. Bu devirden itibaren kaynaklarda Hunlarla beraber Hun soylarından olan Bulqar, Xazar, Savar gibi bir cok Türk Tayfalarının da haqqında bilgilere rastlanır. Eski yazarlar Hunların miladın I yüzyılda Albaniya da yaşadığını yazsalar da (Merpert, 1958: 152) bu kavimlerin eski Azerbaycan topraklarında ne zamandan itibaren yaşadıkları ile ilgili hiç bir şey söylemirdiler. Aynı zamanda Hunların İskit ve Kaspi halklarından olduğunu da yazırdılar. (Latışev, 1893: 240.) Bu bilgilere istinad ederek hunların Azerbaycan arazisinde daha önceden yaşadıklarını söylemek mümkündür. Bizans kaynaklarında Kafkaz Albaniyasını "hunlar ülkesi" diye adlandırırdılar. (Artamonov, M., 1936: 54) Hun kavimlerinin izlerine günümüzde Azerbaycanın birçok bölgelerinde rastlanır. Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Qafqaz dağlarından bu araziye uzanan geçitlerden biri "Hun beli" adlanır. Bunun yanında Hunların adı Şeki arazisindeki "Honaşen" isimli dağ adında ve Karabağ düzündeki Xonaşen toponiminde de mevcittir. Yukarıda da söylediyimiz gibi "şen" kelimesi eski "Türk" sözü olup "şennik" (abadlık) anlamında Azerbaycan Türklerinin

dilinde bu günedek kalmaktadır. Tavuz ili arazisindeki Kürün sağ sahilinde düzenlik arazi "Hunan düzü" adlanır. Aynı zamanda Gedebey ilinin Hınnı deresi, Hunus köyü gibi toponimler de Hun etnonimini aksettiriyor. Azerbaycan'ın tarihî toprakları Zengezur bölgesinde de Honabad, Hunazir toponimleri olmuştur.

Hunların terkibinde Sabir, Çul, Gorus, Terter, Çırak kabileleri, aynı zamanda Kengerler, Aranlar, Kataklar, Peçenekler, Bulqarlar, Hazarlar gibi yine de birçok Türk soylu kabileler Azerbaycan'a gelmişlerdi. Bu kabilelerin de her biri yerleşmiş olduğu arazilere kendi isimlerini vererek, kendi adlarını ve tarihlerini halkın hafizesina kazıdılar. Azerbaycan'da XIX. yüzyılda Kengerli kabilesinin olduğu bilinmektedir. Bu kabilenin soylarından biri de Bolkarlı adlanırdı. Günümüzde Azerbaycanda mevcit olan; Terterçay, Çırak, Kenqerli, Cullu, Bulqarkent, Bulqar-Göytepe gibi toponimler bu kadim halkların adlnı aksettiriyor. Kaynaklarda sabir, savar, suvar isimleri ile tanınan Sabir Türkleri Azerbaycanın Şabran, Bilesuvar, Suvarlı, Sabirkent gibi eski toponimlerde kendi izlerini korumuşlar.

Hunlarla aynı zamanda Azerbaycana gelmiş kabilelerden olan Katakların adına da Azerbaycan'ın birçok bölgelerinin toponimikasında rastlanır. Katak etnonimine bağlı miladın ilk yüzüıllarından itibaren Azerbaycan ararzisinde Katak, Katuk, Qataq, Gödekli şeklinde toponimler mevcit olmuşdur. Kaynaklarda Kafkaz Albaniyasının Artsak eyaletinde Tuç-Katak adlı toponim olduğu bilinmektetir. (Budaqov-Qeybullayev, 1998: 289). Adı geçen Tuç-Katak vilayeti şimdi Azerbaycan'ın Cebrayıl bölgesinde yerleşir. Katak etnonimiyle ilgilı XVII. yüzyılda Dağlıq Qarabağda da Kötüklu köyü de vardı. Azerbaycan'ın eski tarihî toprakları olan İrevan eyaletinin (Şimdi Ermenistana ilhak edilmiş tarihi Azerbaycan arazisi) bir mahalının Katayk, Zengezurda ise bir köyün Köhne Katuk adlandığı bilinmektedir. (Budaqov, Qeybullayev Q., 1998:289) Katak kabilesinin izlerine Azerbaycan'ın Gedebey bölgesindeki Gödekdere yer adında da rastlanır. Kaynaklar Katak kabilelerinin Gedebey arazisinde çok eskiden yaşadığını gösterir; Eski kaynaklardan birisinde Getabak adlı arazinin ve bu arazide yaşayan "Qataq" adlı tayfanın adı geçir. Kaynakta anlatılan Getabak arazisinin Azerbaycan'ın şimdiki Gedebey bölgesi olduğu anlaşılır. Kaynaklarda "Gedebey" toponimine Ketaboy gibi fonetik şekli de rastlanır. (Tağıyev, Bakı, 2000: 16) Katak etnonimine XIX. yüzyılda Azerbaycanın Quba ve Tavuz bölgelerindeki Kötüklü dağının adında ve Şeki-Zaqatala bölgesindeki Kötüklü, Katex, Katex bine gibi köylerinin adlarında da rastlanır. Bu kabilenin adı XIX yüzyılda Azerbaycanın Qazax bölgesinde yaşayan qazaxlıların bir soyu olan Gödekli kabilesinin de adında kalmışdır. Selcuk kavimlerinin de soylarından birinin Gödekli adlandığı bilinmektedir. Kazaxlar, Karakalpaklar, Özbekler, Başqırdlar, Qırğızlar, Noqaylar, Qaqauzlar gibi birçok türk halklarında da Katak, Kataq boyları vardı. Peçenekler arasında da katay (tun-katay) tayfalarının olduğu bilinmektedir. (Budaqov-Qeybullayev, 1998: 289)

Hazarlar da Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinde büyük rol oynamış Türk soylu kabilelerden birisidir. Hazarlar eski Türk etnonimi kas ve birçok türk etnonimine has olan "er" sözbirleşmesinden oluşarak kas erleri anlamına gelirdi. Kemer, Qarqar, Suvar, Bolkar, Suvar, Kenqer gibi kabilelerde de "er" unsuru mevcuttur. Kaslar Azerbaycan arazisine MÖ II. binyılda Ön Asiya dan göç etmiş eski Türk soylu kavimlerdendiler. Günümüzde Altayda Kara-kas, Sarı-kas gibi Türk kabileleri yaşayır. Bunun yanında Qırqız, Hakas gibi Türk etnonimlerinin de "kas" unsuru vardır. MÖ II. binyılın ortalaraından Güney Azerbaycan arazisinde yaşayan kaslar kaspilerin de ecdadları idiler. Kaspi etnonimindeki "pi" ekine de bazı Türk kabilelerinin isminde rastlanmaktadır; Örneyin Herodot İskitlerde Aqrippi ve Traspi kabilelerini kaydetmişdi. Bunun yanında Ön Asya ve Altay'da Siyanbi, Tatabi gibi Türk tayfaları malûmdur. (Qeybullayev, 2002: 108.) Böylelike, Hazarların Kas ve Kaspilerin soyundan olduğu anlaşılır. Kaynaklarda Kaspilerin Kürle Araz çaylarının Kovşağından Hazar denizinedek olan denizkenarı bölgede yaşadığına ait bilgiler var. Hazar deniziniin eskiden "Kaspi" adlanması da bununla alakalıdır. Hazarlar Azerbaycanın erken orta çağlar döneminde önemli pol oynamışlar. Kaynaklar Hazarların Kafkaz Albaniyasına ilk yürüşlerinin miladın ilk yüzyıllarından itibaren (ilk yürüş 193 yılında, daha sonra 204, 213, 224 yıllarından) başlandığı yazsalar da, eski bir kaynakta daha MÖ IV. yüzyıldan önce de Kafkaz bölgesinde Hazar dilinde konuşulduğuna dair bilgiler de var. (Qeybullayev Q. 2002: 25)

Hazar etnonimi Hazar denizinin adında olduğu gibi Azerbaycan'da birçok yer adlarında da kalmaktadır. Lerikde Hazaryaylak, Ordubadda Hazaryurt, Dağlık Karabağda ve Fizulide Hazardağ gibi oronimler eski Hazar kabilelerinin izlerini taşımaktadır. Güney Azerbaycan arazisinde de Hazar etnonimine bağlı Hazarkent, Hazargeren, Hazarlı, Hazarşah gibi birçok toponimlere rastlanır. Kaynaklar Hazarların içinde Belencer, Karaçur, Keber gibi birçok Türk soylarının da olduğunu yazır. (Qeybullayev, 2002: 26) Azerbaycan'daki Bilecer, Qaraçorlu, Kebirli toponimleri muhtemelen bu soyların adını aksettirir.

Miladın ilk asırlarından Azerbaycan arazisinde yaşamış eski Türk kavimlerinden birisi de Kıpçaklardır. Kıpçak kavimlarıne ve onun boylarından olan Oncalı, buçak gibi birçok kabilelerin izlerine de Azerbaycanın bütün bölgelerinde, özellikle Şeki-Zaqatala bölgesinde rastlanmaktadır. Bu yerlerde Kıpçak, Bucak, Oncalı adlı köy adları var. En eski Oğuz kabilelerinden olan Kınık kabilesinin ismi ise Şeki-Zaqatala bölgesindeki Baş Göynük, Kanık çayı, Kanık dağı gibi yer adlarında kalmıştır. Kınık soyunun ismi aynı zamanda Kax ilinin İlisu ilçesinde bu gün de bulunan Kanuklar neslinin adında da da kendi yerini bulmuştur. Dede Korkut boylarındakı Dış Oğuzların izleri ise Şeki ili topraklarındaki "Daşüz" adlı eski yer adında rastlanır.

Eski Türk kabilelerinden olan Tele, Dulu, Türkeşlerin izlerine de Azerbaycan yer adlarında tesadüf edilir. Azerbaycan'ın Balaken ilinin topraklarında Tulu, Oğuz ilinin topraklarında Tekeş böyle toponimlerdendendir.

Azerbaycan topraklarına Türk soylu kabilelerinin daha bir akını XI-XII. Asırlarda Selcuk Oğuzlarının Azerbaycan'a gelişi ile başlar. Oğuzların yerli Türk kavimleriyle kaynayıp karıştığı bu süreç Azerbaycan Türklerinin etnik gelişmesinin son aşaması olmuştur. XIII. yüzyıldaysa Moğolların terkibinde Azerbaycan'a gelen Celair, Tanqıt, Uyğur, Oriyat, Saray, Suqayıt, Künğüt, Curyat, Elet, Alar, Kacar gibi Türk soylu kabileler Azerbaycan'ın etnik tarihini daha da zenginleştirmiştir. Böylece Azerbaycan Türklerinin etnik tarihinin gelişmesi Azerbaycan topraklarında daha miladdan önce yaşayan yerli Türk soylu kabilelerle miladın ilk asrlarından itibaren Azerbaycana akışan İskit-Sak, Hun, Kıpçak, Oğuz gibi birçok Türk soylu kavimlerin kaynaşması sonucu olmuştur. Görüldüyü gibi, Azerbaycan Türklerinin bu topraklarda minillikler önce yaşamış büyük atalarıyla çok eski dönemlerden başlayan tarihî, etnik bağlılığı bütün tarih boyunca aralıksız devam etmiştir. Eski kaynaklar ve toponimik bilgilerin araştırılması esasında Azerbaycan Türklerinin oluşumundaki etnik süreçin dönemleri ve bu dönemlerin ögelerini oluşturan kabileler, onların isimleri ve soyları belirtildikçe bilinir ki, Azrerbaycan Türklerinin etnik tarihi, beşer tarihinin başlanğıcı olan Türk halkları tarihinin minilliklerle ölçülen en eski ve en zengin sayfalarından birini oluşturur.

KAYNAKÇA

1. Артамонов, М. И., (1936), Очерки Древнейшей Истории Хазар, Ленинград.

2. Абрамзон, С. М., (1971), **Киргизы И Их Этногенетические Историко-Культурные Связи**, Москва.

3. Бартолъд, Б. Б., **Сочинении,** т. 2. Москва.

4. Budaqov, B.-Qeybullayev, Q., (1998), **Ermənisanda Azərbaycan Mənşəli Toponimlerin Izahli Lüğəti**, Bakı.

5. Qeybullayev, (2002) **Qarqarçay ve qarqarlar; Alpanlılar kimlərdir; Kaspilər, Elmi Pubisistik Məqalələr**, Bakı.

6. Грантовский, Е. А., (1970), **Ранняя История Иранских Племен Передней Азии,** Москва.

7. Византийские Историки, (1860) Санкт-Петербург.

8. Велиханлы, Н., (1986), **Ибн Хордадбех,** Баку.

9. Vəlixanlı, N., (1974), **IX-XII Əsr Ərəb Coğrafiyaşünas-Səyyahları Azərbaycan Haqqında**, Bakı.

10. Долгих, Б. О., (1960), **Родовой и Племенной Состав Народов Сибири в XVII Веке**, Москва.

11. Якут, ал Хамави, (1983), **Сведение об Азербайджане**, Баку.

12. История Тувы, (1964), Москва.

13. История Агван Моисея Каланкатси, (1861), кн.1. Санкт-Петербург.

14. Литвинский, Б. А., (1972), **Древние кочевники «Крыши мира»,** Москва.

15. Латышев, В. В., (1893), "Известия Древних Писателей Греческих и Латинских о Скифии и Кавказе", т. 1, вып. 1,Санкт-Петербург.

16. Мерперт, Н. Я., (1958), **Кочевые Племена в Степной Полосе Восточной Европы, Очерки Истории СССР**, Москва.

17. Мурзаев, Е. М., (1985), **Словарь Народных Географических Терминов,** Москва.

18. Mahmud Kaşqari, (1939), **Divani Lüğat-it Türk**, Cilt: 1.Ankara.

19. Paşayeva, M. T., (2005), "Türkmənşəli Qarqar Tayfasının Azərbaycanlıların Etnik Tarixində Yeri, 'Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə' ", **III Uluslararası Folklor Konfransının Materialları**, Bakı.

20. Tağıyev, B., (2000), **Gədəbəy**, Bakı.

21. Fray, P. (1972), **Наследие Ирана**, Москва.

22. Hacıyev, T. İ., (1988), **Azərbaycan Paleotoponimikasın'dan "Azərbaycan Onomastikası Problemləri",** Bakı.

OSMANLI ÖNCESİ TÜRKİYE TARİHİ YAZIMINDA YAKLAŞIM SORUNU

POLAT, M. Said*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu çalışmada söz konusu döneme ilişkin araştırmalar yapan yerli tarihçiler ve onların tarihe yaklaşımları incelenmiştir. Araştırmaların profesyonel olarak yapılmaya başladığı dönem ve öncüleri tespit edildikten sonra, harici ve dâhili konjonktürün tarih yazımına etkileri üzerinde durulmuştur. Tarih yazımı ile ilgili bu genel girişten sonra tarih yazımı ile doğrudan ilgili olan tarihçi ve metin, inceleme konusu edilmiştir. Tarihçi açısından meseleye yaklaşıldığında, tarihçinin yetişme şartları, tarih öğretim sisteminden kaynaklanan sorunlar tespit edilmiş ve bu sorunları gidermeye yönelik önerilerde bulunulmuştur. Metin açısından meseleye yaklaşıldığında; tarihi metinler, bunlardan hareketle inşa edilen metinler, metin inşa ederken dikkat edilmesi gereken hususlar, tarihi metni (veya sembol) anlama ve yorum sorunu, çok anlamlılık, anlatı olarak tarih meseleleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazımı, Osmanlı öncesi Türkiye, Fuad Köprülü, anlatı, yorum.

ABSTRACT

In this paper, the native historians who have made research regarding the mentioned period and their approaches to history have been examined. After having captured the period in which researches started to be done professionally and its frontiers, the impacts of internal and external conjoncture to historiography have been investigated. After this general introduction concerning historiography, it has been examined the issue of historians and text analysing which are directly related to historiography. While it is being approached through the window of a historian, the conditions in which a historian grow up, the troubles regarding history teaching, have been captured and offered possible solutions regarding this issue. While it is being approached through the window of text, it has been investiagted the issue of historical texts, and the texts which are shaped by these texts, the points that need to be taken while constructing a text, the problem of understanding and interpretation a text (or symbol), multidimensional meaning of a text (or symbol), history as a narration.

Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. **e-posta:** spolat@marmara.edu.tr

Key Words: Historiography, Pre-ottoman Turkey, Fuad Koprulu, narration, interpretation.

Bu çalışmanın başlığında yer alan "tarih yazımında yaklaşım sorunu" ifadesi ile söz konusu döneme ilişkin araştırmalar yapan yerli tarihçilerin yetişme şartları, yaşadıkları devrin tarih yazımları üzerindeki etkileri, meseleleri ele alış tarzları, araştırma ve metni inşa sürecinde takındıkları tavır ana hatlarıyla inceleme konusu edilecektir. İlk iki husus metnin başlığı ile ilgisiz gibi görülebilir. Fakat bu çalışmanın amaçlarından biri de bu iki hususun tarih yazımı ile sıkı bir ilişkisi olduğunu göstermektir. Profesyonel anlamda Avrupa'da bir buçuk asrı aşkın, Türkiye'de ise bir asırlık bir zaman diliminde (Strohmeier, 1984, 22 vd) yerli yabancı pek çok değerli ilim adamı tarafından bu döneme ilişkin önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu çalışma, Osmanlı öncesi Türkiye tarihi ile ilgili kaleme alınmış bu metinlerin tenkitine ilişkin bir çalışma olmadığı için, meseleler vaz edilirken örneklerden hareket edilmeyecektir. İlkin Türkiye'de tarih yazımının profesyonelleşmesine, daha sonra bu dönemi çalışan araştırmacılara ve onların metinleri inşa ederken takındıkları tavra ilişkin sorunlar üzerinde durulacaktır.

Avrupa'da emperyal devletler anlatılarıyla birlikte çözülürken, millî devletler *etnos*a vurgu yapan anlatılarıyla teşekkül etmiş, etnosun öne çıkışı tarihe ilgiyi, tarihe ilgi devlet destekli tarih araştırmaları yapan kurumları, bu da tarih araştırmalarında profesyonelleşmeyi beraberinde getirmişti. Genel görüşe göre profesyonel tarih araştırmacılığı, Almanya'da Berlin Üniversitesi'nde, 1825'den sonra Ranke öncülüğünde doğmuş ve önce Batı'da, zaman içersinde de Batı ile ilişki içindeki diğer ülkelerin üniversite ve araştırma kurumlarındaki tarihçilerin esin kaynağı olmuştu (Iggers, 2000: 27; Barthold, 2000: 81).

Osmanlı İmparatorluğu da anlatıları ile birlikte çözülürken son dönemine, farklı konvensiyonlara mensup entelektüellerin anlatı arayışı damgasını vurmuş, etnos merkezli anlatılar bu dönemde filizlenmiş ve dil, tarih ve coğrafya alanında profesyonel araştırmalara yön vermişti. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bu araştırmalar kurumsallaşmaya başlamış, 1924'de *Türkiyat Enstitüsü* kurulmuş (60. Doğum Yılı Münasebetiyle, 1953, XXI), *Darülfünün Edebiyat Fakültesi*'nin *Tarih Bölümü* 1932-1933'de neredeyse bugünkü şeklini almış, Osmanlı öncesi Türkiye tarihini içine alan *Orta Zamanlar Tarihi Şubesi* teşekkül etmişti (Gencer-Arslan, 2004: 39-4).

1933 Üniversite reformundan sonra *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*'nde *Tarih Disiplini* adıyla anılan bölüm içinde bir anabilim dalı olarak var olmaya devam etmiştir. Açılışı 9 Ocak 1936'da Afet İnan'ın *Tarihte Usûl* dersiyle yapılan *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*'nin *Tarih Bölümü*'nde Osmanlı

öncesi Türkiye tarihi araştırmaları *Orta Zamanlar Tarihi Anabilim Dalı* altında yürütülmüştür. Zaman içinde anabilim dalı adı *Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı* olarak değişmiştir.

Her iki üniversitede tarih bölümleri ve profesyonel tarihçiliğin şekillenişinde Fransa ve Almanya'daki örnekleri ilham kaynağı olmuştur. Osmanlı öncesi Türkiye tarihçilerinden ilk ikisi Mehmed Fuad Köprülü ve Mükrimin Halil Yinanç'ın Fransa üzerinden modern tarih yazımı ile ilişkiye girdiği (Köprülü için bkz.: Köprülü, 1984, XV-XXVII), asıl kaynak Almanya olması gerekirken Fransa'nın öne çıkışında da o devir ulemasının Fransızca bilmesinin etkisinin büyük olduğu söylenebilir. Fakat bu iki Orta Zamanlar tarihi hocasının Edebiyat Fakültesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülteleri'nde görev alan Alman tarihçi, coğrafyacı ve filologlarla ilişkilerini de gözardı etmemek gerekir. Klasik *historismus* ve *pozitivist* tarih yazımından söz edilecekse, bu yaklaşımı Türkiye'ye taşıyanlar daha çok Batı'da tahsil görmüş araştırmacılardır. Batı, yerli tarihçilere sadece ilham kaynağı olmadı, aynı zamanda da onları Batı'nın ön yargılarıyla hesaplaşmak zorunda bıraktı.

Dâhili ve harici konjonktürün etkisiyle "millî hassasiyetleri" artan Türk tarihçileri, enerjilerinin büyük bir kısmını iki önemli sorunu çözmeye hasretmişlerdi: Birincisi şarkiyatçıların, Türklerin "medeniyetten" yoksun olduğu tezlerine cevap vermek; ikincisi bu cevap için gerekli olan Türk "medeniyeti" ve "kimliğini" tespit etmek. Özellikle Fuad Köprülü'nün eserlerinden bu iki soruna odaklandığı anlaşılıyor. Daha sonra gelen tarihçilerin çalışmalarında da bu kaygılar önemli bir yer işgal etmektedir. Tarih bölümlerindeki Orta Çağ Tarihi Anabilim dallarında, kısmen İslam öncesi Türk tarihine, büyük ölçüde de Selçuklu tarihine yoğunlaşılmasının sebeplerinden biri de budur. Türk tarihini yakından ilgilendiren Bizans ve İslam tarihi araştırmaları, Orta Çağ Tarihi Anabilim dalı altında müstakil olarak yürütülmesi gerekirken Türk tarihini ilgilendirdiği ölçüde inceleme konusu edilmiştir.

Osmanlı öncesi Türkiye tarihi ile ilgilenen yerli tarihçilerle şarkıyatçılar arasındaki gerginlik, 1960'lardan itibaren klasik şarkiyatçılığın Batı'da sorgulanmaya başlamasıyla birlikte bir yumuşama devresine girdi, fakat bu yerli tarihçilerin savunmacı konumunda bir değişime sebep olmadı. Bunda Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan travmalar ve bunlara ait anlatıların etkisi büyüktü. Soğuk Savaş döneminin gerilimi, beraberinde gelen iktisadi ve siyasi buhranlar savunmacı anlayışı pekiştirtirdi. Bu, Türk tarihçiliğine, milli hislerin yanında ölçülü de olsa dini hislere vurgu şeklinde yansıdı. Tarihçiler eserlerine dünya görüşlerini yansıtmadıklarını, tamamıyla nesnel olduklarını iddia etseler de yaşadıkları döneme ait dilin inşa ettikleri metinlere yansımaması düşünülemezdi. Seçtikleri başlıklar, kullandıkları kavramlar ve bazı meselelerin

öne çıkarışlarına bakıldığında bu etkiler rahatlıkla görülebilir. Bu yaklaşımı tenkit edenler bunu Türkiye'ye özgü bir sorun gibi ele almakta ve Avrupa'da özellikle Almanya'da yaşanan benzer süreçleri görmezden gelmektedirler.

Tarihçileri heyecanlandıran harici şartların ortadan kalktığı, apolitikliğin öne çıktığı 1980 sonrasında, yerli tarihçilerin önemli bir kısmının, özellikle akademik yazılarında, hissiyattan arınmış bir dil kullandıkları, hocaları yoluyla tevarüs ettikleri 19. yüzyıl Alman ve Fransız kaynaklı tarih yazımının bilimsel *ethos*una bağlı kaldıkları dikkati çekiyor. Kaynak yönelimli, büyük ölçüde siyasi ve kurumsal tarihi araştırmaya yoğunlaşmış bu tarih yazımına, bir süreden beri cılız bir sesle yapılan itirazlar, küreselleşme ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecinin etkin olduğu bir ortamda, Batı tarih yazımındaki gelişmeleri takip eden akademi içinden ve dışından araştırmacılar tarafından yüksek sesle yapılmaya başlandı. Bu itirazlar da daha önce olduğu gibi cevap niteliğindeki birkaç yazı dışında dikkate bile alınmadı. Bunun için iki gerekçe ileri sürülebilir: Birincisi, mevcut tarih yazımında bilimsel tarihin ethosuna bağlılıkta bir sapma yoktu; ikincisi, itirazcılar itiraz ettikleri yönde bilimsel metinler kaleme alamamışlardı. İtirazcıların klasik dillere ve kaynaklara vakıf olmamaları karşı tarafı tatmin edecek metinlerin inşasını güçleştiriyordu. Nitekim bu cephenin kaleme aldığı bir alternatif metin (Hassan-Berktay-Ödekan, 1987, I) diğer tarafça kayda değer bile bulunmadı. Çünkü eserde klasik kaynaklar kullanılmadığı gibi, yazarları batı dillerine vakıf olmalarına rağmen, mevcut kaynakların tercümelerini dahi kullanmamışlardı. İtirazlar yeterli yankıyı bulmayınca bu defa itirazcılar tenkitlerini ders kitaplarına yönelttiler. Ders kitapları hazırlanırken "demokratik" ve "barışçıl" bir dil kullanılması çağrısını yaptılar. "Resmi ideolojiye" göre hazırlandığı için "yanlı" ve "milli hislere" "aşırı" vurgusundan dolayı da "milliyetçi" bir söylemin hâkim olduğu iddiasıyla itirazlarını bilimsel platformlara taşıdılar. Mevcut tarih yazımından şikâyetler ve yeni arayışlar, Batı'da farklı tarih yazımı ekollerine ait teorik eserlere ve bu ekollere göre yapılmış tarihî araştırmalara ait örnek metinlerin Türkçe'ye kazandırılmasına vesile oldu.

Osmanlı öncesi Türkiye tarihine ilginin 1980'lerden sonra gittikçe zayıfladığı dikkati çekmektedir. Özellikle Osmanlı arşivlerinin kullanıma elverişli hâle getirilmesi, günümüz devletlerinin Osmanlı arşivlerinde kendi tarihlerine ilişkin yeni belgelere ulaşma imkânı, küreselleşme ile birlikte etnosa ilginin azalması, araştırma yapılacak konular için kaynak sıkıntısının olmaması ve de birden fazla klasik dil öğrenme zorunda kalınmadan araştırma yapılabilmesi, Araştırma merkezleri ve üniversitelerin araştırma fonlarını ve burslarını Osmanlı araştırmalarına ayırması gibi pek çok sebep, tarihçi adaylarının ilgisini 16. yüzyıl sonrası Osmanlı tarihi araştırmalarına çekti. Hülasa dâhili ve harici konjonktür artık Osmanlı öncesi Türkiye tarihin araştırmaları için uygun değildi. Hâlbuki

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı tarihi ve onun emperyal anlatılarından etnosa dayalı bir anlatı inşa edilemediği için Osmanlı öncesi Türk ve Türkiye tarihine yönelinmişti (Strohmeier, 1984, 134-137). Görünürdeki gerekçeye göre, Köprülü'nün de vurguladığı gibi, Osmanlı tarihinin yeterince iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı öncesi Türkiye tarihinin ve Bizans dönemi Küçük Asyası'nın hakkıyla anlaşılması gerekiyordu. Fakat süreç böyle seyretmedi, modern, seküler ve milli hisleri öne çıkaran bir tarihi anlatı teşekkül ettikten sonra, Osmanlı öncesini anlama amacı da unutuldu. Bu süreçte kapsamlı bir Osmanlı öncesi Türkiye tarihi yazılamadı. Bugün bu devrin incelendiği, üniversitedeki adıyla Orta Çağ Türk Tarihçiliği, birkaç üniversitede çok az sayıda lisansüstü öğrencisi ile araştırma yapmaya çalışan anabilim dalları haline geldi. Şarkiyatçıların bu sahaya ilgilerinin azalmasını da göz önünde bulunduracak olursak, tarihsel anlatıda büyük bir boşluğun oluşmaması için Türkiye'deki üniversitelerin ve araştırma kurumlarının bu sahaya ve çalışanlarına özel ihtimam göstermesi, maddi kaynakları güçlü resmi kurumların özellikle Türk Tarih ve Dil Kurumlarının "Orta Çağ Tarihi"ne ilişkin kaynakların tamamının neşir ve tercümelerinin yaptırılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Genel olarak tarih araştırmalarını özel anlamda da Osmanlı öncesi Türkiye tarih yazımını ilgilendiren bu çok genel girişten sonra, bu zamana kadar farkında olunamayan veya bir kısmının farkında olunsa bile önemsenmediği için üzerinde durulmayan Osmanlı öncesi Türkiye tarih yazımını doğrudan ilgilendiren sorunlar dile getirilecek ve mütevazı önerilerde bulunulacaktır. Bu sorunlar iki açıdan ele alınacaktır: Tarihçi ve metin.

Tarihçide sağlam bir filolojik alt yapı, sezgi ve muhakeme gücünün özellikle kaynakların sonraki dönemlere göre daha sınırlı olduğu Osmanlı öncesi Türkiye tarihi yazımı sözkonusu olduğunda oldukça önemli olduğu bilinmektedir. Fakat bir asırlık geçmişine rağmen, bu dönemi araştıran genç tarihçilerde, tarihçiliğin gereği olan filolojik altyapı yoksunluğu en önemli sorun olmaya devam etmektedir. Önceki nesillerden yurtiçinde ve yurtdışında kendi imkânlarıyla klasik dilleri öğrenmiş, bunlar genelde Arapça ve Farsça ile sınırlıydı, az sayıdaki tarihçiler dışında yeni nesilde, Osmanlı öncesi Türkiye tarihinin klasik kaynaklarını hakkıyla okuyup anlayabilecek tarihçi ne yazık ki mevcut değildir. Grekçe, Latince, Süryanice, Gürcüce ve Ermenice kaynaklar, ancak Batı dillerine yapılmış tercümelerinden veya bu tercümelerin çok az sayıdaki Türkçe tercümelerinden okunabilmektedir.

Lise ve üniversitede dil öğretiminin yetersizliği, özellikle klasik dillerin öğretiminin lise çağlarında başlamamış olması, yurt dışı imkânlarının tarihçiliğimizin ihtiyaçlarına göre organize edilememesi, üniversitelerdeki bölüm yapılanması ve tedrisat şekli, Orta Çağ tarihçilerinin kaynak dillerini öğrenmesini güçleştirmektedir. Günümüz üniversitelerinin tarih bölümlerinde bu dillerden biri dahi hak-

kıyla öğretilememektedir. Göstermelik Arapça ve Farsça dersleriyle de bu sorunun çözülemediği ortadadır. Lisans öğrenimi boyunca, Türkçe yazılmış araştırma eserleri dışında bir metin okumamış bir araştırmacı adayının, yüksek lisans ve doktora döneminde hem dil öğrenip hem de araştırma yapması beklenmemelidir. Bu kısa süre içinde bu dillerden kaçı öğrenilebilir. Bunlardan biri öğrenilse bile diğer dillerdeki metinlerin tercümeleri olmadığı için araştırmaları eksik olacak ve öncekilerin tekrarı olmaktan öteye gidemeyecektir.

Klasik bir metni tercümenin felsefi ve filolojik sorunlarını bir kenara bırakırsak, dönemin tarihine ilişkin mevcut metinlerin bir çoğunun hâlâ ilmî usûllere uygun tercümelerinin yapılmamış olması, kaynak yönelimli tarih yazımını şiar edinen bir "gelenek" için kolayca izah edilebilecek bir durum değildir. Hâlbuki bir genç araştırmacının klasik metinleri Almanca, Fransızca ve İngilizce tercümelerinden okuyabilmesi için bile bu üç modern dili iyi derecede bilmesi gerekmektedir. Ne yazık ki bu üç dildeki metinleri okuyabilecek düzeyde yabancı dil öğrenme imkânı İngilizce tedrisat yapan üniversiteler dışında diğer üniversitelerde mevcut değildir. Osmanlı öncesi Türkiye tarihine ilişkin 1960'lara kadar yapılan çalışmaların ve tercümelerin neredeyse tamamının Fransızca ve Almanca olduğu dikkate alınırsa iş daha da karmaşıklaşmaktadır. Osmanlı öncesi Türkiye tarihini Orta Asya ile ilişkilendirecek olursak, adı geçen dillere birkaç klasik ve modern dil daha eklenmektedir. Genç bir araştırmacı adayının bu devasa engel karşısında Osmanlı öncesi Türkiye tarihini araştırmaya girişmesi beklenmemelidir. Bu soruna çözüm üretecek etkin ve yetkin kişilerin sessizliği anlaşılması güç bir durumdur. Akademik çevrelerce tercümelerin ilmi faaliyetten sayılmaması ve küçümsenmesi bu alanda uzmanların yetişmesinin önündeki en büyük engeldir.

Tarih yazımı ve öğretimi hem şekil hem de muhteva olarak hâlâ Avrupa'dan alındığı ilk halini korumaktadır. İlham aldığımız yerlerde büyük değişimler yaşanırken bizler, 19. yüzyılın sonlarındaki şekil ve muhtevayı sıkı sıkıya korumaya devam ediyoruz. Öyle ki Batı'da yoğun bir eleştiriye tabi tutulmuş, 19. yüzyıla ait çağ taksimi dahi üniversitelerimizde tarih bölümü anabilim dallarının adları olmaya devam etmektedir. Öğrenciler, 19. yüzyılın diliyle kendi tarihini anlamaya çalışmakta ve bu dil, onun bütün tarih öğrenimi boyunca düşünce şeklini farkında olmadan belirlemektedir. Özgün bir dil ve anlatı inşa etmek mümkün veya gerekli görülmüyor ve Batı'daki modern tarih anlayışı esin kaynağı olmaya devam etsin deniyorsa, bu takdirde orada olan değişimi, eleştirileri ve yeni açılımları yakından takip edip, burada gerekli düzenlemeleri en kısa zamanda yapmak gerekmektedir.

Aşırı empirizm tarihçide tab'an var olan meziyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesinin önünde büyük bir engeldir. Çoğumuz, sezgi ve hayal gücünün (Carr, 1991: 30), bunun yanında muhakemenin bütün beşeri bilimlerde, özellikle de fenomenlerle dolaylı bir ilişki içinde olduğumuz tarih alanında en önemli

yardımcımız olduğunun farkında değiliz. Bu zamana kadar Fuad Köprülü'nün tarihçiliği hakkında çok şey söylenmiş, fakat sezgi ve hayal gücüyle bunu ifade edebilecek üslup ve usûle sahip oluşu üzerinde durulmamıştır. Maalesef eğitim ve öğretim sistemimiz, öğrencinin sezgi ve hayal gücü ile birlikte muhakemesini geliştirmekten ziyade onu köreltme ve bastırmaya yönelik bir gayret içindedir. Lisansüstü öğrencilerine danışmanları tarafından verilen, yazarken yorumdan kaçınması, kaynaktaki malûmatla kendini sınırlaması öğüdünün altında da bu yatmaktadır.

Tarihçilik, tarihçinin kendisi, beşeri ve fiziki çevresi hakkındaki bilgisinin genişliği ve derinliğinden bağımsız değildir. Bu yöndeki tekamül, kendini tek bir disiplinin içine hapsederek değil, farklı disiplinlerin insana ve çevresine ilişkin görüşlerine aşınalıkla mümkün olabilir. Fakat bugünkü bilim ve eğitim anlayışı uzmanlaşmayı esas aldığından farklı disiplinlerden istifade etmek isteyen tarihçinin önünde, disiplinler arasında geçişkenliği zorlaştıran, başta kavramsal olmak üzere, pek çok engel bulunmaktadır. Hele mevcut tarih bölümlerindeki tedrisatla farklı disiplinlere hulul neredeyse imkânsızdır. Bazı tarih bölümleri, öğrenciye farklı bölümlerden ders alma imkânı vererek, güya, disiplinler arasında ilişki kurdurmaya çalışsa da istenilen verimin alındığını söylemek güçtür. Nitekim, sosyoloji ve antropoloji bölümünden ders alan bir öğrenci daha işin başında bu disiplinlere ait kavramsal engelle karşılaşmakta ve uyum sorunu yaşamaktadır. Mevcut bilim anlayışı devam ettiği sürece, bu sorunu her bölümün kendi içinde çözmesi daha uygun görünmektedir. Tarih bölümlerinde farklı disiplinlere yönelik dersler açılabilir ve bu dersler uzman hocalar ya da farklı disiplinlere aşinalığı olan tarihçiler tarafından verilebilir. Uzman hoca ders verdiğinde, tarih disiplinine vakıf olmadığı için öğrencilerin ihtiyaçlarını bilmemesi sorun oluşturacaktır. Fakat belli bir amaca yönelmiş, bilgi düzeyleri aynı öğrencilere nelerin verilmesi gerektiğini ana hatlarıyla bildiği için incelenen disipline aşınalık kısa sürede oluşturulabilir. Tarihçilerin farklı disiplinlere ilişkin dersler vermesi durumunda ise uzmanı kadar derinliğine meselelere vakıf olmaması sorun oluşturacaktır. Fakat tarih öğrencilerinin ihtiyaçlarını, disipline ait hangi konuların onlar için önemli olduğunu iyi bildiği için amaca daha kısa sürede ulaşılabilir. Ayrıca hocanın ders verme safhasında yapacağı araştırmalar, ders verdiği disipline ait kavramsal dünyasını zenginleştirecek ve ufkunun genişlemesine katkıda bulunacaktır.

Tarihçi ile ilgili dikkat çekilmesi gereken diğer bir sorun, metin inşası ile de doğrudan alakalı, modern Türk eğitim sisteminin başından beri ihmal ettiği, ne yazık ki artık sorun olarak bile görmediği düşünceleri sözlü ve yazılı ifade etme becerisidir. Bugün öğrenciler anadilinde dahi kendini ifade edemez, en basit akıl yürütmeleri yapamaz duruma gelmiştir. Tez hazırlama safhasına gelinceye kadar bir usûl çerçevesinde duygularını ve düşüncelerini ifade etmeyi öğrenmemiş bir

öğrenci, bu safhadan sonra doğal yetenekleriyle eksikliğini kapatmak zorunda kalmaktadır. Birçok açıdan tenkid edilen modern öncesi tedrisatta bu yazma adamı "talebeye" öğretiliyordu. Hangi adla olursa olsun, sözlü ve yazılı olarak bir meseleyi ifade ve tartışma usûlüne ilişkin bir ders, liseden üniversiteye kadar zorunlu olarak okutulmalı ve buna ilişkin el kitapları hazırlanmalıdır. Mantık, kompozisyon ve edebiyat dersleriyle bu sorunun çözülemediği ortadadır.

Metin sorununa gelince, Osmanlı öncesi tarih yazımında iki uçta duran hâkim görüşün birincisinde "geçmişi yargılamaktan" sakınarak "şeylerin gerçekte nasıl olduğunu göstermek" amaç iken (Iggers, 2000: 25), ikincisinde bir "teorik perspektife göre şeyleri ele almak" amaçtır. Teorik yaklaşımın, şeylere tek yönlü bakma ve teoriye uymayan şeyleri göz ardı etme veya teoriye uydurma çabasından kaynaklanan sorunları artık herkesin malûmudur. Osmanlı öncesi Türkiye tarihi çalışmalarında yaygın olan yaklaşım birincisidir. Bu görüşün bilimsel ethosuna göre tarihçi "önyargıdan" uzak, "nesnel" bir şekilde klasik metinlerden malûmatı toplamalı, bir araya getirirken de mümkün olduğunca "yorumdan" uzak durmalıdır. Metinlerden toplanan her sözcük, her cümle veya tarihi sembol kendinde anlamlı olduğu düşünülerek *metiniçi bağlam* (*koteks*) ve *metindışı bağlam* (*konteks*) dikkate alınmaksızın ayrı ayrı fişlenmelidir. Bu araştırma tarzında filolojik alt yapısı güçlü olan tarihçi, metnin tamamını okuduğu için metiniçi bağlam hakkında zihninde bir kanaat tebellür edebilir. Fakat filolojik alt yapısı zayıf tarihçi, metinlerin tamamını okumak yerine indekslerinden hareketle aradığı sözcük ve cümleleri topladığı için metiniçi ve/veya metindışı bağlam hakkında hiçbir kanaati oluşmadan sağduyusuyla veya önceki benzer çalışmalardan faydalanarak bu fişlerdeki malûmatı bir araya getirmektedir. Bütün bu işleri yaparken de "yorum" yapmadığına inancı tamdır.

Her tarihçi bilerek veya bilmeyerek yorum yapmaktadır. Tarihçi, kaynak metni eline aldığı andan itibaren metin tarihsel bağlamından kopmuş, yoruma tabi tutulmuştur. Araştırdığı konuya ilişkin sözcük ve cümleleri seçişinden, metninde bir araya getirişine kadar her safhasında tarihçi farkında olmadan metni sürekli yorumlamaktadır. Üstelik yetişme tarzı, hayata bakışı, inançları, seçtiği sözcükler ve sözcüklere yüklediği anlamlar, meseleleri ele alış tarzı her şey, yorumunun birer parçasıdır. Aslında kaynakların yetersiz olduğu Osmanlı öncesi Türkiye tarihi araştırmalarında sıkça da rastlanan, tarihçilerin farkında olarak veya olmayarak yaptıkları genellemeler de birer yorumdur. Hâlbuki genelleme yapmadan önce inceleme konusu edilen tarihi fenomenin kendi içinde dönemlendirilmesi gerekir. Nitekim 11. yüzyılda begliklerin ortaya çıkışı ve geçirmiş oldukları dönüşümler titiz bir şekilde tespit edilemeden genellemeler yapılmıştır. Tarihi kavramların kullanımında da benzer durum söz konusudur. Zaman ve zemine göre kavramlardaki anlam değişimleri ve kaymaları üzerinde yeterince durulamamaktadır. Nitekim

Osmanlı dönemine ait *tımar* terimi 13. yüzyıla ait toprak hukuku anlatılırken kullanılmıştır. Mikro düzeydeki dönemlendirmeler yapılmadan genellemelere gitmek hataya sevk edebilmektedir. Başlangıç düzeyindeki çalışmalarda bu güç olabilir, ama Osmanlı öncesi Türkiye tarihi çalışmalarında artık genel çalışmalar safhasını geçme, detaylara ilişkin sorular sorma ve cevaplar arama zamanı gelmiş durumdadır. Fakat detaylara ilişkin araştırma yapmanın önünde de birtakım engeller vardır. Bu engeller özellikle lisansüstü çalışmalarda yoğunlaşmaktadır. Tez konusu belirlenirken, konu hakkında göz dolduracak hacimde bir tezi ortaya çıkaracak malûmatın kaynaklardan bulunup bulunmadığı dikkate alınmaktadır. Hâlbuki malûmatı bir araya getirme esas olmasa da tez konuları, soruya yönelik tespit edilse ve araştırmalar bu soruları cevaplamaya yönelik olsa belki göz doldurucu hacimde tezler ortaya çıkmayabilir ama cevaplayamadığımız pek çok soru cevaplanmış olur. Soru ve sorun yönelimli çalışmaların malûmat toplamaya yönelik çalışmalardan daha az emekle ortaya çıkmadığının artık bilinmesi gerekmektedir. Tezin hacmi göz doldurmayabilir ama üç klasik, en az onun kadar da modern dildeki metinlere dayanılarak yapılan bir çalışma, bir klasik dildeki çok sayıda malûmatı bir araya getirmekten daha az zaman almayacaktır. Öğrenci gerçekten başkalarının dipnotlarından hareketle değil de bizzat konusu ile ilgili metinleri okuyabilecek düzeye gelebilmek istiyorsa zorlu bir çalışma süreci geçirmesi gerekecektir. Bu dönemde kurulan sağlam altyapı, araştırmacılığının ileriki safhalarında da soru ve sorun yönelikli çalışmalara devam etmesine imkân verecektir.

Biz, geçmişe, metinlerin (sadece yazılı metinler değil) açtığı pencerelerden yöneliriz. Her pencere, yakınlığımıza ve uzaklığımıza göre metin dışı bağlamı parçalamakta ve belli bir yönünü bize ifşa ederken pek çok yönünü de gizlemektedir. Metin dışı bağlam hakkında daha fazla malûmata sahip olabilmek için birbirinden farklı pencerelere ihtiyaç duyarız. Bu pencerelerden bazısı başımızı çıkarıp daha geniş bir alanı uzaktan temaşa etme imkânı verirken bazısı ise bu imkânı vermez. Uzaktan temaşa etmek burada çok önemli bir ayrıntıdır. Tarihî fenomenlerle onları incelediğimiz zaman ve mekân aralığı, tarihçilerin pek üzerinde durmadığı bir husustur. Aradaki mesafe arttıkça vukufiyetin daha da güçleşeceğinden hiç şüphe yoktur. Fakat mesafe her zaman düşman değildir, hatta bazen dost bile olabilir. Çünkü zaman, sadece tarihi hadiselerin kendilerini ifşa etmelerine fırsat vermez, farklı yorumcuların yorumlarıyla karşılaşma imkânı vererek, anlamın farklı boyutlarının ortaya çıkmasına yardımcı olur (Fay, 2001: 201).

Tarihî metinler (veya semboller) yeniden canlandırılmayı ve keşfedilmeyi bekleyen tek anlam içermezler. Tarihçinin bir metni anlayabilmesi için onu bir yorum bağlamına oturtması, var olan anlamları ortaya çıkarması gerekmektedir. Dolayısıyla her tarihçinin yorum ufku diğerinden farklı olacağından ortaya çıkan

anlamlar da farklı farklı olacaktır (Fay, 2001: 198 vd). Aynı kaynak metinlerden, aynı konu başlığını, birden fazla tarihçinin, birbirinden habersiz bir şekilde, aynı sürede çalışması istense, asla birbirine benzemeyen metinler inşa ettikleri görülecektir. Hâlbuki metinde tek anlam peşinde olan konvensiyonel yaklaşım için bu kabul edilemez bir durumdur. Çünkü hem kaynak metinde hem de ona dayanarak inşa edilen metinlerde çok anlamlılığa yer yoktur. Üstelik metnin çok anlamlılığı güvenirlilik sorununu gündeme getirir. Nitekim destanlar ve hikâyeler tek anlam arayışına uygun metinler olmadıkları için tarihî kaynak olarak görülmezler. Çok anlamlılığı yorum zenginliği için bir fırsat olarak görmeyen, tek anlam peşinde koşan tarihçi, tarihî fenomenlere ilişkin çelişkili malûmatın bazılarını bir yorum bağlamına oturtamadığında o anki anlatısına uymayanları güvenilmez bulup rahatlıkla gözardı edebilmektedir. Yorum, farkında olarak yapıldığında kaynak metinle kaleme alınan metin arasındaki yorumdan kaynaklanan açıklar, çelişkiler, sınırlar, boşluklar, her şeyden önemlisi de farklı anlam boyutları çok daha iyi fark edilecektir.

Bir metinde farklı anlam boyutları olabileceğini bilen bir tarihçinin, tutarlı bir metin inşa edebilmek için iki hususa dikkat etmesi gerekir. Birincisi metiniçi bağlam, ikincisi metindışı bağlam. Bir metin sadece metiniçi bağlama istinaden anlaşılamaz, metindışı bağlam ile de irtibatlandırılmalıdır. Bunun için de öncelikle metindışı bağlam hakkında genel bir kanaatin oluşması gerekir. Bu kanaat de kısa sürede oluşmaz, fakat önemli olan, tarihçinin böyle bir sorununun olmasıdır. Gerisi zamana kalmıştır. Öncelikle bir metnin haricî bağlamına doğrudan göndermelerde bulunması beklenmemelidir. Metin dışı bağlam için geniş bir zaman ve mekân diliminde başta metinler (veya semboller) olmak üzere pek çok göstergeye başvurmak gerekebilir. Metin dışı bağlam hakkındaki bilgimiz, bize yöneldiğimiz metinlerdeki örtük anlamları ortaya çıkarma ve çelişkileri en aza indirme imkânı verir. Nitekim Osmanlı öncesi Türkiyesi'ndeki göçebeler dönemin sosyal ve siyasi hayatında en önemli figür iken, tarihi metinlerde neredeyse hiç söz edilmez. Bu bir çelişki olarak görülebilir. Bu metinlerden hareket eden kaynak yönelimli modern tarihçiler de malûmat yetersizliğini gerekçe göstererek göçebeler söz konusu olunca sessiz kalmayı tercih ederler. Hâlbuki kaynak metinlerdeki suskunluk bile metindışı bağlam ile irtibatlandırıldığında anlamlı hale gelebilmektedir. Buna ilişkin pek çok şey söylenebilir, fakat burası yeri değildir. Göçebelerin yaşayış şekilleri, dış dünya ile ilişkileri için devrin kaynaklarında olmayan malûmata daha sonraki kaynaklardan, hatta günümüze kadar varlığını korumuş delilleri inceleyerek, ulaşmak mümkündür. Metin dışı bağlamdan izler günümüze kadar gelmiş olabilir. En azından fiziki coğrafya da büyük bir değişim olmamıştır ve bize önemli ipuçları sunmaya hazırdır. Yine o devrin semercileri, nAlbantları, bakırcıları mesleklerini, anlatılarıyla birlikte büyük değişikliğe uğramaksızın bugün de icra etmeye devam etmekteler. Osmanlı

öncesi Türkiyesi'nin mesleklerine ilişkin birşeyler kaleme alınacağı zaman devrin kaynak metinlerindeki malûmatla kendimizi sınırlamamalı, gerektiğinde bugünün malûmatından geriye doğru gidebilmelidir. Yine Orta Asya Türklerinin bugün yaşayan örf, âdet ve dilleri ile buradan farklı coğrafyalara göç etmiş Türklerin bugün yaşayan örf, adet ve dilleri arasındaki benzerlikler ortaya konabilirse göç sırasındaki ve öncesindeki örf, adet ve dilleri için önemli veriler elde edilmiş olur. Çünkü 10. yüzyıldaki büyük kopuştan sonra Batı'ya göç edenlerin Doğu'dakileri, Doğu'dakilerin Batı'ya göç edenleri etkilemesi söz konusu olamaz.

Doktorasını bitirmiş bir araştırmacıyı, doktorası dışındaki farklı konulara yönlendirme çabasının altında metin dışı bağlamı anlamanın yattığını düşünüyorum. Bu teamül şeklen bugün de devam ediyor, fakat zaman içinde asıl amacının unutulduğu görülüyor. Bugün genç tarihçilere, doktora sonrasında doktorada çalıştıkları konuyla tamamen ilgisiz konuları çalışması ve yeni çalışmalarını da önceki çalışması ile ilişkilendirmemesi salık verilir. Doktora konusu ile ilişki kurduğunda, yeni çalışmaları tezinin tekrarı veya tezinden çıkarılmış çalışmalar olarak görülür. Çünkü doktora sırasında incelenen konunun bütün yönleriyle ele alınmış olması gerekir. Bu şu demektir, kaynaklardaki malûmat tamamıyla bir araya getirilmiş ve tüketilmiş olmalıdır. Eğer hâlâ yeni bilgiler bulunabiliyorsa doktora safhasında yeterince titiz çalışılmamış demektir. Böyle bir ithama maruz kalmak istemeyen araştırmacı doktora tezini yayınlama sırasında tekrar gözden geçirip gerekli ilaveleri yaptıktan sonra tez konusu ile ilişkisini tamamiyla kesmek zorunda kalır. Artık o konu bütün açıklığı ile ortaya konmuştur ve başka bir doktora çalışmasına da konu olamaz! Tarih yazımını terkip olarak gören anlayışa göre bu doğrudur. Ama tarih yazımında çok anlamlılığı esas alan ve araştırmaları devam ettikçe metindışı bağlam hakkındaki bilgilerin yenileneceği, yeni anlam öbeklerinin oluşacağı ve daha önce okunan metinlerin her yeni okumada gizli anlamlarını bize ifşa edeceği kabul edildiğinde durum farklılaşacaktır. İkinci anlayışa göre bir araştırmacının takip etmesi gereken iki yol vardır. Birincisi, doktora safhasında araştırdığı konu üzerinde çalışmalarını doktora sonrasında da devam etmesi ve ilişkili gördüğü başka konulara doğru açılımlar yapması ya da yeni konular alması ve bunları daha önceki çalışmasıyla ilişkilendirmeye çalışmasıdır. Bu her iki usûlle de araştırmacı, hem daha önce çalıştığı konulardan kopmamış, eksikliklerini, yanlış anlamalarını görmüş hem de yeni konular sayesinde metinlerin dış bağlamına ilişkin ufkunu genişletmiş, ilk çalışması sırasında gizli kalmış anlamları ortaya çıkarmış olur. Aslında bu tarihî metinlerle (semboller) metin dışı bağlam arasında bitmeyecek bir ameliyedir.

Çalışmaları dikkatle incelendiğinde Fuad Köprülü ve Osman Turan'ın metin dışı bağlamı anlamaya yönelik büyük bir gayret içinde oldukları görülür. Çalışmalarını çok farklı konulara yaymış olmalarının altında yatanın da bu

olduğunu düşünüyorum. Bunu genelde tarihçilerin eserlerinde farklı konulara temasları ile karıştırmamak gerekiyor. Bu harici bağlamı anlamaya ilişkin çaba değildir. Daha çok aralarında ilişkiler ağı tesis etmeksizin, siyasi tarih merkezli araştırmalarını zenginleştirmek maksadıyla kurumsal, iktisadi vs. konulara temas etmekten ibarettir. 19. yüzyılın kaynak yönelimli tarihçiliğine sadakatlerinden dolayı kendilerini metinlerle sınırladıkları, metinlerin yeterli olmadığı durumlarda harici bağlamı anlamaya yönelik çaba içine girmedikleri ve yorum yapmayıp susmayı tercih ettikleri dikkati çekmektedir. Metin dışı bağlamı anlama gayretlerine rağmen, metin inşa safhasında Turan'ın da meseleleri kategorik olarak ortaya koyduğu görülüyor (Turan, 1965: 1971). Bu, onu örnek alan haleflerini yanılgıya itmiş, metne yansımayan asıl yaklaşım biçiminin bir sonraki nesillere taşınmasına engel olmuştur. Köprülü, eserlerinin girişinde verdiği usûle, başka bir ifadeyle meselelere yaklaşım tarzına ilişkin açıklamalarında, bizim yukarıdan beri zikrettiğimiz sorunların bazılarına kısaca temas etmiştir: "Bugünkü tarih, nihayetsiz ve rabıtasız teferruattan ibaret bir malûmat yığını değil, bir 'terkip ve inşa' mahsuludur ve 'içtimai muayyeniyeti kabul eden bir tarihçi için, tarih bir 'sanat eseri' olmadığı gibi, sırf bir 'tebahhur yığını' da değildir; bu sebeple tarihçi, önündeki büyük hadiseler kitlesi karşısında birdenbire şaşırıp kalmamak için, yine o hadiselerin ilmi bir surette tedkikinden çıkan birtakım faraziyelere dayanmağa, yani, alacağı bilgileri birleştirip tasnif ve mukayeseye ve onlardan neticeler elde edebilmek maksadıyla kafasında muayyen kadrolar kurmağa mecburdur. Müverrihin, uzun seneler mevzuiyle istinas ve imtizacı neticesinde mümkün olabilen bu vaziyet –ki tahaddüs (intuition) dediğimiz de budur– tamamıyla ilmidir ve bunun mütekaddim fikir (idée preconçue) denilen şeyle hiç münasebeti yoktur; çünkü o faraziyeler, o kadrolar, bizzat hadiselerin ilmi bir surette uzun uzadıya tedkikinden, yani en ince ve en derin tahlillerden doğmuştur. İlimde faraziyelerin lüzum ve ehemmiyetini riyaziyat ve tabiiyat âlimleri bile kabul ettikten sonra, içtimai ilimler gibi daha karışık bir sahada onun lüzumunu hissetmemek, herhangi bir ilim adamı için imkânsızdır. İşte, bütün bu mülahazalar göz önüne alınınca, mevzuuna tamamıyla malik hakiki bir tarihçi için tebahhur (érudition)'un bir gaye değil, fakat zaruri bir şart olduğu kolaylıkla teslim edilir. Uzun ve kuvvetli tahlillere dayanmayan kolay *terkip*'ler, zahiren ne kadar parlak ilim cilası altında görünürse görünsün, kuvvetli bir tenkid karşısında derhal yıkılmağa mahkûmdur." (Köprülü, 1918: 7-10).

Köprülü'den sonra, Osmanlı öncesi Türkiye tarihine ilişkin araştırma yapan tarihçiler, eserlerinin girişlerinde usûle ve meselelere yaklaşımlarına ilişkin bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmemiş, "usûl ve metod" denilince, çalışılan konu ile ilgili kaynakların tespiti ve bu kaynaklarda yeterince malûmatın olup olmaması anlaşılmıştır. Aslında bu sadece modern bilimin yaklaşım tarzlarıyla ilişkiye girememe değil, modern öncesi ilim geleneğinden kopmanın da bir işaretidir.

Çünkü modern öncesi ilim geleneğinde usûle çok önem verilir, müstakil eserlerde ya da mukaddimelerde bu konular tartışılırdı. Köprülü usûl adabını klasik tedrisat döneminde edinmiş ve bunu Batı'daki "modern bilimsel yaklaşımlarla" yeniden kavramlaştırmıştır (Köprülü, 1913: 3-52). Günümüz tarihçileri bu usûl adabından tamamıyla yoksun olarak yetişmektedir. İnşa ettikleri metinler Köprülü'nün tabiriyle birer "terkip" olmaktan öteye gidememektedir. Yani belgelerdeki malûmatı bir araya getirmek, malûmatın olmadığı konularda sessiz kalmak gizli bir yasa haline gelmiş durumdadır. Burada belgeden de kasıt vekayinameler, vesikalar ve sikkelerdir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren batı tarih yazımında yeni yaklaşımlara göre "belge" kavramı da anlam genişlemesine uğramış, fizikî ve beşerî coğrafya, iklim ve bitki örtüsü, tarihî yapılar, bu tarihî yapıların mimarisi, arkeolojik buluntular, kullanılan aletler, işlemeler, bu işlemelerde kullanılan semboller ve daha sayılabilecek pek çok şey artık yazılı bir metin kadar önemli, hatta yazılı bir metinden daha çok şeyi ifade edebilir hâle gelmiştir. Bütün bunlar sadece vesikaların olmadığı, kaynakların suskun kaldığı yerlerde değil, kaynaklardaki malûmatın doğrulanması bakımınından da oldukça önemli imkânlar sunmaktadır. Fakat bu bakiyenin her birinin okuması farklı farklıdır ve çok katmanlı anlamlar içermektedir. Bu anlamları ortaya çıkarabilmek, aralarında ilişkiler kurabilmek için diğer disiplinlerden istifade ve geniş bir bilgi birikimi gereklidir. Bunu oluşturmak kolay değildir. Çünkü "Herhangi bir şeyin anlamı, bu şeyin parçası olduğu sistemde oynadığı role bağlıdır ve bu sistem çok karmaşık ve zengin olabilir." (Fay, 2001: 161).

Bu yüzden herhangi bir tarihî fenomeni anlamaya ve anlatmaya yönelik metin inşa faaliyeti hayatın bütünü içindeki anlam öbekleri ve bunlar arasındaki ilişkilerden bağımsız olarak yürütülemez. Böyle yürütüldüğü zaman ortaya çıkan anlatılar, hitap ettiği kesimin kendini bulacağı anlatılar olamaz. Çünkü bir tarihçi, metnini sadece meslektaşları için inşa etmez. Onun, metninin, anlama düzeyi ve ilgileri farklı insanlar tarafından da okunacağını ve onlara dayanılarak yeni metinler üretilebileceğini düşünmesi gerekmektedir. Nitekim yüz yıllık bir geçmişi olmasına rağmen bugün "modern tarihî araştırmalardan" hareketle Osmanlı öncesi Türkiye tarihine ilişkin bir roman, çocuklar için hikâye veya bir senaryo yazmanız mümkün değildir. Hayattan kopuk, çizgisel bir zaman anlayışıyla, sadece savaşlar ve siyasi kurumlar üzerine yazılmış metinlerden, hayata ilişkin yeni metinler üretmek mümkün gözükmemektedir. Her tarihî fenomenin farklı açılardan tekrar tekrar çalışıldığı, kaynak yetersizliğinin bir gerekçe olmaktan çıkarıldığı, kaynakların olmadığı yerde suskun kalmayı bırakıp yeni yaklaşımlar denendiği zaman çok özgün ve hayatı kuşatan metinler inşa edildiği görülecektir. Bilhassa siyasi ve kurumsal tarih, her ne kadar ihbarî bir dile sahip ise de günümüz

anlatılarında belirleyici olabilmekte, insanların ve toplulukların ilişkilerini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Modern tarihî metinler anlatıları parçalanmış slogan ve mottolarla hareket eden insanlara, slogan menbaı değil, modern insanın anlatı sorunlarını çözümü için imkân olmalıdır.

İnsanı insan yapan anlatılarıdır. Anlatısız bir insan düşünmek mümkün değildir. Ancak anlatıları parçalanmış "nevrotik bir insandan" söz etmek mümkündür. Fertten, topluluklara, topluluklardan insanlığa kadar farklı insan kümelerinin zaman ve zemine göre ahenk içinde sürekli dönüşen anlatıları vardır. Anlatı insanın varoluş biçimi, kendini ifade etme tarzı, insanın insanla ve insanın öteki varlıklarla olan ilişkisinin şifahi ve kitabi olarak ifadesidir. Ferdi anlamda insanın varoluşu, düşünceleri, duyguları, yapıp ettikleri, söyledikleri, her türlü kendini ifadesi; topluluk anlamında ise toplulukların kendisini var ettiği, adetler, görenekler, türküler, hikayeler, semboller vs. İnsan anlatıdan ibaret bir varlıktır denebilir. İç içe geçmiş sayısız anlatılarla çevrelenmiştir (geniş bilgi için bkz Randall, 1999). Bu anlatıların zaman ve zemine göre ayrıştırmak neredeyse imkânsız gibidir. Kökleri geçmişe doğru uzanır ve insanlık tarihi kadar eski uzantıları vardır. Bunların çok cüz'i bir kısmı ancak kayda geçmiştir.

Kurumlar kitabi anlatılar, fert ve topluluklar şifahi anlatılar inşa eder. Kurumların tarihi kitabidir ve kalıcıdır, fert ve toplulukların tarihi şifahidir, zaman ve zemine göre sürekli dönüştüğü için kayda geçirilmedikçe tarihî olma vasfını yitirir. Hiçbir fert ve topluluk geçmiş anlatılarından bağımsız bir anlatı inşa edemez. Dolayısıyla şimdinin anlatılarında, geçmişin anlatılarının izleri mevcuttur. Bizler geçmiş anlatılar hakkında malûmat sahibi olduğumuzda ancak bunun farkına varabiliriz. Bu da kitabı anlatılar vasıtasıyla olur. Yazının icadından sonra kitabi anlatılar şifahi anlatıları kuşatabildiği ölçüde hem korumuş hem de inşası sürecinde belirleyici olmuştur.

Tarihî anlatı, insanlığın anlatısından, farklı ırklara mensup insanların, toplulukların, zümrelerin ve fertlerin anlatılarına kadar içiçe geçmiş kuşatılamaz bir anlatılar yumağının yazıya geçmiş kısmıdır. Zaman ve zemine göre sürekli yeniden inşa edilen anlatılarımız geçmiş anlatılarımızdan bağımsız asla inşa edilemez. Geçmiş, şimdi ve gelecek olmadan bireysel anlatılarımızı inşa edemeyiz. Biz tarihî anlatılara, şimdiyi ve geleceğimizi anlamak, anlamlandırmak için yöneliriz. Bu yönelim sırasında tarihi anlatılar da sürekli yeniden inşa olurlar. Yeni zaman ve zemine göre daha önce önemsemediğimiz, görmezden geldiğimiz bir boyutu yeni anlatımızda öne çıkarken daha önce önemsediğimiz ve anlatımızla ilişkilendirdiğimiz boyutu artık önemsizleşir ve belleğimizde gerilere doğru itilir. Şifahi topluluklar bu anlatı dönüştürmeyi farkında olmadan yapıyorlardı. Kitabiler tarihi anlatıları kayda geçirdikten sonra malûmatın muhafazası mümkün oldu, ama zaman ve zemine göre tekrar tekrar inşasında

kayıtlı anlatı ile yeni anlatılar arasındaki gerilimler arttı. Tarihî anlatı ihbari olmasına rağmen her devirde inşailiğini korumuştur. İhtiyaçlar tarihi anlatının bir kısmını unutup başka bir boyutuyla ilişkiye girmeyi gerekli kılarken, kayda geçirilmesinden kaynaklanan sınırlanmışlığı buna imkân vermediğinden insanla ihtiyaç duyduğu şimdi ve geleceğin anlatısı arasındaki gerilim her geçen gün daha da artmaktadır. İnsanlar bu gerilime uzun süre tahammül edemeyeceği için ya kaynak tarihî anlatısını terkedip başka bir kaynak arayışına girecek ya da geçmiş ve şimdiki anlatılar arasındaki ahenk kaybolup ferd ve topluluklarda psikozlar ortaya çıkacaktır. "Psikoz kişinin, geçmişi, bugünü ve geleceğini anlamlı bir anlatı içinde bir araya getirememesinin sonucunda ortaya çıkan eylemliliğin iflası olarak görülebilir. Hatta nevroz da kişinin anlatısal imgeleminin iflası ve bunun sonucunda da kişinin aktörlük güçlerinin zayıflaması olarak anlaşılabilir. Bazı psikanalitik değerlendirmeler, nevroz terapisini, hastanın yaşamının bağlantısız/kopuk olarak deneyimlenen ve istenmeyen unsurlarının, hasta tarafından farklı bir öz anlatı içinde yeniden-yorumlandığı ve böylece de yeniden-birleştirildiği bir süreç olarak görülüyor." (Fay, 2001: 265).

"Millî devletlerin" teşekkülü sürecinde seküler tarihî anlatılar modern öncesinin dinî anlatılarının işlevini görmüş ve görmeye de devam etmektedir. Dinî anlatılar ile tarihî anlatılar birbirinden ayrılmış, tarihî anlatılar kitabileşirken, dinî anlatılar şifahileşmiştir. Bu da tarihi anlatıların her iki anlatının da yerini alacak şekilde inşailiğini artırmıştır.

Osmanlı öncesi Türkiye tarihi çalışmalarında bu durum çok açık bir şekilde görülebilir. Bu dönemle ilgili yapılan çalışmalarda Türk tarihinin dinî veçheleri bütünüyle gözardı edilmiştir. Tarih Bölümleri'nde dinî anlatılardan arındırılmış bir tarihi anlatı inşa edilirken, İlahiyat Fakülteleri'nde de tarihî anlatıdan arındırılmış "ahistorikal bir dinî anlatı" inşa edilmektedir. Dolayısıyla her iki kurumun yaptırdığı çalışmalardan hareketle bir Osmanlı öncesi Türkiye'nin dinî tarihi hakkında herhangi bir kanaat sahibi olmak mümkün gözükmemektedir. Ahmet Yaşar Ocak'ın yaklaşımı (Ocak, 1996) hariç tutulursa mevcut çalışmalarda dini hayatın, gündelik, siyasi ve devrin kurumsal hayatından tecrid edilerek ele alındığı görülür. Herhangi bir tarihsel fenomen görünürde dinî yönüyle öne çıkmışsa, dinî tarihin içinde değerlendirip diğer tarihi fenomenlerle ilişkileri gözardı edilmektedir. Bilhassa dönemin dini tarihinden tecrid edilemeyen düşünce tarihi tümüyle ihmal edilmiş durumdadır. Tarih Bölümlerinden mezun olan öğrencilerin düşünce tarihine ilişkin neredeyse hiç ders almadan mezun olması, İlahiyat Fakülteleri'nde ise İslam düşünce tarihinin Arap dünyasıyla sınırlandırılması, diğer Müslüman ülkelerde de bir ayrıntı gibi görülmesi Türk düşünce tarihinin tamamıyla ihmaline yol açmıştır. Aynı şekilde Osmanlı öncesi Türkiye'deki düşünce hayatında Türk göçleri öncesi döneminin izleri henüz problem dahi edilmiş değildir. Gayri Türk

ve Müslüman unsurlar mücerred hayat yaşıyorlarmış, tamamiyle sessizliğe bürünmüşler gibi bir tutum sergilenmektedir. Hâlbuki bu unsurların varlığı devrin en önemli düşünürlerinden Celaleddin Rumi'nin düşünce ve uslubunu derinden etkilemiştir, mensubiyetler üstü bir anlatı inşa etmesine yol açmıştır. En evrensel tema olan "aşk" temasını merkeze almasında bunun büyük payı vardır. Devrin Konyası'ndaki farklı düşünce ve inançlara sahip insanları ortak temalar etrafında birleştirebilmiştir. Eserinin bir yerinde bizler "ilimle uğraşırdık burada ise şiir söylemek zorundayız" diye serzenişte bulunarak (Mevlana, 1959: 62-3) içinde bulunduğu ortamın onun düşünce ve tavırlarını belirlediğini anlatmaktadır. Bu kategorikleşme sadece dinî anlatının tefriki ile sınırlı kalmamış, dönemin bilim anlayışına da uygun olarak insanın anlatısı daha farklı kategorizasyona da tabi tutulmuştur.

Anlatıların bir tezahürü olan tarihi metinleri anlamak, daha önce temas edilen tümüyle kuşatılması ve dile getirilmesi mümkün olmayan, fakat farklı şifahi ve kitabi anlatıların zemini olan, ama onların bir araya gelmesinden ibaret bir şey olmayan, hiç kimsenin işte budur diyemeyeceği bir "anlatı" olduğunu söyeleyebiliriz. Tarihçinin böyle bir anlatının varlığını hissetmesi ve onunla ilişkiye girmesi, gücü nisbetinde anlamaya çalışması gerekmektedir. Çünkü her bir kitabi anlatı, yani metin ancak böyle bir bağlam içinde anlam kazanır. Sorularımız günümüz anlatılarından tecrid edemesek de, incelenen zaman ve zeminin anlatısına, başka bir ifade ile *mukteza-yı hal*e uygunluğunu gözetmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, (1953), Ankara.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç, (2000), **Asya'nın Keşfi, Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi**, çev. Kaya Bayraktar-Ayşe Meral, İstanbul, 2000.

Carr, Edward Hallett, (1991), **Tarih Nedir?** Çev.: Misket Gizem Gürtürk, İstanbul.

Fay, Brian, (2001), **Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi**, Çev.: İsmail Türkmen, İstanbul.

Gencer, Ali İhsan-Arslan, Ali, (2004), **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları**, İstanbul.

Hassan, Ümit-Berktay, Halil-Ödekan, Ayla, (1987), **Türkiye Tarihi, Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, İstanbul, 1987, I.

Iggers, Georg G., (2000), **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul.

Köprülü, Fuad, (1918), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, İstanbul.

------, (1913), "Türk Edebiyatında Usul", **Bilgi Mecmuası**, 1/1 (1913), 3-52.

------, (1984), **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara.

Mevlana Celaleddin, (1959), **Fîhi mâ-fîh**, Çev.: Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul.

Ocak, Ahmet Yaşar, (1996), **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul.

Randall, William L., (1999), **Bizi 'Biz' Yapan Hikâyeler, Kendimizi Yaratma Üzerine Bir Deneme,** Çev.: Şen Süer Kaya, İstanbul.

Strohmeier, Martin, (1984), **Seldschukische Geschichte und Türkische Geschichtswissenschaft, die Seldschuken im Urteil Moderner Türkischer Historiker**, Berlin.

Turan, Osman, (1965), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara.

-----, (1971), **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul.

ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ – СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ХЕРСОН – КОНТАКТНАЯ ЗОНА ДРЕВНИХ КУЛЬТУР

PRONİNA, YU. A./ПРОНИНА Ю.А.
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

Данный доклад - попытка выявить историческую роль Херсонеса (современный Севастополь) в средневековой истории.

Херсонес Таврический возник в V в. до н.э. как греческое поселение на Крымском полуострове в Черном море и существовал до конца XIV в. н.э.

Вся территория Крымского полуострова, входящего в состав Средиземноморского бассейна, играла роль своеобразной контактной зоны между крупнейшими культурно-историческими общностями древности.

Как известно, развитие орудий труда, средств производства, духовное развитие людей в древнем обществе шло тем быстрее, чем интенсивнее и регулярнее были контакты между отдельными племенами (группами племен), культурно-этническими общностями. Они способствовали обмену материальных и духовных ценностей. Контакты во многом зависели от условий географической среды, естественных путей сообщения (моря, реки, долины, горные перевалы и т.д.).

В IV в. н.э. Херсонес, сменив свое имя на Херсон, вошел в состав Византийской империи. Чрезвычайно выгодное географическое расположение средневекового Херсона, наличие удобных гаваней, выгоды стратегического и торгового характера превратили город и его округу в зону постоянных контактов цивилизованного мира с кочевыми народами, обитавшими на юге Восточной Европы. Его географическое расположение благоприятствовало осуществлению различных миграций, развитию тесных культурно-экономических связей с населением сопредельных и удаленных территорий, способствовало быстрому восприятию достижений культурных центров. Все это позволяет рассматривать Крым в целом как крупный узел культурогенеза на юге Восточной Европы, оказавший заметное воздействие на соседние области и регионы.

В период средневековья Херсон постоянно находился в центре внимания византийского двора. Он являлся основным политико-административным и торгово-экономическим центром империи в Северном Причерноморье, о чем свидетельствуют многочисленные письменные и археологические источники, а также памятники эпиграфики, сфрагистики.

Этому отдаленному форпосту Византийская империя отводила исключительное место - важнейшего источника информации о ситуации в Северном Причерноморье и исходного пункта дипломатических акций.

Помимо Византийской империи важную роль в системе политических, экономических и культурных связей в причерноморском регионе играли тюркские народы и их государственные образования, прежде всего, Хазарский каганат. Отношения между Византией и Каганатом принимали различные и своеобразные формы. Но именно Крым стал той областью, где между ними сосуществовали одновременно и конфликт, и сотрудничество.

Хазары проникли в Крым в последней трети VII в. В то же время на восточном побережье они основали новый город Сугдея - современный Судак.

В течение полутора веков Византия не имела более близкого союзника, чем Хазария. Но, в результате вторжения в IX в. в Причерноморские степи мадьяр, а затем и печенегов, возможности прямого политического и административного контроля хазар на полуострове сократились, а к 70-80-м гг. IX в. Таврика окончательно выходит из-под контроля Хазарского каганата. Это позволило византийской администрации усилить свою активность в Таврике и, прежде всего в Херсоне. К началу IX в. (ок. 841 г.) здесь была образована фема – военно-административный округ во главе с представителем центральной администрации – стратигом. Начинается процесс постепенного мирного подчинения областей полуострова Византией, немаловажную роль в котором сыграл и процесс христианизации населения полуострова, начавшийся в IV в н.э. К рубежу IX-X вв. в Херсоне сложилась система из пяти епархий, охвативших значительную часть Крыма.

В X в. на политической арене появляются новые силы – печенеги. Их роль в Северном Причерноморье достаточно подробно охарактеризована Константином Багрянородным в трактате «Об управлении империей». Император подчеркивал важность мирных отношений с ними, а также с другими народами, которых следовало использовать в борьбе с врагами империи.

С этого же времени князья Древней Руси совершают ряд походов в Таврику и Константинополь (839, 860, 867 г.). И теперь влияние в Таврике наряду с печенегами все больше и больше приобретала Киевская Русь. Активность Руси в Северном Причерноморье отражена в целом ряде источников: жития Георгия Амастридского, Стефана Сурожского, патриарха Игнатия, хрониках Продолжателя Феофана и Скилицы.

Договор князя Игоря с Византией 944 - 945 гг., по которому империя все же сумела отстоять корсуньские земли, недвусмысленно указывает на претензии русских князей на значительные территории в Таврике. После смерти Святослава в 971-972 гг. вновь был заключен русско-византийский договор, носивший уже ярко выраженный провизантийский характер. Это, естественно, не могло не сказаться на положении Руси в таврических степях и на самих отношениях Византии с Киевским княжеством, что вскоре привело к крайнему напряжению русско-византийских отношений.

Именно борьба Византии с Русью за причерноморские владения предопределила роль Херсона в русско-византийских отношениях, а использование Владимиром своих походов на Херсон в качестве фактора политического давления на Византию еще раз свидетельствует о его ключевом положении. Новый договор, заключенный Василием II с Владимиром в 987-988 гг. должен был бы снять возникшую напряженность и восстановить утраченные Русью позиции в Северном Причерноморье. Однако император после подавления восстания не спешил исполнять свои обязательства, что и послужило поводом к новой войне. Владимир предпринял поход на Херсон, осадил и взял город.

Что касается экономической ситуации, в истории Херсона X в. характеризуется как период наивысшего расцвета. Херсон - крупный ремесленный центр и торговый порт, центр дипломатической и христианской миссии Византии в отношении с окружающими его странами и народами. Именно этот город стал местом, откуда, согласно преданиям, пришло на Русь христианство.

Начиная с ранневизантийского периода Херсон является одним из крупнейших культовых центров Таврики, о чем свидетельствует значительное число храмов (наиболее ранние – базилики - сменяются крестообразными и крестово-купольными храмами), а также собственная школа агиографии, где были созданы жития первых епископов Херсона.

В этот период роль Херсона в политической стратегии Византийской империи возрастает, - ведь большинство славянских стран (Болгария, Сербия, Русь) до второй половины IX в., а некоторые - до конца X в. - оставались языческими. Важнейшей задачей по отношению к ним Византия считала обращение жителей этих стран в христианство и организацию на их земле церкви, подчиненной Константинопольской патриархии. Церковные христианские миссии вообще были возможны только в северном направлении от границ империи, - на мусульманском востоке они были бессмысленны, а на Западе – излишни. С приобщением к христианству обширного славянского

региона зона господства восточной ветви христианства, подчиненная Константинопольской патриархии, к северу от границ Византии расширилась почти в четыре раза. Еще одна важная функция Херсона - миссионерская деятельность в прилегающих землях.

Как и в былые времена, Херсон является местом ссылки неугодных императору особ, и даже открытых бунтовщиков, и претендентов на престол.

Существует большое количество письменных источников о варварском мире Таврики, которые позволяют судить и о мирной торговле, и об идущей со стороны соседей угрозе. Последняя, безусловно, не могла не заставить жителей города стремиться к обеспечению своей защиты. Создавая щит из одних варваров против других, откупаясь от них золотом, торгуя с ними, херсониты таким образом частично обеспечивали себе защиту.

Херсон всегда стремился к самостоятельности. Стремление Византии любыми путями сохранить контроль над северными областями вынудило византийское правительство искать новые пути в решении этой проблемы: традиционного стремления. В управлении провинцией был проведен ряд изменений. Представителям местной администрации были розданы высокие придворные чины, а вплоть до XI в. в Херсоне сохранялись отдельные элементы городского самоуправления.

И все же с конца XI столетия Херсон все больше и больше отходит от митрополии и живет своей собственной жизнью. К середине XII века, вторгшиеся во второй половине XI в. в Причерноморье половцы, подчинили всю южную Таврику. К этому же времени относится и упадок византийской торговли в черноморском регионе.

В начале XII в. город вошел в сферу интересов трапезундских Комнинов, а в конце XII столетия договор с Венецией (1198 г.) поставил окончательную точку в процессе отхода византийских владений в Таврике от империи.

На протяжении всего периода средневековья Херсон сохранял такие функций как производственная, оборонительная, идеологическая, о чем свидетельствует фортификационное и культовое строительство, наличие гончарного производства, рыбозасолочного и соляного промыслов.

Специфика географической среды Херсонеса-Херсона обуславливала виды деятельности и занятий населения, развитие ремесел и промыслов. Для приморского города, каковым являлся Херсон, естественным являлось занятие рыболовством.

Внешняя опасность – вначале это хазары, затем печенеги, славяне – не могла не вызвать развития Херсона как военного оборонительного

центра. Для IX-X и XI-XII вв. обнаружены следы строительных работ и обновления отдельных участков оборонительных стен. После разрушений XI в., вызванных, скорее всего, землетрясением, некоторые из базилик были восстановлены.

В связи с подъемом уровня моря и изменением очертаний линии берега в Херсоне (в частности в Карантинной бухте) подтоплялись прибрежные сооружения, в связи с чем была перенесена оборонительная стена в портовом районе.

В торгово-экономическом отношении Северное Причерноморье имело важное значение, так как представляло собой огромный рынок сбыта товаров византийского производства и служило источником разнообразного сырья, в том числе стратегического. Данные археологических и письменных источников показывают, что на протяжении всего средневекового периода Херсон активно торговал. В трактате Константина Багрянородного «Об управлении империей» встречаются сообщения о связях города с южным побережьем Черного моря и о плавании судов из малоазийских фем в Херсон.

Изменение внешнеполитической ситуации в Средиземноморско-Причерноморском регионе влияло на изменение торговых связей Херсона – происходит сокращение торговли в X в. и восстановление связи с центральными районами византийской империи в X-XI вв.

Керамический материал и сопоставление находок глазурованной посуды показывает, что херсониты как производили в собственных мастерских, так и импортировали ее из различных центров Черноморско-Средиземноморского региона, в числе торговых партнеров Херсона выступают малоазийские города, прежде всего Трапезунд, район Мраморного моря. Археологические находки стеклянных браслетов отражают связи со славянскими землями.

Письменные и археологические источники, а также памятники сфрагистики подтверждают постоянное торговое партнерство и существование различных связей Херсона с Южным Причерноморьем. Находки византийских печатей отражают тесные контакты Херсона со многими малоазийскими и балканскими центрами: Константинополем, Хрисополисом, Иероном, Амастридой, Абидосом, Фессалоникой и Анхиалом. Эти находки иллюстрируют свидетельства письменных источников об участии Херсона в международной торговле и отражает связанную с ней политику государственного фиска.

Также Херсон торговал с кочевыми племенами – печенеги, позже с половцами - и Хазарским каганатом.

Что касается этнического состава населения, в средневековом Херсоне жили греки, армяне, аланы, русские, а также – хазары, евреи, печенеги, половцы, позже – татары, западноевропейцы.

Византийское присутствие в Северном Причерноморье отмечено как монументальными памятниками церковной архитектуры, мозаичные полы, фресковые росписи, так и памятниками прикладного искусства и материальной культуры. Среди последних - преобладают чаши, кувшины, блюда. Изделия прибывали в основном из трех регионов империи: Константинополя, Малой Азии, Балкан.

В глазах окружающих Византию соседей она была наследницей достижений греко-римской цивилизации, центром культуры, науки, просвещения. Восприятие культуры Византии способствовало дальнейшему прогрессивному развитию названных стран и народов. Византийская цивилизация послужила фундаментом, на котором народы Юго-Восточной и Восточной Европы создали свою самобытную культуру, собственные произведения по историографии, литературе, агиографии, философии, богословию, праву, научные трактаты, шедевры искусства и архитектуры. Перенесенные на чужеземную почву иноязычных культур духовные ценности византийской цивилизации подверглись глубокому переосмыслению и переработке и приобрели оригинальные черты под воздействием местных творческих начал. Но, не смотря на некоторые различия в культурном развитии государств – соседей империи, имело место значительное сходство, причиной которого явилось принятие христианства от Византии.

Византийская цивилизация оказала влияние на культурное развитие сопредельных стран: Болгарии, Сербии, Армении, Грузии, Сицилии, Южной Италии, Далмации, а также Крыма, а через него - на народы Северного Кавказа и Древней Руси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Константин Багрянородный, (1989), «**Об управлении империей**», М.

2. Повесть временных лет , (1950), М.

3. Алексеенко, Н.А., (2000), «Херсон и города Малой Азии по данным сфрагистики», **Античная древность и средние века**, Екатеринбург.

4. Алексеенко, Н.А., (1998), «Готия в структуре византийской административной системы в Таврике во второй половине X века», **Херсонесский сборник, Вып. 9.**

5. Алексеенко, Н.А., (1999), «Херсон и города Малой Азии по данным сфрагистики», **Проблемы истории и археологии Украины, Тезисы докладов**, Харьков.

6. Богданова, Н.М., (1995), «**Изучение истории Причерноморья в связи с историей других регионов – Средиземноморья, Ближнего Востока, Руси»,** М.

7. Богданова, Н.М., (1995), **«О методике использования археологических источников по истории византийского города», Причерноморье в средние века,** М.

8. Богданова, Н.М., (1986), «**О времени взятия Херсона князем Владимиром», Т. 47,** М.

9. Богданова, Н.М., (1986), «Херсон X-XV вв. по данным Notitiae episcopatuum», **Количественные методы в изучении стран Востока**, М.

10. Кулаковский, Ю.А., (1898), «**К истории Готской епархии в VIII в**.», Журнал Министерства народного просвещения, Спб.

11. Кулаковский, Ю.А., (1914), «**Прошлое Тавриды», Краткий исторический очерк**, 2-е изд., К.

THE RUSSIAN CONNECTION OF THE INDIAN *MUHAJIRIN*, 1920-1924

QURESSHI, Naeem
PAKİSTAN/PAKISTAN/ПАКИСТАН

ABSTRACT

This paper will concentrate on the activities of those Muslims of British India who, in the autumn of 1920, migrated to Afghanistan as part of the *hijrat* movement and then from there moved to Russian Central Asia where the Bolsheviks were believed to be sympathetic to the oppressed people of Asia and Africa in their struggle for national liberation. On arrival in Tashkent, the Indian *muhajirin* were well received and given ideological orientation under the supervision of M. N. Roy, a member of the Central Asiatic Bureau of the Communist International. Those who responded to the overtures were given military and political training at the school known as the Indusky Kurs. A significant result of this exercise was the formation, in October 1920, of an *émigré* Communist Party of India. But then suddenly the Soviets changed their strategy: instead of direct intervention they opted for indirect penetration as a more appropriate alternative. In the middle of 1921, the Tashkent military school was shut down and the *muhajirin* were taken to Moscow. There, they were given advanced training at the University of the Toilers of the East (KUTV). Since the Russian leaders at the time were not particularly inimical to national communism, the emphasis at the University was on allying Islam, nationalism and Marxism. After training, around 1922, the *muhajirin* were sent back to India to spread communist doctrines among Indians. But they were caught by the British Indian government and convicted on charges of conspiracy and subversion (1922-1924). Though the Marxist *muhajirin* seemed to have accomplished little in their immediate objective, they subsequently provided good leaders to the socialist movements in South Asia. It would be instructive to analyse their programme and study its impact on the history of the subcontinent.

Key Words: Asia, Africa, India.

It is not unusual to find human emotions having an opposite effect on people than the one intended. Staunch believers in a religion or a particular philosophy sometimes swing to an opposite direction and start espousing a different set of beliefs when insecurity or failure to achieve objectives engenders disenchantment and causes recoil. This is what happened to a group of British Indian pan-Islamists

who emigrated to Afghanistan in the summer of 1920 hoping to seek military aid from abroad in order to liberate themselves from British rule as well as save the endangered Caliph in distant Istanbul. But when neither happened they were so dismayed that they left Afghanistan, took refuge with the Bolsheviks and turned round to embrace Communism as their last anchor. It would be instructive to see how the process of change from one extreme to another came about and what impact it had on those young *muhajirin* (émigrés) individually and on the socio-political situation in British India generally.

The concept of *hijrat* in Islamic *shari'at*, on which these pan-Islamists had based their withdrawal from India, is a sort of a safety valve that authorizes Muslims juridically to make a tactical withdrawal from an unfriendly and hostile situation (*daru'l-harb*) to a safe haven (*daru'l-Islam*). The idea is to find a sanctuary, gather strength, and then re-conquer the territory thus lost. As such, the obligation of *hijrat* is bound up with commitment to undertake *jihad*. While embarking on *hijrat*, the Indian Muslim *muhajirin* somehow imagined themselves following the example of the Prophet of Islam (*sal'am*) who had moved from Makkah to Madinah in AD 622 and on gaining power and adherents re-conquered the city of his birth some ten years later. History is full of such examples but in the British Indian context the first known case was that of Shah Muhammad Ishaq (1778-1846), an *'alim* of the Waliullahi family of Delhi, who migrated to the Hejaz in the 1840s and started espousing the Ottoman cause. The next such occasion arose in the aftermath of the 1857 Uprising when doubts about India's *shari'i* position and fear of reprisals drove several *'ulama* to seek a safe haven in the Hejaz and some ventured as far as Istanbul where they were personally honoured by the Sultan-Caliph.[1] But it was during and after World War I that the uncertain fate of Turkey (with which the Indian Muslims had historical and religious ties) prompted pan-Islamists to leave India and take shelter in neighbouring Afghanistan and then fan out to various countries in the Middle East, Central Asia, Europe and even the American continent. They were joined in this venture by their revolutionary friends, prominent among whom were Barakatullah Maulavie (1859-1927), Raja Mahendra Pratap (1886-1979) and Obaidullah Sindhi (1872-1944) who established a "provisional government of India' in Kabul. Then there were Maulana Mahmud Hasan (1851-1920) and his Deobandi associates who migrated to Makkah with a view to linking up eventually with the Kabul group to start anti-British activities from the Tribal area. There was also a group of revolutionaries that sympathized with the Bolsheviks and included Abdur Rab Burk (?1870-) from Peshawar, Trimul Acharya from a South Indian town and Dr Abdul Hafeez (1889-1964) from Lahore, who had been moving

[1] For details **see** M. Naeem Qureshi, "The **Ulama** of British India and the **Hijrat** of 1920", **Modern Asian Studies**, 13, part 1 (1979), 41-59; and id., **Pan-Islam in British Indian Politics: A Study of the Khilafat Movement, 1918-1924** (Leiden, 1999), esp. 16-18.

from place to place busily scheming to bring about the fall of the British in India. During the War, several Muslim students from Lahore colleges, for instance Zafar Hasan Aybek (1895-1989), Khushi Muhammad, Mir Abdul Majid (1901-1980), Rehmat Ali Zakrya (1896-) and other friends, overcome by the misfortunes of the Ottoman Turkey had fled to Afghanistan with similar objectives and later played a prominent part in anti-British intrigues.[2] There were also young men like Muhammad Shafiq (1900-), a twenty-year old settler from Akora Khattak (Peshawar) who had migrated to Kabul in May 1919 in the wake of the Rowlatt agitation and had joined Sindhi's group.[3]

The most amazing surf of *hijrat*, however, was the one that arose in 1920 under the banner of the Khilafat movement (1918-1924) on a *fatwa* from the prominent anti-British *'alim*, Maulana Abdul Kalam Azad (1888-1958), who declared that since the British and the Allied governments were actively involved in dismembering the Ottoman Empire, India under Britain had become *daru'l-harb*.[4] The encouragement for this had come from the Amir Amanullah Khan (1892-1960) of Afghanistan who was simply trying to create difficulties for the British. Consequently, taking a cue from the Amir's invitation and the *'ulama*'s *fatwa*, some 60,000 Indian Muslims took recourse to the tenets of Islam that prescribe *hijrat* or *jihad*. After the initial flurry, however, the project collapsed, primarily because it was a miscalculated and ill-organized and had ignored all political and economic realities. It had been planned outside the main agenda of the Khilafat movement and was against the wishes of its central command. However, it received a *coup de grace* from the Afghans who were unable to cope with the influx of such a large number of people. As a result, about seventy-five percent *muhajirin* returned to India. Others either stayed on in Afghanistan or scattered to Central Asia, Turkey and Russia. A large number perished through exhaustion and disease.[5]

This paper is concerned with the activities of the *muhajirin* who, in spite of the hazards of the journey, decided to move beyond Afghanistan to Central Asia, Turkish Anatolia and Bolshevik Russia. The focus will be not just on the adventures of these daredevils but also on their impact on the situation in Afghanistan, Central Asia and British India in the backdrop of the rise of Communism then enveloping the East. It would be instructive to find answers to many unrequited

---

[2] Ibid., 78-81.

[3] **See** Muhammad Shafiq's statement recorded before the Peshawar magistrate, in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers (Private Collection).

[4] Iqbal Shaidai later tried to defend Azad by suggesting that the *'**alim** had changed his views on **hijrat** though he did not rescind his **fatwa** fearing that it would be 'harmful for his reputation'. **See** Shaidai's notes 'How I became a Mohajir (Émigré): Phase Two', NAP, Shaidai Collection.

[5] Naeem Qureshi, **Pan-Islam in British Indian Politics**, 174-232.

questions: What, for instance, prompted them to leave Afghanistan for Central Asia and align themselves with the Bolsheviks? What made them to give up pan-Islam and embrace Communism? Was it just a matter of expediency or a genuine change of heart? Why did the nationalist Turks spurn their offer to fight for them in Anatolia? And finally, what was the result of this whole episode on the future of pan-Islam in Asia? Evidently, disappointments and uncertainties about their future in Afghanistan had led to inertia that appeared to make their lives seemingly purposeless. Initially, the Afghan government did show some enthusiasm to welcome and settle the *muhajirin* but for a poor and almost a medieval tribal society it was difficult, both administratively and economically, to cope with such a multitude of people. On top of it, the Afghan government was locked in negotiations with the British over their future following the Third Afghan War and, therefore, was unable to be enthusiastic about supporting any overt action against the latter. The measures that the Afghan government took on the advice of the Anjuman-i Muhajirin, the non-official Indo-Afghan body created to look after the welfare of the *muhajirin*, remained largely unimplemented.

The problem started when Kabul was inundated by some 60,000 *muhajirin* who had little money, no job or vocation and no prospect of bettering their lot in the near future. The Afghan authorities panicked and persuaded the Amir to issue a *farman* on 9 August banning the entry of any more *muhajirin* into Afghanistan until those already there had been settled. In future, they were to be admitted only on a fixed quota and settled in a new colony to be set up in Katghan in Afghan Turkestan.[6] The *farman* was taken as an unfriendly act and signalled the start of a mad rush back to India. Nobody bothered to appreciate the Afghan position or ponder as to how British India, pronounced *daru'l-harb* so vehemently a few months back, had suddenly become *daru'l-Islam*.[7] The *muhajirin* began to return in the same impetuous manner in which they had left their homes. Even those who had enlisted in the Afghan army or had joined the faculty of the Habibia College deserted or resigned to join the trail to Peshawar. Attempts to dissuade the *muhajirin* from returning home did not succeed.[8] The ultimate winner in this

[6] Ibid. The Afghan government promised financial assistance to those *muhajirin* who were keen on starting vocations in trade, industry and education. At Kabul three regiments of the *muhajirin* were proposed for enlistment in the regular army and subject to its rules and regulations. The young *muhajirin* of good families ('Khanzadas') could enter the military college and, after the completion of their training, were to be appointed in these newly established regiments. Military training to other *muhajirin* was to be given by Afghan instructors in their respective colonies, such as Jabal-us-Siraj and Katghan. But they were to be considered volunteers and not entitled to any pay. Teachers, doctors and skilled workers were to be employed according to the requirements of the various departments. Those who desired to proceed to Anatolia 'for the purpose of Islam and in the interests of India' were allowed to send a delegation to explore the possibilities of an eventual emigration to that place.

[7] Mir Rahmatullah Humayun's statement in *Zamindar* (Lahore), 16 Nov. 1920.

[8] The statement of Shaikh Abdur Rahim of Kasur in *Zamindar*, 26 Sept. 1920. Also **see** Abdulllah Quraishi's letter to *Siyasat* (Lahore), 26 Aug. 1920.

whole sordid affair, however, was the Government of India which won praise from the returning *muhajirin* by cleverly extending help to them.[9]

Those *muhajirin* who had decided to remain in Afghanistan were hopelessly divided and generally leaned on the Islamists and the Bolshevik sympathizers in Kabul.[10] Within these two main groups there were several sub-factions. The most important was the one led by Obaidullah Sindhi that attracted the largest number of adherents. Its core consisted of the self-exiles, *émigré* revolutionaries and the *mujahidin* leaders. Sindhi had been ill-treated by the late Amir Habibullah (1872-1919) but had been reinstated by Amanullah. The second faction was under Abdur Rab who had, especially after his rift with Sindhi in 1918, gone over to the Bolsheviks. He was about fifty, subscribed to the "Wahhabi" creed and had served the British embassy in Baghdad during the war but subsequently defected to the Turks. He had returned to Kabul from Tashkent via Europe in December 1919 with Lenin's envoy, Z. Suritz, whose mission also included Mahendra Pratap and Barakatullah Maulavie, who had since acquired Turkish citizenship. The third faction was led by Abdul Latif Kohati who was very close to the Afghan establishment and as such was believed to be influential. The fourth was headed by Muhammad Aslam from Peshawar who also boasted of connections with the Afghan officials and on that count seemed to attract a good following. The fifth was under Dr Abdul Ghani (1864-1943) and his brother Najaf Ali. Dr Ghani was an educationist and had been in the Afghan service for quite some time. The brothers had suffered under the late Amir Habibullah for sympathising with the "Young Afghans" desirous of introducing a parliamentary system in the country. But now they were back in the saddle and very much sought after by those who wanted Amir Amanullah's attention. There were several other Indians, including Sardar Muhammad Aslam Baluch, the editor of the *Arain* of Amritsar, who offered their services to the *muhajirin* but were not very effective.[11]

---

[9] Free food shops were opened for immediate relief and free railway warrants were issued. They also arranged for safeguarding the property rights of the *muhajirin* and settling land disputes speedily under Section 8 of the Frontier Crimes Regulations rather than under the ordinary law. In the worst affected areas special officers were appointed to look after the interests of the soldiers and their families. See A. H. Khan, **Mard-i mu'min**, 58; 'Report on the Hijrat Movement ...', by DC, Peshawar, in NWFP Archives, Tribal Cell file 51/2-Pol./ii; Chief Com., NWFP, to Foreign Sec., Govt. of India, Tel. no. 868-P., 17 Aug. 1920, Oriental and India Office Collection (OIOC), British Library, London, L/P&J/6/1701, file 5703/1920; and Chief Com., NWFP, to Foreign Sec., Govt. of India, Tel. no. 895-P., 22 Aug. 1920 in ibid.

[10] Usmani, **Peshawar to Moscow** (Benares, 1927), 6-8.

[11] Amritsari, 'Tahrik-i hijrat ki tarikh' in Jafri Nawi, **Auraq-i Gumgashta** (Lahore, 1968), 811-12; Aybek's letter to me dated 26 Dec. 1967; and T. R. Sareen, **Indian Revolutionary Movement Abroad** (New Delhi, 1979), 30-1. For Barakatullah Maulavie **see** Shaukat Siddiqi, 'kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?', 20 and 21, **al-Fatha**, 7/27-8 (12-19 Nov. and 19-26 Nov. 1976), 15-16 and 22-6; and Abdur Rahman Siddiqui, "Maulana Barakatu'llah Mahrum", **Urdu**, 22/83 (1941), 391-403.

With such wide divisions there could be no unanimity of action. Obaidullah Sindhi and his associates, supported by the Afghan government, encouraged the *muhajirin* to move on and take up residence in Jabal-us-Siraj, a Tajik-dominated fertile land up north with plenty of water and fruit gardens some 40 to 50 miles (one mile is equal to 1.6 kilometres) from Kabul beyond the Koh-i Daman valley.[12] Another group led by Maulawi Abdul Haq (d. 1925) was in favour of proceeding immediately to Turkey to fight for the caliph whereas Abdur Rab encouraged the young *muhajirin* to go to Russia, especially to the Central Asian city of Tashkent, where the Bolsheviks were known to be sympathetic to the Indians.[13] However, for the time being, the Amir's orders prevailed and a large number of *muhajirin* had to proceed to Jabal-us-Siraj from where they were dispersed to other areas, especially in Turkestan.[14] The journey was difficult but the climate of the region was suitable for the Indians. By the middle of June 1920, nearly 200 *muhajirin* had been settled in Jabal-us-Siraj which encouraged the Afghan government to send more *muhajirin* to the area.[15] Those who were driven off towards Panjshir, Katghan, and Badakhshan were reported to be in a crisis, as they had no means of subsistence.[16]

Meanwhile, the *muhajirin*, whether in Kabul or in Jabal-us-Siraj, were becoming increasingly upset by idleness and frustration. The event that proved the last straw was the rumoured peace terms that were being finalized between the Afghans and the British following their talks at Mussoorie. Fears began to take hold of the *muhajirin* that the Afghans might leave them in the lurch and disavow any help against the British. They had taken refuge in Afghanistan thinking that it was an ideal place for launching a *jihad* and now they were not so sure. Indeed, some hotheads among them had already started believing that Afghanistan had become *daru'l-harb* and, therefore, they must leave for some other suitable place from where they could launch their struggle. The alternatives before them were either to make Chamarkand in the Tribal belt their headquarters and work from there, or to go to Anatolia and support Mustafa Kemal Paşa whose nationalist forces were locked in a last ditch battle with the Greek invaders. Most of the *muhajirin* favoured the second alternative.[17] They could do so via the neighbouring Central

[12] Usmani, **Peshawar to Moscow**, 6 ff.

[13] Ibid., 6-11; and G. Adhikari (ed.), **Documents of the History of the Communist Party of India,** I (New Delhi, 1971), 39.

[14] Amritsari, "Tahrik-i Hijrat ki Tarikh", 817.

[15] Usmani, **Peshawar to Moscow**, 6-11; and Amritsari, "Tahrik-i hijrat ki tarikh", 821.

[16] **See** the statements of the returned *muhajirin* in NWFPA, CID file 1826, 12/8/4/xiii-xxiii, and 12/8/5/i-iv, S-379; and Viceroy to Sec. of State, Tels. nos. 211 and 212, 15 and 23 Sept. 1920, OIOC, Chelmsford Papers. Also **see The Times**, 22 Sept. 1920; and Aybek, **Ap biti** (Lahore, 1964), i, 213.

[17] Mian Akbar Shah, **Azadi ki Talash**, (ed.), Sayed Wiqar Ali Shah (Islamabad, 1989), 86 ff.; and Shaukat Siddiqi, 'Kamunist parti af Indiya kaise qai'm hu'i', 6, **al-Fatah** (Karachi), 11-18 June 1976, 12.

Asia where the Bolsheviks were known to be sympathetic to the colonial people. The snag, however, was that the British might intervene as they had re-entered the stage once again to play out their plot in Central Asia. Without dwelling too much on the romance and complexities of the 'Great Game' it would be sufficient to call to mind briefly the economic and political ramifications of the Anglo-Russian rivalry in Afghanistan and Central Asia. Throughout the nineteenth century, they had been engaged in a costly and dangerous competition not knowing what exactly the other side was planning. Since most routes to Central Asia passed through Afghanistan, its geopolitical importance to powers was obvious. Afghanistan being weak, shaky and volatile became an easy target of the Anglo-Russian rivalry for influence and control through a mixture of economic incentives and political pressure. But, in the process, both powers ended up exaggerating grossly each other's intentions and capabilities.[18] The rivalry entered a new phase in the early twentieth century when Russia passed under the Bolsheviks though the hegemonic objectives inherited from the tsarist predecessors remained the same. The British were thus drawn into a renewed tussle with the Bolsheviks who were struggling to move southwards in the hope of arousing support from the colonial people. But there was considerable confusion as to their policy towards pan-Islam and nationalism in the Muslim world because it exposed the contradiction that lay in the ideological and pragmatic aspects of Bolshevik policies. In spite of the irresistible pull of ideology, pragmatism required a compromise, especially in the case of 'the national liberation struggle' and the status of colonies in the Communist system.[19] The Bolshevik policy towards the Muslims was unveiled for the first time in November 1917 when they issued an "Appeal to all Moslem Toilers of Russia and the East". But apart from its doctrinal merit it had little real impact until Lenin presented his "two-stage" thesis at the Second Comintern Congress at Petrograd/Moscow (17 July-7 August 1920) by which he wanted to support nationalists to gain power and then bring them down to complete the revolution. This strategy was adopted in preference to the "one-stage" proposal put forward by M. N. Roy (1886-1954), an Indian revolutionary from Bengal, which went straight for the overthrow of capitalism without extending co-operation with the nationalist movements. Later, the "Congress of the Peoples of the East" at Baku (18-21 September 1920), recognized the importance of extending support to revolutionary liberation movements in the colonies so that peasants were organized for ultimate victory. As a concession, Roy's thesis was accommodated by allowing those Asian countries that were ripe for revolution to

[18] Suhash Chakravarty, **Afghanistan and the Great Game** (Delhi, 2002), esp. 271 ff.; and Mehmet Saray, **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan** (Ankara, 2003), 1-130.
[19] Geoffrey Jukes**, The Soviet Union in Asia** (Sydney & London, 1973), 4-6.

run the "one-stage" course.[20] Roy was able to overcome all opposition, especially from Virendra Nath Chattopdhyaya (1883-1937), brother of Congress leader Sarojini Naidu (1879-1949), who had insisted that Moscow give up supporting pan-Islam to which Lenin seemed receptive.[21] Here, Roy carried a high risk of clash with pan-Islam which was then being advocated throughout the Muslim East.[22]

The sources on the *muhajirin*, which consist of the British and Indian official records, intelligence summaries, and memoirs and correspondence of those *muhajirin* played a central role in the events, are full of interesting accounts of their activities in Tashkent, Moscow and beyond.[23] They also throw light on the life of the *muhajirin* in Afghnaistan, especially Jabal-us-Siraj and Mazar-i Sharif. In Jabal-us-Siraj, for instance, they were housed in the Qila Sarwar Khan, a military garrison, under the watchful eye of Aminullah Khan, the official *mihmandar* (host), who knew Urdu and as such was the right person for the job. There were also about 200 Afridi soldiers stationed at the fort who had defected during the Third Afghan War and were happy to see their compatriots in the vicinity. The *muhajirin*, however, were restless souls and eagerly awaited the opportunity to acquire military training. They improvised sticks for rifles for training and the trainers were those *muhajirin* who had served with the British Indian army or had been in the university officers training corpse. They were a diverse group from as

[20] Ibid., 6-7.

[21] B. B. Misra, **The Indian Political Parties: An Historical Analysis of Political Bolshevism up to 1947** (Delhi, 1976), 192-3.

[22] Geoffrey Jukes, **The Soviet Union in Asia, 6-7**. Jukes, however, confuses the date of the Nov. 1917 appeal. **See** also J. P. Haithcox, **Communism and nationalism in India: M. N. Roy and Communist Policy, 1920–1939** (Princeton, 1971), 10-12; Zafar Imam, **Colonialism in East-West Relations** (New Delhi, 1969), 16-24; and Devendra Kaushik, **Central Asia in Modern Times** (Moscow, 1970), 26.

[23] Among the official records the more important are L/P&S/10 and L/P&S/11 series in Political & Secret Subject Files, L/P&S/18 and L/P&S/20 in Political and Secret Memoranda, and L/P&J/6 and L/P&J/7 series in Public and Judicial records at OIOC. The FO 371 series at the National Archives of UK in London is another invaluable archival source. An equally important source is the **Police Abstract of Intelligence, Punjab** for the 1920s to 1940s at the Special Branch Police Archives in Lahore. Among the memoirs (some have already been mentioned and others follow below) the important ones are those by Zafar Hasan Aybek (*Ap biti*), Mian Akbar Shah (**Azadi ki Talash**), Abdul Akbar Khan Akbar (**Karwan-i azadi**, Charsadda, 1972), Faiz Muhammad Khan (**Hijrat-i Afghanistan** (ed.), Syed Darbar Ali Shah, Lahore, 1977), Iqbal Shaidai (Shaidai Papers, NAP) and Rafique Ahamd in Muzaffar Ahmad (**The Communist Party of India and its Formation Abroad**, Calcutta, 1962) and they have already been referred to. A critique of some of these memoirs is available in Sayed Wiqar Ali Shah Kaka Khel, 'Some Indian Travellers in Central Asia' in **Central Asia**, 25 (Winter 1989), 73–101. Khizar Humayun Ansari, in his **The Emergence of Socialist Thought Among North Indian Muslims (1917-1947)**, (Lahore, 1990), has appended a useful biographical data on the socialist-Communist *muhajirin* which he has drawn on various archival and secondary sources.

young as sixteen to as old as fifty-five and came from different socio-economic and educational backgrounds. Some of them were ordinary folks who had little or no education or were school dropouts while others were college graduates and belonged to middle class or even wealthier families. They had different objectives and views but adversity and a sense of mission had taught them the value of respecting the others' point of view. By consensus Muhammad Akbar Khan (1895-) of Hazara was chosen as the head of a *muhajirin* committee and he proved to be a good leader of men. Akbar Khan looked after their comfort, solved their personal problems, and served as a liaison with the *mihmandar*. Gradually, life seemed to return to the camp as the climate was healthy and the *muhajirin* were well provided for by the government. But then suddenly the news of the impending Anglo-Afghan peace disturbed the *muhajirin*. With the exception of those few who had come to Afghanistan to better their lives, the majority was concerned with finding ways to gather strength and strike back at the British power in India. For them Afghanistan was now as bad as any *daru'l-harb* from where they must leave for a *daru'l-Islam*. The matter was put to vote and after a prolonged and heated debate eighty-two *muhajirin* out of two hundred resolved to leave immediately for Anatolia through Central Asia while others decided to wait for a while. The first group chose Akbar Khan as their leader while the remaining *muhajirin* converged under Muhammad Akbar Jan of Peshawar. Information about the first group is more readily available and comparatively more detailed. We now know that the first *qafila* left Jabal-us-Siraj sometime in July 1920 on its perilous journey to Central Asia. The *muhajirin* wound their way to Mazar-i-Sharif through Gul Bahar, the Panjshir Pass, Bazargi, Narain, Baghlan, Ghaur, Aybek and Tashkarghan. The topography varied from lush green areas to dusty towns. The journey itself was demanding physically and several of the *muhajirin* either died or disappeared. Mazar-i Sharif, was then the only major town in the Afghan Turkestan some fifty miles this side of the Amu Darya with a dominant Dari speaking Tajik ethnicity and famous for the purported tomb of Ali, the nephew and son-in-law of the prophet of Islam. It was a bustling commercial and pilgrim centre and a tract of land around this area had been marked by the Amir for the settlement of the *muhajirin* which the latter had foolishly turned down. The last lap from Mazar-i Sharif to Termiz was even more difficult because they had to cross the hazardous Hindukush range. It was snow all around and bitterly cold. However, the topography changed dramatically when they descended into the sandy plains where it was mostly dry desert. First stop was Siyah Gard and Balkh before they reached the Amu Darya from where they could see the spirals of churches rising in the distance on the other side of the river.[24]

[24] Akbar Shah, **Azadi ki Talash**, 93-132; and the narrative of Rafiq Ahmad in Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 16-18.

The Amu Darya, the Oxus of the ancient world, is the largest river of Central Asia. It runs almost 2,540 km in a northwest course between modern Tajikistan and Afghanistan, continues northwest between Turkmenistan and Uzbekistan, and then flows north through Uzbekistan into the Large Aral Sea. Finally, when the *muhajirin* reached Termiz on the other side of the river they were extremely tired and in tatters –broken shoes, torn clothes, and disheveled in every way– but the Bolshevik commandant received them courteously. Naturally, the *muhajirin* were deeply impressed by the Bolshevik civility and hospitality. Outside the cantonment, however, control was in the hands of the Emir of Bokhara. Conquered in 1866 by Russia, Bokhara (now a bustling city in independent Uzbekistan) was a protectorate and the Bolsheviks were insistence on extending their direct rule. And though the hostilities had not yet started the clouds of war were visible on the horizon. The Indians were anxious to reach Anatolia as quickly as possible but they had no specified route in mind and no definite itinerary to follow. They had only a vague destination. The Bolsheviks did not want the Indians to take unnecessary risk of leaving Termiz under uncertain conditions, especially when the countryside was infested with unruly Turkoman brigands. The *muhajirin*, however, were nonchalant about it believing that being Muslims, the Turkomans would not molest fellow Muslims. The Indians started upstream for Kerki and Charjew by way of the Amu Darya in two big boats with necessary provisions. They briefly stopped at Kiev where they realized that the party of guards sent with them from Termiz had deserted. Somewhere near Serai Nizam Beg, they were captured by the Turkomans who took them for Russians or Jadidists as some of the *muhajirin*, especially the Pakhtuns from the Frontier, were very fair and had blue eyes. In spite of their assurances that they were Muslims from India and were headed for Anatolia to help the Turks they were arrested, subjected to torture and kept without food and water. At night they were bound together like cattle so that they would not escape. They were also deprived of all their possessions and even their clothes. As a result, several *muhajirin* died or went missing. In fact, the whole party was condemned to death but escaped miraculously when a senior Turkoman realized that they had on them Afghan authorization papers and if harmed were likely to invite reprisals. Even then their ordeal did not end until the Turkomans melted away before the advancing Red Army. With much difficulty the *muhajirin* trickled into the Kerki cantonment where the Jadidist soldiers had been looking for them. They were now between sixty and seventy but the horrible experience with the Turkomans had made them reflective and focused. They repaid the Russian hospitality when some of them volunteered to fight for them against the Turkomans and did well in the ensuing skirmishes. The situation eased somewhat towards the end of August and beginning of September 1920 when the Bolsheviks successfully sacked Bokhara.[25]

[25] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 133-85; and Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 18-27.

With great difficulty the *muhajirin* managed to reach Charjew in eastern Turkmenistan on the Amu Darya, about nearly 85 miles southwest of Bokhara in present-day Uzbekistan. It was a major river and rail junction and transshipment point, as well as the site of the largest port complex on the Amu Darya. By this time the month of September had started and winter was fast approaching. At Charjew, the *muhajirin* found a courier of M. N. Roy, then a member of the Central Asiatic Bureau of the Comintern, waiting to invite them to Tashkent where all kinds of revolutionaries and runaways from the colonial world had collected.[26] In fact, Roy had been dispatched to Tashkent by the Bolsheviks specifically to woo and win over the *muhajirin*. He arrived fully prepared with two trainloads of military hardware and field equipment.[27] The plan was to train the *muhajirin* as the vanguard of an army of invasion designed to target British India through Afghanistan. This was not a novel idea as there had been on record several such attempts in the past directed at the British possessions in India. For instance, there was the plot by the Indian revolutionaries who were working in collaboration with the Germans and the Turks for an invasion of India. The establishment of the "provisional government of India" in Kabul that included Mahendra Pratap, Barakatullah Maulavie and Obaidullah Sindhi was a step in that direction. The plot also yielded the Turco-German-Indian expedition to Kabul (1915) that tried to create trouble in the Tribal region.[28] Then there was the clandestine "Silk Letter Conspiracy" of the Deobandi *'ulama* which attempted to launch a *jihad* against the British from the Tribal territory with the help of Turkey and Afghanistan. This was the brainchild of Maulana Mahmud Hasan (1851-1920) who envisaged raising an "Army of God" from among the Tribes and the Afghans. The linchpin of the plot was Mahmud Hasan's old pupil, Obaidullah Sindhi, then in Kabul. But the conspiracy fell through with the discovery of some incriminating material by a British Indian intelligence agency with the result that Mahmud Hasan and his associates were arrested in the Hejaz where they had made a detour before reaching Kabul.[29] Another plot, which had an eerie resemblance with that of Roy, was conceived by the Indian Khilafatist Mohamed Ali (1878-1931) in

---

[26] Akbar Shah, **Azadi ki Talash**, 185-89.

[27] M. N. Roy, **Memoirs** (New Delhi, 1964), 421-2; and Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 31.

[28] The mission was under Werner Otto von Hentig and Oskar von Niedermayer and included Barakatullah and Kazim Bey. **See** Thomas L. Hughes, 'The German Mission to Afghanistan, 1915-1916', **German Studies Review**, 25/3 (2002), 447-76; and Barakatullah Maulavie to M. Briand, memo dated 10 Nov. 1925, NAP, Shaidai Collection.

[29] For details **see** OIOC, L/P&S/10/633, file 4260/1916; OIOC, P/Conf./51, ICH(P)P, July-Dec. 1919, Proc. no. 422; Sir Michael O'Dwyer, **India as I Knew it** (London, 1925), 180; Husain Ahmad Madani, **Naqsh-i Hayat** (Deoband, 1953), ii, 137-43, 145-9, 211-13, 153-65, 214-27 and 231-4; id., **Safarnama-i asir-i Malta** (Deoband, [1923]), esp. 14-16, 47-9, 64-126; Maulana Muhammad Ali Kasuri, **Mushahidat-i Kabul wa Yaghistan** (Karachi, n.d.), 11 and 32-3; and Naeem Qureshi, **Pan-Islam in British Indian Politics**, 79-81.

collaboration with the *émigré* Turkish leaders such as Mehmed Talat Paşa (1874-1921), Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), and Enver Paşa (1881-1922) then living in asylum in Europe. Their plan also envisaged an invasion of India by an army raised in Afghanistan from amongst the Afghans, the *muhajirin* and the tribesmen on the Indian frontier.[30] The main support was to come from the Bolsheviks though the Indian Khilafat Committee was also to contribute financially.[31] It is not clear whether any of the conspirators was aware of the other plots as they were conceived secretly and at different times. But even if Mohamed Ali and the Turkish leaders were unaware of Roy's plan, they must have noticed with comfort the advantages to be gained from the Bolshevik policy of supporting pan-Islamic and nationalist movements even though for their own motives.[32]

Faced with the difficult choice of accepting Roy's invitation or heading for Anatolia, nearly half of the *muhajirin* decided to opt for Tashkent while others made a dash for Baku in Azebaijan en route to Anatolia. Three days later, two trains moved in opposite directions from the Charjew station carrying about thirty-five *muhajirin* each for Tashkent and Baku. The Tashkent group included, Akbar Khan of Hazara, Rafique Ahmad (1899-) of Bhopal, Mir Abdul Majid (1901-1980) of Lahore, Sultan Mahmud (1899-) of Hazara, Firozuddin Mansoor (1903-1959) of Shaikhupura, Gawhar Rahman Khan (1897-) of Darvesh (Hazara), Mian Akbar Shah (1899-1990) of Badrashi (Peshawar), Abdul Qadir Sehrai (1901-) of Peshawar, Fida Ali Zahid of Peshawar, Ghulam Muhammad Khan of Peshawar, Abdullah Safdar (1895-) of Peshawar, Abdur Rahim of UP, Abdul Qayyum (1898-) of Peshawar, Shaukat Usmani (1901-1978) of Bikanir, Abdul Hamid (1892-) of Ramgargh (Ludhiana) and many others.[33] The youngest Mansoor was only seventeen while the oldest Hamid was twenty-eight. As to their family backgrounds most of these young men belonged to salarıed class subordinate government functionaries

[30] The information is based on several documents in OIOC, esp. L/P&S/18, B. 350 and B. 361; Shaidai Papers in NAP and his "Memoirs" in *Imroze*, 25 May 1969; and Aybek, *Ap biti*, i, 221-2. The Turkish contacts with the Germans and the Bolsheviks can be seen in Masayuki Yamauchi, **The Green Crescent Under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922** (Tokyo, 1991), esp. 13-15, 19-20, 21-2, 26, 38-42, 47 and 53-63.

[31] Ibid.

[32] For the Bolshevik policy towards India and Asia generally and their attempts to exploit pan-Islam, **see** Govt. of India, **Communism in India, 1924-1927**, comp. in Intelligence Bureau, Home Dept. (Calcutta, 1927); OIOC, L/P&S/18, A. 184, "Central Asia, Persia and Afghanistan: Bolshevik and Pan-Islamic Movements & Connected Information", Nov. 1919; OIOC, L/P&S/10/887, file 1847/1920; Ikbal Ali Shah, 'The Drifting of Central Asia-II', **New Europe**, 17 (29 Apr. 1920), 615–16; **The Times**, 2 Jan. 1920; **Madras Mail**, 27 Nov. 1922; Harish Kapur, **Soviet Russia and Asia, 1917-1927** (Geneva, 1965), ch., ii; M. N. Roy, **Memoirs** (Bombay, 1964), part 3; G. D. Overstreet and M. Windmiller, **Communism in India** (Berkeley, 1959), 7-43; David N. Druhe, Soviet Russia and Indian Communism (New York, 1959), ch., ii; and Imam, **Colonialism in East-West Relations** (New Delhi, 1969), 65-82.

[33] **See** the narrative of Rafiq Ahmad in Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 27-8.

serving as clerks, police officials, *risaldar*s, or in professions like teachers, pleaders, *munsif*s, press workers, or held small *zamindari*s. Their educational standards varied from school going to college graduates.[34] First, they were taken to Bokhara where they stayed for three days. Bokhara had been captured by the Bolsheviks only a few days earlier when it capitulated on 30 August 1920 making it possible for the Red Army to move in two days later (2 September). The Emir had escaped with his prized possessions and a new administrative set-up was being put into place. While passing through Bokhara, the *muhajirin* found that the traces of old Islamic culture were disappearing fast and thousands of *madrasa*s virtually crumbling from neglect. But they could do nothing to arrest the collapse. From Bokhara to Tashkent the journey took two days and two nights. At the railway station they were received by Maulawi Abdur Rab Peshawari and his group and taken to the Induskii Doma where they were to stay while in city.[35]

Located in an oasis near the Chirchiq River in the eastern region, Tashkent (now the capital of Uzbekistan) was also once the center of Islamic civilization and culture. The city had become a magnet for revolutionaries from all over who either stayed on looking for opportunities or passed through it to other more suitable places. Among the Indians who had already arrived in Tashkent early that year as a result of the Bolshevik propaganda in Kabul, were Muhammad Shafiq, Ahmad Hassan, Abdul Majid Kohati and Muhammad Sadiq. At Tashkent, Shafiq had cast away his allegiance to Obaidullah and joined Abdur Rab's party[36] who had already founded an *anjuman* with a branch at Baku looked after by one Fazal Qadir. The organization also included several Indian army deserters and ran a paper known as the *Azad Hindustan Akhbar*.[37] This was before he had left for Moscow in March 1919 with Mahendra Pratap and Barakatullah Maulavie to urge upon Lenin the necessity of driving the British troops from the Caspian-Oxus valley and befriending Afghanistan and Muslims of Turkestan.[38] On return to Tashkent, they decided to leave for Kabul again with Cemal Paşa.[39] In order to impress the Bolsheviks, Shafiq had started publishing a short-lived propaganda paper, the *Zamindar* (May 1920), which, however, was terminated after its first issue because the hosts found it unsatisfactory.[40] Shafiq and Acharya were though at daggers drawn, had attended the Second Comintern Congress in

[34] Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 28-9.
[35] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 192–7; and Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 28.
[36] **See** Shafiq's statement in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers.
[37] Shaukat Siddiqi, "Kammunist Party af Indiya Kaise qa'im Hui?", 14, **al-Fatha**, 7/13 (6-13 Aug. 1976), 18-19.
[38] Barakatullah Maulavie to M. Briand, memo dated 10 Nov. 1925, NAP, Shaidai Collection.
[39] Shaukat Siddiqi, "Kammunist Party af Indiya Kaise qa'im Hui?", 14, **al-Fatha**, 7/13 (6-13 Aug. 1976), 18-19.
[40] **See** Shafiq's statement in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers.

Moscow, where they met M. N. Roy and his fellow-Bengali, Mukharji, for the first time. Roy and Shafiq made favourable first impressions on each other that led the latter to ditch Abdur Rab and join the former. Three months later when Abdur Rab returned from Kabul, he found in M. N. Roy an implacable foe. The Rab-Roy conflict ran much deeper and apart from tussle over leadership had profound ideological basis. Abdur Rab was a revolutionary but not a Communist. Roy, on the other hand, was a stanch Communist, having been initiated into the intricacies of Hegelian dialectic, 'as the key to Marxism', by Michael Borodin. Moreover, Abdur Rab considered Roy an upstart and a gatecrasher. He did not think Roy was true a representative of India because he had attended the Second Comintern as a Mexican delegate. Abdur Rab's idea was to resume the defunct Pratap-Barakatullah-Sindhi 'provisional government of India' in Tashkent. Roy, on the other hand, dismissed Rab's plan as an agenda of the bourgeoisie and an obstacle in the way of the revolution.[41] In this endeavour Roy was assisted by his Mexican wife Evelyn Trent-Roy, Abani Mukherji and the latter's Russian wife. They had also on their side now Muhammad Shafiq and one Maulawi Fazl-i Haq, who had arrived in Tashkent with the remnants of Akbar Jan's *qafila*. This eighty plus *qafila* of *muhajirin* had also ventured to reach Anatolia but met a disastrous fate. Most of the *muhajirin* were captured by the Basmachis and had to earn their release by joining them. Some managed to return to India through Afghanistan while a dozen or so reached Bokhara where Jan's brother was working in the Aghan consulate.[42] A few of them, by avoiding the Turkoman route, had arrived in Tashkent earlier than the members of the first *qafila*. This group included Iqbal Shaidai (1888-1974), Abdul Akbar Khan, Habib Ahamd Naseem (whose quarrel with Akbar Jan cost him a term in jail) and Iqbal Shaidai (who decided to return to Kabul). Those of the first *qafila* who had gone to Anatolia from Charjew, finding themselves unwanted either joined Enver Paşa's forces or slowly trekked back to India. Some others, however, staggered into Tashkent. Fazle Elahi Qurban (1902-1959) belonged to this *qafila*. Thus the residue of the two *qafila*s, which had started from Jabal-us-Siraj in Afghanistan one after the other with the mission to fight for the Turks, came together once again in Tashkent dejected but wiser.[43] Yet another group which had arrived from Bokhara consisted of Faiz Muhammad Khan (1901-1975) and Sultan Mirza, a nephew of Hâkim Ajmal Khan of Delhi. At

[41] Shaukat Siddiqi, 'kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?', 14, **al-Fatha**, 17, 7/16 (27 Aug.-3 Sept. 1976), 17. For Borodin's influence on Roy **see** Haithcox, **Communism and Nationalism in India**, 9.

[42] Shaukat Siddiqi, "Kammunist Party af Indiya Kaise qa'im Hui?", 16, 7/15 (20-27 Aug. 1976), 9; Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 197-201; and Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 28-9.

[43] Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 54-5. Also **see** the note wherein the writer has cited from the memoirs of *muhajir* Fazle Elahi Qurban. Also **see** Shaukat Siddiqi, "Kammunist Party af Indiya Kaise qa'im Hui?", 15, **al-Fatah**, 7/14 (13-20 Aug. 1976), 19.

Bokhara they had met Shafiq and it was at his prompting that Faiz stayed with him in Tashkent. A few months later when Shafiq went to Bokhara again on an errand, Faiz went with him. Evidently, he had a change of heart about Soviet Russia and joined a group of *muhajirin* who were returning to Kabul.[44]

At Tashkent, the majority of the Indians gravitated towards M. N. Roy probably because of his personal magnetism, easy-going manners and an attractive wife who was not only considerate but also a committed Communist. At the time when the young *muhajirin* met Roy, they were least aware of the intellectual-philosophical debate over Marxism-Leninism or how India stood to gain from the Bolshevik revolution. Roy's harangues often went over their heads but gradually they began to pick up the essence of the Communist philosophy.[45] The Indians were given military and political training at the school known as the Induskii Kurs. At first it was housed in a monastery outside the city but later shifted to a large house within the city in a building which once belonged to a tsarist officer. Two classes, one for gunnery and the other for aviation, were started. The trainees were supplied with muskets, pistols and machine guns. Nineteen *muhajirin* started training though later their number increased considerably. One month was taken up in training with weapons. In spite of the extraordinary situation, scarcity and hardships, the trainees were clothed and fed by the state and, in addition, were paid a monthly subsistence allowance. In the beginning of January 1921, the aviation trainees were taken to a different school, known as the Lenin Academy. The subjects taught there related mostly to air navigation, theory of air war, photography & topography, assembling & disassembling of arms and practical training in flying. The medium of instructions was English. Because of the severe cold the training was held mostly indoors, except for the flying lessons. In four or five months, some of them learnt to fly and later distinguished themselves as ace pilots or died in flying accidents. But then suddenly the academy was closed down primarily because of the machinations of the British who had entered into a trade agreement with the Bolsheviks.[46] Nevertheless, it was here in Tashkent that in October 1920, Roy, Shafiq and Mukharji founded an *émigré* Communist Party of India (CPI) and later affiliated it to the Comintern. Shafiq was appointed its first secretary. Others who attended the meeting were Evelyn Roy, A. N. Mukherji, Rosa Fitingov-Mukharji, Mohammd Ali (Ahmed Hasan), and Acharya (M. P. Bhayankar).[47]

---

[44] Faiz Muhammad Khan, **Hijrat-i Afghnaistan**, 52-3.

[45] Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 28-9.

[46] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 204-9; and Shafiq's statement in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers.

[47] **See** minutes of the foundation committee meeting, dated Tashkent 17 Oct. 1920, ecl., sec.-in-charge, Turkestan Bureau, Tashkent, to the central Committee of the Communist party of Turkestan, 20 Dec. 1920, in 'Formation of the Communist Party of India at Tashkent', M. N. Roy, **Selected Works of M. N. Roy** (ed.), Sibnarayan Ray, i (Delhi, 1987), 179. Also **see** Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 33-4.

Several of the *muhajirin* were encouraged to become its members but only three, Abdul Qadir Sehrai, Masood Ali Shah and Akbar Shah, eventually signed up. Later, Rahmat Ali Zakrya also became a member. Abdur Rab never joined the Communist party and preferred to remain the head of his revolutionary society, known as the Jamʿiyyat-i Ahrar-i Hind.[48] It was a masterstroke on the part of Roy because it gave him an additional standing in Moscow as a special representative of Indian Communism.[49] Another reason was that the Bolsheviks, on whose support the anti-British conspiracy largely depended, became disinterested in 'liberating' India by armed action.[50] Their strategy, especially after the Second Comintern in July-August 1920, was to gain their objective by supporting the bourgeois national movement in India. This policy was endorsed in June-July 1921 by the Third Comintern.[51]

Whatever their real intentions the Bolsheviks, especially after the trade agreement with Britain in the Spring of 1921, avoided any direct confrontation with the British and chose instead to infiltrate India with underground movements and trained agents. The military school at Tashkent was abruptly closed and the remaining *muhajirin*, along with the newly formed Communist part of India, were taken to Moscow, which had then become a sort of 'a revolutionary bazaar'. Muhammad Akbar, the leader of the first *qafila*, however, chose to return to India where he was to establish a printing press for the distribution of Communist literature.[52] The *muhajirin* were given intensive training at the Kommunisticheskii Universitet Trudiashchikhsia Vostoka (KUTVa) or the "Communist University of the Toilers of the East", popularly known as the "Eastern University". The KUTVa was established in April 1921 by the Central Committee of the Russian Communist Party on the model of the Sverdlov University (founded 1918) with two main objectives in mind: first, to prepare national cadres for the Central Asian republics so as to ease their assimilation into the Soviet socialist system; and, secondly, to train revolutionary activists for the colonial and dependent countries with a view to fighting imperialism and its bourgeois collaborators through proletarian movements.[53] Initially, the Bolsheviks tolerated even the most discordant voices

[48] Shaukat Siddiqi, "Kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?", 17, **al-Fatha**, 7/16 (27 Aug.-3 Sept. 1976), 18.

[49] Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 34.

[50] Imam, **Colonialism in East-West Relations**, 147.

[51] Ibid., 148 ff.

[52] Shaukat Siddiqi, "kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?", 19, **al-Fatha**, 7/26 (5-12 Aug. 1976), 16.

[53] The information about KUTVa is based on the following sources: Н. Н. Тимофеева, 'Коммунистический Университет Трудящихся Востока (КУТВ) (1921-1925)', **Народя Аэии и Африки**, No. 2, 1976, 47–57; and id, "Коммунистический Университет Трудящихся Востока (КУТВ) (1926-1938)", ibid., 30-42; Alexandre A. Bennigsen & S. Enders Winbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World**

within the socialist fold and allowed KUTVa to develop as an intellectual laboratory of revolutionary ideas, ranging from a synthesis of Marxism and Islam promoted by Muslim national Communists to a strict adherence to the Marxist-Leninist path asserted by diehard Bolsheviks.[54] G. I. Broydo, deputy people's commissar on the nationalities affairs, was the university's first rector who served from 1921 to 1926. The governing body of the KUTVa was drawn from high profile circles such as the Executive Committee of the Comintern. Its educational structure was multifaceted and centred round specialized groups progressing from the basic to complex and covering both the theory and practice. At first the duration of the course was seven months but from 1922-3 the university adopted a three-year programme with an optional one-year preparatory course. The same year, courses on natural sciences and history were added. However, the works of Marx, Engels and Lenin formed the core of the curricula with special reference to their application to national and colonial problems of the East, strategy and tactics of the revolutionary movements and the challenge of building socialism in the Soviet republics.[55]

The KUTVa attracted radicals from the world over but the majority of foreign students came from Afghanistan, Algeria, China, India, Iran, Japan, Turkey, Vietnam and several Arab and African countries. Therefore, effort was made to teach the students in their native languages and by the spring of 1923 lessons were given in at least seven languages, i.e. Chinese, Japanese, Korean, Persian, and Turkish, in addition to English, French and Russian. As for the number of students it is estimated that by the end of 1921, there were at least 622 students from forty-four nationalities. Within a year, their number increased to 933, including 147 women. By 1924, the figure shot up to 1015 and the number of nationalities to sixty-two. In 1926-7, the student strength rose to 1300 and the nationalities they represented swelled to one hundred. Most of them came from rural backgrounds and had problems comprehending the intricacies of political economy. The first convocation was held in March 1922 when 700 students were reported to have graduated. The KUTVa alumni included many future heads of state and

(Chicago & London, 1979), 110-11; and. Alexandre Bennigsen and Marie Broxup, **The Islamic Threat to the Soviet State** (London, 1983), 94.. The objectives were forcefully reiterated by Joseph Stalin in his address to the students of the university on 18 May 1925. See J. V. Stalin, **Works,** vii (Moscow, 1954), 135-54. I am indebted to Dr. Belokrenistskey of the Institute of Oriental Studies, Moscow, for providing the two articles by H. H. Тимофеева (N. N. Timofeeva) during my visit to Moscow in 1989 and to Anna Gulamovna Berdiniyazova and Asma Naveed of the National University of Modern Languages, Islamabad, for translating them from Russian into English.

[54] Bennigsen & Winbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, 108-9.

[55] Тимофеева, "Коммунистический Университет Трудящихся Востока (КУТВ) (1921-1925)", **Народя Аэии и Африки**, 47-57; and id, "Коммунистический Университет Трудящихся Востока (КУТВ) (1926-1938)", 30-42; Bennigsen & Winbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union,** 110-11; and Bennigsen & Broxup, **The Islamic Threat to the Soviet State**, 94.

government and leaders of Communist parties such as Nazim Hikmete (Turkey), Liu Shao-Shi and Deng Xiaoping (China), Ho Chi Min (Vietnam), Tan Malaka (Indonesia), Sen Katayama (Japan), Hasan Israilov (Chechniya), Khalid Bakdash (Syria), Jomo Kenyata (Kenya), Avunor-Rener (Ghana) and Harry Haywood (America). It also produced historians like A. G. Krimov and A. Alimov. As for the teaching faculty, by 1922 there were as many as 138 lecturers and within a year their number increased to 165, with 28 of them holding professorships. The more prominent during the early and later years were revolutionaries and activists like Sultan Galiev, Turar Ryskulov, Nariman Narinamov, Najmuddin Efendiev-Samurskii, Galimjan Ibragimov, Ahmed Baytursun, Fayzulla Khojaev, and Mir-Yakub Dulatov. In addition, several specialists such as P. A. Miph, V. N. Kuchumov, E. M. Drabkina, Tsjuj Tsju-bo, C. Ashley, V. Y. Vasilyeva, G. N. Voytinskey, I. I. Potekhin, E. Shiekh, A. Palmbakh, S. M. Melman, L. I. Madyar, Aboni Mukerjee, M. N. Roy and prominent members of Executive Committee of the Commintern either served on the faculty or were invited for special lectures. But the atmosphere of mutual tolerance and forbearance towards heterodox ideas, which had been KUTVa's principal strength, gradually eroded and the staff had to suffer purges by the party bosses three times – in 1924, 1927 and 1930. Yet, KUTVa was able to survive and expand with regional branches in Baku (Azerbaidjan), Irkutsk in Liberia, Sterlitamak city, and Tashkent.[56]

In 1926, the KUTVa began a new phase when B. Z. Shumyatskey, a member of the Communist party and professional revolutionary, was appointed its Rector for three years (1926-9). In 1927, Shumyatskey introduced a four-year term with emphasis on courses on Leninism, history and tactics of the party, economy, history, foreign East, and historical materialism, in addition to natural sciences, linguistics, military theory and scientific research. Later, some specialized topics in area studies, such as imperialism and colonies, economic crisis in colonies, and development of capitalism in agriculture were added. In 1929, the KUTVa underwent another important change when it became a public university and ceased to be a part of the state structure. It is not clear who succeeded Shumyatskey as the next Rector but under the reorganized system the KUTVa reverted to the three-year term with one-year preparatory programme. The student intake was now dependent upon one hundred odd party schools that existed around the country. In 1930, the postgraduate programme was strengthened with an accent on research. By 1932, nearly 150 students were engaged in various research projects. In 1935-6, new courses on the history of colonial and dependent countries were introduced with special reference to Afghanistan, China, Egypt, India, Iran, Mexico and Turkey. Yet another important change occurred in 1937 when the KUTVa was

[56] Ibid.

divided into two separate organizations: the main university now catered only to the students from the Soviet East while the Scientific Research Institute was asked to look after the foreign students. Thereafter, the university that played such an important role in preparing Marxist cadres for the Communist world did not last very long. In 1938, following the reorganization of the party educational programme, the KUTVa was closed down and its work distributed among other institutions.[57]

The Indian *muhajirin* who were sent to KUTVa were among the earliest students to be trained there. They had already joined the Communist party in Tashkent and those who had not yet done that were now enrolled as members. Though the figure varies in different sources, there were initially only seventeen Indian students at the KUTVa. They were identified as Rafique Ahmad, Mir Abdul Majid, Sultan Mahmud, Firozuddin Mansoor, Gawhar Rahman Khan, Mian Akbar Shah, Abdul Qadir Sehrai, Fida Ali Zahid, Ghulam Muhammad Khan, Abdullah Safdar, Abdur Rahim, Shaukat Usmani, Fazle Elahi Qurban, Habib Ahmad Naseem, Masood Ali Shah, Abdul Qayyum, Master Abdul Hamid, Muhammad Saeed Raz, Abdul Aziz, Aziz Ahmad, Abdul Majid Kohati, Rahmat Ali Zakrya and Khushi Muhammad.[58] Later, Zafar Hasan (Aybek) and Abdul Waris (who had worked with Cemal Paşa and Barakatullah Maulavie in Kabul) also studied there. Iqbal Shaidai and Dr Nur Muhammad, who had arrived in Moscow with Obaidullah Sindhi and Aybek in November 1922, did not find Communism palatable and stayed away from KUTVa. Reportedly, at one time there were about seventy Indians studying in the university. The accounts left by some of the *émigré* Indians, in addition to those by Mian Akbar Shah and Rafiq Ahmad, provide an insight into the life at the university. The KUTVa was then housed in a large white building in Pushkinskaya Street and the students hostel was located in a three-storey edifice nearby to the East of Tverskoy Boulevard. On reaching Moscow, they were first accommodated at the posh Lux Hotel but later shifted to the KUTVa hostel where the lodgings were barracks-like and crammed full with only the basic amenities on hand. The life was thus spartan but the redeeming feature was that the Indians were in a group and knew each other well. Since the university had just started, they were enrolled for a two-year course which was later reduced to six months and eventually shrunk into a four-month crash course in ideological indoctrination and Marxist propaganda techniques. However, some continued to study at the university for a much longer period. According to Zafar Hasan Aybek, who joined the university in November 1922 and completed a full-term course, testifies to this.[59] Another student later recalled that they were so raw and deficient even in basic schooling

[57] Ibid.

[58] Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 78.

[59] Zafar Hasan Aybek, **Ap biti**, ii (Lahore, n.d.), 20 ff.

that they encountered considerable problems grasping the philosophical nuances of the Marxist-Leninist ideology.[60] Yet another was of the opinion that the new creed was "a logical historical evolution and the most natural thing in the world".[61] But it appears that instead of gaining a perceptive knowledge of the Communist philosophy they learnt only the superficial slogans indoctrinated into them by the party tacticians. According to Fazle Elahi Qurban, who was at KUTVa for a longer duration, various committees looked after such matters as administration, cleanliness and health care. There were conference halls, theatres and a library. Every Sunday the students were taken to the Red Square for parade and were trained in the use of the latest arms and ammunition.[62] The KUTVa was a sort of a melting pot where the boys and girls from different countries met socially after classes. But the Indians because of their cultural inhibitions, language barrier and extra burden of a crash programme, kept to themselves. But gradually, coaxed by Evelyn Roy and other faculty members, they began to shed their shyness and socialize with others to the extent that a few of them even got emotionally involved with girl students.[63] More important was the opportunity that they had of exchanging views and learning from experience and watching Soviet leaders, particularly Lenin, make history.[64]

The training of the Indians at KUTVa ended abruptly in the middle of December 1921 when Moscow was covered in snow. They were found ready for missions abroad. Those destined for British India were to act as foci for the dissemination of sedition as well as act as the advanced guard for Bolshevik invasion of India.[65] They were divided in small groups but were to travel in pairs to avoid suspicion. For reasons of strict secrecy they were not to discuss or divulge any information to anyone, not even to their own fellow-trainees. Before dispersing they were addressed at the farewell dinner by Grigorii Zinovyev, one of Lenin's lieutenants and president of the Third Comintern, who dwelt on the sacrifices they were required to make in the service of their country against oppressive British imperialism.[66] On 16 December, they were despatched to St. Petersburg by train with orders to wait for signal. A small group was, however, detached in Moscow to form the vanguard of infiltrators into India through different routes, especially Azerbaijan and Iran.

---

[60] Ibid. Also **see** Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 228 ff.

[61] **See** Fazle Elahi Qurban's interview in **Viewpoint** (Lahore), 1/13 (7 Nov. 1975), 13.

[62] Shaukat Siddiqi, 'kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?', 19, **al-Fatha**, 7/26 (5-12 Aug. 1976), 16.

[63] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 228 ff.

[64] Shaukat Siddiqi, 'kammunist party af Indiya kaise qa'im hui?', 19, **al-Fatha**, 7/26 (5-12 Aug. 1976), 16–17, citing from Abdul Majid's unnamed article.

[65] This was the conclusion arrived at the trial of Muhammad Shafiq in April 1924 at Peshawar. **See** the Judgment of the Sessions Judge, in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers.

[66] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 243-8.

The first pair to move out was Shaukat Usmani and Masood Ali Shah, followed by Akbar Shah and Gawhar Rahman Khan (who joined at Baku from Bokhara where he had been recuperating), then Mir Abdul Majid, Firozuddin Mansoor and Sultan Muhmud Khan. Rafique Ahmad and Habib Ahmad Naseem tried their luck through the Pamirs. Others selected for this venture were Fida Ali Zahid, Abdul Qadir Sehrai, Sayeed, Abdul Hamid, Nizamuddin, Fazle Elahi Qurban and Abdulla Safdar.[67] The details of Shaukat Usmani and Masood Ali Shah are not known except that it was Usmani's second visit since November 1921 when he had managed to elude the surveillance. However, the accounts penned by Mian Akbar Shah and Rafique Ahmad give ample information about their adventurous journeys. Akbar Shah and friends first went to Baku on the Caspian Sea, an Azerbaijani city known for its beautiful parks, seaside walkways and rich oil wells. Here they encountered delay, as the Afghan and Iranian envoys were reluctant to give visas to the KUTVa alumni. In the event the Indians had no choice now but to travel secretly through the Caucasus, Iraq and Iran without papers. They went by rail touching on the way Tbilisi, Yerevan and Nakhichevan from where they had to turn back to Baku because of the uncertain situation further on and decided to try another route.[68] Meanwhile, Rahmat Ali Zakrya, the resourceful comrade who was one of the runaway students from Lahore, arrived from Moscow and put things right. Within three days he got fake Afghan passports for Akbar Shah and Gawhar Rahman, asked Majid and Sultan to lie low in Baku for the time being and took Firoz to Moscow along with him. It was now early March 1922. This time Akbar Shah and Gawhar Rahman took the boat to Bandar Anzali (Pahlavi) in the Gilan province. From Rasht they crossed the snow-covered Elburz Mountains in a motorcar for Tehran through Qazvin. In Tehran, they stopped for two months (15 March to 16 May 1922) and were helped by an official of the Russian embassy whom they had befriended earlier on. When the Russian was appointed consul in Shiraz he took Akbar Shah with him by way of Qum and Esfahan while Guahar Rahman followed later. From Shiraz, Akbar Shah reached Bushehr with much difficulty disguised as a poor Iranian pony haulier. On the way he came across Shaukat Usmani disguised as *darwesh* who, too, had been sent on a secret mission to India and he was now retuning from the errand. At Bushehr, he was caught and detained but his contacts managed to spring him from the lock-up and put him on a boat to Karachi where he reached on 19 July 1922. It had taken him nearly five arduous but adventurous months to get back to India. He spent some time in Lahore and met many former *muhajirin* but when he reached home in Kaka Khel, his arrival could not be kept secret and was caught and imprisoned. It was rather a tame and sad end to a promising story. The crash course at KUTVa

[67] Rafique Ahmad's account in Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 34-5.
[68] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 248-78.

and all that talk of revolution and changing India resulted in a nought. Akbar Shah even reneged on his contract with his Communist trainers and was back into the fold of Islam.[69]

As for Rafique Ahmad's group, the journey was equally dangerous and risky. The group included Habib Ahmad Naseem, Mir Abdul Majid and Firozuddin Mansoor. Towards the end of March 1922, they took the train for Tashkent and from where they accompanied a Red Army detachment going south from Morgellan to the Pamirs. At Osh, where the railway line terminated, their journey became nightmarish as they encountered unbearable cold and snow-covered terrain. They crossed the Amu Dariya but this time on horseback with their luggage on camels and reached Murgab via Kubasa. By the time they reached Kharog their animals were all dead and they had to march on foot with the Red Army soldiers. From Kharog, they trekked alone because that was the soldiers' last stop. The terrain was even more inaccessible but they managed to cross the winding Amu Dariya once more to reach the Afghan territory. Habib and Majid suffered most from fatigue and exhaustion but managed to survive the ordeal with frail bodies, swollen limbs and bleeding feet through the Afghan territory into Chitral State looking like *faqir*s. At places they had to be carried by the other two. With difficulty they reached the state capital. Somehow, the police chief got wind of their arrival and presented them to the Mehtar's private secretary and the political agent who turned them over to the police. They were taken to Peshawar where they recorded their statements and then sent to jail. They found that Muhammad Akbar Khan had already been captured and those who followed them met the same fate.[70] The Tashkent group of *muhajirin*, especially the Tashkent-Moscow alumni, had to suffer harsh treatment at the hands of the Indian police and intelligence agencies. They were particularly critical of Khan Bahadur Abdul Aziz of the CID for ill treatment towards them.[71]

The drop scene was the Peshawar Conspiracy Case (1922-1923) where ten of the Tashkent-Moscow alumni were tried on charges of conspiracy to deprive the King-Emperor of his sovereignty over India. The accused were: Mian Akbar Shah, Gawhar Rahman, Mir Abdul Majid, Firozuddin Mansoor, Habib Ahmad Naseem, Rafique Ahmad, Sultan Mahmud, Abdul Qadir Sehrai, Fida Ali Zahid and Ghulam Muhammad. The last named accused had returned from Tashkent long ago and was not even a member of the Communist party. His name was added when the trial had already begun merely to make him an approver. From

[69] Ibid., 278-338.

[70] Rafique Ahmad's account in Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 37-47.

[71] Akbar Shah, **Azadi ki talash**, 375-6 and 387-8; and Faiz Muhammad Khan, **Hirat-i Afghanistan**, 101-10.

among the Communists, Fida Ali Zahid also agreed to become a state witness. The rest of the accused opted not to defend themselves but hired a lawyer just to see that the provisions of the law were followed in letter and spirit. The trial went through two stages: the magistrate's court and the sessions court. In the latter court the accused were represented by (Sir) Abdul Qadir, an able barrister and a well-known literary figure, and probably it was because of his expertise that the assessors found the accused not guilty. However, the Judge did not agree with their conclusions and sentenced Akbar Shah and Gawhar Rahman to two years' rigorous imprisonment while the rest to a year's hard labour. Of course, the two approvers were set free, as was Abdul Qadir Sehrai who repaid his debt later in the 1930s by writing frequently against Communism and was rewarded further by an appointment as instructor in Pashto at the School of Oriental and African Studies, University of London.[72] Masud Ali Shah surrendered to the British authorities in December 1921 when he retuned to India via Iran. He agreed to spy for them against the Soviets and for that purpose in June 1922 he went back to Moscow. He met Roy in Berlin and returned to attend the Fourth Congress of the Comintern. Arrested by the Soviet authorities he managed to escape and in 1923 returned to India. In 1926, he confessed to A. V. Ghate, a leading Communist leader, that he was spying for the British. As a reward the British made him a petty official but resigned in 1928. He returned to Moscow to attend the Sixth Congress of the Comintern where in April 1929 he was arrested by the Soviet authorities and probably executed.[73] As for Muhammad Shafiq, after drifting for some time he got tired of running and hiding from the police and, towards the end of 1923, surrendered himself to British consulate in Siestan (Iran). He was brought to India, put in chains and produced for trial at Peshawar. In April 1924, he was sentenced to three years' rigorous imprisonment. In his judgment, the Sessions Judge, G. Connor, recorded that since the accused had returned to India 'in a chastened mood' a light sentence was enough.[74] The Judicial Commissioner, H. Fraser, to whom an appeal was made in May 1924, upheld the sentence.[75] Similarly, Shaukat Usmani was tried and convicted in the much-hyped Kanpur Conspiracy Case of 1924 and convicted again in the Meerut Conspiracy Case in 1929-33.[76] At Kanpur M. N. Roy was also tried but since he was outside India he could not be apprehended. Ghulam Husain (1894-1976), whom the Bolsheviks had given (while on a cover job in Kabul) substantial funds for propaganda work

[72] Rafique Ahmad's account in Muzaffar Ahmad, **The Communist Party of India**, 47-52.

[73] Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 274.

[74] **See** the judgment by the Judicial Commissioner in Crown vs. Muhammad Shafiq of Akora Khattak, 1924, Shafiq Papers.

[75] Ibid.

[76] Devendra Singh, 'Meerut Conspiracy Case (1929-33)', **Marxist Miscellany** (New Delhi), 15 (March 1979), 3-33.

in India through Khushi Muhammad, was arrested but later released after much clamour in the press. He continued to produce Communist literature for left-wing journals like the *Inqilab* of Lahore and the *Bombay Mail* that he also edited and was active in the All India Trade Unions Congress and the Railway unions. Professionally, however, he was professor of history and economics at various colleges and retired as vice-principal of Lahore's Islamia College.[77] Fazle Elahi Qurban, who had stayed back in Russia and had taken a Russian wife, graduated from KUTVa after four years with a Masters in Sociology and then completed a special course for revolutionary leaders. In 1926, he was sent to Europe and then to India through Afghanistan. From Peshawar he went to Calcutta to establish contact with the Briton, Philip Spratt, and later established himself in Bombay for underground work in conjunction with other Communist workers. But he was caught and in 1927 sentenced for three years' rigorous imprisonment.[78] The last one to turn up in India was Abdullah Safdar who arrived in 1933. Most of the time, however, he remained ungrounded and secretly pushed Roy's programme in the Punjab. He left for the Soviet Union during the early part of World War II and was heard of no more after that.[79]

After serving various terms of imprisonment, these Tashkent-Moscow alumni reacted differently on their release. Gawhar Rahman, for instance, began editing with Mir Abdul Majid a left-wing Urdu weekly of Lahore called the *Mihnatkash* (1926-1927). He was also appointed a member of the action committee of the All India Trade Union Council to organize workers and peasants for political action. Still later, he busied himself with the distribution of Communist literature.[80] Mir Abdul Majid became a trade unionist and in 1927 edited the *Mihnatkash* with Gawhar Rahman. For his work for the Communist party, he was again hauled up in the Meerut Conspiracy case (1929-1933) and sentenced to one year in prison. On his release, he seemed to have drifted away from Communism.[81] Ferozuddin Mansoor worked his way up in various left-wing papers. From 1924 onward, he became involved in the workers and peasants parties and groups in Delhi and the Punjab. By 1926, he was an important member of the Punjab Communist party. In the early 1930s, as a theoretician of the Punjab Communist group, he published party propaganda material. He continued his work during the 1940s and courted arrest a couple of times. After partition, he became a leading member of the

[77] **See** Ahmad Saeed, **Muslim India (1857-1947): A Biographical Dictionary** (Lahore, 1994), 134; id., **Islamia kaleg Lahore ki sad sala tarikh**, ii (Lahore, 2001), 141-4; and Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 247-8.

[78] Abdullah Malik, **Purani mahfilain yad a rahi hain** (Lahore, 2002), 194-5; and Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 268.

[79] Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 271-2.

[80] Ibid., 241-2.

[81] Ibid., 259-60.

Communist Party of Pakistan and was arrested and imprisoned for his activities. But he fell out with Fazle Elahi Qurban and got him expelled from the party. Mansoor is best remembered for his radical critique of Maulana Maududi's core religio-political works.[82] Habib Ahmad Naseem, restarted the CPI work in Delhi. In 1928, he attended the Sixth Congress of the Comintern along with Shaukat Usmani, Muhammad Shafiq and Masud Ali Shah. However, he did not return to India and instead chose to settle in the Soviet Union.[83] Rafique Ahmad worked for a while with Habib Ahmad Naseem for the CPI in Delhi. Later, he returned to native Bhopal and joined the state service. However, as a staunch Communist, he remained in touch with his friends. In 1967, his services were recognized when he was honoured by the Soviet Union.[84] Mian Akbar Shah went back to Islamia College, Peshawar, to complete his graduation. Then he qualified as a lawyer from Aligarh and started legal practice in Noweshera. In 1939, he joined the Abdul Ghaffar Khan's Khudai Khidmatgars and helped Subhas Chandra Bose to escape to Afghanistan on his way to Berlin. After partition, he joined the Muslim League, supported Premier Qaiyum Khan and became a member of the provincial assembly (1951).[85] Sultan Mahmud dropped out of politics altogether.[86] Muhammad Shafiq was placed under restrictions but in 1928 was allowed to attend the Sixth Congress of the Comintern. He did not return to India until 1932 and then went out of picture altogether.[87] Fazle Elahi Qurban became involved in the CPI and trade union work in the Punjab, especially in association with the Congress socialists. In the 1937 elections, he tried unsuccessfully for a seat in the provincial assembly. Later, he was elected general-secretary of the TUF. After his release from a second term of imprisonment in the 1940s, he became involved in factional fighting with Mansoor and Sohan Singh Josh on one side and Qurban and Teja Singh Swatantar on the other. In July 1947, he floated the idea of the Communist party of Pakistan for which he provoked the ire of Sajjad Zaheer who would brook no opposition. At his prompting, in March 1948, Mansoor issued a charge-sheet to Qurban and despite the latter's denial of any wrongdoing was expelled from the Communist party in October 1948. With Qurban's expulsion the unified control of the part passed on to Sajjad Zaheer.[88]

---

[82] Ibid., 261-2; and Abdullah Malik, **Purani mahfilain yad a rahi hain**, 208-9.
[83] Ibid., 266.
[84] Ibid., 270-1.
[85] Ibid., 275.
[86] Ibid., 280; and Sayed Wiqar Ali Shah's introduction to Akbar Shah's ***Azadi ki talash***, 37-43.
[87] Ibid., 273-4.
[88] Ibid., 268-9; Abdullah Malik, **Purani mahfilain yad a rahi hain**, 195-6; and DIG, CID, Government of the Punjab, **The Communist Party of West Pakistan in Action** (Lahore, 1952), 8-17.

From among the rest of the Tashkent-Moscow alumni, Abdul Qayyum (Kayum) Khan opted for Soviet citizenship, undertook higher party training, fought alongside the Red Army and married a Russian. Later in 1925, he became a railway engineer in the transport ministry but died in 1940 during the Stalin era in "unusual circumstances", leaving behind a wife and two daughters, Liliana and Evelyn.[89] Rahmat Ali Zakrya also stayed back in Moscow, working with Roy to send out Communist literature to India through various sources. In 1923, he was in the eastern department of the Comintern. In 1925, he moved to Berlin from where he was deported. Two years later, he decided to settle in Paris. Studied at the Sorbonne, earned a Ph.D., married a French girl and was said to have daughter from her. In 1954, he visited Pakistan but found difficult to settle down and returned to Paris. In later life, he is reported to have developed memory loss through Alzheimer.[90] Khushi Muhammad also stayed back in the Soviet Union. In 1924, he shifted from Moscow to French Pondicherry as Roy's emissary but was thrown out and had to leave for Antwerp. He managed to climb up the Foreign Bureau ladder as member with headquarters in Paris. In 1925, he was seen operating from Marseilles. Later, he married a Rumanian girl and settled in Paris where he met a violent death during World War II when Hitler's forces occupied the French capital.[91]

Among the non-Communist *muhajirin*, Iqbal Shaidai changed his citizenship several times during his sojourns from British Indian to Afghan to Turkish and finally to Italian. In 1923, he moved from Moscow to Turkey and then to Paris where he got married to a French girl and had a daughter from her. For a time he worked with Roy's group in Marseilles and Paris, joining the 'League Against Imperialism'. He also worked for the Ghadr Party and was involved in gun running to the tribes on the Indo-Afghan border. In March 1929, he was expelled from France and went to live in Rome. During World War II, he supported the Axis and used to broadcast from 'Radio Homala' on Indian affairs with an anti-British tinge. In 1946 when the Interim government took office, Maulana Azad and Jawaharlal Nehru tried to arrange Shaidai's repatriation to India but, instead, he chose to return to Pakistan that had come into being during his journey home. In Cairo, he arranged a 'Pakistan Day' on 23 August 1947 at which the guests included Shaikh Hasan al-Banna of the Akhwan al-Muslimin, Mufti Amin al-Husseini of Palestine and ministers of the Wafd party. Shaidai arrived in Karachi in October 1947 and met Jinnah before returning to Lahore. The Pakistan government, however, did not

[89] See **Frontier Post** (Peshawar), 14 and 18 Feb. 1990; and Liliana Kayumnova's letter to me, dated 2 May 1990. Also see Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 250-1.

[90] See Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 285-6; and partly based on my interview with one of his relatives.

[91] Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 277-8.

utilize his services and he died in January 1974 at Lahore.[92] Zafar Hasan Aybek, after graduating from KUTVa, worked for Roy making contacts and conducting propaganda. In 1924, he moved to Turkey and four years later became a Turkish citizen and took a Turkish wife. Aybek joined the Turkish army as a commissioned officer and represented Turkey on a mission to Kabul. He died in Istanbul in 1989 at the ripe old age of 94, leaving an adopted daughter as his heir.[93]

In the final analysis, it is apparent that the *émigré* Indians in Afghanistan and later in Tashkent and Moscow were so greatly exercised about the anti-Turk policies of the British and Allied governments that they were willing to try any quarter for support. The non-fulfilment of their aspirations to help the Turks win back their lost empire and to expel the British from India made them to turn to the Bolsheviks. In the process, they failed to grasp the ground realities or comprehend the exaggerated foreign sympathy for their cause. In fact, the Bolsheviks and the Afghans were playing their own games and never made any serious attempt to dislodge the British from India who were too well established to be dislodged that easily. The *émigré* Turkish leaders were also unable to make any dent and soon Talat Paşa and Cemal Paşa fell victims to Armenian death squads in March 1921 and July 1922, respectively, while Enver Paşa died fighting in August 1922 in Bukhara alongside the Basmachi nationalists.[94] The Indian revolutionaries, Barakatullah Maulavie, Ubaidullah Sindhi, Mahedra Pratap, Chattopadhaya and others, moved from country to country in search of support but no real help came forth. Dejected, they spent the rest of their lives far away from home, dreaming of freedom that never came their way. Those young exiles who did return to India had to suffer torture, indignities, imprisonment and later privations on release. Some wavered and dropped out of politics or were pressured to spy on their former friends but the majority remained steadfast to their cause. And even though the training of most of them had been brief, haphazard and rudimentary without much philosophical content, they supplied good leaders to the socialist-communist parties of India and Pakistan. Yet others chose to settle in different parts of the globe and died thousands of miles away from home.

---

[92] NAP, Shaidai Papaers; Interview with Shaidai's brother Dr Jamal Bhutta; Ahmad Saeed, **Muslim India (1857-1947),** 172; and Ansari, **The Emergence of Socialist Thought**, 275-6.

[93] Based on his autobiography. Though I corresponded with Aybek from the late 1960s I did not meet him until 1987 when I visited Istanbul.

[94] See Derogy, **Resistance & Revenge**, esp. 58-61, 77-86, 163-73 and 175-90; OIOC, L/P&S/11/203, file P. 5111/1921; and Hopkirk, Setting the East Ablaze, 152-66.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİSTAN

RAHMANKULOVA, Zumrad
ÖZBEKİSTAN/UZBEKİSTAN/УЗБЕКИСТАН

ÖZET

Makale XX. yüzyılın başlarında Türkistan cedidlerinin Kırım, Kazan ve İstanbul'un siyasi, kültür, eğitim hayatının etkilenmesi, ortadaki ilişkileri, modernleşme, bu modernleşme hayata uygunlanırken de mekân olarak kopya edilmediği, bunda da, Orta Asya'nın özellikleri ve geleneklerine dikkat edildiği, Hiva ve Buhara'da "Genç Türkler" etkisinde "İttihat ve Terakki" teşkilatının adının "Millî İstiklal", "Millî İttihat" olarak değiştirildiği hakkındaki bilgileri içermektedir. XX. yüzyılın başlarında Orta Asya ve Osmanlılar arasındaki kültürel ilişkiler intilijansiyanın emeği ile gelişmiştir. Egitim alanında büyük işler yapılmıştır.

Birinci Dünya Savaşında Rusya orduları tarafından esir alınmış Türk askerlerinin Türkistan'deki faaliyetleri, özellikle asker Ruzi Çakiruz hakkında, Türkistan halklarının Türkiye'yi Birinci Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı döneminde maddi, manevi destek göstermeye çalışmaları, Türkiye'nin Rusya, Ukrayna ve Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri arasında imzalanan antlaşmaları, Türkistan, Buhara ve Horazm Halk Sovyet Cumhuriyeti Hükûmetleri tarafından Türk ordularının İzmir'deki zaferleri kutlamak için mektuplar ve hediyeler gönderdiği, Buhara ve Türkiye Cumhuriyetleri hükûmetleri tarafından temsilciler tayin edildiği gibi konular, araştırmalar ve arşiv belgeleri incelenerek sonuçlar ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkistan cedidleri, kültürel hayat, "Terbiye-yi Etfal", Türkistan, Orta Asya, Birinci Dünya Savaşı, Ruzi Çakiruz, Mustafa Kemal, Buhara ve Horazm Halk Sovyet Cumhuriyetleri.

ABSTRACT

First World War and Türkistan

The article is devoted to the problems of Türkistan's jadids influence from Crimea, Kazan and Istanbul's political, cultural life, relations, modernization in the beginning of 20th century. In this process they noted especiality of Central Asian tradition. By the influence of "Young Turks" in Khiva and Bukhara organized "Ittikhat and Tarakkiy", "National Ittikhat". The devolopment of cultural relations between Ottoman State Central Asian states made contribution intelligence.

In the period of First World War Turkish military prisoners taken by Russians were Ruzi Chakiruz, Türkistan's peoples helping to Turkish people in period of First World War, the agreements between Turkey and Russia, Ukraine, Cavcasian Soviet Republics, the letters to Turkey from Türkistan, Bukhara and Khorezm Soviet Republics governments for the victory of Turkish military in İzmir, about, gifts, appointment of embasies between Bukhara and Turkish Republics and other issues have been examined in the article with the scientific researches and archive documents.

Key Words: Türkistan's jadids, cultural life, "Terbiye-yi Etfal", Türkistan, of Central Asia, First World War, Ruzi Chakiruz, Mustafa Kemal, Bukhara and Khorezm Soviet Republics.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı aydınlarının fikrî ve siyasi faaliyetleri Orta Asya'da intelijansa arasında yayginlik kazanmıştır. Türkistan'da cedidliğin yayılanmasında Türkiye'deki içtimai-siyasi, kültürel, ideolojik gayelerde rol oynamıştır. Cedidîlik Hareketi'nin ortaya çıkmasında Kırım ve Kazan'nın tesirini de belirtmek gerekir. İstanbul'da eğitim gören Türkistan aydınlarının bir zümresi Türkiye'deki modern Avrupa yaşamı, kültürü, eğitimi ve teknik gelişmeleri öğrenerek döndüler. Türkistan aydınları bu gelişmeleri ülke kültür, egitim hayatını değiştirmek için uygulama teşebbüsünde bulundular. Bu modernleşme hayata uygunlanırken başka tecrübeler ve mekânlar kopya edilmemiştir. Bunda Türkistan cedidleri Orta Asya'nın özelliklerine geleneklerine dikkat etmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Türki halklar medeniyet merkezlerinden birkaçı olan Kırım, Kazan ve İstanbul'da yayımlanmış kitap ve dergiler de Türkistan'da bulunabilirdi. İstanbul'da açılan "Cemiyet-i Hayriye", "Neşriyat" gibi şirketlerin Türkistan bölümü de teşkil edilmiştir. 1909-1913 yıllarda Istanbul'da Fitrat'in kitapları basılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Hive hani Muhammed Rahim II (1861-1910) Türk tarihçisi İbrahim Hasan Paşa'nın, **Tarih-i Umumi** (Bu kitap Özbekistan Cumhuriyeti, Fenler Akademisi, Sarkiyat İlmi Araştırma Enstitüsü'nde bulunmaktadır.) adlı eserini Özbekçeye tercüme etmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da, Osmanlı Devleti'ndeki durum çok önemli bir mesele sayılmıştır. Bu mesele, Pazar ve kervansaraylarda halk sohbetinin baş konusu olmuştur. Taşkent ve Buhara'da "Genç Türkler" etkisinde "İttihat ve Terakki" teskilati "Millî İstiklal", "Millî İttihat" olarak degistirilmistir (Kasimov, B., 1999: 107). "Genç Türkler" teskilatına mukabil olarak Hiva'da "Genç Hivalılar", Buhara'da "Genç Buharalılar" teskil edilmistir. Bu dönemde Orta Asya'da Türkiye'den gelen "Genç Türkler"in üyeleri de bulunuyordu. Onların bazıları Orta Asya'da yaşamaya başlamıştır (**Türkistanskiy Sbornik**, T. 544, 123).

XX. yüzyılın başlarında Orta Asya ve Osmanlılar arasındaki kültürel ilişkiler intelijansanın emeğiyle gelişmiştir. Egitim alanında büyük işler yapılmıştır. Buharalı Osman Hoca yeni egitim tecrübelerini öğrenmek için İstanbul'a geliyor. Osman Hoca Buhara'ya gelince Ucul-i Cedid mektebini açmıştır. 1914 yılında bu okulda 200 yakın öğrenci okuduğu bilinmektedir (Umnyakov, I., 1927: 91). Bu dönemde Türkistan'ın başka şehirlerinde de Usul-i Cedid Mektepleri açılmıştır.

Sedriddin Ayni, Osman Hoca, Polat Hoca, Abdurafik Rafi Mahdumler Buhara'da "Terbiye-yi Etfal Cemiyeti"ni açmıştır. Cemiyet, Türkiye'de okuyan Türkistanlı gençlerini desteklemek amacıyla İstanbul Şubesi'ni teşkil etmiştir. Cemiyet tarafından 1911'lerde İstanbul'a 15 öğrenci, 1912'lerde 30 öğrenci (Kasimov, B., 1994: 74), baska kaynaklara göre, sadece Buhara Emirliği'nden 1910-1913'lerde yetmiş beş (**Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi**, 461-fond, 1260-is, 82 sayfa), bütün Türkistan'dan 95 öğrenci eğitim almak icin gönderilmiştir (Hâlbayev, S., 2003: 82). 1909'da Münevver Karî, meslek arkadaşları Abdulla Avlanî, Ubaydulla Asadullahocayev, Tospolatbek Norbotabekovlar "Cemiyeti Hayriye"ni teşkil etmişlerdir (Dostkarayev, B., 1998: 149). Munevvar Kari Kazan, Ufa ve Türkiye'ye okullarına öğrencileri de göndermistir. 1913'lerde İstanbul, Kazan, Ufa'da okuyan gençler Buhara'da **"Turan"**, **"Buhara-yi Şerif"** gazetelerini yayımlamıştır. Türkistan'da Türkiye'de yayımlanan **"Tanin"**, **"İkdam"** gibi gazetelerin okuyucuları bulunmuştur. 1910 yılının Ekim ayından Kokan'lı Ishak Saripov adına **"İstanbul Haberleri"** gazetesi geliyordu. Yayınlar bu şehirler ortasında medeni, merifi ilişkilerin yaygınlaşmasında bir köprü olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkistan aydınları rehberliğinde halk Osmanlı Türklerine maddi ve manevi destek gösterdiği hakkında arşiv vesikalarında bilgiler bulunmaktadır**.** 1912-1913'lerde Balkanlardaki savaşlarda Rusya'nın Osmanlılara siyasi münasebetine cevap olarak Buharalı Haci Corabek, Giyas aksakal, Abdurauf kervanbaşılar tarafından Osmanlı ordusuna maddi yardım göstermek amacında çok miktarda para toplanarak gönderilmiştir (Razakov, D., 1994: 90). Buhara'da böyle amaçlar için toplanan paralara "tuman" denilmiştir. 1913 yılın Mayıs aylarında İstanbul'dan Hayrettin Efendi Balkan'daki savaşlar hakkındeki gerçekleri anlatmak, Osmanlı Ordusu'nun bazı yabancı gazetelerde yazıldığı gibi kuvvetsiz olmadığını anlatmak için Türkistan'a gelmiştir.

1915'lerde Taşkent'teki Kolizey sinemasında bir film gösterilmiştir. Bu filmi görmek icin Türkistan Genel Valisi Martson (1915-1916)'da gelir. Birinci Dünya Savaşı hakkındaki bu filmde ilk önce Rusya Orduları, sonradan başka devletler gibi Osmanlı Orduları da gösterilir. Ekranda Osmanlı Ordusu gösterilirken burada oturan halk ayağa kalkarak heyacanla alkışlamıştır. Bu hareketi beklemeyen ve kabul edemeyen Türkistan Genel Valisi hemen gitmis ve bu film bir daha tekrar gösterilmemiştir (Oktay, A., 1954: 63). Birinci Dünya Savaşı hakkında "Sadai

Türkistan", **"Vakit"** gazetelerinde Osmanlı ordularının zaferleri hakkında haberler sık sık basılıyordu.

1912'lerde Buhara'da Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Rusya Türkiye'ye savaş açacakmış, diye halk arasında konuşulmuştur. 1912 yılı Ekim ayının başlarında Buhara Genel Müftüsü Fakir Hüseyin Gulam Muhammedov sekiz öğrencisiyle birlikte Istanbul'a buradaki siyasi durumu öğrenmek icin geleceği ve halktan toplanan altmış bin ruble parayı maddi destek için Türkiyeye getirmek üzere Begijan Abdul Gafur Maksum tayin edilmiştir. Fakat Istanbul'daki Buhara Tekkesi Şeyhi Abdulmecid Efendi'yi fikirlerini öğrenmek için beklenmekteydi. Rusya'nın Buhara'daki siyasi acenliyi arşiv vesikalarında Abdulmecid Efendi Türkistan ülkesine gelmek icin izin istediğini ve o siyasi bir amaç ile gönderildiği hakkında raporlar vardır. Türkistan'daki polis teşkilatları tarafından Türkiye'den ve başka ülkelerden gelen her bir yabancı öğrenilmistir ve Türkistan ülkesine gelebilmeleri için özel bir izin almak zorunda olmuşlardır. Türkistan polis teskilatlarının 8 Haziran 1913'teki belgelerinde İstanbul'dan Osman, Seid, Burhan ve Hayfi efendiler Türkistan'a müslüman halk arasında teşvikat işlerini yapmak icin gelmesi hakkındeki raporları görebiliriz. (Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi. 3-fond, 1-liste, 256-is, 1-sayfa). Hükûmet yabancı ülkelerden gelenleri Türkistan'da görmekten çok rahatsız olmuştur. Türkistanlı'lar Birinci Dünya Savaşında, Kurtuluş Savaşı döneminde de maddi, manevi destek göstermeye çalışmışlardır. 1914 yılının Ocak ayında Belcuvan beyi Cihangirbek tarafından Osmanlı hava orduları için on beş bin ruble toplanarak Saidzade isimli bir görevli ile yollanmıştır (Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arsivi. 3-fond, 2-liste, 253-is, 4-sayfa). Bu gibi işler Fergana'da da yaygınlaşmıştır. 17 Temmuz 1915' de Andican'da Osmanlı'lara yardıma davet eden yazılar bulunmuştur. Bu hareketleri engellemek için "Ohranka" (Türkistan Bölgesi Muhafaza Bölümü)'nin elemanları her bir evi kontrol etmiştir ve Andican'li Ruzibay Sufiyev'in evinden böyle Osmanlı bayrağı çizilen yazılar bulmuştur. "Ohranka" belgelerinde tehlike ile hükûmeti uyarmak icin yazilan raporları okuyabiliriz: "Taşkent'teki müslüman halklar Osmanlı'lar icin başarısız olan savaşta üzülmektedirler ve Türkiye'ye maddi yardım vermeye çalışmaktadırlar. Taskent'ten kırk bin ruble İstanbul'a gönderilmiştir. Bu işlerin başında Halil Mirvali olduğu bilinmektedir" (Özbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi. 461-fond, 2157-is, 15-sayfa). Bu belgeler Buhara, Semarkand, Merv, Kokan ve Taşkent'te Türkiye'ye yardım işleri ile meşgul teşkilatlar hakkında muhim bilgiler vermektedir. Belgeler bu gibi işlerin başında Mirabidbay, Yakuphoca, Umarbay ve Mirkamil Mirmominbayev'lar olduğu hakkında kıymetli bilgileri içermektedir. Türkistan aydınları Türkiye'ye sempatisini açık belli etmek musait olmadığı bir ortamda desteklemeleri kendileri için çok tehlikeliydi.

1915'in Ocak ayında Buhara'ya emir Alimhan (1910-1920)'ın akrabalarından biri gizlice gelir ve emir onu köşkte kabul etmemiştir. O beş binden fazla Müslümanlar ile birlikte Buhara mescidlerinin birinde Osmanlı'lar için dua etmistir. Cuma namazından sonra Osmanlılar için üç bin ruble toplanmıştır (**Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi**, 461-fond, 2157-is, 7-sayfa). 1915'in Temmuz aylarında Buhara Emirliği kusbegisi Nizamettin Hocabey kendi yeğenini Istanbul'a çok miktardaki paraları Osmanlı hükûmeti temsilcilerine vermek için göndermeye hazırlanmakta olduğu hakkında arşiv belgeleri bulunmaktadir (**Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi**, 461-fond, 2166-is, 15-sayfa). Eski şehirde bu işlere ticaretci Musabay, Abdu Alambaev, Kemalcan Bayhoca ve Yoldasbay hacılar rehberlik ederek para toplamaya davet etmiştir. Bu dönemde halkın toplumdaki siyasetten rahatsızlık duydukları açık belli olmuştur.

1914'da Zeki Velidi Togan Buhara emirliğinde ilmî araştırma yapmaya gelir ve burada onu Türkistan'ın her yerinde olduğu gibi Goktas'tada Karluk, Lakay boyları vekilleri çok iyi karşılamıştır. Zeki Velidi Togan **"Hatıralar"**ında: "Onlar benden yakın zamanlarda Rusya ve Almanya ortasında savaş olacakmış, Osmanlıların savaşta kimin tarafında olacaklarını sordular. Onların siyasetle ilgilendiğine ve çok şey bildiklerine çok şaşırdım" (Zeki Velidi Togan, 1969; 29). Zeki Velidi Togan Buhara'da "Genç Buharalılar" ile de görüşmüştür ve onların okullarındaki toplantılarına katılmıştır ve "Genç Buharalılar" Osmanlılar Almanya tarafında olmayacak gibi fikirleri vermiştir. Rusya İmparatoru II. Nikolay'ın 25 Haziran 1916'daki mardikarlık (savaşın ardındaki işleri yapmak için) hakkındaki fermanı çok çatışma, isyana sebep olmuştur. Türkistan'lılar bu fermana isyan etmiş ve "biz Osmanlılar ile savaşa geçildiği bir durumda onun düşmanları tarafında olmayacağız." gibi fikirleri de açık söylemişlerdir (Oktay, A., 1954: 65) .

1914-1917 yıllarda, Kafkas cephesindeki savaş Osmanlı kuvvetleri için başarısız oldu. Erzurum yakınındaki savaşta sekiz bin Osmanlı askeri esir alınmıştır (Sisov, A., 1998: 578-587).

Birinci Dünya Savaşı esnasında esir alınmış Türk askerleri Türkistanlı'lar gibi savaşın ardındaki işleri yapmıştır. Savaş bitince esir alınmış Türk askerleri Türkiye'ye dönmek için Rusya'nın şehirlerinden Orta Asya'ya gelmiştir. Bu askerler arasında birçok iyi eğitim görmüş de vardı. Onlar bir süre Taşkent, Fergana, Andican, Semarkand, Hive, Buhara, Taşkent'teki okullarda öğretmenlik yapmıştır. Bu gibi askerlerden biri, Ruzi Çakiruz'dur. Ruzi Çakiruz Kafkas'taki harpte esir alınmıştır ve Krasnoyarsk'a esirler kampına gönderilmiştir. O buradan kaçarak Türkistan'a gelir ve burada bir kaç sene öğretmenlik yapar (Ruzi Çakiruz, 1997: 204).

Ruzi Çakiruz Türkiye'ye geldikten sonra Türkistan'daki hayatı hakkında hatıralar yazmıstır. Ruzi Çakiruz'un **"Hatıralar"**ı 1918-1823'lerde Türkistan'daki siyasi hayat ve esir alınmış Türk askerlerinin hayatı hakkındaki çok kıymetli bilgileri içermektedir. Ruzi Çakiruz 1918 yılının başlarında Taşkent'te gelir ve burada aynı kısmetli Ziya Bey, Haydar Şevki, yüzbaşı Galip Bey, Şükrü Bey, Süleyman Sami ve assubay Said Ahrariler ile tanışmıştır.

Ruzi Çakiruz Taskent'te; Haydar Sevki 1-Namune, yüzbaşı Galip Bey 6-Turan, Yüzbaşı Şükrü Bey 2-Muhtariat, Assubay Seid Ahrari 10-İfan okullarında, Seid Cemal Buhara'da Farabi müzik okulunda çalıştığını yazmıştır. Ruzi Çakiruz **"Hatıralar**"ında esirlikte birlikte olduğu arkadaşları hakkında detaylı bilgiler veriyor. Ruzi Çakiruz esirlikte birlikte kaçtığı Mehmet Avgustos ile sonradan Tiflis'teki Türkiye elçiliğinde görüşür. Ruzi Çakiruz'un yazdığına göre, Mehmet Avgustos Taskent'te hastalanmıştır ve iyileştikten sonra yolculuğunu devam ettirmek zorunda kalıyor. İyileşince Askabat yolunun kapandığı haberini öğrenir. Neticede Mehmet Avgustos Taskent'teki 6-Turan okulunda, sonradan ise Farabi müzik okulunda, Carcoy'de öğretmenleri hazırlama kurslarında çalışıyor.

Ahmet Zeki Velidi **"Hatıralar"**ında esir alınmış Türk askerleri hakkında: "Starlitamak'a (1919-1922'lerdeki Başkirdistan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti) geldiğinden sonra esir alınmış Türk askerleri problemi ortaya çıktı. Sibir'den gelen bu askerler Ufa ve Samara şehirleri arasında toplanmış ve bizden vatanlarına dönmeleri için yardım etmemizi sordular. Ben kendi ihtiyacım icin lazım diyerek her birinde yüz yirmi yer olan iki vagon aldım. Bu vagonlada Türk askerlerini Taşkent ve Astrahan şehirlerine göndermeye yardım ettim." diye yazıyor (Zeki Velidi Togan,1997: 70).

Ruzi Çakiruz Türkistan'da seksene yakın esir Türk askerleri olduğunu yazıyor (Bizim arşivde bulduğumuz bir fotorafta yirmiden fazla askerler bulunuyor). Ruzi Çakiruz Türkistan halkının açık yüz ile kabul ettiklerini ve her zaman yardımcı olduğunu belirtmektedir. Ruzi Çakiruz Munevvar Kari hakkında saygı ile anıyor. Munevvar Kari Ruzi Çakiruz hasta olduğunda Çimkent'e gidip mualece alması icin maddi yardım ettimiştir.

1921 yılının sonlarında Buhara'ya gelen Anver Paşa Sitorai Mohi Hoca köşkünde Türkistan'daki Türk askerleri ile görüşmüştür. Ruzi Çakiruz'un yazdığına göre, Enver Paşa askerlerden nerede esir alındığı ve Türkistan'a gelmelerinin sebeplerini sormuştur. Enver Paşa kendisinin Türkistan'daki amacı hakkında da söylemistir. Ruzi Çakiruz'un Envar Paşa'nin Eylul 1920'de Bakü'deki Şark Halklarının I- Sempozumuna katıldığı, Buraha Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Türkiye arasındeki ilişkiler hakkında anlattığı kısımlar çok muhimdir.

1923’ lerde Carcoy Rus Harb Okulunda Türk askerleri ders vermiştir. Ahmet Zeki Velidi **“Hatıralar”** ında: “Hivede Türkiyeli askerler vardır. Rahlavan Niyaz (Pahlavanniyoz Hoci Yusupov [1861-1936])-Horazm Halk Sovet Cumhuriyeti Hazirlar Kengesi Baskani) hükûmeti bu askerlerin yardımıyla Taskent’te harb okulunu açmıstır. Üskudar’lı Rıdvan Bey ile Hasan Beyler bu okulun başkanları oldular. Bu okulda yüze yakın Özbek okudu. Moskov temsilcisi Safonov (Fergana cebhesi baş komutanı olan MSafonov 19 Eylul 1920’ de Horazm Halk Sovyet Cumhuriyeti’nin Rusya temsilcisi olarak tayin edilmiştir.) Türk askerlerininin çalışmalarını istememiş ve okulu kapatmaya calışmıştır.

Burada tanıştığım askerler Istanbul’da vatanlarına dönünce bana cok saygı gösterdiler. Bu gibi askerler mesela Ali Rıza Bey Türkistan’da polis mahkemesini açmaya emeği geçmiştir.” diye yazıyor.(Zeki Velidi Togan,1997: 96-100).

Ahmet Zeki Velidi **“Hatıralar”**ı Türk askerleri hakkında çok kıymetli bilgileri içermektedir. Türk askeri Ömer Bey’in kendisine yardımı, Ali Rıza’nın Enver Paşa’dan bir kaç defa mektuplar getirdiğini anlattığı bölümler çok muhimdir. Türk albayı Ali Rıza Efendi Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti’nde polis başkanı olmuştur.

1917-1923’ lerde Rusya’nın büyük şehirlerinde Türk askerlerini karşılamak mümkündü. Mayıs 1917’de Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi oluyor. 1912 yılının Haziran ayında Nicniy Novgorod müslümanları Bütün Rusya Müslümanları İcrai Kurumuna şehirlerindeki esir Türk askerlerinin zor durumu hakkında mektup yazmıştır. Mektupta Rusya tarafından Kafkas cephesinde esir alınmış Türk askerleri zor bir durumda esirler kampında saklandığı hakkında yazılmıştır. Nicniy Novgorod esirler kampında beş yüze yakın esir olmuştur. Burada kar;ila;ilan zorluklardan, hastalıklardan iki yüze yakın esir vefat etmiştir. Nicniy Novgorod şehrindeki Müslümanlar kendileri de zor bir durumda yaşadığına rağmen, yardım etmeye devam ettiği, esirler arasında doksan yaşındaki bir ihtiyar asker olduğu belirtilmiştir (Faizov, C, 2003: 181-187). Nicniy Novgorod Müslümanları kurulu Osmanlı hükûmeti ile görüşerek bu askerleri değiştirme yollarını konuşmak gerektiği ve bu esir askerleri buradaki soğuk havaya alışmamıs olduğu için onları iklimi sıcak olan şehirlere yerleştirmek gerektiği tekliflerinde bulunmuştur. Bu tekliflerin gerçekleştirilmesi Türk askerleri için çok muhimdir. Bu hareketler insanlık bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.

Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya tarafından esir alınmış Türk askerleri Türkistan içtimai\ siyasi ve medenî hayatındaki faaliyeteri ile önemli roller oynamıştır. Türk askerleri Türkistanlılar tarafından sıcak karşılanmıştır ve bu tabii bir münasebet olarak kabul edilebilmiştir.

Ittifak Devletleri savaşı kaybettigini kabul ederek İtilaf devletlerinden mutareke istediler. Savaşı kaybeden hükûmet ve Sadrazam Talat Paşa istifa etti ve Ittihatçi siyasi liderler Türkiye'yi terk ettiler.

İngilizler 16 Mart 1920'de Istanbul'u isgal ettiler. Osmanlıların başkenti muttefiklerin askerî yönetimine alındı. Bir İngiliz Birliği "Meclisi Mebusan" denen Türk İmparatorluk Millet Meclisini bastılar. Bir çok milletvekilleri Ankara'da toplandılar. 23 Nisan 1920 günü Ankara'da "Türkiye Büyük Millet Meclisi" adı altında toplanarak Mustafa Kemal Paşa'yı başkan seçtiler.

1920 yılının Mayıs ayında Semarkant'ta basılan "Mehnatkaslar tovusi" (**İsçiler Sesi**) gazetesinde İngiltere tarafından İstanbul isgali Türkistan halklarının protesto etmelerine sebep olduğunu ve hükûmetten halkın Türk kardeşlerine yardım vermelerini bildirdiği hakkındaki makale basılmıştır. Türkistan Halk Üniversitesinde tertiplenen mitingde Türkiye'yi destekleyeceğini ve İstanbul işgalini protesto ettiği bildirilmiştir. Mitingde Türkiye'ye maddi yardim için para toplamak amacı ile beş kişiden oluşan vekiller seçilmiştir (Babahodcayev, A,H., 1961: 26).

20 Haziran 1921 (Bazı araştırmacılar 15 Haziran olduğunu yazmaktadırlar. Bunun hakkında bakın 12 : Boltabayev, H, 1991: 137)'de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Nazirleri Kurumu ve Dış İşleri Bakanlığı tarafından Türkiye Dışişleri Bakanlığına bir mektup yazılmıştır. Mektupta Anadolu Hükûmeti ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti arasındaki elçilik ilişkilerinin iyileşeceğine hizmet edecek elçileri tayin etmek hakkındaki sözleşmeyi imzalamak teklif edilmiştir. Mektupta: "Buhara halkı ve hükûmeti cesaretli, milletperver Türk halkını alkışlıyor ve sizleri Buhara'da görmekten cok memnun oluruz." diye yazılmıştır. Bu mektupa cevap olarak 4 Ocak 1922'da Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Buhara'ya Fahri Paşa temsilci olarak tayin edilmiştir. (**Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arsivi**, 48-fond, 124-is, 3-sayfa).

Buna cevap olarak Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından Türkiye'ye Kurtuluş Savaşın'da zafer ve Türk ordularına hayranlığını iletmek icin Ankara'ya vekiller gönderildiği hakkında "Buhara ahbori" (Buhara haberleri) gazetesinin 4 Nisan (1922) sayısında haber basılmıştır. Buhara vekilleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal tarafından kabul edilmiştir. Buhara vekilleri Kurtuluş Savaşında Türk ordularına başarılar dilemiştir ve hediye olarak iki tane kılıç ve başka hediyeler getirmiştir. Kılıçların biri Mustafa Kemal'a ikincisi İzmir'i Yunanistan'dan geri alan ve şehire birinci olarak giren ordu kumandanı içindi. Mustafa Kemal hediyeler için teşekkür eder ve "Kurtuluş Savaşı'nda zaferli ordularımız bu kılıçlar ile yeni büyük zaferler kazanacaktır." demiştir (Babahodcayev, A, H, 1961: 27).

Türkiye Hükûmeti kendi imkânları ile Millî Mücadele'yi sürdürmesinin mümkün olmadığını bilmekteydi. Kurtuluş Savaşı döneminde Rusya hükûmeti Orta Asya Cumhuriyetleri ve Türkiye ortasındaki ilişkilere engel olmamıştır. Çünkü Sovyetler bu dönemde Türkiye ile iyi ilişkileri sağlamıştır. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden İlk Yardım Partisi 22 Eylül 1920'de Trabzon'a ulaştı (Sıtkı Aydınel, 1998; 386). 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalandı ve Türkiye'nin elçisi olarak Ali Fuad Paşa, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti elçisi olarak Nasarenu tayin edildi. 26 Eylül 1921'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti aracılığı ile "Türkiye ve Kafkas Cumhuriyetleri arasında dostluk hakkında andlaşma" imzalandı. 4 Ocak 1922'de Ukrayna ile de andlaşma imzalanmıştır. M. Frunze Ukrayna'nın Türkiye'deki elçisi olarak tayin edilmiştir. Bu antlaşma imzalandığından sonra Türkiye Ukrayna'dan 100 bin yivli tüfek, 100 bin kutu fisek, 3500 tane tüfek, 500 bin mermi istemiştir (Kuznesova S, 1961: 73).

Türkistan halkları tarafından toplanan altınlar Moskova'da ruble olarak basılmış ve Eylül 1920-Mayıs 1922 tarihine kadar on bir milyon ruble (Tahir Kahhar bunun on bir milyon değil, 100 milyon olduğunu belirtmektedir. Ona göre 89 milyon ruble gönderilmeden Moskov'da kalmıstır. Bunun hakkında bakınız: Tahir Kahhar, 1994: 13) gönderilmiştir. Türkistan'da toplanan paralar Moskov aracılığında Türkiye'ye gönderilmiştir. Sovyet dönemi tarihçileri "Rusya hükûmeti Türkiye'ye on milyon altın ruble ve top, fişek gibi silahlar gönderdiği" hakkında yazmışlardır (Samsuddinov, A,M, 1961: 14).

9 Eylül 1922'de İzmir Türkiye orduları tarafından kurtarılmıştır. 6 Ekim 1922' de Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti, 12 Ekim 1922' de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti, 16 Ekimde Horazm Halk Sovyet Cumhuriyeti hükûmetleri tarafından Türk ordularının İzmir'deki zaferlerini kutlamak için mektuplar gönderilmiş ve mitingler düzenlenmiştir.

11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi savaşa son verdi ve iki dönemde aylarca süren müzakerelerden sonra Türkiye ile savaşan devletlerarasında 24 Temmuz 1923' te Lozan Muahedesi imzalandı.

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Nazırlar Kurulu Başkanı Ata Hocayev tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal'a yazdığı kutlama mektubunda: "Buhara Hükûmeti beş milyon Halkı adına iki senedir devam eden Kurtuluş Savaşındaki büyük tarihi zaferi ile yenilmez Türk ordularını içten kutluyoruz. 12 Ekimde (1922 yıl) Buhara halkı ve hükûmeti tarafından Türk ordularının zaferini kutlamak için miting düzenlendi. Minarai Kalan mescidinde ise Kurtuluş Savaşında gazi olan vatanın sevgili oğulları hatırasına dua edildi. Buhara halkı savaşın sona ermesini çok istemiştir ve Türk ordularının zafer kazanacak-

larına hep inanmıştır”- denilmiştir (Özbekistan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi. 48-fond, 81-is, 248-sayfa). Bu telegraf Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekilleri tarafından okunmuştur ve sıcak karşılanmıştır. Doktor Adnan tarafından cevap mektubu hazırlanmıştır ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Hükûmeti ve halkına manevi destek için teşekkür edilmiştir. “Buhara ahbori” gazetesinde bu konuda haber basılmıştır. Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesine Türkistan halkları çok sevinmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Türkiye’nin siyasi havası, fikrî ve siyasi faaliyetleri Türkistan intelijansasi olan cedidleri cok etkiledi. Türkistan ve Türkiye arasındaki basın ve yayın, eğitim faaliyetlerinin artması bu ilişkilerde önemli rol oynamıştır. İntelijansa arasında modern Avrupa yaşam hayatını, kültürü, eğitimi, teknik gelişmeleri öğrenmek yaygınlık kazandı.

Türkistan Halkları Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye maddi ve manevi destek verdi. Türkistan İntelijansasının bu gibi yoğun faaliyetleri ortadaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır ve halk tarafından bu faaliyetler olumlu desteklenmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya tarafından esir alınmış Türk askerleri de Türkistan Halkları tarafından sıcak karşılanmıştır. Türkiye Kurtuluş Savaşı’nda Türkistan, Buhara ve Horazm Halk Sovyet Cumhuriyeti Hükûmetleri ve halkı tarafından maddi ve manevi desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

Aydinel Sıtkı, (1998), “Atatürkçülükte ulusal hedefler”. Prof.Dr.Fahir Armaoğlu özel sayısı. Ankara: **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. Cilt XIV, Sayi 41, s.385-386.

Babahodcayev, A. H., (1961) “Srednaya Aziya i Tursiya v Godi Osvoboditelnoy borbi tureskogo naroda protiv intervensii Antanti”, **Obseestvenniye Nauki v Uzbekistane**, Sayı: 12. s.20-29

Boltabayev, H., (1991), “Talabni kondirmagan inkilob”, **Sark Yulduzi**, Sayı: 1. s.131-139.

Çıkaran, Y. T (Yazan).-Oktay, A., (1954), **Türkistan’da Turkcilik ve Halkcilik.** Istanbul: s.62-63.

Dalimov, U., (2006), **Türkistan’da Cedid Mektebleri**, Taskent: Universitet. 170 s.

Dostkarayev, B., (1998), “Türkistan cedidlerinin yirik siymosi”, **Cahon adabiyoti,** 3, s.146-150.

Faizov, C., (2003) “Pismo Musulman Nicniy Novgorodo ispolkomu bserossiyskogo musulmanskogo soveta o bedstvennom polocenii tureskih plennih

v Nicegorodskom lagere". **Ot Istanbula do Moskvi. Sbornik statey v cest 100-letiya professora A..F.Millera.** Moskva: Muravey. s.181-187.

Hâlbayev, S., (2003), **Milli Universitetning Tarihi Yıldızları va Taşkil Topisi**. Taskent: Sark: 84 s.

Kahhar Tahir, (1994), **Hür Türkistan icin.** Taskent: Colpan: 112 s.

Kasimov, B., (1999), "XX asr bosida cadid adabiyoti va tarihiy hodisalar", Davriy toplam 1, **Cadidcilik: islohat, yangilanis, mustakillik va tarakkiyot ucun kuras**. s.104-117.

Kasimov, B.,(1994), **Maslakdoslar.** Taskent: Sark: 155s.

Kuznesova S., (1961), **Ustonovleniya sovetsko-tureskiye otnoseniye.** Moskva: s.72-73.

Ozbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arsivi. 3-fond, 2-liste, 253-is, 3-sayfa: 1-liste 256-is, 1-sayfa.

Ozbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arsivi.48-fond, 81-is, 248-sayfa: 124-is, 3-sayfa.

Ozbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arsivi. 461- fond, 1260-is, 82 sayfa: 1746-is, 20-sayfa: 2157-is, 7-sayfa: 2157-is, 7-sayfa.

Ruzi Çakiruz.,(1997), "Yuragimga yakin gosalar". R.Seripov tercimesi. **Cahon adabiyoti.** 5. s.196-205

Razakov, D., (1994), Buhoro honligining taski savdo alokaları. Tarih fanları nomzodlik dissertasiyasi.Taskent: 120 s.

Samsuddinov, A,M., (1961), **Tureskaya respublika.** Moskva: IVL: 94 s.

Sisov, A., (1998), Kavkazskiy front //Pervaya mirovaya voyna: **Prolog XX veka.** Moskva: s. 578-587.

Togan, Zeki Velidi.,(1997), **Bolinganni bori yer**. Taskent: Adolat: 278 s.

-----, (1969), **Hatıralar**. Istanbul: 20-29 s.

Türkistanskiy sbornik. T.544, s.122-123.

Umnyakov, I., (1927) "K istory novometodnoy skoli v Buhare", **Byuletten SAGU**, sayi 16, s.81-95.

ECONOMICS OF AFRICA AND SOUTH ASIA, GLOBAL PERSPECTIVES IN INTERNATIONAL RELATIONS

RAM, Bindeshwar*
HİNDİSTAN/INDIA/ИНДИЯ

The main objective of the study is to examine South Asian Labour Migration inter-dependence during the colonial period extending from 1830s onwards. The political expansion of European powers, especially Britain for more than two hundred years influenced the colonization process and integration of capitalist economy in building up of industrial network with the help of immigrant labour from South, South East Asia, Africa and in newly settled colonies of South West Indian Ocean. The comparable ideas in the context of labour migration from India are based on Irish pattern after the abolition of slavery in 1843. The new-slavery system called "indentured" labour migration facilitated the law of transportation of able bodied labour from India, especially eastern part, designated as "Bhojpuri" regions, to Mauritius, Trinidad and Tobago, Guiana, Surinam, Jamaica, Grenada Fiji, St. Vincent islands and other Latin American countries. During the period, 1838 to 1947, over half a million Indians were brought to the Caribbean islands as indentured labour. They first went to British Guiana as slaves in 1838 and after seven years reached Trinidad. Likewise, the first batch of Indian slaves from southern (coromandal coast) regions of India was brought to Mauritius in 1622 by the Dutch. The trading activities of Dutch in the Indian ocean and in adjoining regions accelerated the growth of migration of South Asian population penetrating in to the Atlantic oceanic regions.

The movement of population under Dutch, French and British in the eighteenth and nineteenth century was not the sole object of the trade, which went on between the East and the West. Rather it was part of a much larger trade, which linked European industrialists to the tropical world, giving them markets for their manufactured goods and cheap sources of raw material. Therefore, economic factors arising from compulsion, social and economic oppression in the home land and, quest for better opportunity abroad during the period for colonial expansion led to the migration of Indians to far away regions.

Indian ties with Africa date back to Christian era. It was primarily trading activities that took Indians across the Indian Ocean to East Africa, South Africa and West Africa. With the intervention of colonization by the Europeans, the trade

* Dr., Director Indian Council of Historical Research 35,Ferozeshah Road, New Delhi-110001 INDIA. **e-mail:** drbindeshwari@yahoo.com.in

interest received a set back but cultural ties confirmed to ground. The role of migrant Indians and South Asians in mining, trade and commerce and agriculture in the colonies of Africa will be examined on the basis of archival and printed sources. The paper will also examine in historical background, Indo-African relations on the basis of positive economic ties. Indian and African states' policy of post-independence period for promotion of global relations in 21st century characterized by financial and technological development and increased trade and commerce would also be studied. To over come many challenges, joint ventures of Indo-African devices at global level will be main idea of Afro-Asian economic and international relations.

The Indian Diaspora has been an important factor in India's relations with African countries. One of the important aspects of India-Africa relations is the presence of a sizeable number of overseas Indians in African countries. Since ancient times, Indians have interacted with the coastal regions of western Indian Ocean, especially with the East African and the Southern African regions. However, widespread migration and permanent settlement took place within two broad periods and under two sets of situations: first, under imperialism in the late 19th and early 20th century; and then after the mid 20th century. The former was a function of the colonial expansion taking indentured labour, traders and administrators to the colonies; the latter was migration of all forms of skilled, unskilled, entrepreneurial, and professional labour.

It may be noted that as the act of emancipation of the 1834 abolished slavery, tropical colonies with sugar and cocoa plantations had sought other forms of cheap labour. The British colonial authorities arranged a system of indentured Indian immigration established in Calcutta and Madras. Labour was recruited in the hinterlands and signed contract of at least 5 years, which guaranteed them basic pay, accommodation, food rations medical facilities and partly paid return passage. In 1860, thousands of Indian reached Natal, Transvaal and Cape Colony in South Africa to work on the white settler plantations. Later, voluntary immigration gathered momentum, with new immigrants coming in as traders and artisans or for fast growing opportunities. By the early 20th century, ethnic Asians – mainly Indians – had constituted a sizeable community in all the British Eastern and Southern African territories.

Although most of these Indians were repatriated, at a later stage, voluntary immigration gathered momentum… and by early 20th century, Indian and other ethnic Asian constituted a sizeable community in all the British Eastern and Southern African countries. Since then, they have made a very significant contribution to the development of these colonies. It is to their credit that all their skills, determination, ingenuity and sacrifice were directed at building solid economic and cultural bases in East and Southern African regions.

It may be recalled here that in 1895 the British East African Company initiated the Kenya-Uganda railway line to build a railroad from the coast at Mombassa to Lake Victoria in order to protect the upper sources of Nile was approved by the British Government.. The company was at that time involved in extremely heavy expenditure in consolidating British influence in the interior. It also had faced the serious problem of long haulage of 700 miles to Uganda. To deliver I ton of goods to Company's outpost to Uganda would cost them around 250 pounds. It became clear that without more economical methods of transport, it would have been difficult to maintain effective control over the vast area. The Company as such proposed to the British Government to construct a railway line into the interior, because it was in no position to finance such an undertakings.

Once the British Government conceded the significance of the railway, the construction work brooked no delay. In December 1895, the first construction staff arrived at Mombassa. Since the Africans of that area were unaccustomed to wage labor, it was considered necessary to import coolies to India from Punjab. However, it must be remembered that most of the Indian coolies were repatriated although few of them remained behind. They did spread all over East Africa- even some of them went to South Africa. Hence, this could not be considered as a major factor, by itself, for a considerable size of Indian population in the East African countries of Kenya, Uganda and Tanzania. But the fact, the repatriated coolies spread a word about the immense wealth and opportunities in the East African countries.

Thus with the developing trading opportunities in the African hinterland and the Government's policy to encourage large scale immigration from India, the pull from Africa drew hundreds of people from India. Another big reason for this immigration was the impoverishment of people in British India. There was a lack of job opportunities, repeated famines and excessive pressure of population on land and other resources. It is not surprising therefore, than in the 19th century India had provided ready market for cheap labour for several British possessions. The misery of the people in India was so widespread that they felt a kind of push from within to leave their land and search for a decent means of livelihood overseas.

Following the completion of the Kenya-Uganda railway, many Indians stayed back to start a new life either as traders, artisans or administrators for the British Government in East Africa. Indian traders in increasing numbers moved along the railway tracks and the caravan routes to new administrative areas as well as into remote districts. As a result, they pushed the frontiers of business into the new regions. The entrepreneurial instinct of Asians was demonstrated with the setting of many small shops, called the Asian "duka", which sprang up the interiors. These shops provided people in the interior regions of Africa a window to the

outside world. The most famous Indian "dukawalla," of the time was Aladina Visram. Between 1893 and 1913, his caravans penetrated beyond the borders of German East Africa into Uganda, Kenya and parts of Congo Free State and Southern Sudan. Before the Uganda Railway had reached Kisumu, Aladin's caravan bearing large quantities of goods from Zanzibar and Bagamaya made their ways to his stores in Uganda. He also used fleet of small vessels to carry cargoes between various parts of the Lake Victoria. The crowning achievement of the career of Aladin Visram was the cotton ginnery he had established at Kampala during 1912-14. He established this cotton ginnery industry in association with other Indian merchants. It did provide the foundation of the subsequent Indian role in the Uganda cotton industry. Around the turn of the 19th century, the Indian "duka" became a very important link in the chain of communication between the interior East African regions and the outside world.

Gradually, most of the trade and commerce in East African regions was in the hands of Indians. In Uganda, cotton ginning and coffee curing were a completely Asian monopoly. Indian industrial magnets like Sir Homi Mehta, Sir Purshotamdas Thakurdas Sheth, Nanjibhai Kalidasa Mehta, Ambala Sarabhai invested in the region, for the setting up of cotton ginning factories. In Tanganyika, the Asians owned many of the legal sisal and other plantations. Similarly, two Indian families – Madavanis and Hindochas – who had invested, a huge amount of capital in setting up of these industries dominated the sugar and cotton industries in the East African regions.

Thus the role of the Indian Merchants in the economic development of East Africa need not be emphasized. Regarding this Nanajibhai Mehta's remarks are equally true of not only Uganda but the whole of East Africa. He noted," it was Indian merchants who made Uganda habitable at the cost of the kith and kin and through physical hazards and natural hardships built up trade, raised plantations, cultivated teagardens, grew office estates and installed factories and industrial concerns and helped them to usher in modern civilization and provided an economic basis, which ultimately inspired the people of the land to achieve freedom and economic independence.

It may be recalled that until the early 1920's, there was little resentment among the Africans regarding the Asians presence in East Africa. This was despite the fact that 90 % of trade was in the hands of the Asians. This was mainly because Africans were relatively new to commercial activities in the region. The economic role of the Asians was seen to be largely harmonious with the Africans. However, during the course of the colonial rule, African resentment towards Asians grew and became a built-in factor in the region. The reasons for African animosity towards Asian settlers lay in the socio-economic changes that were taking place in

East African countries in the post-war period. These changes ultimately widened the hiatus between Asians and Africans, and extended the area of friction between the two communities.

It was during the inter war period that Asians attained a level of prosperity which was missing earlier. Where once they were poor and struggled hard for a modest living, after the war, with the opening up of new avenues for employment and investment in commercial enterprises, the Asians were quick to seize the opportunity. Therefore, while the economic condition of Asians improved, Africans under the British colonial rule were relegated to inferior positions. The monetary and commercial sectors were subject to rules and regulations which the Africans were usually unable to abide by. Even the colonial administrations discouraged petty trading and considered hawking as undesirable occupation for the Africans.

Again, African participation in the manufacturing sector and plantations were by way of unskilled wage labour. Their entry into the higher rungs of the monetary economy was highly restricted. Even the educational system was introduced after the war benefited the Asians rather than the Africans. It would be relevant to mention here that primary education was entirely in the hands of European missionaries who were mainly interested in proselytism. Thus, under the system, very little was spent on African education. In comparison, the Asian community invariably kept ahead of the Africans in the matter of education and also in skilled and semi-skilled manpower resources. Consequently, by the 1960's, the Asian population of East Africa provide almost a quarter of the entire East African professional and managerial personnel, and about two-fifths of its highly skilled clerical and manual workers.

Besides there were notable disparities in the nature of occupation of the three racial groups – Europeans, Asians and Africans. In fact, whatever little economic progress was achieved during the colonial times had benefited and enriched the immigrant settler communities and their descendants much too disproportion – lately. Consequently, non-African inhabitants who constituted only 2.3 % of the total population in East Africa, dominated the economic activity of the region Moreover, per capita income of Africans was much less than Europeans and Asians. For example, around the early 1960's, the African per capita income in Uganda was 12 pound sterling as against the Asians per capita income of 288 pound sterling, and the European per capita income of 990 pound sterling in the year 1963.

Being the middle echelon of the colonial economy, with the Europeans at the top and Africans at the lower end, Indians felt pressured from both sides. On

the one hand, they were victims of racialism and hatred from Europeans who also feared competition from them. On the other hand, the Africans looked upon Indians as exploiters because of their money-lending activities and the high prices they charged for good.

Another important factor was the three-tier social order where every community retained its social customs and traditions. The Asian community occupied a middle position and had no social contacts with Africans. The Asians with their caste consciousness looked down upon Africans as being socially and culturally inferior.

However, it may be recalled that Indians in East Africa never exceeded more than 2 % of population, and also had no ambition to participate in the political affairs of East African states like Kenya, Uganda and Tanzania. Even when the issue of their political and equal status came up, Indians demanded equal treatment, not equal privileges, at the expenses of Africans. In 1921, leaders of East African Indian National Congress like M. A. Desai, Isher Dass and S. N.

Acharya lent their support to a group of African reformists to form "Young kikuyu Association" – the first African political organization formed in Kenya. It was later named as the 'East African Association'. Indians also helped organize trade unions after the war. In fact, trade unionism in Kenya originated under the influence and direct participation of Asian trade unionists.

Around this time, there also existed close contact between Kenyan and Indian nationalist leaders. Mahatma Gandhi's passive resistance approach as a weapon to fight British imperialism appealed to African political leaders. By 1946, Kenya African Union (KAU) had emerged as the largest and the strongest of the African political party, and took the lead in the African struggle for independence. KAU got a further impetus when its leader, Jomo Kenyatta, returned from London after a 15– year exile. In an interview, he said "Indians and Africans have politically many things in common and a common platform can be built where the members of the two communities can work together on complete equal footing".

In 1958, second generation Indians, through the Kenya Indian Congress (KIC), The Kenya Freedom Party (KFP), the Uganda Action Group and splinter intellectual groups in Tanganyika, began to join African politics in partnership with African nationalists. Indian joined the parliamentary groups of both the Kenyan African National Union (KANU) and Kenyan African Democratic Union (KADU). They even demanded that these African parties should be kept open to Indians in order to create truly national parties. But this demand was not acceptable to KANU and KADU.

Yet in 1961, when most of the East African countries became independent, apprehension of an uncertain future led Indians to seek either constitutional safeguards or assurances from the African leaders or, as a last resort, interference by the Government of India. The anxiety of Indians was caused by the wave of boycotts and attacks on them. Indians could relate their fears". Europeans took advantage of the mood and provoked Africans against Indians. Even prominent African political leaders disowned their responsibility to protect Indians, and declared that though attacks were "unwarranted", it was up to Indians to regain the confidence of Africans.

In fact the situation was such that Africans felt that they were doubly colonized… on the one hand, by the British masters and white settlers, and on the other, by the Indian settlers. It was not surprising; therefore, that sporadic racial tension was evident from time to time. In Kenya, the situation was worse because not only was thee a larger concentration of Indian population but most importantly, Indians were virtually dominating trade and commerce and were also occupying top jobs in the country. Thus after independence, the presence of overseas Indians became unwelcome in countries like Kenya, Uganda and Tanzania. This was particularly linked to the activities of Indian traders and, in some places, civil servants. The result was that after independence, a movement was initiated to expel all foreigners including Indians.

The policy of Govt. of India towards African States after the independence for regional cooperation non-alignment and economic cooperation. It is important to note that India's foreign relations has been conducted in a spirit of idealism, placing non-cooperation and friendship with Asian-African countries above the dictates of India's national interest and the interest of overseas Indians. Jawaharlal Nehru was deeply concerned about the larger African causes and would not mind if the causes of Indian settlers or racial discrimination against them occupied a back seat. He writes, "Now the Indian question has to be viewed in a different light from the one it was viewed in the past. In the past our main effort was to persuade the British colonial office to interest itself in bettering the conditions of Indian abroad. We as an independent nation have to deal with other independent nations.

The policy of the Govt. of India against national discrimination towards mutual cooperation of people of Indian origin and afrikans took significant change after 1990. The formation of Indian Ocean Rim (IOR) economic association was established in March 1997. This device for economic cooperation created ultimate goal of global free trade which removed barriers to trade on original and international basis. The IOR region has considerable economic potential. It contains vast land mad maritime resources, and between 25 and 31 per cent (about

2 billion) of the world's population. In 1995 its GDP was estimated at US$1,355 billion, its imports at US$290 billion and its exports at US$235 billion (CII 1995: 4: see also **The Economist** 25 January 1997: 108). Certainly, major IOR members are beginning to be recognized as being of "geo-strategic" importance by the major global powers, three of which – Indonesia, India and South Africa – are among the seven developing economies identified by the American Foreign Office as "Big Emerging Markets" that will have an "Extraordinary influence on global affairs in the new post-Cold War era. They will become major actors in trade and finance, and …will be nations that will make the decisive difference in the kind of global economy that exists in the next century – liberal and open, or protectionist and closed" (Garten, 1994: 9; see also Asher et al, 1994: 1-2).

India's population alone, currently 930 million, of whom some 70 million – more than the population of Britain – are classified as "middle class", is growing by 18 million a year and will exceed one billion by the year 2000 (Garten, 1994: 11). The potential economies of scale within the IOR are thus enormous. Moreover, the IOR could take advantage of major new neighboring markets like China where, in response to both population growth and to the development of industrial conurbations, consumption of raw materials, energy, and food is growing exponentially. Much of this demand could be supplied from the IOR. Chine absorbed 17 per cent of Australian exports of iron-ore in 1994-95, and in 1995 negotiated with Saudi Arabia for the establishment of oil-refining joint ventures in Shang-dong and Guangdong provinces (**The Economic Times,** 8 December 1995: McLennan 1996: 680). Its grain imports will need to increase from 16 million tones in 1995 to an estimated 43 million tones by 2010. China has purchased Australian wheat since the 1960s, and although imports dipped from 1986 because of US and EU subsidized exports, the return to a market-orientated system has brought Australia back into favor (O'Donnell 1995). Projected increases in Chinese food demand could be met, in part, by increases in grain and other agricultural output in other parts of the IOR, notably sub-Saharan Africa where the "green revolution" largely failed to penetrate, and from South Asia where improved technology could increase yields by an estimated 40 per cent. Biotechnology promises to induce a second "green revolution" that could boost food production still further, although its implementation needs to be co-ordinate at sub-regional and regional levels to ensure sustainable development and the elimination of wasteful practices, notably in irrigation schemed and in fishing, both of which are of enormous economic importance to the IOR region (CII 1995: 65: The Economist 16 November 1996: 24, 30, 73).

The IOR represents a crucial step towards South-South economic co-operation, a move away from the pattern of the economic domination of the South by the

North. It could thus act as a means to promote growth in regions such as Africa that run the very real risk of becoming permanently economically marginalized and should therefore prove of major interest to countries like South Africa which have recently found themselves faced with the dual problem of economic re-alignment and of inexorable pressure to liberalize their economies.

Though there are few contrasts between Indian Diasporas in Africa and in the Caribbean, there are remarkable parallels. In both regions, People of Indian Origins (PIO) are juxtaposed with Africans. Both regions have similar kind of Indian emigrants – an overwhelming indentured worker's descendents except in East Africa. Many countries in both regions (like Mauritius Reunion, Seychelles, South Africa, Kenya etc. in African region and Trinidad and Tobago, Surinam, Guyana and Jamaica in the Caribbean) have substantial population of Indian Diasporas and both regions have pluralist society having intense ethnic polarızation. What makes the comparison more interesting is that in Caribbean it is African Diaspora juxtaposed to Indian Diasporas whereas in Africa the Indian Diasporas is located among Africans.

MUHACİR BAŞKURTLARIN TÜRKİYE'DEKİ VE DİĞER ÜLKELERDEKİ FAALİYETLERİ

SALİHOV, Ahat
R.F.,BAŞKURDİSTAN/R.F.,BASHKORTOSTAN/Р.Ф., БАШКОРТОСТАН

ÖZET

Rusya'daki 1917 yılı devriminden sonra birçok bilim adamı çeşitli ülkelere muhaceret etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye'ye gelen Başkurt muhacirlerinden Ahmet Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan burada ilmî faaliyetlerine devam etmişler ve dünyaca tanınmış araştırmalar yapmışlardır. Onların muhaceretteki ilmî faaliyetleri ve hayatları Türkiye'de pek çok bilim adamının ilgisini çekerek kitap ve yazılara konusu olduğu hâlde, Sovyet döneminde Rusya'da faaliyetlerine önem verilmemiştir. Başkurdistan'da ise 1990 yılından başlayıp bugüne kadar onların eserleri, faaliyetleri hakkındaki yoğun incelemeler yapılmaya başlanmıştır. Başkurt araştırmacıları tarafından yeni arşiv belgeleri de ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra onların devrim öncesi eserleri de derlenerek, Türkçeleri ise Başkurtça ve Rusçaya çevirilerek neşredilmiştir. Buna rağmen, Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan'ın muhaceretlerinden önceki ve sonraki faaliyetleri ve hayatları Başkurdistan tarihi için önemli araştırma konuları olmaktadırlar. Bu bilim adamlarının ilmî mirası ile daha yakından tanıdığımızda çok ilgi çekici şeyler ortaya çıkacağını müşahade etmekteyiz.

Araştırılması gereken hususların biri de onların ilmi kurumlardaki çalışmaları, bazı ilmi müesseselerin kuruluşundaki rolleridir. Umumi Türk tarihi, etnografyası ve kültürü üzerindeki tezleri incelenmelidir. Diğer taraftan da zikredilen bilim adamlarının kendileri mensup olan Başkurtlar hakkındaki görüşleri Başkurt tarihini kaynak ve görüş açısından zenginleştirmektedir. Örneğin, onların eserleri XX. asır başındaki Başkurt aydınlarının tercümei hallerini ve görüşlerini açıklamaya yardım etmektedir. Bu arada Togan ve İnan'ın işbirliğine de dikkat edilmelidir. Onların ilmi miraslarının incelenmesi Türk tarihine hiç şüphesiz yenilikler katacaktır.

Anahtar Kelimeler: Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan, Abdulkadir İnan, Türk tarihi, muhacir bilim adamları.

XX. asrın seksenli yılların sonunda başlayan Rusya Federasyonu'ndaki Perestroyka olarak adlandırılan sosyal ve siyasî değişim, daha önce önem verilmeyen tarihî olayları ele almaya imkân sağladı. Perestroyka Rusya'da

yaşayan halkların tarihî geçmişini yeniden değerlendirmeye fırsat verdi. Bu değişim rüzgârı Başkurdistan'ı da etkiledi. Başkurdistanlı bilim adamları daha önce araştırılmamış birçok konuyu ele alma imkânına kavuştu. Bilim adamları ve toplumda Başkurdistan Cumhuriyeti'nin millî devlet kurma sorunları, XX. yüzyılın başındaki millî hareketin Başkurt liderlerinin faaliyetleri, Ekim Devriminden sonra ülkeden göç etmek zorunda kalan siyasî ve toplum önderleri gibi konular ilgi odağı olmuştur. 5 Eylül 1995 tarihinde Başkurdistan Cumhuriyeti cumhurbaşkanının kararı ile "Başkurdistan'ın Millî Devlet Kuruluşu (1917-1925)" konulu bilimsel-arkeografik araştırma projesi yapılmıştır (Proje Başkanı B. H. Yuldaşbaev). 4 Eylül 1996'da Başkurdistan Cumhurbaşkanı "Ahmet Zeki Velidi, Abdulkadir İnan, Galimcan Tagan'ın ilmi mirasını Başkurdistan'a geri getirme ve onların adlarını ebedileştirme" kararı imzalamıştır. 1-2 Haziran 1995'te Ufa'da Başkurdistan'ın siyasi ve sosyo-kültürel hayatında derin izler bırakan, tüm dünyada yaşayan Başkurtların temsilcilerini bir araya getiren Kurultay yapılmıştır. Tüm bu olaylar değişik sebeplerden dolayı ülkesinden göç etmek zorunda kalan Başkurtların kaderini güncel bir konu olarak devam ettiğini göstermiştir.

Başkurt muhacirleri hakkında konu açıldığı zaman akla ilk olarak ünlü siyasi önderler ve bilim adamları A. Velidi Togan, Abdulkadir İnan, G. Tagan gelmektedir. Gerçekten de bu konu ele alındığında onların adlarını göz ardı etmek mümkün değildir. Onlar Başkurtların tarihinde silinmez bir iz bırakan önemli şahsiyetlerdir. Ancak diğer muhacirlerin faaliyetlerine nazaran bu şahısların faaliyetleri daha iyi incelenmiştir.

Rusya'daki 1917 yılı devriminden sonra birçok bilim adamı çeşitli ülkelere muhaceret etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye'ye gelen Başkurt muhacirlerinden Ahmet Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan burada ilmî faaliyetlerine devam etmişler ve dünya seviyesinde önemli araştırmalar yapmışlardır. Onların muhaceretteki ilmî faaliyetleri ve hayatları Türkiye'de pek çok bilim adamının ilgisini çekerek kitaplara ve yazılara konu olduğu hâlde, Sovyet döneminde Rusya'da bu iki âlimin faaliyetlerine önem verilmemiştir. Başkurdistan'da ise 1990 yılından başlayıp bugüne kadar onların eserleri, faaliyetleri hakkında yoğun incelemeler yapılmaya başlanmıştır. Başkurt araştırmacıları tarafından yeni arşiv belgeleri de ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra onların devrim öncesi eserleri de derlenerek, Türkçeleri ise Başkurtça ve Rusçaya çevirilerek neşredilmiştir. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan'ın muhaceretten önceki ve sonraki faaliyetleri ve hayatları Başkurdistan tarihi için önemli araştırma konuları olmaktadır.Bu bilim adamlarının ilmî mirası ile yakından tanıştığımızda çok ilgi çekici şeyler ortaya çıkacağına inanmaktayız. Araştırılması gereken hususların biri de onların ilmi kurumlardaki çalışmaları, bazı ilmi müesseselerin kurulmasındaki rolleridir. Umumi Türk tarihi, etnografyası ve kültürü üzerindeki tezleri

incelenmelidir. Diğer taraftan da zikredilen bilim adamlarının mensup oldukları Başkurtlar hakkındaki görüşleri, Başkurt tarihini kaynak ve görüş açısından zenginleştirmektedir. Örneğin, onların eserleri XX. asır başındaki Başkurt aydınlarının hayat hikâyelerini ve görüşlerini öğrenmeye yardım etmektedir. 1969 senesinde İstanbul'da «Hikmet Gazetecilik» neşriyatında A.Velidi'nin **"Hatıralar"** adlı kitabı yayınlanmıştır. A.Z.V.Togan'ın 1925 yılına kadarki hayatını teferruatla anlatan bu kitap onun faaliyeti, XX. asır başı Başkurdistan ve umumen Rusya tarihi, Türk millî harekatı tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için çok değerli bir kaynak eser olmuştur. Togan'ın hatıralarına ait çok sayıda incelemeler yapılmaktadır.

Ankara'da gerçekleştirilmekte olan İCANAS konferansı dolayısıyla "*Bilgi Semamızın 12 Burcu"* adlı kitapta şöyle bilgiler geçmektedir: "1951 yılında Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi TOGAN'ın başkanlığında toplam 524 kişinin katılımı ile İstanbul'da 22. toplantı yapılmıştır. Bu toplantıyı Zeki Velidi Togan Hoca yerine kendilerini yapmak isteyen içi çirkinliklerle dolu bazı kimseler, üç dört ay basında olumsuzluklar sergilemişlerdir. Togan Hoca kendisine yapılanları, bu konudaki intibaları kitabında anlatmıştır".

Bilindiği gibi, XXII. Ulaslararası Müsteşrikler Kongresi, 1951'de İstanbul'da yapılmıştır. Onun tebliğleri A.Velidi'ye ithaf edilerek yayınlanmıştır. Bu beş yüz sayfalık mecmua H.Yanskı'nin meşhur bilginin hayatını anlatan makale ile başlatılmıştır. Onun arkasından H.Yanski ve M.Cekson tarafından hazırlanmış A.Velidi'nin eserlerinin bibliyografyası gelmektedir. Bu bibliyografya M.Cekson'un yazılarını kullanarak Abdülkadir 1956-1957 senelerde **"Türk Yurdu"** dergisinin 262-264 sayılarında "Profesör, Doktor Ahmet Zeki Velidi'nin İlmî Faalliyeti" adlı makale yayımlanmıştır.

Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurucularından ve XX. asrın en tanınmış tarihçilerinden Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan 1908 yılında bugünkü Başkurdistan'ın İşimbay ilçesi Küzen köyünde doğmuştur. İlk tahsilini babasının, sonra dayısının medreselerinde gören Ahmet Zeki Velidi 1908 yılında eğitimini devam ettirmek için memleketinden ayrılarak Kazan'a gelmiş ve "Kasimiye" medresesine girmiştir. Bir sene sonra tahsilini tamamlayınca aynı medresede Türk Tarihi ve Arap edebiyatı muallimi olarak çalışmaya başlamıştır. 1908 yılından itibaren çeşitli Türk dergi ve gazetelerinde makaleler yayınlatmaya başlamıştır. 1912 yılında onun ilk kitabı olan "*Türk ve Tatar Tarihi"* eseri neşredilmiştir. 1913-1914 yıllarında onun tarafından iki defa eski elyazmalarını araştırmak amacıyla Orta Asya'ya yaptığı seyahatler çok başarılı olmuştur.

1923 yılında Ahmet Zeki Velidi Togan'ın muhaceretteki ilmî faaliyeti başlamıştır. Bilim alanında çok başarılı çalışmalarına devam etmiştir. Bu dönemde o birçok yeni tarihî kaynakları ortaya çıkarmış, makaleler ve kitaplar

yayımlatmıştır, Viyana Üniversitesi'ni tamamlayıp, doktorasını kazanmıştır. Mühacerette o 300'den fazla eser yayınlamıştır. Bu dönemde A.Z.Velidi Togan küçük Türk Ansiklopedisi olarak da tanınan İbn Fadlan'ın Seyahatnamesini bulmuş ve yayınlatmıştır, Türk Bilimi için çok önemli eser olan **Umumi Türk Tarihine Giriş, Oğuz Destanı, Tarihte Usul, Kuran ve Türkler, Yeni Türkistan ve Yakın Mazisi** gibi kitaplar neşretmiştir. Onun **Umumi Türk Tarihi** hakkında Herbert Jansky "Genç Türkologlara yol gösteren eser" demiştir. Hayatında karşılaştığı engelleri geçerek Ahmet Zeki Velidi Togan uluslararası alanda da tanınmıştır. Hayatının son yıllarında büyük projesi olan çok ciltli **Türk Kültür El Kitabı** üzerinde de çalışmıştır. Bir bilim adamının deyişiyle, o hakikaten Türk tarihi araştırmacıları ve uzmanlarının ön sıralarında olması gereken Türk olarak doğmuştur.[1]

1927 yılından başlayıp 1970 yılına kadar aralıklı olarak Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan İstanbul Ünivrsitesi'nde çalışmıştır. 1953 yılından başlayıp vefatına kadar kurucusu olduğu İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü başkanlığını yürütmüştür. Bilimsel araştırmalardaki üstün başarılarından dolayı Avrupa'nın bazı ilmî kurumlarına üye seçilmiş, İran Eğitim Bakanlığı'nın Altın nişanı verilmiştir.

Muhacereti esnasında o Rus ilim adamları ve bilhassa V.V.Barthold ile bağlantısını sürdürmeyi istemiştir. Bunları biz, onun şahsi arşivinde bulunan ve Emir Yuldaşbayev tarafından Başkurdistan'da yayınlatılan 12 Nisan 1924 tarihli mektubundan öğrenebiliriz. Bu mektup SSCB'nin Berlin'deki Temsilciliği adına yazılmıştır. Velidi, burada daha önce 1922'de Sovyet hükûmetine bildirdiği gibi sadece ilmi faliyetlerde bulunacağını belirterek eşi Nefise'nin Almanya'ya gelmesini ve eşiyle birlikte kendisinin Rus ve Doğu dillerinde yazılan ve genellikle ilmi kitaplardan oluşan şahsi kütüphanesinin getirilmesi için izin istemiştir. Bundan başka akrabaları ile de mektuplaşmak istediğini belirtmiştir. Mektubunun sonunda şöyle yazmıştır: "Benim devrime kadarki ilmi faliyetlerim Rus ilim adamları çevresiyle çok sıkı bağlıydı. Rusya'daki ilim adamlarıyla irtibat kurmak mektuplaşmak ve kitap değiştirmek pek zaruridir. Leningrad'da: 1. Akademisyen Barthold ile, 2. Profesör Samoyloviç ile, 3. Moskova'da Profesör Gordlevskiy ile, 4. Taşkent'te Profesör Schimdt ve 5. Ebu Bekir Divayev ile, Narkompros'un Kazan, Orenburg've Taşkent'teki ilmi komiteleri ile... Benimle mektuplaşmada şüphelenilen kimselerin tutuklandıklarını gazetelerden öğrenince Rusya hükûmetinin isimleri belirtilen insanlarla sadece kitap bağlantısı kurulmasına izin verilmesini ve onlarla benim aramda hiçbir siyasi bağlantıdan şüphelenilmemesi için ben iş bu arzu ile başvurmaya mecbur oldum".[2]

Ahmet Zeki Velidi ile birlikte muhaceret eden Abdülkadir İnan Çelyabinsk

[1] Salihov, Ahat, **Ehmetzeki Velidizen Reseyzege Gilmi Eşmekerlege**, Ufa. 2005. S. 4
[2] Yuldaşbayev, Amir, **İz Arhiva Validova**, İzvestiya Başkortostana, 17 Kasım 1995.

bölgesi Şıgay köyünde 1889 yılında doğmuştur. Memleketindeyken folklor konusunda çalışmaya başlayan İnan Türkiye'ye yerleştikten sonra da çalışmalarını devam etmiştir. Türkiyat Enstitüsü'nde asistanlık yapmıştır. 1927 yılında Zeki Velidi Togan ile birlikte **Yeni Türkistan**, başka arkadaşlarıyla 1928'de **Halk Bilgisi Haberleri** dergilerini yayınlatmaya başlamışlardır. Pek çok dergilerde makaleler yayınlatmıştır. Çeşitli ilmi kurumlarda çalışmıştır. Atatürk'ün dil konusunda yaptığı toplantılara katılmıştır. Uzun yıllar Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde çalışmıştır. Türk Dil Kurumu, Diyanet İşleri Başkanlığı Danışma Kurulu ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde de görevler almıştır. **Şamanizm Tarihte ve Bugün** adlı değerli araştırma kitabı ile birlikte Türk etnografyası, folkloru, tarihi, inançları, gelenekleri, destanları, lehçeleri ve edebiyatına dair yazılmış üç yüzden fazla makale yayımlatmıştır. Abdülkadir İnan'ın eserlerinde Başkurtlara ait bilgiler de çok bulunmaktadır. Burada onun Başkurtlarla ilgili çalışmalarından birkaçına değinip geçmek istiyoruz.[3]

Bilindiği gibi, Başkurtça sözlükler XVIII. asrın sonunda yapılmaya başlanmıştır. Ancak Başkurt kelimelerinin planlı bir şekilde toplanması, sınıflandırılması ve sözlüklerin yayınlanması sadece XX. asrın yirmili yıllarında başlamıştır. O dönemde fazla büyük olmayan yapıları açısından daha ziyade şive sözlükleri denilebilen sözlükler neşredilmiştir. Konuşma dilinden toplanan malzeme içermeleri bunların değerli olmalarını sağlamaktadır. 1924 yılında **Bilim** dergisinin iki sayısında Abdülahat Vildanov'un **Başkurt Lugatı** yayımlanmıştır. İki sene sonra Nuriagzam Tahirov kendi **Başkurt Lügatı**'nı kitap olarak yayınlatmıştır. Yakında öğrendiğim bilgilere göre, devrim yıllarında bu konuyla Abdulkadir İnan da ilgilenmiştir. Bunları biz A.İnan eli ile N.Tahirov'un sözlüğü kapağının içine ve yaptırdığı beyaz kağıtlar üzerine yazdıklarından anlamaktayız : "Bu sözlükte Üsergen, Geyne, Salcıgut ağızından kelimeler yoktur. Benim bu ağızlara ait dosyam Abdulhay İrkebay elindeydi. Şubat faciasında öldürüldü 1918'de".

Burada o kendinin eski arkadaşlarından bazıları hakkında hangi ağız ile konuştuklarını kaydetmiştir. Yine bu sözlükteki kelimeler ve imla Şarki Başkurt ağzına ait olduğu, Geyne, Üsergen ve dağlı Kıpçak ve Katay ağızları olmadığı kaydedilmiştir. Burada bazı kelimeleri de anlatmıştır.

Fakat en enteresan anlatımların biri şudur: "Nuri benim materyallere tek bir şey ilave etmemiştir... Dosyanın bir kısmı eline geçmemiş olacak".

[3] İnan Ebdelkadir, Törkiya'ge Kilerzen Aldagı Tormoşomdan Begze Hetireler. Agizel. 1994. No 1. S. 84-106. No 2. S. 142-149; Tanyu Hikmet, Prof. Ebdelkadir İnan. Agizel. 1994. No. 2. S. 149-158; Arslanbek Saida, Prof. Ebdelkadir İnan. Agizel. 1994. No. 2. S. 159-160.

A. İnan'ın kendi ifadelerine göre Onun **Salavat Batır** adlı bir piyesi devrimden sonra 1924 yılında arkadaşı Sagit Miras tarafından biraz bolşevikleştirilerek yayımlatılmıştır.

Sagit Miras ise bu konu ile ilgili şunları yazmaktadır: "Başkurdistan sahne severleri Başkurtların meşhur kahramanı Salavat hakkında bir piyes yazılmasını istediler. Bu konuda Fethulkadir Süleymanov'un (yani Abdülkadir İnan) kalemi ile yazılmış bir elyazma mevcuttu. Nasıl olsa da onunla yetinilmedi. Orada onun hayat hikâyesi tam ve doğru gösterilmemiştir. Bu istekler beni şu piyesi yazmaya mecbur etti. Bunu yazarken Fethülkadir kitabından biraz faydandım demiştir...".[4]

Muhaceretteki hayatının büyük kısmını Macaristan'da geçiren Galimcan Tagan şimdiki Kurgan Bölgesi Elmem ilçesi Tenrigöl köyünde 1892 yılında doğmuştur. 1917 yılında Başkurt millî hareketine katılmıştır. Başkurt ordusunda alay komutanı olmuştur. Beyaz Ordudaki Başkurt askerleri grubu ile Uzak Doğu'ya, sonra Japonya'ya, daha sonra Başkurtlar hakkında araştırmalar yapan Macar bilim adamlarından B.Baratoshi-Balog, V.Prele yardımlarıyla Macaristan'a gitmiştir. Orada Debretsen Ziraat Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra iktisat doktoru olmuştur. 1930 yılında Avusturya'nın başkenti Viyana'ya staj yapmak için giden Galimcan Tagan müzik profesörü Robert Lach ve Herbert Yanski ile tanışır. Bu tanışma sayesinde birlikte I. Dünya Savaşı Başkurt esirlerinin arşivdeki şarkılarını kitap olarak neşretmişlerdir. 1930-1944 yıllarında Macaristan Milli Etnografya Müzesi'nde Doğu bölüm başkanlığını yapmıştır. II. Dünya Savaşı sonunda Sovyet Orduları Avrupa'ya ilerleyince Galimcan Tagan Almanya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Orada Hamburg Üniversitesi'nde Türkoloji alanında 1948 yılındaki vefatına kadar çalışmıştır. **"Savaş Öncesi ve Sorasında Rusya Dövizi"** adlı doktora tezi Macarca ve Fransızca kitap olarak, **Levente, Ethnographia, Neprajzi Ertesito** gibi degilerde Türk halklarının kültürü, etnografyası üzerine birçok makale yayınlatmıştır. Yazılarının bir kısmı Başkurt ve Kazakların somut kültürü ile ilgilidir. Etnografik saha araştırmaları yapmak amacıyla Anadolu'yu da birkaç defa ziyaret etmiştir[5]. Bu konularda onun **"Küçük Asya Türklerinde Keçi yetiştirme ve Yün İşletilmesi"** (1939), **"Toros'taki Karatepe Türk Etnografyası" (1940), "Toros'un Güney Bölgesinde Etnografik Araştırmalar"** (1942). Macar bilim adamı Gurfi İstvan'ın deyimiyle Galimcan Tagan "Budapeşte'de tek başına bir Türk kolonisi" olmuştur.[6]

Başkurtların göç sebebi birçok nedene bağlıdır. Devrime kadar çoğunlukla buna çarlık rejiminin baskıları neden olmuştur. Tarihi belgeler Başkurtların vergi

[4] İnan Abdulkadir, **Başkort Yeyleüinde**, Ufa, 1996. S. 13-15.

[5] Tagan Galimcan, **Etnografiçeskiye Zametki o Başkirah i Drugih Türkskih Narodah (Perevod s veng**. Yozefa Tormı). Ufa: Gilem, 2004. 160 s. Farhşatov M. N., **Galimcam Tagan v Emigratsii. Ufa, 2003.**

[6] Togan Ahmet Zeki Velidi, **Doktor Galimyan Tagan**. Şonkar, 1994. No 94. s. 71.

toplayanların, tercümanların, memurların yaptıklarından çok şikâyet ettiklerini göstermektedir. Bunlardan huzursuz olan Başkurtlar topraklarını bırakıp daha iyi bir yaşam için komşu halkların topraklarına doğru yol almışlardır. Örneğin, XVII yüzyılda Başkurt ailelerin Kalmıkların, Sibirya Tatarlarının arasına göç etmişlerdir[7]. Başkurtların diğer halkların yanına muhaceretleri başka yüzyıllarda da olmuştur. Rivayetlere göre, **"Sabat al-Adjizin"** adlı eserin yorumu ve meali olan meşhur **Risala-i Aziza**'nın yazarı Eyli boyu Başkurtlarında Tacettin Yalsıgul (1768-133?) babası ile birlikte Salavat Yulayev ayaklanmasının bastırılmasından (1773-1775) sonra memleketinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Belli bir zaman Astrahan ilinde ve Dağıstan'da yaşamışlardır. Daha sonra babası oğlunu Diyarbakır şehrinde bırakıp hacca gitmiştir. 1785-1787 senesinde Tacetdin babası ile İstanbul şehrinde karşılaşmışlardır. Bundan sonra Astrahan, Moskova, Nijniy Novgorod ve Kazan istikametiyle yurtlarına dönüşleri başlamıştır. Yolda T. Yalsıgul'un babası Menzele ilçesinde Sün köyünde vefat etmiştir. Ölmeden önce babası ona "Oğlum benim. Ben galiba Ey ırmağını (doğduğu toprakları) göremeyeceğim. Ben öldüğümde benim kabrimi yabancı ülkede bırakma, buraya yerleş ve kör olsan dahi eğitimi burada yap ve bizim işimizi devam ettir. Senede iki kez kabrimi ziyaret et." demiştir[8]**.** Böylece o babasının vasiyeti üzerine orada kalmış ve Tacetdin Yalsıgul al-Başkurdi adında edebiyat dünyasına birçok eser bırakmıştır.[9]

Şimdiki zamanda Çin'in Sincan-Uygur Otonom bölgesinde yaklaşık 5 bin Başkurt ve Tatar yaşamaktadır. XX. asrın seksenli yıllarına kadar onları "Nogay" ismi ile adlandırıyorlarmış, daha sonra ise "Tatarlar" demişlerdir. İlk göçmenler Rusya'daki 1917 devriminden daha önce buraya yerleşmeye başlamışlar. Ruslar ile birlikte buraya Ural-İdil bölgesinden tüccarlar da gelmeye başlamış, Doğu Çin demiryolunun inşaatıyla birlikte Çin'in Doğu bölgelerinde de tüccarların faaliyetleri daha çok artmıştır.

Avusturya'da yaşayan Sofya Valeyeva tarafından anlatılan rivayete göre, Çin'in Sincan-Uygur Otonom bölgesindeki Cemsar köyü Salavat Yulayev ayaklanmasından sonra oraya yerleşmiş olan Başkurt ve Tatarlar tarafından kurulmuştur.

---

[7] Akmanov I. G., **Başkirskiye Vosstaniya**, Ufa, 1993. S.93-95.

[8] Galautdinov V. G., 'Tarih Name-i Bulgar', **Tacetdin Yalsıgul**. Ufa, 1990, S. 136.

[9] El-Başkurdi konusunda şunu söylemek gerekir. Anadolu da Gazan-Han yönetimi döneminde Sülemiş önderliğinde ayaklanma başlamıştır ve bu ayaklanmayı komutan Emir Başkurd bastırmıştır. Çingizid Olcay emrinde komutan Sarıkan Başkurd bulunmuştur. Mısır'ın memlük yöneticilerinin hizmetinde yine Nasreddin al-Başkurdi (Arabça şiirler de yazmıştır), Alaaddin Başkurd al-Nasıri, Sancar al-Rukki al-Başgirdi ve İlmetdin Başkurdi (Sultan Kılavun onu Sürya valisi olarak atamıştır). Z.V. Togan'a göre, bu şahıslar Başkurt kökenli olabilirler. Togan Z. V., "Başkırt",//**İslam Ansiklopedisi.**

1917 yılı devriminden önceki dergi ve gazetelerde Çin'de yaşayan hemşehrilerilerimizin hayatları hakkında yazılar çıkmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Beyaz Ordu ile birlikte Başkurtlar da sınırın dışında kalmışlardır[10]. Yüzlerce vatandaşımız Doğu Çin, Kore ve Japonya'ya gitmişlerdir. Türk muhacirlerinin dernekleşmesi de Çelyabinsk Bölgesi Mediyak köyünde doğan ve Çar amirallerinden Kolçak tarafında savaşan ve onun askerleri ile birlikte Rusya'dan ayrılan, meşhur Başkurt önderi Gabdulhay Kurbangaliyev ile bağlantılıdır. Japon araştırmacı Nisiyamo Katsunori, Japon arşivlerine dayanarak G. Kurbangaliyev'in S. Bikmeyev ile birlikte Japonya'ya ilk defa 1920' de geldiğini tespit etmiştir. 19 Aralık 1920 tarihinde Tokyo'da basılan **"Asahi Shimbun"** adlı gazetinin sayfalarında "Kurulacak olan yeni cumhuriyete Doğu İmparatorluğu-Japonya'nın yardımı: Özgürlük ve bağımsızlığa susamış olan Müslümanlar birleşmiş Asya halkları adındaki hareketin başına geleceklerdir." başlıklı yazıda ülkeye Başkurt heyetinin geldiğini haber etmektedir. Bu haberle birlikte Kurbangaliev ve Bikmeyevin'in resimleri de basılmıştı. K. Nisiyama'nın görüşüne göre, bu makale büyük bir ihtimalle Japonya'da Başkurtlar hakkında basılan ilk haberdir. Ancak bu Başkurtlar ile Japonlar arasındaki ilk karşılaşma değildi. 1904-1905 Rus-Japon savaşı esnasında "Varyag" kruvazöründe askerî hizmeti Başkurtlar da yapıyorlardı.[11] Başkurtların bu savaşa katılımını halk arasında yaygın olan şarkı ve beyit denilen şiirler de göstermektedir. Örneğin, meşhur Başkurt halk şarkısı 'Port-Artur' şarkısı bunun güzel bir örneğidir.[12]

Koreli bilim adamı Li Hi Su'ya göre, İzumu-Otsu (Osaka) askerî tutsak kampında 1904-1905 Rus-Japon savaşı döneminde 28 bin Rusyalı askerî tutsak varmış. Bunların arasında Türkler de bulunmaktadır. Bilim adamı askerî tutsaklar kampının mezarlığında 3 Müslüman kabrini bulmuştur[13]. Bu esirler arasında Başkurtlar da olmalıdır. 3 sene sonra seyyah, birçok kitabın yazarı ve toplum önderi Abduraşit İbrahimov (1857-1911) Japonya'yı ziyaret etmiştir. O baba tarafından Sibirya Tatarı ve anne tarafından Başkurttur. Japonya'ya gelmesinin sebebi de İslam dinini yaymaktı, bu amaçla Asya ülkelerini gezmeye koyulmuştu. Hayatının son senelerini Japonya'da geçirmiştir.

---

[10] Togan Galimyan, **Başkırı v Zabaykalye**// Vatandaş. 1997. No 8-10.

[11] Örneğin, 'Varyag' kruvazöründe Deniz Küvvetleri arşiv belgelerine gore, Ufa vilayetinden 4 denizci vardı. Bunlar ocakçı 1-ci başgedik F. Kuznetsov, M. Kasyanov, Belebey ilçesinden makinist 1-ci başgedik H. Sitgalin ve aynı ilçeden Yaşirgan köyünden Müslüman H. Muhametgaleev. Rusya Müslümanlarının I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da esir olanlarından bir tabur kurularak Osmanlı devletine gönderildikleri hakkında bknz: Salihov Ahat, "Ranadiya'daki Rusyalı Müslüman Alayı. Birinci Dünya Harbi'nde Rusyalı Bir Esirin Hatıraları",. **TÜRKSOY Dergisi**. 2007. S. 26-30.

[12] Başkurt-Japon İlişkileri için bkz.: **Japon istoriografiyasında Başkortostan (Bibliografiçeskiy Spisok Literaturı)**/Hazırlayan: Salihov A. G., Sataeva L.V. // Vatandaş. 1999. No 8. S.199-204.

[13] Lee Hee Soo, İlhan İbrahim, **Osmanlı-Japon Münasebetleri ve Japonya da İslamiyet**, Ankara. 1989, S. 92-95.

1920'lerde G. Kurbangaliyev Başkurt heyeti ile Japonya'yı bir kaç kez ziyaret etmiştir. 1922 senesinde o Maliye Bakanı Okuma Sinegovu ile görüşmüştür. 1924'te de Mançurya'dan Tokyo'ya taşınmıştır. Nisan 1925'te Kurbangaliyev Tokyo Müslümanları topluluğunu kurmuştur. Birçok etkili Japon siyasetçileri ve ordu komutanları ile yakından tanışmıştır. 1927 Kurbangaliyev Tokyo'da Müslümanlar için okul açmıştır. Bir sene sonra da Japonya Müslümanlarının Birinci Kurultayını gerçekleştirip topluluğun başına geçmiştir. 40'tan fazla kitap ve broşür yayınlayan 'Matbağai İslamiye' adlı matbaa açmıştır. Japonya'dan ulaşan birkaç kitap ve broşür Başkurdistan Cumhuriyeti'ndeki Rusya Bilimler Akademisi Ufa Bilim Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Gaysa Hüseyinov Elyazmalar Arşivi'nde bulunmaktadır. 1933'te M. Kurbangaliyev **Japon Muhbiri** adlı dergi neşretmeye başlamıştır. 1934'te ise **'Kur'an-ı Kerim'**in basılmasını sağlamıştır. 12 Mayıs 1938'de Tokyo şehrinde inşaatında Kurbangaliyev'in büyük emeğinin geçtiği ilk cami resmî bir törenle açılmıştır. Ancak o, bu açılış törenine katılamamıştı, çünkü gözetim altına alınmıştır. Onun Müslümanlar ile ilgili yürüttüğü faaliyetler Japonya'nın siyaseti ile ters düşmüştü. M.Kurbangaliyev'in Japonya'dan uzaklaştırılması Mançurya'ya kendi isteği ile gidişi şeklinde gösterilmiştir. Burada o, 1945 yılında Sovyet askerleri tarafından tutuklanarak meşhur Vladimirov hapishanesine atılmıştır. Hapisten çıktıktan sonra hayatının kalanını memleketi olan Silebe şehrinde geçirmiştir[14].

Kurbangaliev'in gidişinden sonra, Müslümanlar topluluğunda değişikler olmuş ve başına Abduraşid İbragimov gelmiştir.

Çok sık Türkiye'de Cumhuriyetimizden göç eden Başkurtlarla ve onların torunlarıyla karşılaşabilirsiniz. Türkiye'de A.Z. Velidi ve A. İnan isimleri herkesçe iyi bilinmektedir. Ancak onlar bizim Anadolu'ya göç ve ziyaret eden Başkurtlar değildir. Başkurtların buraya göç etmeleri 1917'den önce de vardı. Ne yazık ki, bu konu yeterince araştırılmamıştır. Bizim hemşehrilerimiz Türkiye'ye ya eğitim almak için gelmişler ya da hac gidişi-dönüşünde buraya uğramışlar. Örneğin, Nakşibendi tarikatının meşhur şeyhi Zeynulla Resulev vatanında tarikata girdikten sonra İstanbul'da ünlü Nakşibendi şeyhi Ziyaüddin Gümüşhaneli'den icazet almıştı[15].

Türkiye'de birçok kez kökleri ülkemizde olan insanlarla karşılaşmaya muvaffak oldum. Ankara'da bulunuşumun ilk haftalarında ben Anadolu Medeniyetleri Müzesini ziyaret ettim. Oradaki görevlilerin biri nereli olduğumu sormuştu. Benden cevabı alınca 'Bizim eski müdürümüz sizin hemşehrinizdi'

[14] Türkoğlu İsmail, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim.** İstanbul.

[15] Şeyh Zeynulla Resülev'in tercümai hali. Orenburg, 1917; Gündüz İrfan, Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin (ks) Ankara. 1984; Salihov Ahat, "Gümüşhanevi'nin Başkurt Talebesi Zeynullah Resuli." TÜRKSOY Dergisi.2008. No 1 (26). S.22-28.

diyerek bana Dr. Hamit Zübeyir Koşay (1897-1984)'dan bahsetmişti. Daha sonraları onun hakkında yazılan bir kitabı buldum[16]. Hamit Zübeyir Koşay Ufa vilayetinin Minzele ilçesinin Tilensetamak köyünde doğmuştur. Onun ecdatları aynı ilçede bulunan Tamyan köyünden geliyorlardı. Meşhur Riza Fahreddinov onun eniştesiymiş. Eğitim amacıyla 1906 Zübeyir Koşay ülkesinden ayrılmıştır. Türkiye' de çeşitli eğitim kuruluşlarını bitirdikten sonra Macaristan, İsveç ve Almanya da eğitimine devam etmiştir. 1925'te İstanbul'a geri dönmüştür. Çeşitli yıllarda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bunların arasında eğitim bakanlığının kütüphane müfettişliği; kültür dairesi, müze ve kütüphane başkanı; Eğitim Bakanlığının müze işleri başkanı; Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesinin kurucusu ve yöneticisi; eski eserler ve müzeler yönetiminin genel müdürü gibi vazifelerde bulunmuştur. Onun yayınlanmış 100'e yakın eseri bulunmaktadır. Ayrıca Z. Koşay şiir de yazmış ve birkaç hikâye kitabı yayımlatmıştır.

Başkurtların Türkiye'ye toplu göçleri hakkında belgelere rastlanmaktadır. Bizim gazetelerde birkaç kez Türkiye'de bulunan Yaparlar köyü hakkında yazılar çıkmıştır. Bu yazılarda bu köyün Devleken ilçesinden çıkışlı hemşehrilerimiz tarafından kurulduğu yazılmıştı. Ancak benim tarafımdan bu bilgileri doğrulayan hiçbir resmî kayıt bulunamadı. Türk tarihçisi Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre ilk bilinen resmi göç kayıtlarına göre Kazan Tatarları tarafından 1894'te gerçekleştirilmiştir. Bu gelen grup Eskişehir yakınlarında Osmaniye köyüne yerleşmiştir. 1997'de ben Osmaniye köyünden çıkanlarla Eskişehir'de görüştüm, onlar tarafından kurulan kültürel topluluklarını ziyaret ettim. Bu topluluğun yöneticilerinden biri de Emir Sakmar idi. Onun ecdatları Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Kügersen ilçesi İbray (Akman) köyündendir. Ayrıca Kenan İdil'in söylediğine göre, Osmaniye köyünde Başkurdistan'ın çeşitli illerinden gelen göçmenlerin yanında Rusya'nın birçok bölgesinden göç edenlerin yaşadığını anlattı. Bu köyde bir Başkurt ailesi de yaşamış. Eskişehir'de İ. Sakmar ile kökleri İdil-Ural bölgesine dayanan iş adamları ile de görüştüm. Orada ben II. Dünya Savaşı'ndan sonra onların arasında savaş esiri bir Başkurt askerin yaşamış olduğunu duydum. Şehrin telefon rehberinde 20'ye yakın 'Başkurt' soyadına rastladım. Bunların hepsinin Başkurt olduklarını söylemek yanlış olur. Ancak Başkurdistan'dan göç edenlerin çok sık soyadlarını memleketleri ile bağladıkları görülmektedir.

Eskişehir'de ve onun yakınlarındaki köylerde pek çok Kırım Tatarı yaşamaktadır. Ben oralarda bulunduğum dönemde Kırım Tatarları topluluğu Başkurt Sabantoy bayramına benzer "*Tepreş"* adında bir bayram yapmışlar idi. Bu bayramda A. İnan'ı ve Z.V. Togan'ı tanıyan Şirzat Doğru adlı Çin'den gelen bir Kazak Türkü, onun akrabaları ile de tanıştım ve onların yaptığı kımızdan içmiştim.

[16] **Phil. Dr. Hamit Zübeyir Koşay Armağanı**, Ankara 1986, S. 241.

Başkurdistan'da ve Türkiye'de az tanınan isimlerden Ahmet Ziya Özkaynak bulunmaktadır. Başkurtların Üsergen uruğundan Uraz Bey'e dayanan sülaleden olan Ziya Özkaynak 1908 yılında Orenburg bölgesinde doğmuştur. Babası ve ağabeyi Sovyet döneminde kurşuna dizildikten sonra 12 yaşında Türkiye'ye kaçmıştır. İstanbul Erkek Muallimler Mektebi'nden 1934 yılında mezun olmuştur. 1935-1936 yıllarında yedek subay olarak Trabzon'da askerlik hizmetini yapmıştır. 1939'da Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra çeşitli okullarda çalışmıştır. Gençliğinden başlayıp antikomünist ve Türkçü fikirleri taşıyan gruplar içinde kalmış ve gelecekte Türkçülük fikirlerinin önderleri olacak Alparslan Türkeş ile Nihal Atsız'ın tanışmalarına vesile olmuştur. Ahmet Ziya Özkaynak meşhur 1944 Milliyetçilik olaylarında tutuklanıp yargılananlardan biridir. Komünizme Karşı Mücadele Derneği tüzüğünün hazırlanmasında görev almış ve Nejdet Sançar ile Ziya Özkaynak derneğin yönetim kuruluna seçilmişlerdir. Dernek tarafından 1951 yılında ayda iki defa yayınlanmaya başlayan **Komünizme Karşı Türklük** gazetesinin sahibi ve yazı işleri görevini Ziya Özkaynak yürütmüştür. Gazetede kendi isminin yanı sıra Z. Urazoğlu ve Altaylıoğlu lakaplarıyla yazılar neşretmiştir. 1957 tarihinden itibaren kadrosu okulda kalmak şartıyla İstanbul Arkeoloji Müzesi kitaplığında 1967 yılında emekliliğe ayırılıncaya kadar çalışmıştır. Aynı yılda vefat eden Özkaynak'ın bir oğlu ve bir kızı kalmıştır.[17]

A. Velidi'nin 'Hatıralar' adlı kitabında Kaşgar (Çin) bölgesine göç etmiş Altay adında bir Başkurt ailesinin resmi bulunmaktadır. Türkiye'de ben bu ailenin mensubu olan Enver Altay ile görüştüm. Eskiden onların dedeleri Başkurdistan'ın Yumaguja köyünde yaşıyorlarmış. Başkurdistan'ın üç ilçesinde bu adı taşıyan köyler var. Enver Altay'ın kökleri büyük bir ihtimaliyle Küyürgazi ilçesinden olmalıdır. Çünkü bu köyden muhaceret edenler hakkında rivayetler duymuştum. E. Altay'ın tüm hayat hikâyesi benim tarafımdan kayda alınmıştır. O bana Çin'den akrabaları tarafından Arap harfleriyle Uygurca gönderdiği mektupları gösterdi.

İzmir şehrinde II. Dünya Harbi'nde esir düşmüş Ahmet İşayev ile tanışmıştım. Bu şahıs savaştan sonra Macaristan'da daha sonra Almanya'da çalışan muhacir Başkurt bilim adamı Galimcan Tagan ile görüşmüştür. Onların ikisi de Başkurdistan'a komşu olan Kurgan bölgesinde doğmuşlardır. A. İşayev memleketinde öğretmenlikte G. Tagan'ın kızının hocası olmuş. Şimdilerde Ufa'da yaşayan G. Tagan'ın torununun elinde A. İşayev' ile G. Tagan'ın kızının birlikte çektirdikleri resim bulunmaktadır. Diğer taraftan ben İşayev hakkında memleketim Bikeş köyüne komşu köy olan Seyitkul köyünde yaşayan annesi Kurgan taraflarından olan Radik Mecitov'dan da daha eski bilgiler duymuştum.

[17] Özcan Ömer, "Türkçülük Tarihinden İsimler: Ahmet Ziya Özkaynak", **Türk Yurdu**, N. 144, S. 51-55, Burada getirilen bilgiler bu yazıdan alınmıştır.

Manisa şehrinde II. Dünya Savaşı'nda esir düşmüş Başkurdistan Cumhuriyeti Ziyançura ilçesi Kujabak köyü doğumlu Abdulahat Başkurt yaşıyordu. Memleket hasreti ile yanarak o memleketinden göçetmiş hemşehrilerini aramaya koyulmuş. Bana Başkurdistan'da kökleri bulunan Arif Başkurt'un mektuplarını göstermişti. Daha sonra ben Arif Başkurt'un Ankara'da yaşayan oğlu ile de görüştüm. Ayrıca Konya yakınlarında Sibirya Tatarları tarafından kurulan Böğrüdelik köyünde, I. Dünya Harbin de esir düşen Başkurt Ataulla Ural'ın ailesinin yaşadığını anlatmıştı. Daha sonraları ben bu şahısların torunlarıyla görüştüm. Abdulahat Başkurt ise bana hatıralarını ve diğer materyallerin bulunduğu defteri hediye etti. Verdiği yazılar arasında 1947-1949 yıllarında Almanya'da Latin alfabesiyle Başkurtça yazılan "*Sevgili Minzifa'ya"* ve "*Yakın Dostuma"* adlı şiirleri vardı.

1996'da, Türk Dünyasını Araştırma Vakfı'nda H. Açıkgöz'den Muğla'da yaşayan Süleyman Başkurt'tan gelen mektupla tanıştım. Mektupta o Başkurdistan' da kalan akrabalarının izini bulmamı rica ediyordu. S. Başkurt I. Cihan Harbinde esir düşmüştü. Bunlar hakkında **Başkurdistan** adlı gazetede **Akrabalarla Buluşalım** başlıklı bir yazı yazdım.

Günümüzde Türkiye'nin bazı şehirlerinde İdil-Ural bölgesi Türklerinin oluşturduğu Kültür ve Yardımlaşma Dernekleri bulunmaktadır. Bu dernek üyeleri ile ilk tanışmam Z. Velidi Togan'nin eşi Nazmiya Togan'ın cenaze töreninde gerçekleşti. Bu olaydan sonra onlarla sık görüşme imkânı oldu. İstanbul'daki İdil-Ural Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği üyeleri organize ettikleri toplantı ve etkinliklere Başkurdistan'dan ve Tataristan'dan gelen öğrenciler katılmaya başladılar. Üyeler arasında en çok aktif olan II. Dünya Harbinde esir düşen Başkurdistan'ın Nuriman ilçesi Nimesler köyü doğumlu Başkurt Mahmut Urallı'nın kızı Gülten Urallı ile Attila Kündüz idiler. 1994'ten beri dernek, üç ayda bir **Yürekten Selam** adlı bülten çıkarıyordu. 1996'nın Mayıs ayında çıkan 4. bültende Bütün Dünya Başkurtlar Kurultayı'nın kararları, Türkiye delegesinden Ali Hikmeti'nin yazısı ve Başkurtların millî kahramanı Salavat Yulaev'in şiiri basılmıştır.

Muhacir Başkurt ve Kazan Tatarları hakkında pek çok bilgileri 1970-1978 yıllarında İstanbul'da yaşayan Tatar muhacirlerinden Ahmet Veli Menger'in maddi yardımlarıyla neşredilen **Kazan** dergisinde bulunmaktadır. Bu derginin toplam 23 sayısı çıkmıştır. Sponsorun vefatıyla yayına devam etmemiştir. Adı geçen dergide Başkurt ve Tatarların kültürüne, tarihine ait makaleler, İdil-Ural bölgesinden Türkiye'ye veya diğer ülkelere göç edenlerin hayat hikâyeleri yayımlanmıştır. **Kazan** dergisinde Başkurtlarla ilgili yazılar arasında Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın ve Abdulhay Kurbangaliyev'in vefatları dolayısıyla, Abdülkadir İnan, Salavat Yulayev, Mecit Gafuri'nin hayatları ve faaliyetleri hakkında bilgiler neşredilmiştir. 1971 yılında Ufa'da Rusça çıkan **"Başkurdistan'ın Arkeolojisi**

ve Etnografyası" kitabı kullanılarak "Başkurt Kelimesinin Menşei" makalesi de yayınlatılmıştır. Yine **Kazan** Dergisinde Abdülkadir İnan'ın ve Salavat Yulayev'in şiirleri ve Saniye Işıkay'ın ona armağan yazdığı şiiri de basılmıştır. Bunlardan başka Sovyetler Birliği'nde yaşayan Başkurt ve Tatarlar hakkında malzemeler verilmiştir.

Tanınmış Başkurt bilim adamı Filoloji Bilimleri Doktoru Ahnaf Harisov Türkiye'ye yaptığı ilmî seyahatı sırasında **Kazan** dergisini yayınlattıran Ahmet Veli Menger ile görüşmüştür. Memleketine dönünce Ahnaf Harisov seyahatta gördüklerini "Boğaz İki Akımlı" (**Agizel** dergisi, 1972, No. 9) adlı makalede anlatmıştır. Daha sora bu yazısı Harisov'un derleme kitabında da tekrar neşredilmiştir. Yazar makalede Türkiye'de gördükleri, İdil-Ural'dan gelen muhacirler ile görüşmeleri hakkında tüm ayrıntıları vermiştir. Tabiî ki, makalenin Sovyet dönemi etkisiyle yazılması mahakkaktır. Ahnaf Harisov yazısında İdil-Ural cemiyetini Başkurt kültür kazançlarını kullanan toplum olarak eleştiriyor. "Kazan" dergisini de "Kazan'sız **Kazan**, Tatarsız **Tatar** dergisi" diye tenkit ediyor. Ahnaf Harisov'un makalesinin **Kazan** dergisine ve yayıncılarına ait kısmı adı geçen dergide (1974, No 12) yayınlatılmıştır. Bu tartışmaya girmeden **Kazan** dergisinin, başka ülkelere göç etmek zorunda kalan Başkurt ve Tatarlar hakkında bilgi toplamanın çok önemli olduğunu vurgulamak isteriz.

Örneğin, 1994 yılında **"Zaman-Başkortostan"** gazetesinde Ufa'da yaşayan Mahinur Vahitova'nın bir mektubu yayınlanmıştır. Bu mektubunda o babasının kardeşi Umsan Şahiveli oğlu Baygucin'i aradığını yazmıştır. Umsan Baygujin 1897 yılında şimdiki Başkurdistan'ın Haybulla ilçesi Yulbarıs köyünde doğmuştur. O 1917 yılı devrimi sırasında askere alınmış ve geri memleketine dönmemiştir. Onun kendi durumunu bildiren mektupları Çin'den, Japonya'dan, Türkiye'den gelmiştir. Orada onun ailesi ve üç kızı olduğunu da anlatmıştır. 1969 yılında akrabalarını Türkiye'ye davet etmiştir. Ancak o zamanlarda bu imkânsızdı. 1970 yılında akrabalara gönderdiği mektup ulaşılmayıp geri dönmüştür. Böylece onların irtibatları kopmuştur.

1978 yılı Ekim ayında İstanbul'da yayınlanmış Kazan dergisinde (No: 23) Osman Bayhoca'nın (yani Baygujinin) vefatı hakkında haber yayınlanmıştır. Burada Kore'de, Japonya'da ve Türkiye'de ticaretle uğraşan Osman Bey'in üç kızı olduğu, babaları hastalanınca büyük kızı Ravile Hanım'ın Amarika'dan döndüğünü ve babasının vefatına kadar yanında bulunduğu yazılmıştır. Yazıda yine Osman Bayhoca'nın hemşehirlerine yardımlarda bulunduğu da kaydedilmiştir.

Bu makalede adı geçen Abdüreşit İbrahimov hakkında **Toplumsal Tarih** dergisinde bir yazı çıkmıştır. Orada İbrahimov'un bir aile ile birlikte bir işyeri önünde çekildiği resim yayımlanmış ve altına da bir Kazanlı ailesi ile olduğu

yazılmıştır. Bu aile ise Osman Bayhoca'nın ailesidir. Resim çektirdikleri binanın başında bir dörtgen içinde şirket sahibinin isim ve soyadının baş harfleri yazılan şirket logosu görünmektedir.

Kader birçok Başkurt göçmenlerini vatanlarından uzak diyarlara atmıştır. Göçmenlerin torunları Avustralya'da ve ABD'de de yaşamaktalar. **Harvard Etnik Gruplar Ansiklopedisi'**ne göre, Bruklin'de birkaç Başkurt ailesi yaşıyormuş. Bu ansiklopedi ABD'de yaşayan Başkurtların kültürel olarak onlara yakın olan Kazan Tatarları tarafından asimile edildiklerini yazmaktadır. Bu tür olaylara diğer ülkelerde de rastlanmaktadır.

Başkurt göçmenleri hakkında pek çok materyal ve bilgiler bulunmaktadır. Bu konu gelecekte daha derin araştırılmalıdır.[18]

[18] Başkurt muhacirleri hakkında çeşitli Başkurt gazetelerinde yayımlattığım kısa yazılarımın bir kısmı diğer çalışmalarımla birlikte **Unutulmuş Tarih Sayfaları** (Ufa, 2003) adlı derleme kitabımda yayımlanmıştır. Muhacirler konusu ile ilgili şunları da söylemek gerekmektedir. Annemin babası, yani Kügersin ilçesi Bustubay köyünde doğmuş ve yaşamış Sadrettin dedem aunı ilçenin Salih köyünden olan askerlik arkadaşı Gilmettin Beyaz Ordu ile birlikta Çin'e kadar gitmişlerdir. Orada bir süre kaldıktan sonra memleketlerine dönmüşlerdir.

ESKİÇAĞ'DA "SAĞ VE SAĞ EL" KAVRAMININ TAŞIDIĞI DİNSEL ANLAM

SANDALCI, Sema*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu çalışmada, MÖ I. binin ortalarına ait Eski Yunan yazılı kaynaklarda geçen "kutsal, doğru, saygın, zeki, makbul ve uğurlu olan" şeklindeki anlamları taşıyan "sağ" kelimesi ve buna bağlı olarak "sağ el," ayrıca "sağdan gelen" ve "sağduyu"ya bakışı içeren cümleler ele alınmaktadır. Çalışmayı hazırlarken, "sağ" kelimesine verilen benzer değerlerin daha eski çağlara ve başka kültürlere de uzandığını gördüğümüzden, MÖ II. Anadolu Hitit dünyası ve MÖ III. bin Mezopotamya kültürüne dair bilgilere de başvurulmuş ve böylece yaklaşık 5 bin yıldan beri kelimenin aynı anlamının ve değerinin korunduğu dikkati çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağ, sağ el, uğurlu, saygın, makbul olan; sol, beceriksiz.

ABSTRACT

In this study, we have explained the sentences which were concerned with the word of "right" that was meaning "right, shrewd, clever, lucky" and also "the right hand" and also "from right side" and "self-control" in the old Greek texts, B.C. first millenium. As we study this subject, we see that the word of "right" with the same meanings, was extended to the older times and eastern cultures than Greek, for example in Anatolian Hitties in the B.C. II. millenium and in Mesopotamia in the B.C. III. millenium; so it is seen that this word has been used in this country for five thousand years as the same meaning and may be with same littera.

Key Words: right, the right hand, auspicious, respectable, eligible, the left, clumsy.

Bugüne temel olan pek çok değerin ve geleneğin esası, günümüzden ortalama en erken 10.000 yıl öncesine uzanan tarıma dayalı ilk yerleşik düzen olan Neolitik zamana dayanmaktadır. Neolitik'ten önce içgüdüleriyle yaşayan, hayvanlardan pek çok yöntem öğrenen insanoğlu, avcılığın yanı sıra doğada toplayıcılıkla beslenmekteydi. Neolitik'ten itibaren, yıllardır izlediği doğanın, mevsimlerin,

* Trakya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi; **e-posta:** sandalcis@yahoo.com

gece, gündüz değişimlerinin yanı sıra, gökteki ayın her gece aldığı şekillerden bir sıra takip ederek periyodik olarak zaman kavramını yakalamış ve ardından takvimi kurgulamıştır. Bu takvime göre toprağı ekip biçmeye başlayarak, o güne kadar *karmaşa (kaos)* sandığı yaşamın, aslında bir *düzeni (kosmos)* olduğunu anlamıştı. Bu çağdan itibaren güneş, ay, toprak, gökyüzü, hava, su, rüzgâr ve ateş arasında bir bağ olduğuna da inanmışlardı. Böylece, tarıma dayalı medeniyeti başlatan insanoğlu kuşaktan kuşağa aktararak birtakım inançlar, törenler, yasalar ve gelenekler geliştirmişti, bereket kaybolmasın diye, tanrı ve tanrıçalarla temsil edilen doğayla paralel bir yaşam sürülsün diye. İşte günümüzde süre gelen Asya, Doğu, bazı Akdeniz ülkeleri ve Anadolu'daki benzer adetlerin kökeni bu ortak döneme uzanmaktadır. Günümüz medeniyetin öncü dönemi olan Neolitik'ten itibaren insanoğlunun toprak ve suyun yanı sıra gece bitkileri büyüten gökteki aya, gündüz güneşe önem verdiği bilinmektedir. Bu yüzden, Doğu'dan başlayarak, medeniyetin beşiği olan Mezopotamya (Suriye-Irak), Asya, Anadolu, İran, Mısır, ardından Girit, Yunanistan, Trakya ve İtalya, dünyanın diğer ülke ve kıtalarından bu bakımdan ayrıcalık taşımaktadır, bağrında eskiçağa özgü pek çok değerli buluntu ve izlerden dolayı, fakat yazık ki, bugün batı zihniyetince içleri âdeta boşaltılmaktadır.

Anadolu'da Neolitiğin izleri, en erken Mezopotamya kültürüne yakın olan yerlerde bulunmakta ve MÖ XI. ile VII. bin arasına tarihlenmektedir.[1] Buna bağlı olarak, farklı halk yapısıyla üst üste gelişen, kendine özgü kültür ve gelenekleriyle yoğrulan Anadolu coğrafyasının, bugüne değin dünya kültür ve siyaset tarihinde önemli bir stratejiye sahip olmasının nedeni, elbette geçmişten gelen gelenek birikimidir. Dolayısıyla, bugün kendini köklü sananların, belgeleriyle bu kökleri yansıtan geleneklerin izlerini ne denli barındırdıklarını ve tarihlendirilmesini yapmaları da gerekmektedir. Eskiçağ dilleri ve kültürleri mezunu olarak söyleyebileceğim, başta evlilik törenleri, aile ve siyasi düzen ve inanç adetleri olmak üzere, Anadolu'da binlerce yılın izleri günümüze değin süre gelmiştir.

Eskiçağ Doğu dünyasında tarımla birlikte toprak ve gökyüzü arasında bir bağ kurulmuştu. Buna göre, doğuran ve besleyen olan Toprak, dişildi. Ama yağmur olmazsa, toprak, kuruyor, kısır kalıyordu. Dolayısıyla, gökyüzü de yağmur sayesinde toprağı dölleyen eril bir güçtü. Doğanın dilini öğrenen insanoğlu, gökyüzündeki bulutların şeklinde de mevsimlik uçan kuşlardan da, hatta karanlık gölgelerden de bazı işaretler alıyordu. Medeniyet yolunda, insanoğlunun, atalarının izlerini, adetlerini, bilgilerini de dikkate alarak gördüğü bazı şekillerden,

[1] Tarihleriyle Anadolu Erken Neolitik yerleşmelerine birkaç örnek: MÖ X-IX. bine tarihlenen Halan Çemi (Batman ili); MÖ X-VIII. bine tarihlenen Çayönü (Diyarbakır); MÖ IX. bine tarihlenen Aşıklıhöyük (Niğde-Aksaray) ve MÖ VII. binin başlarına tarihlenen Nevali Çori (Şanlıurfa) için bkz. Sevin, 1995; 19-35.

olaylardan esinlendiğini birçok mitolojik olay göstermektedir. Bazen doğa, rüzgâr, su, bazen ağaçların esintisi, hayvanların sesleriyle, bağrışlarıyla insanoğluna bir şeyler fısıldıyordu, âdeta konuşurcasına. Bazı hayvanları kurban etme ve organlarını, özellikle sağ tarafta bulunan ve çok önemli işlevi olan karaciğerlerini inceleme, bu anlayışın bir gelişimiydi.[2] Dolayısıyla zamanla, tehlikelerden korunma amacıyla, tanrılaştırılan doğanın pek çok değerlerinden gelen işaretleri yorumlama ve geleceği bilme, önemli bir nitelik haline gelmişti. İnsanlar, doğada hem iyiliğin hem de kötülüğün bulunduğunu anlamış, ama doğanın iyiden yana olduğunu da kavramıştı.[3] Bu yüzden, her biri güçlü olan, iyiyi iyilikle, kötüyü kötülükle cezalandıran tanrı ve tanrıçaların düşüncelerini, sadece onların seçtikleri ulu kişiler görebilmekteydi. Bu yüzden tanrıların yeryüzündeki gücü ve temsilcileri olan krallar ve soylular, tanrılar adına hareket ettiğinden, savaşta ve barışta yanlış yapmamalıydı. Yapanlar, tanrısal desteği almamış ya da kaybetmiş olanlardı, dolayısıyla halkın ve soyluların gözünde itibardan düşerlerdi. Krallar, soylular ve yöneticiler, bulunduğu toprağı korumakla görevliydiler. Çünkü toprak, onları ve halkı besleyen, ata mezarlarını barındıran bir anaydı. İşte bu yüzden özellikle geleceği bilmek ve ona göre doğru davranmak Eski Çağ'da önemliydi. Kehanetler, kahinler, biliciler, tanrı ve tanrıçalara sunulan kurbanlar, adaklar, dualar, yeminler, törenler hep doğruyu görme, tanrıların onayını, desteğini almaya yönelikti. Onlardan gelen işaretleri yorumlamak bu bakımdan oldukça önemliydi. Dolayısıyla, tanrısal desteğin her an insanın üzerinde taşıdığını görmek için de bazı adetleri geliştirmeleri kaçınılmazdı. İşte "sağ" kelimesinin bu anlamda eskiçağ dünyasında taşıdığı önemli bazı izleri görmekteyiz, nitekim bu izin etkisi zaman içinde değişen dinsel süreçlere karşın günümüzde bile sürmektedir. Örneğin, Hıristiyanlık'ta kutsama sağ elle yapılır. Halk arasındaki adetler bir yana, İslam inancına göre de sağ kelimesi, hak olan, sevilen, hayırlı ve uğurlu sayılan bir taraf; sağ el de bolluk, bereket, ayrıca hayır ve bereket, kabul etme, hâkimiyet, güç, kuvvet ve cömertlik anlamına gelmektedir. Sağ el, sağ ayak, sağ taraf gibi her türlü işe sağ'dan başlanması da uğur, hayır ve bereket anlamını taşımaktadır. Ayrıca, İslami gelenekte bir ölüye sorgu melekleri sağ taraftan yaklaşırsa, onun sorgusunun kolay ve cennetlik olduğunu, eğer sorgu melekleri sol taraftan yaklaşırsa, onun sorgusunun zor ve cehennemlik olduğunu gösterir.

[2] **MÖ 3. binden itibaren Babil'de adak hayvanlarının özellikle de en baş kurbanlık olan koyunun iç organlarında olağan dışı oluşumları gözlemlemek yaygın bir uygulamaydı…. Karaciğer kurtçuklarının açtıkları delikler … fal açısından önem taşırdı… Karaciğerin belirli bir bölümüne Babiller sulmu yani "sağlık" adını verirlerdi…. Kuş falı da tüm Eski Önasya kültürlerinde bilinen bir uygulamaydı. Bu uygulama da Grek ve Roma dünyasına Doğu'nun mirası olarak geçmiştir. Kökeni, Mezopotamya-Suriye bölgelerinde yatar gözükmektedir, ifadeleri** için bkz.: Schwemer, 2002: 452-453.

[3] "**Doğa, hiçbir şeyi boşuna yaratmaz." (Aristoteles); "Doğa, kendinden iyiliğe götürendir."** (Plutarkhos) ve "**Doğa, evrende kötü hiçbir şey yaratmaz**." (Epiktetos); sözleri için bkz. Baraklis, 1983: 109 ve 111.

Bunların dışında İslam'da sağ elle yemek yemenin; tuvalete sol ayakla girip, sağ ayakla çıkılmasının, yazı yazmaya sağ taraftan başlanmasının da önemi vardır.[4]

Elbette, doğadaki tüm canlıların simetri olarak iki eli, iki ayağı var ve elbette ikisine birden aynı değer verilmekte ve kullanılmakta. Fakat, anlaşılan iyiyi temsil eden tanrısal işaret söz konusu olduğunda "sağ" tarafı, "soldan" ayıran dinsel bir ayrıcalık bulunmaktadır, olasılıkla içsese dayalı güçlü bir his olmasının ya da yön olarak kuzey esas alındığında güneşin sağdan doğuyor olmasının, ayrıca sağlık açısından çok önemli işlevi bulunan ve gelecekle ilgili işaretlerin en iyi gözlemlendiği karaciğerin de bedenin sağ tarafında yer almasının düşünceye bir yansıması olabilir.

Eski Yunanca'da "*sağ"* kelimesi "*deksios, deksia, deksion"* şeklindedir. Kelime, "*sağ, sağ taraf*" dışında "*dürüst, şanslı, becerikli, usta, akıllı, zeki*" gibi anlamları da içermektedir. Olasılıkla kelime, Yunanca "*almak, kabul etmek, başarmak, onaylamak, güvenmek*" anlamına gelen "*dekhomai*" fiiliyle bağıntılıdır. Ayrıca "*sağ elle sunmak, sağ elle selamlaşmak, karşılamak*," şeklinde "*deksiomai*" fiili de konumuzla bağıntılıdır. Bu karşın, "*sol, sol taraf*" anlamı dışında "*uğursuz, beceriksiz*" anlamına gelen "*aristeros, aristera, aristeron"* kelimesi de sağa verilen değeri göstermektedir.[5] Ayrıca, "güç" bakımından, sağ kelimesinin taşıdığı önem, Yunan dilindeki aksanlara da yansıtılmıştı. Sağdan başlayan aksan, kuvvetli, soldan başlayan aksan ise kuvvetsiz anlamına gelmekteydi

Kelimelere açıklık getirmek için "sağ"la ilgili eskiçağ yazılı metinlerden bazı örnekler verelim. Aşağıdaki cümlelerde, iyi niyet, selamlama, yeminde ve güvende sağ elin dinsel bir işlevi olduğu, sağdan gelenin uğurlu sayıldığı ve sağduyunun önemi vurgulanmaktadır. Örneklerin çoğu dinsel değer taşıyan tragedyalarda bulunmaktadır, özellikle de Euripides'in eserlerinde:

a. Sağ el: MÖ 480-406 yıllarında yüzyılda yaşamış Euripides'in eseri olan, Medeia'da Medeia, çocuklarına şöyle seslenir: "… Babanızı selamlamak ve bizimle beraber ona hitap etmek için buraya gelin! Dostlarınıza karşı olan kininizi annenizle beraber unutun. Artık barıştık, hiddetimiz düştü. Sağ elini tutun…"[6]

Euripides'in *İphigeneia Aulis'de* adlı tragedyasında, kızını kocaya vermekte tereddüt eden Tyndareos'un aklına yeminle bağıntılı şöyle bir fikir gelir:

---

[4] İslam inancıyla ilgili bilgiler için Trakya Ünv. Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi sayın Fuat Günel'e teşekkür ederim. Ayrıca, İslam'da sağ elle yemek yemek ve tuvalet adabı için bkz. Uyan, Aldüllatif (2007) **http://www.sorularla İslamiyet.com/subpage.php?s=show_qna &id=13429** ve de **http://www.siirlerlemenkibeler.com/ksiirmenkibe/02Muhammed Aleyhisselam/251/1%20 (280).htm.**

[5] bkz.: Liddell-Scott, 2004; 102,154, 156; ayrıca bkz.: Skiada, 1984: 257, 259'da ("deksionomai" ve "dekhomai" fiillerinin anlamlarına.).

[6] Euripides, **Medeia,** dize 895-899 için bkz. Tanpınar, 1943: 45.

"Talipler aralarında yemin ederek, sağ ellerini birbirlerine vererek, ateşte yakılan kurban etleri üzerine sunu dökeceklerdi, Tyndareos'un kızı, içlerinden birinin karısı olduktan sonra, herhangi biri kadını asıl kocasından ayırarak evinden kaçıracak olursa, diğerleri silahla yardıma koşacaklarına… yemin edeceklerdi."[7]

Yine aynı eserde, kızı kurban edilecek olan Klytaimenstra, Akhilleus'a yalvarırken şu ifadeleri de ekler:

"…Sağ elin, annen aşkına!" ve "*Cinayetle ellerini kirletmek, ne kötü bir şey!"*[8]

Euripides'in **Alkestis** adlı tragedyasında, güçlü, kuvvetli de dürüst yarı tanrı Herakles, konuğu olduğu dostu Admetos'a güvenle ilgili olarak şöyle söyler:

"Ben ancak senin sağ eline itimat edebilirim."[9]

Euripides'in *Helene* adlı tragedyasında, Menelaos, başka bir kocaya varmayacağı üzerine başı üzerine yemin sözü veren karısı Helene'ye bunun üzerine şöyle der:

"Bu sözü sağlamlaştırmak için sağ elini ver."[10]

MÖ 495-406 yılında yaşamış olan Sophokles'in **Antigone** adlı tragedyasında da çekilen onca acıdan sonra Koro, şarap tanrısı Dionysos'a seslenirken bir ara şöyle der:

"…Hey yüce Dionysos…. Uğurlu ayağınla gel, bizlere şifa ver…"[11]

b. Sağdan gelen: İlk örnek, MÖ IX. yüzyılda yaşamış olan Homeros'un *İlya da* adlı destanından. Destan, MÖ 1200'lerde olan Troia (bugün Çanakkale-Hisarlık) savaşıyla ilgili. Destanın bir yerinde Troia kaliçesi Hekabe, Hektor'un ölüsünü almak için Akhalar odusuna gitmek isteyen Priamos'dan, iyiye işaret vermesi için Zeus'a yalvarmasını ister, Priamos da ellerini temiz suyla yıkadıktan sonra, gözlerini göğe kaldırır, yere (toprağa) şarap döker ve baş tanrıya şöyle yakarır:

"İda'dan hükmeden güçlü tanrı, Zeus baba/… gönder kuşunu, hızlı habercini,/ en güçlü, en sevdiğin kuşunu,/uçsun sağdan, göreyim onu gözlerimle,…"[12]

Euripides'in *İphigeneia Aulis'de* adlı tragedyasında babasının hatası yüzünden tanrıça adına kurban edilmeye giden İphigeneia, şunları söyler:

---

[7] bkz.: **Euripides**, **İphigeneia Aulis'de,** dize 58-67 için Kerman, 1945; 5; Kovacs, 2002; 172-173.
[8] bkz.: Y.age dize 908 ve 1362, sayfa: 48 ve 69.
[9] bkz.: **Euripides**, **Alkestis,** dize 1115 için Tanpınar , 1943; 64.
[10] bkz.: **Euripides**, **Helene**, için Hatay, 1945; 71
[11] bkz.: **Sophokles**, **Antigone**, dize 1115, 1142-1143 için Dilmen, 2002; 112-113.
[12] bkz. **Homeros**, **İlyada**, 24, 308-312; Türkçe metinde, kartalla bağıntılı "**deksion**" kelimesi, "**sağdan"** olarak, Modern Yunanca tercümede ise "**uğurlu"** anlamına gelen **"aisio"** şeklinde çevrilmiştir, bkz.: Erhat-Kadir, 1984; 534; Yannakopoulos, 1992; 208-209.

"... İçinizden biri sepetleri götürmeye başlasın. Kutsal arpa taneleriyle ateş yakılsın. Babam da sağ taraftan başlayarak sunağın etrafında dönsün..."[13]

MÖ 434-355 yılları arasında yaşamış olan tarihçi Ksenophon'un, Pers (İran) kralı Küros'un eğitimini ele aldığı *Kyrou Paideia* adlı eserinde Kyros ve babası at üzerinde ordunun yanına giderken, sağ taraftan yaklaşan bir kartal görürler:

"*…Böyle şeyler konuşarak Pers sınırına vardılar; bu arada sağ taraftan kendilerine doğru bir kartalın yaklaştığını görünce, Pers ülkesini koruyan tanrılarına ve kahramanlarına kendilerinin sağ salim gitmeleri için dua ederek, Pers ülkesinin sınırını geçtiler…*"[14]

c. Sağduyuyla ilgili eskiçağ yazarlarında geçen birkaç cümleyi de ele almakta yarar vardır (Eski Yunanca'sı: *sofrosüne/saofrosüne*):

"*Sağduyudan yoksunluğun insan için ne denli kötü olduğunu gösterdi*," "*Sağduyu ile iyi öğüt verenlerden gerçeği öğrenmek*,"[15] ve "*...(Persler) nankör olanların, tanrıların, soyunun, vatanının ve dostlarının gözünde değersiz olduklarını düşünürler. Utanmazlığın (ikiyüzlülüğün), nankörlüğün ardından geldiğini de düşünürler; çünkü bunun tüm kötü davranışlara yol açan önemli bir etken olduğunu düşünürler. Çocuklara ayrıca sağduyuyu öğretirler; sağduyulu olmayı öğrenmek için günü basiretle geçiren yaşça daha büyük olanları izlemeleri, onlara çok katkı sağlamaktadır…*"[16] *"Sağduyusu dizginliyordu tutkusunu…"*[17]

Hemen yukarıda örnek cümlelerde geçen *sağduyu* kelimesinin Eski Yunanca'sı olan "*sofrosüne/saofrosüne*" üzerinde durmakta da yarar vardır. Bu kelimedeki *(sa)'nın sağlam*; *(ofrü)'nün bakışla* ilgili anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Eski Klasik Yunancada *sos, son* olarak geçen, MÖ IX. yüzyılda yaşamış olan Smyrnalı (İzmirli) Homeros'da ise *saos, sa, saon* olarak geçen kelimenin anlamı *sağlam, güvenilir, kesin* demektir (hatta, buradaki *sa* ile Türkçe'deki *sağ* arasında bile kelime, harf ve anlam bakımından bir bağ da kurulabilir. Çünkü Eskiçağ Anadolu dilleri, coğrafi olarak halklar ve adetler çağlar boyu birbiriyle de kaynaşmışlardır. Örneğin, Türkçe'de taşıdığı anlam dışında etimolojisi verilemeyen "korku" kelimesinin Yunan mitolojisinde geniş yer tutan, kökeni Mezopotamya'ya uzanan, topraktan çıkan, görene dehşet veren "Gorgo/Korko" kelimesiyle bağıntılı olması; ayrıca Anadolu dâhil tüm tarım ülkelerinde sabanın

[13] bkz. **Euripides, İphigeneia Aulis**'de, dize 1471-1473 için Kerman, 1945: 75, ayrıca bkz. dipnot 2: Sağ taraf uğurlu sayılırdı; ayrıca bkz.: Kovacs, 2002: 328-329.

[14] bkz.: **Ksenophon**, **Cyropaedia**, II, I için bkz. Miller, 2001: 132-133; Eskiden, insanın sağ tarafındaki kartal uçuşunun çok iyiye işaret olduğu sanılmaktaydı, bkz. Papageorgiou, 1993: 143, dipnot: 1

[15] bkz. Sophokles, **Antigone**, dize 723 ve 1240 için Dilmen, 2002: 96 ve 116.

[16] bkz. Ksenophon, **Cyropaedia**, I, 2, 7-8 için bkz.: Miller, 2001: 16-17.

[17] bkz. Aiskhylos, Persler, dize 766 için Dilmen, 2002; 55

binlerce yıl aynı şeklini koruması gibi. Bu örnekler çoğaltılabilir).[18] Unutmayalım, Anadolu'da doğusunda MÖ V binden itibaren etkin olan Mezopotamya, Sümer, Asur, Hitit gibi önemli kültürlerinin yanı sıra MÖ II. binin sonlarından itibaren özellikle de Batı Anadolu başta olmak üzere zamanla Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına yayılan, son üç bin yılda önemli bir Yunan etkisi de bulunmaktadır, Akdeniz, Mısır ve Girit etkisi taşıyan.

Sağ tarafın taşıdığı değeri sol tarafla karşılaştırmak için, şimdi de "sol"la ilgili birkaç örnek verelim:

Euripides'in **Rhesos** adlı tragedyasında, savaş zamanı gerek olmadığı halde sürülerini bırakıp tanık olduğu bir haberi iletmeye gelen ve bu hatası yüzünden Hektor'un öfkelenmesine yol açan çoban, buna karşılık olarak şöyle der:

"*Biz sığırtmaçlar akılsızız! Başka türlü demem*." Buradaki *akılsız* kelimesinin Eski Yunanca'daki karşılığı olan "*skaios,*" "*sol taraftan, şanssız, beceriksiz, kaba, akılsız"*gibi anlamları taşımaktadır. Dolayısıyla metinde çoban, kendilerinin yaptığı düşüncesizliği sol tarafa bağlamaktadır.[19]

Eskiçağda Doğu ve Yunan dünyasının çeşitli halklarını, siyasal düzenlerini ve adetlerini anlatan, MÖ 484-410 yılları arasında yaşamış olan Herodotos da Mısır'la bağıntılı olarak Ethiopia içlerindeki iki yüz kırk bin Mısırlı kaçak savaşçıdan bahsederken şöyle bir açıklamada bulunur:

"Bu kaçaklara Asmakh derler. Bu kelime Yunanca'da "Kralın sol yanında duranlar," anlamına gelir…"[20]

Bununla beraber, eskiçağ doğu dünyasında yazıyı bilen ve kullanan başka kültürlerde de "sağ" kelimesinin taşıdığı değeri gösteren izler bulunmaktadır. Kısaca bunları belirtirsek: MÖ II. binde Anadolu'da hâkim kültür olan ve aslında kendilerine Neşa'lılar demelerine karşın, nedense Hititler diye adlandırılan halkın kullandığı dilde (Hititçe'de), "*kunna"* kelimesi, *sağ ve doğru* anlamına gelmektedir.[21] Nitekim, Hitit dünyasına ait yazılı bir falda şu ifadeler geçmekte: "KRAL HAKİKATİ eline aldı ve SAUSKATTİ'nin sağına koydu. İkinci "gün" KÜÇÜK HASTALIK alındı ve o İYİleşti. Üçüncü "gün" TANRILARIN GAZABI alındı ve GÖK YÜZÜNÜN GÜNEŞ TANRISI'na verildi…[22] ayrıca, Neşalılarda tanrılara sıvı dökme işinin sağ elle yapıldığını da belirtelim.

---

[18] **sos, saos** kelimesi için bkz.: Liddell-Scott, 2004; 688; ayrıca bkz.: Skiada, 1984; 819.

[19] bkz.: Liddell-Scott, 2004: 637; ayrıca bkz.: Skiada, 1984; 770; Euripides, **Rhesos**, dize 268 için bkz.: Roussos, 1991: 54-55, ayrıca (dize 271 olarak), Kovacs, 2002: 282-283.

[20] bkz.: Herodotos, II, 30 için Ökmen, 1991: 94.

[21] Bossert, 1935: 9.

[22] bkz.: Schwemer, 2002: 453.

Ayrıca, MÖ III. bine uzanan Antik Mezopotamyalılarda da sağ el selamlaşmanın, yardımın, saflığın, yani dürüstlüğün eliydi, yemek için kullanılan eldi. Buna bağlı olarak, olasılıkla karaciğerin, takım yıldızlarının sağ tarafı çoğunlukla kehanetlerde iyiyi, sol taraf ise kötü gelecekle bağıntılıydı.[23] MÖ III. bine ait önemli bir doğu kültürü olan Sümerlerde (Suriye-Irak) de *sağ, sağ taraf ve akıllı* anlamına gelen "zag" kelimesinin varlığı da kelimenin eskiçağda taşıdığı değerleri vurgulamaktadır (yeri gelmişken, Sümer dilindeki "zag" ile Türkçedeki "zeki" kelimeleri arasında da etimolojik bir bağ bulunabilir. Bu vesileyle, pek çok şeyi içinde barındıran Türkçe'nin geçmiş çağlardan itibaren taşıdığı dil izlerin araştırmasının kültürümüz için ne denli önemli olduğunu da vurgulayalım).

Sonuç olarak, bu çalışmayla, çağlar boyu değişen dinsel inanışlar, siyasi düzenler ve adetlere karşın, eskiçağ yazılı belgeleriyle, Türkçe'de yerleşik kalan, olasılıkla köksel bağının, Eski MÖ I. bin Yunan Anadolu İon lehçesindeki "sa-"ya ve MÖ III. Sümer dilindeki "zag"a da uzanabilen "sağ" kelimesinin ve sağ elin, çeşitli kültürler aracılığıyla en az beş bin yıldan beri dinsel olarak, iyi niyetin, selamlamanın, tereddütsüz kabulün, yeminde güvenirliğin, dürüstlüğün simgesi olarak aynı anlamının ve değerinin değişmeksizin yerinde korunduğu, sağdan gelenin uğurlu sayıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Eskiçağ Yazarları ve Çeviri Metinleri

Aiskhylos, Dilmen, Güngör, **Aiskhülos Persler**, Mitos-Boyut Yay. İstanbul 2002.

Alkestis Helene Hatay, Vahdi, **Euripides Helene**, MEB, Ankara, 1945.

Cyropaedia,Papageorgiou, A., **Kyrou Paideia**, Kaktos Ekdosis, Atina 1993.

Herodotos, Ökmen, Müntekim, **Herodot Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Homeros, Erhat, A.-Kadir, A., **Homeros İlya da**, Can Yayınları, İstanbul 1984.

İlya da, Yannakopoulos, Panayotis, **Omiros İlias**, Cilt 6, Atina 1992.

İphigeneia Aulis'de Kerman, Lamia, **İphigeneia Aulis'de**, MEB, Ankara 1945.

Kovacs, David, **Euripides Bacchae, Iphigenia at Aulis, Rhesus**, LCL, London 2002.

[23] bkz.: Black-Green, 2003: 184.

Ksenophon, Miller, Walter, **Ksenophon Cyropaedia**, Cilt I, LCL, London, 2001.

Medeia, Tanpınar, A. Hamdi, **Euripides Medeia**, MEB, Ankara 1943.

Persler Euripides, Tanpınar, A. Hamdi, **Euripides Alkestis**, MEB, Ankara 1943.

Rhesos, Roussos, Tasos, **Euripides Rhesos**, Atina 1991.

Sophokles, Dilmen, Güngör, **Antigone**, Mitos-Boyut Yay. İstanbul 2002.

2. Modern Kaynaklar

Baraklis, Har., (1983), **Arkhaia Gnomika kai Laiki Sophia**, Atina.

Black, J-Green, A., (2002), **Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü**, Aram Yy, İstanbul.

Bossert, H. Th., (1935),**Etice Formlar Bilgisinin Örnek Derlemesi**, İst. Ünv. Yay.

Liddell-Scott, (2204),**Greek-English Lexicon**, Oxford.

Schwemer, Daniel (2002) "Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu ve Düş Yorumları,

Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri," **Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk**, **Kunst-und Ausstel Lungshalle der Bundesrepublik**, Bonn, s. 452-453.

Sevin, Veli, (1995), **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul.

Skiada, L. **Monotoniko Leksiko tis Dimotikis Glossa**, Atina 1984.

3. WEB

Uyan, Aldüllatif, (2007), **http://www.sorularlaslamiyet.com/subpage.php?s=showqna&id=13429**.-(2002-007)

http://www.siirlerlemenkibeler.com/ksiirmenkibe /02Muhammed Aleyhisselam/251/1%20(280).htm.

KIRGIZLARIN ÜNLÜ DEVLET ADAMI YUSUF ABDIRRAHMANOV

SAPARALİYEV, Döölötbek
KIRGIZİSTAN/KYRGYZSTAN/КЫРГЫЗСТАН

ÖZET

Bu bildiride Kırgızların önemli şahsiyetlerinden ünlü devlet adamı Yusuf Abdırrahmanov'un (Cusup Abdrahmanov, 1901-1938) siyasi portresini, yeni bulunan arşiv belgelerine ve ilmî araştırmalara dayanarak yeniden çizmeye çalıştık.

Yusuf Abdırrahmanov kısa süren hayatına rağmen, mensup olduğu milletinin geleceği için çok çalışmış, elinden geldiği kadar siyasi gücünü kullanarak bilimsel alanda da önemli rol oynamış, buna bağlı olarak da Kırgız tarihinin araştırılmasında da büyük katkıları olmuştur. O Sovyetler Birliği zamanında Kırgız Millî Sovyet Devleti'ni kurmuş ve onun gelişmesi için çok gayret etmiştir. Ancak, Stalin'in, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) zamanında uyguladığı totalitar rejime kurban gitmiş, sürgün edilmiş ve hatta, "halk düşmanı, milliyetçi" olarak suçlanarak yalan ve iftiralarla tutuklanıp ölüm cezasına çarptırıldı ve kurşuna dizilmek suretiyle öldürüldü. Fakat, sonra suçlamalar geri alınıp iade-i itibar edilmiş ve iftiralardan arındırılmıştır.

Bugün Kırgız halkı, onun gibi evlatlarıyla gurur duymaktadır. Günümüz Kırgızistanı'nın bağımsızlığına kavuşmasında bu büyük devlet adamının oldukça çok emek harcadığı bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aksuu, Kıtay (Çin), Türkistan, Stalin, Çontaş, Kara Kırgız Otonom Bölgesi, Almatı, Bişkek, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

ABSTRACT

Jusup Abdrahmanov – Well-Known Kyrgyz Statesman

This article is devoted to the new political portrait of the well-known Kyrgyz politician – Jusup Abdrahmanov. It was based on the archive documents and some scientific researches.

In spite of his short life, he worked very hard to improve the life of his country. Using his political power he made a lot of contribution to science and to studies for Kyrgyz history as well. During the Soviet Union Jusup Abdrahmanov made his efforts to establish and develop the Kyrgyz State Soviet Republic. But during

the United States Socialist Republic (USSR), Stalin's totalitarian regime he was repressed and sent to prison. He was accused as "an enemy of his country, nationalist". He was shot there. But later after his death he was justified.

Nowadays Kyrgyz people are proud of him and hold in high esteem. The Independence of Kyrgyz Republic is a result of his hard work and contribution.

Key Words: Aksuu, China, Türkistan, Stalin, Chontash, Kara-Kyrgyz Autonomous District, Almaty, Pishpek, Kyrgyz State Socialist Republic.

GİRİŞ

Kırgız Devleti'nin 2200 yılı aşkın tarihinde, Sovyet döneminin (1917-1991) ayrı bir önemi vardır. Bu döneme, Kırgız halkının sönmekte olan "devlet" ateşini tekrar tutuşturma çabalarının ilk adımı da denilebilir. Kırgızların tarihindeki bu büyük değişim dönemi, ülke başında her konuda bilgili, güçlü, zeki, ileri görüşlü kişilerin bulunmasını gerektiriyordu. Kırgız halkı, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kuran, bunun için kanlarını ve canlarını esirgemeyen öncü kişileri ile her zaman gurur duymuş ve onların zengin tecrübelerinden yararlanarak onlara büyük değer vermiştir. Bu insanlardan biri de, gençliğinde vatanına çok büyük hizmetlerde bulunan fakat ömrünün sonlarında Stalin rejimine kurban olan, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ünlü şahsiyeti, tanınmış Devlet Adamı Yusuf Abdırahmanov'dur.

Biz burada daha önce yayımlanmış ilmî çalışmalardan (Cunuşaliyev-Semenov, 1989; Cunuşaliyev-Semenov, 1991: Tabışaliyev-Ploskih, 1992: Kurmanov, 1993: Ploskih-Kurmanov-Begaliyev, 1999; Tuzova-Tuzov, 1998; vb.) yararlanarak, ortaya çıkarılan yeni tarihi belgeler ışığında Kırgızların ünlü Devlet Adamı Yusuf Abdırahmanov'un hayatı ve faaliyetlerine ait temel noktalar üzerinde kısaca duracağız.

Çocukluktan Delikanlılığa

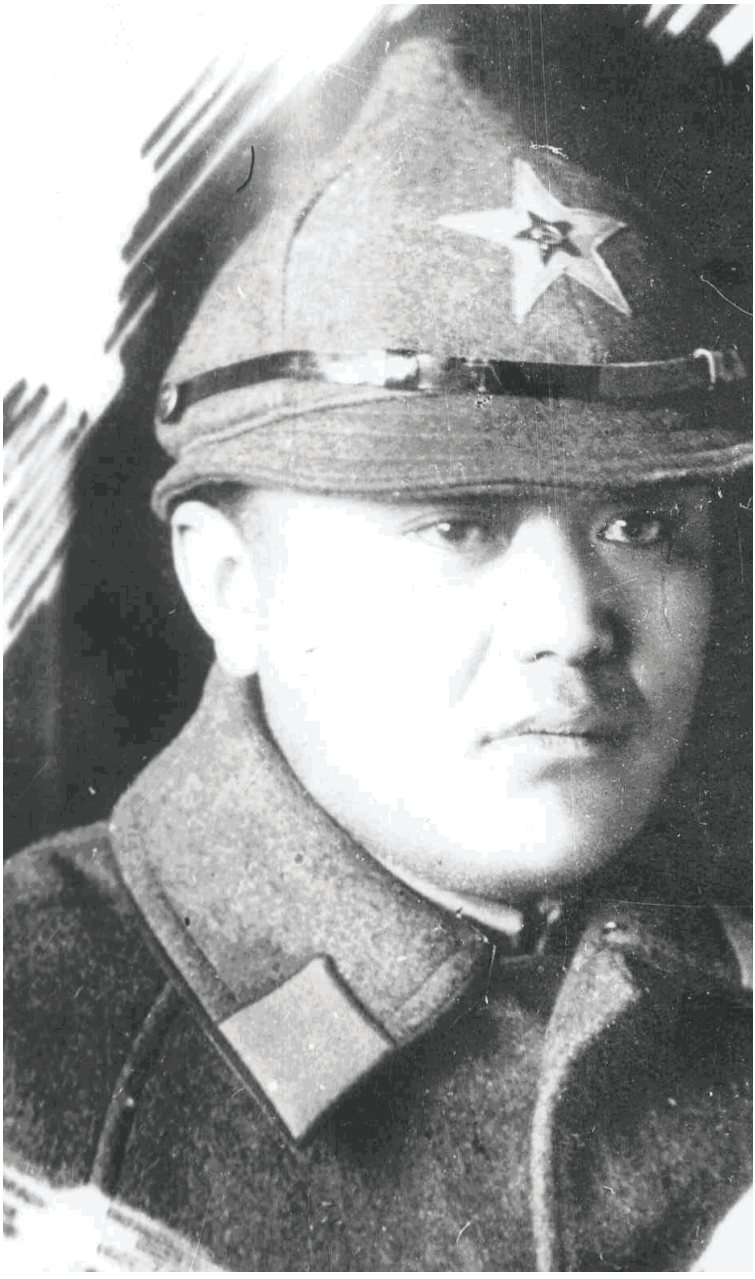
Yusuf, 28 Aralık 1901 yılında şu anda Kırgızistan'daki Isıkgöl bölgesi Küngöy Aksu kasabası Çirkey köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Abdırahman Balpanov o zamanlar Belediye Başkanı görevini yapmıştır. Dedesi Balpan Utegenov 2 Haziran 1900 yılında 55 yaşında iken Isıkgöl bölgesi Aksuu ilçesine bağlı yedi numaralı köyün biyi olarak seçildiği hakkında arşiv belgelerde saklanmıştır (**KCMDA. F. 44, Op. 1, D. 1359, L. 2.).** Babası Yusuf'u o bölgedeki 3 sınıflı Rus okuluna kaydettirmiştir. Yusuf bu okulu yüksek bir puan ile bitirdikten sonra 1914 yılında Karakol şehrinde bir üst dereceli okula başlamıştır. Fakat 1916 yılında Kırgızların Çarlık Rus yönetimine karşı isyan etmesi üzerine, Yusuf eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Yusuf, Kırgızların bu isyanında pekçok yakınını kaybetmiştir. İsyanda başarısız olup, bağımsızlığını kazanamayan halk

ile birlikte karlı "Tüzaşuu" (Düz Bel) doruğundan Çin tarafına kaçarken babası, annesi, ağabeyi ve kardeşlerini (toplam yedi yakınını) kaybetmiş (Saparaliyev, 1992: 4), kendisi de yaralanarak çok acı çekmiştir.

Prof. Kusein İsaev'in verdiği bilgiye göre Yusuf Abdırahmanov gerçekten halkın mutluluğu için savaşmış, "arslan yürekli", "şahin gözlü" olarak yetişmiştir. Ondaki bu kahramanlık sıfatlarının ortaya çıkmasında, ailesinin de büyük bir rolü vardır. Yusuf'un ataları her zaman yaşadıkları devrin seçkin, bilgili halk yöneticileri olup, halkın geleceğine, ülkenin bütünlüğüne hizmet etmişlerdir. Bu halk yöneticilerinin örnek hayatı, Yusuf için manevî bir güç, olmuştur (İsayev, 2002: 55).

1917 yılında Şubat ayında Rus Çarı Nikolay II. devrilip, yerine Knez Lvov'un başında bulunduğu burjuva temsilcilerinin kurduğu yeni geçici Hükûmet iktidara geldikten sonra, Çin'deki Kırgız göçmenlerine memleketlerine dönmeleri için davetiye çıkarmış ve çeşitli imkânlar sağlanmıştır. Bunun üzerine Yusuf Abdırrahmanov ilk dönemlerle beraber Kırgızistan'da memleketi olan Karakol'a gelmiştir. Geldikten sonra Rus subaylarından birisi, Yusuf'u Almatı (o zamandaki Vernıy) şehrine götürmüştür. Burada iken Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleşti; Yusuf Abdırrahmanov da bu devrimi desteklemiştir. Daha sonra hatıralarında da belirttiği gibi, her ne kadar Yusuf Abdırrahmanov bu olayın önemini tam olarak kavrayamamış ise de (belki de Rus Çarlığı'na karşı yapılmış olmasından dolayı) Ekim Devrimi'nin Petersburg'da yapılmasına bakmadan ihtilali samimi olarak desteklemiştir.

Yusuf'un bu yeni hayata ilk adımları, Almatı'da teşkilatlanmış olan Morozov'un Kızıl Ordusu'na katılmasıyla başlar (**Resim 1, Bkz.:** 2620). Bilgili, zeki, henüz 17 yaşında Kızıl Ordu Üyesi olan Yusuf, çok geçmeden Alay Süvari Birliği'nin (Eskadron) Komutan Yardımcısı olarak atanır. Cetisuu (Yedisu) cephesinde Mamontov-Kihtenko'nun ekibinde Ak Askerlere (Rus Çarı Askerî Birliği'ne) karşı mücadele eder. 1919 yılında önce Almatı'da, sonra Taşkent'te askerî kurslarda öğrenim görür. Aynı yıl Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi'ne (RKBP) kabul edilir ve Parti'de yerel organlara seçilir. Maalesef hastalığından dolayı askerlikten istifa etmek zorunda kalır.

Resim 1: Yusuf Abdırrahmanov Kızıl Askerlerin Giyimi ile (Pişpek, 1919)

Genç komünist Yusuf Abdırrahmanov, kısa sürede bütün Türkistan'ın siyasi hayatında önemli birisi hâline girer. 1919 yılında Yusuf, Rusyalı Komünist Gençler Birliği'nin (Komsomol) Türkistan bürosunun başkanlığına seçilir. Sonra da Rusyalı Komünist Gençler Birliği'nin çeşitli toplantılarına katılır.

Türkistan Bölgesi'nde Kırgızistan komsomol hareketlerini oluşturmakla da uğraşmıştır. 1920 yılında Rusya Komünist Gençler Birliği'nin 3. Kongresi'ne Yusuf da katılıp, Moskova'da Vladimir İliç Lenin ile konuşma ve görüşme fırsatına ermiştir (Cunuşaliyev-Semiyonov, 1989: 2). Belki de bundan etkilenen Yusuf Abdırrahmanov, V. İ. Lenin'in eserlerine her zaman müracaat etmiştir. Bu durum, kendisi ve arkadaşlarının yaptıkları işlerde, Lenin'in eserlerinde belirtilen düşünceleri ölçüt aldığını göstermektedir.

Kırgız Devleti'nin Yeniden Temelini Atma

1920'li yılların başında Yusuf Abdırrahmanov, Komünist Partisin'de görev alarak, Türkistan Komünist Partisi'nin, Almatı, Kopal, Taldıkorgon, Bişkek (Pişpek), Karakol bölge başkanlıkların kurulmasında ve faaliyetlerinde rol ve görev alır. Yusuf Abdırrahmanov, Karakol şehri Kominist Parti Komitesi'nde çalıştığı sırada toprak-su reformuna (Rus kolonizatörlerinin ele geçirdikleri Kırgız topraklarını yerli halka tekrar verme teşebbüsüne) ve yeni ekonomik siyaseti geliştirme çabalarına girişmiştir. Bu girişimleri sonucunda Yedisu Bölgesi'ndeki Karakol'da diğer şehirlerden farklı bir şekilde toprak-su reformu problemsiz olarak gerçekleştirilmiştir. Burada yapılan araştırmalar sonucunda yiyecek-içecek vergisindeki düzensizlik ve dengesizlik anlaşılıp, bu vergi her aileye bölünmüştür. Eskiden beri çiftçilik işlerinde çalışan Rus ve Ukrayna göçmenleri ile yarı göçebe hayattan yerleşik hayata geçen ve ziraatla yeni yeni uğraşmaya başlayan dolayısıyla zirai topraklara yeni sahip olan Kırgızlara zorluk çıkardıkları görülmüştür. Bu durumu düzeltmek için yiyecek-içecek vergisinin ürün üzerinden alınması sağlanılmıştır (Cunuşaliyev, 2002: 7).

Yusuf Abdırrahmanov, Mart 1924'te Türkistan Komünist Merkezî Komitesi'nin Sekreterliği'ne tayin edilir.

O sıralarda Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan; Özbek, Kazak, Kırgız vb. devletlere ayırma düşüncesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Üst Kurullarında kabul edilmesi üzerine, Kırgızlar da kendilerine mahsus devletlerini kurma imkânına kavuşur. Bu görevi yerine getirmek için Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliği'nin (RSFCB) Kara-Kırgız Muhtar Bölgesi'nin başkanlığı teşkil edilip, başkan olarak İmanalı Aydarbekov, üyeliklere de Mihail Kamenskiy, Rahmankul Kudaykulov, Yusuf Abdırahmanov, İşenalı Arabayev seçildi.

Orta Asya'daki Türk halklarının etnik yapısına göre devletler şeklinde kurulması için yürütülen faaliyetler sırasında, Kara-Kırgız Muhtar Bölgesi'nin en önemli problemi başkentini seçmede ortaya çıkmıştır. Bu noktada çeşitli kişi ve gruplardan birçok görüşler, seçenekler teklif edilmiştir. Bazıları Koçkor'u, Celal-Abad'ı gösterirken, Yusuf Abdırrahmanov, Taşkent şehrinin başkent

olmasını savunmuştur (**KCMSBA. F. 391. Op 3. D. 74. L. 221).** O dönemde kurulmakta olan Özbek Devleti'nin başkenti Semerkand, Kazakların başkenti ise Orenburg olması planlanırken, istediğine bakılırsa, Yusuf Abdırrahmanov'un bu fikri oldukça uygundu. Bunun da iki nedeni olabilirdi: Birincisi, bu bölgede tarihî süreç içerisinde önceden yapılmakta olan devletlere ait kabul edilmiş bir sınır söz konusu değildi; ikincisi de geçmiş yıllarda Taşkent'te ve çevresinde çok sayıda Kırgız yaşamış, birçok Kırgız da burada çeşitli zamanlarda yöneticilik yapmışlardı. Mesela, XVII. yüzyılın birinci yarısında yaşayan Kazak Hanı Eşim'in (bu hanı da Kırgız şecereleri Kırgızların Saru Boyu'ndan olduğunu belirtir (Kenensariyev, 1996: 3). Onun en yakını ve büyük dostu Kırgızların Bagış Boyu (Uruu)'ndan çıkan Köküm Bey Taşkent'te uzun yıllar yöneticilik yaptıktan sonra ölmüştür. O, büyük bir törenle bu şehirde yapılan bir türbeye gömülmüştür.

Resim 2: Yusuf Abdırrahmanov En Alttan Soldan Üçüncü. O, Orta Asya Halklarının Sovyet Devletlerinin Sınırlarını Belirleme Komisyonu İçinde (Taşkent 1924)

Taşkentliler buraya "Köküm'ün Gök Türbesi" diye ad vermişlerdir (Valihanov, 1985: 66-77). XX. yüzyılın başında da bu türbe aynen kalmıştır. Bundan sonra, XIX. yüzyılın birinci yarısında Kırgızların Kara Bagış boyundan olan Alimbek, Kokan Hanı Muhammed Ali'nin (1822-1841) güven içinde Taşkent'i yönettiğini tarihî kaynaklar ifade etmektedir (Saparaliyev, 1999: 86).

Kırgız Devleti'nin yeniden oluşturulması için yapılan çalışmalarda teşkil edilen Komite üyelerinin farklı görüşlerde oldukları görülüyor (**Resim 2**).

Komite üyelerinin, iki grup hâlinde devamlı mücadele ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu durum belki de iktidarı ele geçirme isteğinden kaynaklanmış olabilir. Bunlardan biri Kara-Kırgız Otonom Bölgesi'ni "Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adı altında devlet hâlinde ortaya çıkmasını savunurken (R. Kudaykulov, D. Babahanov), diğeri (Y. Abdırrahmanov, İ. Aydarbekov, İ. Arabayev) Rusya Sosyalist Federatif Cumhurriyetler (RSFCB) himayesini savunmuşlardır (Cunuşaliyev-Semenov, 1991: 15). Bilim adamları bu kavgayı kabilecilik, tutuculuk ve gericilik olarak yorumlamışlardır. Yusuf Abdırrahmanov ise bu durumu iki gruba bölünme (gruplar savaşı) olarak değerlendirir. Aslında bu, "Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin" oluşması ve gelişmesi hakkında düşüncelerin taktik tezahürü olsa gerek, yine de bu durum birçok karışıklığa sebep olacaktır. Sonuçta bu gelişmeler, ülkemizin Millî bir Sovyet Devleti olarak kurulmasına ve millî devletçiliğin oluşmasına katkıda bulunmuş, bu katkı da günümüzde bütün Kırgızların idrakindedir.

Bu görüş ayrılığından mı, yoksa Kara Kırgız Bölgesel Komitesi'nin Birinci Sekreterliği'ne tayin edilen Mihail Kamenski'nin siyasetinden mi bilinmez ama, Birinci Sekreter Yardımcılığı görevini yapmakta olan Yusuf Abdırrahmanov, Mart 1925'te Kara Kırgız Bölgesel Parti Konferansı'nda Bölgesel Komite'ye seçilememiştir. Benzer durum bilgili, tecrübeli, itibarlı biri olan İ. Aydarbekov'un da başına gelmiştir. Bütün bunları göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, M. Kamenski, (merkezden gönderilmiş Rus kökenli kişi olarak) yanında, yetenekli, zeki, iş bilen insanları idare etmeye gücünün yetmeyeceğini anlayarak, bunlardan kurtulmanın yollarını aramış olmalıdır.

Bu durumdan sonra, Yusuf Abdırrahmanov Taşkent'e, RKBP'nin Merkezî Komitesi'nin Orta Asya Bölge Bölüm Başkanı Yardımcısı, daha sonra Moskova'da RKBP'nin Merkezi Komitesinde memur olarak görev yapmıştır. Belirtilmesi gereken şey, Yusuf'un, Kırgız gençlerinden ilk olarak komünist partinin merkezî komitesinde çalışan birisi olmasıdır. Milleti ve vatanı için canını vermeye hazır olan Yusuf Abdırrahmanov Moskova'da olmasına rağmen, Kırgız Cumhuriyeti'nin yeni idarecilerinin yaptıkları yanlışlıkları görmezlikten gelemeyerek, Josef Stalin'e, 5 Mayıs, 1925'te yazdığı mektupta bu yanlışlıkları ve kadrolara seçilen kişiler ile ilgili durumu bildirmiştir. "Benim size başvurmamın sebebi, tekrar Kara Kırgız Otonomi bölgesinde görev almak isteğim değildir, gerçek isteğim Kara Kırgız Bölgesi'nin yetenekli, merkezden ve yerel kadrolardan gelen kişiler tarafından yönetilmesini ve RKBP'nin Kara Kırgız Teşkilatı'nın gerçek Bolşevik idaresine ulaşıp, orada ittifakın gelişmesidir." (Abdrahmanov, 1991: 109) demiştir.

Böyle satırların taa gönülden çıktığı ve Yusuf Abdırrahmanov'un salt bir iktidarı ya da herhangi bir idareci koltuğunu istemediği, onun daha sonraki hayatından, özellikle tuttuğu günlüklerinden anlaşılır. Yusuf Abdırrahmanov'un

durumunu anlayabilen akranları ilk olarak onun teşkilatçı devlet adamı olduğunu hemen belirtmektedirler. Kırgız memurlarının birliğini amaçlayan Yusuf Abdırrahmanov, Taşkent'teki (Kırgız Devletçiliği'nin gelişmesi için taktik olarak zıt gruptaki) Rahmankul Kudaykulov'a 5 Mayıs 1925'te yazmış olduğu mektupta onları birliğe davet etmiştir (**KRBSDA F. 10. Op. 1. D. 805. L. 11).** Bu davet daha sonra olumlu sonuçlar vermiştir. Büyük devlet adamı Yusuf Abdırrahmanov, bütün bu girişimler ve çabalar sonucunda 1927 yılında 26 yaşında iken Kırgız Cumhuriyeti'nin Halk Komiserler Birliği'nin Başkanlığına tayin edilmiştir. Onun vatanı için, Kırgızistan için kendini feda etmeye, canı vermeye hazır olduğunu gören ve bilen bazı Orta Asya'daki ve Moskova'daki Komparti başkanları bundan hoşlanmamışlardır. Bu nedenle onun partinin yan birliklerinde görev alması için çok uğraşmışlar fakat, Yusuf Abdırrahmanov, karşı çıkıp, halk komiserliğinde daha çok iş yapmanın mümkün olduğunu, Kırgız Devleti için en iyi mücadelenin burada yapılabileceğini düşünmüştür (Abdrahmanov, 1991: 109). Bu görevde Yusuf Abdırrahmanov, 6 yıl kadar görev yapmış, Kırgız Otonom Cumhuriyeti'nin ekonomisinin, Kırgız kültürünün gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Onun ayrıca kadroları seçme ve hazırlamada çok titiz olduğu birçok kaynakta belirtilmektedir. Ayrıca, şunu da belirtmek gerekir ki, Yusuf Abdırrahmanov, aynı ailenin ve aynı düşüncelerin parçası olan kardeşi Toko'nun eğitimini tamamlayıp göreve başladığında (26 yaşında 1937'de Kırgız Sovyet Cumhuriyeti'nin Devlet Planlama Teşkilatı'nın Başkanlığı'na tayin edilmiştir.) çok sevinmiştir. Maalesef o da bir yıl geçmeden 27 yaşında yersiz iftiralarla suçlanıp ağabeyi ile birlikte 5 Aralık 1938 yılında ölüm cezasına çarptırılmıştır (Tursunov, 1990: 4).

Hassasiyet ve Vatan sevgisi

Burada, Kırgız Cumhuriyeti'nin Merkezî Siyasi Belgeler Arşivi'nde bulunan Yusuf Abdırrahmanov'un kardeşi Toko'ya 26 Eylül 1927 yılında yazdığı ilginç mektuba değinmek gerekir. Çünkü bu mektubu okuyan insan, mektubun yazarı için vatanının, milletinin geleceğinin ne derece önemli olduğunu çok rahat bir şekilde fark edecektir.

"Kıymetli Toko!

Senin yazdığın mektubu yeni aldım. Senin öyle yazacağını önceden biliyordum. Ama benim darıldığımı zannetme. Hayır, tam tersine benim gibi yaşayan, sevincimi, kaygılarımı paylaşan senin varlığınla gurur duyuyorum. Bu zamana kadar senin tavsiyelerine uymadığım hakkındaki eleştirini kabul ediyorum. (Söz Yusuf'un "Gülbahram" adlı Kazak eşinden geçici olarak ayrı yaşadığıyla ilgilidir. Sonra o eşiyle birlikte mutlu bir hayat sürdürmüş ve 7 Mayıs 1927 yılında Aida, 24 Ekim 1928'de Raisa ve 27 Nisan 1936'da Lenina isimlerinde kızları doğmuştur).[1] *Ama*

[1] **Lenine Yusupovna'dan** Yusuf Abdırrahmanov'un kızı ile yapılan konuşma neticesinde onun çocuklarının isimleri ve doğum tarihleriyle ilgili bilgiler elde edildi.

ben bu adımı bilerek atmıştım. Çünkü senin karşı çıkmandan korkmuştum ve senin bu olup bitenleri sonradan öğrenmeni istemiştim. Sen biliyorsun veya bilmen gerek, eğer bunun hakkında önceden bilip karşılık gösterirsen o zaman sana karşı gelemezdim. Bu benim Kırgızistan için bir hizmetçi olarak yok olmamla aynı anlama gelecekti. Benim özel hayatımın işime engel olmamasını istediğimi önceki mektubumda da belirttiğimi iyi biliyorsun.

Ben bir kimseyi sevmiş miydim? Evet sevmiştim, sevmiştim. Eğer bu söz ile bir insan için kendini feda etmeye hazır olduğunu anlarsan, o zaman benim için kendini feda edecek insan o değil, sen olurdun.

Benim değerli kardeşim, çocukları düşündüğünde canın sıkılıyor mu diye sormuşsun ve eğer ben üzülürsem buna senin de üzüleceğini ve dayanamayacağını belirtmişsin. Anvar (Enver, 21 Aralık 1920 yıl) ve Alyoşa'yı (Alibek, 17Aralık 1922 y.) kendi yanıma alırım. Onları terbiye etme konusunda ona güvenemiyorum. Şu anda kendimi mutlu hissediyorum. Çünkü tamamıyla Kırgız'ın medeni ve ekonomik seviyesini yükseltebileceğim bir işe başladım. Benim canım kardeşim, senin varlığın, ileride halkına hizmet için senin yetişmen beni sevindirir ve gururlandırır.

Sen beni mantıksız düşüncelerin ile ürkütme. Ben ailesiz yaşayabilirim ve mutluyum, ama, sensiz yaşayamam… Senin bunu aklından çıkarmaman gerekir. İleride kendi hayatımı nasıl kuracağım? Bunu gelecek gösterir, şimdi sana bir şey söyleyeceğim: Kırgızlara değer vermeyen, Kırgız'ın hayatını bilmeyen, benim çocuklarımı sevmeyen kadınla hiçbir zaman evlenmeyeceğim.

Tek beni değil, kendimin mensup olduğum halkımı, seni, benim çocuklarımı seven, emekçilerle, sosyal teşkilatla ilgisi olan, benim işime engel olmayan birini bulmaya çalışırım. Burada mektubumu bitiriyorum. Eğer anlamadığın bir şey olursa geldiğimde anlatırım. Dönüşte yolda mutlaka Taşkent'e uğrarım. Yanaklarından öpüyor, kardeşlik selamımla ebediyen senin Yusuf'un. 26.09.1927 Moskova şehri" (**KRBSDA. F. 10. Op. 1. D. 804. L. 35.).**

Bu, o dönemde Yusuf'un "aşırı milliyetçi" olarak suçlanmasında bir delil şeklinde kullanılan bir mektuptur. Öyle olsa da bu mektuplarında ve kendi günlüklerinde görüldüğü gibi Yusuf'un çok hayalci, çok faal ve aynı zamanda kararlı bir insan olduğunu tespit edebiliriz. Belki de bu düşüncelerinden dolayı tarihçi Zaynidin Kurmanov'un: *"Yusuf aşırı sosyalist olmasına rağmen, sosyalist ideallere tamamen inanmayarak gittikçe tereddüde düşmüştür. Onun insaniyeti, zekâsı ile milyonlarca insandan önce yeni (Kominist-Sovyet) yönetimin tutunduğu bir idare geleneğinin olmadığını söylemiştir. İnsanlara karşı demogojik suçların demokrasiye uygun olmayarak iki yüzlülük, yağcılık ve yalancılığa karşı olan gerçekçi insanların iç dünyasına zarar vermiştir."* dediğini ileri sürebiliriz (Kurmanov, 1993: 3).

Bu fikri, **Yusuf'un Günlüğü**'ndeki yazılarda da tespit etmek mümkündür: "*6 Kasım 1932'de, bugün şehir belediyesinin ve Kırgız Hükûmeti'nin toplantısında "Kırgızistan 15. yılında" adlı bildiride yaptım. Yağmacılık çok... Ama ekmeksiz kolhozcular, Dneproges (Dinyeper Hidroelektrik Santrali), Magnitogorski'nin işçileri, fakir Kazaklar vs. bu gibi değişmeler… SSCB'de bu yılki planlar çiftçilere göre yapılmadı. Kara demir işletmesi, kömür ocaklarının çalıştırılması, arabalar, hafif sanayi ve bütün sanayi kuruluşları planlarını gerçekleştiremediler. Kriz mi vardı? Öyle gözükmüyordu. Köylülerin, çiftçilerin ve işçilerin belli bir kısmının maddi durumunu zayıflatarak, son teknolojiyle donatılmış büyük endüstriyi kurduk. Bu endüstri önümüzdeki 2-3 yıl içinde onların maddi durumunu iyileştirmeye temel olabilecek midir acaba?"* (Abdrahmanov, 1991: 188).

Günlüğünün başka bir yerinde: *"Moskova'daki bürokratik müesseselerin, yüksek makamlardaki çalışanların kapılarını çalarak koşuşturdum. Evleri inşa edebilmek için dilenci gibi gidip olmadık miktarlarda paralar istedim. Vermediler. Rusya'nın merkezindeki şehirlerin inşa edilmesine bile para yetmiyor dediler. İşte mensup olduğum Komünist Partisi'nin ülkemizdeki azınlıklar arasında eşitsizliği kaldırmak için gösterdiklerinin bir örneği*" (Tuzova-Tuzov, 1998: 8).

Yusuf Abdırrahmanov, Kırgız Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurucularından biri olarak yüksek makamlarda sadece 6 yıl çalıştı. Bu pek kısa süre olmasına rağmen onun çalışmalarının tarihi manası bir asra bedeldir. Yapılması çok zor olan işleri tüm içtenliği ile yaptığından ve aynı zamanda da benzer meselelerin üzerinde çalıştığından, Yusuf'u Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı, büyük reformcu Mustafa Kemal Atatürk'e benzeten bazı bilim adamlarının bu düşüncelerinde gerçeklik payı vardır diyebiliriz (Nogoybayeva-Tuzov, 1992: 3).

Yusuf ve Kırgız Tarihi

Yusuf Abdırrahmanov'un Kırgız halkının tarihine büyük bir ilgi duyduğunu belirtmek lazımdır. O, çeşitli devlet işleriyle uğraşmaktan boş vaktinin olmamasına rağmen tarihe, özellikle de Kırgız tarihine büyük önem vermiştir; mesela Kırgızistan'da 1916 yılındaki çarlık askerlerinin baskılarına karşı millî ayaklanma hareketine çok büyük önem vererek, araştırılmasına katkıda bulunmuştur. İlk defa "**Kommunistiçeskaya Mısl (Komünist Düşüncesi)**" dergisinin redaktörü, İ. Meniyskiy'inin bir makalesi vesilesiyle 1916 yılındaki isyanla ilgili tartışmalara katılmış ve bir makale yazmıştır (Abdrahmanov, 1926: Nu: 1-2). 1931 yılında, bu isyanın 15. yıl dönümünde "Ekim Nişanesi (Belgesi)" adlı başka bir makaleyi daha kaleme almıştır (Abdrahmanov, 1931: Sayı: 16). Yusuf Abdırrahmanov, bu makalelerinde, 1916 yılındaki isyanı, Kırgızların hayatındaki en önemli tarihî olaylardan birisi olarak nitelendirmiş, burada yaşananlarla ilgili birkaç ilginç olayı kullanmıştır

Sadece 1916 olayları üzerine değil, 1928 yılında "Kırgızistan Ekim Devrimi'nin 11. Yıldönümü Üzerine" adlı yazdığı bir başka makalede, Kırgızistan'ın siyasi ve ziraî işlerine dair, özellikle göçebe Kırgız halkının toplu yerleşime geçmesi hakkında önemli tahlıller de bulunmuştır. 1932 yılında yazdığı "Kırgızistan'da 1917 yılın Şubat İhtilâli" makalesinde ise bu İhtilâl'in Kırgızlar'ın hayatında çok büyük bir değişiklik meydana getirmediğini belirtmiştir (Abdrahmanov, 2001: 270-277).

Yusuf Abdırrahmanov, sadece kendi çabalarıyla değil aynı zamanda dünya çapında otorite kişilere de Kırgız tarihini incelemeleri için görevler vermiştir. Bu uğraşlarının sonucunda da, Kırgız halkının tarihi Rusya'nın ve dünyanın ünlü Türkologu Vasiliy Bartold'a yazdırtılmış olup bu eser, **Kırgız Tarihi**" adıyla 1927 yılında yayımlanmıştır (Bartold, 1993: 126-124). Ayrıca Yusuf Abdırrahmanov'un günlüğü ile Josief Stalin'e ve arkadaşlarına yazdığı mektupları, Kırgız tarihinin şüphesiz en önemli kaynaklarındandır.

Sevgi Yumağı Yusuf Abdırrahmanov Cengiz Aytmatov'u Etkiledi mi?

Yusuf Abdırrahmanov'un hayatında insanlığa ait sevgi, dürüstlük, dostluk ve sorumluluk gibi duyguların büyük bir yeri olduğunu görüyoruz. Yusuf Abdırrahmanov'un çalışmasını araştıran Prof. Sırtbay Musayev'in haklı olarak belirttiği gibi: *"Yalnız özel sevgi tutkusu olan, özel sevgiye yeteneği olan insan halkını, halkının menfaatlerini düşünür. Müşterek iş için canını verir."* (Musayev, 2003: 59). 1927 yılının başlarından itibaren Yusuf Abdırrahmanov'un hayatında çok önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde üst düzey bir devlet görevine atanmasına ilişkin pek çok zorluklarla karşılaştığı görülür. Göreve başladığı bu yıllarda yanında çalışan adamlarının dürüstlüğü hakkında hiç kimseden yardım, tavsiye ve destek alamamış;yalnız bu da değil, hatta kendi eşi Gülbahram tarafından bile anlaşılamamıştır. Elbette, eşinin durumu da oldukça zordu, çünkü devlet işlerine ve Kırgız halkının geleceğine kendini adamış olan Yusuf Abdırrahmanov'un destek ve himayesi yerine üçüncü çocuğunu henüz doğuran Gülbahram, küçük çocuğuyla ve aile hayatının ufak-tefek meşakatleriyle başbaşa ve yapayalnız kalmıştır. Bu yüzden Yusuf Abdırrahmanov'un eşinden ayrılmak zorunda" kaldığı yukarıdaki mektupta belirtiliyordu. Böylesi zor bir zamanda, 1928'in Mart-Eylül Kırgızistan'ın başkentine, Leningrad'dan "siyasi sürgünler"in gönderildiği bir zamanda Yusuf Abdırrahmanov'un hızlı, hızlı olduğu kadar da hassas dönemi yaşayan siyasi alanda tecrübeli ve aynı zamanda düşünce alanında kendisini yetiştirmiş olan Mariya Yakovlevna Natanson ile karşılaşması kendisini yeni bir alana sürüklemişti. Burada da Abdırrahmanov, her işe nasıl başlamış ise öyle derinlemesine ve bütün ciddiyetiyle giriyor ve günlüğüne bununla ilgili olarak şöyle yazıyordu: *"8 Eylül 1928. Benim özel hayatımın trajedisi bu hayat arkadaşını seçmede yanlışlık yapmışım. Bana yalnız 'kadın' lazım değildi, bana*

işime destek veren ve yüce savaşta metin, fedakâr, akıllı bir arkadaş lazım idi. Ben böyle birisini arıyormuşum ancak, şimdi buldum. Fakat bu korkunç oldu..." (Abdrahmanov, 1991: 101).

Yusuf Abdırrahmanov, bu ilişkiyi sevginin sıcak ateşiyle yanıp, soğuğuyla donup, özleme dayanıp üç yıl boyunca üşümüştür. Ancak, 17 Ağustos 1931 yılında Karadeniz kıyısındaki "Gagrı" şehrinde dinlenmeye gittiğinde yaptığı iç muhasebesiyle kendisine gelmiş "sevgi akılsızlık duygusu" diyerek "bu günler benim için büyük bir derstir, kalbimi sıkı sıkıya kapatarak onun yalnızca görev için, iş için atmasını istiyorum ve de böyle olacak." demiştir.

Özel hayatına dair diğer bir kayıt da 1917 (Ekim) Devrimi'nde Rusya'da "cinsel devrim hareketi" de başlamıştı. Bu dönemde erkekler ile kadınların arasındaki cinsel ilişkilerde de "özgürlük" savunulmaktaydı. Bu anlayışın tesiriyle Yusuf Abdırrahmanov, 1929-1930 yıllarında, Leningrad şehrinde yaşayan ünlü bir Sovyet yazarı Vladimir Mayakovskiy'nin eşi olan Lilya Brik ile yakınlaşarak samimi birer arkadaş olduklarını araştırmacılar açıkça dile getirmektedir. (Tuzova-Tuzov, 1998: 4; Kakeyev, 2003: 9-10)

Bu arkadaşı Lilya Brik'in kız kardeşi Elza Trioli daha sonra Fransız yazarı Lui Aragonla evlenmiştir. Yine çok sonraları dünya çapında ünlü bir yazar olacak olan genç Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov'un **"Novıy Mir"** dergisinde yayımlanan "Camila" hikâyesini, Fransız karı-koca Elza Trioli ile Lui Aragon "aşka dair çok güzel bir hikâye" diye nitelendirip Fransızcaya çevirerek dünyaya tanıtmıştır. Araştırmacı İrina ile Aleksandr Tuzovlar'ın da belirttikleri gibi hikâyenin dünyaya duyurulması, yazarlık yeteneği en az kocası Lui Aragon kadar olan Elza Trioli'nin ablası Lilya'nın en yakın arkadaşı ve dostu Yusuf Abdırrahmanov ve onun da dostu Cengiz Aytmatov'un babası Törökul Aytmatov'a saygıdan olmalıdır. Böylece Yusuf Abdırrahmanov ile genç Cengiz Aytmatov'un yakınlığı apaçık ortaya çıkar, dersek yanılmayacağız.

Bu durum elbette ünlü kalem ve düşünce ustası Cengiz Aytmatov'a halel getirmeyecektir; aksine onun dünya çapında tanınmasının yolunu açacaktır. Türkçedeki *"Talihi yâr olanın yâri sarar yarasını."* misali[2] Aytmataov'un şöhretine giden yolların her taraftan açılmakta olduğunu görürüz. Yine de bu durum şunu gösteriyor ki, Yusuf Abdırrahmanov'un arkadaşlarına ve milletine aile bireylerinden daha fazla önem verdiği onun sonraki hayatında da açıkça belli olur.

Yusuf Adırrahmanov ve Josef Stalin

1925 yılının Ağustos ayından 1926 yılının Nisan ayına kadar Y. Abdırrahmanov RKBP Merkezî Komitesi'nin teşkilatlandırma bölümünde (Moskova'da)

[2] Türkçedeki bu atasözünün Kırgızcadaki benzeri *"Ceniş-danka cetiş üçün köp cağdaylar top kelet."*tir.

öğretmen olarak çalıştığı sırada yerli kominstlerin baş teşkilatının sekreterliğine seçilmiştir (**Resim 3**). Yusuf, parti teşkilatında o devirde SSCB'de yönetici olarak çalışan Stalin, Mihayı Kalılin, Vladimir Molotov, Klementiy Voroşilov gibi hizmette bulunmuştur. Stalin toplantılara devamlı geç kalırdı. Bir gün yine böyle geç geldiğini İosif Vissarionoviç'e Yusuf sert bir şekilde hatırlatmıştır. Stalin gecikmesinin sebebi hakkında bilgi verip Yusuf'un sırtına vurup "Keşke bizim partide senin gibi dağ kartalları çok olsa idi." dediğini 1950-1960 yıllarında yaşlılardan öğrenmekteyiz, demektedir Prof. K. İsayev (İsayev, 2002: 50). Yusuf Abdırrahmanov'un bu cesur hareketleri sonraki siyasi adımlarında da görülmektedir.

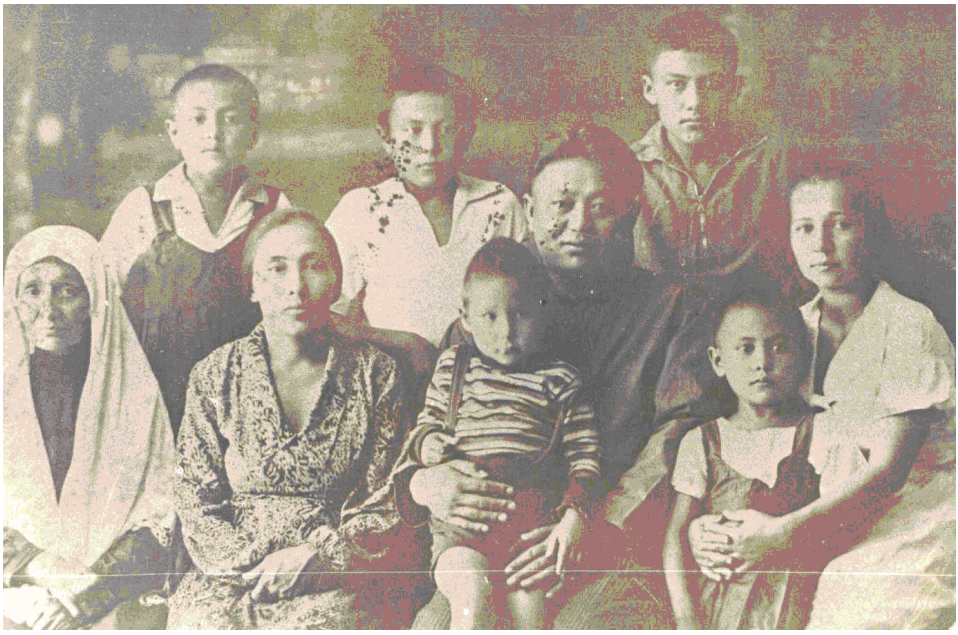
Resim 3: Yusuf Abdırrahmanov SSSR Yöneticileri Arasında Üstten Soldan Beşinci (Moskova, 10.11.1926)

Yusuf Abdırrahmanov, Kırgızistan'da; çiftçilik, hayvancılık ve sanayiinin gelişmesi, ülkenin aynı anda üçlü yüksek kurum tarafından yönetilmesinde SSCB, RSFCB ve Orta Asya Teşkilatlarına bağlı olmaktan dolayı meydana gelen zorlukları ortadan kaldırmak, kısaca Kırgız Özerk Cumhuriyeti'ni, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hâline dönüştürme meselesini çözmek için Stalin'e iki defa mektup göndermiştir. Stalin'den kendisini kabul etmesini istemiş, fakat bunlar neticesiz kalmıştır. Ancak, onun izlediği yolun ve savunduğu düşüncenin doğruluğu çok geçmeden ortaya çıkacaktır.

Yusuf Abdırrahmanov, her alanda akılcı ve pratik hareket etmiştir. Ziraat işlerinde ustalıkla uğraşıp birçok meselede merkezden gelen yanlış uygulamalardan uzak durmaya çalışmıştır. Örneğin: Kırgız Özerk Cumhuriyeti'nin Halk Komiserliği Başkanı olduğu sırada memleketimizde tarım kredilerinin paylaştırılmasında Rusya Köy Bankası'nın hayvancılık biriminin Kırgızistan'ın özelliklerine bakmadan hazırladıkları plana göre paranın % 44'ünü Kırgızistan'daki halkın % 11'ini oluşturan Rus-Ukraynalı çiftçilere ayırması, halkın % 70'ini oluşturan Kırgızlara da sadece % 5'ini bırakması Yusuf Abdırrahmanov'un konuyu Stalin'e cesurca yazdığı mektubunda belirtmesine ve bu durumun düzeltilmesine neden olmuştur (Cunuşaliyev, 2002: 7). 1932 yılında Sovyetler Birliği'nin pek çok bölgesinde kuraklık olmuş, Bu kuraklığın neticesinde de halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını önceden sezen Kırgızistan üst düzey yöneticileri, tahıl ürünlerinin yüksek kota planlarını eksik hazırlamışlardır. Ayrıca kolhozun ziraat fonunda kendilerine hiçbir şey bırakmadan, elde olan ürünün tümünü merkeze verme planına da uymamışlardır. Ancak, bu durum Bütün Rusya Komünist Partisi'nin (BRKP) Merkez Komitesi ve Orta Asya Bürosu tarafından "yerelliğin göstergesi, bölgesellik işareti" olarak değerlendirilmiştir.

Bütün bunlar hazırlanırken, o yıl Kazakistan'da gerçekten de şiddetli bir kıtlık ve açlık olmuş, birçok insanın öldüğü saptanmıştır. Bu durumda Kırgızistan yöneticilerinden Aleksey Şahray, Bayalı İsakeev ve Yusuf Abdırrahmanov aralarında bu konuyu tartışıp "Cumhuriyetimizi, Kazakistan'ın durumuna benzer bir hâle getirmektense, görevlerimizi bırakarak, istifa ederiz." (Dcunuşaliyev, 1996: 231) diye bir karara varmışlardır. Merkezden izinsiz ve bilgisiz olarak kendilerince hareket etmenin sonucunda Şahray ile Yusuf Abdırrahmanov, kınama cezası almışlardır. Bundan sonra Eylül 1933'te Komünist Partisi Merkezi Komitesi toplantısında Kırgızistan'daki parti teşkilatı hakkında tartışma çıkmış, bu meseleyi inceleyip A. Şahray ile Yusuf Abdırrahmanov görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Bu dışlanmışlık devam ederek aynı yılın 14 Ekiminde Yusuf Abdırrahmanov'u "Turaskıycılerin hepsini" korumuştur diye yalan ve iftiralarla suçlayarak parti üyeliğinden de çıkarmışlardır. Gerçekte iş bunun tam tersidir.

Abdırrahmanov, tekrar partiye üye olmak için birkaç defa Stalin ve Komünist Parti'nin Merkezî komitesi'ne, bu durumun tekrar incelenmesi için çeşitli bölge başkanlıklarına dilekçeyle baş vurmuş idiyse de, kararda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Sonunda 4 Nisan 1937'de Orenburg şehrinde çalıştığı yerde İç İşleri Halk Komisariyatı tarafından alınarak hapsedilmiş, Sovyet karşıtı ve Turan Partisinin üyesi olduğu iddiasıyla devlete karşı terör faaliyetlerine katılmakla suçlanmıştır (**Resim 4 Bkz.:** 2631). Bunların haricinde onu, Turar Rıskulov, Fayzula Hodcaev, Sancar Asfendiyarov ve Sultanbek Hodcanov asılsız olarak "Pantürkist Merkezi'nin yöneticileriyle ilişkisi var." diye suçlamışlardır (Cunuşaliyev-Semenov, 1989: 2).

Resim 4: Yusuf Abdırrahmanov ve Ailesi. Orenburg Şehri Ruysa (1937)

Pantürkizm'in Etkisi

Bu noktada; Sovyet sisteminden ayrılmış ve bağımsız bir devlet hâline gelmiş olan Kırgızistan'da geçmişte alınmış olan birçok kararların yeniden değerlendirilmesinin zamanı gelmiştir. Dolayısıyla son iki karar yeniden ve çok dikkatli derecede araştırılmayı gerektirir. Bunu zamana bırakıyoruz. Bugün Kırgızistan'da bilim adamları "Sosyal Turan Partisi" kurulmuş ve Sovyet düzenine alternatif oluşturmaya çalışmıştır demektedirler (Aman Gaziyev, 1993: 3). "Pantürkizm" kelimesi, aslında"Panislamizm" gibi Avrupa orijinli bir düşüncedir. Bu kelimeleri Avrupa'nın üstünlüğünü esas alıp Asya'daki ezilen halkları bölüp, parçalayıp takatten düşürüp, güçsüzleştirip kendilerinin idareleri altına almayı amaçlayan düşüncelerinin bir ürünü olarak kabul etmek gerekir. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda Müslüman ve Türk Halklarının Yeni Dünya Uygarlığı'ndan Geri Kalmama Hareketi'nin felsefi kavramı Türkleşme (aynı kökten gelen Türk halklarının "Büyük Turan" ideali), "İslamlaşma", "Çağdaşlaşma" ve "Modernleşme" (dünya uygarlık seviyesine ulaşıp, gelişmeden geri kalmayarak, siyasi toplumsal değişmeleri gerçekleştirme) diye özetlediği bu üç düşünce, temelde Ziya Gökalp (1876-1924) ve İsmail Gasprinskiy (Gaspıralı), (1851-1914)'in fikirlerine dayandığından, bunda hiç aşırı ve şovenist duygu yoktur. Bu haraketin sadece Türk halklarının temelde tarihî ve kültürel olarak (Pantürkizm) bir ilerleme hareketi olduğunu fark etmemiz lazımdır. Bunun için Yusuf Abdırrahmanov'un 20. yüzyılın başında, Türkistan halklarının içinde

yayılmış olan toplumsal cereyanla ilişkisi hiç olmamıştır demek, Yusuf'un ruhuna saygısızlık anlamına gelir (Saparaliyev, 2001: 10). Yusuf Abdırrahmanov, Orta Asya'da halkın bağımsızlık hareketlerini destekleyen o dönemin siyasetçi ve yazarları Mustafa Çokay Oğlu (1890 - 1941), Ahmet Zeki Velidi Togan (1890 - 1970 yy), Abdırrauf Fıtrat (1886-1938), Munavvar Kari Abdıraşidhanoğlu (1878-1931) ve diğerleri ile Taşkent'te siyasi ortamda karşılaşmıştır. Bununla birlikte Türkiye'den Orta Asya'ya gelmiş olan Genç Türklerin "Birlik ve Kalkınma" partisinin liderlerinden Ahmet Enver Paşa (1881-1922 yılları) ve onun öğrencisi Salim Paşa'nın Türkistan bölgesindeki faaliyetleri (Abdullayev, 2000: 522-547) hakkında da onun bilgisi vardı. Kendi büyük oğluna Enver adını vermesi de çok fazla tesadüf değildir (Kurmanov, 2000: 4). Gerçekten de bunların çok dikkatle araştırılması gerekir.

İhanet

Yusuf hapse atıldığı günden itibaren on dokuz ay boyunca İç İşleri Halk Komiserleri'nin (İİHK) çalışma metotlarını görmüştür. Onun çektiği sıkıntıları Kırgızistan bağımsızlığa kavuştuktan sonra tarihçiler C. Cunuşaliev, İ. Semenov, Z. Kurmanov, V. Ploskih, A. Cumanaliev ve başkaları açıkca söylemeye başlamışlardır. Yusuf Abdırrahmanaov'a, bir insanın dayanamayacağı kadar ağır işkenceler yapıldıktan sonra, İİHK'ın düzenlediği iftira dolu bir belge zorla imzalatılmıştır. Yusuf Abdırrahmanov, 17 Eylül 1937'de Kırgızistan'a getirilmiştir. Burada Yusuf Abdırrahmanov gerçeklerin ortaya çıkarılmasını talep etmiş, bunun için çok mücadele etmiştir. SSCB savcısı A. Ya. Vışinskiy ile İç İşleri Komiseri N. İ. Ejov'a başvurarak, problemi doğru çözüp ilk önce kendisiyle beraber ve sorgu hâkimi elleriyle yazılmış olan belgedeki adı geçen insanların suçlu olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Özellikle burada ifade etmek istediğimiz, SSCB'nin büyük mahkemesinin toplantısında acele ile geçirilen karara da Yusuf Abdırrahmanov, çok büyük tepki göstermiştir. O "Kendimi suçlu olarak saymıyorum ve önceki soruşturmalarda verdiğim ifadelerimi, sözlerimi geri alıyorum. Ben hiçbir zaman Sovyetlere karşı teşkilatlara üye olmadım ve devrime karşı gelmedim, Casus da değilim." (Tabışaliyev-Ploskih, 1992: 3) diyerek kendini savunmuştur. Fakat bundan hiçbir sonuç çıkmamıştır. 5 Kasım 1938'de SSCB'nin Yüksek Mahkemesinin aldığı karar ile Yusuf Abdırrahmanov'u ölüm cezasına çarptırmış ve aynı gün bu karar uygulanmıştır. Ancak daha sonraki bir dönemde SSCB'nin Yüksek Mahkemesi'nin askerî biriminin 17 Nisan 1958'de yaptığı incelemede Yusuf Abdırrahmanov'a o devirde yapılan suçlamaların asılsız olduğu söylenmiştir. Komünist Partisi'nin üyesi olarak onun üzerine yüklenen suçlar Ocak 1989'da geri alınmış; Yusuf Abdırrahmanov'a "iade-i itibar" verilmiştır.

Son Söz: "Adalet Eğilir, Ancak Kırılmaz."

İdam edilen Yusuf Abdırrahmanov'un cenazesinin nereye götürüldüğü bildirilmemiş ama cesedi, 1991 yılının ilk baharında Çüy Vadisi'nde Bişkek şehrinin güneydoğusuna 15 km uzaklıkta "Çontaş (Büyüktaş)" köyünün yanında kendisi gibi yalan ve iftiralarla öldürülen 137 ünlü Kırgız aydınının cesetlerinin arasında bulunmuştur (Helimskaya, 1994). Tam 53 yıl geçtikten sonra 1991'de egemenlik ile birlikte bunların cesetleri tekrar törenle defnedilmiştir. Bu yer şimdi insanların iftiharla ziyaret ettikleri mukaddes bir yerdir. Burada inşa edilen "Ata-Beyit" anıt mezarı törenle 17 Temmuz 2000'de açılmıştır. Bu anıt dört bölümden oluşmaktadır. Siyasi iftiralara kurban gidenlerin defnedildiği yere mermer taş üzerine "Ак ийилет бирок сынбайт" (adalet eğilir, ancak kırılmaz) diye bir yazı yazılmış; mermer taşın diğer yerlerine de defnedilenlerin nasıl öldürüldüklerini gösteren resimler yapılmıştır. Müze binasının arkasına Kırgız halkının gurur duyduğu millî kahramanlarımızın Heykeltıraşlar S. Aciev, V. Şestopal, K. Alıkulov tarafından heykelleri yapılmıştır

Böylece Kırgızların en ünlü şahsiyeti Yusuf Abdırahmanov, tarihte layık olduğu yerini aldı diyebiliriz. Onun heykeli 1994 yılında Bişkek'teki önemli devlet adamlarının heykellerinin bulunduğu yerde ön sıralarda yer almaktadır. Ortaöğretim okulları ve üniversiteler için yazılmış Kırgız tarihi ile ilgili kitaplarda da, onun hakkında çok değerli cümleler yer almaktadır. Onun doğumunun 90. ve 100. yıldönümü tüm yurtta, ülke çapında büyük törenlerle ve çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır Ruhu şad olsun.

KAYNAKÇA

Abdırrahmanov, Y., (1991), **1916. Dnevniki. Pisma k Staünü** (1916. Günlükleri, Stalin'e Mektuplar) Frunze.

-----, (1926), "O Vosstanii 1916 g. Po Povodu Statyi T. Meniskogo" (1916 Yılındaki İnkılap Hakkında: Menitski'nin Makalesine Yorumlar), **Kommunistiçeskaya mısıy**. Nu: 1-2.

-----, (1931), "Predvestnik Oktabra (K 15 letiyu vosstaniya v Kirgizii v 1916 godu)" (Ekim'in Esintileri: Kırgızların 1916'daki İnkılabı'nın 15. Yıl Dönümüne), **Sovetskaya Kirgiziya Gazetesi,** 16 Eylül.

Abdullaev, R., (2000), **Turkestan v naçale 20 veka: K istorii istokov nasionalnoy nezavisimosti.** (XX. Asrın Başında Türkistan: Ulusal Egemenliğin Tarihine Bakışlar), Taşkent: (Ortak olarak hazırlanmıştır)

Bartold, V. V., (1993), **Kırgızdar. Tarıhıy oçerk** (Kırgızlar. Tarihi İzah). Bişkek: 2. cilt.

Cunuşaliev, C., Semenov, İ., (1989), "Ökmöt Başçısı" (Hükûmet Başkanı) **Sovettik Kırgızstan gazetesi,**12 Aralık. s. 2.

------, (1991), **"Vernıy Sın Naroda, (Halkın Güvenilir Oğlu), Y., 1916. Dnevniki. Pisma k Staünü** (1916. Günlükleri; Stalin'e Mektuplar'), Frunze. s. 109-120.

Cunuşaliev, C., (2002), **Uluu İnsan, (Büyük İnsan) Körünüktüü Mamlekettik cana Koomduk İşmer Cusup Abdraxmaovdun 100 Cıldıgına Arnalgan "El Dep Sokkon Cürök" Attuu Respublikalık İlimiy-Praktikalık Konferantsiyanın Materiyaldarı,** (Ünlü Devlet Adamı Cusup Abdırrahmanov'un 100. yıldönümüne yönelik "Millet için Atan Kalp" Adlı Cumhuriyet Bilimî Uygulama Konferansı'nın Malzemeleri), Bişkek.

Dcunuşaliev, D., (1996), **Yusup Abdırahmanov., U istokov kırgızskoy nasionalnoy gosudarstvennosti.** (Yusuf Abdırahmanov: Kırgız Ulusal Bağımsızlığının Öncüsü) Bişkek.

Gaziev, Aman., (1993), "Delo o Sosyal-Turanskoy partii" (Sosyal Turan Partisi Hakkında Dosyalar), **Respublika gazetesi,** 9 Ocak.

Helimskaya, R., (1994), **Taynı Çon-Taşa,** (Çon Taş'ın Gizledikleri). Bişkek.

İsaev, K., (2002), "Yusuf Abdırahmanov, XX Kılımdagı Uluttuk Canı Elıtanın Arstanı", (Yusuf Abdırahmanov XX. Yüzyılın Millî Aydın İntellektüel Sınıfının Öncüsü) **Körünüktüü Mamlekettik Cana Koomduk İşmer Yusuf Abdurahmanovdun 100 Cıldıgına Arnalgan "El Dep Sokkon Cürök" Attuu Respublikalık İlimiy-Praktikalık Konferantsiyanın Materiyaldarı,** Bişkek.

Kakeyev, A., (2003), "Yusuf i moskovskiye intelektualı", (Yusuf ve Moskova Aydınları) **Slovo Kırgızstana Gazetesi** , 14 Kasım, s. 9-10.

Kazak Cumhuriyeti'nin Merkez Devlet Arşivi. Bu makalede **KCMDA** şeklinde kısaltmayla verilmiştir**.** Found (Tasnif) da **F**. 44., Opis (Sınırlamaları) **Op**. 1., Delo (Dosya), **D**. 1359, List (Belge) de **L**. 2 şeklinde kısaca verilmiştir.

Kenensariyev, A., (1996), "Sırdıbay uulu Berdike", **Talas Turmuşu Gazetası**, 10 mayıs, s. 3.

KCMSBA. F 10. Op. 1. D. 804. L. 35.

KCMSBA. F, 10. On 1. D. 805, L. 11

Kırgız Cumhuriyeti'nin Merkezî Siyasi Belgeler Arşivi. Bu arşiv de **KCMBSA**. şeklinde ve Found (Tasnif) da **F**. 391., Opis (Sınırlamaları) **Op**. 3., Delo (Dosya), **D**. 74, List (Belge) de **L**. 221 şeklinde kısaca verilmiştir.

Kurmanov, Z., (1993), "Cusup Abdırahmanov: 'Ştrihi k Portretu' " (Cusup Abdırahmanov, Portresine Yazılar), **Kut İlim Gazetesi**, 17 Mart, s. 3.

-----, (2000), "El Uulu Esten Çıkpasın (Vatan Evladını Unutmayalım)", **Kırgız Madanıyatı Gazetesi**, 4 Temmuz.

Musayev, S., (2003), "Yusuf Abdrahmanov-Tagdırın Mamleketüülükkö Baylagan Zalkar" ("Kündölük" betterin baraktap), **Mamalekettüülük** Uluttuk Uluu İdeya. (Devletçilik, Büyüme, Millî Düşünce) Bişkek.

Nogoybaeva, Ç., Tuzov, A., (1992), "Soverşenno Sekretno. Dnevnik Abdırahmanova Yusupa (Gizli Dosyalar: Yusuf Abdırahmanov'un Günlüğü)", **Respublika Gazetesi**, 1 Mayıs.

Ploskih, V.-Kurmanov, Z.-Begaliev, U., (1999), **Kırgızstandın Uluttuk Lideri Abdıkerim Sadıkov.** (Kırgızistan'ın Millî Lideri Abdıkerim Sadıkov), Bişkek.

Saparaliyev, D., (1992), "El üçün Ottoy Cangan", (Halk için Kendini Veren), **Kırgız Tuusu Gazetesi**, 5 Mayıs , s. 4.

-----, (2001), "Erte Canıp, Erte Öçkön Cıldız (Erken Parlayıp Erken Sönen Yıldız)" **Zaman-Kırgızstan gazetesi**, 14-28 Ocak. s. 10.

------, (1999), **Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i yivo Okrestnostey s XVII veka do Seredinı XIX. v. (XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Oş ve Etrafının Etnopolitik Tarihi),** Bişkek.

Tabışaliev, S.-Ploskih, V., (1992), "Proşu moyu podpis ne sçitat dokozatelstvom vinovnosti", (Po stranisam tomov sledstvennogo dela Y. Abdırahmanova)" (Lütfen Benim İmzamı Bir Suç Delili Olarak Kullanmayın), **Respublika gazetesi**, 10 Nisan, s. 3.

Tursunov, E., (1990), "Cas Kıyılgan talçıbık", (Gençken Kesilen Fidan) **Sovyettik Kırgızstan Gazetesi**, 3 Ocak. s. 4.

Tuzova, İ.-Tuzov, A., (1998), "Neizvestnaya poema o revolusii i o lubvi", (İnkılap ve Aşk Hakkında Bilinmeyen Bir Şiir)//**Veçerniy Bişkek gazetesi**, 6 Ocak, s. 8.

-----, (1998), "Predskazaniye", (İleri Görüş) **Veçerniy Bişkek gazetesi**, 28 Nisan, s. 4.

Valihanov, Ç., (1985), **Zapiski o Kırgizah,** (Kırgızlar Hakkında Raporlar) Sobr. Soç. v Pyati Tomah**,** 2 cilt, Alma-Ata.

BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS
ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ

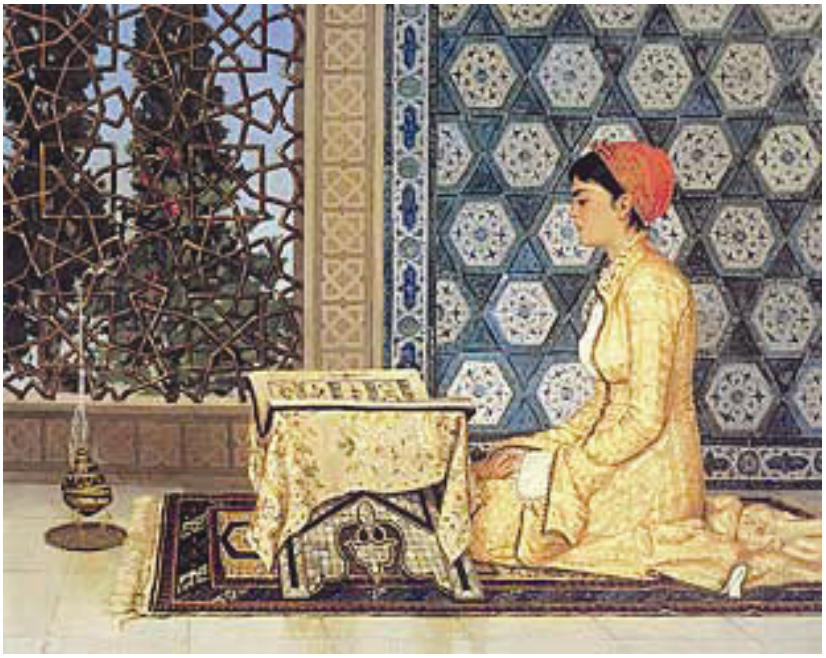
DOĞULU BİR RESSAMIN, OSMAN HAMDİ BEY'İN GÖZÜYLE DOĞU

OSMA, Kıvanç
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

RESİMLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

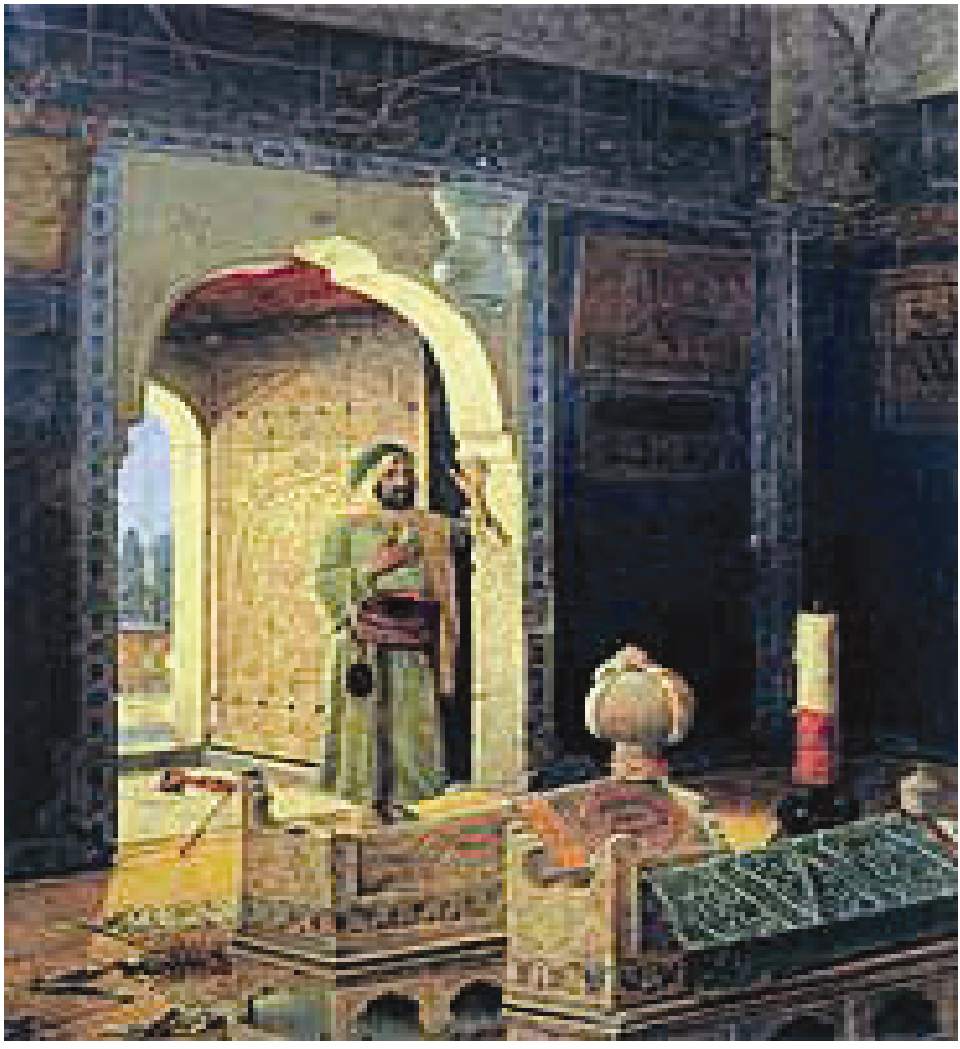
Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

BÜYÜK SELÇUKLU BAŞKENTİ REY'DE TUĞRUL BEY KÜMBEDİ

ÖZKURT, Kemal
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Genel Görünüm

Fotoğraf 2: Bahçe Giriş Kapısı

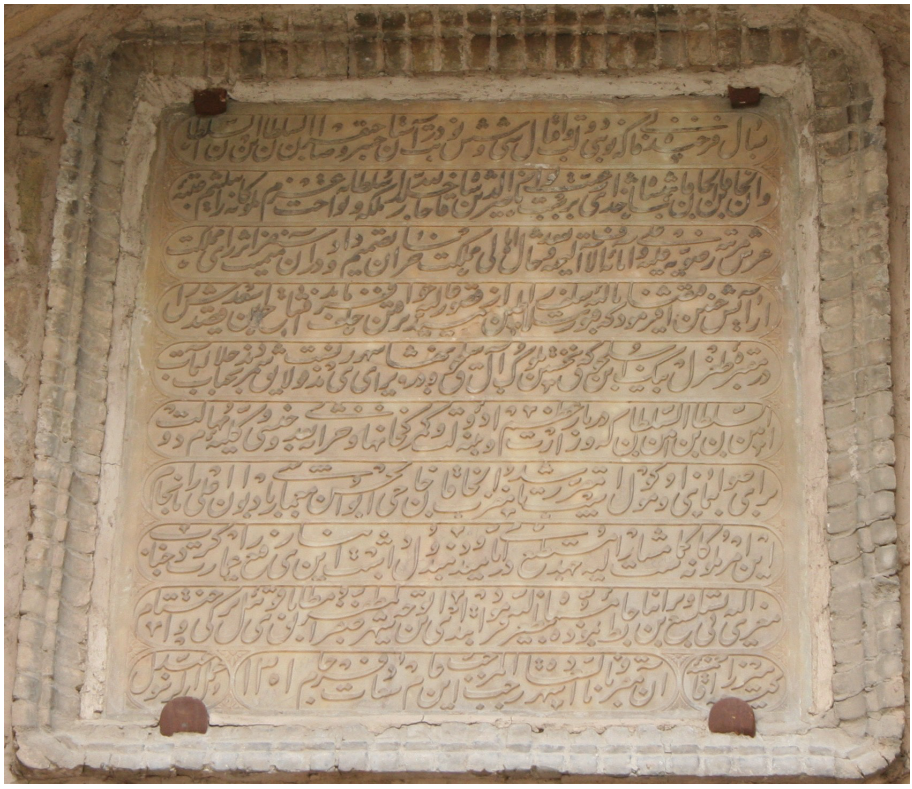
Fotoğraf 3: Güneyden Genel Görünüşü

Fotoğraf 4: Kuzeyden Genel Görünüşü

Fotoğraf 5: Güney Cephe Taşkapı

Fotoğraf 6: Onarım Kitabesi

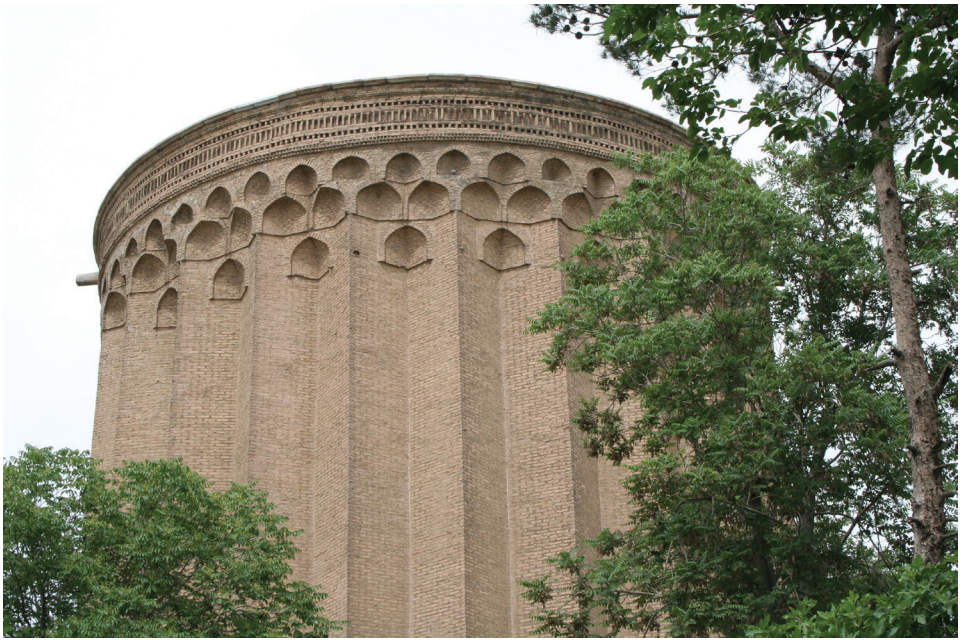
Fotoğraf 7: Bahçedeki Havuz

Fotoğraf 8: Tabatabai'nin Mezarı

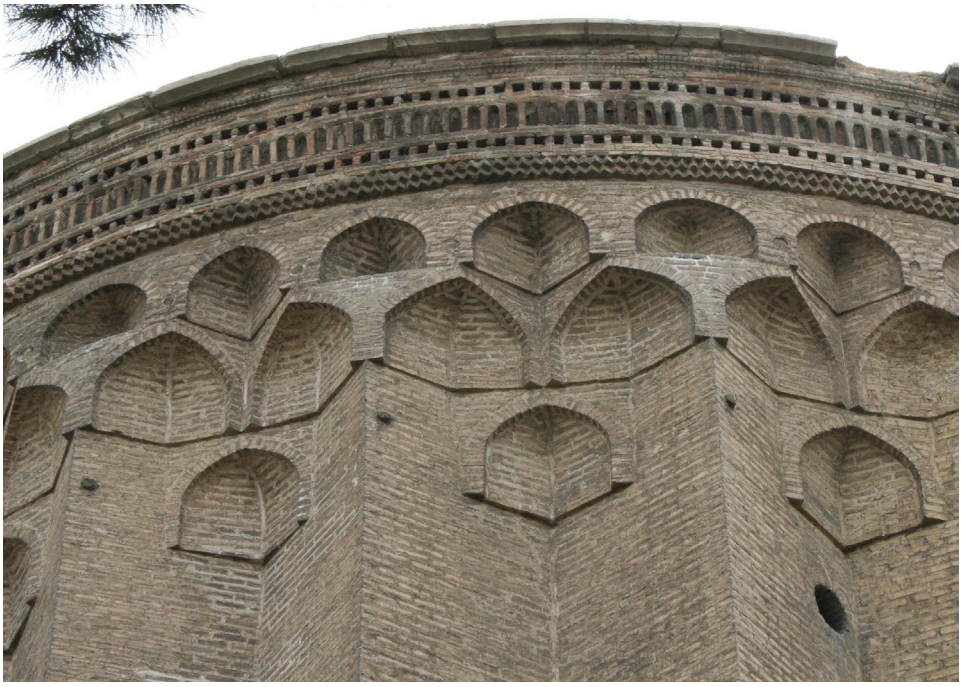
Fotoğraf 9: Gövdeden Detay

Fotoğraf 10: Gövde Üst Kesimi

Fotoğraf 11: Gövde Üst Kesimi

Fotoğraf 12: Mukarnas Detay

Fotoğraf 13: İç Mekân Zemin

Fotoğraf 14: İç Mekân Güney Kapı Yönü

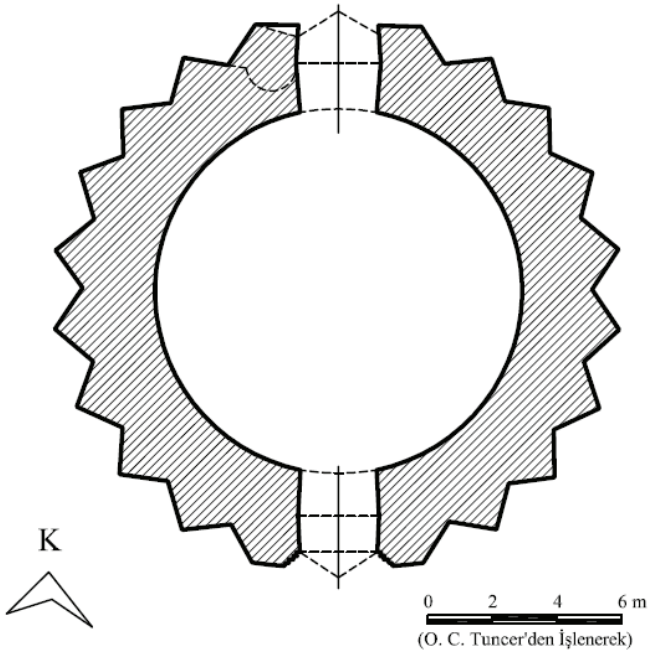
Fotoğraf 15: İç Mekân Kuzey Kapı Yönü

Fotoğraf 16: İç Mekân Duvar Yüzeyi

Fotoğraf 17: Üst Mekân Üst Kısım

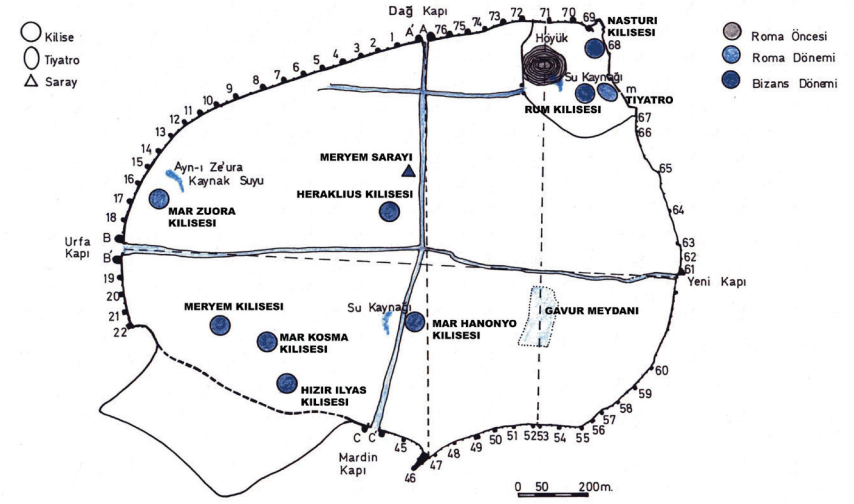

REY TUĞRUL BEY KÜMBEDİ

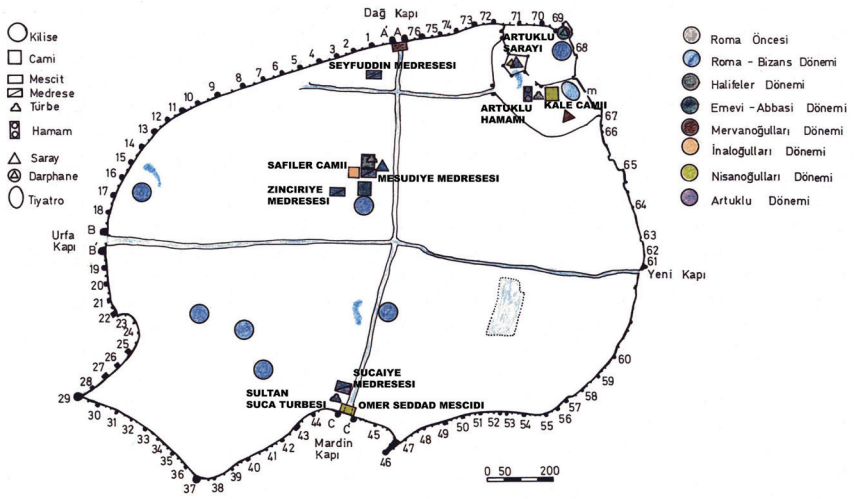
Çizim 1: Rey Tuğrul Bey Kümbedi

SURLARI VE TÜRK DÖNEMİ DOKUSUYLA DİYARBAKIR KENTİ

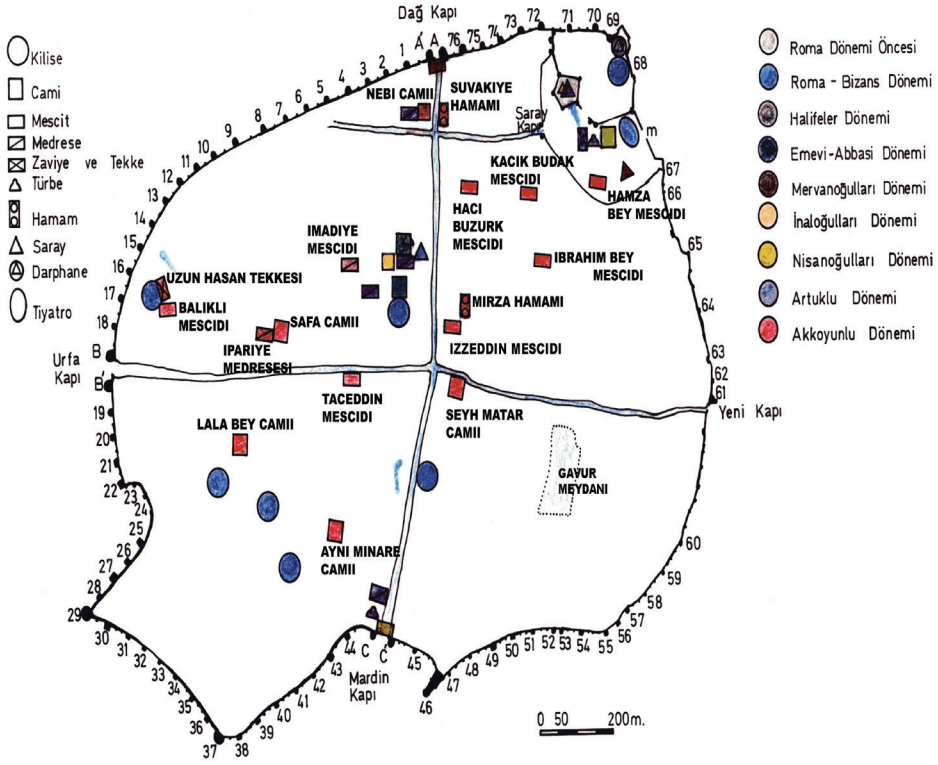
PARLA, Canan
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Çizim 2: Roma ve Bizans Döneminde Kent

Çizim 3: Artuklu Dönemi Sonunda Kent

Çizim 4: Akkoyunlu Döneminde Kent

Resim 2: Diyarbakır'ın Dış Sur Kalıntıları ve İç Suru

Resim 3: Ulu Camii Avlu Revakları

Resim 4: Kale Camii ve Artuklu Kemeri

Resim 5: Evli/Ulu Beden Burcu

Resim 6: İç Kale

Resim 7: Yedi Kardeş Burcu

Resim 8: İç Kaledeki Beşgen Planlı Artuklu Kalesi

ORTA ÇAĞ'DA ANADOLU'DA HÜKÜM SÜREN BEYLİKLERİN SİKKELERİNİN KAREKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

PARLAR, Gündegül
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖRNEKLER

Örnek 1: Artuklu/Bakır/Nasıreddin Mahmud/Hasankeyf/1213 M./ 28mm/11.60 gr.

Örnek 2: Menteşeoğulları/Gümüş/Ahmed Gazi/Balat/17mm./0.80 gr

Örnek 3: Saltukoğulları/Bakır/Nasireddin Muhammed b. Saltuk/Darp yeri yok/Tarihsiz/23mm/ 4.40 gr

Örnek 4: Artukoğulları/Bakır/ Hüsameddin Yoluk Arslan/Darp yeri yok/31mm/ 15.0 gr
(Abbasi Halifesi Nasır li-dinillah adına)

Örnek 5: Selçuklu/Dinar/Süleyman Şah/Konya/1201-2 M./21mm./4.25gr

Örnek 6: Artukoğulları/Bakır/ İzzeddin Saltuk b.Ali/Darp yeri yok/ Tarihsiz/21 mm/3.55gr.

Örnek 7: Danişmentoğulları/Bakır/Melek Zünnun/28mm./6.33gr

Örnek 8: İsfendiyaroğulları/Bakır/İsimsiz/ Sinop/Tarihsiz/17mm/1.95 gr

Örnek 9: Artuklu/Bakır/Nasıreddin Artuk Arslan/Mardin 1202 M./28mm/11.02 gr

Örnek 10: Eşrefoğulları/Gümüş/İsimsiz/Beyşehir/17mm./1.0gr

Örnek 11: Moğol ve İlhanlı/ Gümüş/Süleyman Han/1339-1346 M/ Selmas/17mm/1.42 gr

Örnek 12: Eretnaoğulları/Alaeddin Eretna/Gümüş/Kayseri/1351 M./ 22mm/1.75 gr